

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XI

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST VÁROSTÖRTÉNETI MONOGRÁFIÁI
XVII

TANULMÁNYOK
BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

BUDAPEST FŐVÁROS TANÁCSA VÉGREHAJTÓBIZOTTSÁGÁNAK
KIADVÁNYA

TANULMÁNYOK BUDAPEST MÚLTJÁBÓL

XI

1956

Szerkeszti:

A „BUDAPEST TÖRTÉNETE“ SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA

Elnök:

PESTA LÁSZLÓ

Titkár:

GEREVICH LÁSZLÓ

EMBER GYÖZŐ, FEJÉR KLÁRA, FÜLEP FERENC, GYÖRFFY GYÖRGY,
HAÁN GYÖRGY, MÁLYUSZ ELEMÉR, MÁTRAI LÁSZLÓ, ORTUTAY
GYULA, PAMLÉNYI ERVIN, PATEK ERZSÉBET, RÉTI LÁSZLÓ, SÁNDOR
VILMOS, SZÉKELY GYÖRGY, TOLNAI GÁBOR, VAYER LAJOS,
WELLMANN IMRE

© Akadémiai Kiadó 1956

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

A szerkesztésért felelős: Szucsán Miklós Műszaki felelős: Kondor Árpád

A kézirat beérkezett: 1956. I. 25 Példányszám: 1400 Terjedelem: 39.3 (A/5) ív

38768/56 — Akadémiai Nyomda, V., Gerlőczy u. 2. — Felelős vezető: Puskás Ferenc

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
Szilágyi János, »Barbár« betörések és belső harcok Aquincum terében	9
Weidinger György—Horler Ferenc, A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai	29
Nagy István, Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig	33
Tóth Andrásné Polónyi Nóra, A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten	77
Nagy Lajos, A Terézváros kialakulása	97
Kosáry Domokos, Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság 1791-ben	127
Mályuszné Császár Edit, Kelemen László színháza	153
Gyömrői Sándor, Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság	199
Tóth András, A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján	243
Kubinyi András, Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez	277
Ybl Ervin, A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán	307
Soós Gyula, A budapesti Petőfi-szobor felállításának körülményei	335
Vadász Sándor, A fővárosi vasasok századvégi szakszervezeti mozgalmának történetéhez (1890—1899)	345
Gadanecz Béla, Az 1904-es országos vasutassztrájk Budapesten	375
Mayer Mária, Budapest felszabadítása	421
Könyvismertetések	442

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие (по-венгерски)	7
Я. Силадьи, Вторжения «варваров» и внутренние бои в области Аквинкума (по-венгерски)	9
Дь. Вейдингер—Ф. Хорлер, Топографические планы крепости Буда из 1687 и 1696 гг. (по-венгерски)	29
И. Надь, Буда под бременем налогов с ее освобождения от турецкого ига до освободительной борьбы Ракоци (по-венгерски)	33
Нора Т. Полоныи, Предистория образования организации инженеров в Буда и Пеште (по-венгерски)	77

<i>Л. Надь</i> , Развитие района Терезварош (по-венгерски)	97
<i>Д. Кошари</i> , Пешт-Буда и Торговый комитет в 1791 г. (по-венгерски)	127
<i>Э. М.-Часар</i> , Театр Ласло Келемена (по-венгерски)	153
<i>Ш. Дьёмрей</i> , Первое пештское коммерческое АО: Венгерское коммерческое общество (по-венгерски)	199
<i>А. Тот</i> , Пештская университетская библиотека по пути современного развития (по-венгерски)	243
<i>А. Кубиньи</i> , Данные к истории района Уйпешта до 1848 года (по-венгерски)	277
<i>Э. Ибль</i> , Восстановление дворца Буды в середине XIX столетия (по-венгерски)	307
<i>Дь. Шош</i> , Обстоятельства сооружения статуи Петефи в Будапеште (по-венгерски)	335
<i>Ш. Вадас</i> , К истории профсоюзного движения металлистов Будапешта в конце прошлого века (1890—1899. гг.) (резюме)	372
<i>Б. Гаданец</i> , Общая забастовка железнодорожников в Будапеште в 1904 году (резюме)	417
<i>М. Майер</i> , Освобождение Будапешта (резюме)	441
Рецензии (по-венгерски)	442

INHALTSVERZEICHNIS

Vorwort (ungarisch)	7
<i>J. Szilágyi</i> , „Barbareneinfälle“ und innere Kämpfe im Raum von Aquincum (Zusammenfassung)	25
<i>Gy. Weidinger—F. Horler</i> , Die Situationspläne der ofner Burg aus den Jahren 1687 und 1696 (Zusammenfassung)	31
<i>I. Nagy</i> , Die Steuerlasten von Buda in der Zeit von der Türkenbefreiung bis zum Freiheitskrieg Rákóczi (Zusammenfassung)	72
<i>Nóra Tóth</i> , Vorgeschichte der Entwicklung der technischen Organisation (der Ingenieure) in Buda und in Pest (Zusammenfassung)	94
<i>L. Nagy</i> , Die Entwicklung der Theresienstadt (Zusammenfassung)	124
<i>D. Kosáry</i> , Pest-Buda und die Handelskommission in 1791 (Zusammenfassung)	151
<i>Edit M.-Császár</i> , Das Theater von Ladislaus Kelemen (Zusammenfassung)	195
<i>S. Gyömrői</i> , Die erste Pester ungarische Handelsaktiengesellschaft: die Ungarische Handelsgesellschaft (Zusammenfassung)	240
<i>A. Tóth</i> , Die Universitätsbibliothek von Pest auf dem Wege moderner Entwicklung (Zusammenfassung)	274
<i>A. Kubinyi</i> , Beiträge zur Geschichte von Újpest (Neupest) vor 1848 (Zusammenfassung)	304
<i>E. Ybl</i> , Die Herstellung des Schlosses von Buda in der Mitte des XIX. Jahrhunderts (Zusammenfassung)	331
<i>Gy. Soós</i> , Die Umstände der Aufstellung des Petöfi-Denkmal in Budapest (Zusammenfassung)	342
<i>S. Vadász</i> , Zur Geschichte der Metalarbeiter-Gewerkschaftsbewegung der Hauptstadt am Ende des Jahrhunderts (1890—1899) (ungarisch)	345
<i>B. Gadanez</i> , Der Streik der Eisenbahner im Jahre 1904 in Budapest (ungarisch)	375
<i>M. Mayer</i> , Die Befreiung von Budapest (ungarisch)	421
Besprechung (ungarisch)	442

ELŐSZÓ

A »Budapest várostörténeti monográfiái« kiadványsorozat különálló feldolgozásokból és több kisebb tanulmányt összefogó kötetekből áll. Az utóbbiak »Tanulmányok Budapest múltjából« címen jelennek meg. Ennek XI. kötetét bocsátjuk most a nagyközönség elé.

A »Tanulmányok Budapest múltjából« című évkönyv tartalma és formája új, de megtartottuk régi elnevezését. Sorozatosan közli azokat az eredményeket, amelyek a Budapest történetét feldolgozó nagy kutatócsoport céltudatos munkája eredményeképpen születnek. Reméljük e kutatások előbbre viszik a magyar történelem ez elhanyagolt területének művelését, a magyar várostörténet feltárását, helyes megvilágításba helyezik értékes történelmi adatainkat és egyben például szolgálnak vidéki városaink részére is.

A »Budapest régiségei« és a »Budapesti forráskiadványok« mellett ez az évkönyv-sorozat hivatott arra, hogy Budapest történetének egészéhez szervesen kapcsolódó részletkérdéseket és e történet értékelésének ideológiai problémáit megoldja vagy fölvesse.

E tervszerűen meghatározott előmunkálatok nélkül nem képzelhető el Budapest történetének nagy összefoglaló műve, amellyel adósai vagyunk a főváros dolgozó népének, hazánknek és a Budapesten lejátsszódott nagy haladó mozgalmak emlékének.

Budapest lakossága joggal hiányolja, hogy városa történelméről eddig egyetlen teljes és összefoglaló munka sem jelent meg, annak ellenére, hogy múltja a legősibb európai fővárosok közé sorolja. Úgy érezzük, hogy Budapest Főváros Tanácsának kultúrpolitikája nem volna teljes, ha nem számolna a szülővárosát szerető nép kívánságával.

E kívánság annál is inkább helyes, mert a szocializmust építő főváros sok kérdését igazán mélyen csak folyamatában, a múltból való kibontakozáson keresztül érthetjük meg. A »Tanulmányok Budapest múltjából« köteteinek kiadásával feladatunknak csak első részét, az összefoglalás tudományos előkészítését igyekszünk elvégezni.

Pongrácz Kálmán

ELŐSZÓ

A »Budapest várostörténeti monográfiái« kiadványsorozat különálló feldolgozásokból és több kisebb tanulmányt összefogó kötetekből áll. Az utóbbiak »Tanulmányok Budapest múltjából« címen jelennek meg. Ennek XI. kötetét bocsátjuk most a nagyközönség elé.

A »Tanulmányok Budapest múltjából« című évkönyv tartalma és formája új, de megtartottuk régi elnevezését. Sorozatosan közli azokat az eredményeket, amelyek a Budapest történetét feldolgozó nagy kutatócsoport céltudatos munkája eredményeképpen születnek. Reméljük e kutatások előbbre viszik a magyar történelem ez elhanyagolt területének művelését, a magyar várostörténet feltárását, helyes megvilágításba helyezik értékes történelmi adatainkat és egyben például szolgálnak vidéki városaink részére is.

A »Budapest régiségei« és a »Budapesti forráskiadványok« mellett ez az évkönyv-sorozat hivatott arra, hogy Budapest történetének egészéhez szervesen kapcsolódó részletkérdéseket és e történet értékelésének ideológiai problémáit megoldja vagy fölvesse.

E tervszerűen meghatározott előmunkálatok nélkül nem képzelhető el Budapest történetének nagy összefoglaló műve, amellyel adósai vagyunk a főváros dolgozó népének, hazánknek és a Budapesten lejátészódott nagy haladó mozgalmak emlékének.

Budapest lakossága joggal hiányolja, hogy városa történelméről eddig egyetlen teljes és összefoglaló munka sem jelent meg, annak ellenére, hogy múltja a legősibb európai fővárosok közé sorolja. Úgy érezzük, hogy Budapest Főváros Tanácsának kultúrpolitikája nem volna teljes, ha nem számolna a szülővárosát szerető nép kívánságával.

E kívánság annál is inkább helyes, mert a szocializmust építő főváros sok kérdését igazán mélyen csak folyamatában, a múltból való kibontakozáson keresztül érthetjük meg. A »Tanulmányok Budapest múltjából« köteteinek kiadásával feladatunknak csak első részét, az összefoglalás tudományos előkészítését igyekszünk elvégezni.

Pongrácz Kálmán

»Barbár« betörések és belső harcok Aquincum terében

Az antik irodalomból sajnálatosan csak egy-két olyan adat maradt ránk, amely határozottan Aquincum térségében lefolyt harcokra, hadmenetekre utal. Ennek a hiányosságnak a kiegyenlítése végett már elődeink figyelme is a régészet által feltárt írásos, kő- és fémemlékek felé fordult. Mi ezúttal, vázlatos áttekintés keretében, arra teszünk kísérletet, hogy a pontosan év szerint keltezett feliratos köemlékek alapján felvázoljuk azoknak a harcoknak a láncolatát, amelyek Aquincum terében játszódtak le. Egyúttal egy szovjet kutató¹ kezdeményezését követve, megkíséreljük azt is, hogy különválasszuk azokat az adatokat, amelyek inkább a szökevény rabszolgák, szökött katonák, földönfutóvá vált parasztok stb., vagyis az ún. latrok csapatai és a római birodalom karhatalmi erői közötti harcokra vallanak, mint külső ellenség betöréseire. Egyébként a latro-fogalom jelentésfejlődésének alaposabb, a társadalomtörténeti szempontokat mélyrehatóbban érvényesítő kifejtésével ezen a helyen nem foglalkozunk; úgy érezzük, hogy filológusaink hivatottak arra, hogy ezt a feladatot elvégezzék.

Ezzel az első próbálkozásunkkal a problémát magunk sem tartjuk lezártnak. Megengedjük, hogy egy bizonyos emlékcsoportra korlátozódik kísérletünk, és így eredményei vitathatók. A következtetéseink alapjául szolgáló adatok a régészeti stb. emlékanyagnak egyéb elemeivel még összeegyeztetendők. A jelen vizsgálódásunkban követett módszert is nyilvánvalóan még kritikailag elemezni, tökéletesíteni és kiszélesíteni fogják. Az aquincumi és a pannóniai kutatás vonalán ezzel a dolgozatunkkal a figyelmet hívjuk fel a kérdés fontosságára és a végleges megvilágítás érdekében szükséges vitát szeretnők elindítani. Reméljük, hogy a hozzászólások egyes fontosabb kérdéseket közelebb juttatnak a megoldáshoz, tökéletesebb szempontok és módszerek tisztázása, az adatok finomabb összeegyeztetése révén.

Mindenekelőtt alapszempontjaimat fejtem ki röviden, amelyek szerint a rendelkezésre álló írásos adatokat differenciálok. Aránylag legnagyobb számmal a fogadalmi kööltárkák feliratai jöhetnek tekintetbe. Szerencsés és kiaknázandó körülménynek érzem ugyanis, hogy általában év, sőt gyakran nap szerint meghatározva feljegyezték

»Barbár« betörések és belső harcok Aquincum terében

Az antik irodalomból sajnálatosan csak egy-két olyan adat maradt ránk, amely határozottan Aquincum térségében lefolyt harcokra, hadmenetekre utal. Ennek a hiányosságnak a kiegyenlítése végett már elődeink figyelme is a régészet által feltárt írásos, kő- és fémemlékek felé fordult. Mi ezúttal, vázlatos áttekintés keretében, arra teszünk kísérletet, hogy a pontosan év szerint keltezett feliratos köemlékek alapján felvázoljuk azoknak a harcoknak a láncolatát, amelyek Aquincum terében játszódtak le. Egyúttal egy szovjet kutató¹ kezdeményezését követve, megkíséreljük azt is, hogy különválasszuk azokat az adatokat, amelyek inkább a szökevény rabszolgák, szökött katonák, földönfutóvá vált parasztok stb., vagyis az ún. latrok csapatai és a római birodalom karhatalmi erői közötti harcokra vallanak, mint külső ellenség betöréseire. Egyébként a latro-fogalom jelentésfejlődésének alaposabb, a társadalomtörténeti szempontokat mélyrehatóbban érvényesítő kifejtésével ezen a helyen nem foglalkozunk; úgy érezzük, hogy filológusaink hivatottak arra, hogy ezt a feladatot elvégezzék.

Ezzel az első próbálkozásunkkal a problémát magunk sem tartjuk lezártnak. Megengedjük, hogy egy bizonyos emlékcsoportra korlátozódik kísérletünk, és így eredményei vitathatók. A következtetéseink alapjául szolgáló adatok a régészeti stb. emlékanyagnak egyéb elemeivel még összeegyeztetendők. A jelen vizsgálódásunkban követett módszert is nyilvánvalóan még kritikailag elemezni, tökéletesíteni és kiszélesíteni fogják. Az aquincumi és a pannóniai kutatás vonalán ezzel a dolgozatunkkal a figyelmet hívjuk fel a kérdés fontosságára és a végleges megvilágítás érdekében szükséges vitát szeretnők elindítani. Reméljük, hogy a hozzászólások egyes fontosabb kérdéseket közelebb juttatnak a megoldáshoz, tökéletesebb szempontok és módszerek tisztázása, az adatok finomabb összeegyeztetése révén.

Mindenekelőtt alapszempontjaimat fejtem ki röviden, amelyek szerint a rendelkezésre álló írásos adatokat differenciálok. Aránylag legnagyobb számmal a fogadalmi kööltárkák feliratai jöhetnek tekintetbe. Szerencsés és kiaknázandó körülménynek érzem ugyanis, hogy általában év, sőt gyakran nap szerint meghatározva feljegyezték

a fogadalomteljesítés idejét a kööltárkákon. Talán nem túlzottan merész feltevés, ha úgy gondoljuk, hogy a fogadalmak mögött túlnyomó részben egyének válságos helyzetei rejlenek; továbbmenőleg tehát az egyének sűrűsödő fogadalmai, vagyis az egyazon évből vagy ugyanabból a korszakból származó oltárköveknek az átlagosnál nagyobb száma már arra utalhat, hogy az egyének sorozatos válságai tömegek, de legalábbis főleg azon osztály válságát jelenthetik, amely elsősorban rendelkezett kööltárkák állítására elegendő anyagi eszközökkel. Módszertani szempontból azonban szem előtt kell tartanunk azt, hogy a fogadalomteljesítés olykor csak évek múltán történt meg, tehát a két consul megnevezésével meghatározott évadatok esetleg csak terminus ante quemül szolgálhatnak. Így pl. i. sz. 297-ben »saját és minden embere üdvéért fogadalmát . . .«² az aquincumi legiónak egyik tagja a mai Szentendre földjén »mint katona tette meg, de veteranusként (vagyis: végleges szabadságolása után) teljesítette . . .«. Az is óvatosságra int, hogy némely esetben a távolba hadrakelt osztagok katonái majd csak akkor állították a kööltárkát, amidőn szerencsésen hazatértek. Eszerint ezeknek hátterében nem kell feltétlenül hadszíntérre-válásra, járványra stb. gondolnunk Aquincum körzetében. Emlékeztetnünk kell azonban arra is, hogy általában a római birodalmi csapatok megtorló hadjáratai a külső ellenség invázióira következtek. Mindenesetre megnyugtató az, hogy pl. a Margitszigeten³ és a Budakeszin⁴ talált, fogadalomteljesítő kööltárkákon is feljegyezték azt, hogy a szíriai, illetőleg a germánok elleni expedícióból való visszatérésért örökítenek meg köszönetet az istenségeknek, különösen a III. század folyamán.

Valóban, ha meggondoljuk azt, hogy az aquincumi erősített tábor állandósult helyőrsége, a II. adiutrix (»segítő«) legió a II—III. század során legalább 17 ízben⁵ vonult zömével hadba, illetőleg jelentős különítményeket bocsátott ki magából saját tartományán kívüli harcterekre, akkor megérthetjük azt is, hogy Aquincum térsége átlag kb. 12 évenként súlyosan meggyengült helyőrséggel rendelkezett. Viszont általánosan állapíthatjuk meg Aquincum körzetével kapcsolatban is, hogy a »külső barbárok« és a belső lázadók hírszolgálatja jól működhetett. A legiónak vagy jelentős részének távollétében mindjárt betörték a »barbárok«, illetőleg erősebben, merészebben lángolhattak fel a latrok rajtacsapásai a gazdagok villáin, csűrjein. Aquincum körzetében i. sz. 185-ben őrtornyokat, burgus-okat építettek.⁶ Ezeknek az emléktábláiból következtethető az, hogy »transitus clandestinus«-okat, vagyis a »titkos átkelőhelyeket« a latrok azelőtt elárulhatták a határontúli »barbároknak«, eszerint azokkal összeműködhettek. Ezt a jelenséget, a II. század vége felétől kezdve, a többi határtartományban is megfigyelték.⁷ I. sz. 185 körül azonban ezeken az átkelőhelyeken, amelyeket az ellenség egyébként is már megismert, őrtornyokat emeltek. Ezáltal akarták lezárni a határfolyam túlsó partjáról kis csoportokban belopódzó⁸ »barbárok« (latrunculi) előtt az utat, akik nyilvánvalóan harácsolás végett szoktak átkelni a Dunán.

Különben a feliratos emlékműnek ez a csoportja, az építési emléktáblák a határerődíj kiépítésének üteméről, menetéről értesítenek, illetőleg az azon végzett rombolások kijavításáról tanúskodnak. Úgy látszik, hogy terminus ante quem gyanánt különösen az utóbbiak adatai használhatók, amikor a »barbár« betörések sorozatát akarjuk vázolni.

Úgy vélem, hogy legkevesebb támpontul az ún. mérőföldjelző köoszlopok feliratai szolgálhatnak. Ezek túlnyomó részükben a császár iránt jelentenek hódolatot, vagyis nem szükséges, hogy ezek mögött feltétlenül útépitést vagy útjavítást feltételezzünk.⁹ Egyébként a hidak lerombolásainak idejéből, illetőleg a katonai és utánpótlási szempontból is sürgősen elvégzendő újjáépítéseknek évszámadataiból biztonsággal következtethetnénk vissza arra, hogy mikor végezheték a lerombolásokat a visszavonuló csapatok, hogy üldözőik gyorsaságát késleltessék. Különös azonban az, hogy még azokon a távolságjelző úti köoszlopokon is, amelyek — felirataik alapján — út- és hídjavításokért örökítették meg a császár dicsőségét, kivétel nélkül minden esetben úgy szól a szöveg, hogy »... a régiségtől összeroskadt (... vetustate collapsas...) hidakat és utakat állította helyre...« a megnevezett csapattest. Mindenesetre erőltetett volna az, ha mindenkor szépitésnek, hamis indokolásnak, sematikus kifejezésnek tekintenénk a vetustas, az »elavultság« ismétlését ezeken a feliratokon. Az is hihetetlen azonban, hogy a menekülő vagy védekező csapatok vagy latrok stb. egyetlen esetben sem romboltak le hidat maguk mögött, illetőleg maguk előtt. Márpedig a római kor négy évszázadának folyamán végig nincs egyetlen adatunk sem arra, hogy híd nem az elkopás, hanem az ellenséges lerombolás folytán roskadt volna össze. Mi általában ennek ellenkezőjével számolunk, noha egykori forráshelyeknek tulajdonítunk ezáltal részben ellentétes értelmezést azzal, amit szó szerint, határozottan kifejeznek. Úgy látszik azonban, hogy már az a tény is szégyelleni való volt, amit tagadni kellett, hogy a határkordonon belül ilyen sűrűn rombolhatta le a hidakat a külső és belső ellenség (Pax Romana!).

Barkóczi L. az Intercisa c. monográfia II. kötetébe írt cikkében, amelyet kéziratban olvashattam, már példát mutat arra, hogyan aknázzuk ki forrásanyagként a császárnak hódoló, annak üdvéért állított köoltárákat. Sajátos módszerével a »barbár« invázióknak időpontjait és irányait kutatja a mai Sztálinváros körzetében. Mi Aquincum térségében kíséreljük meg hasznosítani ennek az emlékcsoportnak az adatait. Óvatossággal szabad támaszkodnunk ezen köemlékek adataira is. Mögöttük ugyanis üres lojalitás, feltűnés keresése, hivatalra pályázás stb. is lehetett a háttér, különösképpen, ha az uralkodó személyes látogatására volt kilátás. Elvégre hódoló felirat állításának a császár iránt *elsősorban* akkor lehetett értelme, ha kilátás volt arra, hogy elolvashatja, akinek a hízgelés szólt. Természetesen, amint erre Borzsák I. figyelmeztet, a helyben székelő helytartók sem vehették rossz néven a hízgelésnek ezt a fajtáját, tehát az ilyen hódolatnyilvánítás nem bizonyítja *egymagában* a császár látogatását.

Viszont feltételezhetjük azt, hogy már a birodalom császárajának látogatásai előtt irtó, illetőleg elűző hadjáratot indítottak a környék latro-csapatai, de útonálló elemei ellen is, hogy a császár biztonságban vonulhasson el. A császárt kísérő és előtte járó testőrsereg túlereje ezt a feladatot átmenetileg megoldhatta. Már Alföldi A. ezt úgy fogalmazta meg, hogy »a császár megjelenése valóságos áldást jelentett (természetesen a rabszolgatartók szempontjából) az illető tájra, mert a közbiztonság nyugalmit hozta magával...«.

A földbe rejtett és a legújabb időkben felszínre került érem- és ékszerleletek legkésebbi darabjaiból bizonyosabban következtethetünk ellenséges betörésre, illetőleg a tulajdonosaiknak szempontjából elképzelendő egyéb veszélyre. Legutóbb R. Alföldy M. rajzolta¹⁰ meg egy »barbár« betörés irányát és útvonalát Pannóniába. Tőle várjuk el azt, hogy éremrepertoriuma alapján az egész tartomány teljes perspektívájában folytassa ilyen vizsgálatait. Mi ezúttal csak Aquincum körzetének kincsleleteit vesszük tekintetbe problémánk szempontjából. Figyelmeztetnünk kell azonban arra, hogy a lehetőségek közé kell számítanunk más okokat is a kincsleletek elrejtésénél. Pl. a latrok mozgolódásainak vagy saját csapatok beszállásolásának hírére is eláshatták az ornamentum depositumokat.¹¹ Nemcsak a betört »barbárok« ölheték meg az elrejtőket, de a villákon stb. rajtaütő latro-csapatok is, és így ránk maradtak azoknak elásott kincsei. Amennyiben feltételezhetjük azt, hogy a kincsek elásásánál segédkező vagy arról tudomást szerző rabszolgák stb. a rebellisekkel, defektorokkal összejátszottak, akkor gondolhatunk arra is, hogy előttünk már a latrok megtalálták az elrejtett éremkészletek túlnyomó részét. Ezért hajlunk arra a feltevésre, hogy a ránk jutott kincsleletek mögött mégis elsősorban »barbár« betörések veszélyét kell regisztrálnunk. Különösen ez állhat fenn, ha az éremleletek egyazon vonalba vagy egyirányú sávba esnek bele. Ha azonban azok hálózatszerűen sűrűsödnek, elszigetelt körzetben, akkor inkább latrok stb. incursioinak, vagyis a gazdagabb házak megrohanásainak tanúságait látjuk bennük.

A katonai végelbocsátó bronzlapok, az ún. diplomák a legpontosabb keltezéseket tartalmazzák, de — úgy látszik — egyáltalán nem segítenek vizsgálódásunkban. A kiöregedett, esetleg meg is rokkant katonákat elbocsátották, szabadságolták a háborús idők kellős közepén¹² is, aminthogy a katonalegénység kedvében járó császárok — hosszabb időn át — nem zárkozhattak el békésebb években sem az elől, hogy végszabadságolják a kötelező, vagyis legalább 25 évet kiszolgáló katonákat.

A konkrét áttekintés vázolását az i.sz. 19 évvel kezdhethetjük, amikor egy lovas segédzászlóalj Aquincumban építkezett.¹³ Talán a Nagyalföldre frissen beköltöző sarmata jazigok máris átcaptak a dunai határon, és szükségessé vált, hogy a határfolyamnak legfontosabb átkelő helyeit és hídfőit megerősítsék ellenük. Az már kérdéses, vajon egy antik író adata¹⁴ erre az eseményre vonatkozik-e?

Arra sincs támpontunk, hogy a biai »bennszülött« éremlelet, amely Caligula (37—41) dénárjával zárul,¹⁵ összefüggött-e azzal a nyugtalan-sággal, amely talán Vannius quad népének betelepítésével (i. sz. 50-ben) járt együtt.¹⁶

I. sz. 88, majd a 92. évek körül súlyos harcok folytak a jazigokkal Aquincum térségében, amelyek során pl. a XXI. Rapax legió teljesen megsemmisült. Caius Velius Rufus egy legió, a XII. Fulminata és 9 más legiói különítmény élén ekkor »expeditionem fecit per regnum Decebalii«, vagyis átkaroló hadmozdulatot hajtott végre a jazigok ellen a dákok földjén keresztül.¹⁷ Előbb azonban Domitianus császárnak sürgősen szinte szégyenletes békét kellett kötnie a dák királlyal, hogy nagyobb erővel fordulhasson a nagyalföldi lovas ijász nép ellen. Feltűnő az, hogy máig egyetlen olyan elrejtett kincsleletről vagy köemlékről nem tudunk Aquincum terében, amit kétségen kívül kapcsolatba hozhatnánk a Domitianus korabeli háborús válságokkal.¹⁸ Savariában, a császár valószínű főhadiszállásán azonban i. sz. 93-ban oltárkövet¹⁹ állítottak a császár »üdvéért«. Aquincumban Domitianus nevét megörökítő építési emléktábla²⁰ helyeződött el. Ettől kezdve állandóan állomásozott itt legió. A római birodalom császára Domitianus személyében ekkor látogathatta meg első ízben Aquincum vidékét.

I. sz. 97-ben a suebek betörték Pannóniába. Nerva császár hadvezére, Ulpius Traianus verte ki őket innen, miközben alkalom nyílt katonai kitüntetések szerzésére²¹ is. Ezek a harcok valószínűleg nem érintették Aquincum térségét. Valóban i. sz. 98-ban Traianusnak Pannónia DNY-i sarkában állítottak hódoló köemléket.²²

Antik irodalmi adatunk²³ van arra is, hogy a 107. év körül sikeres hadjárat folyt le a jazigok ellen Aquincum keleti előterében, de a dunai határon kívül. Felíratos köemlék állítása, éremkészlet elrejtése stb. eddig ehhez az eseményhez sem kapcsolható. Eszerint ez a hadjárat alighanem teljesen támadó jelleggel bírt.

A jazigok egy évtized múltán, a respektált hadvezér, Traianus császár halálának hírére kísérelték meg ezen megtámadásuk megtorlását. Ebből az időből az aquincumi erődített legiótáboron belül elrejtett pénzkészlet²⁴ került elő. Talán a Baranya megyei Kiskőszegen talált pénzkészletet²⁵ is ennek a veszélynek a hírére ásták el. Barkóczi L. feltevése is figyelemre méltó, hogy a Domitianus-kori legiótábor — Aquincumban — a 117—118. évi jazig ostrom kapcsán pusztulhatott el. A nagyalföldi jazigság nyomása ekkor olyan méreteket öltött, hogy Hadrianus császár egyik bizalmas hívére ruházta Pannónia és Dacia egyesített helytartóságát és főparancsnokságát.²⁶ Ezeket a tartományokat ugyanis a jazigok egyaránt fenyegették. Felmerült olyan vélemény,²⁷ hogy Hadrianus mint császár ez alkalommal, i. sz. 118-ban látogatott el első ízben Aquincumba, amelyet egyébként már helytartóságának (107—108) idejéből ismert.

Teljesen homályos az óbudai Selmeci utcában talált éremkincs²⁸ elrejtésének háttere. Legkésőbbi veretei a 123—129. évekből származ-

nak. Figyelembe veendő az, hogy Hadrianus császár második látogatását Aquincumba a 124. évre keltezik.²⁹ Ehhez talál az, hogy Aquincumban ez idő tájt állították a császár üdvéért azt a kőoltárkát,³⁰ amellyel a város lakói vota decennaliat, vagyis tízévi fogadalmat teljesítettek. A Pannónia más részein i. sz. 124-ben és 125-ben emelt kőtáblák³¹ szintén Hadrianus császárt dicsőítik, illetőleg építkezési intézkedését örököltik meg és arra utalnak, hogy az utazgató császár Pannóniában ekkor végzett szemlét másodízben. Mindezek alapján ebben az időben háborús veszély nem igen indíthatta az aquincumi, katonavárosi fazekasmestert arra, hogy elrejtse vagyonkáját.

Esetleg feltételezhetjük azt is, hogy legalább 8 év telt el a szóban forgó éremlelet legkésőbbi verete és az elrejtésre indokot szolgáltató veszély ideje között, tehát az elrejtő éppen az utolsó évtizede során nem gyarapította volna pénzkészletét. Ez egyébként már erőltetett feltevés lenne szerintünk, de ebben az esetben az tény, hogy Lucius Aelius caesar, a császári trón várományosa i. sz. 136 nyarától másfél éven át különleges, egyesített parancsnoksággal tevékenykedett Pannónia határainak előterében.³² Aquincumban i. sz. 138-ban,³³ Arrabona-ban (Singidunum-ban?) a 137. évben³⁴ emeltek hódoló kömléket a birodalom császárának. Talán komoly alap forgott fenn a köszönetre ezekben az esetekben. Barkóczy L. helyesen gondol arra, hogy a Selmeci utcai dénárlelet elrejtése és az egyik polgárvárosi tornácos boltsor pusztulása egyazon veszedelemre utalhatnak. Az egyik osztrák kutató³⁵ még arra figyelmeztet, hogy a »rex Quadis datus«, vagyis az, hogy ekkor rómaibarát királyt állítottak a quadok élére, mégsem ment végbe simán. Legalábbis Carnuntum és Bécs térségében harcok robbantak, amiket a 140–144. évekre keltezhető építkezési felirat és a 143. évben állított 3 db mérföldjelző kő bizonyítanak.

Antoninus Pius uralkodásának vége felé a Dunántúl több pontján rejtettek el érem- és ékszerkincseket, így pl. Zalahosszúfaluban³⁶ két ízben is, valamint a Baranya megyei Személyen³⁷ és a Tolna megyei Bonyhádon³⁸ és a Veszprém megyei Sikátor³⁹ területén. Az ipolyviski éremlelet zárja le a lelőhelyeken át meghúzható, kanyargó vonalat. Radnóti⁴⁰ A., majd Kerényi A.⁴¹ egyaránt úgy vélték, hogy quadok törtek be ekkor a Felvidékről, és ez a vész indíthatott a kincsek elrejtésére. Ezek a harcok érintették Aquincum térségét. Kelet-Pannónia helytartója nyilvánvalóan elsősorban aquincumi csapatokkal vonulhatott fel Pécs vonaláig, az alighanem szintén mozgolódó jazigok elriasztása végett. I. sz. 158 körül ezen a helyen emelt fogadalmi kőoltárkát.⁴² Korábbi quad betörés visszaűzése végett küldhették ki Lucius Verust, a későbbi császárt, akinek a 154. évben DNy-Pannóniában állítottak hódoló kömléket.⁴³

A következő császár uralma idején tehát nem váratlanul zúdultak Pannóniára és ezen belül Aquincum körzetére a határos szabad népek rohamai, amennyiben ezek megelőzőleg is végrehajtottak behatolásokat. Az Antoninus Pius korabeli »békés korszak« hamis illúzióját elsősorban

a »pax Romana« (»római béke«) jelszavának fokozottabb hirdetése táplálhatta. Ez arra készíthette a kortársakat is, hogy ne vegyék észre a fenyegető zavarok tényeit és a »barbárok« nyugtalankodásait.⁴⁴ Amikor a vezető rétegek közvéleményét Publius Aelius Aristides rhétor panegyricusának szelleme hatotta át, amely egyazon család idillikus egyetértésének látta a birodalom erőltetett rendjét, akkor érthetőbbé válik, hogy az aquincumi legió zömét amfiteátrumának építése éppen Antoninus Pius utolsó éveit során vehette igénybe. Az még természetesen kérdéses, vajon ez felbátorította-e a túlpárti ellenséget arra, hogy betöréseket kíséreljen meg a legió távolabbi körzetében?

Az aquincumi legiónak túlnyomó részét a 162. évben Lucius Verus, Marcus Aurelius császártársa az iráni parthusok ellen⁴⁵ magával vitte. A Dunától északra élő népek azonban mindjárt rátámadtak a meggyengített dunai határookra. Az Aquincumban hagyott csekély legiókeret erősítésére Singidunumból (a mai Belgrádból) sietett ide az ottani állandó helyőrség, a IV. Flavia legió zöme, majd a Rajnavidékről is irányítottak ide különítményeket. Így pl. a XXII. Primigenia legiótól is találtak már sírkömléket⁴⁶ Aquincumban. A pannóniai haderők ekkori szorult és védekezésre kényszerített helyzetére jellemző az, hogy csak a »barbár« népek három inváziójára, amelyek a 162., 167. és a 170–171. években mentek végbe, keríthettek sort első ellentámadásaikra, mégpedig a 172–173. és a 175. években.⁴⁷ A 175. évben a jazigokkal és a quadokkal békét kötöttek,⁴⁸ de két év múltán ismét fellángolt a harc, újra ezeknek a betörésével.

Ez a másfél évtizeden át tartó folytonos háborús veszély, a »barbár« invázióknak ez a sorozatossága nyilvánvalóan számos éremkészlet⁴⁹ elrejtésére vezetett. Azok közül a fogadalmi kőoltárak közül, amelyeket az életveszedelmekből és a hadak hordozta járványokból megmenekült egyének állítottak, máris többet megtaláltunk Aquincumban. Ezeket pl. a 162.,⁵⁰ a 164.,⁵¹ a 170.,⁵² a 173.⁵³ és a 175. években emelték. Az egyik kőoltárka, amelyet a 178. évben állítottak a császárapa és fiának »üdvéért«,⁵⁴ azt tanúsítja, hogy olykor valóban összefüggés állott fenn a császár látogatása és az ilyen feliratos kőemlékek készítése között. Más adatból is tudjuk ugyanis, hogy Marcus Aurelius és a trónörökös i. sz. 178-ban valóban felkereste Anquincumot.

A 182–183. években is folyt harc a jazigok ellen,⁵⁵ de ez Aquincum térségétől talán távolabb zajlott le, bár alighanem ez is ösztönzőleg hatott az őrtornyok építésére a közép-dunai határokon. Majd a 193. évben Septimius Severus erős különítményt indított el az aquincumi legióból, hogy ez több éven át közreműködjék az ellencsászárok leverésében az egyéb keleti és afrikai harctereken.⁵⁶ Talán nem véletlen az, hogy Aquincumban hivatalos közegek ebben az időben Fortuna iránt nem egyetlen esetben fejezik ki bizalmukat és köszönetüket fogadalom teljesítésével.⁵⁷ Az egyik kőemléken⁵⁸ a helytartó Minerva victrixben, vagyis a győzelmes hadiművészetben bizakodott, alighanem az ezúttal jelen nem levő túlerő híján. Egyúttal megnyerő hízelgéssel hódol és fordul

— kőemlék emelésével⁵⁹ — Pannónia tartomány isteneihez és góniszához.

Az Érden talált építési emléktábla⁶⁰ azonban azt bizonyítja, hogy a 196. év körül a helytartó itt »egy őrállomást, amely az elavultságtól (?) összeomlott, másik helyen a katonalegénység kezével állíttatott helyre...«, mégpedig a »császár üdvéért«. Az a sürgősségre utalhat, hogy a katonalegénység végezte a munkát. Nyilvánvalóan nem várhattak arra, hogy hadifogoly-rabszolgák munkaerejét vehessék igénybe. Szerintünk a praesidium összeomlásában, akár földsáncsal,⁶¹ akár kőfallal erősítették, alighanem közreműködhetett az ellenség is, mert a rákövetkező években sűrűn teljesítettek fogadalmat kööltárkák emelésével a közép-dunai határ mentén, beleértve Aquincumot⁶² is. Szinte hihetetlen is lenne, hogy a 190-es évek polgárháborús zűrzavarait ne használták volna ki a jazigok betörésre.

A 201—202. években a jazig dunai határ mentén több hódoló kőemléket⁶³ állíttatottak az akkori császárnak. Valóban, ekkor is bevált a várakozás, Septimius Severus és fia, a későbbi Caracalla, Duna menti szemléje során Aquincumba is ellátogatott, sőt i. sz. 202-ben ők építtették itt újjá a dolichei istenség templomát.⁶⁴ Különben ez talán valóban »régiségénél fogva roskadt össze«. A császár szemléjét természetesen általános út- és hídjavítás előzte meg Pannóniában, amerre csak elvonulhatott testőrseregével. Erről azonban csak a Pannónia Ny-i útjain emelt távolságjelző kőoszlopok⁶⁵ tanúskodnak kétségen kívül.

Már több kutató rámutatott⁶⁶ arra, hogy a II—III. évszázad fordulójától birodalomszerte súlyosbodott a latrok, rebellisek, szökevények stb. mozgalma. Szádeczky-Kardos S. találóan utalhat arra egyik kéziratában,⁶⁷ hogy a »barbár« betörések nyomán sok lehetőség adódhatott a rabszolgák szökésére, akik általában csak az alkalmat lesték a menekülésre. Aquincum térségében pedig a 160-as évek óta eltelt emberöltő alatt sorozatosan ismétlődhetek az ellenséges inváziók, amelyek gyors távozásra készítették a rabszolgák stb. urait, és a rabszolgáknak sok alkalmat kínálhattak a szökésre.

Különösen Hispania, Kisázsia, Pisidia, Lydia, Britannia tartományokban volt szükség egyre több »csendbiztos«, stationarius, regionarius, *κολλητιωνες* stb. kiküldésére, a »közbiztonság« helyreállítása és fenntartása végett.⁶⁸ Aquincum térségében a helybeli légio zömének hadrakelése és távolléte szolgáltatott alkalmat a szökevénycsapatok, a latromozgalom nagyobb aktivitására. A 206—208-as években arra volt szükség, hogy a Rajna-vidékről irányítsanak ide karhatalmi erőket: *adversus defectores et rebelles* (1. kép), vagyis »a szökevények és lázadók ellen«. A defectorokon és rebelliseken — Mommsen és Domaszewsky véleményével ellentétben — már Dessau és Hohl⁶⁹ »holmi máshonnan nem ismeretes lázongást« értett. Más nyugati kutató véleménye szerint⁷⁰ a Clodius Albinus hívei ellen folytatott irtóhadjáratnak voltak végső kinövészei ezek a »bandaharcok«, amelyek a birodalmat valósággal megrendítették. Seregeket mozgósítottak a latrok ellen

és fel kellett állítani a »statio militaris latronibus investigandis per universas provincias«-t, vagyis »valamennyi tartományban a latrok megfékezésére (kikutatására) szolgáló katonai őrállomásokat...«. Világos, hogy Pannónia is beleértendő a »valamennyi provincia« meghatározásba. Egyébként annak a hadvezérnek, aki Aquincum térségében a latro-mozgalmat végül is leverte, *három* példányban állítottak Aquincumban hódoló köemléket.⁷¹ Majd helytartóságot adtak neki, és amidőn császári legatus lett, a császár neve mellé írták az ő nevét is, amikor kööltárt⁷² emeltek hármójuk »üdvéért«.

Ez a latro-mozgalom ekkor mélyen és tartósan fellángolt Pannónia, a Dunántúl belsejében. I. sz. 210-ből Környéről van feliratos adatunk, amely szerint a brigetiói legió katonáját továbbra is kivezényelték reg(ionarius)-ként, vagyis körzeti »csendőrbiztosként« a háttérületre.⁷³ I. sz. 207 körül ennek megfelelően valóban feltűnően nagy számban állítottak fogadalmi kööltárokat⁷⁴ Aquincum körzetében. A latrok rajtaütései ekkor talán még a Poetovio—Savaria—Carnuntum (Ptuj—Szombathely—Bad Deutsch Altenburg) főútvonalig is elcsapódtak olykor. Esetleg erre utalhatnak a fogadalomból állított oltárkövek.⁷⁵

A 213. évben az alemannok ellen a Rajna-vidékre, majd azután évekre a kisázsiai tartományokba nyomuló parthusok ellen vezényelték el az aquincumi körzet helyőrségének javát⁷⁶ is. A tartósan meggyengült határvédelem terében súlyos rombolásokat végeztek a (külső és belső?) ellenség csapatai. Barkóczi L. feltevése is tekintetbe veendő, hogy a carpok és vandálok támadása — i. sz. 213 körül — a Brigetio—Intercisa, vagyis a Komárom—Sztálinváros dunai határszakaszt sújthatta. Aquincum polgárvárosában az amfiteátrum Nemesis szentélyét, amely a város védőfalán kívül épült, szintén »összeomlásából« kellett újjáépíteni.⁷⁷ A 216. évben »a solo«, vagyis »földig lerombolt állapotából« újjították meg a »császárok szobrainak és képmásainak védelmére szolgáló őrházat«, ⁷⁸ alighanem az aquincumi legiótáboron belül. A távolságjelző köoszlopok⁷⁹ feliratai tanúsítják, hogy ekkor Titel környékéig akadtak olyan hidak, amelyek — i. sz. 217-ben — újjáépítésre szorultak. Szerintünk meglepő az, hogy valamennyi híd a »vetustas«, az »elavultság« folytán *egy időben* omlott le. Hangsúlyozzuk, hogy nem az útszélen könnyen megsérülő vagy kidőlt mérföldjelző köoszlopoknak a helyreállításával dicsekednek a tárgyalt feliratok, hanem az utak és hidak újjáépítésével. Az utaknak és hidaknak ez a javítási munkája átnyúlt a 218. évre is⁸⁰. A legió zöme különben csak ebben az évben vonult haza Aquincumba, amint a 218—219. években emelt hálaadó fogadalomteljesítések erről tanúskodnak.⁸¹ Amennyiben Barkóczi L. azon megállapítása helytálló, hogy az Antoniniana—Severiana stb. jelzősorozat is kitüntetéseként jelentett azoknak a csapattesteknek, amelyek megkapták, akkor úgy véljük, hogy a közép-dunai és aquincumi legiók és alakulatok az alemannok és a parthusok elleni derekas szereplésükért nyerték el a császár nevét kitüntetésként.

A 227—230. években megint feltűnően nagyobb számban állítottak fogadalomteljesítő kööltárkákat.⁸² A 229—230. évek folyamán

e mellett egész sorozat távolságmutató kőoszlop⁸³ jegyzi fel azt, hogy az utak és a hidak újjáépítésére szükség volt. Eszerint alig egy évtized során elkoptak volna azok a puszta használat révén. Különös, hogy a megelőző bő évszázad folyamán ugyanezek az utak és hidak egyszer sem »omlottak össze a régiségüknek fogva«, illetőleg egyetlen feliratos adat sem jegyzi fel azt, hogy hidakat és utakat a puszta igénybevétel elköptatott volna. A mai tapasztalat szerint is még a fából épített hidak sem szorulnak egy emberöltőn belül olyan jelentős javításra, amit a normális kopás követel meg. Egyébként ezeket az adatokat nemcsak Aquincum szűkebb térségén belül találjuk, de pl. Brigetio⁸⁴ és Savaria⁸⁵ terében is előkerültek már oltárkövek a 228—229. évekből. Az utak helyreállítása ebben az időben Brigetiótól Títel környékéig volt szükséges, amint a mérföldjelző kőoszlopok⁸⁶ tanúsítják. Viszont nem ismerünk feliratos feljegyzést arról, hogy az erődített táborokon belül történtek volna ekkor rombolások. Határmenti őrtornyok újjáépítésére sincs adatunk ebből az időből. Ezért talán inkább belső harcokra, mint »barbár« betörésekre kell gondolnunk, amikor ezen köemlékek hátterét kutatjuk (2—3. kép).

A 232—233. években az aquincumi legiónak jelentős része a birodalom K-i tartományaiiba behatolt ellenség ellen harcolt.⁸⁷ Az elvonulás már a megelőző esztendő folyamán megtörtént. Erre utalhat egy óbudai oltárkö, ⁸⁸ amelyet a »centuria géniuszának« emeltek, alighanem buzdításként. A legió alparancsnoka is ekkor állíthatott hódoló köemléket⁸⁹ az »illyr Herculesnak«, ami bizalmat jelképezhetett az elvonuló csapatok hősiességében, esetleg elismerést ez iránt. A hadrakelt sereg visszaérkezésének idejét a 233. évben emelt oltárkö⁹⁰ jelezheti, amelyet a császári pár »üdvéért és hazatéréséért« a legió főparancsnoka állíttatott. A 234. év körül teljesített fogadalmak⁹¹ egyszerűen a visszatért katonák háláját fejezhetik ki. Figyelemre méltó azonban az, hogy Severus Alexander császár a helytartó intézkedésén keresztül »balneum a solo... fecit«, vagyis »egy fürdőt építtetett a föld színétől kezdve...«, mégpedig az aquincumi legió területén, azaz az ún. canabae és az erődített tábor területén kívül, de ennek nyilvánvalóan szomszédságában.⁹² Az új szórakozóhely építtetése jutalmul szolgálhatott a kisázsiai harctéren jeleskedő legiónak, amely ezenkívül ezért nyerhette el a Severiana jelzőt is. Szerintünk azonban nem kell feltétlenül alapjaiból újonnan építtetett fürdőre gondolnunk, hanem a föld színéig lerombolt régi épület újjáépítésére. A Vác—Hartyánban⁹³ és Pákozd határában⁹⁴ talált éremkincsek lelőhelyeinek irányvonala ugyanekkor jelzi a meggyengített legió térségébe betört ellenség útját. Az ellenség tehát a legiói városnál is végzett rombolást az előbbi adat szerint. A börgöndi emlélellettel kapcsolatban már korábban hasonló történeti háttérre gondoltak.

A 236. év körül az aquincumi legió a környező népekkel vívott harcokat.⁹⁵ Ezek során osztagai azoknak földjére is benyomulhattak. A 236—238. években⁹⁶ is több fogadalomteljesítés történt Aquincum körzetében. Feltűnő azonban az, hogy egyik esetben a legiói juhnyáj

felügyelői állítottak oltárkövet. A hússzerzés szempontjából fontos állatállomány a Szépvölgy tájékán legelhetett. Talán a Zala megyei Csapó községben talált éremleletet⁹⁷ is ebben az időben áshatták el. A távolságjelző kőoszlopok⁹⁸ Brigetio háttérületén, az Aquincum felé vezető úton egyaránt, megint az utak és hidak helyrehozását jegyezték fel, 8—10 évre a legutóbbi újjáépítés után. Ezen megnyilvánulások mögött mi latro-csapatok megélenkülő mozgolódásaira gondolunk inkább, mint határon túlról jövő betörésre.

A 242. esztendőben az aquincumi legiónak hadrakelt, jelentős része⁹⁹ ismét a kisázsiai fronton harcolt. Ulcisia Castra (a mai Szentendre) helyőrségéből is odairányíthattak egy különítményt, mert a »szakaszok géniuszának« hódoltak egy kőoltárkával,¹⁰⁰ alighanem még az elindulás előtt. Aquincumból azonban a 241—243. évekből mindössze két, pontosan keltezett fogadalmi oltárkövet¹⁰¹ ismerünk. Viszont az tény, hogy egyáltalán ebben a korszakban kezdődik a feliratos köemlékek végső ritkulása. Brigetio, Kelet-Pannónia másik legiótáborának háttérületén egyébként a 244—247. években megint szükség volt az utak és hidak újjáépítésére, 8—9 év elteltével a legutóbbi helyreállítás után, amint ezt a mérőföldjelző kőoszlopok¹⁰² feliratai igazolják. Talán azt is feltehetjük, hogy a »közbiztonság« Pannónia híres erdőségeinek terében sem lehetett nagyobb, mint a közeli Itáliában. A III. század nehéz évtizedeiben olykor katonai osztagok kiküldésére volt szükség Itáliában is, hogy a fontosabb pontokat biztosítsák.¹⁰³ Így i. sz. 246-ból maradt fenn egy felirat, amely szerint a ravennai hadiflotta húsz főnyi osztagát egy »evocatus«, vagyis »újra behívott tartalékos« testőrkatona parancsnoksága alatt »agens at latrunculum«, tehát a »rablók elleni megbízatással« vezényelték ki. Ezeknek a jelenségeknek tekintetbevételével Aquincum és Brigetio háttérében, a szóban forgó időszakban, mi is latro-csapatok rombolásait stb. feltételezzük inkább, mint a határon túlról betörő »barbár« sereg tevékenységét. Különben a zűrzavaros állapot ekkor a mai Szentendréig ért el, ahol ekkortájtban az aquincumi legió géniuszának emléktáblát¹⁰⁴ helyeztek el. Ezen 120 civil(?) személy örököltette meg köszönetét, alighanem a legió megmentő szerepéért.

A belső zavarok életbénító hatását súlyosbíthatta az a körülmény, hogy ebben a korszakban egyre fenyegetőbbé vált a gót invázió veszélye is. Több esetben egyazon kézbe egyesítették a két Moesia (a mai Szerbia, illetőleg Bulgária) és Pannónia haderejét.¹⁰⁵ Ez nyilvánvalóan azért történt, hogy az egyformán veszélyeztetett, szomszédos tartományok fegyveres erőinek egyesítésével és összhangba hozott irányításával szilárdabb gátat emeljenek ugyanazzal az ellenséggel, a gót nyomással szemben. Claudius Marinus Pacatianus, majd Messius Decius és Marcus Aemilius Aemilianus éppen ezen egyesített főparancsnokság birtokában pályázhatott a birodalom császári hatalmára, a 248., 249., illetőleg a 253. évben. Végül is a gót tenger a Balkánra zúdult. Az ijedelem azonban Pannónia ÉK-i részében is magas fokra szökkent. Erre vallanak az ekkortájtban elrejtett éremkincsek¹⁰⁶, pl. a budai Fő utca helyén,¹⁰⁷

Solymár területén,¹⁰⁸ Bakonyszombathelyen,¹⁰⁹ a brigetioi legiótáborban,¹¹⁰ az Esztergom megyei Bajóton.¹¹¹ Ezek a vagyonmentések esetleg csak a balkáni csatavesztés hírére történhetek, ahol Decius is elesett. Az erődítményen belüli elrejtés, a kincselőhelyek körvonalazta területsáv alapján mégis inkább arra a feltevésre hajlunk, hogy a quadok is ellenségesen mozdultak meg, amint Decius jelentős erőket vonhatott el az Aquincum—Brigetio közötti határőrségből is. A 252. évben a III. thrák lovas segédzászlóalj Almásfüzitőnél már alázatos hódolatát vésette kőbe.¹¹² Aquincum körzetében az itteni legió ugyanekkor mérföldjelző kőoszlopon¹¹³ örökítette meg köszönetét ugyancsak Gallus császárnak, aki eszerint időközben véget vetett a közép-dunai harctéri válságnak. A »hazasegítő Fortuna«-nak emelt fogadalmi oltárkő¹¹⁴ arra utalhat, hogy ekkorra a Balkánra elvitt csapatok maradványait is visszavezették.

Lehetséges, hogy valamikor ezekben az években játszódtott le Aquincum térségében Moesia inferior (a mai Bulgária) különítményei és a VII. Claudia legió, Moesia superior (a mai Szerbia) csapatteste között az a súlyos összecsapás is, amelynek tényét egy aquincumi kőemlék¹¹⁵ jegyezte fel. A sokat vitatott felirat, nagymértékű csonkasága folytán, megnyugtatóan egyáltalán aligha egészíthető ki. Ezért mi csak az épségben fennmaradt részeire hivatkozunk. »... a legkegyetlenebb zsarnokság nevének kivakarása végett (a kőemlékeken) ... küldték ki a fogadalomteljesítő katonatisztet, a VII. Claudia legió osztagai élén. Radnóti A. szerintünk helyesen mutatott rá¹¹⁶ arra, hogy nem a legió otthonában (Viminacium, a mai Kosztolác) történt a levert ellencsászár nevének és képmásainak megsemmisítése, hanem a kőoltárka állításának színhelyén. Eszerint ez a fontos adat, kőfeliraton feljegyzett belső harc, mégis beletartozik Aquincum történelmébe. A felirat megmaradt része azonban azt a feltevést¹¹⁷ egyenesen kizárja, hogy Moesia inferior csapatai döntötték volna meg a szóban forgó ellencsászár kísérletét és kényszerítették volna ki — az aquincumi legió és körzetébe tartozó csapatok ellenállásával szemben — a damnatio memoriae, vagyis az emlék kiirtásának végrehajtását. A felirat ide vonatkozó része az említett feltevéssel ellentézőleg így szól:¹¹⁸ »... vexillationes Moesiae inferioris voltus h(ostium) p(ublicorum) ... (detra)here nollent...«, tehát »... Moesia inferior különítményei vonakodnak ... letépni a közellenségek képmásait ...«. Eszerint éppen a kelet-balkáni csapatok maradtak alul ebben a belvillongásban és ezek tartottak ki legtovább a legyőzött »zsarnok mellett«.

Probléma marad azonban továbbra is ennek a belvillongásnak pontos ideje, de az aquincumi legió magatartása is, amelynek terében ez az összecsapás végbement. Ha Alföldi A. korhatározása a helyes, akkor ezen esemény a 260. vagy a 261. évben zajlott le. Ebben az esetben egyszerűen a legió zömének távollétével számolhatunk, amennyiben a 258. év körül az aquincumi helyőrség túlnyomó része valóban Itáliában menetelt, Puteoli tájáig, és közben súlyos harcokat vívott.¹¹⁹ Az aquincumi legió közreműködhetett az alemannok kiverésében is, akik Milánóig hatoltak el.¹²⁰ A legió távolléte folytán válhatott megint az szük-

ségessé, hogy — amint ez más esetekben is hasonlóan oldódott meg — a Duna alsó folyása mentén levő táborokból irányítottak csapatokat Aquincum körzetébe, ha itt is veszélyesre fordult a helyzet.

Ilyen alkalom azonban előbb is megnyilvánulhatott. Így pl. Decius is elvezényelte az aquincumi katonai körzet csapatainak nyilvánvalóan válogatott részeit a Balkánra. Az is figyelemre méltó, hogy Kelet- és Nyugat-Moesia haderejéből egyaránt jelentős kötelékek vannak jelen Kelet-Pannónia főhadiszállásán. Ilyen csapatösszevonást a legsimábban pl. Pacatianus, Aemilianus és mindazon helytartó rendelhetett el, akik egy kézben egyesítették a három tartomány hadereje fölötti parancsnokságot.

A VII. Claudia legió egyik hastatus rangú centuriója talán ennél az aquincumi (?) összecsapásnál eshetett el. Síremlékét¹²¹ később Inter-cisaba hurcolták el, ahol másodlagosan is felhasználták. A legújabb hozzászólások rámutattak arra, hogy stíluskritikai szempontból egyedül áll a sztálinvárosi köemlékek körében, és Aquincum körzeti sírkőtipushoz kapcsolódik.¹²² Ezen megfontolások alapján E. Ritterling korhatározásához¹²³ térhetünk vissza, és a III. század derekáról keltezzük a vitatott sírkövet. A VII. Claudia, szokás szerint, a helyszínen igyekezett pótolni veszteségeit, és ekkor sorozhatta be azt a katonáját, akit később mint »natione Pannonius«, vagyis »pannón származású« embert¹²⁴ a császári testőrségbe vezényeltek át.

A további korszakokból Aquincum térségében is, miként egyáltalán Pannóniában, olyan kevés, év szerinti pontossággal keltezett köemléket¹²⁵ ismerünk, hogy kísérletünket a római kor utolsó másfél évszázadának tartamára egyelőre nem folytathatjuk.¹²⁶

Kísérletünkkel mintegy öt esetben jutottunk olyan időpontokhoz, amikor nagyobb mérvű belső harcokat feltételezhettünk Aquincum térségében, mégpedig a III. század első felében és derekán. Feltűnő negatívum pl., hogy a II. század második felében és a korábbi időkben ma még halvány támpontunk sincs a latro-mozgalom fejlődésére és konkrét, helyi megnyilvánulásaira; márpedig legkésőbb a Marcus Aurelius korabeli háborús felfordulásnak kihatásaként Aquincum terében is elharapózhatott a szökevény katonák és az antik társadalom egyéb üldözöttjeinek támadó aktivitása.¹²⁷

JEGYZETEK

- ¹ *A. D. Dimitrijević*, AÉ 80 (1953) 88 ; VDI (1951) IV. 61—72.
- ² *Kuzsinszky B.*, OMRT Évk. I. köt. Bp. 1920—2, 22—23.
- ³ CIL III 3512.
- ⁴ CIL III 3447.
- ⁵ *E. Ritterling*, P. W.—R. E. Legio c. II. r. 1448—52. Stuttgart, 1925; *Alföldi A.*, AÉ 52 (1939) 101—103.
- ⁶ *Alföldi A.* [AÉ (1941) 36] rámutat arra, hogy ekkor a germán Dunánál és más határokon is erősített Róma. Legutóbb e problémához : *Intercisa*. I. köt. Bp. 1954, 208—209. (*Fülep F.*). A Commodus-féle burgus-sorból még csak a bpest-csillaghegyi került elő. AÉ 82 (1955) 76 (*Fitz J.*).
- ⁷ L. az I. sz. jegyzetet.
- ⁸ *A. latrunculi*hoz : *Alföldi A.*, AÉ (1941) 30—37 ; 40—48.
- ⁹ A mérőöldjelző kőoszlopokhoz legutóbb: *Soproni S.*, AÉ 78 (1951) 45—46.
- ¹⁰ *Ant. Hung.* 3 (1949) 86.
- ¹¹ *N. A. Maskin*, Augustus principatusa. Bp. 1953, 137.
- ¹² CIL XVI d. 123 (kelt : i. u. 167. V. 5).
- ¹³ *Laureae Aquinc...* I. Bp. 1938, 287.
- ¹⁴ *Aur. Victor*, De vita... imp. 2 (*Tiberius* korában sarmaták törnek be).
- ¹⁵ *Hampel J.*, Bud. Rég. IV. köt. Bp. 1892, 34 ; *Gohl Ö.*, Num. Közl. 1 (1902) 32.
- ¹⁶ *Tacitus*, Ann. 12. 29—30.
- ¹⁷ Dicsőítő felirata : *Dobó Á.*, Inscriptiones... Diss. Pann. I/1. Bp. 1940, 65. l., 394. sz.
- ¹⁸ Budapest története I/1. köt. 170. l., 135. jegyzet, *Alföldi A.* *Rufius Festus* (Brev. 7—8) adatahoz.
- ¹⁹ *Paulovics I.*, Lapidarium Savariense. Szombathely, 1943, 29—30.
- ²⁰ *Kuzsinszky B.*, Aquincum... Bp. 1934..... (a Domitianus-név töredékesen maradt fenn).
- ²¹ *Dobó i. m.* 66.
- ²² CIL III 3924 (*Neviodunum*).
- ²³ SHA v. Hadr. 3, 9 ; Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 134.
- ²⁴ Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 288 ; III. Laktanya utca 26. sz. előtt.
- ²⁵ Num. Közl. 5 (1906) 141.
- ²⁶ *E. Ritterling*, AÉ 41 (1927) 61 (utalással egyéb forrásokra).
- ²⁷ Bud. Rég. XIV. köt. Bp. 1945, 142. l., 134/a jegyzet ; Budapest története. I. köt. Bp. 1942, 304.
- ²⁸ Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 279—286.
- ²⁹ L. a 27. sz. jegyzetet.
- ³⁰ CIL III 3431.
- ³¹ CIL III 3968/a (*Siscia*) ; *Barkóczy L.*, AÉ (1944—45) 172 (*Brigetio*).
- ³² CIL III 3487.
- ³³ CIL III 4366.
- ³⁴ *R. Noll*, Zur Vorgeschichte d. Markom. Kriege. Arch. Austriaca 14 (1954) 48—49.
- ³⁵ Uo., 44—45. old.
- ³⁶ *Alföldi A.*, AÉ 39 (1920—22) 102.
- ³⁷ *Kerényi A.*, Num. Közl. 50—51 (1951—52) 4—6.
- ³⁸ Num. Közl. 3 (1904) 45.
- ³⁹ *Börzsönyi A.*, Num. Közl. 14 (1915) 98 ; *Radnóti A.*, Folia Arch. 3—4 (1941) 102—106.
- ⁴⁰ Uo.
- ⁴¹ *Kerényi i. h.*
- ⁴² CIL III 10285 ; *E. Ritterling*, AÉ 41 (1927) 71—72.
- ⁴³ CIL III 3843 (*Emona*).
- ⁴⁴ L. a 35. sz. jegyzetet.

- ⁴⁵ Veszteségeire utal pl. a pilisszántói jelképes temetkezés : CIL III 10572 ; Nagy L., AÉ (1946—48) 193—194.
- ⁴⁶ CIL III 14347/5 ; E. Ritterling, P. W.—R. E. Legio c. 1813.
- ⁴⁷ SHA v. Marci 14, 22. Amm. Marc. 35. 5. 13.
- ⁴⁸ SHA v. Marci 22. Dio Cass. 71. 16.
- ⁴⁹ Mérey A., Num. Közl. 34—35 (1935—36) 77 (Tolna m., Kurd—Gyulaj) ; Gohl Ö., i. h. 4. 1905, 47 (Baranyavár) ; uo. 78—79 (Baranya m. Mocsolád).
- ⁵⁰ CIL III 10441.
- ⁵¹ CIL III 3432.
- ⁵² Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 320. l., 87. jegyzet.
- ⁵³ CIL III 10485.
- ⁵⁴ Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. köt. Bp. 1941, 5 ; Alföldi A., AÉ (1940) 200.
- ⁵⁵ Dobó i. m. 72.
- ⁵⁶ Ritterling i. m. 1450.
- ⁵⁷ CIL III 10398 (193. IX. 11). CIL III 10399 (i. u. 194—195).
- ⁵⁸ CIL III 10438. Keltezéshez : E. Ritterling, AÉ 41 (1927) 76.
- ⁵⁹ CIL III 10396 (i. u. 194—195).
- ⁶⁰ CIL III 3387 Ritterling i. m. 77.
- ⁶¹ Mócsy A., AÉ 82 (1955) 67.
- ⁶² Pl. CIL III 3508. (i. u. 197, Aquincum) ; 3664 (i. u. 198, Nyergesújfalu) ; 4268 (i. u. 200, Csetény) ; 14347 (i. u. 198, Aquincum).
- ⁶³ CIL III 3518 (i. u. 202, Aquincum) ; 10277 (i. u. 201, Lugio) ; 15148 (uo).
- ⁶⁴ Alföldi A., AÉ (1940) 198.
- ⁶⁵ CIL III 4624, 4654 (i. u. 201).
- ⁶⁶ Fluss, P. W.—R. E. Severus c. 13 sz., 1995—6. (Stuttgart, 1923) ; Dmitrijev i. h. ; A. Betz, Wiener Jh. 35. köt. Wien 1943—44., Bbl. 137—138.
- ⁶⁷ Iulio bona és Maternus felkelése.
- ⁶⁸ Amm. Marc. 18. 5. 3. Rev. Arch. 41³ (1902) 355. l., 89. sz.
- ⁶⁹ Hohl, P. W.—R. E. Julius c. 477 sz. 804. (Stuttgart, 1919). AÉ 41 (1927) 79—80. (E. Ritterling).
- ⁷⁰ J. Hasebroek, Untersuchungen z. Gesch. d. K. Sept. Severus. Heidelberg, 1921, 102.
- ⁷¹ CIL III 10471—3.
- ⁷² CIL III 10360 (Bia ; a testőrök és veteranusok által).
- ⁷³ L. a 65. sz. jegyzet.
- ⁷⁴ CIL III 10410 (i. u. 207, Aquincum) ; 11082 (i. u. 207, Győr) ; 10335 (i. u. 210, Székesfehérvár) ; 10429 (i. u. 210, Aquincum) ; 10419 (i. u. 219, Aquincum) ; 10407, 10415 (i. u. 203—8, Aquincum) ; AÉ 41 (1927) 78—79.
- ⁷⁵ CIL III 4035 (i. u. 207, Poetovio) ; 11193 (i. u. 209, Carnuntum) ; AÉ 42 (1928) 210—211 (i. u. 208, Savaria).
- ⁷⁶ L. az 56. sz. jegyzet.
- ⁷⁷ CIL III 10439 (214. VI. 24 ; Aquincum).
- ⁷⁸ CIL III 3526 (i. u. 216, Buda).
- ⁷⁹ CIL III 3720, 3724—5 ; 14354/3 ; AÉ 78 (1951) 45 (Soproni S.).
- ⁸⁰ CIL III 10618, 10629, 10635, 10637.
- ⁸¹ CIL III 3344, 3484, 3499 (lh. : Aquincum).
- ⁸² Aquincumban : CIL III 3490 ; 3524 ; 3412 (a váci gyűjteménybe ugyaninnen kallódhatott el) ; 10588 (a visegrádi középkori építkezésnél másodlagosan használhatták fel) ; AÉ 29 (1909) 330 ; Intercisa. I. köt. Bp. 1954, 326. (mind i. sz. 228-ban került felállításra). A 229. évből : CIL III 3510 ; 10443 (?) ; Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 150—151 (egyaránt Aquincumból). A 230. évből : CIL III. 3515 ; Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 459—60 ; CIL III 3638—9 ; 10594 (lh. : Aquincum, Szentendre ; legutóbbi az esztergomi érseki gyűjteményben állott).
- ⁸³ Soproni i. h. 44—45. l. ; CIL III 3710, 3715, 3719, 3721, 10628, 10655, 10657 (Aquincum körzetében).
- ⁸⁴ CIL III 10580 (D. Bogdány) ; 10997 (Brigetio) ; Finály G., AÉ 23

1903) 404 (Szemere, Érsekújvártól K.-re ; másodlagos felhasználásban). A 229. évből mindhárom.

⁸⁵ CIL III 4168 ; *Paulovics* i. m. 34. (a 228. évből mindkettő).

⁸⁶ CIL III 3731 (Paksnál) ; 10630 (Érd) ; 10633 (Titelnél) ; 10652 (Szerém-ség) ; 11331, 11335 (Brigetio körzete) ; 13499 (Neszmélynél).

⁸⁷ L. az 56. sz. jegyzetet.

⁸⁸ CIL III 3457.

⁸⁹ Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 350, 352.

⁹⁰ CIL III 3427 (a váci gyűjteményben tűnt fel).

⁹¹ AE 78. (1951) 135 (i. u. 234). Kérdésesen vehetők számításba : CIL III 10469, 10568 (mindhárom Aquincumból.)

⁹² CIL III 10489 (Újlakon másodlagos felhasználásból).

⁹³ Num. Közl. 4 (1905) 98.

⁹⁴ Radnóti A., Num. Közl. 34—35 (1935—36) 24—27.

⁹⁵ E. Ritterling, P. W.—R. E. id. c. 1451.

⁹⁶ Bud. Rég. XII. köt. Bp. 1937, 90—91 (i. u. 236) ; uo. 127—8 (i. u. 237) ; CIL III 10428, 10487 (i. u. 238) ; CIL III 3474 (i. u. 240). Utóbbi elkésztet fogadalmatjeljesítés lehetett.

⁹⁷ Gohl Ö., Num. Közl. 13 (1914) 70.

⁹⁸ CIL III 11327, 11332. (i. u. 238).

⁹⁹ L. a 95. sz. jegyzetet.

¹⁰⁰ Nagy T., Bud. Rég. XIII. köt. Bp. 1943, 397 (i. u. 241).

¹⁰¹ CIL III 15157 (i. u. 241 ; p. 2328/185) ; 10427 (i. u. 243).

¹⁰² CIL III 11328—9, 11334.

¹⁰³ AE (1941) 31. l. és 10. jegyzet.

¹⁰⁴ Kuzsinszky B., AE 43 (1929) 49—51.

¹⁰⁵ A. Stein, Die Legaten v. Moesien Bp. 1940, 104—105.

¹⁰⁶ Radnóti A., Num. Közl. (1945—46) 8.

¹⁰⁷ Kerekes P., Num. Közl. 13 (1914) 71.

¹⁰⁸ Römer F., AE 2 (1870) 79—84.

¹⁰⁹ Uő. Arch. Közl. 5 ; Gohl Ö., Num. Közl. 4. (1905) 75.

¹¹⁰ Barkóczi L., Ant. Hung. 3 (1949) 72.

¹¹¹ Jónás E., OMRT Évk. II. köt. Bp. 1923—26. 137—147.

¹¹² CIL III 4270.

¹¹³ Soproni i. h. 47.

¹¹⁴ CIL III 3421.

¹¹⁵ Serta Hoffilleriana. Zagreb, 1940, 218. (R. Egger korábbi irodalom és hozzászólások felsorolásával).

¹¹⁶ Radnóti A., Folia Arch. 6 (1954) 60—61.

¹¹⁷ Stein i. m. 105.

¹¹⁸ Viszonylag legjobb fénykép : Pannonia. I. köt. Bp. 1935, 280. l. után.

¹¹⁹ L. a 95. sz. jegyzetet.

¹²⁰ E. Ritterling, P. W.—R. E. id. c. 1340.

¹²¹ Fülep F., Intercisa. I. köt. Bp. 1954, (németny.) 248. l. és 147. jegyzet, 45/5. kép. Barkóczi L., Uo. 55. l. és 155. jegyzet.

¹²² Erdélyi G., Uo. 194—195. l. és 166. jegyzet.

¹²³ Ritterling i. m. 1623.

¹²⁴ Uo.

¹²⁵ CIL III 10440 (i. sz. 259), 3424 (i. sz. 267), 10424 [AE 41 (1927) 37 : i. sz. 267 körül], 10492 (i. sz. 268) ; 3521 (i. sz. 270) ; 10488 (i. sz. 279) ; 3469 (i. sz. 284) ; 10406 (i. sz. 290) ; 10605 (i. sz. 294) ; 3522 (i. sz. 305—307) ; 10596 (i. sz. 365—367, Esztergomban másodlagosan használhatták fel) ; 3653 (i. sz. 371, hasonló sorson eshetett át).

¹²⁶ Vázlatos áttekintésünk során összesen mintegy félszáz db évhez datálható feliratos kömlektől tekintettünk el, minthogy azok elszigetelten fordultak elő.

¹²⁷ Pl. Galliában mutat ki ilyesmit Szádeczky-Kardos Samu legújabb kéziratában.

»BARBARENEINFÄLLE« UND INNERE KÄMPFE
IM RAUM VON AQUINCUM

Im Rahmen eines kurzgefassten Überblickes versuchen wir, von den genau aufs Jahr datierten und beinschrifteten Steindenkmälern ausgehend, die Verkettung jener Kämpfe anzudeuten, die sich im Gebiet von Aquincum abgespielt haben. Zugleich versuchen wir jene Angaben abzusondern, welche eher auf Kämpfe zwischen entlaufenen Sklaven, desertierten Soldaten, landflüchtig gewordenen Bauern usw., also Scharen von Latrones einerseits, und den Polizeikräften des römischen Reiches andererseits zu weisen scheinen, als auf von Aussen kommende feindliche Angriffe. Wir halten nämlich die weit über den Durchschnitt erhabene Zahl der Altarsteine, welche aus ein und demselben Jahr stammen als einen Hinweis dafür, dass die aufeinanderfolgenden Krisen der einzelnen Individuen sich zu einer Krise jener Gesellschaftsklasse vertiefte, welche am meisten über genügend materielle Mittel zur Aufstellung von Steinaltären verfügte. Im Laufe des II.—III. Jahrhunderts musste der grösste Teil der Garnison des befestigten Lagers von Aquincum (die legio II. adiutrix) in wenigstens 17 Fällen ins Feld ziehen, um auf entfernten Kriegsschauplätzen zu kämpfen. Der Nachrichtendienst der ausländischen »Barbaren« und der inländischen Rebellen funktionierte allem Anschein nach äusserst gut. In der Abwesenheit der Legion oder des bedeutendsten Teiles derselben, brachen sie sofort ein, bzw. überfielen häufiger und dreister die Villen der Reichen, usw. Aus den spätesten Stücken der in die Erde vergrabenen Münzfunde können wir auch auf Einbrüche aus dem Ausland schliessen, besonders dann, wenn diese Münzfunde in dieselbe Linie oder in einen Streifen von gleicher Richtung fallen. Wenn sie sich aber in isolierten Zonen netzartig verdichten, dann müssen wir hinter diesen Münzverbergungen eher die Bewegungen der Latrones suchen. Den konkreten Überblick können wir mit dem Jahr 19 u. Z. beginnen, als sich ein berittenes Hilfsbataillon in Aquincum mit Bauarbeiten beschäftigte. Vielleicht begannen sie damals jene Übergangstellen an der Donau zu befestigen, welche von den soeben frisch in die grosse ungarische Tiefebene eingewanderten sarmatischen Jazygen benützt wurden. Fraglich ist es, ob es einen Zusammenhang gab zwischen dem mit dem Denar Caligulas abschliessenden Münzfund von Bia und den durch die Ansiedlung des quadischen Volkes des Vannius entstandenen Unruhen (50 u. Z.). Um das Jahr 88 und 92 des I. Jahrhunderts wurden gegen die Jazygen schwere Kämpfe geführt. Es ist auffallend, dass wir bis heute von keinem einzigen Schatzfund oder Steindenkmal wissen, welches mit diesen Kriegswirren mit Gewissheit in Verbindung gebracht werden könnte. Um das Jahr 107 wurde ein erfolgreicher Feldzug gegen die Jazygen im Vorgebiet Aquincums geführt, doch jenseits der Grenze. Aufstellung von Steindenkmälern, Verbergung von Münzbeständen usw. können auch an dieses Ereignis nicht angeschlossen werden. Ein Jahrzehnt später rächten die Jazygen diesen Angriff. Damals mochte innerhalb des Legionslagers von Aquincum eine Sammlung von Münzen verborgen worden sein. Der in Kisköszeg, im Komitat Baranya gefundene Münzvorrat wurde wahrscheinlich auch auf die Nachricht dieser Gefahr hin vergraben. Kaiser Hadrian übergab damals den vereinigten Oberbefehl von Pannonien und Dazien einem seiner vertrauten Anhänger. Die Ursache der Verbergung des Münzschatzes, der in der Selmeci utca in Óbuda gefunden wurde, ist noch nicht geklärt. Die letzten Gepräge stammen aus den Jahren 123—129. Vielleicht hat der Verberger in den letzten Jahren seinen Münzvorrat nicht mehr vermehrt und er mag ihn aus demselben Grund verborgen haben, der den Caesar Lucius Aelius vom Sommer des Jahres 136 u. Z. an, mit einem besonderen vereinigten Kommando an den Grenzen Pannoniens hielt. In Aquincum wurde im Jahre 138

u. Z., in Arrabona (in Singidunum?) in 137 ein dem Kaiser huldigendes Steindenkmal errichtet. In diesen Fällen war die Dankbarkeit wohl begründet. Im Jahr 162 nahm Kaiser Lucius Verus den überwiegenden Teil der Legion von Aquincum gegen die iranischen Parther mit sich. Die nördlich der Donau wohnenden Völker griffen sofort die geschwächten Donaugrenzen an. Zur Verstärkung des in Aquincum belassenen schwachen Legionskaders musste die Hauptmasse der IV. Flavischen Legion aus Singidunum (Belgrad) herangezogen werden und die XXII. Primigenia z. B. sandte ein Detachement aus dem Rheinland hierher. Dieser anderthalb Jahrzehnte dauernde Kriegszustand führte zur Verbergung zahlreicher Münzbestände und zur Errichtung vieler Votivaltären aus Stein. Der im Jahre 178 (für das Heil des Kaiservaters und seines Sohnes) errichtete Altarstein bezeugt, dass manchmal ein tatsächlicher Zusammenhang zwischen dem Besuch des Kaisers und solchen Steindenkmälern mit Inschrift bestand. In diesem Jahr kamen nämlich Mark Aurel und sein Sohn wirklich nach Aquincum (auch laut anderen Angaben). Um das Jahr 196 (südlich von Aquincum) liess der Statthalter einen Wachposten, der infolge Baufälligkeit (?) eingestürzt war, auf einer anderen Stelle durch die Hände der Mannschaft wiederherstellen...». An diesem «Einsturz» mag unseres Erachtens auch der Feind seinen Teil gehabt haben, wurden doch in den darauffolgenden Jahren häufig Votivaltären im Gebiet von Aquincum errichtet. Demnach liessen die «Barbaren» auch die in den 190-er Jahren durch Bürgerkriege im Innern hervorgerufenen chaotischen Zustände nicht unausgenützt. Von der Wende des II. zum III. Jahrhundert an wurde die Bewegung der Latrones immer beunruhigender. In den Jahren 206—208 mussten Truppen aus dem Rheinland herbefohlen werden «gegen die Deserteure und Rebellen...» (adversus defectores et rebelles, Bild. 1). In auffallend grosser Zahl wurden damals im Bereich von Aquincum Stiftungen gemacht. Im Jahre 213 wurden die besten Truppenteile der Garnison des Aquincumer Gebiets zuerst gegen die Alemannen ins Rheinland, dann auf Jahre an die kleinasiatische Front beordert. Im Raume des geschwächten Grenzschutzes treiben die sogleich aufgetauchten Scharen des äusseren und inneren (?) Feindes ihr Unwesen.

Das Nemesisheiligtum des Amphitheaters in der «Bürgerstadt» musste infolge «Einsturzes» neuerbaut werden. Im Jahre 216 erneuerte man das «dem Schutz der Statuen und Bildnisse der Kaiser dienende Wächterhaus» aus seinem «dem Erdboden gleichgemachten Zustand». Es ist sonderbar, dass bis an das Gebiet von Titel alle Brücken infolge «Überalterung» zu gleicher Zeit eingestürzt sind und in den Jahren 217—218 der Reparation bedurften. In den Jahren 227—230 wurden in diesem Gebiet neuerdings in auffallender Menge steinerne Votivaltären gestiftet und eine ganze Reihe von entfernungsanzeigenden Steinsäulen bezeugt, dass der Wiederaufbau von Strassen und Brücken neuerdings notwendig wurde. Ein knappes Jahrzehnt genügte also, um sie durch Gebrauch abzunützen? Wir glauben, dass die fliehenden Truppen der Latrones die Brücken zerstört haben, denn von Beschädigungen der Festungswerke, wozu feindliche Truppen fähig wären, haben wir aus dieser Zeit keine Angaben. In den Jahren 232—233 kämpfte ein bedeutender Teil der Legion von Aquincum von neuem an der kleinasiatischen Front. Kaiser Alexander Severus liess damals im Bereich der Legion «ein Bad ganz vom Erdboden» Neubauen. Die Linie, welche die Fundorte der in Vác-Hartyán und in der Markung von Pákozd gefundenen Münzbestände verbindet, zeigt den Weg des feindlichen Einbruchs im Gebiet der geschwächten Legion. Um das Jahr 236 befanden sich Abteilungen der Aquincumer Legion auf dem Boden der benachbarten Völker. Auf die Bedrängnisse während ihrer Abwesenheit weisen mehrere Votivsteine. Die Meilensteine bezeugen 8—10 Jahre nach der letzten Wiederherstellung wiederum die Instandsetzung der Strassen und Brücken. Demnach haben die Latrones die Abwesenheit des Hauptheeres wieder ausgenützt, genau wie in 242, als das Gros der Legion auf den iranischen Schlachtfeldern ihr Blut vergoss. In dieser Periode beginnen die mit Inschriften versehenen Steindenkmäler seltener zu werden, deshalb kennen wir aus den Jahren 241—243 nur zwei Votivsteine, doch mussten die Wege und Brücken 8—9 Jahre nach ihrer letzten

Wiederherstellung neuerdings repariert werden. Die Nachricht, dass Decius im Balkan die Schlacht verloren hatte, mochte wohl die Verbergung der Münzschatze im Gebiet der Fő-utca in Buda, in Solymár, Bakonyszombathely, im Legionslager von Brigetio und in Bajót (Komitat Észtergom) verursacht haben. Die durch die Fundstätten gegebene Zone deutet aber auch darauf, dass sich auch die Quaden in feindlicher Absicht bewegten, sobald der Grenzabschnitt Aquincum-Brigetio um bedeutende Kräfte vermindert und geschwächt wurde. Um diese Zeit spielte sich auch im Gebiet von Aquincum jener Zusammenstoss zwischen den Truppenkörpern der Vexillationen von Moesia Inferior und der VII. Claudia ab, worüber wir bloss durch die Vermittlung eines einzigen Steinaltars aus Aquincum Kenntnis haben. Die hiesige Legion war wahrscheinlich neuerdings auf ein entferntes Kriegsfeld abgezogen, als aus der in Ost- und Westmoesien befindlichen Streitmacht Truppen herbeiföhren werden mussten. Solche Truppenkonzentrationen konnten am ehesten z. B. Pacatianus, Aemilianus, Decius und alle jene Statthalter anordnen, die den Oberbefehl der drei Provinzen in ihrer Hand vereinigten. Einer der Centurios der VII. Claudischen Legion, vom Range eines Hastatus, mag vielleicht bei diesem Zusammenstoss, der sich in der Umgebung von Aquincum abspielte, gefallen sein. Sein Grabmal kann aus der Mitte des III. Jahrhunderts datiert werden. Die Legion von Singidunum hat möglicherweise anlässlich dieses Abmarsches jenen Soldaten angeworben, der später als »von pannonischer Abstammung« in die kaiserliche Garde versetzt wurde. Aus den späteren Perioden kennen wir auch aus dem Gebiet von Aquincum so wenig datierte Steindenkmäler, dass wir unseren Versuch für die Dauer des letzten anderthalb Jahrhunderts der Römerzeit vorläufig nicht fortsetzen können. (Zu den Erörterungen siehe vor allem die Anmerkungen 13, 15, 24–25, 28, 36–39, 47, 49, 66, 69, 93–94, 97, 106–111, 115.)

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 1. Steindenkmal im Aquincum zum Gedenken an innere Zwietracht

Abb. 2. Römische Strasse im Tal zwischen Csúcshegy und Aranyhegy

Abb. 3. Landstrasse nach der Militärstadt von Aquincum

The first part of the report deals with the general situation of the country and the progress of the work of the Commission. It is followed by a detailed account of the work of the Commission in the various fields of its activity. The report then concludes with a summary of the work of the Commission and a statement of the Commission's views on the future of the country.

The Commission has the honor to acknowledge the assistance and cooperation of the various authorities and institutions of the country in the execution of its work. It also wishes to express its appreciation to the members of the Commission for their valuable contributions to the work of the Commission.

The Commission has the honor to acknowledge the assistance and cooperation of the various authorities and institutions of the country in the execution of its work. It also wishes to express its appreciation to the members of the Commission for their valuable contributions to the work of the Commission.

A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai

Tanulmányunkban három vártérképet ismertetünk. Haüy 1687-ben készített térképét, amelyen a házak — egy a térképhez tartozó francia nyelvű mutató adatai alapján (1. melléklet) — meg vannak számozva, és a házak, illetve telkek a mutatóban megadott homlokzati méreteik szerint vannak e térképbe berajzolva (2. melléklet).

A másik térkép a »Zaiger über die Vöstung Anno 1696« felíratú összeírási könyv adatai alapján megszerkesztett térkép (3. melléklet), végül harmadik térképünk az 1950 óta folyó építészettörténeti kutatások során, a romossá vált házak vakolatának leverése után napvilágot látott középkori falakat mutatja (4. melléklet).

E térképek megszerkesztésénél az volt az irányelv, hogy az 1687-es és 1696-os felméréseket, illetve telekosztást össze lehessen hasonlítani a mai telekosztással, továbbá, hogy a harmadik térképen feltüntetett, ma is meglevő falak helyzetével igazoljuk az 1687-es és 1696-os állapotot. E harmadik térképünkkel azt kívántuk még hangsúlyozni, hogy a középkori házak falainak felhasználásával, kimondottan azokra ráépítkezve született meg a barokk város. Így őrizte meg a budai vár mind a mai napig középkori városstruktúráját.

Ezért mindhárom térkép adatait a mai telekosztást szemléltető, 1 : 1000 méretarányú vártérképre vetítettük át.

A budai várról helyszínrajzok vagy térképes ábrázolások a középkorból nem maradtak ránk. Haüy térképe a legrégebbi olyan térképünk, amely az akkori viszonyokhoz mérten gondos munka és amely híven tükrözi a vár középkori városszerkezetét.

A vár utcái máig megtartották középkori vonalvezetésüket, a mai terek is — kisebb-nagyobb változásokkal — a középkori terekből alakultak, és nem hiányoztak a középkorban az egyes háztömbökbe benyúló zsákutcácskák sem. Haüy még az eredeti középkori városfalrendszert is ábrázolja térképén a később épült rondellás erődrendszer mögött, a vár lakónegyedének nyugati oldalán, kerek tornyaival és a várfalakra kiülő házaival. Az egyik ilyen torony 1953-ban látott napvilágot.¹

A »Zaiger« adatait tartalmazó térkép nem maradt reánk. Ezért szerkesztettük meg 3. mellékletünket képező térképünket, továbbá azért, mert erről a térképről olvashatók le azok a változások, amelyek

A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai

Tanulmányunkban három vártérképet ismertetünk. Haüy 1687-ben készített térképét, amelyen a házak — egy a térképhez tartozó francia nyelvű mutató adatai alapján (1. melléklet) — meg vannak számozva, és a házak, illetve telkek a mutatóban megadott homlokzati méreteik szerint vannak e térképbe berajzolva (2. melléklet).

A másik térkép a »Zaiger über die Vöstung Anno 1696« felíratú összeírási könyv adatai alapján megszerkesztett térkép (3. melléklet), végül harmadik térképünk az 1950 óta folyó építészettörténeti kutatások során, a romossá vált házak vakolatának leverése után napvilágot látott középkori falakat mutatja (4. melléklet).

E térképek megszerkesztésénél az volt az irányelv, hogy az 1687-es és 1696-os felméréseket, illetve telekosztást össze lehessen hasonlítani a mai telekosztással, továbbá, hogy a harmadik térképen feltüntetett, ma is meglevő falak helyzetével igazoljuk az 1687-es és 1696-os állapotot. E harmadik térképünkkel azt kívántuk még hangsúlyozni, hogy a középkori házak falainak felhasználásával, kimondottan azokra ráépítkezve született meg a barokk város. Így őrizte meg a budai vár mind a mai napig középkori városstruktúráját.

Ezért mindhárom térkép adatait a mai telekosztást szemléltető, 1 : 1000 méretarányú vártérképre vetítettük át.

A budai várról helyszínrajzok vagy térképes ábrázolások a középkorból nem maradtak ránk. Haüy térképe a legrégebbi olyan térképünk, amely az akkori viszonyokhoz mérten gondos munka és amely híven tükrözi a vár középkori városszerkezetét.

A vár utcái máig megtartották középkori vonalvezetésüket, a mai terek is — kisebb-nagyobb változásokkal — a középkori terekből alakultak, és nem hiányoztak a középkorban az egyes háztömbökbe benyúló zsákutcácskák sem. Haüy még az eredeti középkori városfalrendszert is ábrázolja térképén a később épült rondellás erődrendszer mögött, a vár lakónegyedének nyugati oldalán, kerek tornyaival és a várfalakra kiülő házaival. Az egyik ilyen torony 1953-ban látott napvilágot.¹

A »Zaiger« adatait tartalmazó térkép nem maradt reánk. Ezért szerkesztettük meg 3. mellékletünket képező térképünket, továbbá azért, mert erről a térképről olvashatók le azok a változások, amelyek

a töröktől való visszafoglalás utáni első 10 év városrendezési tevékenységét igazolják.

Mind Haüy, mind a »Zaiger« adatai láb, illetve öl és láb méretekben vannak megadva. E méretek átszámításánál és az így nyert méterméretek átvétetésénél az 1687-i mérnöki, illetve felmérési módszerek kezdetlegessége, ennek következtében pontatlansága miatt sokszor áthidalhatatlan nehézségek adódtak. Pl. Ha a »Zaiger« adatait pontosan felhordtuk, a legtöbb házhelynél különféle alakú és méretű hézagok keletkeztek, különösen ott, ahol a telkek hátsó oldalai egymással érintkeznek (6. kép). Ezek kiküszöbölésének igazolására szolgál elsősorban 4. mellékletünként közölt, középkori házfalakat feltüntető térképünk. Ez a munka a nagyobb, városalaprajzi összefüggéseket fedi fel részletekbe menő hűséggel, utcavonalak, házak, telkek összefüggéseit tisztázza.²

Az átvétetésnél háztömböknént, saroktól-sarokig mértük fel az adatokat, mindenütt tekintetbe véve a ma is meglevő középkori falakat (4. kép), kváderkövekből épített sarokarmirozásokat (5. kép), egyéb épületrészeket, homlokzati, házak közötti falsarkokat (7. kép), meglevő középkori boltozatos helyiségeket, utcai homlokzati vonalakat és a meglevő középkori pincék helyzetét. Ott, ahol a régi középkori épületmaradványok nyomtalanul eltűntek pl. az Országos Levéltár, a volt pénzügy-, honvédelmi és külügyminisztériumok épületei helyén, a Szent György tér nyugati oldalán, a Fehérvári kapu mellett stb., az akkor elpusztult házak helyeit csak a méretek lehető pontos felrakásával és interpolációval tudtuk körülbelül meghatározni.

Városszerkezeti szempontból szembevetendő változások Haüy 1687-es és a »Zaiger« 1696-os állapota között a Vár lakónegyvedének nyugati oldalán a mai bástyasétány kialakulása,³ a Szentháromság tér megnagyobbodása, a Szent György tér parcellázása, a háztömbökbe vezető zsákutcák megszüntetése. Nagyobb arányú változást okozott még a Vár területén a szerzetesrendek telkeinek kialakítása. Ezeken a helyeken több középkori telket vontak össze és sok középkori házat bontottak le. A helyükön később felépült, nagy kiterjedésű templom- és kolostor-épületekkel viszont új városképi együtteseket teremtettek.

Tanulmányunkban a palota területét nem tárgyaltuk, célunk kizárólag a két különböző év — 1687 és 1696 — állapotát mutató térkép műszaki feldolgozása és összevetése a mai helyzettel; továbbá rávilágítottunk azokra a helyekre, ahol a két térkép között határozott városrendezési tevékenység következtében változások történtek.

Úgy véljük, hogy tanulmányunkkal a helytörténeti, illetőleg ezen belül a telektörténeti kutatások számára sikerült reális alapot teremtenünk, mely az újjáépítéshez és tervezéshez is szolgálat adatokat.

JEGYZETEK

¹ Weidinger György 1953. évi ásatása.

² Gerevich László, Gótikus házak Budán. Bud. Rég. XV. köt. Bp. 1950, 123.

³ Van két szerződés falak és házak lebontására 1690-ből. Az egyik vállalozó, Bernard Savetti a Fehérvári kaputól az Esztergomi bástyaig, a másik Gall, az Esztergomi bástyától a Bécsi kapuig végezte a bontást. (Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen, Exp. 1690. dec. 16.) E két szerződés igazolja a Bástyasétány kialakításának végrehajtását.

Gy. Weidinger—F. Horler

DIE SITUATIONSPLÄNE DER OFNER BURG AUS DEN JAHREN 1687 UND 1696

In unserer Studie besprechen wir drei Festungskarten. Auf der ersten, die von Haüy im Jahre 1687 ausgeführt wurde, sind die Häuser — auf Grund der Angaben eines zur Karte gehörenden und in französischer Sprache verfassten Verzeichnisses (Beilage Nr. 1.) mit Nummern versehen, wobei das Verzeichnis auch die Fassadenlängen der Häuser angibt (Beilage Nr. 2.). Der zweite Plan ist auf Grund jener Mitteilungen ausgeführt worden, die im Konskriptionsbuch »Zaiger über die Vöstung Anno 1696« enthalten sind. (Beilage Nr. 3.) Unsere dritte Karte zeigt schliesslich die mittelalterlichen Mauern, die im Laufe der seit 1950 geführten baugeschichtlichen Forschungen zum Vorschein gekommen sind. (Beilage Nr. 4.)

Das Leitprinzip beim Entwurf dieser Karten war, dass mit ihrer Hilfe ein Vergleich des Standes von 1687 und 1696, genauer gesagt, der damaligen Grundeinteilung mit der gegenwärtigen ermöglicht werden könne. Zweitens wollten wir durch die Lage der im dritten Plan eingetragenen mittelalterlichen Mauern, die auch heute noch erhalten sind, die Situationsverhältnisse unserer beiden anderen Karten nachweisen. Mit dieser dritten Karte wollten wir darauf hinweisen, dass die Barockstadt auf den erhalten gebliebenen Mauern der mittelalterlichen Häuser gegründet worden ist. Die Eintragung dieser mittelalterlichen Mauern in unsere Karte klärt uns über die grösseren Zusammenhänge im Stadtgrundriss auf, und darüber, wie sich Strassenlinien, Häuser und Gründe zu einander verhielten.

Die Angaben aller drei Karten übertrugen wir auf die Karte der Burg, die den gegenwärtigen Katasterplan in einem Massstab von 1 : 1000 zeigt.

Die Karte, welche die Angaben des »Zaigers« enthielt, ist nicht erhalten geblieben. Deshalb haben wir den Plan, der unsere Beilage Nr. 3. bildet, gemäss den Angaben des »Zaigers« entworfen, indem wir die in 1696 bestandenen und auch heute noch bestehenden Hausteile miteinander verglichen.

In unserer Studie befassen wir uns nicht mit dem Burggelände, wir wollten ausschliesslich die Karten, die den Situationsplan von zwei verschiedenen Jahren (1687 und 1696) enthalten, technisch aufarbeiten und mit den heutigen Verhältnissen vergleichen; ferner wollten wir jene Stellen hervorheben, wo zwischen den zwei Mappierungen Veränderungen vor sich gegangen sind, welche den Stadtregulierungsarbeiten zugeschrieben werden könnten.

Wir hoffen, dass es mit dieser Studie gelungen ist, der topographischen Forschung, insbesondere der Erforschung der Geschichte der Baugründe eine grundlegende Basis zu schaffen, deren Angaben auch beim Wiederaufbau und bei der Planung zu Hilfe gezogen werden können.

Verzeichnis der Abbildungen und Beilagen

Abb. 4. Mittelalterliche Strassenfassade und Eckarmierung des Hauses Nr. 314 von Haüy (heute Tárnokstrasse 13)

Abb. 5. Mittelalterliche Eckarmierung des Hauses Nr. 210 von Haüy (heute Fortunastrasse 18, Ecke Kardstrasse)

Abb. 6. Die schwarz gezeichneten Lücken auf der Karte geben den Unterschied zwischen den Angaben von Zaiger und der heutigen Lage an

Abb. 7. Mittelalterliche Eckarmierungen zwischen den Häusern Nr. 155 und 154 von Haüy (heute Országházstrasse 15 und 17) auf der Wandfläche der Strassenfassade

Beilage 1. Zaiger der Festungskarte die von Haüy im Jahre 1687 ausgeführt wurde

Beilage 2. Ansicht des Wohnviertels in der Burg von Buda im Jahre 1687 nach den Angaben von Haüy

Beilage 3. Ansicht des Wohnviertels in der Burg von Buda im Jahre 1696 nach den Angaben von „Zaiger über die Vöstung“

Beilage 4. Übersichtskarte der mittelalterlichen Gebäuderuinen der Burg von Buda

Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig

A történetkutatónak, aki Buda városának a török uralom utáni évtizedekből fennmaradt írásos emlékeit tanulmányozza, feltűnik az a véget nem érő, szüntelen harc, melyet a városi polgárság és a tanács a bécsi hatalom igazgatási és katonai szervei ellen folytat a városra kirótt adók, közterhek elhárítása céljából. A panaszbeadványok, emlékiratok, tiltakozó iratok tömege áramlik a felettes hatóságokhoz, politikai vezető személyiségekhez, a bécsi udvari kamarához, a nádorhoz. Ezekben szinte a hivatalos levelezés alaphangjaként csendül fel a panasz; a szegény, elnyomott, romokban levő, kiszarolt várost mentsék fel eme vagy ama adó, közteher, vagy szolgáltatás fizetése alól.

A török elleni felszabadító hadjárat során Pest 1686. június havában, Buda pedig szeptemberre kerül a győztes császári csapatok kezébe. Romok, kiégett házak, piszok és mocsok, ez maradt meg csupán a nagymúltú városokból. A lakosság elpusztult vagy elmenekült, a győztes császári katonaság mulatozásának hangja tölti csak be egyelőre a sivár, elszomorító látványt nyújtó, üszkös utcákat.¹ Budán és másutt is, a császári katonaság gögös hódítóként veszi hatalmába az »új szerzeményeket«, s települ újabb zsarnokként a török járomtól megszabadult, sok nyomorúságot látott magyar jobbágy és városi polgár nyakába.

A töröktől visszaszerzett területek sorsáról már jóval Buda visszafoglalása előtt, 1684-ben intézkedik a bécsi kormányzat. Az országot meghódított gyarmatként kezelő bécsi kormánykörökben már ekkor kialakult az a vélemény, hogy a visszaszerzett területek nem magyar kézre, magyar fennhatóság alá, hanem a bécsi katonai, illetve kamarai igazgatás hatáskörébe kerülnek.² Ezt a szándékot magyarelles, abszolutisztikus tendenciák táplálták, mégpedig kimondottan az a nézet, hogy a visszafoglalt területek a fegyver jogán teljesen a császár birtokát képezik, s az uralkodónak a visszahódítás érdekében hozott áldozatok révén szabad rendelkezési joga van ez országrészek felett. Előkészítése volt ez a magyar állami függetlenséget megsemmisüléssel fenyegető, a magyar gazdasági életet még jobban gúzsba kötő, gyarmatosító politikának, melynek »magasabbrendű módszereit« a XVII. század végének bécsi államférfiai kidolgozni ugyan még nem tudták, de megnyitották a kaput e területek durvább módszerekkel történő katonai és gazdasági

Buda adóterhei a töröktől való visszafoglalástól a Rákóczi-szabadságharcig

A történetkutatónak, aki Buda városának a török uralom utáni évtizedekből fennmaradt írásos emlékeit tanulmányozza, feltűnik az a véget nem érő, szüntelen harc, melyet a városi polgárság és a tanács a bécsi hatalom igazgatási és katonai szervei ellen folytat a városra kirótt adók, közterhek elhárítása céljából. A panaszbeadványok, emlékiratok, tiltakozó iratok tömege áramlik a felettes hatóságokhoz, politikai vezető személyiségekhez, a bécsi udvari kamarához, a nádorhoz. Ezekben szinte a hivatalos levelezés alaphangjaként csendül fel a panasz; a szegény, elnyomott, romokban levő, kiszarolt várost mentsék fel eme vagy ama adó, közteher, vagy szolgáltatás fizetése alól.

A török elleni felszabadító hadjárat során Pest 1686. június havában, Buda pedig szeptemberre kerül a győztes császári csapatok kezébe. Romok, kiégett házak, piszok és mocsok, ez maradt meg csupán a nagymúltú városokból. A lakosság elpusztult vagy elmenekült, a győztes császári katonaság mulatozásának hangja tölti csak be egyelőre a sivár, elszomorító látványt nyújtó, üszkös utcákat.¹ Budán és másutt is, a császári katonaság gögös hódítóként veszi hatalmába az »új szerzeményeket«, s települ újabb zsarnokként a török járomtól megszabadult, sok nyomorúságot látott magyar jobbágy és városi polgár nyakába.

A töröktől visszaszerzett területek sorsáról már jóval Buda visszafoglalása előtt, 1684-ben intézkedik a bécsi kormányzat. Az országot meghódított gyarmatként kezelő bécsi kormánykörökben már ekkor kialakult az a vélemény, hogy a visszaszerzett területek nem magyar kézre, magyar fennhatóság alá, hanem a bécsi katonai, illetve kamarai igazgatás hatáskörébe kerülnek.² Ezt a szándékot magyarelles, abszolutisztikus tendenciák táplálták, mégpedig kimondottan az a nézet, hogy a visszafoglalt területek a fegyver jogán teljesen a császár birtokát képezik, s az uralkodónak a visszahódítás érdekében hozott áldozatok révén szabad rendelkezési joga van ez országrészek felett. Előkészítése volt ez a magyar állami függetlenséget megsemmisüléssel fenyegető, a magyar gazdasági életet még jobban gúzsba kötő, gyarmatosító politikának, melynek »magasabbrendű módszereit« a XVII. század végének bécsi államférfiai kidolgozni ugyan még nem tudták, de megnyitották a kaput e területek durvább módszerekkel történő katonai és gazdasági

leigázása felé. Ennek következtében az ország területe zsákmányra éhes katonatisztek vadászterületévé válik, kik a töröknél is nagyobb mértékben zsarolják ki a lakosságot.³ Az osztrák államháztartás a nagy katonai kiadások, a költséges barokk udvartartás, pazarlás és a vezető hivatalnokok korrupciója miatt súlyos válságban van ezekben az időkben, s a pénzügyi krízis levezetésére, a felduzzasztott katonaság ellátására a visszahódított területekből kiperéselhető jövedelmeket szándékoznak felhasználni. E jövedelmek megállapítására, az anyagi források felkutatására, a könyörtelen kizsákmányolás megszervezésére a bécsi udvari kamarát használják fel.⁴ Ezért a tervek végrehajtására, a kamarai jövedelmek beszedésére, egyben az új szerzemények felett a hatósági jogkör gyakorlására közvetlenül a visszafoglalás után, még 1686-ban felállítják a bécsi kamara végrehajtó szerveként az 1690-ben adminisztrációvá átalakult budai kamarai inspektorátust. Az új hatósági szerv felállítása nemcsak a gazdasági kiaknázást biztosítja az osztrák kormányszat számára, hanem az ország területi megosztottságát is fenntartja s ezáltal a bécsi gyarmatosítók berendezkedési terveit megkönnyíti.⁵

Budán e politika jegyében indul meg a városi élet 1686 őszén. Egyelőre a katonaság, mégpedig a budai várparancsnok a mindenható úr, a város első lakói is katonák. Beck Menyhért Lipót várparancsnok közvetlenül csak az uralkodónak, a bécsi haditanácsnak, illetve Lotharingiai Károly fővezérnek van alárendelve, még a hadbiztonságtól sem köteles utasítást elfogadni. A katonaság foglalja le egyelőre az összes jövedelmeket, a lakható házakat, látja el a város primitív közigazgatását és a bíraskodást, indítja meg elsősorban a Vár újjáépítését. A katonaság kizárólagos uralma azonban a bécsi körök számára sem kívánatos, ennek ad hangot Vorster hadi élelmezési igazgató, amikor felhívja a figyelmet a kamarai gazdálkodás megszervezésének a sürgős voltára, különben a kamarát illető jövedelmeket és hasznat a budai helyőrség tisztjei fogják maguknak kisajátítani. A figyelmeztetést gyors intézkedés követi, 1686 szeptemberében kinevezik Werlein István János érsek-újvári élelmezési biztost budai kamarai inspektornak, s megbízzák Buda, illetve a visszahódított területek »kamarai« megszervezésével. Werlein egyébként már 1685 óta e kamarai újjászervezés szakembere, aki láthatólag széleskörű tapasztalatokat szerzett e munka terén. Werlein lemondhatja Beck budai várparancsnokot a kincstári jövedelmekről, s ezek helyett a parancsnok 150 Ft havi tiszteletdíjat kap.⁶

A bécsi udvari kamara 1686. november 5-én bocsátja ki hivatali utasítását a kamarai igazgatás megszervezésére vonatkozólag. Ez az instrukció a bécsi neoacquistica politika jellegzetes terméke. Kifejti először is a már említett elvet, hogy Budán a hadijognál fogva minden birtok és jövedelem az uralkodó, illetve a kincstár tulajdona, mivel a város elfoglalása nagy anyagi áldozatokba került, és majd felépítése is tetemes költségeket fog igényelni. Az utasítás szerint minden haszonvétel és szolgáltatás, minden katonai és egyházi vagy más igény kizárásával további rendelkezésig a kincstárt illeti meg. A kamarai inspek-

tornak, aki egyébként a polgári igazgatási és bíraskodási ügyek fölött is dönt, legfontosabb feladata a török adóztatási jövedelmek kipuhatolása és megállapítása. A szőlők, erdők, szántók, legelők, fürdők, vendéglők tulajdonjogát a kincstár magának tartja fenn. A Várban katolikusoknak és elsősorban németeknek, más városrészekben és Pesten más nemzetiségűeknek is, méltányos ár ellenében, 3—5 évi adómentesség biztosítása mellett, házakat lehet kiutalni, de e házak újjáépítését egy év alatt be kell fejezni. Fontos rendelkezéseket hoz az instrukció a vámokat és adót illetően. A vámokat, a harmincadot éppúgy, mint a török időkben, be kell szedni. Az italmérés és húsmérés haszonélvezete szintén a kamaráé, de a lakosság letelepedésével ezt a jogot polgári személyeknek is át lehet adni, a szokásos accisa, azaz fogyasztási adó befizetése ellenében. Figyelmébe ajánlja az instrukció a kamarai felügyelőnek a malmok, a vízafoág, a halászat jövedelmét és bérbeadását, az osztrák közbölső árusításának népszerűsítését. A templomok és ehhez tartozó javak tulajdonát az uralkodó egyelőre függőben tartja, a papoknak eltartásáról időlegesen a kamara gondoskodik.⁷

Már ez az utasítás is tartalmazza annak a gazdasági politikának lényeges vonásait, melynek hatását Buda életében a török uralom után e tanulmány megvizsgálni kívánja. E politika az összes városi jövedelmek és haszonélvezetek, majd az ezek után befolyó adók és vámok lefoglalásával már eleve nehéz és válságos helyzetet teremtett az éppen kialakulás előtt álló városi élet számára. A polgári jövedelmek és javak lefoglalása, a város gazdasági életének gúzsba kötése nemigen eredményezhette a lakosság vagyonosodását és teherbíróképességének növekedését, márpedig az utóbbit az elkövetkezendő években, amint látható lesz, a bécsi kormányzat maximális mértékben igyekszik kihasználni. E rendelkezéseket a gyors jövedelemszerzés törekvése jellemzi, mely híjával van megelőző racionális gazdasági szervezésnek, s az egész kamarai berendezkedésnek a rablógazdálkodás jellegét kölcsönzi. E szervezet kizsákmányoló volta és az egész berendezkedés válsága egyhamar napvilágra kerül az elkövetkező évek során.

Buda városában a polgári élet 1687 őszén indul meg, ekkor alakul meg az első városi tanács és erősítik meg tisztségében Prenner Farkas Andrást, az első budai polgármestert. A városi hatóság a kamarai inspektorátus gyámködása alá kerül, a polgármestert ugyan az inspektor három jelöltje közül a városi polgárság választja meg, a tanácstagokat azonban a kamarai inspektor nevezi ki élethossziglan. A városi közigazgatást felülről rendeletekkel irányítják, az igazságszolgáltatás dolgában a feljebbviteli fórum az inspektorátus, a városi számadások ellenőrzése szintén hatáskörébe tartozik. A városi haszonvételek és jövedelmek kamarai kisajátításával, a városi önkormányzat ily megszüntetésével Buda távolról sem jutott azoknak a kiváltságoknak, s főleg vagyoni forrásoknak, adómentességnek birtokába, amelyek az akkori szab. kir. városokat, sőt egyéb privilegizált városokat is megillettek.⁸ A haszonvételek és jövedelmek átadása, a közterhektől való mentesítés pedig

lényeges feltétele volt a városi élet megindulásának, a város felépítésének.

Ilyen jellemvonásokkal és sajátságokkal bontakozik ki tehát a töröktől visszafoglalt területen, így Budán is a neoacquistica rendszer, melynek értelmében a város idegen állami szerv, a bécsi kamara fennhatósága alá kerül. Bécsi hatóságok foglalják le a városi jövedelmeket, ezek vetik ki a súlyos adókat, hogy azután a jövedelmekből és az adókból származó összeg a császári katonaság pénztárába vagy pedig a bécsi kamara pénztárába folyjék be. A város új telepeseinek meglehetősen nehéz sors jutott osztályrészül, amikor hozzákezdtek az ostrom romjainak eltakarításához, az új élet alapjainak lerakásához. Az egyelőre csekély számú lakosságnak az életet úgyszólván előről kellett kezdenie, az otthont felépítenie, a termelést megindítani. Ez a tevékenység az újonnan betelepülőknek úgyszólván minden anyagi erejét lekötötte. Ehhez járul a gazdasági élet szervezetlensége, a tulajdonjog kialakulatlansága. A megélhetés akkor elsősorban fontos eszközének, a földnek kiosztása igen nehezen halad előre. A városiak panaszt is emelnek a kamarai inspektorátus ellen, hogy késlekedik a föld és a szőlő kiosztásával, annak ellenére, hogy a juttatandó telkekért pénzt hajt be a polgároktól.⁹ A kamarai inspektorátus a még fennálló török veszéllyel indokolja a telkek és a föld kiosztásának elhúzódnását. Ezzel szemben a katonaságot semmi sem gátolja abban, hogy a legjobb földeket, réteket és legelőket lefoglalja magának.¹⁰ A mezőgazdaság területén egyedül a szőlőművelés az, amelyben van valami életerő, bár egyelőre ez is visszahanyatlott a török uralom alatti állapothoz képest.¹¹ Az ipar és kereskedelem megindulása elé is igen nagy akadályok tornyosulnak. Bár a letelepülő lakosság legnagyobb része kézműves,¹² az iparúzás akkori elsőrangú feltétele, a céhhé szerveződés csak a következő években indul meg. A belső piac még nem alakult ki, az új telepések szegénységük miatt rossz vásárlók, a katonaság pedig az élelmiszereket a markotányosoktól szerzi be, s kellő számú mesteremberrel is ellátja magát. A markotányosok, sőt a császári tisztek ital- és húsmérése nemcsak a katonaság, hanem még a polgári lakosság fogyasztásának hasznát is elvonja a városi lakosságtól.¹³ Különben sem kapcsolódhatott még be Buda az országos kereskedelmi élet vérkeringésébe, ezt a bekapcsolódást akadályozzák a különféle vámok, elsősorban a harmincad fizetésének kötelezettsége.

Az idegenből származó, többnyire német telepéseknek nem is tetszik a bécsi kormányzat bánásmódja, egyelőre azonban nemigen ismeretesek előttük a magyarországi viszonyok. Nincs tudomásuk például a magyarországi városfejlődés egyik legfőbb tényezőjéről, a szabad királyi városi kiváltságokról. Az 1687. évi pozsonyi országgyűlésen Buda küldöttei azonban tudomást szereznek azokról a jogokról és kiváltságokról, amelyeket a régi magyar főváros a török előtti időkben kapott, s ezzel teljesen feltárul előttük városuk nyomorúságos és megalázott helyzete. Ezek a kiváltságok nemcsak kivételes közjogi helyzetet, hanem vagyoni forrásokat, adómentességet, kiváltságokat, egyszóval

a polgári élet feltételeit és a jobb élet reményét jelentik Buda új lakosai számára.¹⁴ Ez a sorsdöntő felismerés, az ősi kiváltságok bővölete indítja meg a budai és pesti polgárok másfél évtizedes önkormányzati harcát, melynek egyik döntő célja a város felemelkedésének útjába álló súlyos adók és terhek elhárítása is. Az ősi kiváltságokért, Buda felemelkedéséért folytatott küzdelem első lépése az a memorandum, amelyet az 1687. évi pozsonyi országgyűlés után terjeszt föl a város az uralkodóhoz. Ebben a memorandumban, ellentétben a kamarai politikával, kifejti, hogy Buda városát kiváltságok és kedvezmények nélkül felépíteni, fővárossá fejleszteni nem lehet. A város felemelése céljából városi territoriumot, birtokokat és erdőt kér, ingyen házakat, mentességet a házadótól és a harmincadtól. Az italmérés és húsmérés utáni fogyasztási adót (accisát), a városi telekkönyvet és az azzal járó jövedelmeket, a vámszedés lehetőségét, a hajóhíd birtoklását szintén a város igényli magának. Kéri továbbá a céhprivilegiumok taksa nélküli megerősítését, a katonaságnak a sör- és borméréstől való eltiltását és két országos vásár tartásának engedélyezését.¹⁵

A memorandumban foglalt kívánságok azonban a bécsi körökben meghallgatásra nemigen találtak. Az 1686. november 5-i kamarai utasításban körvonalazott politikához híven, a budai kamarai inspektorátus és a katonaság valóban lefoglalja a városi jövedelmeket és haszonvételeket, megkezdi az adók és egyéb terhek behajtását, s szigorúan érvényesíti azt a kizsákmányoló, gyarmati politikát, amelyet nagy vonalakban már 1684-ben megfogalmaztak Bécsben. Különösen a neoaquistica rendszer súlyos adóigája válik e politika következtében nemcsak Budán, hanem az újszerzeményi területeken mindenütt a meginduló élet egyik legfontosabb problémájává. Ez érintette leginkább a tömegek, a lakosság egyetemének sorsát. Épp ezért az adókérdés elemzésével mélyen bepillantunk a töröktől visszafoglalt Buda életébe, s a város akkori fejlődésének sok, eddig még nem eléggé feltárt tényezője válik ismeretessé előttünk.

*

A Budára nehezedő adóterhek, a bécsi elnyomó hatalom kettős (kamarai és katonai) jellegéhez híven, részben kamarai, részben pedig katonai adóterhek. A kamarai adók, melyekről az előzőekben már részben szólottunk: a fogyasztási adó (accisa), a terménytized, a harmincad, később a telekkönyvi díjak és az ezekkel együtt beszedett szőlőkilenced (hegyvám). A katonai terhek a katonaság ellátására kivetett porció, majd a katonaság ellátására nyújtott egyéb szolgáltatások (service) és a katonai beszállásolás. Az utóbbi ugyan nem nevezhető kimondottan adónak, a beszállásolás kérdésének vizsgálata nélkül azonban nem rajzolhatunk teljes képet a városi lakosságra nehezedő adók és terhek rendszeréről. A katonai terhek közé számítható a császári hadsereg kezén levő hajóhídon szedett vám, mely a Dunán átszállítandó,

akkor igen fontos épületfa megdrágítása miatt már 1688-ban panaszra ad okot.¹⁶

A város kiváltságokat és adómentességet kérő beadványai, a város nyomasztó gazdasági helyzetét feltáró újabb és újabb panaszok ellenére a kamarai inspektorátus 1688-ban és 1689-ben szigorúan behajtja az adókat és a vámokat. A városi tanács panaszos emlékiratban adja elő, hogy a harmincadmentesség helyett a harmincadosok egy pár ökörért egy tallért (másfél forint) szednek, az accisa-mentesség helyett a császári provizorátus (adóbeszedő hivatal) 2 Ft-t hajt be ugyanezért az illetékes polgároktól, mindez pedig az élelmiszerek drágaságát idézi elő. Sokallják a betelepülőknél kiosztott romos házhelyek után kivetett taksa összegét is, amelyet nem méltányos összegben, hanem a betelepülő holmija, élelmiszerkészlete alapján állapítanak meg, s ezáltal is drágaságot okoznak. Mindez, ha tovább így megy, a helység teljes pusztulására s a betelepülők elijesztésére fog vezetni — adja elő a panaszírat. Legalább az accisa és a harmincad fizetésétől 12 évre, a romos házhelyek utáni taksa fizetésétől egy bizonyos időre mentse fel a várost a kamara — ismétlik meg adómentesség iránti kérelmüket a budaiak.¹⁷

Az adómentesség kérdését nemcsak a budaiak nyomasztó gazdasági helyzete tartja állandóan napirenden. A bécsi kamara nem zárkozható el teljesen a városiak kérései és panaszai elől, a gazdasági élet megindulásához nemcsak itt, hanem a visszafoglalt területeken mindenütt szükség van néhány évi türelmi időre, egy kis lélegzetvételre. Az 1686. november 5-i kamarai utasítás is ígért 3—5 évi adómentességet a kiosztott telkekre és házakra. Az adómentesség ügye nem látszik tehát teljesen reménytelennek, márcsak azért sem, mert a bécsi kamara a városi kiváltságok és haszonélvezetek iránti igényeket, úgy látszik, az adómentesség megadásával akarja leszerelni. Az adómentesség ügye azonban egyelőre még nem érett meg, az adóztató politika további csapásaira, a budaiak további küzdelmére van még szükség. A csapás, amely Buda városát az adómentesség kivívásáért a döntő rohamra készíteti, nem sokáig várat magára, 1689 februárjában megérkezik a Pest megyei főispán rendelete a városra kivetett porcióra vonatkozólag.¹⁸ Ezzel a kamarai terhek mellett a bécsi haditanács, illetve a császári hadbiztonság adóztatása is kezdetét veszi Budán.

A császári katonaság ellátására beszedett porciónak már a híre is elegendő arra, hogy a budaiakat a legnagyobb rémületbe ejtse. A porció, a velejáró katonai exequálások, kihágások, tortúrák a magyarság legszörnyűbb terhei ebben az időben. A császári katonaság zabolátlan önkényeskedése, a mérhetetlenségig fokozott kizsákmányolása a városiak előtt is jól ismert dolog volt. Az osztrák szoldateszka Magyarországot ellenséges országgént rabolja, fosztogatja, s elképesztő összegeket sajtol ki az amúgy is hihetetlenül alacsony életkörülmények között tengődő lakosságból. Az országra kivetett 2—3 millió Ft-nyi porción felül 10—20 millióra rúg az az összeg, amit a császári hadbiztosok saját belátásuk szerint »minden szabály és rend« nélkül behajtanak a földhözragadt

magyar jobbágyon, úgyhogy az végpusztulását várja és inkább a török időket kívánja vissza.¹⁹ E terhektől, melyeknek országpusztító hatását maga Kollonics Lipót, a bécsi kamara elnöke is hangoztatja, császári közegek közbenjárása ellenére is csak igen nehezen lehetett megszabadulni, mivel a bécsi kormánynak legfőbb törekvése az, hogy a császári katonaságot magyar területen, a magyar lakosság költségén tartassa el.²⁰ A nyers hatalom birtokában levő katonaság kíméletlenül él ezzel a »jogával«, úgyhogy a falvak és városok mindent megtesznek, hogy a porciót exequáló, sáska módjára mindent felélő katonaságot távol-tartsák maguktól. A Bécsből kért porciót a megyék között a nádor vezetése alatt álló pozsonyi mágnáskonkurzus osztja szét és a bécsi haditanács által kiküldött hadbiztosok hajtják be. A behajtásnál közreműködnek ugyan a megyék, maga a budai kamarai inspektor is, azonban ezeket inkább felelősséggel terhelik, nem fizetés esetén rájuk is kijárhat a katonai végrehajtás.

Mindezek után érthető, hogy a porció ügye kétségbeesett, nagy erőfeszítésre kényszeríti a budaiakat, azonnal felírnak a kamarai inspektor-nak, hogy a várost a végső veszélytől mentse meg, a porciót hárítsa el és az adómentességet biztosító, a félig már megígért császári privilégiumlevelet eszközölje ki, különben az ily adók a város teljes pusztulását (zu genzlich ruin diser Statt) fogják előidézni.²¹ Azonban az inspektor, mint majd máskor is, nemigen tudott a hadbiztosok ellen fellépni, úgyhogy Buda szindikuszát, Küechl Miklóst a bécsi kamarához küldi fel a porcióveszély elhárítása végett. Küechl először Kollonics Lipóthoz megy, aki jóakarattal fogadja, azonban közli vele, hogy Caraffa főhadbiztossal szemben a város megvédeése igen nehéz dolog. Valóban az összes bécsi vezetők közül Caraffa tanúsít a legnagyobb részvétlenséget, Küechlnek kifejti, hogy a porció alól mentesíteni senkit sem lehet, azt más, tönkrement városok is fizetik, Buda sem kivétel. A szindikusz hiába adja elő, hogy a lakosságnak egyelőre semmi jövedelme nincs, megélni is alig tud, Caraffa azzal fejezi be a vitát, hogy pénzt kiadni senki sem szeret.²²

Buda azonban nem adja fel a harcot, további emlékiratokkal ostromolja a kamarát, amelyekből kitűnik, hogy a rácokra kivetett 250 forint adót már katonai karhatalommal kezdték behajtani, a rácok bíróját a katonák összevagdalták és a lakosság közül többeket kegyetlenül összeverték, a nőket és gyermekeket bántalmazták. A német lakosságra ilyen executiót egyelőre nem küldtek.²³ A katonai végrehajtást a kamarának a főhadbiztossághoz küldött átiratára állítják le.²⁴ Az emlékiratok és a kamara közbenjárása végül is eredményt hoznak, 1689. augusztus 22-én egy császári leirat Budát és Pestet öt évi adómentességben részesíti.²⁵

Az öt éves adómentesség, melyet 1689-től számítottak, első pillanatra az első komolyabb eredménynek mondható Budának a város felemelkedése, a városi kiváltságok visszaszerzése érdekében folytatott harcában. Ez a kedvezmény, melyet a visszafoglalt területek benépe-

sítése, a gazdasági élet megindítása céljából a bécsi kormányzat más helységeknek is megadott, Buda és Pest esetében, legalábbis az adómentesség időtartamát illetőleg, még viszonylag kedvezőnek is mondható, mert például Esztergom városa csak hároméves mentességet kapott. Azonban túlzás volna azt hinni, hogy az adómentesség megadása bizonyos eltérést jelent a bécsi kamara már megkezdett politikai irányvonalától. E kedvezménnyel csupán az új telepesek adózóképességét kívánják oly fokra emelni, hogy azután az adók és terhek behajtásához annál határozottabban hozzáfoghassanak. S valóban, amint majd látni fogjuk, a bécsi hatóságok még az ötödik évet sem tudják kivárni, s az adómentes idő letelte előtt súlyos terhekkel rakják meg Buda lakosságát. Más körülmények is erősen csökkentik e kedvezmény értékét, s akadályozzák Budát abban, hogy az öt év alatt komoly építőmunkát végezessen és gazdaságilag megerősödjék. Az adómentesség megfogalmazása, amint a róla beszámoló iratokból kitűnik, nagyon általános, fogytékos, kibúvókat tartalmaz. Az adómentesség csak részleges, általában a közterhektől, a rendes terhektől (a publicis oneribus, communia onera), illetve csak a telekre és az ingatlanokra vonatkozó terhektől való mentességet értik rajta, itt is a telekadó (Grunddienst) és a tized kivételével.²⁶ Ez a fogytékos megfogalmazás arra szolgáltatott okot, hogy az egyes adókat behajtó közegek magukra nézve ne tekintsék kötelezőnek. Budának minden egyes adómnél külön harcot kell vívnia, hol sikeresen, hol sikertelenül, az adómentesség érvényének biztosításáért.

Az adómentességet nehéz küzdelmek, sok emlékirat árán a porcióra, a terménytizedre s a telekkönyvi díjakra vonatkozólag sikerült 1689-től 1692-ig biztosítani. (Sőt a telekkönyvi díjakat még ezután sem kellett fizetni.) Azonban mindjárt a porció esetében Budának körömszakadtáig menő harcot kell vívnia a császári hadbiztosokkal, a megyével. A hadbiztosok állandóan kétségbevonják az adómentesség érvényét, s Buda az elkövetkező években, akármennyire is lobogtatja az adómentességet biztosító császári kiváltságlevelet, igen nehezen, a bécsi kamara állandó közbenjárásával képes csak bizonyos ideig a megye és a hadbiztosok porciót követelő rohamait fenntartani s a katonai végrehajtást elkerülni, kihasználva azt a körülményt, hogy a kamarai tisztviselők a jövedelmek biztosítása érdekében hajlandók voltak a katonasággal szembehelyezkedni.

Súlyosbította a helyzetet a porcióval kapcsolatban az is, hogy a porció ebben az időben a katonaság eltartásának biztosítása miatt, amint már hangsúlyoztuk is, annyira egyetemlegesen szigorúan behajtott teher, hogy Budának egyelőre csak a városiak által hangoztatott porciómentessége kivételezéseként hat az országszerte dühöngő porcióbehajtás közepette. Pest-Pilis-Solt megye, melynek porciókontingensébe Buda és Pest is tartozott, kegyetlen adóztatás színtere ebben az időben. Az 1690. évre kivetett 60 000 Ft porciót a legkíméletlenebbül hajtják be. Amint azt a porciót beszedő bizottság emlékirata mondja, a végrehajtás elkerüléséért magáért a parasztok mindenüket, sőt a még le nem

szüretelt szőlőtermést is eladják. Az adószedők a házat, a telket, az embert, a marhát, a szántót, rétet, szőlőt, sőt az ártatlan gyereket és a gyermeket az anyja testében is beletaksálják, hogy a szörnyű porciót a népből kipréseljék.²⁷ Renzing hadbiztosnak, aki 1689 februárjában Budán is tevékenykedett, embertelen procedúrái kínozzák a jobbágyokat, annyira kiszípolozza és tönkreteszi a megyét, hogy a betelepült falvakból csak 60 maradt meg, a többi szétszóródott. Ha gyors közbeavatkozást nem kapnak, a vidék rommá és pusztasággá fog változni — adja elő siralmait a megyei porcióbeszedő bizottság egy másik emlékirata.²⁸ Maga Werlein inspektor is a legnagyobb felháborodás hangján ír a porcióbehajtás tortúráiról. Általában a kameralisták sohasem voltak jó viszonyban a katonasággal, mert a katonaság fosztogatásai a kamarai jövedelmeket is veszélyeztették. Nem fizetés esetén katonai executióval magát Werleint és a megyei tisztviselőket is zaklatják. A katonaság erőszakoskodása a megyei tisztviselőket is romlásba viszi — írja Werlein Bécsbe 1690. május 14-én, azért a megyei tisztviselők egyetemlegesen lemondtak tisztségükről.²⁹ Egy másik levelében — 1690. május 20-án — súlyos vádakát emel Wilfersheimb hadbiztos ellen, akinek passziói már tönkretették a vidéket, s aki az exequáló katonaságot Werlein házában, egy császári hivatalos helyiségben állomásoztatja. A szegény jobbágnál oly nagy az ínség, hogy semmit tőle beszédni nem lehet, az állatait elhajtja, eladja s nem fizetés esetén a megyei tisztviselőket veszik elő a hadbiztosok. Az alispán lemondott már — folytatja Werlein — mert nemcsak a szegény országnak, hanem a közszolgálatban állóknak is szenvednie kell az executiótól.³⁰ Mindenért a szegény népnek kell fizetnie, így magáért az executióért is, »Ő Istennek felelős ezért a dologért« — írja másutt Werlein —, sürgős intézkedést kér a katonaság ellen.³¹

Könnyen érthető, hogy ilyen viharos porcióbehajtás mellett a budaiaknak nehéz dolguk volt adómentességük megőrzésében. A megyének nem volt ínyére a két város adómentessége, mivel a városokra eső részt a megyére kellett kivetni. Maguk a hadbiztosok is felhasználják a megyék városellenes hangulatát. Pest-Pilis-Solt megye 1691-ben újból kiveti a porciót Budára és a rácokra, mivel a város fizetni nem hajlandó, az alispán Areyzaga helyettes budai várparancsnoktól karhatalmat kér ellene.³² A mentesítés ez évben is sikerül, azonban 1692-ben már kibíratatlanul erős a nyomás Budára a porció miatt. Mindjárt a katonai esztendő elején, 1691. december 11-én védelmet kér a bécsi kamarától a hadbiztosság és a Pest megyei ispán ellen.³³ A hadbiztosok és a megye együttesen vádaskodnak Budára. Schweidler főhadbiztos azt hangoztatja, hogy méltánytalanság mindig csak a paraszt adóztatása, Buda ezekhez képest elég gazdag, a rácok fuvarozásból jól keresnek, tehát fizethetnek porciót. A megye is felhánytorgatja az ötévi adómentességet. Palm Dávid kamarai tanácsos pedig kifejti, hogy Buda adómentessége csak a rendes terhekre (communia onera), nem pedig a rendkívüliekre is vonatkozik, márpedig a porció az utóbbiak közé tartozik, tehát megfizetése Buda számára kötelező. A bécsi kamara meg is inog, 1692.

jan. 5-én leír a kamarai adminisztrációhoz, hogy a katonai ellátás nehézségeire való tekintettel Budára és Pestre 22—22 porció kivetését méltányosnak tartaná, s ezáltal a túlságosan megterhelt megyékre is tekintettel lennének.³⁴ Buda azonban, ebben az évben utoljára, még sikerrel hárítja el magától a porciófizetést. A császár 1692. április 12-i rendeletében közli a megyével, hogy a két várost házainak felépítése és telkeinek felszerelése céljából öt esztendőre a téli és a nyári porció kifizetése alól annak idején felmentette, ezt a mentességet tartsa tiszteletben, az executiótól álljon el.³⁵ Persze a dolog erre az esztendőre még ezzel sem fejeződik be, most a nádor utasítására a Pest megyei alispán Pfeffershoven tábornok, budai várparancsnokkal akarja a városiakat exequáltatni, a bécsi kamarának a császári főhadbiztosságot újból figyelmeztetni kell az ötévi adómentességre.³⁶ Porció fizetésére azonban sor nem kerül.³⁷ A következő hónapokban Buda már előre védekezik a jövő évi porció ellen, 1692. szeptember 22-én fokozott mértékben kéri a bécsi kamarát; a város szegénységét, a katonai átvonulásokat, pusztításokat a megfelelő helyen adja elő, hogy ezáltal továbbra is biztosítható legyen a város porciómentessége.³⁸ Az 1693. év lett volna az utolsó adómentes esztendő, Schweidler hadbiztos azonban mindezzel nem törődik, 1693. február 13-án közli Budával, hogy a városra a folyó katonai esztendőre 40 egész porciót vetettek ki, s az első negyedévi részletet haladéktalanul fizesse be.³⁹ Pedig a budaiak az 1693. évi kivetés ellen már Kollonicshoz is felírtak,⁴⁰ és január 30-án a porció alól felmentő határozatot is hoztak Bécsből. Schweidler a kamarai leiratnak nem engedelmeskedik, április 29-én, amikor a polgárság a Vízivárosban a ferences templomban processzióra készült, minden előzetes értesítés nélkül a polgármester házára 30 főből álló katonai executiót küld, s a polgármestert lecsukatja.⁴¹ A polgármester házában a katonák mindent megesznek, mindent megisznak, s magát a polgármestert is csak az adminisztrátor közbelépésére bocsátják szabadon.⁴² A katonaság brutális fellépése, az adómentesség semmibevevése a budaiakat és a kamarai adminisztrációt is felháborítja, az eddig csak panaszkodó és könyörgő polgárság szembezáll a karhatalommal. Eybelschüz Henrik, a katonai executiót vezető császári tiszttel jelenti, hogy amikor a kamarai adminisztrátorhoz ment és írásbeli parancsát neki felmutatta, az adminisztrátor kijelentve, hogy ez bagatell-dolog, ilyen cédulát ő akár 1000-t is csinál, az ajtókat becsukatta, úgyhogy a katonaság egy része a házban rekedt, s négy napig étlen-szomjan tartották itt őket. A polgárság az executió első napján fellázadt, puskákkal, pisztolyokkal, karókkal az adminisztrátor háza elé vonult, hogy a kinnrekedt katonákat elzavarja, ami meg is történt volna, ha a várbeli őrség bele nem avatkozik. Pesten hasonlóképp fegyveresen fogadták az exequáló katonaságot.⁴³

A budaiak és pestiek eme »lázadása« nagy port kavart Bécsben. A haditanács szemrehányó levelet ír a bécsi kamarának, hogy a szolgálatában álló adminisztrátor ahelyett, hogy a polgárságot engedelmességre és illő tiszteletre fogná, ilyen káros és veszedelmes lázadást szít, fegy-

veres ellenállásra buzdít, és az executióra kirendelt katonaságot letartóztatja. Az adminisztrátor és a lázadó lakosság szigorú megbüntetését követeli, mert ez a rebellio nagyon veszélyes hasonló esetekre adhat ösztönzést.⁴⁴ A budaiak azonban védelmükbe veszik az adminisztrátort, szerintük a katonaság eljárása volt alávaló, mert a hadbiztosság nem tartotta tiszteletben az adómentességet. Fegyveres összetűzésre nem került sor — jelentik továbbá —, hanem csak éles szóváltásra és veszekedésre a lakosság és a vezető káplár között.⁴⁵ A bécsi kamara mindezek alapján gróf Heissler tábornok főhadbiztosra hárítja a felelősséget a lázadás miatt, de a haditanács saját alárendeltjei jelentéseinek ad hitelt, s a renitensek megbüntetését kéri.⁴⁶ Hasonlóképp Heissler Donát gróf tábornok is elítéli a budaiak eme rebellióját. Heisslernek a bécsi haditanácshoz küldött jelentéséből az tűnik ki, hogy a budaiak és pestiek főleg a 6 Ft-os porción felül kivetett 3 Ft pótlék miatt lázadtak fel, ezt az összeget túl magasnak tartották. Heissler azzal érvel, hogy egyes megyék 12 Ft-os porciót is ellenállás nélkül kifizettek, ugyanis a porciót nem rögzített összegben, hanem az élelmiszerárak szerint hajtják be. Hivatkozik a katonaság lerongyolódott, kiéhezett állapotára, s azt jelenti, hogy a budaiak és pestiek minden különösebb ok nélkül vetemedtek renitenciára.⁴⁷

Ilyen drámai jelenettel záródik le a negyedik esztendőben Buda ötéves adómentessége. A budaiak és pestiek eme lázadása, az országos elégedetlenség még a felszín alatt lappangó tüzésnek felcsapó lángja, az ország sok más hasonló kisebb mozgalmával együtt a 10 év múlva bekövetkező Rákóczi-felkelés előjátékához tartozik. Az 1693. évi zendüléssel azonban a budaiak és pestiek nem tudták a porciót elhárítani maguktól, a mentesség meghosszabbítása érdekében a bécsi kamara sem tudott elérni semmit, mert amint Heissler tábornoknak Schweidler hadbiztoshoz intézett átíratából kitűnik, a porciót legfelsőbb rendeletre mindenütt szigorúan be kell szedni. Bécsnek újabb adókra van szüksége, a katonaság ellátatlan, ha pedig a polgárok ezt nem értik meg, s fizetni nem akarnak, Heissler szerint katonai erővel kell őket jobb belátásra bírni.⁴⁸

És valóban így is történt, a város 1693. június 16-án a bécsi kamarához küldött feliratában már arról számol be, hogy 40 egész porciót 6 forintjával és hozzá még 100 tallér (150 Ft) executio-pénzt is befizetett, de ez Schweidler hadbiztosnak nem elegendő, mert erőnek erejével porciónként még 3 forintot akar a városon behajtani. Kéri a kamarát, hogy mentse meg a nyomorult várost az exequálástól és a fosztogatástól, nehogy teljesen elpusztuljon. Írjon át a haditanácsnak, hogy az tiltsa meg Frankhenberg budai várparancsnoknak, Schweidler hadbiztosnak ily magas porció behajtását, s általában mérsékelje ezeknek az uraknak ambícióit a porciókivetés és beszedés terén.⁴⁹ Egy hónappal később még szelídebb hangon azt kéri a város, hogy a 3 Ft-os többletet legalább a katonaság által okozott károk és a katonaságnak adott ellátás fejében engedje el a hadbiztosság.⁵⁰

Az adómentesség megszűntével tehát kezdetét veszi Budán a katonai és kamarai terheknek rendszeres befizetése. Most már egymásután nehezednek a városra a súlyosabbnál súlyosabb adók élükön a leg-súlyosabbal, a porcióval, amelytől Budának ezentúl korszakunkban nem is sikerült megszabadulnia. Az adómentes évek alatt visszaszorított erők most szabadon dühöngik ki magukat, a kamara, a megye egyaránt azon a véleményen van, hogy a város az elmúlt évek alatt összeszedhette magát, s a legsúlyosabb adóterheket is képes elviselni.

Közelebbről nézve az egyes adóterheket, először is a porció kérdését kísérjük tovább az 1696. évig. A porció tétele 1693-ban kap helyet a városi számadáskönyvekben, jelezvén, hogy ezt az adót a városi tanács szedte be, s juttatta el a hadipénztárhoz. Az 1693. évre kivetett 2382 Ft adó 1695-ben már 2700, 1696-ban 3555 Ft-ra emelkedik,⁵¹ tehát évről évre nő, pedig Buda lakossága ebben az időben ily mértékben nem gyarapodott. Az 1693. évi porcióösszeírás 194 nevet említ, a rációk nélkül, ami feltehetőleg kb. ugyanennyi háztartást jelent. Ezzel szemben az 1696. évi összeírásban a porcióval megterhelt személyek (háztartások) száma a rációk nélkül kb. 230. Ebből is nyilvánvaló az adóteher súlyosbodása, amihez hozzájárul az is, hogy a porcióval együtt szedi be a városi tanács az igazgatás szükségleteire kivetett városi különadót, ami körülbelül a katonaság által kért összegnek 1/3-át teszi ki.⁵²

Buda most már csak a porció mérséklése, de nem eltörlése céljából mer panaszkodni. 1693. december 19-én fordul hosszabb emlékiratban a bécsi kamarához, amelyben a porción kívül minden egyéb baját, a város felemelkedésének minden nehézségét elősorolja, persze leg-többet a porció miatt siránkozik. Hangsúlyozza a lakosság tiszta német voltát (a rációkat nem tekintették városi lakosoknak), hivatkozik az ötéves adómentességre, amely sajnos már elmúlt és helyette most súlyos terhek nyomják a várost. Mindenütt a lakosság sorsán akarnak enyhíteni, csupán ezt a szegény, német lakosságú fővárost nem részesítik a császár kegyeiben — méltatlankodik az emlékirat. Az 1694. évi porció is igaz-ságtalanul lett kivetve, mert Pest-Pilis-Solt megyében 90—100 falu van, s ezek együttvéve csak 18 000-et fizetnek, amihez képest Buda viszonylag sokkal többet fizet, holott olyan gazdag »község«, mint Kecskemét, 30-szor, 40-szer többet tudna fizetni, mint a szegény főváros, mely ilyen körülmények között felépítetlen marad, lakossága el fog pusztulni vagy el fog széledni. A december 29-én a bécsi kamarához küldött újabb panasziratban a nádor és a megye helytelen adókivetése ellen kel ki a város, elmondja, hogy milyen károsodás éri a porció össze-géből levonandó 112 mázsa liszt beszolgáltatásával kapcsolatban, mert a hadbiztosság a lisztet 1 Ft 50 kr-jával számolja el, holott a drágaság miatt egy mázsa liszt 4 Ft-on alul nem kapható, s a különbözetet Budá-nak nem a porcióból, hanem saját zsebéből kell kifizetnie.⁵³ Mindezek az emlékiratok azonban nem sokat segítenek Budán, még az sem, hogy 1694 februárjában az újszerzeményi területek nyomorának jó ismerőjé-

hez, Eszterházy Pál nádorhoz fordul hasonló kérelemmel. Eszterházy azt közli a várossal, hogy a porció elhárítása, illetve csökkentése dolgában nem tud semmit sem tenni, ezt az adót, a katonai beszállásolást s az egyéb terheket minden városnak viselnie kell Magyarországon.⁵⁴ Csupán egyszer mosolyog kissé a szerencse Budára ezekben az években. Heissler tábornok, főhadbiztos 1694-ben 333 Ft-nyi hátralékos porciót enged el a város kérelmére, s ezért a hálás városi tanács Heisslernek 6 akó 8 Ft-os jó bort, 1 borjút és 2 bárányt, Beck hadbiztosnak pedig 2 akó jó bort küld ajándékba.⁵⁵

Nem különb a helyzet 1696-ig egyéb adók, mégpedig a kamarai terhek ügyében sem. 1693-ban itt is minden mentesség általában megszűnik, jöllehet az adómentesség e terhek közül csak a tizedre vonatkozott. A kamarai terhekkal kapcsolatban már a porciókivetés előtt, amint láttuk, több panasz hangzott el.⁵⁶ Az adómentes években pedig Buda ezektől az adóktól is szabadulni akar, elsősorban a fogyasztási adó, az accisa beszolgáltatását tagadja meg a polgárság. A budai császári provizorátus 1689. november 7-én közli a kamarai inspektorral, hogy bizonyos idő óta a bort és sört kimérő polgárok, hasonlóképp a mészárosok a már elrendelt és a múlt év óta beszedett accisát befizetni vonakodnak. Azt állítják, hogy az ötévi adómentesség erre az adóterherre is vonatkozik. A kamarai inspektor e jelentés kapcsán közli a városi tanáccsal, hogy ilyen mentességet biztosító rendeletről nincs tudomása, és ezért az accisát szigorúan be fogják hajtani.⁵⁷ A dolog a bécsi kamarához kerül, ahol nem adnak igazat a budaiak vélekedésének. Kiténik itt is, hogy az adómentesség csak részleges, csupán a telek, a ház, a szőlő és egyéb ingatlanok után járó terhekre (allein ad Fundum et onera realia) vonatkozik, de a kereskedelem és a fogyasztás után szedett adókra nem.⁵⁸ Úgy látszik, máshol is félreértésre kerülhetett sor, mert a Neoaquistica Commissio 1690. április 27-én rendeletben szögezi le, az újszerzeményi területeken senki sem mentes az accisa fizetésétől.⁵⁹ Így a budaiak továbbra is fizetni kötelesek ezt az egyébként egyáltalán nem csekély adót, mely pl. az 1689. évben nemigen maradt el a kivetett — de be nem hajtott — porció mennyiségétől. Budára akkor, a rácokat is beleszámítva, 650 Ft porciót vetettek ki, míg a császári provizorátus 1689 január—augusztusra (tehát csak 8 hónapra) 364 Ft 82 kr. összegű accisa-jegyzéket juttatott el a tanácshoz.⁶⁰ Több alkalommal fordul a város a kamarához az accisa elengedése végett, így 1691 júliusában, de különösen 1693 január havában. A kamara, bár ekkor több kisebb engedményt juttat a városnak, így átadja két melegfürdő használatát és a révdíjat is (1691-ben), az accisát elengedni nem hajlandó.⁶¹ Csupán a polgármester és a tanácsnokok kapnak 1694-ben mentességet alóla. A város azonban állandóan kérelmezi elengedését, s végül is 1696-ban sikerül más kisebb kedvezményekkel együtt ezt a mentességet bizonyos időre kiharcolnia, de akkor is olyan körülmények között, hogy lényegében az adómentesség sok más teher mellőzésével csak az accisára vonatkozik.

A másik kamarai teher, a harmincadvám terén, melyhez a budai polgárok szintén az adómentesség reményét fűzték, a fogyasztási adóhoz hasonló bánásmódban volt részük. A harmincad beszédése különösen sértő és bántó a város számára, mert a harmincadmentesség a szabad királyi városok egyik fő kiváltsága a feudális korszakban, a fogyasztási adó pedig a városok egyik jövedelmi ágát képezi. Ilyen körülmények között a harmincad terén is a szokásos renitenciáról jelent 1692 január havában a császári harmincadbeszedő a kamarai adminisztrátornak. A jelentés szerint a városi lakosok az életszükségletre fontos árucikkek beszerzésének ürügyével árut hoznak be a városba, azzal kereskednek anélkül, hogy ezeket az árukat és ezt a kereskedést a harmincadosnak megvámolás végett bejelentenek. Sőt továbbmenve, a vámőröket, akik ilyen üzleteken rajtakapják őket, ocsmány szavakkal illetik. Az ilyen-fajta árucsempészség egészen elharapódzott a környéken, egyesek ebből élnek. A kamarai adminisztrátor e jelentéssel kapcsolatban szigorú hangon ír le a városi tanácshoz, hogy a vámcsalókat a büntetéspénzen felül még az áru elkobzásával is büntetni fogják.⁶² — Persze a budai kereskedők egyik fő jogos panasza, hogy őket mindenütt (Győrben, Pozsonyban) harmincadolják s e miatt a város kereskedését súlyos kár éri. A budai és más harmincadosokkal állandó hadilábon állanak s panaszait emlékiratokban hangoztatni nem is mulasztják el.⁶³

Említettük, hogy az 1689-től 1692-ig tartó adómentesség a porción kívül tulajdonképp csak a terméstizedre vonatkozott. Az egyházi tizedet szintén császári szolgáltatásként szedik be ebben az időben, erre vonatkozólag a budai kamarai inspektornak küldött 1686. november 5-i instrukció is intézkedett, amikor kimondta, hogy az újszerzeményi területeken minden jövedelem, katonai és egyházi igények kizárásával, a kincstárt illeti meg. Ugyancsak ebben az instrukcióban a kamara a papság eltartására is ígéretet tett.⁶⁴ A tizedet — amelyet egyébként a kamara (értsd a magyar kamarát) szokott ebben az időben az egyháztól bérbevenni — a katonaság ellátására fordítják,⁶⁵ s ezért fordul elő többször az, hogy a tized behajtásánál a hadbiztosság működik közre, persze a szokott erőszakossággal. Különbözik a tized beszédése körül nagy bajok vannak az újszerzeményi területeken, a török időkben bevezetett ún. török tizedet a kamara eltörölte, de ezek után császári tizedet sem hajlandók a jobbágyok fizetni, de a földesurak sem hajlandók beszédetni.⁶⁶ Budára 1690. május 12-én kivetik a szőlőtizedet, és eredménnyel, mert az inspektorátus azt jelenti a bécsi kamarának, hogy a tizedből a nagy nehézségek mellett csak Budán folyt be valami.⁶⁷ Az elkövetkező években azonban mentes a város a szőlőtized fizetése alól. 1693. október 5-én ezzel szemben megérkezik a kamarai adminisztráció szigorú rendelete, hogy az adómentes évek alatt a budai szőlősgazdák jól megszedhették magukat, s most már könnyen fizethetnek. E célból egy kamarai tisztviselőnek és egy megbízott polgárnak az összes termést össze kell írni, s az összeírás előtt senki a termését el nem adhatja.⁶⁸

A szőlőtermés megadóztatása igen érzékenyen érinti a polgárságot, mert ez legfontosabb jövedelmét terhelte meg, s egyébként is ebben az évben a porció, a rossz termés, a katonaság pusztításai elég nehéz helyzetbe hozták a budai szőlőtermelőket. Az adómentesség lejárta után egyszerre szakadt a város nyakába minden teher, úgyhogy a két leg súlyosabb adó a porció és a szőlőtized miatt kétségbeesett hangú panasziratokat meneszt 1693. október 10-én és december 19-én a kamarai adminisztrációhoz és a bécsi kamarához. Kéri, hogy a súlyos terhektől szabadítsák meg, különben a város felépítetlen marad, el fog pusztulni, és lakossága el fog széledni. Az átvonuló katonaság a szőlőt tönkretette, a tőkéket kivágta, a határt pusztává tette, pedig a szőlőtermelés jól jövedelmezne — adják elő a panasziratokban. A rossz időjárás, a lisztharmat, a katonaság kártevősei miatt az ebben az időben kb. évi 5000 akó termésnek csak egyharmada termett, ebből kell a porciót, accisát, tizedet fizetni, kvártélyt teljesíteni és a közügyek költségeit is ellátni. Beneficiumok, jövedelmek híján minden teher a szőlőtermésre nehezedik. Azt is felpanaszolja, hogy a budai szőlőtermelés helyzete tulajdonképp rosszabbodott a visszafoglalás óta, mert 5000 akó évi termés a török alatt is volt Budán, de akkor a tized fizetése alól a budaiak fel voltak mentve, sőt a város többször a jobbágyoktól árendát is húzott a bérbeadott szőlők után.⁶⁹ Ha már a török alatt is mentességet élveztek, méltányos volna most is a tizedmentesség biztosítása a városi polgárság számára. E sokatmondó érvek hatására a bécsi kamara az azévi tized felét már az első panaszíratra elengedi,⁷⁰ azonban a város makacsul ragaszkodik — a török példára támaszkodva — az egész tized elengedéséhez vagy legalább ahhoz, hogy a beszolgáltatandó termés akóját 3 Ft-jával számolják el.⁷¹ (A bor akójának átlagos ára kb. 5 Ft abban az időben.) A mentesség iránti kérelem nem vezet sikerre, 1694 decemberében már csak azt kérik, hogy a tanácsnokoknak engedjék el a szőlőtized fizetését, a bécsi kamara azonban elrendeli, hogy a tizedet executive is be kell hajtani.⁷² A polgárság valóban nem tud eleget tenni a tizedfizetésnek, mert 1696-ban már 2 évi hátraléka van, ami miatt a többség többször megrója és katonai végrehajtással fenyegeti a várost.⁷³

Az ingatlan utáni egyéb jövedelmek behajtására már rögtön a visszafoglalás után a bécsi kamara utasítására hozzákezdett a kamarai adminisztráció a császári telekkönyvek megszerkesztéséhez, azonban az ingatlanviszonyok kialakulatlansága, azonkívül a felvételek lassú menete miatt telekkönyvi jövedelmek beszedésére csak az első öt éves adómentes idő leteltével, 1696 után kerül sor. A telekkönyvi jövedelmek egy része adó, mégpedig a ház utáni telekadó (Grunddienst) és a hegyvám (szőlőkilenced). Másik része az ingatlan telekkönyvezésével kapcsolatos díjakból, mégpedig az ingatlanlevél (Gewöhrbrief) és a betáblázási okirat (Satzbrief) után egyenként beszedendő 1 Ft 30 kr összegű illetékből, adásvétel és zálogjog esetén az érték minden forintja után járó 1 kr ún. Pfundgeld, ill. Satzgeld-ből tevődik össze. Mivel a Werlein idejében (Werlein 1692-ben meghalt) felvett telekkönyvek már túlhaladt

birtokviszonyokat rögzítettek, Hiltl Farkas Márton adminisztrátori titkár 1694—96-ban új felvételt készít a budai ingatlanokról, melynek alapján 1695-ig visszamenőleg vetik ki a polgárságra a telekadót és a telekkönyvi díjakat.⁷⁴ Itt sem teljesül egyelőre Buda ama kívánsága, hogy a telekkönyveket és az utánuk járó jövedelmet a városnak adják át, sőt talán a város itt talál a legmerevebb ellenállásra. A »császári telekkönyv«-tól a bécsi kamara igen jelentős hasznot vár, s a sz. kir. városok kiváltsága eme lényeges tartozékának átengedését egészen a Lipót-féle diploma kiadásáig határozottan megtagadja, s előbb súlyos pénzösszeget présel ki a lakosságból, amelynek körülményeiről majd a továbbiakban lesz szó.

A bécsi kormányzat — amint látható — következetesen bevezeti a különféle adók beszedését, amelyeknek fizetése a romokból újjáéledő városnak, az idegenből ide vándorolt, s az új, szokatlan körülmények között még alig megmelegedett telepésnek igen súlyos megterhelést jelentenek. Valóban annak a kérlelhetetlen ténynek a felismerése, hogy a súlyos adóterhek úgyszólván lehetetlenné teszik a városi élet megindulását, készíthette részben a bécsi kamarát az előbbieken már ismertetett, csekély értékű ötéves adómentesség megadására. E »legális« terheken kívül azonban még egyéb, nem összezszerülék megszabott és nem kimondottan adó jellegét viselő terhek is nyomják a várost, mégpedig az átvonuló és a budai garnizonban állomásozó császári katonaság beszállásolása és ellátása. Buda ilyen szempontból, mint a harcmegzőkre induló katonaság fő elosztási pontja, igen kedvezőtlen helyzetben volt. Már közvetlenül a visszafoglalást követő időben lak-tanyák hiányában a katonaság lefoglalja a lakható házak jó részét. A laktanyák felépítése, helyreállítása késik, a katonaságnak a polgári házakban való elszállásolása így állandósul.⁷⁵ A beszállásolt katonaság erőszakoskodásai, rablásai, a beszállásolással járó kényelmetlenség és piszok elviselhetetlen állapotokat teremt a polgárság számára, úgyhogy 1692-ig ez ellen merül fel a legtöbb panasz és 1693-tól kezdve pedig a porció és a kvártély tartozik a legsúlyosabb terhek közé. A katonaság a földek lefoglalása, a fogyasztási adót fizető lakosságot megkárosító, jogtalan bormérése, egyéb városi haszonvételek bitorlása, robotra-hajtás és egyéb jogtalanságok miatt a város első számú ellensége. A várparancsnok hatósági jogkör gyakorlására törekszik, bírságot, bebörtönöztet, még a polgármester lecsukásától sem riad vissza.⁷⁶ Buda minden évben többször emel panaszt a várparancsnok és a katonai beszállásolás ellen, az utóbbi a garnizon katonáinak állandó beszállásolása mellett az átvonuló regimentekre is vonatkozik, így pl. 1692 január havában 200 katonát helyeznek el a Vízvárosban.⁷⁷ A városi lakosság állandó rettegettségben él a katonaság által behurcolható ragály miatt, a mocsok és piszok olyan nagy Budán, hogy még az alsó-ausztriai kormányzat is figyelmezteti a bécsi kamarát e rondaság eltakarítására, nehogy az átvonuló katonák ragályt cipeljenek el innen.⁷⁸ A budaiak fő nyomor-gatója báró Frankhenberg ezredes, az ő neve sűrűn szerepel a városi panasziratokban, az erőszakoskodásokban vitt szerepére elég, ha fel-

idézzük az 1693. július 28-án ellene a bécsi kamarához beadott panaszíratot. A városiak állandó tiltakozása ellenére Frankhenberg kijelenti, hogy nem törődve a kaszárnnyák felépítésének ígéretével, augusztusban a polgári házakat használja fel beszállásolásra, s ha az élelmiszert szállító kocsik a kamarától idejében nem érkeznek meg, minden úton-útfélen található járművet lefoglal magának.⁷⁹ A beszállásolásnál magánál is nagy rendetlenség és zűrzavar uralkodik. A tanács által kijelölt házak helyett máshol kvártélyoznak be, egy házba a kijelöltnél több legénységet helyeznek, s az ezáltal üresen hagyott házak tulajdonosaitól pénzt csikarnak ki. Az élelmet a szállásadótól szerzik, annak szobáját, fekhelyét lefoglalják, a gazdát meglopják, esetleg megverik. Se vége, se hossza az ilyenféle panaszoknak.⁸⁰ Frankhenberg ezredes azzal védekezik a panaszok ellen, hogy a katonaságot a felépítetlen és a ragály által fertőzött kaszárnnyákban elhelyezni nem tudja, ezért kénytelen a polgári házakat igénybe venni. Őnála és a kamarai adminisztrátornál is felmerül az a vélemény, hogy ha a polgárság a beszállásolás terhetől szabadulni akar, állítsa helyre a laktanyákat és újakat is építsen hozzájuk.⁸¹ A laktanyák helyrehozása és újak építése tulajdonképp a kamarai adminisztráció hatáskörébe tartozott, s az adminisztráció tehetetlenségét mutatja, hogy a polgári lakosságnak a beszállásolás elviselhetetlen terhei alól való mentesítése végett még 1696-ban sem történt semmi lényeges intézkedés.⁸²

*

Az ötéves, illetve csak négyéves adómentesség letelte után tehát az adók elengedését, városi jövedelmeket és privilégiumokat kérő emlékiratok, beadványok ellenére Buda lakosságának viselnie kellett mindazokat a súlyos terheket, amelyek az újszerzeményi területek jobbágyságának és városi polgárságának úgyszólván kivétel nélkül osztályrészül jutottak. A terhek közül a porció és a katonai beszállásolás inkább súlyosságuk miatt voltak a város újjáépítésének akadályai, mert egyébként a szabad királyi városi kiváltságok — ha azokat Buda megkapja — ezek alól nem mentesítettek volna. Tizedmentességet sem biztosítottak e kiváltságok, ezzel szemben harmincadot szabad királyi városok polgárainak fizetni nem kellett. A fogyasztási adó és a telekkönyvek jövedelme szabad királyi városi jogállás esetén szintén a városi pénztárt illették meg. A terhek alól való mentesítést vagy a terhek csökkentését alaposan megindokolhatta volna mindezek ellenére az a körülmény, hogy az elpusztult város, a szegény polgárság teherbíróképessége minimális volt, s hogy e terhek miatt lábraállni, főleg pedig polgári élet-színvonalon élni, nemigen tudott.

Ilyen helyzetet teremtetek Budán az újszerzeményi adópolitika, a katonaság garázdálkodásai, általában a szabad királyi kiváltságok megtagadása. A központi sérelem természetesen a városi kiváltságok hiánya, nemcsak az adóterhekkel, hanem a hatósági étellel és a városi haszonvételekkel, jövedelmekkel kapcsolatban is. Buda (és Pest) fejlőd-

dését a török kiűzése után a súlyos adóterheken kívül a városi beneficiumok elvétele is akadályozza, hiszen ez nemcsak a város gazdálkodására, hanem a lakosság életszínvonalára is kihatással volt. A kamarai adminisztráció kezdetben a piaci helypénz-szedés, a mérlegdíj és a polgárdíjak szedésének jogával csak minimális jövedelmeket adott át a városnak, úgyhogy ezen a téren is állandó emlékiratokra van szükség, hogy a csekély jövedelmeket valamivel pótolhassák. Ezért kéri a város 1691-ben a két rácvárosi melegfürdő, a sörház átengedését és az érkező hajók után a révdíj szedhetésének jogát. A bécsi kamara 1691-ben át is engedi a két fürdőt és ezek karbantartására a révdíjat, azonban a jelentősebb jövedelmeket hozó sörházat a kamarai adminisztráció használja továbbra is. E bőkezűségét is egyhamar megbánta a bécsi kamara, mert 1694-ben azzal az ürüggyel, hogy a városi tanács a fürdőket nem hozatta rendbe, azokat a révdíjjal együtt visszaveszi.⁸³ A rossz állapotban levő fürdők egyébként sem hoztak sok hasznót a városnak.⁸⁴

A hatósági élet terén a kamarai adminisztrációnak úgyszólván a városigazgatás minden ágára kiterjedő gyámkodása szintén akadályozza a városi élet normális kifejlődését. Az adminisztrátornak a polgármester és a tanácsnokok megválasztásában döntő befolyása van, joga van ezenkívül a városi számadások ellenőrzésére is. A kamarai adminisztráció e kiterjedt hatáskörének segítségével mindent megtesz annak érdekében, hogy a város önkormányzati törekvéseit elgáncsolja, s ezáltal hatalmát, jövedelmeit, amelyeket csak a neoacquistica rendszer biztosít számára, megtarthassa. Mindezek a körülmények rendkívül feszült helyzetet teremtettek a város és a kamarai adminisztráció között, s ez a feszültség az 1694. évi polgármesterválasztás idejében hónapokig tartó viszályra vezetett. Bösinger Ferenc Ignác, Buda 1693. évi polgármestere, a városi önkormányzat legbuzgóbb harcosa, nem mondott le az év végén a csak egy esztendeig viselhető polgármesteri tisztségről, és a városi számadásoknak az adminisztrátorhoz való benyújtását is megtagadta. Az általa indított ellenállás fontosabb eredményeket ugyan nem hozott, de megtépázta a kamarai adminisztráció tekintélyét, s felszínre hozta a budai polgárság válságos helyzetét, az új rendszerrel való mélységes elégedetlenségét.⁸⁵

Mindezek a körülmények, az adóztatás túlhajtása, a városi jövedelmek elvétele, a város fejlődését akadályozó kamarai fennhatóság, súlyos helyzetbe hozták magát a várost és lakosságát is. E súlyos helyzetre világít rá Palm János Dávid bécsi udvari kamarai tanácsos jelentése is, mely szerint Budán 1694 végéig alig épült fel ház. A város fejlődése egyáltalán nem volt kielégítő, a lakosság elkeseredése a végtetekig nőtt, úgyhogy az elégedetlenség levezetésére, a város betelepítésének előmozdítására a bécsi kormányzat Budával kapcsolatos eddigi politikáján legalábbis látszólag változtatni kényszerült. Minderre akkor került sor, amikor a budaiak elkeseredése a súlyos adók, a fürdők és a révdíj elvesztése miatt a tetőpontra hág, és 1695. március 1-én a városi panaszokat együttesen tartalmazó emlékiratot küld fel a bécsi kamarához.

Ebben az emlékiratban élénk tárul az a szomorú helyzet, amelybe a város az újszerzeményi politika következtében jutott. Az emlékiratban előadják, hogy alig van Magyarországon város vagy község, amelynek oly kevés kiváltsága volna, mint Budának. Ezzel szemben a terhek: a porció, a beszállásolás, a fogyasztási adó, a tized elviselhetetlenül nyomják a lakosságot, még az ivóvizet is drága áron fizettetik meg vele, a polgárok utolsó csepp vérének is kiszipolyozzák. A városnak magának sincs vagyona, tisztviselőit fizetni nem tudja, a megvett kamarai harmincadház kifizetéséért is a tanácstagok vállaltak saját vagyonukkal kezességet. A porció miatt minden nap várják a katonai executiót. Ezek alapján a meleg fürdők újbóli átengedését, az accisa és a tized elengedését, a telekkönyvek átadását és a harmincadház vételárával azonos értékű telek juttatását, s végül a katonai beszállásolástól való teljes felmentést kéri a kamarától.⁸⁶ Buda valóban súlyos helyzetben lehetett, mert még a kamarai adminisztráció is kénytelen elismerni a bécsi kamarához küldött véleményes jelentésében, hogy a város joggal árasztja el feljebbvalóit panaszokkal, rengeteg teher van a nyakán, ezzel szemben semmi privilégiuma, semmi jövedelme nincs. Egyenesen megrendítő, hogy a jogos panaszok mindeddig teljesen céltalanok voltak s semmi orvoslást nem nyertek. A sérelmeket orvosolni kell, mert a város nem fog betelepülni. A kamarai adminisztrátor természetesen elsősorban a porció és beszállásolás terhét tartja súlyosnak.⁸⁷ Már nem ennyire megértő a kamarai adminisztráció, amikor a város által 1695. március 1-én beadott kérelem pontjaira véleményezést ad a bécsi kamarának (1695. szeptember 24-én). Itt javasolja, hogy a kamara 2 melegfürdőt örökre adjon át a városnak, a polgárságot a rácok kivételével a gabonatizedtől mentesítse, a bortizedet azonban ne engedje el. Az accisa fizetésére is adjon néhány évre mentességet, a telekkönyveket azonban hagyja még kamarai kezelésben. A katonákat — véleménye szerint — a polgári házakból feltétlenül ki kell telepíteni.⁸⁸ Az adminisztrátor igyekezett tehát megvédeni a kamarai érdekeket, ez főleg a bortizedhez és a telekkönyvi jövedelmekhez való ragaszkodásában nyilvánul meg. Budán a mezőgazdaság ebben az időben majdnem kizárólag szőlőtermelésből áll, s a kamara jó érzékkel a gabonatized s nem a bortized elengedését javasolja. A telekkönyvek után pedig csak a következő években várhatók jövedelmek. A bécsi kamara 1695. október 17-én küldi meg határozatát a kamarai adminisztrációnak a kérelmi pontokra vonatkozólag, s ezt az adminisztrátor 1695. december 15-én közli a városi tanáccsal. Az eredmény meglehetősen sovány. A katonai beszállásolás ügyében a rendelet ígéretet tesz arra, hogy tárgyalni fog a haditanáccsal, a fürdőket karbantartás és helyreállítás kötelezettsége mellett három évre ismét átengedi, az accisát nem a város rendelkezésére bocsátja, hanem majd a lakosságot menti fel a fizetés alól, a tized elengedését, kivéve az irtványföldek után járó néhány évi mentességet, megtagadja, hasonlóképp a telekkönyv átadását is. Egyszóval mentesség az accisától s bizonyos kivételes esetekben a tizedtől, ebből áll a második

adómentes idő (amely újból öt évre fog terjedni) kedvezménye Buda számára. E kedvezmények megadásánál azonban nem mulasztja el a bécsi kamara, hogy a város rossz anyagi helyzetét a tanács helytelen és felelőtlen gazdálkodásával indokolja meg, s ezért szigorúbb gazdálkodásra, a hagyaték- és csődügyek gondosabb kezelésére, a mészárosok és pékek megrendszabályozására hívja fel a tanácsot.⁸⁹ Az adómentesség kedvezményeit tulajdonképp a bécsi kamara 1696. szeptember 27-én kiadott rendelete biztosítja más kedvezményekkel együtt.⁹⁰ E rendelet, a budai polgárság 1695. évi akciójának záróköve és eredménye, amelyet a kamarai adminisztráció 1696. december 1-én közöl a tanáccsal, összegezi mindazokat a »kedvezményeket és kiváltságokat«, melyek a bécsi kamara szerint is valóban még rendezetlenségben és elpusztított állapotban levő várost, a sanyarú viszonyok között élő polgárságot jobb körülmények közé emelnék. Ennek érdekében 1697-től kezdődően minden polgári és kamarai teher alól, kivéve a telekkönyvi díjakat és az egyházi tizedet, öt évre felmenti a várost, azzal a feltétellel, hogy házaikat a polgárok építsék fel. Biztosítja e rendelet bizonyos korlátozások mellett a polgármesterválasztást és a város elsőfokú bíraskodási jogát, átadja három évre a melegfürdőket és ígéretet tesz a katonai beszállásolás alóli mentesítés kieszközlésére. Elismeri ugyancsak Buda város szabad királyi városi jogállását is.⁹¹ Buda tehát a városi kiváltságokért folytatott harcában újabb állomáshoz érkezett, amely azonban épp az adómentesség terén különösebb eredményeket nemigen hozott. A polgári és kamarai terhek alatt, amelyekről a rendelet oly sokatmondóan említést tesz, legfeljebb az accsát és a később beszedésre kerülő hegyvámot lehetett érteni. A városi haszonvételek sem igen szaporodtak meg a két melegfürdő átadásával. Lényeges elvi jelentőségű vívmány volt azonban Buda szabad királyi városi jogállásának elismerése.

A bécsi kormányzat tehát beismerve az adóztató politika túlhajtását, a terhek súlyosságát, rendezni kívánja a város néhány problémáját. Az 1696. évi kamarai rendeletben tett ígérete szerint 1696 és 1697 folyamán a beszállásolás ügyének rendezésére tesz kísérletet. A kamarai adminisztráció 1696 augusztusában szorgalmazza a kérdés elintézését a bécsi kamaránál. Javasolja, hogy a haditanács révén a budai várparancsnokot a katonaságnak a polgári házakból a már helyreállított és kitakarított, felszerelt laktanyákba való áthelyezésére kellene szorítani.⁹² A várparancsnok meg is kapja a parancsot a haditanácstól, azonban erre azt jelenti, hogy a laktanyák még nincsenek lakható állapotban. A bécsi kamara emiatt tüzetes jelentést kér az adminisztrátortól, illetve a városi tanácstól a kaszányák állapotát és a polgári házakba való beszállásolás viszonyait illetőleg. A város 1697. február 2-án küldi fel jelentését, keservesen panaszkodik ebben a katonák betöréseire, a jogtalan kereskedés, bormérés, a garázdálkodások, kihágások miatt, kéri a beszállásolási kérdésnek végleges rendezését. Csatolja a katonaság tolvajlásainak és kártevéseinek jegyzőkönyvét,

azonkívül a kimutatást a polgári házakban elszállásolt katonákról. A kimutatás szerint ebben az időben 102 polgárnál 130 katonát szállásoltak el, főleg a Vízivárosban.⁹³ A vizsgálat folyamán kiderült, hogy a részben kitakarított és helyreállított laktanyák a katonaság csak egy hányadának az áttelepítését teszik lehetővé, a többinek továbbra is a polgári házakban kell maradnia. A kamarai adminisztráció azonban ennek fejében is azt kívánja a polgárságtól, hogy a beszállásolás teljes megszüntetése érdekében a kaszárnyák javítását, takarítását, sőt újak felépítését is vállalja magára. A város erélyesen tiltakozik e ravasz próbálkozás ellen, amelyre ürügyet az adott, hogy a budaiak a beszállásolás elviselhetetlenül súlyos terhének nyomása alatt valóban szóba hozták a kaszárnyák helyreállítását a város költségén. Nem kérnek az ilyesimből, mert a laktanyák igen rossz állapotban vannak, a féktelen katonaság állandóan rombol, tör, zúz. A város újabb fojtogató kötelet nem vesz a nyakába — adják elő a tiltakozó iratokban — semmi jövedelem, semmi kiváltság, csak porció, beszállásolás, a kaszárnyák gondozása, sőt újak építése és egyéb terhek, ez a lakosság osztályrésze, minden fillérje erre megy, s ez az oka annak, hogy a város nagy része még mindég kőhalmaz. S mindez akkor, amikor a beszállásolástól való mentesítésről van szó. A tiltakozás, úgy látszik, elérte eredményét, mert egyelőre nem került sor a laktanyák városi kezelésére és építésére. Ezzel szemben a katonaságnak legalább egy részét a következő években valóban kitelepítették a polgári házakból,⁹⁴ s ez a beszállásolás terén átmenetileg némi enyhülést jelentett, de inkább csak a budai garnizon helyőrségével kapcsolatban.

A katonai beszállásolás rendezését érintő e kísérleten kívül az 1696. évi adómentesség, amint azt az erre vonatkozó rendelet is kimondotta, a fogyasztási adó ügyében hozott lényegesebb változást. Valóban 1702-ig fogyasztási adót a budaiaktól nem is kérnek, s ellentétben az 1689. évi adómentességgel, a mentességet a felsőbb hatóságok tiszteltben is tartják. A többi kamarai teher beszedése ezzel szemben a már megszokott módon folyik tovább, illetve ha van is velük kapcsolatosan változás, ez nem az 1696. évi rendelettel függ össze. Így a terménytized továbbra is súlyos teherként nehezedik a polgárságra, mivel pedig tizedet főleg a legfontosabb termény, a szőlő után szednek, amelyre egyébként is minden adóteher nehezedik, a beszolgáltatás körül ugyanolyan nehézségek vannak, mint 1696 előtt. A beszolgáltatásban nem igen szorgoskodik a lakosság, hol a városi tanács tagjai kérnek mentességet alóla, majd pedig a városi szőlők utáni tized elengedését kérik.⁹⁵ A lakosság tizedhátraléka folyton nő, s végül 1701-ben a hátralék miatt az adminisztrátor végrehajtáshoz folyamodik, azonban még végrehajtással sem lehet a hátralékokat teljesen behajtani, amiért a kamarai adminisztráció még szigorúbb rendszabályokkal fenyegetődzik.⁹⁶ Közben a gabona-tized behajtása körül Schweidler hadbiztossal gyűlik meg a lakosság baja, mert Schweidler a behordott és kinyomtatott gabona után akarja a tizedet beszedni, nem pedig a mezőről a csomók után. Budát és más

helyeket is a tizedgabona kinyomtatásának elmulasztásáért nyolc mérő pótbeszolgáltatással sújtja, ami ellen és a tizedszedés eme új terhes módja ellen élesen tiltakozik a város.⁹⁷ A bécsi kamara egyébként az 1690-es évek vége felé a kamarai teherként beszedett tized egy részét átadja az egyháznak. 1699-ben a sasadi szőlők egy részén az esztergomi káptalannak, majd a Székesfehérvári hegy (Nap-hegy) bizonyos területén a nagyszombati káptalannak juttatja a szőlőtizedet. A tizedbeszedés körül sok súrlódás tapasztalható a város és a két káptalan között, mert az egyházi közegek a tizedet hol természetben, hol pénzben kérik, aszerint, miképp előnyösebb az az egyháznak, azonkívül nem tartják be a bécsi kamara által az újonnan ültetett szőlőkre adott néhány évi tizedmentességet.⁹⁸

A kamarai adminisztráció 1697-ben a telekkönyvi díjak és telekadó (Grunddienst) beszedését is elrendeli, azonban a városi tanács fellebbezése folytán e súlyos terhek behajtása 1702-re halasztódik el.⁹⁹

Nem csendesedik el a harc ezekben az években a budai polgárság és a kamarai adminisztráció közege, a császári harmincadszedő között sem. A város hiába kéri a kereskedelmet oly károsan befolyásoló harmincad elengedését, az adminisztráció minduntalan szigorúan kötelezi a lakosságot a harmincad kifizetésére. Így 1696. január 26-i rendeletében is erélyes hangot üt meg a harmincadfizetést elmulasztókkal szemben. A harmincad nemcsak Budán, hanem az ország egyéb részeiben is rendkívül körülményessé teszi a budaiak kereskedelmének kifejlődését, márpedig a helybeli piac, az újtelepesek gyenge fogyasztása, a katonaság függetlenített önellátása nem sok hasznot hoznak. A császári harmincados 1698-ban a kamarai adminisztrátorral a révdíjszedés jogát is elvéteti a várostól. Beavatkozásaival állandó zavarokat okoz a város kereskedelmében.¹⁰⁰ A harmincadnak az ipar és kereskedelem terén tapasztalható rendkívül hátrányos szerepe és a neoacquistica területen levő városoknak a hazai jogszokásokkal teljesen ellenkező harmincadszedés miatti panaszai végül 1698-ban arra bírják a bécsi kamarát, hogy a neoacquistica városokat, köztük Budát és Pestet is, a harmincad és a vámok fizetése alól felmentse.¹⁰¹ Így Buda a körülményekhez képest elég hamar birtokába jut a szabad királyi városok eme fontos kiváltságának, azonban nem sok haszna van belőle, mert Budán éppúgy, mint az ország egyéb vámszedő helyein sokszor nem veszik tekintetbe a budai kereskedők vám- és harmincadmentességét, amint ez a harmincadosok elleni panaszokból állandóan kitűnik.¹⁰²

*

Az 1689. évi adómentességet a kamarai terheken kívül Budának a porcióra is sikerült kiterjesztenie. Az 1696-ban megadott adómentesség azonban már nincs kapcsolatban a porció és a vele kapcsolatos katonai ellátás ügyével, annak ellenére, hogy az 1695. március 1-én a bécsi kamarához küldött emlékirat a porció ügyét is megemlíti. Amint azonban a bécsi kormányzat a kamarai adóterhek terén legalábbis bizonyos

látszatengedményekre kényszerült, úgy a porcióval kapcsolatban is előbb-utóbb be kellett következnie az elégedetlenséget némileg leszerelő intézkedéseknek. Ezeket az intézkedéseket azonban, mivel sokkal inkább országos jelentőségű bajok orvoslásáról van szó, Buda esetében az egész országot érintő elgondolások váltják ki. A porció nemcsak Budán, hanem az ország egyéb részeiben is mind súlyosabb megterhelést jelent főleg a szegény adózó nép számára. A Budára kivetett adó, amely 1693-ban 2382, 1695-ben 2700, 1696-ban 3555 Ft volt, 1697-ben 4878 Ft 37 kr és 1698-ban pedig már 7863 Ft 29 kr,¹⁰³ egy esztendőben tehát 3000 Ft emelkedés tapasztalható, ami egyáltalán nincs arányban a város lakosságának növekedésével és gazdasági erejének gyarapodásával. A továbbiakban a porció a városi különadóval együtt 1699-ben 8284 Ft 52 kr, 1700-ban 6285 Ft, 1701-ben 9423 Ft, 1702-ben 18 916 Ft és 1703-ban 21 000 Ft összegű rohamosan növekedő teher,¹⁰⁴ a város összes pénztári bevételeinek több mint kétharmada. A város úgyszólván a bécsi kormányzat porcióbeszedő közegévé alakul át, s a lakosság a katonaság fejőstehenévé.

Az elégedetlenség leszerelését célzó szándéktól vezetve, az adó-behajtás folyton növekedő nehézségei miatt a bécsi kormányzat a katonaság ellátásával és kiszolgálásával kapcsolatos összes terhek intézésére 1697-ben Pozsonyban, Budán és Kassán új hatóság, az ún. császári subdelegata commissio felállítását határozza el.¹⁰⁵ Az ország területét a három commissio között osztják fel, Buda és Pest esetében természetesen a budai subdelegata commissio intézkedik. (Hozzá tartozik még Esztergom, Heves, Baranya, Tolna, Nógrád, Pest-Pilis-Solt megye, a Jászság, a Kis- és Nagykanizsa, Székesfehérvár, Esztergom, Eger és Nagykanizsa városa is.)¹⁰⁶ A császári rendelet szerint, a háború sújtotta ország felemelésére, a falusi lakosság, a polgárság és a katonaság közötti viszonyok javítására kellett e commissiókat megszervezni.¹⁰⁷ Lényegében célja az, hogy a német katonaság brutális eszközeivel, a hadbiztosok zsarolásaival folytatott adóztatást polgári szervezettel bíró hatóság kezébe tegyék, amelyben a magyarság képviselői is részt vesznek. A bécsi kormánykörök ugyanis azt a nézetet vallották, hogy a porcióval kapcsolatos sok nyomorúságnak az adó helytelen, aránytalan szétoztása, a behajtás körüli brutalitások, az élelmiszerellátás szervezetlensége az oka, nem pedig az adóteher nagysága. A katonai zsarolásokkal kapcsolatban növekedő forradalmi hangulat fenyegető volta készítette a kormányköröket erre a lépésre. Budán a subdelegata commissio megjelenésétől kezdve minden katonai ellátási ügy, a katonaságnak szedendő szolgáltatás e hatóság hatáskörébe kerül. A bizottság szervezetére vonatkozólag az 1702 júniusi császári rendelet adhat számunkra tájékozódást, ekkor ugyanis a subdelegata commissio újjászervezését, tisztújítását határozták el, a tisztújító ülésre Buda is meghívást kapott. Az újjáalakításra azért volt szükség, mert a bizottságok nem működtek kielégítően az ülnökök és a résztvevők renitenciája miatt. A subdelegata commissio élén a király által kinevezett elnök áll, a budai commissio elnöke ebben

az időben Széchenyi Pál kalocsai érsek. Az elnök mellé a klérusból, a mágnások közül, a bécsi haditanácsból, a budai kamarai adminisztráció részéről, a köznemességből, a polgári rendből és a császári hadbiztosság részéről egy-egy ülnököt választottak meg a megyék és a városok küldöttei. Buda részéről Bösinger Ignác polgármester vett részt, mint ülnök a bizottság munkájában.¹⁰⁸

A budai subdelegata commissio már 1698 májusában hozzákezd a város viszonyainak »megrendszabályozásához«. A tanáccsal összehívhatja a pékeket, molnárokat, viaszöntőket és a sörfőzőket, hogy a készítenő árucikkek minőségét, mértékét és árát megtárgyalják és a visszaéléseket megszüntessék. Egymásután jelennek meg az árszabályozások, amelyekkel egyrészt a katonaság olcsóbb ellátását, egyben azonban a közellátás javítását is biztosítani kívánja a commissio.¹⁰⁹ Buda egyelőre jótéteményt lát a bizottság működésében, összeszedi panaszolnivalóit és a bécsi kamara, a haditanács, a nádor után, most a subdelegata commissióhoz küldi el a város összes bajait, panaszeit, kívánságait tartalmazó emlékiratát, remélve azt, hogy ez az új hatóság megértőbb lesz a város problémái iránt. E memoriale összefoglaló képet ad Buda eddigi viszonyairól a visszafoglalás óta. Előadja, hogy a város ötéves adómentessége (1689. évi) csak négy évig tartott, utána súlyos porció, katonai executió, a beszállásolás elviselhetetlen terhei nehezettek a lakosságra. A régi kaszárnyák javítását, új 500 személyes kaszárnya építését kívánják a polgárságtól, melyet az előbbi terheken felül accisa, telekkönyvi díjak, harmincad és egyéb vámok nyomnak. A városnak nincs határa, erdeje, legelője, a katonaság a legjobb földeket lefoglalta, a markotányosok a kereskedést teszik tönkre stb. Kívánságait Buda 15 pontban foglalja össze: 1. városi privilégiumokat, 2. városi territoriumot, 3. néhány adómentes évet, 4. az országos vámok és regáliák alóli mentességet, 5. a városi terhek ügyében csak kamarai (nem pedig megyei vagy hadbiztosi és egyéb) fennhatóságot, 6. tizedmentességet vagy csökkentést, 7. a katonaság visszaéléseinek és hatalmaskodásának megszüntetését, 8. ingyen házhelyeket, 9. Ausztriába legalább Bécsig borkereskedési kiváltságot, 10. városi kórházat, 11. városi tisztviselők részére tizedmentességet, 12. a halászatot a Duna egy részén, 13. pallosjogot, 14. Buda határában tizedmentességet, 15. malmokat kér.¹¹⁰ Hasonló pontokat foglalt magába Buda 1687. évi memorandumja is, azóta úgy látszik nem sok valósult meg a kívánságokból. Ez az újabb beadvány sem változtatja meg a város helyzetét.

E sikertelen kísérlet után Buda a subdelegata commissiónál is (mint más hatóságokkal kapcsolatban) az ilyen »nagy és hiábavaló« igényekkel fellépő kívánságok helyett egyhamar »realisabb« kérdésekre tér át. Idejét néhány hét múlva nem ilyen »ábrándokkal« tölti, hanem hozzákezd az új hatóságnál a porció lealkudásához, a régi recept szerint. Az egész országra kivetett négy milliónyi porcióból Budára 1696-ban 5400 Ft-ot vetettek ki (a porcióösszeírásban ugyan 7863 Ft szerepel, de ebben bentfoglaltatik a városi különadó és, úgy látszik, a múlt évről

maradt hátralék egy része is), ennek a felét kéri elengedni. A subdelegata commissio — feladatához híven — a porciókivetés rendezésére és szabályozására a dica kiszámítására szolgáló jegyzéket küld a városnak,¹¹¹ azonban a porció felének elengedését, amint a porciójegyzékből és számadáskönyvekből is látható, Buda nem tudja kieszközölni. Pedig ennek érdekében nyomós érvekkel hozakodik elő, ugyanis az 1698. június 17-i császári rendelet a 2 millióra rúgó nyári porció összegéből csupán 812 ezer Ft-ot kért előlegképpen kifizetni, a 2 millió többi részét a megyéknek és a városoknak a katonaság által okozott kártevések és költségek megtérítése fejében indokolt esetben elengedhetőnek mondta ki. Buda be is fizette a 812 ezerből a rája kirótt 1116 Ft-ot és ezzel porciófizetésének eleget vélt tenni. Az 1698-ból ily módon fennmaradt 1600 Ft-os hátralékot azonban 1699. február 16-án a subdelegált commissio az 1699-re esedékes első harmad-porcióval együtt már katonai executióval akarja behajtatni, nem törődve a császári rendeletben foglalt mentességgel.¹¹² Buda, mivel a subdelegata commissiónál eredményt nem ért el, elkeseredésében május havában Kollonicshoz fordul, aki elutasító és dorgáló hangon válaszolja vissza, hogy elege van már a város »komolytalan« panaszaiából, és a városiaknak az adófizetés kikerülését célzó folytonos próbálkozásaiából. A város — mint írja — már megszokta, hogy ha valamely adóteher kifizetése nincs ingyére, akkor először a budai commissiohoz fordul, ha itt eredményt nem ér el, akkor a pozsonyi deputációhoz és ha itt sem mennek a dolgok, akkor a bécsi deputációhoz (miniszteriális) viszi az ügyet. E helyett hasznosabb dolgokkal is tölthetné idejét.¹¹³ Azzal a különös indokkal, hogy Budán a katonaság nagyobb kártevéseket nem okozott s excessusokat nem követett el, nem is engedték el eme 1600 Ft-os hátralékot. Ez jól látszik abból, hogy 1699. szeptember 15-én az 1698. és 1699. évi porcióból Budának összesen csak 579 Ft hátralékot tart nyilván a subdelegata commissio.¹¹⁴

Az adók katonai erőszakkal való behajtására mindinkább sor kerül, mert az ellenállás az adófizetéssel szemben másutt is növekszik. A bécsi kamara 1699. október 6-án átír a haditanácsnak, hogy alárendelt parancsnokai szükség esetén a kamarai hivatalnokoknak karhatalmat bocsássonak rendelkezésre. Az ellenállás Budán, Pécsen, Szegeden és Székesfehérvárott a legnagyobb.¹¹⁵ Buda egyre nehezebben tudja az adóterhet viselni, de a bécsi kamara nem hiszi el nyomorúságát, 1701-ben is megvizsgáltatja a városi pénztárt, de csak 50 krajcárt talált benne. Mindent felemészt a nagy porció, a kvártély és egyéb terhek, egy tanácskozó szobát sem tudnak építeni és a hajóhídfelszerelés megváltásáért járó összeget is magas kamatra vették fel, az összegért a tanácsnokok saját vagyonukkal állnak jót — írja a városi tanács 1701 május havában a kamarai adminisztrációnak, amikor Törökbálint, Budaörs és Csék prae-diumok átadását kéri a neoaquistica commissiótól.¹¹⁶ 1701. október 24-én az arra az esztendőre kivetett 6286 Ft 75 kr porció ellen kel ki a város, amelyet október végéig executio terhe mellett kell kifizetni. A subdelegata commissióhoz küldött terjedelmes emlékirat kifejti, hogy

e nagy összeg megállapítása teljesen igazságtalan, mert a múlt évben az országra kivetett 4 millióból Budára 5400 Ft-ot vetettek ki, s most, amikor csak 3 millió az országos összeg, Buda részesedése 6286 Ft. A városokat túlságosan megterhelik, a szegény polgár és családja alig él, executióval akarják az előző évi és ez évi tizedet is behajtani. A kvártély továbbra is szörnyű, az elmúlt télen 20—30 katonára volt egy háznál elszállásolva, sőt néha 60 is. A katonaságnak adott ellátás (service) 2685 Ft-ra rúg, de ebből még semmit sem térítettek meg. A polgár a sok terhet nem állhatja ki, itthagyni földjét, házáat s inkább katonának megy el¹¹⁷ — folytatja az emlékirat. Buda ezekkel kapcsolatban a porció és egyéb terhek mérséklését kéri, s ebben a kamarai adminisztráció is támogatja őt.¹¹⁸ És ez így megy évről évre, minden évben nagyobb a kivetés, a város hátraléka pedig folyton nő: 1701 évben 1901, 1702-ben 7245 és 1703 év végén pedig 15 072 Ft a behajthatlan porció és az ezzel együtt kivetett városi különadó összege.¹¹⁹ A restanciák növekedésével a bécsi hatóságok pedig mindinkább sürgetik azok behajtását és katonai executióval fenyegetőznek. A város túlterheltsége adókkal 1703-ra ijesztő méreteket ölt.¹²⁰ Nem hozott tehát semmi könnyítést a subdelegata commissio működése Budának a katonai porció terén. Igaz ugyan, hogy a hatóság részben meg tudta szüntetni a behajtó közegek túlkapásait, az adóösszeg azonban továbbra is súlyos maradt, márpedig az adóterhek enyhítését csak az összeg csökkentésével lehetett volna elérni. Buda mindezt 1703. május 25-én a tárnokmesterhez intézett feliratában is kifejti, közölve egyben azt is, hogy mint a bécsi kamara fennhatósága alá tartozó város a tárnokszéki ülésen nem jelenhet meg, bármennyire is szeretné. Kéri azonban a tárnokmestert, hogy a kamarai adminisztráció és a túlzott porció ellen védje meg a várost és ősi privilégiumainak szerezzen érvényt. Kifejti továbbá, hogy az országos összegből a városokra kivetett porcióquantum túl nagy, a kivetett 16-od rész miatt kell Budának is háromszor annyit fizetni, mint a megyéknek.¹²¹

A porciót minden valamilyen adó alá vonható jövedelemmel rendelkező városi lakos készpénzben fizette ki, mentességet alóla csak a városi tanács tagjai, a városi alkalmazottak, a katonai személyek és a kamarai tisztviselők élveztek. Ez a mentesség a katonai beszállásolásra is kiterjedt. A kivetés aránytalansága és az igazságtalan elosztás miatt sok a panasz.¹²² Az is kiderül az egykorú iratokból, hogy a teher túlnyomó részét nem a gazdagabbak viselték, erre vonatkozólag Pest városában is komoly panasz merült fel a városi tanács ellen. Küechl Miklós budai szindikusz írja bécsi útjáról, hogy a városi terhekre vonatkozó megbeszélések egyik fő témája épp a terheknek a szegényebb néprétegekre való aránytalanul súlyos kivetése.¹²³ Ezen a bécsi kormányzat — amint már említettük is — az adóbehajtás brutális módszereinek enyhítésével és az adóketés pontos összeírások útján való szervezettebb végrehajtásával akar segíteni, de nem a legfontosabbal, az adóterhek csökkentésével. Az adónak jövedelmi források alaposabb számbavétele útján történő kivetésével Budán először 1698-ban találkozunk, amikor is a

porciót a foglalkozás, a ház, a bor- és sörmérés, a gabonatermés, az állatállomány és a bortermés után vetik ki.¹²⁴ Látható tehát, hogy már a porció esetében mindent megadóztatnak, pedig az előbb felsorolt adózási tárgyak némelyike ezenkívül még 2—3 más adóterhet is visel. Egészen pontos összeírással rendelkezünk 1702-ből. Ez az összeírás városrészenként (Vár, Víziváros, Horvátváros, Országút, Újlak, Tabán, sőt a pestiek birtokainak feltüntetésével) felsorolja az adózó főket (háztartások), az azok birtokában levő állatok, gabonatermés, bortermés mennyiségét, méhkaptárak, szeszegetők és a malmok számát. Az összeírás szerint Buda lakossága főleg kézművesekből, szőlőbirtokosokból és szőlőkapásokból áll, szőleje a lakosság túlnyomó részének, sőt a katonatiszteknek és a kamarai adminisztráció tisztviselőinek is van. (A katonaságból 8, a kamarai adminisztráció tisztviselőinek soraiból 39 szőlőbirtokost említ meg az összeírás.) Ez is mutatja, hogy Budán a főfoglalkozás ekkor a szőlőművelés. Az adózó főket (háztartások) száma 1660, az egész városban volt 133 ökör, 146 tehén, 52 borjú, 177 ló, 438 kecske és juh, 503 mérő búza, 12 mérő rozs, 414 mérő árpa, tönköly, köles, bor pedig 39 955 és 1/2 akó, volt 94 méhkaptár, 9 pálinkafőzőüst és 4 malom. Az állattenyésztés és főleg a gabonatermesztés elenyésző volta mellett tehát a szőlőtermés hatalmas számmal domborodik ki, országos viszonylatban is szinte vezető helyen álló termési eredményével.¹²⁵ Az adótárgyak után évente a következő porcióösszeget szedték: egy gazdaság (háztartás) után 2 Ft, felnőtt családtag után 1 Ft 25 dénár (a dénár a forint századrésze), 1 ökör után 1 Ft 14 dénár, illetve 75 dénár, 1 tehén után 75, illetve 50 dénár, 1 ló után 1 Ft, illetve 75 dénár, 1 üsző, illetve 3 éves borjú után 75, illetve 50 dénár, 1 disznó után 10 dénár, 1 mérő búza után 6 dénár, 1 mérő árpa után 5 dénár, egy akó bor után 10 dénár, és egy méhkaptár után 10 dénár.¹²⁶ A katonatisztek, a kamarai adminisztráció tisztviselőinek és a városi tanácsstagoknak tulajdonában levő bortermés, majd a tolvajlási károk leszámítása után 30 000 akó bort porcióztatnak meg 1702-ben. Ez önmagában is 30 0000 dénár, illetve 3000 Ft porcióösszeget jelent. Ezenkívül, amint látni fogjuk, a szőlőtermés után sok más súlyos terhet is fizetni kellett.

A porcióval együtt szedi be a tanács az ún. városi különadót, amelyre a kamarai adminisztráció 1688. június 30-i rendelete biztosított jogot a városnak. Városi jövedelmek híján majdnem minden esztendőben meglehetősen magas összeget, így pl. 1698-ban 2053, 1699-ben 3095, 1700-ban 2260, 1701-ben 2187 Ft-ot vetnek ki ilyen címen a lakosságra.¹²⁷ Különösen súlyos adók terhelik a rácokat, akiknek amellet, hogy a porció tetemes részét (1701—1702-ben kb. több, mint a felét) fizetik, a városnak egyéb adókat is fizetniök kell. Buda német polgársága a rácokat félig-meddig jobbágyoknak tekintette, a város 3,5 hold szőlejét velük művelteti, illetve e kötelezettséget évi 200 Ft-tal váltattja meg. Évenként 800 Ft védelmi díjat szed tőlük (Schutztaller), amelyet a város egyéb polgárainak, kivéve a zsidókat, fizetni nem kellett.¹²⁸ A rácok 1701-ben panasszal is élnek e megterhelések ellen, sikerül is elérniök azt, hogy

védelmi díj gyanánt 300 Ft-ot ezentúl nem a város, hanem a kamarai adminisztráció szed be tőlük.

A városi különadó s egyéb hasonló jövedelmek fedezik részben a városi kiadásokat. A főkamrás 1697-ben utasítást kap a tanácstól, hogy a rendes porció és a rendkívüli adó (extra ordinari anschlag) meglehetősen felgyülemlett hátralékait még executió útján is hajtsa be, mert a városnak a városháza javítására pénzre van szüksége.¹²⁹ Azonban a városi jövedelmek jó részét is katonai szolgáltatások nyelik el. A porción kívül egyebet is kell adni a hadbiztosoknak, a várparancsnoknak, mégpedig fuvart, robotot, katonai felszerelést, étellemezést. Mindezt ellenszolgáltatás nélkül kérik, vagy ha fizetséget ígérnek is érte, ennek teljesítésére nem igen, vagy csak hosszú panaszkodás után kerül sor. Így pl. a hadbiztosság 1696-ban két hatókrös szekér, 1697-ben 3 hasonló fogat kiállítását követeli a várostól, ami a budaiak számára a nagy állathány miatt nem volt csekély dolog. A fenyegető executió ellen Heissler tábornok, főhadbiztoshoz fordulnak panasszal és a tábornok kegyet gyakorol, mert legalábbis egy alkalommal elengedi a fogatok kiállítását.¹³⁰ Nem volt ilyen szerencséje a városnak 1702-ben, amikor a császári hadsereg számára három gyalogregiment toborzását kezdi meg s Budára 17 gyalogos kiállítását veti ki a subdelegált commissió.¹³¹ Buda nem is igen mer panaszkodni az országosan kivetett teher ellen, csak a katonák kiállításában tanúsított késedelme mutatja komoly nehézségeit. A gyalogosokat 1703 januárjában, a subdelegált commissió gyakori sürgetése ellenére, a toborzás, a mundér-beszerzés nehézségei miatt még mindig nem állították ki. A commissio keményen megdorgálja a tanácsot s azzal fenyegeti, hogy a megyék által már felszerelt katonaságot élelmezni köteles addig, míg a 17 gyalogos kiállításának eleget nem tesz. Azoknak, akik büszkén azzal dicsekednek, hogy ők az ország fővárosának polgárai, nagyobb buzgóságot és igyekezetet kellene tanúsítani Öfelsége iránti szolgálataikban — közli lesújtó véleményét a commissio a »hanyag« tanáccsal.¹³²

A katonaságnak a porción kívül adott szolgáltatásokat Buda a császárnőhöz intézett emlékiratában jellemzi találóan, melyből kiténik, hogy ez a teher egy másik porcióval felér. A város 1708-ban a legközelebbi országgyűlésre szedendő diaetalis taksa és az elkövetkezendő évekre egyéb terhek elengedését kéri, alátámasztva kérelmét azzal, hogy a háborús és nehéz idők a várost nagyon szerencsétlenné és szegénnyé tették. A legtöbb kárt a katonaság fel és alá vonulása okozta, többek között a Rabutin-féle csapatoknak adott kvártély. Az erőd, a vár javításához, építéséhez, védelmi árkok ásásához sok munkával és anyaggal járult hozzá a tanács. A katonaság által okozott károk és költségek Buda szerint a visszafoglalástól számítva kb 100 000 Ft-ra is tehetők.¹³³ Az átvonuló, beszállásolt katonaság elleni panaszok annak ellenére, hogy a várbeli laktanyákat kitakarították s a legénység egy részét ide helyezték el, évről évre megismétlődnek.¹³⁴ A katonaság erőszakoskodásaira és zsarolásaira elegendő az 1703. évben a bécsi haditanácshoz felküldött jegyzőkönyv adatait idéznünk. A jegyzőkönyv szerint Heffner

Joachimot, az »Aranykulcs« vendéglő tulajdonosát a katonák megsebesítették, 1 napig a főőrségen tartották. A Várhegy oldalában védelmi szempontok ürügyével a pincék ásását megtiltották, de csak azoknak, akik a hadimérnöknek nem hajlandók bizonyos pénzüsszeget kifizetni. A mérnök ilyen címen több polgártól 2—18 dukátot zsarolt ki. Az egyik rác lakost, mert nyakravalóját, melyben pénzét rejtette, nem volt hajlandó az erőszakoskodó katonáknak odaadni, leszúrták. A rácok, annak ellenére, hogy lakással, enni-innivalóval bőven ellátják a katonákat, nem képesek garázdálkodásaiktól megszabadulni stb.¹³⁵

*

Az 1696. évi adómentesség kivívásával Buda a városi jogokért és mentességekért folytatott harcában, amint láttuk, elért némi eredményt. Az adómentesség öt éve alatt egy-két intézkedés a bécsi adópolitika enyhülését látszott mutatni. Az öt év elteltével azonban, hasonlóan az 1689—1692. évi korszakhoz, a bécsi kormányzat ismét, sőt sokkal nagyobb mértékben letért az enyhébb adópolitika útjáról. Az egyébként is zilált pénzügyi helyzetben levő osztrák állami kincstárt a belső forrongó helyzet, a külső háborúk, főleg a spanyol örökösödési háború, még inkább kimerítették. A pénzügyi helyzet megszilárdítása az adóösszegek növelésére, újabb adók kivetésére, az újszerzeményi területek még fokozottabb kiaknázására készíti a bécsi köröket. Az adómentesség idejének letelte után, 1702-ben a kamarai terheket Budán is eddig nem tapasztalt eréllyel kezdi a lakosságon behajtani, úgyhogy az annyit kért és többször megígért enyhítés helyett az adóztatás ezekben az években válik korszakunkban a legnagyobb méretűvé, ekkor éri el csúcspontját. A bécsi kamara a fent jelzett okokból az adómentes évek után nemcsak az accisát veti ki a vártnál sokkal súlyosabb mértékben, hanem szigorúan behajtja az eddig még általában be nem szedett telekkönyvi díjakat és adókat, s bevezeti egy újabb súlyos adó, a hegyvám fizetését is.

Először a fogyasztási adó (accisa) fizetésére vonatkozó, az egyes adótételeket részletesen szabályozó rendelet érkezik meg Budára 1702 januárjában. Az adó meglehetősen súlyos, mert egy akó kimért bor után 2 pintet, egy levágott ökör után 1 Ft-ot, egy tinó után 75 dénárt, 1 borjú után 25 dénárt, 1 disznó után 25 dénárt, 1 bárány és 1 kecske után 15 dénárt kell fizetni.¹³⁶ A fogyasztási adó, mint majdnem minden egyéb adó, elsősorban a bortermést, Buda legfontosabb cikkét sújtja. A porciótól és a kvártélytól meggyötört polgárság azonban nem nyugszik bele az accisa kivetésébe, elengedését kéri azzal érvelve, hogy a fogyasztási adót nem fizető katonai markotányosokkal a versenyt ily adó mellett nem bírja. A pogárság szerint vagy az accisát kell eltörölni, vagy a bor és húsarakat kell felemelni, különben a bormérés és a húsmérés teljesen a katonaság kezébe kerül.¹³⁷ A polgárság nagy megterhelése és erős tiltakozása arra indítja a kamarai adminisztrációt, hogy megkérdezze

a bécsi kamarától, az újonnan elrendelt fogyasztási adót be kell-e szedni, vagy nem, adhat-e további lélegztvételt a városnak?¹³⁸ Az accisa elengedését, illetve mérséklését azonban hiába várja a város, az év végén újabb rendelet érkezik a kamarai adminisztrációtól, mely a háborús időre való tekintettel, a nagy hadikiadások miatt az accisát a bor után általánosan bevezeti, mégpedig akónként félforintjával. E célból tulajdonosra való tekintet nélkül a pincékben s egyéb helyeken lelhető összes bormennyiség összeírását rendeli el.¹³⁹ A Budán éppen ebben az esztendőben összeírt kb 40 000 akó bortermésre ez a kivetés kb 20 000 Ft kifizetését jelenti, ez pedig olyan magas összeg, hogy még a porció, a leg súlyosabb adóteher is elmarad mögötte.

Hozzálat a bécsi kamara ugyancsak az eddig kiaknázatlan telekkönyvi jövedelmek behajtásához is. E díjak beszedését 1702 áprilisában rendeli el a kamarai adminisztráció. A befolyó összeget a svábhegyi kútforrás vizének a Várba való vezetésére kívánja fordítani s ezzel a katonaság ellátását javítani. A rendelet szerint visszamenőleg 1696-tól ki kell fizetni a telek- és házadót (Grunddienst), ki kell váltani a még kiváltatlan ingatlanleveleket (Gewöhrbrief). Az ingatlanlevél darabonként 1,5 Ft, a Grund-, illetve Hausdienst egy egyszerű ház után 1 tallér (1,5 Ft), kettős házzal rendelkező telek után 2 tallér (3 Ft) és több házzal bíró telek után 3 tallér (4,5 Ft) egy esztendőre.¹⁴⁰ A városi tanács hamarosan visszaír a kamarai adminisztrációnak, hogy ezt az újabb, egy másik porcióval felérő terhet képtelen kifizetni, hivatkozik az 1696. évi adómentességre, amely a várost minden polgári és kamarai teherből felmentette, kivéve a telekkönyvi taksát (ausser der Grundbuchstaxa). A pátensben a telekkönyvi taksán nyilván csak a Gewöhr s a Grundgeld értendő, ezek szerint a telekadó (Grund- und Hausdienst), mint nem is kimondottan telekkönyvi járandóság alól az adómentes évek alatt a város mentességet élvezett. Ezek alapján kéri a telekadó elengedését, hozzátéve azt, hogy még a porcióval sem tud a város megbirkózni.¹⁴¹ A telekadó ügyében azonban a kamarai adminisztráció nem enged. Május havában szigorúan megrója a polgárokat, mert azok császári rendelet ellenére a telekadót még mindig nem fizették ki. Közli a tanáccsal, hogy aki három napon belül hátralékát nem rendezi, az ellen a végrehajtást megindítják és szőlejét zár alá veszik.¹⁴² Az 1703. esztendőben a kamarai adminisztráció a telekkönyvi díjakat és járandóságokat még szigorúbban hajtatta be. Mivel 1703 áprilisában kiadott rendelete és a rendelet hirdetményben való közhírrététele ellenére a hátralék május havában még mindig több mint 200 Ft, a hátralékokra magas bírságot vet ki. Minden hátralékos »Dienst« után 22—25, a hátralékos »Gewöhr« után 45 kr büntetéspénzt kell fizetni s aki ennek ellenére 1 hónapon belül nem rendezi adósságát, attól »ingyen« kapott telkét a kincstár számára elkobozza.¹⁴³ Buda városa már nap mint nap várja a városi privilégiumlevél kibocsátását, melynek értelmében a telekkönyvi jövedelmeket a városnak kell átadni. Érthető, hogy a kamarai adminisztrátor e megalázó rendelete ellen erőlyesen tiltakozik, és a telekkönyvi díjak

kivetése körüli manipulációkat szinte bíráló hanggal illeti. 1703. június 1-én a kamarai adminisztrációhoz küldött feliratában panasszal él az ellen, hogy Budán a telekadót nagyobb összegben vetik ki, mint másutt, hogy a kivetés össze-vissza történik, s egyes házak után különböző évben különböző összeget állapítanak meg. Kifogásolja továbbá, hogy több egyszerűen épített háznál nagyobb a telekadó, mint a porció, s furcsának találja a kamarai adminisztráció eljárását Budán a telekkönyvek körül, amikor más neoacquistica városokban, mint pl. Esztergomban és Fehérvárott a telekkönyveket még be sem vezették, s azok emiatt súlyos terhektől menekedtek meg. A telkek elkobzásának dolgát pedig egészen veszedelmesnek minősíti, mert az ingyen telkek elvevése a városi polgárságot koldusbotra juttatná. Mindezek alapján a város kéri az adminisztrátort, hogy a telekadót és a telekkönyvi díjakat szállítsa le, különben megtörténhet az, hogy a bécsi kamara a telekkönyvek megváltásának összegét oly magasan fogja majd megállapítani, hogy azt a szegény város kifizetni nem tudja.¹⁴⁴ A telekkönyvekkel kapcsolatos sérelmeit éppen ebben a hónapban Buda a tárnokmesternek is előadja. A tárnokszéki ülésről magát kimentő levelében súlyos vádakat emel a kamarai adminisztráció ellen, mely a város fejlődését akadályozza, a különféle adókat jogtalanul szedi be és a telekkönyveket is az ország törvényei ellenére tartja a kezében. Kéri a tárnokmestert, hogy országos tekintélyének latbavetésével működjön közre e lehetetlen állapotok megszüntetése végett.¹⁴⁵ Mindezek ellenére a kamarai adminisztráció a telekkönyvi jövedelmeket 1703-ig nagy részben behajtatja. Jól látható ez abból, hogy a telekkönyvi pénztár Budáról és Pestről az 1695. november 18-tól 1702. december 31-ig terjedő időre 15 339 Ft 32 kr bevételt és csak 2599 Ft 54 kr hátralékot mutat ki az 1703. esztendőben.¹⁴⁶

A telekkönyvi jövedelmek között számolják el a neoacquistica területeken 1701 végén bevezetett újabb, földesúri természetű járandóságot, a szőlőkilencedet, a hegyvámot. Ez az adóteher ismét a budaiak kedvenc termelési ágát, a szőlőművelést sújtja. A hegyvám beszedését elrendelő kamarai leirat kifejti, hogy a neoacquistica területeken a császár a földesúr, ezért a földesúri járandóságok őt illetik meg, hasonlóképp az egyéb földesurakhoz. Budán, mint császári birtokon, a város polgárai és lakói minden fertály szőlő után (800 □-öl) 1 Ft 30 kr hegyvámot tartoznak kifizetni, amely alól senki felmentést nem kaphat.¹⁴⁷ A négy neoacquistica város Buda, Pest, Esztergom és Székesfehérvár közös kérelemben fordulnak a bécsi kamarához az újabb adó mérséklése végett. Sokallják az egy tallért, s helyette egy fertály után csupán 1 schillinget kérnek megállapítani. Buda a folyamodványban előadja, hogy porcióval, tizeddel és accisával is hátralékban van, hogy tudna ezen felül még hegyvámot fizetni. Elmondja továbbá, hogy a budai bort jelenleg nem szabad kiszállítani, a bor nem áll el, úgy olcsó áron sokszor a szüret előtt akónként 2—3 Ft-ért kótyavetyélik el a borkereskedőknek. A pestiek budai szőlőiket csak nagy költségek árán tudják megművelni, úgyhogy azok is más bánásmódot érdemelnének.¹⁴⁸ A kamarai admi-

nisztrációt is hasonló panaszokkal ostromolják, úgyhogy az adminisztrátor javaslatára a bécsi kamara csupán kegyből, a fertály utáni adót jól termő szőlőnél 1 Ft 15 kr-ra és a rosszabb minőségű után 1 Ft-ra szállítja le.¹⁴⁹ A következő, 1702. esztendőben folytatódik a hegyvám elleni panaszok sorozata, a vízivárosiak azzal fenyegetik az adminisztrátort, hogy feleségeikkel és gyermekeikkel inkább elköltöznének, de a súlyos és jogtalan hegyvámot nem fogják fizetni.¹⁵⁰ A hegyvámot azonban szigorúan behajtják, szőlőjének szüretelését senkinek a hegyvám befizetése előtt meg nem engedik, s a lakosság azt sem tudja elérni, hogy a járandóságot terményben fizesse be, amint azt többször is kérte.¹⁵¹ A telekkönyv 1703. évi jövedelmi kimutatásában hegyvám-hátralék nem is szerepel. Budán és Pesten 1701-ben 1665, 1702-ben 1683 az adózó negyedszőlők (fertály) száma. Ezek után 1701-ben 2434 Ft 15 kr és 1702-ben 2675 Ft 45 kr hegyvámot szedtek be.¹⁵²

A porció, a beszállásolás mellett 1701-ben és 1702-ben beszedett újabb súlyos adók mérhetetlenül elkészerítik a polgárságot. Minden keserűségét elmondja abban az emlékiratban, amelyet a bor akója után megállapított félforintos accisa kivetésekor küld fel 1702. december 9-én a bécsi kamarához. Itt felsorolja, hogy mennyi adó, mennyi szolgáltatás terheli Buda legfontosabb megélhetési forrását, a bortermést. Elmondja, hogy egy fertály szőlő megművelése több mint 40 Ft-ot igényel, holott jó termés esetén egy fertályról évente 20–25 akónál több nem terem, s a bor akóját sokszor szükségből 2–3 Ft-ért is el kell adni. E drágán termett és csak olcsón eladható bor akója után évente fél forint accisát, tizedet, kb. egy garas (3 krajcár) hegyvámot, 2 garas porciót kell fizetni. Hozzájárul ehhez a minden fertály szőlő után fizetendő 30 kr csőszpénz (Huetgeld) és 2 garas szüreti adó (Lesezettl). Csak az accisa több mint 20 000 Ft-ot tesz ki. Mindezt, csupán a bortermésre kivetett adót Buda sohasem tudja kifizetni (»welches neben obigen auf den Wein allein angeschlagenen imposten auss dem Gemein zu Ofen in Ewigkeit nicht zubringen ist«), — zárja le e súlyos szavakkal Buda a bécsi politikát talán legjobban jellemző emlékiratát.¹⁵³

Valóban, ha végigtekintünk Buda eme rendszeres s minél nagyobb jövedelmek kisajtolását célzó adóztatásán, amely csúcspontját 1702–1703-ban érte el, nem látjuk túlzottnak a városi polgárság nagy elkészeredését. A két ízben is megadott négyéves, illetve ötéves adómentesség ellenére, amint ezt már eddig is kiemeltük, a bécsi kormányzat adópolitikáján lényeges mértékben nem változtatott. A súlyos adók, e fejlődést gátló korlátok között kellett a romokban levő Budának újjáépülnie, várossá szerveződnie, továbbfejlődnie. A fejlődés lehetőségei részben megvoltak Budánál. Az új telepések bőven özönlöttek a város falai közé, hiszen a lakosság 1692-től 1702-ig úgyszólván megnégyszereződött. (Erre vonatkozólag az egykorú porcióösszeírások adhatnak számunkra ha nem is pontos, de a betelepülés arányait mégis feltűnő tájékoztatást. Az 1693. évi porcióösszeírásban 192 név szerepel, feltehetőleg

háztartás, a rációk nélkül. A rációk általában körülbelül a lakosság felét tették ki, úgyhogy 1692-ben a Budán található háztartások száma körülbelül 400-ra becsülhető. 1702-ben pedig az összeírt háztartások száma 1660.)¹⁵⁴ A települöket különféle könnyítések ígérgetése csábította, valóban kaptak is ingyen telket és földet, azonban már a házak felépítésénél, a gazdaságok felszerelésénél súlyos akadályokat jelentettek a minduntalan kivetett újabb és újabb adók. Egyébként az új lakóhely adottságai — kivéve a szőlőtermelést — nemigen voltak alkalmasak a meggazdagodásra, súlyosabb adóterhek viselésére. Budán sokféle, főleg német származású mesterember, kézműves telepedett le, akik, amint erről már szólottunk is, megfelelő fogyasztóközönség hiányában, a katonaság önellátása, a markotányosok versenye miatt túlságosan jövedelmező piacot iparuk számára egyelőre itt nemigen találtak, úgyhogy mindegyiküknek az aránylag kedvező körülmények között folytatható szőlőművelés jövedelmével kellett kiegészíteni a csekély keresetet. A kereskedelem sem hozott sok hasznot a vámok és harmincad, azonkívül a markotányosok jogtalan árusítása miatt, világosan látszik ez az 1701. évi porcióösszeírásból, ahol kereskedelem után csak kb. 10—15 adózóra vetettek ki porciót.¹⁵⁵ A lakosság túlnyomó többségének tehát mezőgazdaságból kellett megélnie, ebből kellett az adókat is kifizetnie. A mezőgazdaság pedig, amint ezt az 1702. évi porcióösszeírásból is láttuk, igen fejletlen ebben az időben Budán.¹⁵⁶ Az itt található kevés állat, a néhány száz mérő termény önellátásra sem lehetett elegendő, úgyhogy a város állandóan küszködik az élelmezés problémájával. Nem fejlődhetett ki Budán a mezőgazdaság, nem volt ehhez elegendő és megfelelő földje, elegendő határa. Még a meglévőt is elvette a katonaság, 1697-ben és 1698-ban szóvá teszik a polgárok, hogy a budai várparancsnokok erőszakkal, a határkövek eltávolításával veszik el a földeket, azokon majorságokat rendeznek be, sőt a polgárságot az erdőhasználattól is eltiltják.¹⁵⁷ Az állattenyésztést pedig különösen megnehezítette az a körülmény, hogy a várparancsnokok épp a legjobb és a városhoz legközelebb eső legelőket és réteket foglalták le maguknak. Így például 1700 júniusában felpanaszolja a város, hogy a marhahajtás útjában áll a Pálvölgy felé a Pfeffershoven várparancsnok által elfoglalt rét.¹⁵⁸ A mezőgazdaság nehéz helyzetére mutatnak Buda birtokszerzési kísérletei is. Ezek során 1696-ban Törökbálint és Feketeszentegyház pusztákat kéri a bécsi kamarától, azonban az adományról lekéssett, a budai jezsuiták szereztek meg azt maguknak.¹⁵⁹ A sikertelen kísérlet után gróf Zichy Ferentől bérbe veszi Budaörs és Csék birtokokat, azonban 1701-ben a Zichyek a bérletet felmondják. 1701-ben újból kéri a neoacquistica commissiótól Törökbálintot, Budaörs és Csék praediumokat, kétségbevonva ezekre a javakra a jezsuiták, illetve a Zichyek jogát.¹⁶⁰

Csupán a szőlőművelés az, amelyről ebben az időben Buda gazdasági fejlődésével kapcsolatban jól mondhatunk. A sok munkát és gondosságot igénylő szőlőföldeket az új telepések akadálytalanabban vehették birtokukba. A szőlőművelés, amelynél a folytonosság a török idők és

a visszafoglalás utáni évek között nem szakadt meg, Buda legfőbb foglalkozásává, a polgárság éltető erejévé fejlődött. Már a visszafoglalás után kb. 5000 akó évi termést adnak a budai szőlők, s az évi mennyiség 1700 után 30—40 000 akóra emelkedik. A szőlőtermelés tekintélyes jövedelme tette lehetővé, hogy Buda legalábbis a lakosság számát tekintve, a súlyos adóterhek ellenére fejlődésre volt képes. Az átlagos budai gazdaság velejárója tehát a bor, melyet az adóösszeírásoknál majdnem minden tételnél vagyon, illetve adózási tárgyként találunk meg, itt-ott teszi csak változatosabbá a borkészletből álló vagyونkimutatást egy-egy állat és néhány mérő termény feltüntetése.¹⁶¹ Az 1702-ben kivetett súlyos adókkal minden háztartás létalapját támadta meg tehát a bécsi adópolitika, mert nemcsak a bor utáni adókat, hanem egyéb adóterheket is a szőlőművelés jövedelméből kellett fedezni. Buda 1702. évi adói közül a porció összege 18 916 Ft, a kb. 40 000 akó bortermés után a tized (akónként 4 Ft-jával számítva) 16 000 Ft, az accisa 20 000 Ft, a hegyvám kb. 2000 Ft, tehát csupán a porció és a bor után szedett adók kb. 57 000 Ft összeget tesznek ki. Ebben még nincs bent a katonai beszállásolás és egyéb szolgáltatások költsége, a gabona- és állattized (kisebb tized), a telekkönyvi díjak összege. Ha figyelembe vesszük azt, hogy a városi pénztár 10 évi tiszta jövedelme 1693-tól 1703-ig a városi különadóval együtt 40 000—45 000 Ft-nál többre alig becsülhető,¹⁶² akkor érthetjük meg valóban, micsoda súlyos terhek neheztedek a lakosság legfontosabb foglalkozásából, a szőlőtermelésből adódó jövedelemre.

A török uralom után a császári hatalom birtokába került Budára kivetett adók súlyosságát lemérhetjük azzal is, ha összehasonlítjuk a bécsi kamara által 1705 előtt és Buda városa által 1705 után kivetett adótételeket. A fogyasztási adót, a hegyvámot, a telekkönyvi díjakat ugyanis 1705-ben, a szabad királyi városi kiváltságok megadása következtében a városnak engedték át. A kamarai adminisztráció a hegyvámot egy fertály szőlő után 1 Ft 15 kr-ban, illetve 1 Ft-ban állapította meg, a városi tanács fertályonként csupán 30 kr-t kér. A Huetgeld (csőszpénz) 1705 előtt fertályonként 30 kr volt, 1705 után 24 kr. A tizedakó ügyében is jóval olcsóbban állapodik meg a város az egyházzal, mert egy akót 1705 után 1 Ft 45 kr-jával, illetve 1 Ft 30 kr-al lehet megváltani.¹⁶³ A sör után fizetett fogyasztási adó 1705 után is elég súlyos, akónként 5 garas.¹⁶⁴

A bécsi kormányzatnak a töröktől visszafoglalt területeken bevezetett kizsákmányoló, elnyomó politikáját tehát világosan elénk tárja Buda példája is. Rendszeres és szervezett apparátus gondoskodott a jövedelmek behajtásáról, a város gazdasági kiaknázásáról és ezeknek a jövedelmeknek nem a magyar, hanem az osztrák kincstár számára való biztosításáról. Hozzájárult ehhez az osztrák közegek, főleg a katonaság magán módszerekkel folytatott kizsákmányolása és jövedelemszerzése is. Ez a politika 1703-ban Budán is elérkezett ahhoz a határponthoz, amelyen túl az elnyomott lakosság számára már elviselhetetlenné válik, s valaminek történnie kell annak megváltoztatása érdekében. Jól tudjuk,

hogy a bécsi elnyomás nemcsak Budán, hanem az egész országban, sőt másutt még nagyobb mértékben elviselhetetlenné vált, s végeredményben 1703-ban a nemzet felkelésére, a Rákóczi-szabadságharc kitörésére vezetett.

Buda nagy elnyomása ellenére, speciális körülményei miatt nem csatlakozott ehhez a felkeléshez. Mégis a szabadságharc megindulása az a tényező, amely Bécsset a város által annyit kért engedmény, a szab. kir. városi kiváltságok megadására s ezzel eddigi kizsákmányoló, adóztató politikájának megváltoztatására kényszeríti. Nem véletlen tehát, hogy Buda és Pest 1703-ban kapja meg a szab. kir. városi kiváltságlevelet. A város életében e döntő fontosságú, az akkori körülmények között a polgári életforma lehetőségeit biztosító kiváltságok megadása azoknak az intézkedéseknek egyike, amelyekkel a bécsi kormányzat az általános elégedetlenséget és forradalmi feszültséget levezetni, ellensúlyozni igyekezett. Hasonló intézkedés ebben az időben az egész országra kivetett 4 millió Ft-nyi adónak 3 millióra való csökkentése is.

A másik indítók, amely a városi kiváltságok megadására vezetett, szintén kapcsolatos a Rákóczi-szabadságharccal. A felkelés miatt megszorult Bécsnek hirtelen nagyobb pénzösszegre van szüksége, s ezért kilátásba helyezi, hogy a *ius armorum*, a török elleni háborúk költségeit megtérítő fegyverváltság kifizetése ellenében hajlandó az újszerzeményi területek megyéit, városait (Budát, Pestet, Esztergomot és Székesfehérvárt) a magyar közjog szerinti jogaikba és kiváltságaikba visszahelyezni. Buda és Pest, ígéretet téve a fegyverváltság megfizetésére, 1703. október 23-án a Lipót-féle diplomában kapja meg a szab. kir. városi kiváltságokat. Buda 1705-ben a tőle követelt 8600 Ft fegyverváltság megfizetése után e kiváltságok tényleges birtokába lép.¹⁶⁵ Mindez tulajdonképpen végét veti a bécsi kamara, illetve a budai kamarai adminisztráció fennhatóságának, a magyar kormányzások fennhatósága alá a két város azonban csak 1711-ben kerül. A fegyverváltság címén a négy várostól befolyt összeg hovafordításáról is tájékoztatnak az egykorú források. A budai hadipénztár 1705-ben Bécsbe küldött levele arról számol be, hogy ebből az összegből a rebellesek ellen rác katonaságot szándékoznak felfogadni.¹⁶⁶

A *ius armorum* megfizetése az utolsó simítás a bécsi kamarai politika művén. A kiváltságlevél ily természetű megváltása csak még fokozza a város és a lakosság súlyos anyagi helyzetét, mert a pénzt kölcsönök útján kénytelen előteremteni akkor, amikor egyéb kiadásaira, főleg a katonaság eltartására szintén kölcsönt kell felvennie. A visszakapott jövedelmek és haszonvételek egyelőre nem sok hasznót nyújtanak a városnak. Az 1703 előtti terhek közül a porció és a katonaság ellátásának ügyét a kiváltságlevél nem érinti, ezek továbbra is a lakosság legsúlyosabb terhei maradnak, bár a Rákóczi-szabadságharc alatt inkább a katonaság eltartása követel sok áldozatot, a város a porció alól mentességet kap.¹⁶⁷ A katonaság eltartása, a felvett kölcsönök kamatai elnyelik a kiváltságlevél alapján a városnak juttatott adókat, a söradót, a telek-

könyvi jövedelmeket, a hegyvámot és a hajóhídvámot. Buda anyagi helyzete e terhek és a Rákóczi-szabadságharc alatt keletkezett gazdasági válság, a kereskedelmi kapcsolatok megszűnése miatt fokozatosan rosszabb lesz s a fejlődés amúgy is igen alacsony fokán álló város 1711-re teljesen eladósodik.¹⁶⁸

Amint említettük, Buda a bécsi kormányzat gazdasági és adópolitikája, a kamara és a katonaság kizsákmányolása ellenére nem állt a kurucok mellé. Végig a császári hadsereg egyik legfontosabb erőssége maradt, és túlnyomórészt idegenből betelepedett, a magyar nemzeti követelésektől még távol álló német, azonkívül abban az időben is a magyar érdekek ellen kijátszott császárhű rác lakossága a budai várparancsnok hatalmának árnyékában, annak katonáit táplálva, húzódtott meg a háború viharai közepette. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy Buda, Magyarország fővárosa, a fejlődésnek a feudális kor keretei között megadott lehetőségeitől is megfosztva, Magyarország egyéb területeihez hasonlóan vergődött a Habsburg-uralom katonai és gazdasági kizsákmányolásának igája alatt.

JEGYZETEK

Rövidítések :

Acta adm. cam. — Acta administrationis cameralis

Cam. Adm. — Cameral Administration

Hofb. — Hofbefehle

Exp. — Expeditionen

Corr. mag. — Correspondentiae magistratuales

¹ *Bánrévy György*, Az első hivatalos intézkedések a visszafoglalt Budán 1686-ban. Tanulmányok Budapest múltjából. V. köt. Bp. 1936, 242—243.

² *H. Pálffy Ilona*, A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. Domanovszky-Emlékkönyv. Bp. 1937, 476—480.

³ *Hóman—Szekfü*, Magyar történet. 2. kiad. Bp. 1935, IV. köt. 238. és *Mód Aladár*, 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. 7. kiad. Bp. 1954, 66.

⁴ *Hóman—Szekfü* i. m. IV. köt. 242—243.

⁵ *H. Pálffy* i. m. 480, 482—483. és *Pach Zsigmond Pál*, Az eredeti tökefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952, 80.

⁶ *Bánrévy* i. m. 244—245, 257—258.

⁷ *Bánrévy* i. m. 268—270, közli az instrukció teljes szövegét.

⁸ *Gárdonyi Albert*, Buda város közigazgatása és közgazdasági viszonyai a XVII. század végén. Századok (1916) (továbbiakban : Buda város közigazgatása) 481, 487—488. és *Kovács Lajos* A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi vizsgálja. Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. köt. Bp. 1940, 30, 32.

⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1688. nov. 8, 17, 26.

¹⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1688. nov. 17.

¹¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. okt. 10.

¹² *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 544.

¹³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1688. nov. 26.

¹⁴ *Kovács Lajos*, A kamarai adminisztráció és a budai polgárok 1694. évi vizsgálja. Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. köt. Bp. 1940, 29.

- ¹⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1687 (közelebbi dátum nélkül, Puncta et Petita)
- ¹⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1688. nov. 26.
- ¹⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1689. jan. 10. »dieses Orths total ruin verursacht werdtén khann.«
- ¹⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1689. febr. 8.
- ¹⁹ *Hóman—Szekfü* i. m. IV. köt. 248—249.
- ²⁰ *Hóman—Szekfü* i. m. IV. köt. 238.
- ²¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1689. febr. 7.
- ²² *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 585—586. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1689. febr. 20., 24., Küechl levelei Bécsből. Budai tan. jkv. 1689. febr. 20., 24.
- ²³ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 587.
- ²⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1691. ápr. 9.
- ²⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1690. febr. 3, Corr. mag. 1691. márc. 16.
- ²⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1690. febr. 3, Corr. mag. 1691. ápr. 9.
- ²⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1690. ápr. 30, máj. 3. »dass unschuldige Kindt, da das Kindt in mueter Leib taxieret . . . wordten.«
- ²⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1690. április hó.
- ²⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1690. máj. 14.
- ³⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1690. máj. 20. (... wider alle Gerechtigkeit, dass nit allein das arme Landt, sondern auch die bediente die execution leiden müssen.)
- ³¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1690. jún. 7.
- ³² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1691. márc. 16.
- ³³ Orsz. Ltár. Cameral Administration zu Ofen, Hofbefehle. 1691. dec. 6. sz.
- ³⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1692. jan. 26.
- ³⁵ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1692. jan. 2. sz. A megye, Palm, Schweidler levelei is itt találhatók és Hofb. 1692. ápr. 12. sz.
- ³⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1692. jún. 20.
- ³⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Acta adm. cam. 1692. szept. 22
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1693. febr. 13.
- ⁴⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1692. nov. 8.
- ⁴¹ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1693. ápr. 79. sz. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. ápr. 30.
- ⁴² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. jún. 13.
- ⁴³ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1693. máj. 22. sz. és Budai Ltár. Corr. mag. 1693. máj. 2.
- ⁴⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. máj. 15. Az iratok közt a haditanács átiratának másolata.
- ⁴⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. jún. 13.
- ⁴⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1693. júl. 3. Az iratok közt másolatban a haditanács átirata a bécsi kamarához.
- ⁴⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. aug. 31. Heissler levele másolatban.
- ⁴⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1693. máj. 28. és jún. 14.
- ⁴⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. jún. 16.
- ⁵⁰ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Exp. 1693. szept. 165. sz., 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. júl. 29.
- ⁵¹ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 587.
- ⁵² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Portions Lista 1693, 1696. év.
- ⁵³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. dec. 19. és dec. 29.
- ⁵⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1694. febr. 16.
- ⁵⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1694. máj. 24, jún. 19.

- ⁵⁶ L. a 11. sz. jegyzetet.
- ⁵⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1689. nov. 7.
- ⁵⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1690. febr. 3.
- ⁵⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1690. ápr. 27, máj. 12.
- ⁶⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1690. febr. 15.
- ⁶¹ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1691. júl. 6. sz. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. jan. 31, márc. 31.
- ⁶² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1692. jan. 26.
- ⁶³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1696. febr. 9.
- ⁶⁴ L. a 7. sz. jegyzetet.
- ⁶⁵ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1689. júl. 23.
- ⁶⁶ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Exp. 1690. júl. 29.
- ⁶⁷ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Exp. 1690. nov. 18. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1690. máj. 12.
- ⁶⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. okt. 5. és nov. 16. *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 596.
- ⁶⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. okt. 10. és dec. 19.
- ⁷⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. nov. 10. és Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1693. okt. 18. sz.
- ⁷¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. nov. 13. és 19.
- ⁷² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1694. dec. 25, 1695. jan. 8, aug. 29.
- ⁷³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1695. szept. 18, 1696. nov. 1.
- ⁷⁴ *Kovács Lajos*, Telekkönyvi rendtartás Budán a kamarai adminisztráció idejében. Szentpétery-Emlékkönyv. (továbbiakban : Telekkönyvi rendtartás) Bp. 1938, 211—215.
- ⁷⁵ *Bánrévy* i. m. 245. — *Gárdonyi Albert*, Budai középítkezések a XVII. század végén. Historia (1928) (továbbiakban : Budai középítkezések), Pest-budai Emléklapok nov.—dec. 1.
- ⁷⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1691. (Közelebbi nélkül)
- ⁷⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1692. jan. 3.
- ⁷⁸ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1692. aug. 16. sz.
- ⁷⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1693. júl. 29, Acta adm. cam. 1693. okt. 13, 24.
- ⁸⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1693. nov. 24, 1694. jún. 3. és Corr. mag. 1694. jún. 19.
- ⁸¹ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1694. aug. 9. sz.
- ⁸² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1696. márc. 29.
- ⁸³ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 495.
- ⁸⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Városi számadáskönyvek 1693—94. év. A két fürdőért 1693—1694-ben összesen 142 Ft bért kapott. Ebből kellett volna a fürdőket helyrehozatni.
- ⁸⁵ *Kovács*, Telekkönyvi rendtartás. 28—45.
- ⁸⁶ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 495. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1695. márc. 1. Palm Dávid János kamarai tanácsos jelentésére 1. *Vass Klára*, Buda német utcanévei. Bp. 1929, 30.
- ⁸⁷ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1695. szept. 1. sz.
- ⁸⁸ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Exp. 1695. szept. 35. sz.
- ⁸⁹ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1695. okt. 12. sz. és 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1695. dec. 15. Vö. *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 495—496.
- ⁹⁰ *Kovács Lajos*, Buda főváros pénzügyei a Rákóczi-szabadságharc idején. Bp. 1937, 5. (továbbiakban : Buda főváros pénzügyei) (Kny. a Domanovszky-Emlékkönyvből.)
- ⁹¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1696. dec. 1.
- ⁹² Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Exp. 1696. aug. 73. sz.
- ⁹³ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1697. jan. 11. sz.

- ⁹⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1697. febr. 5. és *Gárdonyi*, Budai középítkezések . . . 1. és Acta adm. cam. 1699. aug. 29.
- ⁹⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1697. ápr. 12, okt. 11. Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1697. ápr. 8. sz.
- ⁹⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1701. márc. 31.
- ⁹⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1699. okt. 10, 1700. febr. 4.
- ⁹⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1699. nov. 6, 1700. ápr. 21, jún. 3, 1701. szept. 23.
- ⁹⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1697. ápr. 27, máj. 2, aug. 13.
- ¹⁰⁰ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 499—500, 599—600.
- ¹⁰¹ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1698. okt. 13. sz.
- ¹⁰² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1699. jan. 23, jún. 27, 1700. jan. 5, 1703. febr. 12.
- ¹⁰³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Portions Lista 1697. és 1698. év.
- ¹⁰⁴ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása . . . 587.
- ¹⁰⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1698. ápr. 30.
- ¹⁰⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 701.
- ¹⁰⁷ L. a 86. sz. jegyzetet.
- ¹⁰⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. szept. 15.
- ¹⁰⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1698. ápr. 30, máj. 15, 25, 30. és *Gárdonyi* Buda közigazgatása . . . Századok (1916) 616—617.
- ¹¹⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1698. máj. 12.
- ¹¹¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1698. jún. 21.
- ¹¹² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1699. febr. 19.
- ¹¹³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1699. máj. 5.
- ¹¹⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1699. szept. 15.
- ¹¹⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1699. nov. 13.
- ¹¹⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1701. máj. 4.
- ¹¹⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1701. okt. 24.
- ¹¹⁸ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Exp. 1701. okt. 75. sz.
- ¹¹⁹ *Kovács*, Buda főváros pénzügyei. 7.
- ¹²⁰ L. mindezekre 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. jan. 27, nov. 7. dec. 19. keletű iratokat.
- ¹²¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1703. máj. 25.
- ¹²² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1701. febr. 17.
- ¹²³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. Mag. 1698. szept. 17.
- ¹²⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Portioösszeírások 1698. év.
- ¹²⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Portioösszeírás 1702. év.
- ¹²⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 701.
- ¹²⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Portioösszeírások a megfelelő évekből.
- ¹²⁸ *Gárdonyi*, Buda város közigazgatása. 604—605.
- ¹²⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1697. márc. 28.
- ¹³⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1696. ápr. 21, 1697. jún. 24, 1696. aug. 10.
- ¹³¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. nov. 8.
- ¹³² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1703. jan. 31, febr. 5.
- ¹³³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1708 (Közelebbi nélkül)
- ¹³⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1699. aug. 29, 1701. márc. 5, nov. 8, 1702. jan. 20, febr. 7.
- ¹³⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1703. júl. 18.
- ¹³⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. jan. 26.
- ¹³⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. febr. 6, 10.
- ¹³⁸ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Exp. 1702. febr. 77. sz.
- ¹³⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. dec. 9.
- ¹⁴⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. ápr. 17.
- ¹⁴¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. ápr. 26.
- ¹⁴² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. máj. 11.

- ¹⁴³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1703. ápr. 21. és máj. 16.
¹⁴⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1703. máj. 16. jún. 1.
¹⁴⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1703. máj. 25.
¹⁴⁶ Kovács, Telekkönyvi rendtartás. 221.
¹⁴⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1701. aug. 22.
¹⁴⁸ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1701. szept. 11. sz., 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1701. szept. 29.
¹⁴⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1701. okt. 12.
¹⁵⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. szept. 15.
¹⁵¹ Orsz. Ltár. Cam. Adm. zu Ofen. Hofb. 1702. okt. 24. sz.
¹⁵² Kovács, Telekkönyvi rendtartás. 221.
¹⁵³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Acta adm. cam. 1702. dec. 9.
¹⁵⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Portions Lista 1693. és (Portions) Conscrip-
tio 1702. év.
¹⁵⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Portions Anschlag 1701. év.
¹⁵⁶ I, 59 1.
¹⁵⁷ Gárdonyi, Buda város közigazgatása. 596.
¹⁵⁸ Gárdonyi Albert, A Krisztinaváros településtörténete. Tanulmányok
Budapest múltjából III. köt. Bp. 1934, 25.
¹⁵⁹ Gárdonyi, Buda város közigazgatása. 496.
¹⁶⁰ I, 57 1.
¹⁶¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Portioösszeírások 1698, 1701, 1702. év.
¹⁶² Gárdonyi, Buda város közigazgatása. 589. Gárdonyi ugyan 31 407 Ft
06 kr-ban állapítja meg a város 10 évi tiszta jövedelmét, de ebbe az összegbe nem
számította bele a városi különadót.
¹⁶³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1705. okt. 4.
¹⁶⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1705. szept. 19.
¹⁶⁵ I. ezekre Kovács, Buda főváros pénzügyei. 6, 13—15. és Mezősi Károly,
A fegyverjog (jus armorum) megváltása a töröktől visszafoglalt területeken.
Századok (1942) 189—190.
¹⁶⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corr. mag. 1705. (közelebbi nélkül).
¹⁶⁷ Gárdonyi Albert, Budapest közállapotai a 18. sz. elején. Kny. a Városi
Szemle XXXI. évfolyamából. 5.
¹⁶⁸ Pásztor Mihály, Buda és Pest a török uralom után. Bp. (1935), 171—181.
és Kovács, Buda főváros pénzügyei. 13—14, 19.

I. Nagy

DIE STEUERLASTEN VON BUDA IN DER ZEIT VON DER TÜRKEN- BEFREIUNG BIS ZUM FREIHEITSKRIEG RÁKÓCZIS

Das 1686 von der türkischen Herrschaft befreite Buda kam nicht unter ungarische Oberhoheit, die Stadt erhielt ihre im ungarischen Staatsrecht verbrieften Rechte und die ihr als einer königlichen Freistadt zustehenden Privilegien nicht wieder. Der ehemaligen Hauptstadt Ungarns wurde dasselbe Los zuteil wie den sog. neuerworbenen Gebieten. Ihre Verwaltung vertrauten die Habsburgischen Monarchen Wiener Behörden an, und zwar der Wiener Hofkammer, beziehungsweise einem ihr untergeordneten Organ, der Ofner Kammeradministration; in militärischer Beziehung dem Wiener Kriegsrat. Die Politik des Verwaltungsapparates, der die Verwertung und Ausnützung der von den Türken rückeroberten Gebiete und die österreichische Kolonisationspolitik vorbereitete, hat auch die Entwicklung des vollständig zerstörten Buda, wo das Leben von neuem beginnen musste, schwer beeinträchtigt. Die Bevormundung des behördlichen Le-

bens der Stadt durch die Kammer, die Enteignung der städtischen Benefizien und Einkünfte seitens derselben, hauptsächlich aber die gewaltigen Steuerlasten, welche die Ausbeutung der neuerworbenen Gebiete bezweckten, bildeten unter den damaligen Umständen die grössten Hemmnisse für die Entwicklungsmöglichkeiten des städtischen Lebens.

Die neue, hauptsächlich aus deutschen und serbischen Siedlern bestehende Einwohnerschaft der Stadt widersetzte sich bereits in den ersten Jahren nach der Rückeroberung dieser Regierungspolitik Wiens und begann einen hartnäckigen Kampf für die Rückerstattung der städtischen Privilegien und der damit verbundenen städtischen Einkünfte, doch vor allem für die Abschaffung der drückenden Steuerlasten. Ungefähr zwei Jahrzehnte zähen Kampfes waren erforderlich, damit die Selbstverwaltungsbestrebungen mit dem Erlass des sog. Diploma Leopoldinum im Jahre 1703 zum Siege führten. Diese zwei Jahrzehnte (1686—1705) spiegeln sich auch in der Geschichte Budas als eine durch viel Unbill und Leid gekennzeichnete Epoche der von Wien ausgehenden Unterdrückung wider.

Die Politik der Unterdrückung lastete besonders durch die schweren Steuern auf dem Stadtvolk. Das Fehlen der städtischen Privilegien und die Enteignung der städtischen Nutzungsrechte traf unmittelbar eher den Stadtrat, obzwar mittelbar auch dies auf die Stadtbevölkerung auswirkte. Die Steuern wurden von den Militär- und Kammerbehörden (den Organen der Ofner Kammeradministration) veranlagt. Es gab folgende militärische Steuern und Lasten: der für die Militärverpflegung erhobene Geldbetrag (die Portion), die Versorgung des Militärs in Naturalien (service), und die Einquartierung von Soldaten in Bürgershäuser. Die von der Ofner Kammeradministration erhobenen Steuern waren der Dreissigstzoll, die Verbrauchssteuer (die Akzise), der Zehent, die Grundbuchtaxen und das Bergrecht (Weinneuntel).

Die Steuern, worunter vor allem die des Militärs besonders drückend waren, brachten die noch nicht voll besiedelte Stadt, die arme Bevölkerung und das kaum in Gang gesetzte Wirtschaftsleben in eine recht unglückliche Lage. Eine Flut von Beschwerden und Eingaben um Steuererlass an die Wiener Kammer, bzw. den Militärbehörden setzte ein und bewirkte, dass Buda im August 1689 auf 5 Jahre von den öffentlichen Lasten befreit wurde. Der Wert der Steuerfreiheit war jedoch nicht allzu gross, konnte doch ihre Gültigkeit trotz ungemein harter Kämpfe und Bemühungen nicht für die ganzen fünf, sondern bloss für vier Jahre, und nur für die Portion und den Zehnt gesichert werden. Von der Militärverpflegung, dem Dreissigstzoll, und der Akzise konnte sich aber Buda auch in den steuerfreien Jahren, also bis 1692, nicht befreien. Mit dem Ende der Steuerfreiheit aber, in 1693 setzte die Besteuerung umso kräftiger ein, und die ungefähr 400 Haushalte zählende Stadt musste jahraus, jahrein eine Portion von 3—4000 Gulden, die drückende Last der Einquartierungen, und der militärischen Naturalienverpflegung, den Zehnt nach der ungefähr 5000 Eimer ausmachenden Weinernte, ausserdem die Konsumsteuer und das Dreissigstel entrichten.

Infolge der schweren Abgaben und Lasten konnte der Wiederaufbau der Stadt nicht in Gang gesetzt werden. Bis 1694 sind fast keine Häuser gebaut worden. Wegen der Enteignung der städtischen Nutzungsrechte — obwohl unter diesen die Warmbäder und die Fährgelder (Stegrecht) von der Kammeradministration der Stadt provisorisch zurückgegeben wurden — und der behördlichen Kontrolle, ist die Erbitterung der Bürgerschaft so gross, dass sich in 1695 die Wiener Hofkammer den Klagen der Ofner Bevölkerung nicht mehr verschliessen kann, sondern sich gezwungen sieht, die Zustände in der Stadt zu untersuchen und gewisse Erleichterungen zu gewähren. Ein Erlass der Wiener Kammer vom September des Jahres 1696 bekräftigt diese Erleichterungen. Gemäss der Verordnung übergibt die Kammer die Warmbäder der Stadt, verspricht die Regelung der Einquartierungen und befreit die Bewohner auf 5 Jahre von der Zahlungspflicht der Konsumsteuer und dem nach den Gereuten abzugebenden Zehnt. Betreffs des für die anderen Grundstücke zu entrichtenden Zehntes, der Portion, des Dreissigstzolls und der Grundbuchtaxen räumt sie aber überhaupt keine Zu-

geständnisse ein. Als Endresultat bringen also auch diese Massnahmen keine Steuerermässigung mit sich.

Auf Grund des Erlasses vom September 1696 macht die Wiener Kammer tatsächlich einen Versuch, die auf die Bewohner ausserordentlich schwer drückende militärische Einquartierungsfrage zu regeln. Nach vielem Hin und Her kommt es zur Übersiedlung der Soldaten der Ofner Garnison aus den Bürgershäusern in die Festungskasernen. Selbst das bedroht aber die Stadt mit der Verpflichtung der Instandhaltung der Kasernen, ja sogar mit dem des Baues neuer Kasernen, der sie nur mit Not durch energische Proteste ausweichen kann. Die Last der Einquartierung ist aber damit nicht vollständig aufgehoben, da die Soldaten der durchziehenden Regimenter auch weiterhin in Bürgershäusern untergebracht werden.

Unter der Kamerallasten wird der Zehnt nach 1696 auch weiterhin nach alter Weise eingefordert. Der Rückstand wächst von Jahr zu Jahr und zeugt von der schwierigen Lage, in der sich die Stadt und ihre Bewohner befinden. In 1696 wird Buda von dem nach den Handelsartikeln zu zahlenden Dreissigstzoll befreit, obwohl es im allgemeinen nicht gelingt, an den Landesmauten dieser Befreiung Geltung zu verschaffen.

Auch im Kampf, den Buda für die Abschaffung der Portion führte, war es nicht glücklicher weggekommen. Der Kammererlass vom September 1696 liess die Frage der Portion, der drückendsten Steuerlast, unberührt. Gerade die Portion und die Militärlasten waren es aber, die nicht nur in Buda, sondern im ganzen Lande die grössten Schwierigkeiten verursacht haben. Die Verzweiflung der Bevölkerung und die Flut von Klageschriften nötigten die Wiener Regierung zur Aufstellung besonderer Behörden, der sog. »Subdelegata Commissionen«, um die Probleme der Militärlasten, der Militärverpflegung und der Streitfragen zwischen Militär- und Zivilbevölkerung zu erledigen. Auch in Buda wurde eine Subdelegata Commissio aufgestellt, die Stadt erhoffte sich viel von ihrer Tätigkeit hinsichtlich der Mässigung der Militärbürden. Diese Erwartungen erfüllten sich aber nicht, denn obwohl diese Behörde die bei der Steuererhebung geübten Missbräuche zum Teil abschaffte, vermehrten sich die Steuerlasten auch während der Tätigkeit der Kommissionen, die auch für deren regelmässige Eintreibung Sorge trugen. Die für Buda festgesetzte Portion betrug im Jahr 1702 schon ungefähr 19 000 Gulden, und das bedeutete das Fünf- bis Sechsfache der in den 1690-er Jahren veranlagten Summen, obwohl sich die Bevölkerung der Stadt seither höchstens vervierfacht hatte. Mit der Portion wurde sozusagen jeder Vermögensteil belastet; das Haus, der Viehbestand, die Getreideernte, das Schankrecht, die Weinfeischung, eine Mühle, oder Spiritusbrennerei, hatten alle besonders festgesetzte Taxen. Eine besonders schwere Gebühr lastete auf der ziemlich bedeutenden, nach 1700 jährlich ungefähr an die 30—40 000 Eimer betragenden Weinernte.

Die Portion bedeutete nicht nur wegen den gesteigerten Militäransprüche eine grosse Last, sondern auch deshalb, weil der Magistrat die sog. Stadtsteuer, welche für städtische Bedürfnisse zu zahlen war, mit der Portion zusammen eintrieb. Diese städtische Steuer, die etwa ein Drittel des jährlichen Portionsbetrages ausmachte, traf vor allem die Serben, obwohl diese ohnehin gewaltige Lasten zu tragen hatten (Zahlung des Schutztalers, der Weinfron). Der Stadtrat ist gezwungen, auch diese Steuer für militärische Zwecke anzuwenden, denn abgesehen von der Portion nahm auch die Verproviantierung der Mannschaften, die dem Militär zu leistenden Fuhrn und Frondienst die materiellen Kräfte der Stadt in Anspruch. Laut dem an die Kaiserin gerichteten Gedenkschreiben, vervielfachten sich bis 1708 die dem Militär geleisteten Dienste auf einen Betrag von beiläufig 100 000 Gulden. Dieser Betrag blieb kaum hinter jenem zurück, der unter dem Titel der Portion eingezahlt wurde. Die wirtschaftliche Lage der Stadt wurde obendrein noch durch Unfug, Willkür und Räubereien der Soldaten, weiters durch Weinschank, Fleischhauerei und durch andere, die Rechte der Stadt verletzenden und mit Steuern nicht belegbaren Handelsbetätigungen der Marketender erschwert.

Weder der Erlass der Wiener Kammer vom J. 1696, noch die Tätigkeit der Subdelegata Commissio hat, mit Ausnahme kleinerer Erleichterungen (wie

Befreiung von der Akzise, Minderung der Einquartierungslast, Regelung der Portionseintreibung), um wesentliches die Steuerpolitik der Wiener Regierung gemildert. Obendrein wurde nach 1700 die Steuerschraube noch mehr angezogen, da Wien infolge des spanischen Erbfolgekrieges und der gärenden Lage im Innern noch mehr Soldaten und weitere Einnahmen benötigte. Jetzt bekommt Buda die drückendsten Steuerlasten auferlegt, unter allem auch mit der Begründung, dass im Jahr 1702 die Dauer der in 1696 bewilligten Steuerbefreiung abgelaufen ist. Demzufolge kommt es nochmals zu einer das bisherige weit übertreffenden Veranlagung der Akzise, welche z. B. im Falle des Weines in einem halben Gulden je Eimer festgesetzt wurde. Die Ofner Kammeradministration trieb nun auch die bisher nicht erhobenen Grundbuchgebühren ein (Grundsteuer, Gebühren für Grundstückskunden), welche rückgehend auf mehrere Jahre zu bezahlen waren und eine beispiellose Bürde für die Einwohnerschaft bedeuteten. Dazu kam noch die Einführung einer neuen Steuer, des Weinneuntels (Bergrecht), das je Viertelweinberg in 1 Gulden 15 Groschen, bzw. in 1 Gulden festgesetzt wurde. Das Ausmass der Besteuerung wird am treffendsten durch die Aufzählung der für das wichtigste Produkt, den Wein, festgesetzten Steuergattungen veranschaulicht. Nach dem Wein musste eine ganze Reihe von Steuern gezahlt werden: Portion, Akzise, Zehnt, Bergrecht, Hufgeld, Weinlesegebühr. In 1702 machte der Betrag der allein aus der Portion und der Weinernte eingelaufenen Steuern ungefähr 57 000 Gulden aus, diese Summe aber übertraf das netto Einkommen von zehn Jahren der Stadt, welches von 1693- bis 1703 bloss auf 40—50 000 Gulden geschätzt werden kann.

Die schonungslose Besteuerung empörte die Stadt aufs äusserste. In ihrer am 9. Dezember 1702 an die Wiener Kammer gerichteten Gedenkschrift führte sie aus, dass die Bezahlung dieser Steuern an die Unmöglichkeit grenze, und falls die Obrigkeit den Untergang der Stadt vermeiden wolle, möge sie den Verhältnissen der Bevölkerung ein grösseres Verständnis entgegenbringen. Diese Erbitterung ist verständlich. Das wirtschaftliche Leben Budas war noch unentwickelt. Die meist aus Handwerkern bestehende Bevölkerung konnte ihr Gewerbe noch nicht genügend ausnützen, Viehzucht und Ackerbau beharrten infolge der engen Gemarkung und der militärischen Bodenbeschlagnehmungen in primitiven Verhältnissen. Einzig der Aufschwung des Weinbaus erhielt die Lebenskraft der Bürger von Buda, gerade dieser Wirtschaftszweig litt aber am meisten unter den unerträglich harten Steuern.

Nicht nur in Buda, sondern auch in den übrigen Teilen des Landes wurde, in vielleicht noch viel höherem Masse, die Unterdrückung durch die Habsburger, welche die Rechte des Ungartums mit Füßen traten, immer unerträglicher, bis letzten Endes diese Politik in 1703 zum Aufstand der ungarischen Nation, zum Ausbruch des von Rákóczi geführten Freiheitskrieges führte. Das bisher über die Steuerlasten von Buda Ausgeführte gehört auch zur Vorgeschichte des Aufstandes. Obwohl sich Buda den Aufständischen nicht anschloss, erfuhr die Stadt eine Änderung ihrer Verhältnisse doch durch den Freiheitskrieg Rákóczis. Um die revolutionäre Unzufriedenheit einzudämmen, erklärte sich die österreichische Regierung bereit, den vier neuerworbenen Städten, also Buda, Pest, Esztergom und Székesfehérvár, die ihnen als königlichen Freistädten zukommenden Privilegien zurückzugeben. Auch materielle Gesichtspunkte spielten bei diesem Schritt der Wiener Regierung eine Rolle. Für die Kriegsoperationen gegen die Aufständischen brauchte sie eiligst Geld und so zeigte sie sich geneigt, gegen die Kostenersatzung der Türkenkriege, der Bezahlung des sog. *ius armorum*, die neuerworbenen Gebiete, unter ihnen auch Buda, in ihre alten Rechte wieder einzusetzen.

Als Folge dieser Massnahmen erhielt Buda in 1703, mit dem Erlass des sog. Diploma Leopoldinum, seine Privilegien als königlichen Freistadt wieder, und in 1705, mit der Bezahlung des *ius armorum*, trat es den faktischen Besitz dieser Rechte an.

Eine wesentliche Änderung bedeutete dies hinsichtlich der Steuern, der städtischen Einkünfte und städtischer Administration. Die Stadt erhielt die bis

dahin von der Kammeradministration verwalteten Einkünfte und von den Steuern die Akzise, die Grundbuchgebühren und das Bergrecht. Die materiellen Verhältnisse der Stadt hatten sich aber bis dahin derartig verschlechtert, dass sie den etwa 8600 Gulden ausmachenden Betrag der Waffenablösung nur mit Hilfe von Anleihen bezahlen konnte. Die Verschuldung, sowie die während des Freiheitskrieges Rákóczi entstandene wirtschaftliche Krise, brachten den Haushalt der Stadt, trotz der wiedererhaltenen Einkünfte, in einen so völlig zerrütteten Zustand, dass am Ende des Freiheitskrieges in 1711 die Stadt Buda und ihre Bevölkerung mit schweren finanziellen Schwierigkeiten zu kämpfen hatte.

Die damalige Bevölkerung Budas, welche den ungarischen nationalen Forderungen noch fremd gegenüberstand und grösstenteils aus Deutschen und aus gegen die Ungarn ausgespielten Serben bestand, schloss sich der Insurrektion, der doch eigentlich auch die entscheidende Wendung im Leben der Stadt zu verdanken war, nicht an. Das diesbezügliche Verhalten der Stadt ändert nichts an der Tatsache, dass Buda, ebenso wie andere Gebiete Ungarns, infolge der Unterdrückung und wirtschaftlichen Ausbeutung seitens der Habsburger, nicht imstande war, den durch die damaligen geschichtlichen Umstände ermöglichten Weg der Entwicklung einzuschlagen.

A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten

Az 1686-os esztendő a törökellenes felszabadító háború egy rövid szakasza csupán, Buda és Pest történetében azonban döntő évszám. A másfélszázados török megszállás, a 75 napos ostrom s a nyomában maradt mérhetetlen pusztulás a múltnak úgyszólván minden emlékét megsemmisítette. A néptelen romhalmazzá vált városokban teljesen új utakon kellett elindulni az élet megszervezése, a legkezdetlegesebb életfeltételek megteremtése felé.

A két város újra-alapításának körülményei általában, valamint a kérdések túlnyomó többségét illetően részleteikben is ismeretesek. Jelen tanulmány e tekintetben csupán a két város műszaki szervezetének kialakulásával, illetve kialakulásának előzményeivel kapcsolatban óhajt adatokat szolgáltatni. A felszabadulástól a XIX. század első éveig eltelt több mint száz esztendő folyamán a két fővárosban a legkülönbözőbb műszaki munkálatok váltak szükségessé, s ezek elvégzésére különböző fokú szakmai képzettséggel rendelkező műszaki szakemberek alkalmazására került sor. A fejlődés ütemének megfelelően ezek a műszaki munkálatok a kezdetlegestől haladtak a bonyolultabbak felé. Kezdetben elegendő volt a kevesebb elméleti tudással rendelkező, de a gyakorlatban jól beváló mesteremberek alkalmazása: később már szükségessé vált a magasabb képesítéssel rendelkező mérnökök szolgálatának igénybevétele. Eleinte elegendő volt e mesteremberek, illetve mérnökök időleges alkalmazása, később már megoldhatatlanná vált a műszaki problémák kézbentartása hivatalnoki alkalmazású szakemberek rendszeres munkába állítása nélkül. Ezeken az alapokon épült fel azután a XIX. század folyamán a két város végleges és hivatalos műszaki szervezete, ill. történt meg e szervezet kibővítése és tökéletesítése.

Az 1686. évi ostrom befejeztével a győztes hadsereg — a katonai érdekek szem előtt tartásával — mindenekelőtt a vár erődrendszerének helyreállításához látott hozzá, valamint arra törekedett, hogy a katonaság elszállásolásához szükséges épületeket ideiglenesen helyreállítsa, esetleg új, ilyen jellegű épületeket emeljen. A katonai szempont a haditanács számára elsőrendű volt: a török hatalom még mélyen bent élt az ország területén s Buda birtoka az egész ország birtokát jelentette.

A mérnöki szervezet kialakulásának előzményei Budán és Pesten

Az 1686-os esztendő a törökellenes felszabadító háború egy rövid szakasza csupán, Buda és Pest történetében azonban döntő évszám. A másfélszázados török megszállás, a 75 napos ostrom s a nyomában maradt mérhetetlen pusztulás a múltnak úgyszólván minden emlékét megsemmisítette. A néptelen romhalmazzá vált városokban teljesen új utakon kellett elindulni az élet megszervezése, a legkezdetlegesebb életfeltételek megteremtése felé.

A két város újra-alapításának körülményei általában, valamint a kérdések túlnyomó többségét illetően részleteikben is ismeretesek. Jelen tanulmány e tekintetben csupán a két város műszaki szervezetének kialakulásával, illetve kialakulásának előzményeivel kapcsolatban óhajt adatokat szolgáltatni. A felszabadulástól a XIX. század első éveig eltelt több mint száz esztendő folyamán a két fővárosban a legkülönbözőbb műszaki munkálatok váltak szükségessé, s ezek elvégzésére különböző fokú szakmai képzettséggel rendelkező műszaki szakemberek alkalmazására került sor. A fejlődés ütemének megfelelően ezek a műszaki munkálatok a kezdetlegestől haladtak a bonyolultabbak felé. Kezdetben elegendő volt a kevesebb elméleti tudással rendelkező, de a gyakorlatban jól beváló mesteremberek alkalmazása: később már szükségessé vált a magasabb képesítéssel rendelkező mérnökök szolgálatának igénybevétele. Eleinte elegendő volt e mesteremberek, illetve mérnökök időleges alkalmazása, később már megoldhatatlanná vált a műszaki problémák kézbentartása hivatalnoki alkalmazású szakemberek rendszeres munkába állítása nélkül. Ezeken az alapokon épült fel azután a XIX. század folyamán a két város végleges és hivatalos műszaki szervezete, ill. történt meg e szervezet kibővítése és tökéletesítése.

Az 1686. évi ostrom befejeztével a győztes hadsereg — a katonai érdekek szem előtt tartásával — mindenekelőtt a vár erődrendszerének helyreállításához látott hozzá, valamint arra törekedett, hogy a katonaság elszállásolásához szükséges épületeket ideiglenesen helyreállítsa, esetleg új, ilyen jellegű épületeket emeljen. A katonai szempont a haditanács számára elsőrendű volt: a török hatalom még mélyen bent élt az ország területén s Buda birtoka az egész ország birtokát jelentette.

A mindenkori városparancsnokok, a német és olasz származású mérnökkari tisztek irányítása alatt nagy apparátussal meginduló építkezések sorozata a maga korában kétségtelenül komoly műszaki vállalkozás volt — különös tekintettel a pusztulás mérvére — részletes tanulmányozása és ismertetése azonban kívül esik értekezésünk keretein. Az olaszok és franciák közül Venerio Ceresola, De la Vigne, Anguissola, Rocco és Francesco Spazz, Bernardo Lomagho, Fortunato Prati és Matthey, a németek közül Rosenfeld, Seiter, Hölbling nevét kell megemlítenünk, mint akiknek pár évvel később a pest-budai későbbi polgári építkezések és egyéb műszaki munkálatok során is komoly irányító szerep jutott.¹ Az említett műszaki szakemberek munkálataikat valamennyien az erődítési munkálatoknál kezdték meg; a haditanács megfelelő utasításai ui. előírták, hogy az erődítéseknél minden egyes szakaszon szakképzett mérnök irányítsa a munkát.² A munkálatokhoz szükséges szakmunkásokat (kőműveseket, ácsokat stb.) elsősorban Ausztriából toborozták, míg a kézi munkaerőt a magyar vidék, Kecskemét és Kőrös jobbágysága szolgáltatta, melynek robotmunkáját a haditanács a budai erődítési munkálatokra tartalékolta.³

A szinte kizárólag taktikai és stratégiai szempontok által irányított katonai szervek mellett a polgári igazgatás érdekeit az udvari kamara képviselte, melynek szintén fontos érdekei fűződtek a budai vár katonai biztosításához. A kamara a megszálló katonaság nyomában, pár nappal a vár eleste után létrehozta helyi szervezetét, a budai kamarai inspektorátust (1690 óta adminisztráció), mely célkitűzéseit természetesen csupán a katonailag is megerősített budai vár védelme alatt valósíthatta meg. A budai kamarai inspektorátus elsőrendű feladata az volt, hogy mint a katonai szervektől és kancelláriától egyaránt független kamarai szerv irányítsa a két város újból való betelepítését oly módon, hogy az így újjáteremtett főváros alkalmassá váljék az egész visszahódított terület központi igazgatására. Mindez előfeltétele volt a mindek felett való kamerálisztikus szempont megvalósulásának, mely előírta a visszahódított területek minél nagyobb kincstári jövedelmet jelentő reorganizációját.

E célkitűzéseket az inspektorátus különböző szakhivatalai útján igyekezett megvalósítani. Műszaki-építészeti szempontból e hivatalok közül az *építészeti hivatal* és a *telekkönyvi hivatal* emelkedett ki.⁴ E két hivatal kezdeti működésében kell keresnünk a későbbi pest-budai városi műszaki szervezet gyökereit. Az első időkben természetesen a polgári szervezet is elsősorban a katonaság igényeinek kielégítésére szolgált. A már 1686-ban felállított budai *építészeti hivatal* első költségkimutatásai alapján megállapítható, hogy a katonai célú építkezésekre szánt összegek messze meghaladták a polgári célú építkezések költségeit. Hasonló eredményre jutunk a hivatallal kapcsolatos egyéb iratanyag átvizsgálásakor is. Az építészeti hivatal első vezetője Jungmayr János Kristóf építési írnok (Bauschreiber, aedilis scriba) volt, évi 300, majd 400 Ft jövedelemmel, aki pár év elteltével egy másik írnokot és egy

ellenőrt kapott még személyzetül. A Jungmayr számára kiadott szabályzat is szinte kizárólag csak az erődépítkezésekkel kapcsolatos kérdésekről szól, s arra mutat, hogy ez a polgári közigazgatási keretben működő hivatal is — legalábbis működése első éveiben — elsősorban katonai célt szolgált.⁵

A polgári építkezések általában lassan indultak meg. A kamarai alkalmazottakon, a magasrangú katonatiszteken kívül nagyobb arányú építkezéshez a csekély számú polgári lakosság nem kezdett, jóllehet a kamarai inspektorátus kedvezményes házhelyjuttatás és hosszúlejárátú adómentesség útján igyekezett állandó megtelepedésre bírni a német nyelvterület legkülönbözőbb részeiről, de elsősorban Ausztriából érkező új telepéseket.⁶

A polgári közigazgatással kapcsolatos műszaki munkálatok így elsősorban nem is annyira az építkezésekkel, mint inkább a *határ- és telekfelmérésekkel* kapcsolatban indultak meg.⁷ Kincstári érdekből a kamara már 1688-ban elrendelte a pesti és budai határ felmérését, ez a munkálat azonban nem ment végbe. Így közel egy évtizedig a polgári lakosság és a katonaság önkényesen, rendszer nélkül vette birtokba a gazdátlan szántókat és a budai oldal aranyat érő, dűsjövedelmű szőlőhegyeit.⁸ 1694-ben kamarai szempontok tették elsősorban szükségessé a *felmérési munkálatok* megindítását. 1694-ben az új adminisztrátor, Kurz János Ignác elrendelte a budai szőlőhegyek felmérését a császári építőhivatal ellenőre és egy császári építőmester közreműködésével. E munkálatokat 1695-ben a városi telkek felmérése követte Budán (a Várban és a Vízivárosban) és Pesten; ezen előkészületek után sor kerülhetett 1695-ben a kamarai adminisztráció telekkönyvi hivatalának felállítására. Az adóbehajtáson túlmenően mérnöki jellegű teendői közé tartoztak e hivatalnak elsősorban az ingatlanok felmérése, adásvétellel kapcsolatos megosztási ügyei, valamint ingatlanvégrehajtások esetén a szakmai felbecsülés. E munkálatokat a hivatal kebelében működő, vagy alkalomszerűen felfogadott magasabb műszaki képesítéssel általában nem rendelkező hivatalnokok végezték.⁹

A felszabadulástól a Rákóczi-szabadságharc végéig eltelt negyedszázad nem hagyott maga után maradandó nyomot a pest-budai műszaki szervezet életében. Egy-két kisebb, méreteiben jelentéktelen polgári hatósági műszaki vállalkozás kivételével — mint pl. az első budai városháza 1688-ban Ceresola által történt felépítése, az ideiglenes hajóhíd létesítése, valamint kezdetleges útépitési munkálatok — nem lendült fel a vállalkozási kedv, nem keletkezett megfelelő tőke, a lakosság bizonytalanságban élt, részben a töröktől való állandó félelem, részben a háborús események s az azzal járó sorozatos pusztító pestisjárványok következtében.¹⁰

A két város békés fejlődésének kezdőpontja 1711, amikor hosszas háborúmentes periódus vette kezdetét, s amikor az 1703-ban formálisan elismert *szabad királyi városi jog* mindkét város számára valósággá vált, s valósággá vált mindaz az anyagi előny is, melyet e jog jelentett. Ettől

az időponttól kezdve egyenes vonalban haladt a két város újjáépítése, aminek természetes következményeként innen számíthatjuk a városi műszaki szervezet kialakulásának kezdetét is.

A két város újra pezsdülő élete a legkülönbözőbb műszaki jellegű munkálatokat tette szükségessé. A köz- és magánépítkezéseken túlmenően elsősorban a földméréshez alkalmaztak műszaki képzettségű szakembereket, azonban ezek mellett jelentőségben a víz- és útépítési munkálatok sem maradtak el. A városi köz- és magánépítkezéseket elsősorban a két város régi, nem sokkal a felszabadulás után kelt szabadsalomlevéllel rendelkező építőiparos-céhei tartották kezükben. A felszabadulás után nehézkesen induló *építkezési tevékenységet* a beköszöntő békés korszakban elsősorban a növekvő polgári jólét, a tőke felhalmozódása élénkítette meg, részben pedig az, hogy a két főváros fokozatosan az ország közigazgatási székhelyévé vált, s így falai közt egyre nagyobb számmal tűntek fel a nem polgári, a magasabb államigazgatáshoz tartozó rétegek tagjai, mind ingatlantulajdonosok. Buda zárt erődjellege következtében csak lassan haladt ezen az úton, azonban a kedvezőbb, szabadabb földrajzi fekvésű Pest az összes előfeltételekkel rendelkezett az ez irányú fejlődéshez. A város egyre élénkebbé váló kereskedelmi élete, az országos hírvé pesti vásárok nagy forgalma mind előmozdították ezt a folyamatot, meggyorsították a város lendületes fejlődését. Polgári tőkeerő, a közigazgatási és igazságszolgáltatási, valamint a kereskedelmi centrum kialakulása alapján változtatta meg Pest város képét. Díszes magánpaloták, középületek, művészi értékű templomok épültek fel a török kiűzésekor teljesen jelentéktelen városban, mely így az 1723. évi tűzvész során nagy károkat szenvedő Budának komoly versenytársa lett, s azt a század végére — a városias jelleget tekintve — messze maga mögött hagyta.¹¹

A pesti Invalidus-palota, a pálos templom, a már lebontott Graskovich-palota, az Egyetem utcai Károlyi-palota, a Péterffy-ház, a görögkeleti-szerb templom, Budán a királyi palota, a Szt. Anna-templom, a tabáni Szt. Katalin-templom, a vízivárosi Flórián templom, a vári Hatvani-palota a század lendületes építkezéseinek legbeszédesebb példái, — túlnyomórészt pesti és budai *céhbeli építőmesterek* és kőművesek munkái. Hamon Kristóf, Nepauer Mátyás, Jäger János Henrik Budán működtek; Pesten a század közepén Mayerhoffer János mellett Pfister András, Peitmüller József a legnevesebb építőmesterek, majd a század vége felé Jung József. A céhekben tömörült magánépítészekon kívül élénk részt vettek az építkezésekben a *kamara építészei* is: Martinelli, Prati, Hildebrandt és Höbling valamennyien részesek a pest-budai új városkép építészeti kialakításában.¹²

Magán- és kamarai építészek egyaránt voltak tervező és kivitelező mesterek. Sőt: tervező funkciójuk talán még nagyobb jelentőségű a kivitelező, végrehajtó funkciónál. Ezen a területen nyilvánulhatott meg ugyanis a legerősebben kezdeményező készségük, mely számos új feladat megoldását eredményezte, s melyet a két város igazgatási szervei

— éppen sokoldalúságuk miatt — egyre nagyobb mértékben vettek igénybe. Egyeseket, feltehetően a legtehetségesebbeket és legmozgékonyabbakat, a városi tanács már igen korán szolgálatába fogadta, részben mint szerződéses alkalmazottakat. A város *hivatalos építőmesterei* lettek s mint ilyeneknek az előforduló legkülönbözőbb természetű műszaki munkálatok elvégzése is hatáskörükbe tartozott. A városszabályozás és az ezzel kapcsolatos városszépítési törekvések, telekfelmérés, határkiigazítás, hídépítés, tűz- és árvízvédelem, házbecslés, terepszemlék stb. alkották tevékenységük főbb irányait, tehát mindazokon a területeken működtek, melyek később a hivatásos városi mérnöki kar működési körébe tartoztak.¹³ A XVIII. század egész folyamán egyrészt a szakképzett mérnökökben való általános hiány, másrészt anyagi okok miatt csupán a magasabb képesítéssel elvégezhető feladatok megoldására adtak megbízást szakképzett mérnököknek.

A magasabb képesítéssel nem rendelkező műszaki szakemberek sokrétű munkaterületének egyik kiemelkedő szakasza a *budai vízvezeték* helyreállítási munkálatai. A kérdés már 1711-ben napirendre került, amikor a szabad királyi városi jog valóságos birtokát biztosító oklevélben a régenskirálynő egyúttal a vízvezeték helyreállítását is elrendeli, illetve a város kizárólagos birtokába utalja mindazokat a műszaki alkatrészeket és felszereléseket, melyek eddig a vízmesteri hivatal birtokában voltak.¹⁴ A budai várnak vízzel való ellátását vízvezeték segítségével kétféle módon oldották meg. Egyrészt a svábhegyi források vizét vezették facsöveken keresztül a Szentháromság térre, az ott álló szökőkútba, másrészt viszont a Duna vizét hajtották fel a jelenlegi budai Lánchídfőnél elhelyezett szivattyúszerkezet segítségével, ólomcsöveken keresztül a régi Várszínháznál elhelyezett kútház két víztartójába. Az ostrom alatt természetesen mindkét műszaki berendezés megrongálódott. A vízemelő szerkezetet Caspar Jakab lakatosmester hozta rendbe és indította meg, a vízvezetéket pedig Kerschensteiner Konrád jezsuita szerzetes hozta rendbe 1718-ban.¹⁵ Biztos tudomásunk van ugyan arról, hogy mindkét vízmű helyreállítására igen előnyös feltételek mellett szakképzett mérnökök is tettek ajánlatot, azonban a városi tanács — nyilván anyagi okok miatt — a közismert Prati Fortunatus kamarai mérnök s Johann Adam Dietz császári vízimérnök terveit mellőzve a fenti megoldásokat választotta. Csak a század 80-as éveiben került sor a svábhegyi vízvezeték kibővítése alkalmából szakképzett mérnök (Tummler) terveinek igénybevételére.¹⁶

Vízépítéssel kapcsolatos vállalkozásokra a két városban a Duna-szabályozás, valamint a két várost összekötő híd építésével kapcsolatban került sor. A *Duna-szakasz szabályozását* illetően jelentősebb munkálatokra csak a század utolsó harmadában került sor; nagyrészt ezek sem helyi kezdeményezések, hanem központi szervek irányítása alatt az egész birodalomra érvényes rendelkezések végrehajtása során indultak meg. A század első feléből, sőt még az ötvenes-hatvanas évekből is csupán jelentéktelen, rendszer nélkül végrehajtott, alkalmoszerű munkálatok-

ról van tudomásunk, melyek főleg egyes évek szokatlanul pusztító árvizei nyomán a régi és megrongált töltések megjavítására, megerősítésére, esetleg újak készítésére vonatkoztak.¹⁷ Más szempontból a Dunának mint első vízi útnak fontosságára utalnak azok a felsőbb helyről, főleg a helytartótanácsból származó rendeletek, melyek előírják minden helység számára, hogy a területét érintő Duna-hidak és a vontatóutak rendbentartásáról gondoskodják.¹⁸ Medertisztításról vagy hasonló, a hajózást érintő egyéb nagyobb szabású intézkedés rendszeres és következetes kivitelezéséről ebben az időszakban még nem hallunk, ezek számára tehát állandó jellegű műszaki szervezet létesítése sem vált szükségessé.

A század végén a két központi közigazgatási szervnél, a kamaránál és a helytartótanácsnál alakulnak ki a vízépítéssel foglalkozó, eddig csak alkalmoszerű szervezetek végleges keretei.¹⁹ A kamara és a helytartótanács közös igazgatása alatt 1777-ben megalakított hajózási igazgatóság egyik úgynevezett kerületi mérnökének a budai, ill. pesti Duna-szakasszal kapcsolatos mérnöki tennivalók végrehajtása volt a feladata (*districtus Pestiensis dirigens hydraula*). Ebben a minőségben Balla Antal, kora egyik legjelentősebb magyar mérnöke és térképírója, Pest megye kinevezett hites mérnöke tett eleget annak az általános helytartótanácsi körrendeletnek, mely a magyarországi folyók vízépitési munkálataira vonatkozóan adott részletes utasítást.²⁰ Ballát egyébként ezután e minőségében Pest városa is többször igénybe veszi. Az 1781–85. években pl. a pesti Duna-szakasz új árvízvédelmi töltéseivel kapcsolatos számos mérnöki terv és költségvetés maradt fenn, Balla és vele együtt dolgozó Pichler Ferdinánd mérnökök kezéből.²¹ 1794-ben ugyancsak Balla szakértőként szerepel abban a szintén árvízvédelemmel kapcsolatos kérdésben, mely a Duna-meder hajóhid-alatti szakaszának bizonyos mértékű szűkítése alkalmával vetődött fel. Ez ügyben adott szakértői véleménye szerint a meder összeszorítása nem fokozza az árvízveszedelmet, mert »... a Duna partnak meg másolása, amely mostanában a városnak sok költségében telljett, a híd szépségére és a víznek kiáradására ellen csináltatott«.²² 1800-ban pedig új töltés építését rendelte el az uralkodó — nyilván az 1799-i különösen romboló árvíz következtében — a Teréz- és Józsefváros védelmére, »az itteni építési igazgatóság által jóváhagyott terv alapján, a város költségén...«.²³ A fenti példákból világosan kitűnik, hogy a század vége felé a két főváros, de elsősorban Pest egyik legjelentősebb műszaki problémája volt az egyre terjeszkedő városi területnek a Duna árvizei ellen való védelme. Ez nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a két város a századfordulóra kénytelen volt saját műszaki szervezetét intézményesen kiépíteni.

A kerületi mérnöki intézmény létesítése előtt, illetve később e mellett a mai Nagy-Budapest területével kapcsolatos vízépitészeti-műszaki munkálatok ellátása a *megyei hatóságok* feladata volt. A Pest megyei közgyűlési jegyzőkönyvek már a század húszas éveitől kezdve eleinte ritkábban, később mind sűrűbben tesznek említést a megyei

töltések és hidak karbantartási és javítási munkálatairól.²⁴ Balla Antalt pl. még megyei mérnöki kinevezése előtt számos esetben vette igénybe — mint ez ebben a korban általános szokás volt — a megyei hatóság bizonyos vízépítészeti feladatok megoldásával kapcsolatban.²⁵ Ilyen jellegű működésének eredményét őrzi a Duna Buda és Érd közötti hajózási szakaszának térképe. Később, mint megyei mérnök elkészítette Pest megye térképét, mely egyben a Duna-meder rendbehozatalára, kitisztítására vonatkozóan is tartalmaz a mai Nagy-Budapest területére is vonatkozó jelentős adatokat.²⁶ A műszaki szempontok jelentőségének megyei vonalon való emelkedésére mutat az, hogy a nyolcvanas években már a Pest megyei »viarum et aggerum director« tesz jelentést a Pest környékén elvégzett műszaki munkálatokról. E jelentéshez csatolt egyik költségvetésben, mely a tervezett hidak elkészítésére vonatkozik, a századvégi híres pesti építőmester, Jung József szerepel mint tervező.²⁷

Hidak építésével a század folyamán általánosságban mesteremberek, kőművesek és építőmesterek foglalkoztak. A két várost összekötő *Duna-híd* szerkesztése sem kivétel ebben a tekintetben. Az ostrom alatt szétrombolt Duna-hídnak a katonai jellegű hídszerkezetnél állandóbb jellegű pótlására már a század elején nyújtanak be mesteremberek különböző tervezeteket.²⁸ A repülőhíd létesítése azonban csak 1736-ban történt meg, bár a budai szőlőbirtokkal rendelkező pesti polgároknak egy ilyen híd létesítéséhez már régóta fontos gazdasági érdekei fűződtek.²⁹ A század második felében az egyre jobban fejlődő kereskedelmi élet szükségessé tette egy állandó hajóhíd megépítését, mely 1767-ben készült el. A két város a hidat versenytárgyalás után adta bérbe annak a négy bérlőnek, akik a híd elkészítését vállalták.³⁰ Bár a híd a maga korában nagyszabású, szerkezetét tekintve külföldi viszonylatban is jelentős alkotás volt, létrehozatalát szakképzett mesteremberek magánvállalkozásának köszönhetette. A fejlődés azonban nem állt meg és még a XVIII. század folyamán felmerült az állandó kőhíd szüksége. Ezen a téren is kezdeményező szerepet játszott Balla Antal, aki 1784-ben megjelent értekezésében egy boltozatosan épített kőhíd felállításának lehetőségét alapos műszaki számításokkal bizonyította be.³¹ Az állandó híd megteremtése azonban már nem e század feladatai közé tartozott: megvalósítása a század végére kialakult városi műszaki szervezeteknek vált egyik fontos problémájává.

Az eddig említett pest-budai műszaki munkálatok lényegesen nem járultak hozzá a városi műszaki szervezet kialakulásához. Csupán mellékes szerepet játszottak két alapvetően fontos, a város gazdasági-társadalmi fejlődése szempontjából döntő kérdés: a felmérések, valamint a városrendezés műszaki kérdései mellett, mely utóbbiaknak a műszaki szervezet kialakulásában elhatározó szerepük volt.³²

A felmérési munkálatok fontosságát mindenekelőtt pénzügyi szempontok indokolták. Az ingatlan után való adózás egyik alapja a telek mérete volt, tehát a telkek pontos adatainak megállapítása egyformán érdeke volt az adózóknak és a kincstárnak, illetve a városi tanácsnak.

Egyes telkek vagy éppen az egész határ felmérését tehát hatósági vagy hatóság által megbízott, bizonyos szakértelemmel rendelkező és lehetőség szerint személyes tulajdonságainál és körülményeinél fogva megbízható egyén végezhette. A kamara 1705-ig, mint közvetlen birtokos, budai kamarai adminisztrációja útján intéztette a felméréssel kapcsolatos ügyeket. A telekkiosztással megbízott szerve, a már említett telekkönyvi hivatal a telekkönyvi kerülők (Grundbuchsübergeher, reambulatores) által végeztette a szükséges műszaki munkákat. Nagyobb szabású határfelmérésre ebben az időszakban még nem került sor, bár elsősorban a budai rész kiterjedt szőlőbirtokai miatt a kamarának elsőrangú érdekei fűződtek a pontos területi adatok ismeretéhez.³³

1705-ben, nem sokkal a formális önrendelkezési jog elnyerése után, a *telekkönyvezés* jogát is megkapta a két város. Ettől kezdve a tanács hatáskörébe tartozott a felmérésekkel kapcsolatos összes ügyletek végrehajtása. Vezérfonalul e tekintetben a kamarától kapott telekkönyvezési rendszabály (Tractatus de Urbario et ejus formatione) című részletes utasítás szolgált, mely a telekkönyv és telekfelvallási jegyzőkönyv vezetésére vonatkozó aprólékos utasításokon kívül a földmérésre, a földméréssel kapcsolatos személyi kérdésekre vonatkozóan is tartalmazott lényeges adatokat. Bevezetésében a kérdéssel kapcsolatos elvi álláspontot szögezi le: »Tam publice, quam privatim interesse, ut cujuslibet civitatis aut pagi agri et praedia certo districtu comprehendantur et a vicinis distementur, nullus in hac materia aliquantum versatus negare potest, hinc etiam experientia docemur, quatenus fere omnes civitates et pagi suos habeant limites ac fines, licet si nullibi vel negligentia hominum, vel bellorum calamitatibus satis confusi et turbati reperiantur, ita ut certi demonstrari nequeant . . .«. Személyi vonatkozásban az utasítás előírja, hogy a földméréssel foglalkozó egyén feddhetetlen, részrehajlástól mentes és megvesztegethetetlen legyen, mesterségét jól ismerje és annak titkait híven megőrizze. Ugyanezeket a követelményeket foglalja magában esküjük is, mely nélkül földmérő egy alkalommal sem végezhetett felmérői munkát.³⁴

A telekkönyvi kerülőkön kívül telekfelmérést még hozzáértő mesteremberek, építőmesterek és kőművesek is végeztek a század folyamán. Schachinger Sebestyén, Oracsek Ignác pallérok például komoly ily irányú műszaki teendőket láttak el a város szolgálatában. A század húszas éveitől kezdve állandóan találkozunk a tanácsulési jegyzőkönyvekben más vonalon, főként az építés terén ismert nevekkal, akik földmérői munkálatok fejében általában egy forint napidíj mellett dolgoztak alkalmasszerű megbízásaikon.³⁵ A már fennebb említett városi szolgálatban levő ún. városi építőmesterek feladatai közé szintén tartoztak felmérési munkák; ezeket azonban adandó esetben megállapodásuknak megfelelően átalányban vagy esetenként fizették.

Az ostrom s az ezt követő háborús események után 1714-ben a kamara az időt elérkezettnek látta arra, hogy a birtokába visszajutott Buda gazdasági helyzetét alaposan megismerje.³⁶ A Vár, valamint a Vízi-

Horvát-, Halász- és Rácváros helyrajzi felvétele vált szükségessé, tehát egy olyan nagyméretű vállalkozás, melynek végrehajtására a szokásos felmérői személyzet sem tudásban, sem gyakorlatban nem látszott megfelelőnek. *Prati Fortunatus* kamarai szolgálatban álló mérnök kapott megbízást e műszaki feladat elvégzésére. Megbízatása a város állapotának legkisebb részletére is kiterjedt. Meg kellett állapítania az ép és megrongált házak pontos számát, a sértetlenek terjedelmét, a helyiségek számát (a pincék befogadóképességének kiemelésével), a dunai és svábhegyi vízvezetékek állapotát, valamint (városrendezési szempontból) a terek és utcák leírását is össze kellett állítania. Az írásbeli beszámolót térképmelléklettel, a vízvezetékek szempontjából pedig helyreállítási javaslattal kellett kiegészítenie.³⁷ Prati megbízatásának a kívánságoknak megfelelően tett eleget. Térképe ugyan eddig még nem került elő, de a magyarázataul szolgáló részletes leírás pontos és hű tükrét adja Buda XVIII. század eleji állapotának. Munkájával nyilván a kamara elismerését is kivívta, mert a következő évben tényleges kamarai mérnökké nevezték ki.³⁸

A budai tanács azonban bizonyos idegenkedéssel szemlélte munkásságát és személyét. A svábhegyi vízvezeték helyreállítási tervzetét nem fogadta el, s a polgárjogot is csak 1737-ben adta meg számára.³⁹

A Prati-féle felmérés után két évtizeddel, került sor újra nagyobb szabású felmérésre, de ekkor már nem a kamara, hanem a fejlődésnek indult Pest város tanácsa részéről. Ez alkalommal *Matthey János* mérnöktiszt kapta meg az erre vonatkozó megbízást, a pesti tanácsülés 1734. október 16-i tanácsülésének határozata értelmében.⁴⁰ Matthey elsősorban katonai építészeti munkássága révén ekkorra már bizonyos hírnévre tett szert, s maga a város is végeztetett vele több műszaki jellegű, főként felmérési munkát.⁴¹ Természetes tehát, hogy egy ilyen nagyobb jelentőségű megbízás alkalmával az ő neve került előtérbe, mint akit a városi hatóságok már ismertek, s aki munkájával elismerésüket is kivívta. Az, hogy katonai és nem polgári mérnök kapta a megbízást, a kor általános mérnökhányával magyarázható; e körülmény a század utolsó harmadáig a rendszeres, magasabb fokú műszaki képzés megszervezéséig állandóan fennállott.⁴²

A század második felétől kezdve a mindinkább meggyorsuló fejlődés üteméhez képest a meglevő műszaki szervezet hiányos és laza keretei — elsősorban Pesten — elégteleneknek bizonyultak. A város lakossága, házainak és művelés alatt álló telkeinek száma rohamosan szaporodott, ugyanekkor viszont a telekkönyvi közegek által eszközölt felmérések elleni panaszok, valamint a panaszok műszaki vagy jogi felülvizsgálatának szüksége adózási szempontból egyre gyakoribbá váltak. A helytartótanács és a kamara merkantilista-kameralisztikus szempontból tartotta fontosnak az elavult felmérések adatainak helyesbítését az ország egész területére vonatkozóan. A szabad királyi városok felmérésével kapcsolatos 1763-i általános rendelkezés alap gondolata az volt, hogy a pontos területi és gazdasági adatok ismeretében építse ki

az ország racionálisabb gazdasági rendszerét, s ezzel biztosabb alapokra helyezze az általános adópolitikát.⁴³ A rendelet előbb vagy utóbb az ország összes szabad királyi városaiban végrehajtásra került, — a két fővárosban azonban meglehetősen késedelemmel. E rendelkezések voltak közvetlen okai annak, hogy általában városi mérnöki állások létesítésére került sor. Mint az eddigiekben is láttuk, idegen mérnökök alkalmazása, a tekintélyes külső műszaki apparátus finanszírozása súlyos terheket rótt a városok vállára. Ez az anyagi természetű ok, valamint az egyéb, szakmai-technikai jellegű megfontolások is hozzájárultak természetesen ahhoz, hogy a két fővárosban is megszervezték az állandó mérnöki állásokat.

Pest város tanácsa 1775-ben kapott új rendelkezést a felmérés végrehajtására, azonban a város álláspontja még ekkor sem volt ezzel az intézkedéssel kapcsolatosan barátságos. A végrehajtást egészen 1782-ig halogatták, végül is a polgárság részéről nyilvánult meg a felmérés végrehajtásával kapcsolatos kívánság. Hacker József ácsmester, pesti polgár, később a gazdasági bizottság szakértője adott hangot ennek a kívánságnak, amikor is 1783 elején a felmérés gyors végrehajtását javasló különvéleményét a helytartótanácshoz felterjesztette. Ezzel a felterjesztéssel a felmérési ügy körül egy több, mint másfél éven át tartó rendkívül bonyolult bürokratikus huzavona indult meg, melyben a helytartótanács által az ügy felülvizsgálatára kiküldött királyi biztos, Lányi helyettes királyi jogügyigazgató mondta ki a döntő szót, elrendelve a felmérés végrehajtását.⁴⁴ A városi tanács ezt az összes előzőket méreteiben természetesen túlszárnyaló felmérési vállalkozást végső fokon *keresztülvihetetlennek* és bizonyos vonatkozásban *szükségtelennek* tartotta. Véleménye első részét illetően érvelése az volt, hogy az úgynevezett belső beépített telkek egyenkénti felmérése az idők folyamán összeépített vagy valamely alkatrészükkel egymással szoros kapcsolatba került építmények szétválaszthatatlansága és megkülönböztethetetlen-sége miatt technikailag és jogilag egyaránt majdnem lehetetlen. A rendelet azon részét, mely a belső és külső telkek felmérésével és négyyszög-ökre való átszámításával kapcsolatos, azért ítélte *szükségtelennek* a magisztrátus, mert ezt a műveletet szerinte a telekkönyvi hivatal arra illetékes szervei esetenként már végrehajtották. A városon kívüli telkek felmérését pedig véleménye szerint az ilyen jellegű munkálatokat eddig is végrehajtani szokott személyzet is el tudja látni. Az előforduló panaszok a klasszifikáció hiányosságaiból származnak — szolt a városi hatóság véleménye — ezeket azonban ilyen nagyszabású vállalkozás nélkül is ki lehet küszöbölni. A számos elvi ellenvetés mögött a városi tanács anyagi természetű ellenkezése állott: a tervvel kapcsolatban Hyros Esztergom vármegyei mérnök által elkészített előzetes költségvetési tervezet e munkálatok elvégzésére oly nagy összeget hozott javaslatba, amely a tanács érthető ellenállását váltotta ki a kérdés gyökeres megoldását illetően.⁴⁵ A városi tanácsnál szélesebb látókörben gondolkodó Hacker Józsefet különvéleményének megalkotásában az

adózók helyzetének megkönnyítése vezette: »... mert nemcsak orszá-
gunknak törvényével rakott közönséges igazsága mutattja, hogy minde-
niknek a mi az övé, meg adja és nálla utolsó fillérig meg hadja, de meg
az okosság és az közjónak fönt tartása kívánnja kiváltképpen...«⁴⁶
A tanács anyagi természetű érvelésével szemben Hacker döntő ellenérvet
hoz fel: hivatkozik Pest megye neves mérnökének, Balla Antalnak
Lányi királyi biztoshoz intézett ajánlatára, melyben Balla előnyös fel-
tételek mellett vállalkozott a felmérés elvégzésére.⁴⁷ A korábbi, általá-
nosságban mozgó javaslattal szemben meghatározott idő alatt vállalta
a munka elvégzését és anyagi szempontból is elfogadhatóbb javaslatot
tett. Ballának ez az ajánlata, melyet »... hivatallja, hivsége, tapasztal-
lása és tudománya...« kellő mértékben alátámasztott, nyilvánvalóan
befolyással volt a királyi biztos állásfoglalásának kialakítására is.⁴⁸

Lányi királyi biztos utasítására a tanács valóban felvette az össze-
kötötést Ballával, megtárgyalta vele a munkálatok részleteit, majd a
tárgyalások befejeztével 1784. május 14-én megkötötte vele a szerződést
erre, a század kétségtelenül egyik legjelentősebb műszaki vállalkozására
vonatkozóan.⁴⁹ Ez alkalommal a Pest város területén birtokos nemesség
is képviseltette magát. A szerződés első pontjában Balla kötelezte
magát, hogy a város falakon kívül és belül levő házait, kertjeit, allo-
diumait, valamint a bel- és külterület telkeit (szőlőit, szántóit, rétjeit,
újjonnan létesített erdőit, malmait, mocsarait) október végéig pontosan
felméri és a térképen feltünteti, melyek a város, a polgárok s az egyéb
városlakók tulajdonai. Kötelezte magát a város határában levő ország-
és postautak pontos feltüntetésére annak érdekében, hogy térképe alap-
ján azok későbbi időben szabályozhatók legyenek. A térkép elkészítését
két példányban vállalta a számára előírt mértékaránynak megfelelően.
Az összes munkálatokért 1500 Ft-ot kötött le számára a tanács, a ki-
szállásokhoz szükséges saját kocsi és ló tartásáért ezenfelül még 100 Ft-ot.
A mérőlánc tartók ingyen szállást és hat öl tüzfát kaptak a várostól.
A város végül fenntartotta magának a jogot, hogy a felmérést más
mérnökkel ellenőriztethesse, az esetleges hibákat viszont Balla köteles
kijavítani.

A felmérési ügy előzményei ezzel lezárultak. A helytartótanács
1784. szeptember 27-i leirata már csak a végső rendelkezéseket össze-
gezte, a munkálatok megindulása elé más akadály már nem gördült.⁵⁰
A végrehajtást a vállalkozás szokatlanul nagy méretei miatt előre nem
látható, főként a munka közben felmerült kisebb-nagyobb zökkenők
természetesen megnehezítették. Balla mérnöki képességeinek, találé-
konyságának és fáradhatatlan energiájának köszönhető, hogy a munká-
latok minden akadály ellenére sikeresen fejeződtek be.⁵¹ Térképei mutat-
ják a felmérői műszaki munka kiváló minőségét, s ugyanakkor pótol-
hatatlan forrásai Pest város fejlődéstörténetének.⁵²

Az osztrák gazdaságpolitika ezeknek a magyarországi felmérések-
nek létrehozatalával közvetve a műszaki tudományok hazai fejlődésére
gyakorolt rendkívül kedvező befolyást. Az ország egész területére vonat-

kozó felmérési munkálatok egyre több műszakilag képzett szakember alkalmazását tették szükségessé. Műszaki főiskolák létesítése, ill. a műszaki tudományok magasabb egyetemi színvonalra való emelése következett tehát be. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a meglevő műszaki létesítmények állandó, felelősségteljes megőrzése, karbantartása, ill. újak létesítése alkalmasszerű mérnöki alkalmazásokkal már nem oldható meg, a képesítéssel nem rendelkező mesteremberek gyakorlati és elméleti tudása pedig a kor igényeinek már nem mindenben felel meg. A geometriai, hydrotechnikai és mechanikai tudományok művelése azért vált elsőrendűen fontossá, mert — mint ezt a helytartótanács egy vonatkozó körrendelete kifejtette — a múlt század háborúi és viszon­tagságai miatt a határjelek tökéletesen összezavarodtak, az ország egész területrészei váltak termelési szempontból hasznavehetetlenné a folyók állandó kiöntései és az elmocsarasodás következtében. A töltések hiányosak és rosszul szerkesztettek, az országutak pedig legnagyobb­részt teljesen elhanyagolt állapotban vannak.⁵³ A hiányosságokon először a megyei, valamint a kamarai birtokok mérnöki állásainak megszervezésével óhajtottak segíteni, röviddel ezután azonban a szabad királyi városok tanácsai is megkapták az erre vonatkozó rendelkezést.⁵⁴

Természetesen minden városban voltak az általános okokon túl olyan helyi jellegű indokok is, melyek a városi mérnöki állások megszervezését szükségessé tették. Buda, mint erre már korábban utaltunk, erődjellege és zártabb fekvése következtében lassabban bontakozott ki, mint testvérvárosa, Pest. Elsősorban gazdag szőlőhegyei tették jelentőssé és hivatalos szervei számára is a szőlőgazdálkodással és a szőlőbirtokokkal kapcsolatos kérdések voltak elsősorban fontosak. Az egyes szőlőbirtokok határainak pontos megállapítását, az egész budai határ felmérését a budai tanács egyik elsőrendű műszaki feladatának tekintette. Ennek ellenére az általában csak részletekre kiterjedő alkalmasszerű felmérések következtében a budai határ birtokviszonyairól egészen a század végéig nem lehetett tiszta képet alkotni.⁵⁵ Az 1786-ban meginduló felmérési vállalkozás e zavaros viszonyokat igyekezett tisztázni. Szak­képzett s az összes előírt kívánalmakkal rendelkező mérnököt kért ezért a budai tanács a Pest megyei felmérési és felvallási albizottságtól.⁵⁶ Az albizottság rendelkezésre bocsátotta az 1786-ban az Institutum Geometricumban végzett Kayser János mérnököt, azonban a szerződés megkötését a városi tanáccsal az albizottság újabb szakmai vizsga letételéhez kötötte s ragaszkodott ahhoz, hogy az újonnan kinevezendő mérnök az esküt az albizottság előtt tegye le.⁵⁷ Kayser a munkálatokat hamarosan megkezdte, s részben a telekkönyvi kerülről, 1787-ben pedig mérnöki segítséggel végezte.⁵⁸ Az albizottság a munkálatokon továbbra is rajta tartotta a szemét, a szakmai vonatkozású kérdésekben utasításokkal látta el Kaysert és az elvégzett munka egyes szakaszait felülvizsgáltatta. A várossal való kapcsolata is fokozatosan intézményessé vált. Szerződé­ses alkalmazása, melyet időről időre megújítottak, egyrészt az állandó jellegű anyagi javadalmazásban nyilvánult meg, másrészt a városhoz.

való jogviszonyának külső formájában jutott kifejezésre. Havonként utalványozott, meghatározott összegű előleget biztosított számára a városi tanács, majd pedig 1788-tól mint a város kebelbeli mérnöke szerepel, bár a mérnöki állás gyakorlati megszervezése még ekkor nem történt meg.⁵⁹ A budai tanács erre 1792-ben látta elérkezettnek az időt. A kamarához intézett felterjesztésében kérte, hogy adassék meg számára a városi pénztár terhére rendes évi fizetéssel alkalmazott saját mérnök (peculiaris geometra) felfogadásának lehetősége.⁶⁰ Indokolásul felhozta a tanács, hogy a felmérési kérdések tisztázását, egyszer s mindenkorra és közmegelegedésre való elintézését az időleges, alkalmoszerű megbízások helyett csupán rendszeres mérnöki állás megszervezése útján lehet remélni. Anyagi szempontból évi 150 Ft illetményt irányzott elő a tanács a mérnök számára, úgy azonban, hogy ezt az összeget a már alkalmazott kerülők fizetéséből takarítja meg. A kamara 1793. március 13-án kelt rendelkezésével járult hozzá a tanács kérésének teljesítéséhez, és elrendelte *Buda város állandó mérnöki állásának* megszervezését.⁶¹ Az új állásra azonban nem Kaysert, hanem az Institutumot 1789-ben elvégzett *Hainits* (Hanisch) *Frigyes* mérnököt nevezték ki, minden valószínűség szerint 1794-ben.⁶² Az újonnan megszervezett mérnöki állást illetően részletes működési szabályzatot is kidolgoztak. Az utasítás első pontja kimondta, hogy a városi mérnök a tanács tagjainak, különösen pedig a telekkönyvi biztosoknak van alárendelve. Elsőrendű kötelessége a felmérési munkálatok végrehajtása, az ezzel kapcsolatos térképek elkészítése. A felmérési munkálatokról, ill. az ezzel kapcsolatos megbízásokról különféle jegyzőkönyveket kell vezetnie, melyekbe egyrészt a tanács, ill. a telekkönyvi biztosok utasítására végzett munkálatokat köteles feljegyezni, másrészt számot kell adnia a Kayser által elvégzett munkálatok ellenőrzésével kapcsolatos tevékenységéről. Előírja még a szabályzat, hogy a városi mérnöknek alaposan ismernie kell a város egész területét és összes műszaki létesítményeit, és szükség esetén az ezekkel kapcsolatos szakmai véleményt a tanács részére meg kell adnia. Kötelessége ezenkívül természetesen az is, hogy az árvízveszedelemmel kapcsolatban teljes tudományos felkészültséggel álljon a város rendelkezésére. Magánmunkálatokat csak a tanács engedélyével végezhet, viszont az ingatlanvégrehajtásoknál hivatalból jelen kell lennie, 30 kr napidíj ellenében.⁶³

Pest városában az állandó mérnöki állás megszervezésének közvetlen oka — Budához hasonlóan — egy, a város közönsége érdeklődésének homlokterében álló kérdés volt: a városszabályozás és -rendezés kérdése, mely a pesti városterület egyre nagyobb kiterjedése és rohamos fejlődése következtében vált időszerűvé. A felszabadítás után a kamara a város újjáépítése alkalmával minden tervszerűség nélkül, szabad folyást engedett az építkezésnek. Ez maga után vonta a szűk és zsúfolt utcahálózat megrögzítését, melynek következtében a régi városkeret alkalmatlannak bizonyult az új fejlődés szempontjából. Ezt a régi mulasztást a XVIII. század nyolcvanas éveitől kezdve a városi tanács különböző

városrendezési részlettervekkel igyekezett pótolni, míg végül is szükségessé vált a kérdés intézményes rendezése oly módon, hogy a tanács *városszépészeti biztos* (Verschönerungs Commissaire) kijelölését rendelte el. Az első ilyen biztos Hülff Bálint, a város egykori polgármestere és tanácsnoka volt. E biztosi állásból alakult ki a XIX. század folyamán a város további építészeti és rendezési fejlődése szempontjából jelentős ún. szépészeti bizottmány.⁶⁴

A szépészeti biztos 1798 elején kapott megbízást a tanácstól arra, hogy a város utcáinak, tereinek állapotát vizsgálja felül. Hülff a felülvizsgálati munkálatot kiterjesztette az úthálózaton kívül a csatornahálózatra is és egy minderre vonatkozó nagyszabású rendezési tervet terjesztett a tanács elé. Javaslatára Hild János kapta meg a műszaki kivitelezésre a megbízást. Hild általános városrendezési tervzetét a tanács és a kamara is elfogadta. A Hild-féle tervzet végrehajtását azonban megakadályozta az újonnan alakított gazdasági bizottság két tagjának, a már említett Hacker Józsefnek és Jung Józsefnek elvi jellegű ellenvetése. A két szakértő kifogást emelt az ellen, hogy egy ilyen nagyméretű, a városrendezés összes kérdéseit érintő vállalkozást megbízatás formájában intézzenek el. Állandó városi mérnöki állás megszervezését javasolták, hogy az összes felmerülő ügyek szakmai szempontból megbízható intézése biztosítható legyen.⁶⁵ A tanács azonban nem volt hajlandó eltérni a hagyományos gyakorlattól, mire a választó polgárság — magáévá téve a gazdasági bizottság véleményét — a kamarától kérte az állandó mérnöki állás megszervezését.⁶⁶ Hosszas iratváltás után — annak ellenére, hogy a tanács sok ideig mereven kitartott eredeti álláspontja mellett, s csupán felsőbb utasításra készíttette el a vonatkozó mérnöki utasítást — a kamara 1800 augusztusában elrendelte a *városi mérnöki állás* megszervezését.⁶⁷ A mérnöki utasítás szerint a városi mérnöknek részt kell vennie a gazdasági bizottság ülésein, felügyelnie kell az utak, utcák, csatornák és töltések állapotára, ezek karbantartására vonatkozóan javaslatokat kell tennie s általában kézben kell tartania az összes folyamatban levő műszaki munkálatok irányítását. Fizetését évi 300 Ft-ban állapították meg. A város első mérnökévé a pesti születésű, akkor Temes megyei mérnököt, *Dégen Jakabot* nevezték ki, aki az Institutumban (Kayser és Hainits kortársaként) végezte tanulmányait. Dégen 1801. március 31-én tette le a hivatali esküt.⁶⁸

*

A társadalmi-gazdasági fejlődés, a városgazdálkodás igényei nyomán a XIX. század elejére a két fővárosban kialakultak az állandó műszaki szervezet alapjai. A fejlődés eredményeként ettől kezdve mindazon munkálatok, melyeket korábban a haditanács vagy a kamara mérnökei, esetenként vagy ideiglenesen alkalmazott építőmester-szakértők, esetleg időlegesen felfogadott mérnökök végeztek — s melyek nagymértékben járultak hozzá a két város gyorsütemű fejlődéséhez —

állandó alkalmazottként működő, a kérdések folyamatosságával tisztában levő, képzett szakemberek kezébe kerültek. Így Pest és Buda műszaki szempontból is szervezett keretek között indulhatott meg a kapitalizmus fejlődéséhez vezető úton.

JEGYZETEK

¹ *Bánrévy György*, A budavári katonai szertár (Zeughaus) 1725—1901. Tanulmányok Budapest múltjából. II. köt. Bp. 1933, 104. — *Réh Elemér*, A régi Buda és Pest építőmesterei Mária Terézia korában. Bp. 1932, 21—22.

² A budai sáncmunkák rendje 1687-ben. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1900) 330—331.

³ *Gárdonyi Albert*, A hétszázéves Budapest. Bp. 1944, 65.

⁴ *Tagányi Károly*, A budai kamarai jószágkormányzóság hivatalai (1686—1698.) Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1897) 411. — Uő., A budai kamarai jószágkormányzóság jövedelmei és kiadása 1686—1700-ig. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1897) 285.

⁵ Orsz. Ltár. Kamarai Ltár. Liber Instructionum F. 28. p. 227.

⁶ *Albert Gárdonyi*, Die ersten Ansiedler der Stadt Ofen. Deutsch—Ungarische Heimatsblätter III. évf. 2. füz.

⁷ A legelső ilyen jellegű munkát a Ceresola által a Várban végrehajtott házösszeírás és -becslés volt, ez azonban tudomásunk szerint nem igényelt műszaki előkészületeket. A Werlein által a nyolcvanas évek végén végrehajtott telekkönyvi munkálatokkal kapcsolatban már feltételezhetünk műszaki jellegű munkálatokat. Ezekre l. *Kovács Lajos*, Buda telekkönyve a kamarai adminisztráció idejében. Szentpétery-Emlékkönyv. Bp. 1938, 207. kk.

⁸ *Dvihally Anna Mária*, A budai szőlőművelés történet. Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez. IV. köt. Bp. 1932, 25.

⁹ *Tagányi Károly*, A budai kamarai jószágkormányzóság hivatalai. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1897) 411. — *Kovács i. m.* 223. és *Vass Klára*, Buda német utcanevei. Bp. 1929. — A vízivárosi munkálatot Matthias Greischer végezte. Az a tény, hogy nevezett magát »Geographiae Liebhaber«-nek jegyzi, nem bizonyítja önmagában magasabb műszaki képzettségét.

¹⁰ *Gárdonyi Albert*, Budai középítkezések a 17. század végén. Historia (1928) 7—8. sz. 1.

¹¹ *Pásztor Mihály*, Buda és Pest a török uralom után. Statisztikai Közlemények 73 (1935) 1. sz. — *Peisner Ignác*, Budapest a XVIII. században. Bp. 1900. — *Gárdonyi Albert*, A hétszázéves Budapest. Bp. 1944. — Uő., Budapesti közállapotai a 18. század elején. Városi Szemle (1945).

¹² Tekintettel a korábbi részletes feldolgozásokra, e kérdéssel itt nem foglalkozunk. A részletekre vonatkozóan l.: *Réh i. m.*, továbbá *Bierbauer Virgil*, A régi Budapest építészete. Bp. 1920. — *Rados Jenő*, Budapest városépítésének története. Technika IX (1928) 10. sz. mell.

¹³ *Kapossy János*, A m. kir. udvari kamara építései Mária Terézia és II. József korában. Századok (1924). — *Réh i. m.* 16.

¹⁴ *Pásztor i. m.* 192.

¹⁵ *ifj. Palugyay Imre*, Buda-Pest szab. kir. városok leírása. Pest, 1852, 209. — *Jenne's Reisen nach dem Archipelagus, der europäischen Türkei, Moldau, Walachei, Siebenbürgen und Slavonien*. II. köt. 1790, 96. — »Neu aus seinem Stein-Hauften wiederum aufwachsendes Ofen...« 1733.

¹⁶ A Prati és Kerschensztein által végzett munkálatokra a megfelelő évek tanácsülési jegyzőkönyv- és iratanyaga tartalmazza a részleteket. Ezek jól

mutatják a városnak a vízvezeték munkálatokkal kapcsolatos anyagi erőfeszítéseit. — L. még *Bánrévy György*, Húsz év Buda fejlődéstörténetéből 1714—1733. *Historia V* (1932). — Dietz javaslata: Orsz. Ltár. Kamarai Ltár. Budai kam. adm. Misc. No. 247.

¹⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti vál. polg. iratai 1717—1818. c. iratsorozatban igen sok irat szerepel a Dunatöltés megjavítására vonatkozóan, főként a század negyvenes éveitől kezdve. Továbbá: *Johann Trattner*, Der Eingang und die Ueberschwemmung der Donau in Ungarn im März 1838. Pest, 1838. — *Tóry Kálmán*, A Duna és szabályozása. Bp. 1952, 209. — *Lászlóffy Woldemár*, A Duna 1838. évi árvize. Bp. 1938. — *Lédever Emma*, Iparunk és kereskedelmünk a merkantilizmus korában. Magyar művelődéstörténet. IV. köt. Bp. é. n. 243—284.

¹⁸ 1. sz. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. No. 2054.

¹⁹ *Ember Győző*, A magyarországi építészeti igazgatóság történetének vázlatja (1788—1867). Levéltári Közlemények 20—23 (1942—45) 345.

²⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Loc. ant. no. 940, 942 és 1816. — Pesti lvt. Non reg. acta 1783—85., ahol Balla mint districtualis dirigens hydraula kap megbízást a pesti Duna-szakasz szabályozására. — Pesti tanácsülési jkv. 1783. aug. 6.

²¹ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Non reg. acta 1781—85. és Pesti vál. polg. iratai 1783. no. 118.

²² 1. sz. Áll. Ltár. Pesti vál. polg. iratai. 1794. no. 384.

²³ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti vál. polg. iratai 1800. no. 540.

²⁴ Erre általában: 2. sz. Áll. Ltár. közgyűlési jkv. mutatója, továbbá 2. sz. Áll. Ltár. Misc. ant. 1737. F. 6. no. 9, valamint *Galgóczy Károly*, Pest, Pilis és Solt törv. egy. megye monográfiája. Bp. 1876, I—III. köt.

²⁵ 2. sz. Áll. Ltár. Misc. ant. 1771. F. 15. no. 62.

²⁶ Ismertetésüket és értékelésüket l. *Fodor Ferenc*, Balla Antal élete és műszaki munkássága (1738—1815). Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára műszaki tudománytörténeti kiadványok 2. Bp. é. n. 37, 41.

²⁷ 2. sz. Áll. Ltár. Misc. ant. 1782. F. 21. no. 121.

²⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Int. a. m. 5049. I. (Acta pontalia) 1701—1807.

²⁹ Uo., továbbá: Budai közgy. jkv. 1700—1711. passim.

³⁰ Acta pontalia 1767. márc. 10. — *Peisner i. m.* 111. — Franc Schams, Vollständige Beschreibung der kön. Freystadt Pesth in Ungern. Pest, 1821, 36.

³¹ *Fodor i. m.* 26.

³² A magyar földmérések történetére vonatkozóan l. legújabban *Fodor Ferenc*, A magyar térképírás. I—III. kötet. Bp. 1952—1954. és *Barczen Gyulának* a Városi Szemle 1914. évfolyamában megjelent tanulmányát a budapesti földmérésekkel kapcsolatban. Szakcikk a Térképészeti Közleményekben és a Geodéziai Közleményekben. A hasonló szovjet munkálatokra l. általában *V. V. Danilevskij*, Russzkaja Tyehnika. Leningrád, 1948, a részletekre: *A. A. Izotov*, A Kraszovszkij-féle ellipszoid és a korszerű geodéziai tudomány eredményei. Földméréstani Közlemények (1954) 2. sz. 81., mely ismerteti a szovjet kataszteri földleírások és térképezés fejlődését.

³³ A telekkönyvi kerülők utasítására vonatkozóan: 1. sz. Áll. Ltár. Budai Liber Instructionum f. 108—109. — A budai tanács által 1713-ban kerülők útján végrehajtott első szőlőhegyfelmérésre vö.: 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Misc. ant. no. 628. — Későbbi idősakra von. telekkönyvi kerülői felmérésekre: 1. sz. Áll. Ltár. Budai telekkönyvi könyv. 340—342. rgysz. I—III. köt.

³⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Páncélszoba. Jobb felső sor.

³⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkv. 1737. okt. 11, okt. 18, továbbá *Réh i. m.* 23—24, 79.

³⁶ *Bánrévy György*, Húsz év Buda fejlődéstörténetéből c. id. művében Prati megbízatását részletesen tárgyalja.

³⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Cam. ant. no. 290.

³⁸ *Bánrévy* fent idézett műve. — Kamarai mérnökké való kinevezése Orsz. Ltár. Kamarai Ltár. Liber instructionum. Tom. XI. p. 14. — Fortunato

Prati kamarai építésmérnök 1715-i utasítása. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1900).

³⁹ Prati halálának körülményeire Orsz. Ltár. Kamarai Ltár. Litt. ad Cam. Pos. exar. 1738. márc. 18. — 1. sz. Áll. Lev. Budai Ltár. Cam. ant. no. 290.

⁴⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkv. 1734. okt. 16. — *Schmall Lajos*, Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp. 1899, I. köt. 97. és jegyzet.

⁴¹ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkv. 1734. júl. 12. szerint felmérési munkát végez napi 1,50-ért. — Egyébirányú munkásságára és személyére vonatkozólag *Bánrévy Györgynek* a budai katonai szertárról szóló i. m., továbbá uő.: A budai királyi palota újjáépítése III. Károly alatt. Tanulmányok Budapest múltjából. I. köt. Bp. 1932, 40.

⁴² Waczpauer Lénárd szervita szerzetesnek 1764-ben, a pesti határra vonatkozó, műszakilag nem jelentős művére l. *Fodor i. m. 36.*

⁴³ Orsz. Ltár. Kamarai Ltár. Ben. res. reg. 1763. szept. no. 93, valamint uo. Prot. cons. cam. 1763. okt. 7.

⁴⁴ Az egész ügyre von.: 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. m. 6404/2.

⁴⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti vál. polg. iratai 1784. no. 118. (1783. aug. 14. kelt irat.) valamint Int. a. m. 6404/2.

⁴⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti vál. polg. iratai 1784. no. 118. (1784. jan. 10. kelt irat) és Int. a. m. 6404/2.

⁴⁷ Int. a. m. 6404/2 1783. szept. 23. Balla ebben az ajánlatában a szerződésben később rögzített 1500 Ft helyett 1100 Ft-ért kész vállalni a munkát, de jelzi, hogy ez összeg erejéig elfogad egy pesti, 600 négyszögöles üres telket is. A helytartótanács Balla ez utóbbi javaslatát pártolta, azonban a szerződést, mégsem ennek megfelelően kötötték meg.

⁴⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti vál. polg. iratai 1784. no. 118. (1784. jan. 16. kelt irat).

⁴⁹ Int. a. m. 6404/2 1784. máj. 14.

⁵⁰ Uo. 1784. szept. 27.

⁵¹ A felmérési munkálatok arányaira jellemző, hogy azt Balla a technikai segédterfőkn kívül mérnöki segédlettel végezte. Felsőőri Nagy András és Szalay Péter geometrák voltak munkatársai. Azonban még ez a személyzet is elégtelen volt: Balla és munkatársai a városi tanácshoz írt jelentéseikben ismételt panaszok miatt a személyzeti nehézségek miatt, melyek a munka megfelelő lebonyolítását gátolják. — Int. a. m. 6404/2. 1785. júl. 18. és szept. 5, valamint Pesti non. reg. acta 1784. júl. 30.

⁵² A térképek részletes leírása és értékelése *Fodor i. m. 36.*

⁵³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Loc. ant. 1066.

⁵⁴ Előzetes intézkedések: 1. sz. Áll. Ltár. Budai Loc. ant. no. 1066 és Htt. 10393—94/1784. — Végleges határozat: Orsz. Ltár. Kanc. 1788/2039.

⁵⁵ I. a 31. jegyzetet.

⁵⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corresp. mag. 1786. no. 134.

⁵⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corresp. mag. 1786. no. 195.

⁵⁸ Kayser a munkálatokkal lassan haladt, ezért 1787-ben Menczer Frigyes mérnököt rendelték mellé segítségül. (1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Corresp. mag. 1787. no. 259.). — A telekkönyvi kerülőknek e munkálatokban való tevőleges részvételét mutatja az, hogy Kayser térképén az egyik kerülő névalírása is szerepel. A térkép: 1. sz. Áll. Ltárban. (*Fodor i. m. 36. 1-on, 18. sz. a. a térképről tévesen állítja annak elpusztulását és szerzőségét.*)

⁵⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Számadáskönyvek 1786—88. évekre. — Budai Ltár. Registr. mag. 1786—90.

⁶⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Disp. cam. 1792/no. 102.

⁶¹ 1. sz. Áll. Ltár. uo. 1793. no. 38.

⁶² 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Registrum magistratuale-ban 1786—1800 között kinevezése nem szerepel, viszont az 1. sz. Áll. Ltárban levő térképein 1794-től kezdve mint Buda város hites mérnöke szerepel. Nevét itt Hainits formában használja, viszont az Institutum Geometricum végzett hallgatóinak névsorában,

valamint *Schmall* i. m.-ben Hanisch, ill. Hainisch formában szerepel neve. — *Schmall* i. m. 301. forrásmegjelölés nélkül 1793-ra teszi kinevezését.

⁶³ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Líber Instr. F. 112—115. Instruction für einen bei der Kön. Freyen Haupt Stadt Ofen angestellten Stadt Ingenieur.

⁶⁴ *Gárdonyi Albert*, Városszépítési törekvések Pesten József nádor előtt. *Historia* 3 (1930) 153.

⁶⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Int. a. m. no. 6932.

⁶⁶ Uo. 1799. ápr. 20. kelt irat.

⁶⁷ Uo. 1799. júl. 27. és 1800. aug. 27-én kelt iratok.

⁶⁸ Degen kinevezése uo. eskümintával együtt. Az eskütétel megtörténtéről: 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsulési jkv. 1801. márc. 31.

Nóra Tóth

VORGESCHICHTE DER ENTWICKLUNG DER TECHNISCHEN ORGANISATION (DER INGENIEURE) IN BUDA UND IN PEST

Die 75 Tage dauernde Belagerung, die der Jahrhunderte währenden türkischen Besetzung folgte, hatte Buda und Pest in einen Trümmerhaufen verwandelt. In der Periode, welche der Befreiung folgte, erwiesen sich nun die verschiedensten, dem jeweiligen Rhythmus der Entwicklung entsprechenden technischen Arbeiten notwendig.

Die militärische technische Organisation ging selbstverständlich der städtischen voraus und fungierte unabhängig von dieser. Sie zog, besonders in den ersten Jahrzehnten, die über höhere technische Kenntnisse verfügenden Elemente an sich. So konnte die Zivilorganisation nur mit weniger geschulten Elementen, in erster Linie mit fachkundigen Handwerkern rechnen; anfänglich zeigte sich auch kein Bedarf für qualifizierte Fachleute.

Die bürgerliche Organisation, welche unter der Leitung der Kammer fungierte, rief zu allererst das Bauamt und das Grundamt ins Leben. Die mit den Grundaufnahmen verbundenen Mark- und Grundvermessungen setzten die eigentliche zivile technische Tätigkeit in Bewegung, die sich aber erst nach 1711 kräftiger entfalten konnte. Die zu jener Zeit entstandenen Bauten der beiden Städte wurden grösstenteils von zünftigen bürgerlichen Baumeistern errichtet, doch nahmen an den Arbeiten auch die fachkundigen Architekten der Kammer teil. Aus der Reihe dieser bürgerlichen Baumeister gingen einige Jahre später die offiziellen Baumeister der zwei Städte hervor, die in zahlreichen Fällen über ihr streng genommenes Fach hinaus Feldmessungen, kartographische Arbeiten und Flussregulierungen vornehmen mussten. An den Namen eines solchen Handwerkers aus der Zunft (Jakob Caspar) knüpft sich z. B. auch die Instandsetzung des Wasserhebewerkes in Buda. Die ständige Schiffbrücke, welche die beiden Städte verband, verdankte ihre Existenz ebenfalls fachkundigen Meistern. Eine höhere technische Bildung erforderte aber schon die in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts durchgeführte Flussregulierung (Ingenieur Anton Balla.)

Bei der institutionellen Ausgestaltung der städtischen technischen Ämter spielten Grundaufnahmen und Stadtregulierung die Hauptrolle. Neben den Vermessungsbeamten des Grundbuchsamtes, die nur über geringere technische Kenntnisse verfügten, ergab sich bald die Notwendigkeit, — einstweilen provisorisch — geschulte Ingenieure zu Hilfe zu ziehen. (Fortunatus Prati in Buda, Johannes Matthey in Pest.) Als dann im Laufe der zweiten Hälfte des Jahrhunderts neue, anspruchsvollere Vermessungen verordnet wurden, musste sich der Rat der Stadt Pest — trotz allen Widerstrebens der konservativ Gesinnten — an die Fachkundig-

keit des schon erwähnten Anton Balla, des bekanntesten ungarischen Ingenieurs jener Zeit, wenden.

Als eine Auswirkung der kameralistischen österreichischen Wirtschaftspolitik wuchsen am Jahrhundertende auch die im Zusammenhang mit den technischen Arbeiten erhobenen Ansprüche rapid an. Dieser Umstand erforderte dringlich einen auf institutioneller Basis beruhenden technischen Unterricht, sowie — mit Bezug auf die beiden Hauptstädte — die Schaffung einer ständigen technischen Organisation.

Als Folge der neueren Verordnung über die Vermessung der Grundstücke wurde 1786 der Ingenieur Johannes Kayser in Buda angestellt. Sein Posten wurde 1793 zu einer definitiven und systemisierten Stellung umgeformt und Friedrich Hanits zu ihr ernannt. Zur selben Zeit wurde die für die städtischen Ingenieure geltende Dienstpragmatik ausgearbeitet. In Pest geboten die Erfordernisse der Stadtregulierung und Stadtentwicklung die Institution des städtischen Ingenieurpostens, wobei die Interimsstellung des »Kommissärs für Stadtverschönerung« entsprechend umgestaltet wurde. Das Amt wurde 1800 aufgestellt und mit Jakob Dégen, einem ehemaligen Komitatsingenieur besetzt.

So konnten also die beiden Städte in den ersten Jahren des 19. Jahrhunderts auch in technischer Hinsicht wohl organisiert ihren, zur Entwicklung des Kapitalismus führenden Weg antreten.

NAGY LAJOS

A Terézváros kialakulása

1. A pesti külvárosalakulás kérdései

Pestnek a XVIII. századnál korábban nem volt külvárosa. A középkor folyamán Pest mai határában létezett falvaknak (Újbécs, Jenő, Kőér, Szentfalva) a török uralom megszűnte után bizonytalan emléke maradt csak, s a városnak sok gondjába és fáradságába került, hogy ezeknek a területét más birtokosokkal szemben a város számára biztosítsa.¹ Ezeket a falvakat azonban nem tekinthetjük külvárosoknak, hiszen ezek önálló települések voltak, a várossal nem volt s nem is lehetett szerves kapcsolatuk, mivel birtokosuk nem a város volt, hanem különböző egyházi és világi személyek.²

Pesti külváros alapításának a tervéről az első adatunk 1699-ből való, amikor is a városi tanács előtt megjelent néhány polgár és lakó (Bürger ... wie auch Inwohner), s közölték azt a szándékukat, hogy külvárost (Vorstatt) akarnak alapítani.³ A városi tanács az udvari kamara által 1696-ban a városnak átengedett területen, a várostól negyedóránnyira levő pusztá falaknál (bey ... öden gemäuer) jelölt ki helyet a településre, felosztván a már itt levő majorságok területét.⁴ Gárdonyi Albert szerint a mai Boráros tér helyén a XVIII. század folyamán még látható s helymegjelölésre igen sokszor idézett pusztá templom, Szentfalva község elpusztult templomának környékén kell keresnünk ennek a külváros alapítási kísérletnek a helyét.⁵ Kísérletnek nevezzük, mert megvalósulásáról nem tudunk, s nemhogy nyoma nem maradt, de hosszú évtizedekig nem találunk a város falain kívül új települést sem. A külváros-alapítás megvalósulásának az okát minden valószínűség szerint a budai kamarai adminisztráció és az ekkor még császári telekkönyvi hivatal akadékoskodásában kell keresnünk.⁶ A kamarai igazgatás alatt sínylődő városnak nem volt lehetősége arra, hogy szándékait megvalósítsa.

Ha nem is valósult meg ekkor a külváros, maga a terv is érdekes, fontos, és Pest város történetében lényeges és új jelenségre figyelmeztet. Pest csak Mátyás király uralmukodása alatt jutott nagyobb jelentőséghez, főleg a kereskedelem révén,⁷ a török uralom alatt a terjeszkedés minden igénye és lehetősége nélkül az 1470 körül felépített városfalakon belül

NAGY LAJOS

A Terézváros kialakulása

1. A pesti külvárosalakulás kérdései

Pestnek a XVIII. századnál korábban nem volt külvárosa. A középkor folyamán Pest mai határában létezett falvaknak (Újbécs, Jenő, Kőér, Szentfalva) a török uralom megszűnte után bizonytalan emléke maradt csak, s a városnak sok gondjába és fáradságába került, hogy ezeknek a területét más birtokosokkal szemben a város számára biztosítsa.¹ Ezeket a falvakat azonban nem tekinthetjük külvárosoknak, hiszen ezek önálló települések voltak, a várossal nem volt s nem is lehetett szerves kapcsolatuk, mivel birtokosuk nem a város volt, hanem különböző egyházi és világi személyek.²

Pesti külváros alapításának a tervéről az első adatunk 1699-ből való, amikor is a városi tanács előtt megjelent néhány polgár és lakó (Bürger ... wie auch Inwohner), s közölték azt a szándékukat, hogy külvárost (Vorstatt) akarnak alapítani.³ A városi tanács az udvari kamara által 1696-ban a városnak átengedett területen, a várostól negyedóránnyira levő pusztá falaknál (bey ... öden gemäuer) jelölt ki helyet a településre, felosztván a már itt levő majorságok területét.⁴ Gárdonyi Albert szerint a mai Boráros tér helyén a XVIII. század folyamán még látható s helymegjelölésre igen sokszor idézett pusztá templom, Szentfalva község elpusztult templomának környékén kell keresnünk ennek a külváros alapítási kísérletnek a helyét.⁵ Kísérletnek nevezzük, mert megvalósulásáról nem tudunk, s nemhogy nyoma nem maradt, de hosszú évtizedekig nem találunk a város falain kívül új települést sem. A külváros-alapítás megvalósulásának az okát minden valószínűség szerint a budai kamarai adminisztráció és az ekkor még császári telekkönyvi hivatal akadékoskodásában kell keresnünk.⁶ A kamarai igazgatás alatt sínylődő városnak nem volt lehetősége arra, hogy szándékait megvalósítsa.

Ha nem is valósult meg ekkor a külváros, maga a terv is érdekes, fontos, és Pest város történetében lényeges és új jelenségre figyelmeztet. Pest csak Mátyás király uralmukodása alatt jutott nagyobb jelentőséghez, főleg a kereskedelem révén,⁷ a török uralom alatt a terjeszkedés minden igénye és lehetősége nélkül az 1470 körül felépített városfalakon belül

maradt,⁸ viszont a felszabadulás óriási pusztításai után alig több, mint egy évtizeddel már a falakon kívül keresett terjeszkedési területet, jóllehet ekkor még bent a városban is bőven volt alkalom erre.

E jelenség magyarázataként nem elegendő más városok példája, melyet akár a szomszédos Budáról legyen szó, akár Németország különböző városairól, Pest ekkori lakossága: magyarok, rácok és németek egyaránt jól ismerhetett. A külváros-alapítás okai között, mint általában a településformák kialakulásának okai között is a gazdálkodási rendszer döntő jelentőségű.⁹

A felszabadító háborúk alatt elpusztított Pestre költöző telepeseket a romos házak, a szerény iparűzési, kereskedési és földművelési lehetőségek mellett a zsaroló, hatalmaskodó katonaság, a város bizonytalan jogi helyzete, s — ami a város fejlődése szempontjából nem kevésbé fontos körülmény — egy elpusztított, csaknem lakatlan vidék várta. A középkorban virágzó kereskedelmi központnak nyoma is alig, emléke pedig egyáltalán nem maradt. A lassan ide szállingózó új telepések — akiknek sorát a járványok sűrűn tizedelték — többsége szegény ember volt, s 1696-ban, amikor a pozsonyi Congregatio utasítására Pest városáról is összeírást készítettek, az összeírók megjegyezték, hogy a város nagyobbik része még felépítetlen. 218 ház volt ekkor a városban.¹⁰

Tehát nem a falakkal körülvárt város telítettsége kényszerítette a lakosokat külváros alapítására. Az ok ekkor, minden valószínűség szerint, a földművelés (szőlőművelés), de még inkább az állattenyésztés jelentőségének növekedésében keresendő. Az 1701-es portio-összeírás szerint Pesten 224 család birtokában 518 tehén, 146 ökör, 203 ló, 143 borjú és — ami ekkor aránylag más városokkal összehasonlítva Pesten feltűnően sok — 824 birka volt. A gabonatermelés mennyisége más városokkal összehasonlítva ekkor aránylag még kevesebb, hasonlóképpen a bormennyiség is.¹¹

A Rákóczi-szabadságharc előtt ez a gazdálkodási rendszer irányította valószínűleg a falakon kívül való letelepedésre a polgárokat és a lakókat.

Békés körülmények között a szűkös lehetőségek határain belül a pesti állattenyésztés és földművelés, valamint ezzel kapcsolatban a külvárosi település nagyobb lendületet kapott volna. Azonban a Rákóczi-szabadságharc idején a kurucok ostromzára, a pestis, a nagy adóterhek, a katonaság beszállásolási s mindezek betetőzéseként az 1712. évi árvíz az addig anyagilag és számbelileg szépen gyarapodó város fejlődését megakasztotta, sőt lényegesen visszavetette. A város sok polgára és lakója elpusztult vagy a nagy nyomorúság miatt elköltözött. Hét esztendeig nem tudták művelni a földeket, kaszálni a réteket, elpusztultak a szőlők, s a város falain kívül már felépült néhány majorságot a kurucok felégették. Az 1703-ban összeírt¹² 342 házból 1709-ben csak 168 volt lakott, 83 lakatlan, a többi rombadőlt. 1712-ben is még csak 190 ház volt a városban,¹³ s ebből is 42 domuncula. A polgárok közül csak 16 olyant találunk 1709-ben, akik kereskedésből vagy mesterségükből tartották fenn magukat, 166 vagyontalant írtak össze, s 48 zsellért.

Ilyen körülmények között természetesen szóba se kerülhetett külváros alapításának a gondolata.

A Rákóczi-szabadságharc utáni fejlődés során több, mint húsz esztendő is eltelt, mire ez a kérdés, már más formában ugyan, de ismét felvetődött. E húsz esztendő alatt a város fejlődése más irányban indult meg, mint a Rákóczi-szabadságharc előtt. Ugyanis ezekben a nyugodtabb békeidőkben Pest természetadta jelentősége: forgalmi központ jellege, egyre inkább éreztette hatását. Salamon Ferenc helyes megállapítása, melyet a középkorvégi Pest vizsgálatakor tett, teljes egészében érvényes Pest XVIII. századi fejlődésére is: »Pestet magában a hosszában való dunai közlekedés nem emelte volna fel. Csupán ezzel maradván, maradhat vala örökre falunak. Fő előnye, hogy a száraz utak itt találta alkalmas révet. Tehát a száraz utak voltak tulajdonképi éltetőerei a városnak, melyek három égi táj felől itt futottak össze.«¹⁴

A város lakosságának a száma az új telepések révén növekedett, s ekkor már Buda sem szívtá el Pest elől a jelentősebb elemeket. Betelepült a város közvetlen és távolabbi környéke is. A Pesten összefutó alföldi nagy országutak idehozták vásárokra távoli vidékek lakóit. A pesti vásárok forgalmának s általában a város forgalmának növekedése a pesti polgárság anyagi erősödését és a lakosság számbeli növekedését egyaránt eredményezte, s egyúttal erős hatással volt a lakosság differenciálódására is. Hiszen nemcsak az iparosok és a kereskedők száma gyarapodott szükségszerűen, s nemcsak a segédek és inasok száma, hanem a vagyoni különbségek is megnövekedtek. S nemcsak az új iparosok és kereskedők betelepülése, valamint a természetes szaporulat dagasztotta fel a város lakosságának a számát, hanem azok a szegény napszámos és kapás emberek is, akik a környék jobbágyfalvaiból a városba költöztek különböző »segédmunkák« végzésére és a polgárság földjeinek, szőlőinek művelésére.¹⁵

A város növekvő számú polgársága az 1710-es években a falakon kívül eső, művelésre alkalmas területeket lassan-lassan birtokába vette. Újra kezdték a földművelést, állatokat tartottak a legelőkön, felépítettek az elpusztult majorságokat, s ezekben az években kezdték el a kőbányái szőlők telepítését is.¹⁶ A városhoz közelebb eső jobb minőségű földeket pedig a városi tanács kerteknek osztotta ki.

Kezdetben bőven volt hely minderre. Senki nem górdított akadályt a polgárság ilyen irányú terjeszkedése elé. Az 1715-ös országos összeírás szerint a pesti határban mindenki ott szántott és vetett, ahol jónak látta.¹⁷ A városi tanács csak 1718-ban rendelte el a falakon kívüli ingatlanok (szántók, rétek, szőlők, majorságok, kertek) helyének rögzítését és telekkönyvezését.¹⁸ De ez a rendelkezés még évekig nem akadályozta a polgárokat és a lakókat abban, hogy szabadon járván a határban, földet foglaljanak. Ezért a városi tanács 1722-ben elrendelte, hogy a városkapunál közhírré kell tenni, miszerint aki a jövőben szántóföldet akar, előzőleg engedélyért jelentkezze a telekkönyvnel, mert aki ezt elmulasztja, annak elveszik lovát vagy ökrét és ekéjét.¹⁹

A Rákóczi-szabadságharc után tehát lényegesen megváltozott a pesti határ képe. A mai külső lipótvárosi részen, a Hausenfangnál, s a mai Zugló egyik részén, a Türkische Schildwacht on pesti polgárok szántóföldjeit találjuk, homoksivatagtól körülvéve, kijebb — a Rákospatak áradásos vonala mellett — a réteket. A fallal körülzárt várost pedig széles félkörgyűrűben vették körül a kertek, szántók és majorságok. A félkörgyűrű határát megszabta a futóhomok, s amikor 1771-ben a pestis elleni védekezés céljából a várost árokkal vették körül (ez az ún. Liniengraben),²⁰ tulajdonképpen határozott vonalat húztak a termékeny és terméketlen terület között.

Jóllehet a polgárság a pesti határban minden művelhető földet lefoglalt magának, s ezen kívül még pusztákat is béreltek, s így a földművelés és az állattenyésztés sokkal nagyobb méretű volt, mint a Rákóczi-szabadságharc előtt, mégsem ez vezetett ekkor közvetlenül külváros-alapításra. A vásárok jelentőségének növekedése, a Kúria Pestre való helyezése,²¹ tehát Pestnek forgalmi központtá való alakulása, az ipar és kereskedelem erősödése s ezzel párhuzamosan a földművelésnek, szőlőművelésnek és az állattenyésztésnek az adott szűk keretek között való viszonylag nagyméretű kifejlődése — és mindezek következményeként a város lakosságának növekedése és differenciálódása — együttevén ezekben találjuk meg a külváros alakulás okait, s a külváros fejlődésének meghatározóit (kerékkötőit és lendítőit).

A város növekvő számú lakossága 1730 körül már nem fért el a város falai között, s ennek a jelenségnek a felismerése vezette a városi tanácsot arra a gondolatra, hogy a mai Józsefváros területén, a Horváth Mihály tér környékén házhelyeket osszon ki. Így alakult itt ki az úgynevezett Lerchenfeld, Pest első külvárosi települése, ahol már 1733-ban 91 ház állott.²²

A város falain kívül való letelepedés azonban a tanács kezdeményezése nélkül is, a lerchenfeldi településsel egyidejűleg megindult. A kertek között minden rendszer nélkül, majd itt, majd ott (in denen gärtten in keine ordnung sondern bald da, bald dort)²³ — bár eléggé lassú ütemben — megkezdődött a település. Az 1733-ban elkezdett külvárosi telekkönyvben a 91 lerchenfeldi házon kívül már 11 olyan házat is nyilvántartottak, amely a később felső külvárosnak nevezett területen volt.

Így indult meg a pesti külvárosok kialakulási folyamata, eleinte eléggé akadozva, a tanács és a választott polgárság akadékoskodásainak kíséretében, de feltartóztathatatlanul. A választott polgárság 1736-ban már hiába követelte, hogy a tanács tartassa be azt az egy esztendővel azelőtt kiadott rendeletét, hogy a városon kívül több házhelyet ne osszanak ki,²⁴ a folyamatot megállítani nem lehetett.

A tanács és a választott polgárság vitája a pesti külváros-alakulás néhány problémáját igen élesen megvilágítja. A vitát a külváros kérdéséről a választott polgárság indította el, amikor 1741-ben annak az elrendelését javasolta a tanácsnak,²⁵ hogy a külvárosban olyanok ne építhessenek házat, akik még nem szerezték meg a polgárjogot (die

alhiesige Vorstattler, so keine burger sindt). Ugyanis ezek idővel nemcsak hogy semmi hasznára, hanem a legnagyobb kárára lehetnek a városnak. A polgárok házépítései ellen a választott polgárságnak semmi kifogása nem volt, sőt inkább szükségesnek tartották a kertek között a házak felépítését, mivel »sok polgár a városban túlságosan kicsiny telket bír, úgyhogy a szükségéseket sem tudja benne elhelyezni, ezért kényszerítve vannak, hogy a városon kívül szerezzenek maguknak alkalmas helyet«.

A városi tanács viszont a választott polgársággal szemben 1741-ben igyekezett megakadályozni a külváros további kiépülését. A fenti javaslatot ugyanis olyan határozat hozatalára szándékozott felhasználni, hogy még a polgárok se építkezhessenek a külvárosban (zwischen denen Gärten). A tanács egyrészt azzal indokolta ezt a javaslatát, hogy ezeket a házakat majd külvárosnak fogják tekinteni, s ezt a várostra kivetett adó összegének felemelésére fogják felhasználni. A tanács további indokai a külvárosi település egyik igen fontos problémáját világítják meg. Ugyanis a polgárság számának növekedése nemcsak Pest város határa termékeny részeinek művelését, szántók, majorságok, kertek kialakulását vonta maga után, hanem bizonyos, de egyre növekvő számú zsellérséget is, akik a városi polgárok (mesteremberek és kereskedők) földjeit művelték. Ezek nemcsak a Lerchenfeld külvárosban telepedtek meg, hanem a polgárok a kertekben épített házak egy részét is nekik adták ki. A tanács a külvárosi település további folytatásának megakadályozását azzal is próbálta indokolni, hogy ezek a zsellérek a polgárság vagyonát veszélyeztetik, hiszen már több panasz érkezett, hogy a külvárosi kertek nincsenek tőlük biztonságban. S egyébként is a városi tanács, melynek kötelessége a város biztonságának a fenntartása, a szétszórt házakat képtelen az őrséggel vigyáztatni. Végül pedig arra hivatkozott a tanács, hogy ezek az ide telepedő emberek kvártélyt és más királyi és urasági terheket nem akarnak viselni.

A választott polgárság 1741. április 10-én a tanácsnak beadott válaszában igyekezett megcáfolni a fenti indokokat, s bizonyítani a külváros szükségességét. Instanciájukban megírták, hogy már »más helyeken is vannak külvárosok, és ez a mi kérésünk nem a város hátrányára, hanem sokkal inkább a köz hasznára és fellendülésére irányul«, s ezért kéri, hogy a tanács a házak felépítését engedélyezze. Az ekkor már felépült több mint 230 ház már úgyis megüti azt a mértéket, hogy külvárosnak tekintsék, a város adózó portáit tehát a legközelebbi országgyűlésen úgyis fel fogják emelni, s ezért jobb, ha több az adózó, mint ha kevesebb lenne, s a külváros már eddig is jelentékeny összeggel adózott a belvárosnak. A polgárok egyébként sem a zsellérek részére akarnak építkezni, hanem maguknak, mivel a belváros elég szűk. A zsellérek számának szaporodása inkább a polgárság hasznára lesz, mert ha többen lesznek, akkor a polgárok olcsóbb munkaerőket kapnának. Attól nem kell tartani, hogy ezek majd sok állatot tartanak, mert ezt bármikor meg lehet tiltani, mint ahogy az a szomszédos Budán meg is

történt, ahol a zsellérek a legelő hiánya miatt nem tarthatnak egyáltalán állatokat, s mégis megélnek. Ami a zsellérek fosztogatásait illeti, ez még inkább ok arra, hogy a polgárok építkezzenek: »hogy a magunkét biztosan megtarthassuk«. Ha több ház van, egyik a másikra figyel. Ha pedig a polgár zsellért fogad be a házába, megnézi majd, hogy milyen ember az, hiszen a felelősség az övé, rossz embert tehát nem fogad be, s arra is ügyelni fog, hogy a zsellér a portióját megfizesse, ha nem a sajátjából akarja azt megfizetni. — A választott polgárság tehát a külvárosban, de még inkább a kertek között való település szükségességét bizonygatván, ennek további folytatását, illetve engedélyezését kérte a tanácstól. A tanács elfogadta a polgárság indokait, csupán azt kötötte ki, hogy a kertekben építkező polgárok előbb a tanácshoz forduljanak engedélyért, s a tanács indokaik meghallgatása után dönt majd esetenként, hogy engedélyezi-e az építkezést vagy nem.

A választott polgárság és a tanács tehát egymást támogatva igyekezett őrködni afelett, hogy a városban és a város területén ingatlant nem polgárok ne szerezhessenek. Ha meg is engedték a külváros alapítását, s a későbbi időkben annak további kiépülését hallgatólagosan el is tűrték, ennek kifejezett oka és indoka: az olcsó és könnyen elérhető munkaerő biztosítása volt. A vita során a választott polgárság nyíltan meg is mondta: a cél az, hogy a külvárosban napszámosok legyenek, mivel a külvárosban semmi más célra nem engedtetett meg a házépítés, hanem csak azért, hogy a házak tulajdonosai napszámosokat adjanak a városnak, hogy ne kelljen idegenekre szorulniuk.²⁶ A vita során felvetődött a külvárosi lakosok állattartási kérdése is, ami a szűk s főleg terméketlen határú Pest esetében igen jelentős kérdés volt. A nem polgárok számára az állattartás korlátozása a polgárság jogainak őrzésén túl figyelmeztet egyúttal a pesti polgárság állattenyésztési érdekeinek jelentőségére is. Mindezek azonban nem akadályozták meg a külváros fejlődését. A lakosság számának gyarapodása a természetes szaporodáson felül a város fejlődésének mind társadalmilag mind topográfiaiilag igen jelentős tényezője és okozója lett.

A tanács tehát nem tudta megakadályozni a külváros építkezésének folytatását, s így az új házak felépítése mind a Lerchenfelden, mind a kertek között, s később a szántóföldek és majorságok területén is, zavartalanul folyt, bár kissé hullámnzó ütemben. A külvárosi házak száma 1726 és 1769 között 865-re emelkedett, ebből a Terézvárosban 366 volt.²⁷

A külvárosi házak építése a további években, ha nem is ilyen gyors ütemben, de tovább folytatódott.²⁸ Mivel a Belvárosban ekkor már minimális az új telkek keletkezésének a száma — pl. 1772 és 1781 között csupán nyolccal emelkedett — ezért érthető, hogy a külvárosban az 1769-es 865 házzal szemben 1781-ben már 1111²⁹ házat találunk, 1792 körül pedig 1176-ot. Ebből a Terézváros területén az 1769-es 366-tal szemben 1792 körül 193-mal több, tehát 559 ház állott. A század végén már a Terézváros volt Pest legnagyobb külvárosa. Ugyanis a többi 619 ház

két külváros, a Ferenc- és Józsefváros között oszlott meg. A terézvárosi házaknak az összes külvárosi házakhoz viszonyított arányszáma egyébként az egész század folyamán fokozatosan emelkedett.³⁰

A külvárosi lakosság lélekszámára s városrészenkénti megoszlására a XVIII. századból nincsenek adataink. A XIX. század első éveiből való adataink azonban világosan mutatják, hogy nemcsak a házak számából lehet következtetni arra, hogy a Terézváros a legnagyobb külváros, hanem a lakosság számával is lehet azt bizonyítani. A Terézváros lakosságának száma 1806-ban már csaknem elérte a Belvárosét, s messze felette áll a József-, de még inkább a Ferenc- és Lipótvárosénak.³¹

A városi tanács tehát nem tudta 1741. évi elhatározását megvalósítani, hogy csak városi polgárnak engedi meg a város falain kívül a házépítést. Hogy a külvárosban a nem polgár napszámosok, kapások, segédek megtelepedése mennyire szükségszerű volt, valamint hogy főleg kezdetben honnan kapta a lakosság egy részét a külváros, azt világosan mutatja az 1746—47. évi portio-összeírás.³² Az összeírásban 864 háztulajdonos és 654 háznélküli (napszámos, kapás ember) szerepel. Azt ugyan nem tünteti fel ez az összeírás, hogy hány ház volt a külvárosban, de a háznélküliek nagy száma elegendő figyelmeztetés arra, hogy a város falai között már nem fért el a lakosság s hogy szükségszerű volt a külvárosi építkezés folytatása.

A pesti külvárosok, s köztük főleg a Terézváros, a tanács akadékoskodásaiból és főleg az ország gyarmati helyzetéből következő nehézségek ellenére, ezektől erősen befolyásolva, mégis fejlődtek. A tanács akadékoskodásainak okát nem lehet csupán a tanács tagjainak szűk látókörével magyarázni. Ezek a polgárok, akik Pest városának ügyesbajos dolgait intézték, ha nem is látták világosan az okot, mely a város lassú fejlődését előidézte, — azt világosan látták és érezték, hogy mi lenne a város feladata. 1764-ben az udvari kamarának a külvárosok építésének előmozdítására kiadott rendeletére válaszolva a pesti tanács kifejtette, hogy jöllehet Pesten külváros már harminc évvel ezelőtt magától kezdett épülni, jobb lett volna, ha ez nem történik, mivel Magyarországon a szabad királyi városok nincsenek előnyösebb helyzetben, mint a falvak és a mezővárosok. Igaz ugyan, hogy a mesteremberek és a kereskedők a városokban élnek és gyarapszanak, a falvakban és a mezővárosokban pedig a mezőgazdaságot kell előmozdítani, s az is igaz, hogy a falusiak a termékeik eladása céljából a városokat keresik fel, s itt viszont ruházati és iparcikkeket vásárolnak, — ez mind igaz, de nem Magyarországon. Itt ugyanis a városok mellett se szeri, se száma azoknak a falvaknak, ahol egyrészt vásárokat tartanak, másrészt ahol mesteremberek és gazdag kereskedők laknak, úgyhogy a falusiak nem járnak eladni és vásárolni a városokba.³³

A városoknak ezt a tanács által kifejtett feladatát a XVIII. század folyamán Pest városa nem tudta betölteni. E tanulmánynak nem célja a városiasodást gátló okok vizsgálata, s ezt a kérdést csupán abból a

szempontból veti fel, hogy a pesti külvárosok fejlődésének egyrészt akadályait, másrészt jellegzetességét illusztrálja. Ugyanis ilyen körülmények között nem lehet sem rohamos fejlődésről, sem pedig a városiaság kizárólagos terjedéséről beszélni, de különösen nem lehet szó olyan hatásról, mely csak városi funkciókat betölteni képes embereket: kézműveseket és kereskedőket vonzott volna a városba. A külvárosokban igen sok zsellér (kapás, napszámos) telepedett meg, akik kiváltképpen a polgárok földjeit művelték, terméketlen földeket termékennyé tettek (loca sterilia feracia reddunt), s akik nélkül a szőlőket a gaz nyomta volna el, a szántóföldek megsoványodtak és üresen maradtak volna — miként a választott polgárság írta egyik beadványában a tanácsnak.³⁴

Mindezekből azonban nem szabad azt következtetni, hogy a külvárosokban csak ilyen mezőgazdasági munkát végző napszámosok, kapások laktak volna. 1735-ben a külvárosban vagy ahogy akkor még nevezték, »a város előtt«, legnagyobbbrészt ugyan azok laktak,³⁵ a század végéig azonban lényegesen megváltozott a helyzet. Az 1798-ban összeírt 3375 személyből ekkor már 2584 a külvárosokban lakott, tehát csaknem 80%. Ez a nagy százalék nemcsak a szegényebb lakosság gyarapodásából állott elő, hiszen a külváros lakosságának csak 57%-a volt ekkor napszámos, kapás vagy segéd. Viszont ezeknek csaknem 100%-a ekkor már a város falain kívül lakott. A Belvárosnak a század végén szinte kizárólagosan önálló kereskedő és iparos lakossága volt. A Belvárosból kiszoruló kereskedő és iparos elem a város falait áttörve a városiaságot is magával hozva, igen nagy számban telepedett meg a külvárosokban is (1107). A kereskedők és iparosok csaknem 60%-a 1798-ban a külvárosokban lakott.³⁶

2. A felső külváros topográfiai kialakulásának kérdései

Pest XVIII. századi külvárosa topográfiai kialakulása kérdésének megoldását csak az egyes városrészek fejlődésének megvizsgálása után lehet remélni. Ebben a tanulmányban kísérletet teszünk arra, hogy a régi városi telekkönyvek adatait a városfejlődés kérdéseinek megvilágítására felhasználjuk. A telekkönyvek adatainak pontos helyhezkötése által lehetségessé válik egyrészt, hogy a külvárosnak egy korábbi állapotát bizonyos fokig rekonstruálni tudjuk, másrészt, hogy a külváros területe beépülésének jellegzetességeit megfigyelhessük.

Ebben a tanulmányban Pest XVIII. századi külvárosa felső része topográfiájának kialakulását és fejlődését kísérjük megvizsgálni, azt, hogy miként válik a XVIII. század elején még elvadult, lakatlan homoksivatag a század végéig kertes, kisvárosias településsé. Vizsgálatainkat a XVIII. század végével lezárjuk. Ennek oka főként az, hogy Pest fejlődésének is új korszaka kezdődött a századfordulóval. Ez a külvárosok fejlődését, kiépülését is meggyorsította, s az ezáltal felvetődő új kérdések kifejtése további tanulmányok feladata. Ezt a korszakhatárt szabja elénk a forrásanyag is. A XVIII. század első felében elke-

dett telekkönyveket nem vezették tovább 1800-nál, s a század végén elkészült Pest első pontos, legkisebb részletében is felmérések alapján szerkesztett térképe. E két forrás egybevetésével lehetővé válik, hogy a külváros alakulásáról és fejlődéséről meglehetősen pontos képet kapjunk.³⁷

A XVIII. század közepén még felső külvárosnak nevezett település 1777-ben kapta a Terézváros nevet.³⁸ Területe jóval nagyobb volt a mainál: a mai Rákóczi út—Tanács körút—Bajcsy-Zsilinszky út—Váci út közötti területről van szó, tehát a Teréz- és Erzsébetvárosról. A külváros keleti határát csak a XX. század területrendezései szabták meg, — a XVIII. században a mai Szövetség utca és Szív utca vonalán túl művelésre és településre alkalmatlan homoksvatag volt. Ez a nagy terület, s szinte azt mondhatni határtalanság az oka, hogy a külváros kialakulásának és fejlődésének egészen más törvényszerűségei vannak, mint a falakkal körülzárt városoknak. Elegendő, ha csak az utcahálózat fejlődésére és a telekformák alakulására gondolunk. A XVIII. században még beépítetlen, mezőgazdasági és kertes művelés alatt álló terület tagolódása jelentős és fontos probléma a külvárosok kialakulása szempontjából. A további fejlődésnek ez lesz a meghatározója. A szántóföldek, majorságok, kertek elhelyezkedését viszont a föld termékenysége, a víz közelsége, valamint a már meglevő egy-két út határozza meg.

Utcahálózatnak ekkor még nyoma sincs, a területet csak néhány nyugatról keletre vezető út tagolja, s ezek is inkább dűlőút jellegűek. A Dohány utcáról ekkor még nem beszélhetünk, hiszen csak a mai Síp utcáig terjedt szakasza volt meg, mint a Vác felől jövő, s Pestnél kelet felé elágazó útvonal célszerű lerövidítése. Folytatása csak a XIX. században keletkezett, a kb. a Rákóczi út és a Kazinczy utca sarkán állott városi vámház körüli terület felparcellázása révén. A mai Dob utca, Majakovszkij utca, Ó utca és Aradi utca vonala már ekkor is megvolt, s ezek még sokáig megőrizték dűlőút jellegüket. Az első kettő nevében viselte a mellette levő területeken folyó művelés jellegét: a Dob utcát »Ober mittlern Garten weg«-nek nevezték, a Majakovszkij utcát pedig »Ober meyerhof weg«-nek. Pusztán e nevekből is lehetne következtetni a Terézváros korai állapotára. De a telekkönyvek és a Balla-féle pesti belsőstérkép segítségével viszonylag pontosan helyhez tudjuk kötni a majorságokat, a szántóföldeket s részben a kerteket is.

A terézvárosi körgyűrűszakaszban kert, majorság és szántóföld övezetekről nem beszélhetünk. Ellenben, ha a Majakovszkij utca, valamint az Akácfa utca és a mai Jókai utca vonalával négy részre osztjuk ezt a területet, az egyes negyedek ingatlanfajtái kezdetben meglehetősen pontosan elkülönülnek egymástól.

1720 körül a mai Jókai, Majakovszkij, Rózsa Ferenc utca és Váci út közötti területen kizárólag majorságokat találunk. A Nagymező utca, Paulay Ede utca és Bajcsy-Zsilinszky út háromszögében szántóföldeket, s bár pontos adataink nincsenek, de valószínű, hogy a Nagymező utca, Mózár utca, Jókai utca és Majakovszkij utca közötti területen is szántóföldek voltak a legkorábbi időkben. A Majakovszkij utca két oldalán, s az Akácfa

utca, Dohány utca, Tanács körút által határolt terület volt a kertnegyed, mely még az 1730-as években kiegészült a Kertész utca és Akácfa utca közötti területtel. S végül az utolsó negyedben, az Akácfa utca, Majakovszkij utca, Szövetség utca és Dohány utca közötti területen vegyesen találunk majorokat és szántóföldeket. Természetes, hogy ezek a határok csak pillanatnyi helyzet rögzítésére alkalmasak, mert az egyes ingatlanfajták, mint a későbbiekben látni fogjuk, sokszor alakulnak át más fajtájuakká.

Az átalakulásnak és így a csökkenésnek leginkább kitett ingatlanfajta a szántóföld volt. Az 1718-ban elkezdett telekkönyv Pest város határában 461 különböző nagyságú szántóföldet tartott nyilván. Ebből csak 42 volt a Terézváros területén.³⁹ Ezek, mint láttuk, két negyedben terültek el. A felső negyedben, a vízfogói szántók folytatásaképpen, a váci országút mellett 18 szántó volt, de ennek felét már a szántók telekkönyve sem részletezte, mert már a telekkönyv bevezetésekor majorságokká osztották fel. Ezek nélkül az itteni szántók területe, a telekkönyv eléggé pontatlan adatai szerint, 21 hold. Az alsó negyedben jóval nagyobb volt a szántóföldek összterülete: 24 szántó, s ez $56 \frac{1}{4}$ hold. De ebből is 4-et (8 holdat) 1737-ben kertekké osztottak fel. S mivel a szántóföldek elég kis parcellák voltak, ebben a negyedben néhányat össze is vontak nagyobb táblába, pl. Wez Pál rézműves a 123., 124. és 125. sz. szántókat (összesen 7 hold), valamint Prauns-Reitter János kereskedő a 126—129. és a 132—135. számúakat ($7 \frac{1}{2}$ — $7 \frac{1}{2}$ hold).

A szántóföldeknek tehát egészen kis hányada feküdt a Terézváros területén. Tulajdonosaik városi polgárok (mesteremberek és kereskedők) voltak, s ezek legnagyobb részének a pesti határ más részein is volt szántóföld parcellája. Azonban míg a vízfogói és törökstrázsai szántóföldek még a XIX. század első felében is megőrizték szántóföld jellegüket, addig a terézvárosi szántóföldeknek azt a részét, amely a városhoz elég közel, és a vásártér, valamint a Majakovszkij utcában már igen korán felépült házak szomszédságában feküdt, egyrészt már a XVIII. század folyamán, másrészt a maradékot a XIX. század első éveiben háztelkekké parcellázták fel. A szántóföldek fekvésének pontos megállapítására azért van szükség, mert ezen a területen a későbbi utcahálózat rendszerét, a háztömbök elhelyezkedését és néhány utca elnevezését is csak ebből érthetjük meg.

A Majakovszkij utca és a váci országút vonala, valamint a mai Nagymező utca és Jókai utca közötti terméketlen terület (melynek középső részén a Balla-féle térképen még szemlélhető elhagyott temető terület el) által határolt háromszögben a szántóföldek a váci országútra dültek, tehát ezt a területet vízszintesen tagolták. S mivel az egyes szántók területe elég kicsiny volt, a háromszög kiszélesedő részén szükség volt egy dűlőútra, hogy a szántókat meg lehessen közelíteni: ez a mai Hajós utca vonala. Ez a vonal, valamint a Nagymező utca vonala azonban akkor lett jelentősebb, mikor ezeket a szántóföldeket átalakították egyrészt majorságokká, másrészt egyenesen háztelkekké parcellázták fel.

Az alsó negyedben elhelyezkedő szántóföldek tagolódása inkább függőleges irányú volt. A 118—125. sz. szántók a mai Majakovszkij utca vonalára dültek. Ezeket a szántóföldeket a telekkönyv helymegjelölése nyomán nevezhetjük felső majorságok melletti szántóföldeknek is. A 126—139., valamint a 451. és 459. sz. szántóföldek a mai Dohány utca és Szövetség utca vonalára dültek. Ezek, a telekkönyv nyomán hatvani kapun túlnak nevezhető szántóföldek, mivel a várostól kissé távolabb estek, a XVIII. században még nem kerültek felosztásra. Jóllehet némelyiken majorság épült, szántóföld jellegüket a XIX. század elejéig megtartották, s bár abban a korban osztották fel ezeket, amikor már tudatos városrendezési és építési szempontokat vettek elsősorban figyelembe, az utcahálózat kialakulását mégis jelentősen befolyásolták.

A szántóföldek művelésének megkezdésével és telekkönyvezésével egy időben történt a majorságok kiépítése és telekkönyvezése is. Az 1718-ban elkezdett telekkönyvben 73 majorságot tartottak nyilván, s ebből 26 volt a Terézváros területén.⁴⁰ A majortelkeket, hasonlóan a kertekhez és a szántóföldekhez, kezdetben általában ingyen adományozta a magistratus. Például 1716-ban kaptak a pesti szerviták ingyen egy majortelket tégláégetővel együtt. 1718-ban Chenu Anatol, Mohr Szevér, 1723-ban Herzog Ádám stb.⁴¹ Hogy a majorságok közül valamelyik a Rákóczi-szabadságharc előtt is létezett⁴² és közben elpusztult néhány majorság helyén épült volna fel, arra nincsen adatunk.

A 26 terézvárosi majorság közül 16 a Rákos-árok vonala mellett állott, kb. a mai Almásy tér és Nyugati pályaudvar közötti területen. Ezek voltak a helymeghatározóként sokszor emlegetett felső majorságok, szemben a mai Józsefváros területén volt alsó majorságokkal. A Király utcától északra elterülő részen a XVIII. században kizárólag majorságok voltak, melyeket a XIX. században osztottak fel házhelyekké. Ezeknek a majorságoknak a sorát ekkor csak a mai Aradi utca vonala szakította meg. Az Aradi utcával már 1718-ban találkozunk Zwerch gasse néven. A Terézváros e része utcahálózatának kialakulását azonban még a XIX. században is jelentősen befolyásolta ezeknek a vízszintesen tagolódó, tehát a mai Jókai utca vonalára dülő majorságoknak a fekvése. A majortelkeknek ezen a városhoz közelebb eső részén építették fel a gazdasági épületeket. A telkek kisebbik részét udvarnak használták, a többi részét kertnek, rétnak vagy esetleg szántónak. Az itteni majortelkek viszonylag elég nagy terjedelműek voltak, néha jóval nagyobbak, mint a szomszédságukban fekvő szántóföldek. A 22. majorság területe például 7 hold volt. Ebbe természetesen bele kell számolni az akkor még szabályozatlan Rákos-árok áradásai következtében a majorságok területén levő mocsaras részeket is. Az árok és a mocsaras részek melletti területek viszont kitűnő rétek voltak még a Rákos-árok 1750 körül történt szabályozása után is,⁴³ és jelentősen emelték a majortelkek értékét.

A Majakovszkij utcától délre elterülő néhány majorság területét hasonlóképpen csak a XIX. században osztották fel. Ellenben a Hajós

utca és Nagymező utca között, a szántóföldek szomszédságában elterült néhány majorság csak rövid ideig állott fenn. Felosztásuk már az 1740-es évek második felében megtörtént. Itt, a Majakovszkij utca, Nagymező utca, Ó utca és Hajós utca által határolt területen volt a 49, 50, 51, 54 és 70-es majorság. Volt még néhány majorság a kertek között is (41, 72, 73), de ezek a XVIII. század folyamán még megőrizték majorság jellegüket, s egyébként is ezeknek a városfejlődés szempontjából nem volt jelentékeny hatásuk.

Míg a szántóföldekről és majorságokról meglehetősen pontos ismereteink vannak, addig a terézvárosi kertek pontos helyének és számának meghatározása a legnagyobb nehézségekbe ütközik. Ugyanis a kertekről vezetett telekkönyv elveszett,⁴⁴ csupán a kertek átírási jegyzőkönyve maradt meg,⁴⁵ s ez csak kis töredékét tartalmazza a külvárosokban létezett kerteknek. De az ebben található adatokat sem tudjuk minden esetben pontosan helyhez kötni, hiszen az olyan helymegjelölések, hogy a hatvani vagy váci kapun túl, ilyen és ilyen számú kertek mellett vagy között, — nem segítenek ki. Abban az esetben, ha a kertet valamelyik ház telekkönyvi számával hozzák kapcsolatba, akkor már helyhez tudjuk kötni, sőt a jegyzőkönyvekbe másolt Gewöhrbriefben megadott méretek alapján kereteit is meg tudjuk rajzolni. Kertekre vonatkozólag adatokat találunk még a telekátírási jegyzőkönyvekben és a külvárosi telekkönyvek helymegjelölései között is.

A külvárosokban mindezek ellenére 280 kertről van tudomásunk, de ezeknek csak kis százalékaról tudjuk bizonyosan, hogy hol feküdt. Néhány kert helyét sejtethetjük, a legtöbbje azonban ismeretlen marad előttünk. A felső külváros területén fekvő kertek közül kb. 50-nek a helyét tudjuk pontosan megállapítani, s kb. még tízről feltételezhetjük, hogy hol feküdt.⁴⁶ Azt bizonyosan lehet állítani, hogy a terézvárosi kertek túlnyomó többsége a Majakovszkij utca, Tanács körút, Rákóczi út, Akácfa utca közötti területen volt.⁴⁷ Később, 1737 után szaporodott a kertek száma a 138—139. sz. szántóföldek felosztása révén, s 1760 körül a mai Kertész utca vonalát is átlépte a kertnegyed, ugyanis itt néhány szántóföldet kertézmesterek vásároltak meg, s azokat kertekké alakították át.

A kerteket a városi tanács osztotta ki 1720 körül a polgároknak. Hogy a kertek területe azelőtt szántóföld lett volna, s a szántóföldek felparcellázása révén keletkeztek volna az első terézvárosi kertek is, arra közvetlen bizonyítékunk nincsen. Van ugyan egy adat, hogy Proberger Jakab 1717-ben két szántóföldet akart kertekre felosztani,⁴⁸ de ez lehet elszigetelt jelenség is, s ebből még nem lehet általános következtetéseket levonni. Annyi bizonyos, hogy az 1720-as években már ez a kertnegyed létezett, sőt a városi tanács fokozott gondoskodása és védelme alatt állott. Ugyanis a tanács 1726-ban elrendelte, hogy mindazok, akik a város előtt kerteket kaptak, kötelesek azokat fásítani és mint kertet művelni, semmiképpen sem szabad szántónak s gabonaművek termesztésére felhasználni. Aki kertjét műveletlenül hagyja,

attól egy esztendő múlva elveszik, s azt a városi tanács egy másik polgárnak adja.⁴⁹ A tanács rendeletének meg is lett a foganatja: a harmincas években már szép, rendezett kertek voltak ezek, deszka- vagy sövénykerítések mögött gyümölcsösök, szőlők,⁵⁰ s bennük itt-ott pincék és prészázak.⁵¹

A kertek nagysága különböző, néhány holdas kert is volt, s volt pár száz öles is. Az ismertek nagyságából következőleg több mint 100 kertnek kellett a Terézváros e részén lenni. Ezeket a kerteket felsőkerteknek nevezték, s a közöttük húzódó Dob utca legkorábbi neve ezért Ober Gärten weg. S ennek az utcának az Akácfa utca után ma is meglevő elkanyarodásának az oka valószínűleg az, hogy az útnak az Akácfa utcán túli szakasza csak 1737 után keletkezett, mikor a már említett szántókat kertekké osztották fel. A Kertész utcán túli szakasza pedig még később alakult ki, de csak a Rákos-árok vonaláig tartott. Több útról ebben a legkorábbi időszakban nincs tudomásunk. A kertek fekvésének vizsgálata alapján feltételezhetjük, hogy az általában függőlegesen tagolt kertnegyedben (tehát a kertek a mai Tanács körüli rész kivételével a Majakovszkij utcára, Dob utcára és Dohány utcára dűltek) a kertek között vezethettek gyalogutak, s ezeknek a csapásain alakultak ki a későbbi időben e negyed keresztutcai.

*

Mindezeket figyelembe véve vizsgáljuk meg, hogyan alakult ki a kertek, majorságok, szántóföldek területén a XVIII. században az a Terézváros, mely a század végére Pest legnagyobb külvárosa lett. Vizsgáljuk meg a sok apró adatból kihámozható és megállapítható jellegzetes városfejlődésnek idő-, és ami ezzel a jelen esetben együtt jár, térbeli egymásutániságát. Ennek az idő- és térbeli egymásutániságnak az üteme a gátat egymás után több helyen átszakító folyó képéhez hasonlatos. A település a kertekben indult meg, majd hamarosan sor került néhány majorság felosztására, s egy pár év elteltével a szántóföldek egy részére is. Maradtak jócskán foltok, amelyeket csak évtizedekkel később ért el a városépítési hullám, — mint ahogy a megáradt folyó is csak bizonyos idő után önti el a magasabban fekvő területeket. Szigorú, kivételeket nem tűrő szabályai a településnek nincsenek. Van üteme, s ennek idő- és térbeli fázisait ha kezdetben, a település megindulásánál figyelemmel is tudjuk kísérni, később összefolynak: időben leginkább, és sokszor térben is.⁵²

Az első terézvárosi házak legnagyobbbrészt a kertek között épültek fel, mégpedig egyrészt a váci kapun kívül, a marhavásártér felé, a váci országútnak a Majakovszkij utca és Paulay Ede utca közötti szakaszán (3, 4, 5, 6. sz. házak), másrészt a felső kertek negyedében széjjel-szórva. A 8. sz. ház a Majakovszkij utcában, ott, ahol most a Kazinczy utca sarka van, a 10. sz. a Dohány utcában, a mai Akácfa utcai sarkon, a 11. a Hatvani országúton, a Nyár utca sarkán. Kivétel a kerti

települések közül a 115. és a 116. sz. ház, mely a 42. majorság területén épült, tehát a Majakovszkij és Rózsa Ferenc utca sarkán. A 9. sz. ház a kertnegyedben épült ugyan fel, már 1726-ban, de a 41. sz. majorság területén. A 15. sz. ház a hatvani kapuhoz közel, az országút és a Dohány utca között már igen régen fennállott.⁵³

Ezek az első házak még semmi változást nem okoztak sem az alaprajzon, sem a kertek területének nagyságán. A telek kert jellegét továbbra is megőrizte. Az 1730-as években, s még az 1740-es évek első felében is kizárólag ez a kertekbe település dívott. A legtöbb ház a már meglevő utak (dűlőutak) mellé épült. Egyrészt az országúti részekben — a mai Paulay Ede utcától a Nyár utcáig — találjuk az ebben az időben keletkezett házakat, másrészt az akkor még Mayr Hof wegnek nevezett Majakovszkij utca két oldalán, az országúttól körülbelül a mai Nagymező utca vonaláig. Itt 1747-ig 13 ház épült. A Majakovszkij utca és a Tanács körút sarkán a 200. sz. házat Mittermeyer Tóbiás Antal építette, akiről ez az utca a Mittermeyer Gasse nevet kapta, míg csak ki nem szorította ezt az elnevezést az ugyanebben a házban megnyílt, Angol királyhoz címzett vendéglő, valószínűleg a hatvanas években.⁵⁴ Innen származik a Király utca elnevezés. — Egy-két házat találunk még a felső kertek közötti úton, a mai Dob utcában is.

Ebben az időben, amikor még csak a kertek között épültek fel a házak, az első lényeges változást: az alaprajzot módosító változást a 100. és 101. kert felosztása nyomán 1736-ban itt felépült 169. sz. ház, s majd hamarosan, 1740 körül, egymás mellé felépült 211., 212., 224., 217. és 218. sz. házak okozták. Ezek megközelítésére egy a Dohány utca felől nyíló zsákutca keletkezhetett itt. 1750 körül, a 280. sz. nagy ház-telek egy részének felosztása révén keletkezett telkeken a 371. és 412—415. sz. házak felépítése idején ezt a zsákutcat hosszabbították meg a Dob utcáig. Így alakult ki Terézváros első keresztutcaja, melynek — jóllehet később s még igen sokáig Kereszt utcának, Kreutz Gassenak nevezték — a legkorábbi neve, mellyel már 1758-ban találkozunk, Weinreich Gasse volt. Az elnevezés a városi vámházzal szemben, tehát a mai Kazinczy és Dohány utca sarkán levő telek tulajdonosáról, Weinreich Mátyás vincellérről származik, aki ezen a telken 1747. körül épített házat, s azt ő, majd leszármazottai az egész század folyamán bírták.

Hasonlóképpen a Dohány utcáról nyíló zsákutca volt — valószínűleg már 1726-ban is — a mai Sip utcának egy része, mely a 41. majorság területén felépült 9. sz. házhoz vezetett. Ennek a majorságnak, illetve háznak a tulajdonosa Jobst János György volt, akinek a »Vademberhez« címzett kocsmájáról kapta ez az utca az első nevét, mellyel már 1757-ben találkozunk: Wildmann Gasse. 1757 és 1759 között szűnt meg ez az utca zsákutca lenni, amikor az 519—522. sz. telkeket kiosztották és beépítették.

Arra, hogy zsákutcából keletkezett keresztutca, a Balla-térkép is bizonyítékot szolgáltat. Ezen ugyanis a mai Klauzál utca még zsákutcaként (Sack Gasse) szerepel, s ez az állapot csak a XIX. század első

felében szűnt meg, amikor az itteni kertekben és szőlőkben házakat építettek, majd a nagy házkerteket felosztották, s ezután alakult ki a zsákutcának a megnyitásával a Kismező utca. Ez a zsákutca egyébként már 1740 körül is létezhetett, mert ekkor épült fel a 108. és 109. kertek között a 263. sz. ház.

A terézvárosi kertnegyedben az utcák megnyitására a kertek kisebb telkekre való felosztása idejétől, tehát az 1740-es évektől kezdve került sor. Természetesen nem minden kertet parcelláztak fel apró, néhány száz öles háztelkekké, s különösen nem egyszerre. A kertekből lassan-lassan eladogattak vagy hozományul adtak kisebb részeket, és igen kevés volt azoknak a kerteknek a száma, melyek rövid idő alatt töredezték szét apró részekre. Ilyen a Boros-féle kert felosztása 1760—1763 között 14 kis, 100—200 öles házhelyre. Ez a parcellázás a Dob utca és Majakovszkij utca között új utca nyitását is eredményezte. Az utca neve sokáig Neue Gasse volt, s csak később nevezték el a Kereszt utcáról, melynek tulajdonképpen folytatása volt, Kis Kereszt utcának. — Ilyen a Bobics- s Jambricskó-féle kert, illetve nagy háztelek felosztása 1762—1764 között, melynek eredménye volt az Akácfa utca — Dohány és Dob utca közötti — szakaszának megnyitása. Az utcának főleg a jobb oldala fejlődött, a másik oldalon még a század végén is főként szőlőskertek voltak.

A Nyár utca körülbelül 1765 körül keletkezhetett, amikor egyrészt Glas Márton 109. sz. kertjének (732—734. sz. házak), másrészt a 107. és 108. sz. kerteknek a felosztására sor került (747., 773., 789—790. sz. házak). — A Diófa utca kialakulása a Dob utca felől kiinduló zsákutcából történhetett 1760 körül, ugyanis az 558—560. sz. telkek kialakulását követnie kellett a zsákutca megnyitásának is. Ennek az utcának a Dob utcától a Majakovszkij utcáig terjedő szakasza 1770 után alakult ki, az 50., 51. és 52. sz. kertek felparcellázása alkalmával. S ha még megemlítjük, hogy a Mező utcának a Majakovszkij utcától a Dob utcáig terjedő szakasza 1755 után keletkezett, a 135. sz. és még néhány másik kert felparcellázása révén, akkor be is fejeztük azoknak az alaprajzot módosító változásoknak az ismertetését, melyeknek oka a kertek közötti építkezés megindulása, s főleg a kertek egy részének apró háztelkekre való felosztása volt.

A kertnegyed beépítésével kapcsolatban csupán azoknak az adatoknak az említésére szorítkoztunk, amelyek az utcahálózat megváltozását eredményezték. Itt a kertnegyedben a XVIII. század folyamán 251 ház épült fel, s ezeknek túlnyomó többsége (210) egészen kicsiny: 50—300 öl nagyságig terjedő telkeken. Ezeken a kis telkeken főleg zselérek, napszámosok, segédek telepedtek meg. A nagyobb területeken, tehát a felosztatlan kertekben felépült házak tulajdonosai polgárok s nemesek (Eszterházy, Orczy, Haller, Majtényi) voltak. Ezek a házak legnagyobb részét a város falaihoz közelebb eső kertekben épültek, főleg a mai Kazinczy utca és a Tanács körút között. A kertnegyedben elhelyezkedő néhány majorság területe a XVIII. század folyamán érintetlen maradt. S a század végén találunk ebben a negyedben még jócskán olyan

kerteket is, amelyekre nem épült ház, s melyek csak a XIX. században kerültek felosztásra.

A kertnegyed beépítésének megkezdődésével csaknem egyidejűleg a Majakovszkij utca, vagy ahogyan abban az időben nevezték: Mittermeyer Gasse végén, a felső majorságokon túl s a városi kivégzőhelyen innen, tehát a mai Rózsa Ferenc és Szív utcák között már az 1740-es években település kezdődött. Ennek a településnek valószínűleg egészen más indítéka volt, mint a kertnegyedben, eléggé lassú ütemben, »majd itt, majd ott« folyó megtelepedésnek. Az indítékot a felső majorságok közelségében kell keresnünk. Ugyanis az itteni település legnagyobbbrészt apró telkeken történt, és a települők csaknem kivétel nélkül zsellérek voltak, akik a közeli majorságokban és szántóföldeken találtak maguknak munkaalkalmat.

Itt a század vége felé Winckl Gassenak nevezett utca szögletében, a 42. és 43. majorság szomszédságában keletkezett először település. 1737-ben épült a 191. sz. ház, 1746-ban a 294. és 295., 1747-ben a 306., 1749-ben a 319., 1750-ben a 343. és 1751-ben a 245. sz. ház. Ezek a házak, bár tulajdonosaik szintén nem polgárok, általában nagyobb telkeken épültek. Ezek egy részének a területét azonban igen rövid idő alatt apró parcellákra szabták szét. Például a vesztőhely közelében levő 294. és 295. sz. házak telkén alig 10 esztendő alatt, 1748-tól 1757-ig, újabb 9 ház épült fel. Ezek a házak a Mittermeyer Gassetől délre feküdtek. Az ezektől északra elterülő területen — Kastperger Ferenc városi tanácsnok allodiumán, melyet az a várostól ingyen kapott⁵⁵ — 1757 körül igen apró, legnagyobbbrészt 200 öln aluli telkeken, 17 új ház épült. A házak tulajdonosai között egyetlen egy polgárt sem találunk.

Tehát itt, a várostól meglehetősen távol, 1740 és 1760 között kb. 35 házból álló, viszonylag zárt település keletkezett. Ez a település azonban nem terjeszkedett. Ennek okát minden bizonnyal abban kell keresnünk, hogy a városhoz közelebb eső területeken, a Majakovszkij utcától északra eső majorságok és szántók területén 1760 után bőven nyílt alkalom a zsellérség megtelepedésére. Így ez a távoli település szigetszerűen állott fenn egészen a XIX. század elejéig, mikor is sor került a mai Jókai utcától keletre eső területek — majorságok és szántóföldek — beépülésére.⁵⁶

Az 1718 körül már majorságokká átalakított szántóföldek területének, tehát a mai Hajós utca, Ó utca, Nagymező utca és Majakovszkij utca közötti területnek a felosztása s beépítése a kertekénél néhány esztendővel később, 1739-ben indult meg, legelőször a 49. sz. majorság területén. Pauer János György kőművesmester Greill Jánossal együtt vásárolta meg ezt a majorságot Sehn Mihálytól, s építette rá a 220. és 221. sz. házat. Ekkor a majorság területét kétfelé osztották, majd lassacskán külön-külön felparcellázták. A 221. sz. ház telkén épültek 1750 és 1760 között a 337., 408., 409. és 532. sz. házak, a 220. sz. házén pedig 1756 és 1761 között a 443., 444., 445., 618., 619., 626. sz. házak. Ez a majorság tehát egy-két évtized alatt 13 részre töredezett szét, részint öröklés, részint eladás révén, s végeredményben egészen kis telkekre. A 618—619. sz. házak felépülésének eredménye volt az Ellenbogen utcának

a Hajós utcától a Nagymező utcáig való meghosszabbítása. A következő majorság, mely felosztásra került, az 54. sz., a 49. sz. majorság mellett, ettől északra terült el. Ennek a felosztása az előző majorsághoz hasonló ütemben ment végbe, tehát az itt legkorábban, 1746-ban, ill. 1749-ben felépült 301. és 309. sz. házak telke oszlott fel 1746 és 1757 között 13 részre.

A többi itteni majorságot csak jóval később osztották fel. Az 50. sz. majorság, mely a mai terézvárosi templommal szemben terült el, csak 1772 körül került felosztásra, amikor is Fürster Illés 1200 Ft-ért Miszlaab Józseftől megvásárolta. Fürster két esztendő alatt 7 kis részt eladott 840 Ft-ért, s a maradékot 1774-ben eladta 1000 Ft-ért. Tehát 640 Ft-ot keresett a parcellázáson két esztendő alatt.⁵⁷ — Az itt elterülő 51. és 70. sz. majorság területét csak 1786 körül osztották házhelyekre (l. 1123—1125. sz. házak).

Ezeknek a majorságoknak a felosztása az utcahálózat kialakítására nem volt jelentős hatással, legfeljebb két utcának, a szántóföldek területe felosztásakor keletkezett Ellenbogen Gassenak és Kralle Gassenak a Nagymező utcáig való meghosszabbítását eredményezte. Városfejlődési szempontból a jelentősége az, hogy míg a kertek negyedére a kezdeti időben a szétszórt település volt jellemző, itt a felső majorságokon túli településhez hasonló zártabb település keletkezett, a szántóföldek és a Rákos-árok menti majorságok közvetlen közelében.

S ez a jelentősége az itteni néhány szántóföld korai felosztásának is. A szántóföldek közül először a Wuda-szántó került felosztásra 1764 körül. A szántó a Hajós utcára dült, s a felosztása után rajta keletkezett 506—517. sz. házak megközelítésére egy részét utcának hasították ki. Így a mai Paulay Ede utca és Bajcsy-Zsilinszky út sarkán volt Resch-féle majorságról elnevezett zsákutcát, amely ekkor még csak a 419—420. sz. telekig tartott — s később e telkek tulajdonosáról, Krall Ádám-ról nevezték Kralle Gassenak — a Hajós utcáig megnyitották. Ez a keskeny utca, miként a Balla-térképen még jól szemléltethető, a 419. telek után kiszélesedett, tehát már városrendezési szempont is érvényesült az utcanyitásnál.⁵⁸

1768-ban a volt Wuda-szántóval szomszédos Boros János-féle szántót osztották fel. Mind a Wuda, mind a Boros-szántó vásárlói között egyetlen egy polgárt vagy olyant, aki később polgár lett, nem találunk. A Boros-szántó felosztásával vált szükségessé, hogy a Hajós utcáról a Rosenwirth-majorhoz vezető dűlőutat — a későbbi Ellenbogen Gasset — utcává alakítsák át. Az Ellenbogen Gasse másik oldalán elterülő 107. szántó felosztására csak 1782 körül került sor. Ekkor történt a 105. és 106. szántóföldek között, az országúttól a Hajós utcáig a Rättig Gasse (Retek utca) megnyitása is.

A 103—106. szántók területének nagysága a XVIII. században nagyjából változatlan maradt, hiszen csak a 104. és 105. szántónak a Hajós utca felőli végén mértek ki néhány házhelyet 1777, illetve 1780 körül. E szántók területét azonban a század vége felé kertnek használták.

Az Ó utcától északra elterülő 100—102. sz. szántók területén viszont a század vége felé viszonylag sűrű település keletkezett. Az 1780-as években osztották fel 100—200 öles háztelkekre ezeket a szántóföldeket. Az itteni település két új utca nyitását eredményezte a mai Bajcsy-Zsilinszky út és a Nagymező utca vonala között: az Új utca és a Három szív utca megnyitását, valamint a Hajós utca meghosszabbítását az Ó utcától az országútig.

Meg kell még említeni a mai Nagymező utca, Mozsár utca, Jókai utca és a Majakovszkij utca által határolt területet, melyen kezdetben szántóföldek voltak. Szántóföld jellegét azonban a század második felében elvesztette, mert egyrészt kertekké és majortelkekké alakították át,⁵⁹ másrészt beépítették. Az első itteni ház a Nagymező utca és Mozsár utca sarkán épült (672. sz.) 1756 körül, s ennek a telkén 1768—1772 között még újabb 7 házat építettek. Az 52. majorság területének felosztására csak a XIX. században került sor. A vele szomszédos Pirethy-szántót 1770 körül osztották fel 29 apró telekre. A szántóföld közepén ekkor utcát nyitottak, melyet a szántóföldtulajdonos foglalkozása nyomán neveztek Rauchfangkehrer Gassenak. A Pirethy-szántó és a Majakovszkij utca közötti részt iskola, plébánia és templom céljára fenntartották. E három telkeknek a mai Jókai utcai végén azonban már a XVIII. század végén néhány ház épült.

Itt, a Majakovszkij utcától északra eső részen a XVIII. század folyamán 273 ház keletkezett a majorságok és a szántóföldek területén. Az itteni település sokkal sűrűbb volt, mint a kertnegyedben, a telkek is általában kisebbek, s feltűnően sok zsellér telepedett itt meg.

*

A XVIII. század folyamán tehát a Terézvárosból a város és a mai Jókai utca és Kertész utca közötti terület épült be. A felső majorságok területe és a Majakovszkij utcától délre eső szántóföldek és majorságok betelepülése, s e terület rendezése csak a XIX. század folyamán következett be.

A XVIII. századi Terézváros egyáltalán nem nevezhető városias jellegű településnek. Zárt házsort csak az országútnak a városfallal szemben levő részén találunk, a Terézváros egyéb részein az utcákra merőlegesen épült házak voltak, melyeknek jellemzője a tágas udvar, s a Majakovszkij utcától délre levő házak többségénél a házhoz csatlakozó kisebb-nagyobb kert. Az egymás mellett levő kisebb telkeken épült házak szinte falusiasnak nevezhető építésmódja által ez a városrész ekkor még nem keltette a zsúfoltság látszatát. Ezek a kisebb-nagyobb telkek legnagyobb-részt máig is eredeti méretükben maradtak meg. Elhelyezkedésüket, formájukat még mai térképen is szemlélhetjük. Az L, U, s végül négyzet alakban beépült telkek, emeletes házaikkal, szűk, kutyaszorító-szerű kicsiny udvaraikkal ma már elzárják előlünk azoknak az alapoknak a körvonalait, mely alapok megőrizték számunkra a Terézváros területének XVIII. századi tagolódását.⁶⁰

3. Külvárosi bíró hivatala

Befejezésül még néhány szót kell szólnunk a külváros XVIII. századi szervezetéről is. A külváros először 1733. január 5-én kapott előljárót (Vorsteher) Pindter Mátyás tégláégető mester, városi polgár személyében.⁶¹ Ekkor még csak a mai Józsefváros területén volt külvárosi település, s mivel ez a terület a várostól messze esett, szükségesnek mutatkozott előljáró kinevezése. Ebből az előljárói tisztségből fejlődött ki a külvárosi bíró hivatala (Richter in der Vorstadt). Ezt a bírót 1736-ban már a városi tanács ellenőrzése mellett, a lakosság választotta, s megválasztása után a tanácstól kapott utasításokat.⁶² A bíró mellé két esküdtet és egy kisbírót is választottak (Geschworne und Kleinrichter). Külvároson még évtizedekig a Józsefváros területén volt Lerchenfeldet értették, s így a bírák is mind itteni háztulajdonosok voltak. Például Tauser Ferdinánd, aki az 1740—1750-es években, csaknem két évtizedig külvárosi bíró volt, a Józsefvárosban volt háztulajdonos.⁶³ Hasonlóképpen az esküdtek is. A bíró és az esküdtek mentesek voltak a portiótól,⁶⁴ sőt a bíró 1753-tól kezdve fizetést is kapott, 1771-ig évente 12, attól kezdve 36 Ft-ot. Az esküdtek 1771 után az addigi 6 Ft helyett 18 Ft évi fizetést kaptak.⁶⁵

A külvárosi »restauráció« a belvárosi tisztújítás után következő valamelyik nap történt, tehát a külvárosban is kétévenként választották a bírót. A judex suburbi hivatal azonban nem officium volt, hanem servitia, s a bíró a város status personalisaiban mindig a város servitorai között sorolták fel.⁶⁶ 1766-tól⁶⁷ kezdve a megnövekedett lakosságú külvárost a hatvani országúttal két részre választották, alsó és felső külvárosra, s mindkét rész külön-külön választott magának ettől kezdve bírót, esküdteket és kisbírókat. A külváros két részének választási gyakorlata csak az esküdtválasztásnál tért el. Ugyanis míg az alsó külvárosban minden tisztújításkor a bíróval együtt újra választották az esküdteket is, addig a felső külvárosban az esküdteket életfogytiglan választották. Mindkét városrészben gyakorlat volt, hogy az esküdtek mellé létszámfeletti (supernumerarius) esküdteket is választottak. A választás szavazattöbbséggel történt, s a belvárosi választáshoz hasonlóan mindig három jelölt közül választottak. A jelöltek általában városi polgárok voltak. A külvárosi bíróságnak bevétele csupán a büntetéspénzekből volt. Ezt egy dobozban gyűjtötték, s bizonyos meghatározott időközökben a tanács kiküldöttjének jelenlétében az egyházatyának (Kirchenvatter) a templom fenntartására átadták. Ez a bevétel azonban meglehetősen csekély volt. Például a Terézvárosban 1783-tól 1786-ig a bíró 46 esetben ítélkezett (istenkáromlás, verekedés, kisebb lopás, jogosulatlan húsárulás, utcán való dohányzás miatt) s ebből csupán 51 Ft 24 kr volt a bevétel.⁶⁸

A XVIII. században tehát a külváros kialakulásával kapcsolatban kialakult a külvárosi igazgatás és elsőfokú bírászkodás ellátására egy szervezet, de mind ennek, mind a városfejlődésnek XIX. századi vizsgálata már egy következő tanulmány feladata.

JEGYZETEK

¹ *Gárdonyi Albert*, A ferencvárosi pusztatemplom. Tanulmányok Budapest múltjából. I. köt. Bp. 1932, 50—60 — *Belitzky János*, 100 év a pesti határ életéből, 1663 tájától 1756 tájáig. Tanulmányok Budapest múltjából. III. köt. Bp. 1936, 111—156. — *Belitzky János*, Adatok Budapest koraközépkori helyrajzához. Tanulmányok Budapest múltjából. VI. köt. Bp. 1938, 62—102. — *Gárdonyi Albert*, Középkori települések Pest város határában. Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. köt. Bp. 1940.

² Salamon Ferenc feltételezi ugyan Oláh Miklós szavai nyomán, hogy Pestnek is voltak a középkorban külvárosai, s ezek elhelyezkedésének meghatározásával is próbálkozik (a mai Kazinczy, Szentkirályi, Köztelek utcák vonala és a Rákos-árok között), azonban szellemes konstrukciójának elfogadható bizonyítékai nincsenek. (Budapest története. Bp. 1885, II. köt. 591—592.)

³ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1699. ápr. 28.

⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Pester Correspondenzbuch 1699—1700. 40. 1.: Pest város tanácsának jelentése a kamarai adminisztrációhoz külváros építése tárgyában, 1699. máj. 2.

⁵ *Gárdonyi Albert*, A ferencvárosi pusztatemplom. Tanulmányok Budapest múltjából I. köt. Bp. 1932, 59—60. — Figyelembe véve azonban, hogy amikor az udvari kamara 1696-ban a városnak átengedte az »öde gebäu« környékét, nem határozta meg, hogy ezek a város határának mely pontján feküdtek, s mivel az átengedéssel egyidejűleg az itt levő jó és friss vízről beszélt, melyre a városnak nagy szüksége van (1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 132), fel kell vetni azt a lehetőséget, hogy a külvárosalapítást a XVIII. század folyamán bő és jó vízéről közismert Illés-kútja közelében tervezték. — Nem hozható ugyan a külvárosalapítással közvetlen összefüggésbe, de meg kell említeni, mint lehetőséget az 1711-ben felépített Rókus-kápolnát is, amelynek helyén egy cella trichora alakú kis kápolna állott a középkorban (*Schoen Arnold*, A pesti szent Rókus kápolna. Bp. 1938, 3, 18.), s melynek romjait 1711-ben a pestis járvány alkalmával »öden Kirchen«-nek nevezték (1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 1102. 1711. aug. 26), s itt állottak — »hinter das alte gemauer« — a vesztégzárások barakkjai (»wo der Contumazisten hütten stehen« — 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 1105. 1711. szept. 5).

⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Pester Correspondenzbuch 1699—1700. 41.: Pest város tanácsának ismételt jelentése és panasza a kamarai adminisztrációhoz a külváros tárgyában, 1699. máj. 9. és 14. között.

⁷ *Salamon Ferenc*, Budapest története. Bp. 1885, II. köt. 579.

⁸ *Fekete Lajos*, Budapest a török korban. Bp. 1944, 100—109.

⁹ *Győrffy István*, Telekformáink. Földrajzi Közlemények (1935) 231.

¹⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti 1696-os összeírás.

¹¹ 1. sz. Áll. Ltár. Budai Ltár. Portions-Anschlag 1701. — A pesti XVII. századvégi állattenyésztés jelentőségére egyébként más vonatkozásban már *Belitzky János* is figyelmeztetett (100 év a pesti határ életéből. Tanulmányok Budapest múltjából. III. köt. Bp. 1934.)

¹² 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 701. és 898.

¹³ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 1153.

¹⁴ *Salamon i. m.* II. köt. 593.

¹⁵ A lakosság növekedésére, foglalkozási megoszlására és bizonyos fokig a differenciálódásra is 1.: Orsz. Ltár 1715. és 1720. évi országos összeírás, Pest, — Szabó Ervin Könyvtár: Bq. 339/51. Conscriptions Lista einer Ehrsammen Burgerschaft der königl. Frei Stadt Pest von 1-ten 9bris 1735 bis lezten 8bris 1736 betreffend. — A vásárok látogatottságának növekedésére következtetni lehet a Pest városi számadáskönyvek (1. sz. Áll. Ltár.) adataiból. A vásárjövedelem (vondem Vieh-trüb oder Standt Geldt) 1703—1704 évben 721 Ft 25 dénár volt, 1719—1721 évben 3794 Ft 6 dénár, 1730-ban 4999 Ft 26 dénár.

¹⁶ *Belitzky i. m.* 142.

¹⁷ *Gárdonyi Albert*, Budapest közállapotai a XVIII. század elején. Városi Szemle XXXI. évf. 4.

¹⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Rákosi malmok, majorságok, szántók és rétek telekkönyve, 1718.

¹⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1722. jún. 5.

²⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Balla Antal térképe Pest város határáról. — A Linien-graben keletkezési idejéről: *Gárdonyi Albert*, A pesti városfal. Historia (1929) 4—5. sz. 7—8.

²¹ *Gárdonyi Albert*, Budapest városrészeinek története. Pedagógiai Szeminárium VI (1935—36) 470.

²² *Turányi Kornél*, Pacsirtamező, Pest legrégebb külvárosi települése című, kéziratban levő összefoglalása az 1. sz. Áll. Ltárban.

²³ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1741, jan. 23. A tanács által a választott polgárságnak adott válasz 4. pontjában.

²⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1736. nov. 22.

²⁵ A tanács és választott polgárság vitája a Pesti tanácsülési jkvekben, 1741, jan. 23. és ápr. 14. — A választott polgárság 1741. ápr. 10-i beadványa: 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Választott polgárság iratai 17/1741. — *Gárdonyi Albert*, Budapest városrészeinek története. Pedagógiai Szeminárium VI (1935—36) 330—336. — Uő., Pest város hatósági szervezetének alakulása a Szilágyi-féle statutumig. Városi Szemle (1946) 369.

²⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti. Ltár. Választott polgárság iratai, 22/1744.

²⁷ A házak építési idejéről források nem tudósítanak, ezért kénytelenek voltunk a statisztika összeállításánál azt az évet figyelembe venni, amikor az adózás kezdődött. Az építkezés megindulása és az adózási kötelezettség életbelépése között eltelt idő hosszúságának esetenkénti megállapítása a telkek többségénél nem volt lehetséges. Az adózási adatokat a következő forrásból merítettük: Grund—Dienst Buch über die ausser der Statt Ligende Häuser. I—II. köt. Ez 1734-től 1767-ig tartalmazza az adatokat. Azoknak a telkeknek az adatai, amelyek ebből hiányoznak, valamint az 1767 utáni adatok a külvárosi telekkönyvekből valók. A külvárosi telekkönyvekben kezdetben nem minden esetben tüntették fel az adózás megindulásának az évét, ezért volt szükséges a Grund-Dienst Buch használata. A külvárosi házak számának évről évre való gyarapodása a következő volt:

Év	Külvárosi ház épült		Év	Külvárosi ház épült		Év	Külvárosi ház épült	
	összesen	Teréz-város-ban		összesen	Teréz-város-ban		összesen	Teréz-város-ban
1726	1	1	1746	12	5	1758	25	12
1734	102	10	1747	9	6	1759	24	10
1735	8	2	1748	3	3	1760	36	30
1736	40	3	1749	19	8	1761	10	5
1737	22	4	1750	19	8	1762	11	6
1738	21	5	1751	32	16	1763	47	24
1739	13	3	1752	12	1	1764	32	24
1740	18	13	1753	16	3	1765	21	13
1741	10	1	1754	20	9	1766	33	23
1742	12	3	1755	20	8	1767	30	14
1743	12	4	1756	32	9	1768	32	25
1744	15	1	1757	56	41	1769	32	11
1745	8	2					865	366

²⁸ Az erre vonatkozó adatokat lásd a külvárosi telekkönyvekben.

²⁹ Az 1772-es adat: 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Lista deren Häusern welche in die Classification eingetheilt worden, in Anno 1772. — Az 1781-es adat: 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Lajstromozatlan iratok 1781. máj. 5. Adófelosztási kulcs.

³⁰

Év	Külvárosi ház		
	összesen	Terézvárosban	%-a
1734	103	11	10
1750	344	82	24
1760	617	221	36
1769	865	366	42
1792	1176	559	47

³¹ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 7696. Különccsomó: Népszámlálások, 1806-ban Pest lakosságának száma a következő:

Belváros	10 911
Lipótváros	2 663
Terézváros	10 582
Józsefváros	6 960
Ferencváros	1 864

³² 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Portions-Anschlag sambt Empfangs Lista Anni Militaris 1746/47, So wohl ein Ehre sambe Burgerschaft als auch samentliche Inwohner betreffend.

³³ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 3955. Pest város tanácsának információjá az udvari kamara rendeletére.

³⁴ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Választott polgárság iratai, 51. sz. Lásd ugyanerre: Pesti Ltár. Intimata a. a. 4265. sz. alatt a tanács felterjesztését a helytartótanácsához. A beadvány célja az volt, hogy ezeket a kapásokat (vorstädler Hauer) a tanács ne vegye fel a polgárok közé.

³⁵ Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Bq. 339/51. — Conscriptions Lista... 1735—1736. Ekkor ugyanis a város falain kívül lakó 236 személyből 110 napszámos, 63 kapás volt.

³⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Conscriptions Buch (1797—98)-ból készített számítások alapján.

³⁷ E tanulmány alapjául szolgáló térkép Balla Antal munkája: Mappa specialis intravillani hoc est Fundorum Interioris Urbis, ac extra Moenialium circa cursum Danubii situatorum nec non Suburbiorum Josephini et Theresiani una cum Cunctis Allodiis, Hortis, Vineis, Agris, Foenilibus, ac Pascuo, quae Fossa circumvallationis includuntur in gremio... civitatis Pestiensis comprehensorum. 1. sz. Áll. Ltár. — Ez az 1784 és 1789 között készült és az 1. sz. Áll. Ltár tulajdonában levő térkép Pest első megbízható, pontos felvétele. S az első olyan térkép, amely a külvárosokat is teljes részletességgel ábrázolja. — A különféle külvárosi telekkönyvek adatainak rögzítését e térkép nélkül csak nagy nehézséggel és még több bizonytalansággal lehetett volna elvégezni. Arra pedig szükség volt, hogy megbízható képet kapjunk a Terézváros XVIII. század eleji állapotáról, s meg-rajzolhassuk az 1740 körüli helyzet térképét. E munka elvégzésénél az okozott nehézséget, hogy a Balla-térkép helyrajzi számai nem egyeztek meg a Grundbuch über die Häuser ausser der Stadt (1. sz. Áll. Ltár) számaival. Ugyanis az 1780-as évek közepén Pest házait városrészenként újra számozták, s ezek az új számok, az ún. Popular Nummerek kerültek a Balla-térképre. A házak újra-számozásával egyidejűleg minden valószínűség szerint telekköszefírás (vagy új telekkönyvezés?) is történt, de ez elveszett, ennek csak a névmutató könyve

maradt ránk. A névmutató könyvben a Balla-térkép számai szerepelnek. Ennek a névmutatónak a segítségével általában sikerült megtalálni a kapcsolatot a Balla-térkép és a régi külvárosi telekkönyvek között, a telkeket pontos helyhez kötni, s a legkorábbi: a házhelyeknél az 1733-as, a szántóknál, majorságoknál az 1718-as állapotig eljutni. — E tanulmány főforrása az ezeket a telekkönyvi számokat tartalmazó 3 kötet külvárosi telekkönyv.

³⁸ *Schmall Lajos*, Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. Bp. 1899, II. köt. 10.

³⁹ A Terézváros területén a következő számú szántóföldek voltak: a) a váci kapun túl: 100—111, b) a felső majorságoknál: 118—125; c) a hatvani kapun túl: 126—139, 451, 459.

⁴⁰ A 22—31, 41—44, 49—52, 54, 55, 57, 58, 63, 70, 72, 73. sz. majorságok voltak a Terézváros területén.

⁴¹ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. *Gewöhr Prothocoll über Rakos Mühlen* Mayerhoff, Acker und Wüsen.

⁴² Pest városa kétszáz év előtt. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* (1895) 78.

⁴³ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1749. máj. 5. A tanács és a választott polgárság elhatározta, hogy a Rákost a felső majorságokon keresztül a Dunába levezetik, s ott majd egy kallómalmost (Tuch walg) építenek. — Itt nyilvánvalóan nem a Rákos-patak levezetéséről van szó, amely jóval feljebb ömlött a Dunába, hanem arról a nagy árokról, amelyet már a középkori oklevelek is említettek, s a XVI. századtól kezdve a metszetek és a térképek feltüntetnek. Ez az árok, melynek eredetét még homály fedi — Duna-ág volt-e vagy mesterséges árok —, a XVIII. század folyamán is megvolt, s minden kapcsolat nélkül a feljebb folyó patakkal, szintén a Rákos nevet viselte. Körülötte mocsár volt, — 1. erre: 1. sz. Áll. Ltár. Rákosi malmok, majorok telekkönyve, 44. majorság: gegen dem Rakos, gegen der donau undt mit dem Ruckhen an dem Marrast ligend; 63. majornál: auszer dem Hattwaner Thor über dem Rakoss Graben; 71. majornál: Wasser graben. — A Balla-térképen a Rákos-árok egyébként már szabályozott állapotban szerepel.

⁴⁴ A kerteknek külön telekkönyve volt. Történik rá hivatkozás a külvárosi telekkönyvben, a 226. és 227. számoknál: »Grundbuch von denen Gartten.«

⁴⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. *Gewöhr-Prothocoll über die auszer der Statt-liegende Gärtten. So anno 1734 aufgerichtet worden. Tartalmazza 1734-től 1786-ig a tulajdonváltozásokkor kiállított tulajdonlevelek (Gewöhr-Brief) másolatait.*

⁴⁶ A Terézváros területén a következő számú kertek voltak: 1, 2, 6, 7, 8, 10, 11, 27—32, 36—38, 50—52, 54, 67—69, 71—73, 85, 99—101, 106—109, 111, 113, 114, 116—119, 135—137, 145, 155, 160—162, 171, 177, 190, 196, 206, 217, 218, 223, 230.

⁴⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Borbély Andor-féle gyűjteményben levő *Matthey*, Plan der kön. Haupt-Stadt und Festung Ofen 1743-ban készített, s a pesti oldal utcahálózatát is ábrázoló térkép fényképmásolata a Terézváros területén a hatvani országút és a mai Paulay Ede utca között kertet jelez. — A *Miller* Epitomejában kiadott Jo. Philip *Binder* által metszett térképen, (mely egyébként a Terézváros területének 1740 körüli helyzetét ábrázolja) szintén jól szemlélhető a Terézváros e részének kertes települése. Ez a térkép a Rákos-árok mellett elhelyezkedő majorságokat is ábrázolja.

⁴⁸ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1717. jan. 23.

⁴⁹ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1726. ápr. 29.

⁵⁰ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1741. jan. 23.

⁵¹ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. *Testamenta et Inventaria* a. a. 412, 655.

⁵² A terézvárosi település menetét a telekkönyvek, a Balla-féle térkép és a II. József-kori elveszett telekösszeírás megmaradt mutatókönyve segítségével rajzoljuk meg. Ezekre a forrásokra az alábbiakban külön nem hivatkozunk, hiszen a szövegben, a függelékben és a térképmellékleten található adatok alapján ezekben a forrásokban el lehet igazodni. Néhány vitás esetben felhasználtuk a teleklevelek, majd a telektárási jegyzőkönyvek kötetét, s az adatok helyességét

ezzel igazoltuk vagy javítottuk. — A házak építési idejének megállapítására a 25. jegyzetben részletezett Grund-Dienst Buch kötetét használtuk fel. Az alábbiakban erre sem történik külön hivatkozás. — A telektulajdonosok foglalkozási adatai — amennyiben a tulajdonosok polgárok voltak — a pesti polgárkönyvből valók.

⁵³ Ez a ház már az 1733 előtt készült belvárosi telekkönyvben is szerepelt 561. sz. alatt.

⁵⁴ A vendéglő már 1772-ben fennállott, s akkor Mayerhoffer János tulajdonában volt, aki engedélyt kért a tanácstól, hogy az ad Regem Angliae címzett vendéglőjében bálákat tarthasson. (1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1772. jan. 11.) — Egyébként ez előtt a ház előtt voltak a zsidók elárúsító helyei. Ezeket a bódékat és állásokat Mittermeyer és Hoffmanné már 1752-ben a zsidóknak adta bérbe a vásárok idejére. (Pesti tanácsülési jkvek, 1752. máj. 30.)

⁵⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 6404. — 1767-ben a városi tanács ellen emelt vádak és panaszok sorában a 11. pontban szerepel a Kastperger Ferenc elleni vád, aki a tanácstól ingyen kapott területet, zselléreknek (inquilinis) adta el, s azok ott 50 házat építettek. A vád egy részét (a zsellérek telekvásárlását) a telekkönyvből igazolni lehet, de az 50 ház túlzás.

⁵⁶ 1777-ben megszűnt a mai Józsefváros Pacsirtamező (Lerchenfeld) elnevezése. 1787-től kezdve ezt a terésvárosi felső majorságokon kívüli települést nevezték Lerchenfeldnek. (1. sz. Áll. Ltár. Telekátírási jegyzőkönyvek.) A Lerchenfeld elnevezés jelentése megfejtetlen.

⁵⁷ Ez a Fürster Illés parcellázta néhány évvel később a 101. sz. szántó területét is.

⁵⁸ 1752-ben Wuda Miksa engedélyt kér a tanácstól, hogy a szántóföldjén házat építhessen. A tanács azzal a megkötéssel adta meg az engedélyt, hogy a hely egy részét útnak kell meghagyni. (1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1752. ápr. 22.)

⁵⁹ Itt voltak a 160—162 sz. kertek és az 52. sz. majorság.

⁶⁰ Az itt vázolt települési kép eltér attól a képtől, melyet a földrajztudomány, főleg *Prinz Gyula* gondolatokban gazdag, alapvető monográfiája (Budapest földrajza, Városföldrajzi tanulmány. Bp. é. n. 104—114) és *Cholnoky Jenő* megjegyzései (Budapest földrajzi helyzete. Földrajzi Közlemények 1915) nyomán kialakított, s felveti azt a kérdést, hogy a városföldrajzi szemlélet, amely a helyi s főleg a helyzeti energiák vizsgálatakor induktív módszert alkalmaz ezek megismerésére, tehát történeti adatokkal magyarázza a város kialakulását, vajon a városföldrajz gerincének nevezett alaprajz-morfológiánál (*Prinz Gyula*, Európa városai. Pécs—Bp. 1923, 1.) megelégedhet-e azzal, hogy deduktív módszert alkalmazva mai, vagy legjobb esetben múlt századbeli alaprajzból (mint *Prinz teszi* Budapest esetében, Blaschnek 1832-es térképével. — Budapest földrajza. Városföldrajzi tanulmány. Bp. é. n. 105.) következtet régebbi, jelen esetben XVIII. század eleji állapotokra. Ez a tanulmány megkísérelte egy igen fontos forrásanyagnak, a telekkönyveknek a hasznosítását a város egy része régi alaprajzának, illetve állapotának megrajzolásához. Tehát az induktív módszert alkalmazta az alaprajz vizsgálatánál, abban a reményben, hogy ezeknek a történeti adatoknak, eredményeknek a földrajztudomány is hasznát veheti.

⁶¹ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1733. jan. 5. A tanács határozatának szövegét közli *Schmall Lajos*, Adalékok. II. köt. 9.

⁶² 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek, 1736. jún. 1.

⁶³ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek 1743. máj. 24., 1750. ápr. 20. — Számadáskönyvek 1753—1760, 1762.

⁶⁴ 1. sz. Áll. Ltár. pesti tanácsülési jkvek 1739. jan. 21. 1742. jan. 12.

⁶⁵ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. a. 4643.

⁶⁶ 1. sz. Áll. Ltár. Pesti tanácsülési jkvek 1766. ápr. 19.

⁶⁷ 1. sz. Áll. Ltár. Intimata a. a. 4010. — Pesti tanácsülési jkvek, 1766. ápr. 19.

⁶⁸ Mindezekre 1.: 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Relaciones a. a. 375, 548, Relaciones a. m. 500. sz. alatt található jelentéseket a külvárosi tisztújításról, vala-

mint az Intimata a. a. 6404. sz. alatt a Restauratorium Mandatumokhoz csatolt Status personalis et salarialisokban a terézvárosi tisztviselőkre vonatkozó adatokat. Terézvárosi bírák voltak a XVIII. században: 1771: Hahn Ferenc; 1772—1779, Strausz Fülöp; 1779—1783, Romaszeder Ferenc; 1783—1791, Dianovics Gáspár; 1791: Kőszöghy József.

FÜGGELÉK

Az 5—9. mellékletként szereplő térképeken, melyek a Balla-féle térkép alapján készültek, helyhiány miatt nem tudjuk a telkek kétféle (telekkönyvi és II. József-kori összeírás) számozását telkenként feltüntetni. A térképmellékleteken szereplő számok a Balla-féle térkép számai. Az ezeknek a számoknak megfelelő telekkönyvi számokat itt, a Függelékben közöljük. Az első számoszlop a Balla-térkép számaint adja, a második pedig az ezeknek megfelelő telekkönyvi számokat. Ez a számegegyeztetés segítséget nyújthat azoknak a kutatóknak, akik részletekbe menő kutatásokat kívánnak folytatni, s lehetőséget ad arra, hogy e tanulmány topográfiai részét ellenőrizhető módon alátámassza.

1 = 206	37 = 580	73	109 = 845
2 = 15	38 = 714	74	110 = 844
3 = 207	39 = 693	75 = 746	111 = 224
4 = 633	40 = 694	76 = 732	112 = 212, 225,
5 =	41 = 695	77 = 773	284, 285
6 = Wachthaus	42 = 910	78 = 789	113 = 211
7 = 11	43 = 739	79 = 790	114 = 314, 479,
8	44 = 740	80 = 747	115 = 169
9	45 = 741	81 = 801, 964	116 = 217
10 = Major	46 = 754	82 = 691	117 = 218, 271
11 = Linienhausl	47 = 755	83 = 738	118 = 838
12 = 258	48 = 696	84 = 839	119 = 577
13 = Major	49 = 689	85 = 298, 685	120 = 577
14 = 548	50 = 688	86 = 684	121 = 730
15 = 974	51 = 701	87 = 703	122 = 710
16 = 1039	52 = 687	88	123 = 660
17 = 341	53 = 724	89 = 690	124 = 821
18 = 756	54 = 708	90	125 = 822
19 = 786	55 = 709	91 = 737, 803	126 = 579
20 = 797	56 = 630	92 = 560	127
21 = 890	57 = 629	93 = 559	128 = 578
22 = 1009	58 = 628	94 = 558	129 = 528
23 = 550	59 = 581	95 = 922	130 = 415
24 = 551	60 = 962	96 = 995	131 = 414
25 = 552	61 = 10	97 = 996, 987	132 = 413
26 = 553, 554	62 = 761	98 = 996	133 = 412
27 = 736	63 = 263	99 = 997	134 = 371
28 = 545	64 = 818	100 = 998	135 = 545
29 = 544	65	101 = 669	136 = 574
30 = 543	66	102 = 668	137 = 292,
31 = 542	67 = 760	103 = 547	304, 410
32 = 541	68 = 735	104 = 728	138 = 326
33 = 686	69	105 = 1006	139 = 370
34 = 235	70 = 759	106 = 909	140 = 705
35 = 918	71 = 734	107 = 819	141 = 706
36 = 631	72 = 762	108 = 692	142

143 = 576	199 = 1040	256 = 8	311 = 486
144 = 698	200 = 1041	257 = 568	312 = 487
145	201 = 912	258 = 599	313 = 488
146	202 = 960	259 = 919	314 = 489
147 = 877	203 = 961	260 = 920	315 = 490
148 = 192	204 = 1083	261	316 = 491
149 = 325	205 = 1003	262 = 891	317 = 492
150 = 876	206 = 1003	263 = 715	318 = 493
151 = 731	207 = 1024	264	319 = 245
152 = 557	208 = 941, 976	265 = 458	320 = 191
153 = 342	209 = 954	266 = 457	321 = 614, 615
154 = 749	210 = 942	267 = 173	322 = Major
155 = 523	211 = 943	268 = 174	323 = Major
156 = 522	212 = 973	269 = 232	324 = Major
157 = 521	213 = 972	270 = 230	325 = Major
158 = 520	214 = 971	271 = 1126	326 = 805
159 = 519	215 = 959	272 = 1031	327 = 806
160 = 1154	216 = 638	273	328 = 817
161 = 9, 339	217 = 637	274 = 1098, 1016	329 = 816
162 = 149	218 = 636	275 = 1098, 1016	330 = 826
163 = 530, 549	219 = 640	276 = 1098, 1016	331 = 930
164 = 529	220 = 639	277 = 1147	332 = 834
165 = 979	221 = 641	278 = 1147	333 = 966
166 = 280	222 = 642	279 = Major	334
167 = 426	223 = 1066	280 = Major	335 = 1012
168 = 634	224 = 643	281 = 115, 116,	336 = 1013
169 = 635	225 = 644	274	337 = 1067
170 = 561	226 = 645	282 = 204	338 = 969
171 = 992	227 = 600	283 = 353	339 = 945
172 = 993	228 = 646	284 = 401	340 = 946
173 = 994	229 = 933	285 = 477	341 = 947
174 = 921	230 = 764	286 = 295	342 = 914
175 = 923	231 = 647	287 = 318	343 = 900
176 = 568	232 = 837	288 = 312	344 = 894
177 = 940	233 = 836	289 = 294	345 = 903
178 = 953	234 = 835	290 = 469	346 = 904
179	235 = 834 A.	291 = 470	347 = 948
180 = 830	236	292 = 351	348 = 949
181 = 362	237 = 887	293 = 352	349 = 950
182 = 361	238 = 783	294	350 = 958
183 = 611	239 = 780	295	351 = 1089
184 = 364, 365, 604	240 = 847	296 = 1128	352 = 1015
185 = 1002	241	297	353 = 965, 991
186 = 1002	242 = 627	298 = 345	354 = 957
187 = 1073	243 = 451	299 = 319	355 = 1012
188	244 = 1157	300 = 748	356
189 = 459	245 = 339	301 = 494	357 = Pfarrhof
190 = 567	246 = 936	302 = 495	358 = 902
191 = 832	247 = 199	303 = 496	359 = 893
192 = 566	248 = 305	304 = 497	360 = 901
193 = 565	249 = 200	305 = 497	361 = 880
194 = 564	250 = 208	306 = 497	362 = 879, 913
195 = 563	251 = 269	307 = 499, 500,	363 = 878
196 = 562	252 = 166	501	364 = 896
197 = 1127	253 = 569	308 = 502	365
198 = 1051	254 = 270	309 = 503	366 = 339, 672
	255 = Major	310 = 486	367 = 303

368 = 406	425 = 713	482 = 626	538 = 1019
369 = 309	426 = 704	483 = 619	539 = 1030
370 = 535	427 = 725	484 = 618	540
371 = 329, 377	428 = 707	485 = 445	541
372 = 337	429 = 753	486 = 444	542
373 = 221	430 = 752	487 = 424	543 = 1029
374	431 = 518	488 = 408	544 = 1140
375 = 220	432 = 808	489 = 532	545 = Major
376 = 443	433 = 807	490 = 463	546 = Major
377 = 937	434 = 517	491 = 452	547 = Major
378 = 938	435 = 1159	492 = 440	548 = Major
379 = 939	436 = 515, 516	493	549 = Major
380 = 944	437 = 515, 516	494 = 439	550 = Major
381	438 = 514	495 = 358, 742	551
382 = 927	439 = 513, 512	496 = 632	552 = Linien-
383 = 926, 925	440 = 511	497 = 328, 977	hausl
384 = 1042	441 = 510	498 = 332, 1119	553
385 = 525	442 = 509	499 = 301	554
386 = 524	443 = 508	500 = 539	555
387	444 = 507	501	556
388 = 800	445 = 506	502 = 1088, 1117,	557
389 = 802	446 = 505	1120	558
390 = 723	447 = 201	503 = 1097	559
391 = 340	448 = 504	504 = 1168	560
392 = 766	449 = 1078	505	561 = 1092
393 = 597	450 = 1085	506 = 1141	562
394 = 664	451 = 395	507	563
395 = 665	452 = 620	508 = 1080	564 = 1059, 608
396 = 712	453 = 442	509 = 1096	565
397 = 766	454 = 3	510	566
398	455 = 3	511	567
399 = 779	456 = 1149	512	568
400	457 = 988	513 = 1100	569
401	458 = 813	514	570
402 = 758	459 = 812	515	571
403 = 402	460 = 811	516	572
404 = 165	461 = 810	517	573
405 = 824	462 = 809	518	574
406 = 662	463 = 1130	519	575
407 = 1071	464	520	576
408 = 234, 378	465	521	577
409 = 311	466 = 1057	522	578
410 = 209	467 = 1050	523	579
411 = 7	468 = 1049	524	580
412 = 6	469	525 = 1048	581
413 = 214	470 = 1121	526 = 1074	582
414 = 5	471 = 1034	527 = 1022	583
415 = 222	472 = 1160	528 = 1070	584
416 = 4	473 = 1001	529 = 1112	585
417 = 612	474	530 = 1113	586
418 = 613	475	531 = 1087	587
419 = 441	476 = 1026	532 = 1061	588 = 1109
420 = 716	477 = 1025	533 = 1115	589
421 = 717	478 = 1010	534 = 1047	590
422 = 420	479 = 1008	535 = 1116	591 = 1125
423 = 419	480 = 1007	536 = 1065	592
424 = 726	481 = 1161	537	593

594 = 1123	600	606	612
595	601	607	613
596	602	608	614
597	603	609	615
598 = 1158	604	610	616
599	605	611	617

L. Nagy

DIE ENTWICKLUNG DER THERESIENSTADT

1. Die Fragen der Pester Vorstadtentwicklung

Vor dem 18. Jahrhundert besass Pest keine Vorstadt. Die erste Angabe über die beabsichtigte Gründung einer Vorstadt stammt aus dem Jahr 1699, doch wurde dieser Plan nicht verwirklicht, wahrscheinlich wegen der Schwierigkeiten die die Kameralverwaltung bereitet hat. Die Bedeutung des Bodenbaus, der Tierzucht und des Weinbaus, in denen wir den Grund für die Absicht der Vorstadtgründung suchen, verringerte sich infolge der Kurutzenbelagerung, der in den Jahren von 1710—11 wütenden Pestseuche, der grossen Steuerlasten, Militäreinquartierungen und der Überschwemmung von 1712 auf ein Mindestmaass.

Der Entwicklungsanlauf während der friedvolleren Jahre, die auf den Freiheitskrieg Rákóczi folgten, rückte die Idee einer Vorstadt von neuem in den Vordergrund. Allerdings führte unmittelbar ein anderer Grund als Bodenbau und Viehzucht zur Anlegung einer Vorstadt und die Arbeiten wurden in einem viel grösseren Umfang betrieben als vor dem Freiheitskampf. Die wachsende Bedeutung der Jahrmärkte, die Verlegung der Kurie nach Pest, folglich die Verwandlung Pests in einen Verkehrsmittelpunkt, ferner die Erstarkung von Handel und Gewerbe und parallel damit die im Verhältnis zu den beschränkten Möglichkeiten verhältnismässig starke Entfaltung des Ackerbaues, des Weinbaues und der Viehzucht — schliesslich die durch all das bedingte Vermehrung und Differenzierung der Stadtbevölkerung — im Zusammenwirken all dieser Faktoren können wir also die Ursachen; die fördernden und hemmenden Bestimmungsgründe des Entstehens und der Entwicklung der Vorstadt suchen.

Um 1730 entstand das sog. Lerchenfeld, die erste Vorstadtsiedlung von Pest, Gleichzeitig damit begann die Besiedlung des Geländes ausserhalb der Stadtmauern, der Entwicklungsprozess der Vorstadt von Pest, begleitet von den Kriteleien des Rates und der gewählten Bürgerschaft. Rat und gewählte Bürgerschaft wachten beide sorgsam darüber, dass im Weichbilde der Stadt niemand, der nicht ihr Mitbürger ist, sich Immobilien erwerben könne. Wenn sie die Gründung der Vorstadt trotzdem zuliesse und deren weiteren Ausbau schweigend duldeten, so hatten sie damit einzig und allein die Sicherung von billigen und leicht erreichbaren Arbeitskräften im Sinn. Die Zahl der Häuser in der Vorstadt betrug im Jahre 1769 865, um 1792 schon 1176. Gegen das Jahrhundertende übertraf die Vorstadtbevölkerungszahl um vieles jene der Innenstadt; 80 % der Bewohner wohnte damals schon in der Vorstadt. Fast 100 % der Tagelöhner, Hauer und Gehilfen wohnte schon ausserhalb der Stadtmauern, was 57 % der Vorstadtbewohner ausmachte. Am Jahrhundertende bestand die Bevölkerung der Innenstadt fast ausschliesslich aus selbständigen Kaufleuten und Gewerbetreibenden. Auch das aus der Innenstadt nach und nach verdrängte handel- und gewerbetreibende Element siedelte sich, mit dem Durchbruch der Stadtmauern die bürgerliche Lebensart mit sich verbreitend, zahlreich in den Vorstädten an. Beinahe 60 % der Gewerbetreibenden bewohnte in 1798 die Vorstädte.

2. Fragen der topographischen Entwicklung der oberen Vorstadt

Eine Beantwortung der Fragen hinsichtlich der topographischen Entwicklung der Pester Vorstadt des 18. Jahrhunderts können wir nur nach dem Studium der Entwicklung der einzelnen Stadtteile erhoffen. In unserer Studie befassen wir uns mit der Ausbildung und Entwicklung der Topographie des oberen Teiles der Pester Vorstadt des 18. Jahrhunderts (die Theresienstadt und Elisabethstadt von heute, das Gebiet des VI. und VII. Bezirkes; von 1777 an Theresienstadt genannt). Durch das Vergleichen der alten städtischen Grundbücher mit der zwischen 1784—89 aufgenommenen Karte von Balla erhalten wir eine Aufklärung darüber, wie sich die zu Beginn des 18. Jahrhunderts noch unbewohnte wilde Sandwüste bis zum Jahrhundertende in eine kleinstädtische Gartensiedlung verwandelte. Die Gliederung dieses Gebietes ist ein wichtiges und wesentliches Problem hinsichtlich der Entwicklung der Vorstadt und bestimmt ihren ganzen weiteren Werdegang.

Die von einer Mauer umschlossene Stadt war zu Beginn des 18. Jahrhunderts in einem weiten Halbkreis von Gärten, Äckern und Meiereien umgeben. Für die Grenze dieses Gürtels war der Flugsand bestimmend, und als in 1771 die Stadt zum Schutz gegen die Pest mit einem Graben umgeben wurde (dem sog. Liniengraben), ist eigentlich eine Scheidelinie zwischen dem fruchtbaren und dem unfruchtbaren Gebiet gezogen worden.

Im Theresienstädter Abschnitt des Halbkreises kann von Zonen von Meiereien, Gärten und Ackerland selbstverständlich nicht die Rede sein. Teilt man aber den Linien der Király utca, Akácfa utca, und der heutigen Jókai utca entlang dieses Gebiet in 4 Abschnitte, so lassen sich die Immobiliengattungen der einzelnen Viertel anfangs ziemlich genau voneinander absondern. Um 1720 finden wir im Gebiet zwischen der heutigen Jókai utca, Majakovszkij Rózsa utca und Váci út ausnahmslos Meierhöfe (diese sind die sog. Oberen Meiereien). In dem durch die Nagymező utca, Paulay Ede utca und Bajcsy-Zsilinszky út gebildeten Dreieck befanden sich Äcker und obwohl wir keine ganz genauen Angaben dafür besitzen, ist es immerhin wahrscheinlich, dass in den frühesten Zeiten, auch im Abschnitt zwischen der Nagymező utca, Mozsár utca, Jókai utca und Majakovszkij utca Äcker waren. Zu beiden Seiten der Majakovszkij utca und im Gebiet, das von der Akácfa utca Dohány utca und dem Tanács körút eingefasst ist, befand sich das Gartenviertel. Schliesslich finden wir im letzten Viertel, im Gebiet zwischen der Akácfa utca, Majakovszkij utca, Szövetség utca und Dohány utca gemischt Meiereien und Äcker vor. Diese Grenzen gelten selbstverständlich nur für eine in einem gegebenen Augenblick festgehaltene Situation, da sich die einzelnen Immobiliengattungen häufig umgestalteten. Die Erstellung des Situationsplanes der verschiedenen Immobiliengattungen ermöglicht uns allein, dass wir in diesem Gebiet das System des späteren Strassennetzes, die Lage der Häuserkomplexe und die Benennung einiger Strassen verstehen können.

Die Besiedlung der Vorstadt begann in den Gärten, bald kam es zur Aufteilung einiger Meiereien und nach einigen Jahren auch eines Teiles der Äcker. Es blieben recht zahlreiche Flecke, die von der Welle des Stadtbaues nur später erfasst wurden. Strenggenommene Regeln, die keinerlei Ausnahmen geduldet hätten, kannte diese Besiedlung nicht. Ihr Rhythmus lässt sich anfänglich in seinen zeitlichen und räumlichen Phasen verfolgen, später fließen diese Phasen ineinander über; vor allem zeitlich, oft aber auch räumlich.

Im Gartenviertel der Theresienstadt wurden im Laufe des 18. Jahrhunderts 251 Häuser erbaut, in der Mehrzahl (210) auf ganz kleinen Grundstücken (50—100 Klafter). Diese kleinen Grundstücke wurden hauptsächlich von Kleinhäuslern, Tagelöhnern und Gehilfen besiedelt. Die Eigentümer der auf grösseren Gebieten, also in den nicht aufgeteilten Gärten errichteten Häuser waren Bürger und Adelige. Diese Häuser standen grösstenteils in den der Stadtmauer näherliegenden Gärten. Das Gebiet einiger im Gartenviertel liegenden Meiereien blieb während des ganzen 18. Jahrhunderts unberührt. Sogar finden wir in diesem Viertel noch am Ende

des Jahrhunderts recht viel Gärten, welche unverbaut waren, und deren Parzellierung nur im 19. Jahrhundert ihren Anfang nahm.

Gleichzeitig mit dem Beginn der Verbauung des Gartenviertels entstand in der Gegend des heutigen Lövölde tér, also jenseits der Oberen Meiereien, eine verhältnismässig geschlossene Siedlung von 35 Häusern mit ganz kleinen Baugründen. Unter ihren Besitzern findet sich kein einziger Bürger.

Die Parzellierung der im Winkel der Majakovszkij-utca und Bajcsy-Zsilinszky út liegenden Meiereien und Äcker hat vom Gesichtspunkte der Entwicklung der Stadt die Bedeutung, dass, während anfangs das Viertel der Gärten sporadisch besiedelt wurde, hier eine geschlossener Siedlung entstand, ähnlich jener, welche sich jenseits der Oberen Meiereien erstreckte. Im Laufe des 18. Jh. wurden hier 273 Häuser gebaut, ebenfalls auf kleinen Gründen. Es liessen sich hier auffallend viel Kleinhäuser nieder.

Die Besiedlung und Regulierung der Gebiete der Oberen Meiereien und der südlich von der Majakovszkij-utca liegenden Ackerfelder und Meiereien wurde erst im Laufe des 19. Jahrhunderts unternommen.

Der Bereich der Theresienstadt des 18. Jahrhunderts kann durchaus nicht als eine Siedlung städtischen Gepräges angesehen werden. Eine geschlossene Häuserreihe finden wir bloss auf jener Seite der Landstrasse (des heutigen Tanács-körút), welche der Stadtmauer gegenüber lag, in den übrigen Teilen der Theresienstadt standen die Häuser senkrecht zur Strassenachse und hatten charakteristisch weite Höfe, während sich an die südlich der Majakovszkij-utca gelegenen Häuser mehr oder weniger grosse Gärten anschlossen. Dies kann eher als eine dörfliche Siedlungsweise bezeichnet werden.

Die Baugründe, die sich im 18. Jahrhundert in verschiedener Grösse ausgebildet haben, sind grösstenteils bis auf unsere Tage in ihrem ursprünglichen Ausmass erhalten geblieben. Ihre Lage und Form ist sogar noch aus einem Stadtplan der Gegenwart ersichtlich. Die in L-, U- und viereckigen Formen verbauten Baugründe, mit ihren mehrstöckigen Häusern, engen Innenhöfen verdecken heute schon die Umrisse jener Gründe, welche für uns die Gliederung des Gebietes der Theresienstadt im 18. Jahrhundert bewahrt haben.

Verzeichnis der Beilagen

Beilage 5—9. Grundriss der Theresienstadt um das Jahr 1740

Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság 1791-ben

I

Horváth Mihály már 1840-ben emlékeztetett rá, hogy az országgyűlés által 1791-ben kiküldött Kereskedelmi Bizottság »kikérte a nevezetesebb kereskedő városok kalmárainak véleményét«.¹ De majdnem egy évszázad is eltelt, míg közelebbi adatok kerültek napvilágra arról, hogy e vélemények kiktől származtak és mi mindent tartalmaztak. Kautz Gyula a gazdasági eszmék történetéről írva főleg Horváth Mihály nyomán, csak általánosságban említette a kérdést és egy-két egykorú nyomtatvány címét,² Concha Győző pedig az 1790-es évek politikai eszméinek vizsgálatát ki sem terjesztette a gazdaságpolitikai törekvésekre.³ A kereskedő polgárság szerepével e vonatkozásban először Hofhauser Margit 1930-ban megjelent doktori értekezése foglalkozott részletesebben.⁴ Tanulmányának érdeme, hogy elsőnek ismertette a különböző kereskedőtestületeknek és városoknak a bizottság iratanyagában, az Országos Levéltárban található beadványait, s ezzel, bármennyire kivonatos, néhol elnagyolt s nem mindig egészen pontos formában, mégis addig föltáratlan adatanyagra hívta fel a kutatás figyelmét. Az eredeti aktákból észrevette azok bizonyos közös jellemzőit is, így mindenekelőtt az ország különböző részeiből általánosan felhangzó panaszt az elnyomó osztrák gazdaságpolitika és következményei ellen. A megfigyelt jelenségeket azonban — s ez érthető módon fő hiányossága — nem tudta megfelelően a társadalmi fejlődés összefüggéseiben ábrázolni, társadalmi osztályok küzdelmével, törekvéseivel kapcsolatba hozni. A XVIII. század hazai gazdasági mozgalmait szerinte az magyarázza, hogy miután Magyarország a pusztulásból magához térve újra bekapcsolódott a »nyugati kultúrközösségbe«, az emberek az ország elmaradt helyzetén agitációs munkákkal igyekeztek segíteni, majd pedig a Kereskedelmi Bizottsághoz benyújtott javaslatokkal, miután a rendek 1791-ben »rájöttek«, hogy a javításhoz kellő szakértelemmel kidolgozott tervek alapján lehet majd csak hozzáfogni. Mindez tehát valami immanens józan ész alapján történék, elvonatkoztatva attól, hogy mit milyen társadalmi osztály miért és hogyan képes felismerni és követelni. Persze Hofhauser is beszél társadalmi osztályokról, olyan értelemben, hogy az ország »fellendítésére

Pest-Buda és a Kereskedelmi Bizottság 1791-ben

I

Horváth Mihály már 1840-ben emlékeztetett rá, hogy az országgyűlés által 1791-ben kiküldött Kereskedelmi Bizottság »kikérte a nevezetesebb kereskedő városok kalmárainak véleményét«.¹ De majdnem egy évszázad is eltelt, míg közelebbi adatok kerültek napvilágra arról, hogy e vélemények kiktől származtak és mi mindent tartalmaztak. Kautz Gyula a gazdasági eszmék történetéről írva főleg Horváth Mihály nyomán, csak általánosságban említette a kérdést és egy-két egykorú nyomtatvány címét,² Concha Győző pedig az 1790-es évek politikai eszméinek vizsgálatát ki sem terjesztette a gazdaságpolitikai törekvésekre.³ A kereskedő polgárság szerepével e vonatkozásban először Hofhauser Margit 1930-ban megjelent doktori értekezése foglalkozott részletesebben.⁴ Tanulmányának érdeme, hogy elsőnek ismertette a különböző kereskedőtestületeknek és városoknak a bizottság iratanyagában, az Országos Levéltárban található beadványait, s ezzel, bármennyire kivonatos, néhol elnagyolt s nem mindig egészen pontos formában, mégis addig föltáratlan adatanyagra hívta fel a kutatás figyelmét. Az eredeti aktákból észrevette azok bizonyos közös jellemzőit is, így mindenekelőtt az ország különböző részeiből általánosan felhangzó panaszt az elnyomó osztrák gazdaságpolitika és következményei ellen. A megfigyelt jelenségeket azonban — s ez érthető módon fő hiányossága — nem tudta megfelelően a társadalmi fejlődés összefüggéseiben ábrázolni, társadalmi osztályok küzdelmével, törekvéseivel kapcsolatba hozni. A XVIII. század hazai gazdasági mozgalmait szerinte az magyarázza, hogy miután Magyarország a pusztulásból magához térve újra bekapcsolódott a »nyugati kultúrközösségbe«, az emberek az ország elmaradt helyzetén agitációs munkákkal igyekeztek segíteni, majd pedig a Kereskedelmi Bizottsághoz benyújtott javaslatokkal, miután a rendek 1791-ben »rájöttek«, hogy a javításhoz kellő szakértelemmel kidolgozott tervek alapján lehet majd csak hozzáfogni. Mindez tehát valami immanens józan ész alapján történék, elvonatkoztatva attól, hogy mit milyen társadalmi osztály miért és hogyan képes felismerni és követelni. Persze Hofhauser is beszél társadalmi osztályokról, olyan értelemben, hogy az ország »fellendítésére

irányuló mozgalomban a polgárság és a nemesség egyaránt kiveszi részét». Szerinte azonban nem annyira saját feltételeiből következőleg, osztályhelyzetével összhangban veszi ki részét, hanem éppen ellenkezőleg: mintegy annak megtagadásával, valami ideális ihletettség állapotában. »A kereskedők — írja — tervezeteikkel megmutatják, hogy ők különbek a Magyarországot elárasztó házalóknál és kontároknál, akiknek csak a saját érdekük szent«, — a nemesség pedig, mely »eleinte csak saját jövedelmének gyarapítása céljából támogatta a mozgalmat, később már az ország jólétét tartja szem előtt«.⁵ Üres idealizálás, a konkurrencia elleni egykorú vádak szó nélkül való átvétele, a kezdeményező és vezetőszerepnek tévesen a kereskedő polgárságra ruházása: e tévedések is mutatják, hogy ezen az úton az 1790 körüli mozgalmak gazdaságpolitikai ágát sem lehet társadalmi összefüggéseiben, helyesen föltárni.

Ekkor, a feudalizmus válságának kezdetén, amikor először vetődnek fel, ha a későbbinél fejletlenebb formában is, a polgári nemzeti átalakulás problémái, külön figyelemmel kell mérlegelnünk, hogy mennyiben és hogyan alkot közös frontot a fejledező polgárság és a köznemesség egy része az idegen, gyarmati elnyomás ellenében. Hiszen ekkor, e mozgalmakban tűnik fel már a rendi ellenálláson túl egy új mozzanat is: a pesti és más kereskedők testületei »a gazdasági kérdések, különösen az osztrák vámpolitika elleni harc kérdéseinek kidolgozásában... a legélénkebben részt vettek. A nemes, már mint a burzsoázia szószólója, a polgári Magyarország érdekeinek képviselője is fellép. A nemes, akinek agrárexportját a közbeeső osztrák vámvonallal gátolta, és a kereskedő, aki elől az osztrák kereskedelem tőke fölözte le az állat-, bor-, gabonakivitel és az iparcikk-behozatal nem megvetendő profitját, közelednek egymáshoz a Magyarországot gyarmati sorban tartó osztrák merkantilista politika ellen«.⁶

Az alábbiakban e problémának és fővárosunk XVIII. századvégi viszonyainak ismeretéhez szeretnénk néhány kisebb adalékkal hozzájárulni, azon iratok alapján, melyek Pest és Buda részéről érkeztek be a Kereskedelmi Bizottsághoz.

II

A Bizottság 1791. március 12-én, Pozsonyban tartotta első, előkészítő ülését gr. Forgách Miklós nyitrai főispán, a II. József elleni ellenállás, a nemesi-nemzeti mozgalom egyik vezéralakjának elnöklete alatt. A jegyzőkönyv tanúsága szerint⁷ az ülés Revitzky Károly József árvai alispán, bizottsági tag írásbeli javaslatára⁸ egyebek közt azt határozta, hogy a helyi viszonyok közelebbi megismerése céljából felhívást intéz a »főbb városokhoz»: kereskedőtestületeik meghallgatásával fogalmazzák meg véleményüket a kereskedelem fellendítésének lehetőségeiről és akadályairól, mind általában, mind pedig helyi viszonylatban, valamint — külön is megemlítve — a vámrendszer kérdéséről, s küldjék el legkésőbb június végéig a Bizottságnak, mely július elején, Pesten készült

tárgyalásait megkezdeni. Ilyen értelemben küldte szét Forgách április 6-i körlevelét, felhívását⁹ 19 magyarországi és 6 horvátországi városhoz; az utóbbiak bevonása formailag is természetes és szabályos volt, de a horvát mozgalom vezérének, Skerlecz Miklósnak bizottsági tagsága és Forgách Miklóssal való szoros politikai kapcsolata ezen túlmenően is aláhúzta, hogy itt horvát és magyar vezetők összefogásáról volt szó az elnyomó osztrák vámpolitika ellenében.

A városok magistrátusai általában haladék nélkül nekiláttak a feladatnak. Sokhelyt külön, helyi bizottságot küldtek ki az anyag összeállítására. A pesti magistrátus már április 15-én továbbította a felhívást az érdekeltekhez, és ezek: a kereskedőtestület, de egyes vállalkozók, magánosok is hozzáfogtak véleményük, javaslataik formába öntéséhez. Így azután Forgách felhívására, ha nem is júniusban, de a nyár folyamán a legtöbb helyről, így Pestről és Budáról is beérkeztek a válaszok, időben ahhoz, hogy a Bizottság első, 1791. augusztus 10 — október 24. közötti ülészakán a tagok, s főleg a különböző beadványokat gondosan áttanulmányozó Skerlecz Miklós rendelkezésére álljanak.

Az idevonatkozó iratok a Kereskedelmi Bizottság anyagában (az ún. régi Országos Levéltárban) ma is abban a felállásban találhatók, ahogy a Bizottság jegyzője, Domokos Lőrinc békési követ a munka végeztével, 1793 elején elenchus kíséretében¹⁰ átadta őket a nádori hivatalnak. E felállítás nem mindenütt logikus, és helyenként nyilvánvalóan hiányos is: néhány irat csak a jegyzékben szerepel, azzal a megjegyzéssel, hogy Skerlecznél maradt (aki az egész anyagot átnézte és feldolgozta nagy elaborátumai írásakor), — de valószínűleg voltak olyan iratok is, melyeknek ma már jegyzékben sem találni nyomát.¹¹

A pesti és budai beadványok anyaga sem hiánytalan. Nagyobb részében azonban rekonstruálható, ha eredeti rendjükbe szedjük azon iratokat, melyek a bizottsági irattárban szétszórva találhatók a városok, a kereskedőtestületek és magánosok beadványainak külön kategóriái szerint.

E pestbudai anyagot a következőképpen állíthatjuk össze:

1. Pest város magistrátusának hivatalos kísérőlevele nem került elő
Mellékletei közül:

a) a pesti kereskedőtestület 1791. aug. 12-én a városon át Forgách elnöknek küldött felterjesztése szintén hiányzik, — ezt már félszázad előtt hiába kereste Pólya Jakab mind a Városi, mind az Országos Levéltárban.¹² Feltehető azonban, hogy ez csak formális kísérőlevél volt, a mellékletek felsorolásával. A testület jegyzőkönyvéből 11 mellékletre, köztük a pesti kereskedők egy összeírására lehet következtetni. Ezek közül azonban ténylegesen csak az alábbi található:

b) *Beschwerden und ohnmassgeblicher Vorschlag, wie dem Handel in Ungarn aufzuhelfen wäre. Von P(ester) H(andels) St(and).* (Nyomtatott füzet, h. é. n., 1790, 8°, 80 l.).¹³ Azt, hogy a címlap szigliái nem »ismeretlen szerző« nevének kezdőbetűit jelentik, mint Ballagi Géza gondolta,¹⁴ Mályusz Elemér állapította meg, rámutatva, hogy a már az előző

évben készült irat összeállításában bizonyára főrésze volt a kereskedőtestület egyik előjárójának, Liedemann Sámuel Jánosnak, aki a nyomtatványt bécsi útja alkalmával, 1790 júliusában személyesen nyújtotta át II. Lipótnak.¹⁵

c) Az elenchus szerint Pest város második helyen Bakál Athanáz gyapjúgyártó (Rasch Fabricant): *Die Hindernisse die dem Fabrique Wesen im Lande entgegen stehen* c. beadványát terjesztette fel.¹⁶

d) Felterjesztette továbbá Ofenheimer (Offenheimer) Izrael pesti kereskedő két beadványát is. Az egyik *Freimüthige Gedanken* címen a kereskedelem fellendítésének módjait tárgyalta,¹⁷ a másik

e) pedig kereskedelmi törvényszék (Tribunal Mercantile) felállítására tett javaslatot.¹⁸ Ez utóbbit a Kereskedelmi Bizottság a Jogügyi Bizottsághoz tette át.¹⁹

f) Az elenchus szerint Pest 5. sz. melléklete néhány pesti kereskedő azon külön beadványa volt, mely kívül latin címet visel: *Reflexiones quorundam mercatorum Pestiensium*, ezt azonban belül német cím (és szöveg) követi: *Notae einiger Pester Handelsleute*. Az 1791. augusztus 1-ről keltezett, pár lapos irat aláírói Natorp és társa, Angelaki Lascar, Pichler János, Pellenga György, Schimmer Károly és Glückswerth Mihály voltak.²⁰

g) *Unterthänigste Bemerkungen und vorgeschlagene Erleichterungsmitteln des sämtlichen Seidenfabriken-Standes zu Pesth*. A Bizottság elnökéhez címzett beadvány szövegéből kitűnik, hogy valamennyi pesti selyemgyártó nevében és több-kevesebb közreműködésével a Valerostestvérek, a legnagyobb pesti manufaktura tulajdonosai állították össze.²¹

2. Buda város magistrátusának Forgách elnökhöz címzett, 1791. július 29-én kelt fölterjesztése s egyben kísérőlevele fennmaradt.²² Ez az alábbi mellékletekre hivatkozik:

a) *Commentatio de promovendo in Regno Hungariae Mercimonio* (H. é. n., 4°, 81.). Nyomtatott irat, 1790. május 10-ről Pozsonyból keltezve és »Magyarország kereskedő céhei« (Contubernia Mercatorum Inclyti Regni Hungariae) aláírással ellátva.²³

b) Höpfinger Jakab budai (óbudai) selyemgyártónak a bizottsághoz címzett, 1791. június 30-an kelt német irata.²⁴

c) Kuny Domokos budai majolika-üzem tulajdonosnak a városi magistrátushoz címzett, 1791. július 2-án kelt német véleménye.²⁵

d) A város kísérőlevelénél később, nyilván attól függetlenül nyújtotta be a bizottsághoz Mazzocato (Mazzucato) Ágoston, az óbudai kincstári selyemlegombolyító üzem vezetője, 1791. aug. 16-án kelt, olasz nyelvű iratát: *Cultura ed intiera manipolazione del prezioso prodotto della seta* címen.²⁶

A Bizottság iratanyagában nem szerepel, de Skerlecz iratai közt fennmaradt egy *Grund-Sätze* c. beadvány szövege is, melynek külzetére egykorú kéz vezette rá: *Projectum Judaei Mandl*. Bár nem bizonyítható azon feltevésünk, hogy e beadvány talán egy ez időben szereplő

Mandl nevű pesti kereskedőtől származik, aligha követünk el hibát, ha a pestbudai anyaggal együtt tárgyaljuk, bármi úton került is valaha Skerlec kezébe.²⁷

III

A különböző beadványok közelebbi elemzéséből világosan kitűnik, hogy a pestbudai anyagra is áll lényegében az, ami az egészet jellemzi: hiába keresnénk benne egy izmos, életerős, saját lábára kívánckozó, vállalkozó kedvű burzsoázia követeléseit; ehelyett inkább panaszt találunk, esedezést védelemért, mások segítségéért a vállalkozás feltételeinek megteremtése érdekében. Áll ez annak ellenére, hogy Pestbuda központi jelentősége, főleg Pest aránylag gyors fejlődése következtében, már nyilvánvalóan kibontakozóban van, annyira, hogy haladó politikai és kulturális mozgalmainkban is kifejezésre kezd jutni: Hajnóczyék a magyar jakobinus mozgalom, Kármán József pedig a magyar felvilágosult irodalom központját igyekeznek itt megteremteni. Aligha véletlen, hogy egyetlen más városunkból nem érkezett a Bizottsághoz a pestinél és budainál gazdagabb, az ipari és kereskedelmi tőkét egyaránt és több-rétűen képviselő anyag. Ha eltekintünk attól az igen nagy érdeklődéstől, melyet a magyarországi terménykivitel lehetőségeinek kérdése váltott ki mindenekelőtt az adriai tengerparti kereskedelemben közvetlenül érdekeltekből, akkor azt mondhatjuk, hogy a Bizottság által fölvetett kérdések a hazai polgárság részéről éppen e két ikervárosban találtak a leg-élénkebb visszhangra, melyek egyikét, Pestet, a Bizottság maga is ülései színhelyéül választotta. Persze mindez olyan formában is megfogalmazható, hogy más városaink sok tekintetben még elmaradottabb ipari és kereskedelmi viszonyairól még szegényesebb anyag tanúskodik. A kezdődő, alakuló újat azonban nem volna egészen helyes olyan mértékben várni a feudalizmus válságának e kezdeti, XVIII. század végi, mint egy fél-század múltán, végső szakaszában.

Az elmaradottság különösen szembetűnő, ha előbb az iparral, az ipari tőke jelentkezésével kapcsolatos adatokat vesszük sorra. Az ország gyarmati jellegű alárendeltsége nem engedte levegőhöz jutni a hazai ipar vérszegény, állandó halálveszéllyel küzdő kezdeteit. Az is jellemző, hogy e kezdetek közt viszonylagosan éppen a selyemgyártás kapott nagyobb helyet, különösen pestbudai vonatkozásban, amint erről a beadványok belső, tartalmi aránya is tanúskodik. A selyemtermelés a kormányzat hivatalos támogatását élvezve terjedt el a század folyamán a Bánságon kívül Szlavóniában, majd egyre északabbra az Alföldön és a Dunántúl keleti részén. A támogatás célja természet szerint első-sorban az volt, hogy az örökös tartományok ipara számára biztosítson nyersanyagot. E nyersanyagot a század végén is legnagyobb részben az országon kívül dolgozták fel, az örökös tartományokban, ahonnan készárú formájában, évente kb. 1 000 000 Ft értékben hozták be újra a magyarországi piacra. Bizonyos, bár természetesen igen korlátozott,

mellékes tér azonban hazai üzemek számára is nyílt, főleg Pest-Budán, ahol a selyemtermést államilag felvásárló kamara központi begyűjtési raktárából némi nyersanyaghoz lehetett jutni. Persze főleg olyan üzemek alapítására volt lehetőség, melyek a gubók legombolyításával, selyemfonal orsózásával, vagyis lényegében a nyersanyag fejlettebb szinten való elkészítésével, vagy legfeljebb félgyártmányokkal inkább csak előkészítették, semmint versenyükkel veszélyeztették az örökös tartományok selyemfeldolgozó iparának működését. Ezért, az összegyűlt, fonatlan selyem feldolgozása érdekében kapott a 80-as években kamarai segítséget az egyébként is osztrák tőkével dolgozó Fachini Pál egy óbudai fonoda, filatorium felállítására, mely azonban 1789 körül már megszűnt.²⁸ Ezért bízta meg a kormányzat a Velencéből hívott Mazzocato Ágostont, technikai eljárások tökéletesítőjét, egy selyemgombolyító üzem berendezésével és vezetésével. Ez az óbudai Abspinnungs-Fabrique 1786-tól kezdve működött, s képezte egyúttal azokat, akiket a helytartótanács az ország különböző részeiből e célra odaküldött, sőt még jutalmakkal is buzdított. Az új, jobb eljárás elterjesztésének elsősorban az volt a célja, hogy az örökös tartományok ipara jobb, finomabb nyersanyagot kapjon. A fentiekből érthető, hogy Mazzocatónak a Bizottsághoz intézett, fent említett beadványa miért nem foglalkozik a hazai ipari üzemek jellemző problémáival, s miért szorítkozik eljárási módszerek ismertetésére, amivel válaszol ugyan a Mazzocato szerepével, technikai eljárásával foglalkozó, korábbi irodalmunk egyik kérdésére,²⁹ de nem azon kérdésekre, melyeket e vizsgálatban tűztünk magunk elé.

Elég világosan felelnek azonban ezekre az 1/g és 2/b alatt említett Valero-, illetve Höpfinger-féle beadványok. A Valero testvérek, István és Tamás, Bécsen át Dél-Magyarországra került spanyol család már pestbudai születésű leszármazói, 1776-ban alapították Pesten ez időszak első és a század végéig legnagyobb tőkés manufaktúráját, az első évtized végén 126 szövőszékkel dolgozó selyem-, bársony- és flórgyártó üzemet. Velük közel egy időben telepedett le kamarai segítséggel Óbudán két bécsi selyemiparos: Höpfinger Jakab és sógora, Beywinkler József; közülük az első rendezte be a valamivel nagyobb, és modernebb üzemet, amely azonban a maga 16 szövőszékével messze elmaradt a Valero-féle vállalkozás mögött. Beywinkler üzeme, melyet halála után (1784) középső fia: Sámuel vett át, még közelebb állt a régies műhely-típushoz; a tulajdonos családtagjaival, gyermekeivel maga is dolgozott a szövőszékek mellett, és a pesti vásárokon maga árulta sátrában gyártmányait.

Valeróék hangsúlyozottan az egész pesti selyemgyártótestület nevében nyilatkoztak. Ennek tagjai nincsenek névszerint felsorolva, de köztük számíthatjuk talán Beywinkler József hasonló nevű, legidősebb fiát, aki 1781-ben Pesten nyitott kisebb fajta, önálló üzemet. Ezeken kívül valószínűleg még 4–5 selyemgyártó működött Pesten ez időben, így Lenner Tóbiás, a mindössze 4–5 segéddel dolgozó, szegényedő Leimner Antal, az ugyancsak kisebb műhellyel bíró Herzogh Károly, valamint Graetz Henrik terézvárosi selyemgyártó, akiről csak annyit

tudunk, hogy Mandl pesti kereskedő számára bérben dolgozta fel a töle kapott nyersanyagot 1790-ben. Mindezek közül azonban a Valero-féle manufaktúra volt messze a legnagyobb.³⁰

A Valero-féle beadvány alapkérdésként a nyersanyaghiányból indul ki, s ennek megszüntetéséhez szeretné a nemesség, a »ganze edle Nazion« segítségét megkapni. A hiányon kétféle módon kívánna segíteni. Egyrészt a termelt selyem mennyiségének növelésével, amit különböző adminisztratív és felvilágosító rendszabályok alkalmazásával lehetne szerinte előmozdítani: a megye, a földesúr, a közigazgatási apparátus igyekezzék a parasztot eperfák ültetésére serkenteni; kívülről, így főleg Sappel János selyemtermesztési felügyelő szlavóniai körzetéből pedig hívjanak be manipulánsokat, akik példát mutatnának a falu népének a hasznot hajtó selyemtermelésre, s annak helyes módjaira. Másrészt azonban — és nyilvánvalóan ez az égető probléma — a meglevő hazai nyersanyagmennyiséget kell méltányosabban úgy elosztani, hogy külföldre szállítás helyett elsősorban a hazai szükségletet fedezhesse! A nyersanyagkérdés mögött tehát végeredményben ismét gyarmati jellegű alárendeltségünk kérdése jelentkezik: amíg aránylag bőven volt nyersanyag, addig a hazai üzemeknek is jutott belőle, 1787 után azonban, midőn a török háború alatt a délvidéki selyemhozam igen nagy mértékben csökkent, ugyanakkor pedig a kedvezőtlen időjárás miatt az itáliai selyemtermés is gyengének bizonyult, akkor a meglevő kevesebb nyersanyagot igyekeztek elsősorban az örökös tartományok iparának juttatni. A kamara ugyan tartott Pesten selyemárverést, ezen azonban a tökéreőbb bécsi vásárlók könnyen túllícitálták és maguk alá gyűrték pestbudai versenytársaikat. A helytartótanács ugyan kérte, hogy a magyar fabrikánsok elővételeben és a bécsi árnál 5%-kal olcsóbban kapják meg a nekik szükséges, hazai nyersanyagot, ezt azonban az államtanács minden további nélkül elvetette. A nyersanyag legnagyobb részét külföldi vállalkozók szerezték meg, a pesti üzemeket csökkenteni kellett, úgy hogy a tulajdonképpeni selyemgyártás hosszú hónapokra valósággal leállt Pest-Budán. Valeróék annyira nem merték a szabad versenyt vállalni, hogy továbbra is ragaszkodtak javaslatukban az államkincstár központi felvásárló és elosztó szerepéhez, magánvállalkozóké helyett, csak azt szerették volna valami módon elérni, hogy az állam a már meglevő hazai üzemek ellátásáról is megfelelően gondoskodjék. Azt kívánták, hogy »az állam a belföldi selyemmel elsősorban és az igény teljes kielégítésével a hazai fabrikánsokat láttassa el, és csak nyersanyagának fölöslegével forduljon külföldiekhez«. A nyersanyag hiánya tönkretéheti az üzemeket, és ha idegen selyemkereskedők vagy gyártók a hazaiaknak számukra hátrányos fejlődését megirigylük vagy éppen meg akarják akadályozni, akkor mindenképp arra törekednek, hogy magas helyeken keresztül vigyék a belföldi selyemtermés saját maguknak való megszerzését; ennek következtében a hazai fabrikánsnak nyakát kell szegnie, ahogy azt minékünk, nagy kárunkra, már tapasztalnunk kellett és amitől sajnos a jövőben is tartanunk kell.

Valeróék, akik nem először fogalmazták meg panaszukat a bécsi gazdaságpolitika következményeiről, láthatólag észrevették, mert helyzetüknél fogva észrevehették, e gazdaságpolitika összefüggését az osztrák kapitalizmus érdekeivel. A méltánytalan nyersanyagelosztást nemcsak a pusztta hiányra vezették vissza, hanem az osztrák selyemipar tudatos törekvésére, hogy e hiányt kihasználva és mesterségesen fokozva tönkretegy magyarországi konkurrensait. Mivel pedig alárendeltségünk abban is megnyilvánult, hogy a tőkeerősebb külföldi fabrikánsok gyártmányaikkal elárasztják a magyar vásárokat, Valeróék azt javasolták, hogy »a külföldi fabrikánsoknak saját gyártmányaikkal üzőtt kereskedését nehezítsék meg, tranzító vámokkal korlátozzák és legfeljebb a tranzító kereskedelmet engedjék meg nekik«. Ezzel lényegében a vámvédelem gondolatát vetették fel, mindjárt hozzátéve azonban, hogy ha ez nem volna keresztülvihető — amint nyilván nem is tartották keresztülvihetőnek — akkor legalább a magyar gyártmányok kivitelének kell az osztrák behozatallal egyenlő jogokat biztosítani. Védvám helyett a kivitel megkönnyítése az egyenlő elbánás elve alapján: a még fejletlen ipari tőke így alkalmazkodik jellemző módon a nemesi mozgalom programjához, amely az erősebb osztrák ipar versenye következtében végső fokon nem sok jót ígért, bár átmenetileg, a küzdelem első szakaszában, a fennálló helyzetenél valamivel mégis jobbnak ígérkezett, legalábbis a tőkeerősebb vállalatok számára.³¹

A tőkeerősség persze igen viszonylagos, hiszen befejezésül Valeróék beadványa is a fabrikánsok tökeszegénységéről panaszkodik, s kér állami támogatást, hitelbe nyersanyagot, és különböző kedvezményeket, így az újonnan érkezőknek polgárjogot és mentességet adóterhek, valamint híd- és útvám alól. Mindezen fő panaszokat és kívánságokat a kisebb vállalatok részéről is aláhúzza azután Höpfinger Jakab egyszerűbb, de a segítés sürgős voltát még élesebben hangsúlyozó beadványa. Höpfinger személyes tapasztalatokra hivatkozik, s arra, hogy minő nehézségekkel kellett megküzdenie, amióta Mária Terézia ideküldte őt »zur ersten Fabriken Errichtung«. Mint Valeróék, ő is a nyersanyagkérdéssel kezdi, kiemelve, hogy »ha az országban komolyan és nemcsak mint eddig pusztán látszólag akarnak fabrikákat, akkor a nyersanyagot ne adják külföldieknek, mint az elmúlt három esztendőben, amivel mind neki, mind Valeróéknak súlyos károkat okoztak! A fennálló harmincadvámot szerinte is »egészen át kell alakítani«, bár ő sem mer végül többet javasolni annál, hogy az idegen áruk ne jöhessenek könnyebben Magyarországra, mint a magyar gyártmányok külföldre. Javasolja, hogy a helytartótanács mellett, attól függően, külön gazdasági bizottságot (eine eigene Comerz Commision) állítsanak fel a fővárosban, tagjai közé pedig vegyenek fel tapasztalt fabrikánsokat, kereskedőket is. E bizottság foglalkozna azután állandóan a nehézségek megoldásával, de az üzemalapításra (külföldről) jelentkezők felülvizsgálatával, elosztásával is. Mert Höpfinger, bár hangsúlyozza, hogy az országban még csak igen kevés üzem található, a fejletlen viszonyokra jellemzően nemcsak bizonyos feltéte-

lekhez akarja kötni az üzemalapítást (így a magistrátus által elismert képzettséghez), hanem szét is akarja irányítani a jelentkezőket az ország különböző városaiba úgy, hogy egy helyre minden gyártási ágból lehetőleg csak egy üzem jusson! A már meglevő, időben és érdemben első fabrikáknak viszont (s itt önmagára is gondol) támogatást, privilégiumot, terhektől mentességet kér, hogy megszilárdíthassák helyzetüket. S ebben megegyezik mind Valeróék, mind Kuny Domokos kívánságával.

A hagyományosan kerámikus családból származó Kuny, akinek apja Lótharingiából került a durlachi, majd a holicsi gyárhoz, előbb Tatán vezetett egy családi üzemet, 1785-től azonban már Budán nyitotta meg majolika-edény fabrikáját, eleinte kis méretekben, de egyre jobban fejlődve, bár utóbb a török háború az ő délre irányuló kivitelének is kárára volt. 1787-ben már üzeme bővítéséhez kért segítséget a budai magistrátustól, valamint saját (már elnyert) adómentességén túl adómentességet üzemének valamennyi alkalmazottja számára is, egyebek közt azon indokolással, hogy főleg külföldiekről van szó, akik másként kedvüket vesztik. Mikor pedig e kérését a magistrátus elutasította, Kuny elhallgatás helyett Pest megyén át kérte, igen határozott hangnemben: II. József parancsolja meg Budának, hogy »necsak őt magát, hanem mindazokat, akik a fabrikában dolgoznak, mentse fel az adó alól, mert ha ez meg nem történik, iparművészei visszatérnek innen hazájukba és óvni fogják az odavalósiakat attól, hogy egy olyan országba menjenek, ahol alárendelt hatóságok úgy játszadoznak az uralkodó által adott privilégiumokkal és rendeletekkel, mint gyermek a labdával.«³² Ugyanezen kívánságát Kuny most a Bizottsághoz intézett beadványában is elismételte: a bevált, sikert ígérő fabrikáknak privilégiumot és hosszabb lejáratú mentességet kell adni az adó, újoncállítás, elszállásolás, híd- és vámpénz alól, mégpedig az üzem egész személyzetének, és félreérthetetlen rendelkezéssel, hogy a fabrika ne legyen zaklatásnak kitéve és ne kelljen kérvényezéssel pocsékolni a pénzt és az időt. Talán nem tévedünk, ha Kunynak ezúttal is elég egyedülállóan határozott és öntudatos hangnemben előadott kívánságát a mentességgel megtakarítható puszta pénzösszege túlmenően részben arra a törekvésre is visszavezethetjük, hogy a hazai feudális jogviszonyok között a nem-nemeseket fenyegető bizonytalanságtól, zaklatástól, alávetéstől úgy biztosítsa önmagát és üzemének személyzetét, ahogy az adott viszonyok közt lehetett: ennek útja a polgári-nemzeti átalakulásig a mentesítés, a kiváltságolás volt. Kiváltságolásra törekedni: lényegében hátra- és nem előre-mutató jelenség, — e konkrét esetben azonban lehet bizonyos pozitív vonása is. Persze a vitát a budai magistrátus sem hagyta abba, és kísérőlevelében Kuny kívánságához kapcsolódva sietett megjegyezni — érthető módon — hogy »ilyen mentességet megszabatlan időtartamra nem látnak megadhatónak«, s a megszilárdult üzemnek nyereségéhez mérten kell adóznia.

A kedvezményeket Kuny szerint minden olyan (külföldről érkező) vállalkozó megkapná, aki hozzáértését igazolni tudja, s már bizonyos

egzisztenciával bír. Ő is azt javasolja, hogy az újonnan érkezőket, ha nem akarnak egy már működő üzemben munkát vállalni, más városba kellene irányítani, de azért, mert elcsábítanák a képzett szakmunkásokat másoktól! Tehát nemcsak a piac szűkéről, hanem a képzett munkaerő hiányáról is szó van itt, aminthogy valóban: ha számbelileg megtalálható volt is az országban, nincstelenné vált parasztokból, az amúgyis fejletlen iparhoz szükséges munkaerőmennyiség, kellő minőségben nem volt megtalálható: innen a szakmunkások hiánya, külföldről fogadása, egyik üzemből a másikba csábítása.³³ Kunynak személyes tapasztalatai is voltak: egyik régi munkatársa, Germain Gáspár, aki üzemében hosszabb időn át mint festő működött, különvált tőle, magával csábította Spiró Józsefet, 1790 elején pipa- és kőedénygyártáshoz fogott, és mindenáron igyekezett megakadályozni, hogy Kuny megkapja azt a tíz évre szóló privilégiumot, melyet éppen az új konkurrencia miatt szorgalmazott az udvarnál 1791 tavaszától. E vitában a budai tanács inkább Kunyt támogatta, aki 1792 elején meg is kapta a kiváltságos üzem jogát 6 esztendőre, Buda és Pest városára. De az átcsábítás ettől függetlenül is gyakori jelenség volt, éppen ezért Kuny a kötelező felmondás bevezetését javasolja. Ezenkívül azt, hogy a télen át az üzemben dolgozó munkások nyáron is maradjanak munkahelyükön, egészen szüret idejéig. De panaszkodik azért is, hogy a tanuló gyermekek kitanítása sokba kerül, de még az érte járó 42 forintokat is alig tudják megkapni; ismeretes, hogy a hatóságok árvákat, katonagyermeket irányítottak a pestbudai üzemekbe, így Valeróékhoz is, bizonyos összeget adtak az üzem tulajdonosának, aki a gyermekeket munkára betaníttatta és dolgoztatta.

Bár Kuny legbővebben — adott helyzetéből érthetően — a munkaerő kérdésével foglalkozik, a többi beadványnál nem kevesebb határozottsággal mutat rá a vámrendszer súlyos következményeire, a hazai iparfejlődést gátló hatására. Javaslatá abban foglalható össze, hogy az osztrák árukat ne lehessen, mint eddig, minden akadály nélkül az országba hozni: olyan árukra, melyeket már belföldön is gyártanak, komoly behozatali vámot kell kivetni.

Persze Kuny és Valeróék személyében a jelesebb, tapasztaltabb fabrikánsok fejtették ki véleményüket. Nyilván voltak, akik kisebb körben, szűkebb perspektívával, ennyire sem tudták a dolgok összefüggését felmérni. A pesti beadványok szerzői között is akadt egy, Bakál Athanáz gyapjúszövetgyártó, aki rövid véleményében a hitel- és tőkehiány meg a feudális jogviszonyok bizonytalansága mellett a bor olcsóságát is felsorolja az iparfejlődés akadályai között (mert így sokan részeket s rosszul dolgoznak), a vámrendszer helyett pedig mindössze arra panaszkodik, hogy a vásárlók lenézik a hazai árut s előnyben részesítik a külföldit!³⁴ Ennek ellenére azt mondhatjuk, hogy az ipari tőke főbb pestbudai képviselői meglehetősen egybehangzóan és lényegében véve országos érvénnyel igyekeztek az osztrák gazdaságpolitika szorításában fuldokló, fejletlen ipar súlyos problémáira rávilágítani.

A kereskedelmi tőke, mely történetileg általában jóval megelőzte az ipari tőke kialakulását, érthető módon (és az elmaradottság jeleként) túlsúlyban volt, és az eredeti tőkefelhalmozás sajátos, hazai viszonyai között és a bécsi gazdaságpolitika ellenére is valamivel jobban kifejlődött Magyarországon. E fejlődés persze igen viszonylagos, de mégis kimutatható. Az osztrák állandó, belső piac kialakulása és (járulékosan) a XVIII. század háborús konjunktúrái ösztönző hatással voltak a hazai kereskedelemre, bár ugyanakkor természetesen bizonyos fokig profilírozták is azt a terménykivitel és hadiszállítási irányában. Pestbuda e fejlődésben egyre jelentősebb, központi szerepet vitt — elég e vonatkozásban Almásy Pál kerületi biztos 1787-i jelentésére utalnunk,³⁵ — s ez érthetővé teszi, hogy azon fontosabb beadványok, melyeket a kereskedelmi tőke pestbudai képviselői juttattak el a Bizottsághoz 1791-ben, speciális helyi problémákon túlmenően országos viszonylatban is elég jellemző képet adnak egykorú kereskedő polgárságunk törekvéseiről, problémáiról. Nem meglepő, hogy a pesti kereskedőtestület már idézett véleménye, a *Beschwerden*, bizonyos vonatkozásokban összesítve nyújtja azon főbb észrevételeket, melyekkel az ország különböző részeiből befutó többi, hasonló beadványban találkozunk.

A *Beschwerden* azonban eredetileg nem a Bizottság számára készült, hanem egy évvel korábban. Keletkezésének körülményei a polgárság és a nemesi mozgalom, illetve az udvar viszonyának kérdéséhez vezetnek bennünket vissza az 1790-i országgyűlés első szakaszában. E kérdéssel külön tanulmányban Mályusz Elemér foglalkozott először részletesebben. Szerinte a városi polgárság azért értett egyet 1790 tavaszán a nemesi mozgalommal, mert a maga részéről is örült II. József rendszere bukásának.³⁶ Amellett, hogy a magistrátusok, a tanácsok soraiban sok nemesi származású polgár ült, s e felső réteg nem szívesen fogadta meglevő hatalmi helyzetének megnyirbálását a központosító, jozefinista rendszer exponensei által, Mályusz különösen azt emeli ki lényeges momentumként, hogy a kereskedő polgárság főleg az anyagi érdekeit sértő, 1787 elején kiadott házalási pátenst és ennek nyomán a zsidó kereskedők feltörő konkurrenciája miatt fordult szembe II. Józseffel. A polgárság és a nemesi mozgalom közös alapja tehát eszerint a jozefinista újítások elleni tiltakozás, közelebbről a zsidók kérdése lett volna. Mályusz szerint ez utóbbi fejeződik ki Pest, Buda és más városok egykorú mozgalmaiban és irataiban, a *Beschwerden* szövegében éppúgy, mint a temesvári kereskedők beadványában. E közös frontot felső beavatkozás: II. Lipót titkos szolgálatának, közelebbről Hoffmann Lipót Alajosnak működése bomlasztotta fel 1790 nyarán: az udvar a nemesi mozgalom ellensúlyozására igyekezett azt az előnytelen visszhangot kihasználni, melyet a nemesi országgyűlésen elhangzott, súlyosan feudális szellemű javaslatok (pl. hogy nem-nemes ne viselhesen hivatalt) keltettek a polgárság körében; ezért fordult e kereskedő polgárság »váratlanul« a nemesi mozgalom ellen.

Kétségtelen mármost, hogy a házalásnak szabad útát engedő 1787-i pátens ellen azonnal felzúdultak a hazai s nem utolsósorban a pesti kereskedők. Az is kétségtelen, hogy ebben a zsidók konkurenciájának kérdése is nagy szerepet játszott. Már a pátens évében éles vita folyt Pest város és a helytartótanács között az óbudai zsidók házalásának megengedése, illetve meg nem engedése tárgyában. A pesti kereskedelmi testület 1788 elején panaszait és kívánságait kérvényben juttatta el Bécsbe Liedemann Sámuel és Gamperl Ignác útján. Bármily élesen nyilatkozott is meg azonban e téren a különböző kereskedőtestületek egész sora 1790 körül és még jóval utóbb is, mégis elfogadhatatlanul téves ezt: a zsidók kérdését így külön kiemelve, izolálva a központba, a legfőbb helyre tenni, valamennyi többi kérdés elé, vagy éppenséggel benne keresni a polgárság és a nemesi mozgalom közös frontjának alapját és legfőbb okát 1790-ben. Utaljunk itt egyelőre csak arra, hogy magában a *Beschwerden* szövegében sem kap főbb helyet és nagyobb hangsúlyt ez a kérdés, mint a többi konkurenciának, főleg az osztrák versenynek, a bécsi gazdaságpolitikának és a magyar kereskedelem alárendelt, kifosztott állapotának kérdése, sőt ellenkezőleg!

Más hasonló, egykorú irattal együtt a *Beschwerden* is azon ellentmondó vonásokat tükrözi, melyek a hazai polgárságot éppen fejletlensége következtében jellemezték. E polgárság szeretne előre jutni, megszabadulni fejlődésének korlátaitól, de gyengesége miatt ugyanakkor maga is görcsösen kapaszkodik régi korlátokba, és kiváltságokat, konkurrensok és kontárok ellen hivatalos védelmet keres, mert enélkül egy percig sem érzi magát biztonságban. Érti a gyarmati és a feudális elnyomás súlyát, de erőtlensége következtében képtelen arra, hogy önálló programmal lépjen fel, hogy egybekapcsolja a polgári és a nemzeti szabadságról vívandó harcot (amire nagy részben német volta miatt sem volna alkalmas), vagy hogy éppenséggel a vezetés legcsekélyebb igényével lépjen fel. Van, ami a nemesi mozgalom mellé állítja, és van, ami a hazai feudális elnyomás ellen fordítja: így azután hol a nemesi mozgalom, hol az udvar felé próbálja kinyújtani kezét aszerint, hogy melyik problémát érzi súlyosabbnak és honnan remél inkább megértést és támogatást. Igénytelen ahhoz, hogy követeljen, de arra megvan már az igénye, hogy a maga dolgaiban politikai szempontból is meghallgassák, hogy mások vezetése alatt bár, de ő is szóhoz juthasson.

A pesti kereskedőtestület 1790 június végén, tehát a Hoffmann-féle akció kibontakozása előtt határozta el, hogy kívánságait írásba foglalva Liedemann Sámuel Jánossal Bécsbe küldi, II. Lipóthoz. Tudjuk, hogy Liedemann augusztus 1-én számolt be útja eredményéről, arról, hogy az uralkodó (az adott politikai taktikának megfelelően) ötnegyed órán át beszélgetett vele és társával, és jóakarataról biztosította őket. A *Beschwerden* keletkezését tehát 1790 júliusának első felére kell tennünk. Szerzői a bevezetésben bizonyos csalódottsággal fejtik ki, hogy a kereskedő polgárok mellőzést tapasztalnak, pedig a kereskedelem elég fontos volna ahhoz, hogy az országgyűlésen is foglalkozzanak velük, hogy

javaslataikat ne kezeljék lenéző hallgatással, hanem legalább szálljanak komolyan vitába velük, — hiszen a vitából úgyis kitűnik majd, mennyire a kereskedelemről függ egy ország gazdagsága, mint ahogy Magyarország is azért szegény, kedvező természeti feltételei ellenére, mert »a kereskedőt megvetik«, tisztességtelen foglalkozásának (occupatio inhonesta) tekintik, és »ott nyomják el, ahol tudják«. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a hosszú beadvány zárószavai pedig egyenesen II. Lipóttól remélik, hogy toszkánai uralkodásának mintájára a természettől megáldott Magyarországot sem fogja »az eddigi sötétségben hagyni, s jósága és nagy tapasztalatai a magyar kereskedőt is arra az útra vezetik, melyen az önmagát és a hazát boldoggá tudja és fogja tenni«, — és ha tudjuk azt is, hogy ez : Lipót toszkánai kormányzatának dicsőítése és ezzel kapcsolatban illúziók, a polgárságnak kedvező reformok várása az egykorú monarchikus demokratizmus irodalmának, főleg Molnár János pesti evangélikus lelkész iratainak volt jellemzője s egyúttal érve a nemesi mozgalom ellenében, — akkor nyilvánvalóan az a benyomásunk támad, hogy a *Beschwerden* elsősorban a hazai feudális rendszer ellen íródott. Csakhogy mindjárt a bevezető sorok után, az elnyomás legelső példájaként az szerepel, hogy a bécsi kereskedők korlátlanul üzletelhetnek Magyarországon, nemcsak a pesti, pozsonyi vagy debreceni nagy vásárokon, hanem azokon kívül is, míg a magyarországi kereskedőt viszont külföldiként kezelik és korlátozzák az örökös tartományok határain!

A továbbiakban a pesti beadvány külön foglalkozik a kiskereskedők és a nagykereskedők problémáival. Az utóbbiak támogatását láthatólag különösen szíven viseli, bár részletesen és első helyen tárgyalja a kiskereskedelem akadályait is, abból kiindulva, hogy száz kereskedő közül egy is alig akad, akinek komolyabb, nagyobb vállalkozáshoz módja volna. A szöveg összeállítói láthatólag igen fontosnak tartották e különböző kategóriák határozott lerögzítését, ettől remélve, hogy valami »jó rend« alakul ki; mert hangsúlyozzák ugyan, hogy a kereskedők számát lehetetlen korlátozni, az a véleményük azonban, hogy minden üzletág körül túl sokan nyüzsögnek. Szerintük három fő kategóriára van szükség. Ezek : a nagykereskedő, a kiskereskedő (Allaminutisten) és a szatócs (Kreissler, Krämer). Az utóbbiak a köznép legegyszerűbb szükségleteit elégítenék ki, a kiskereskedők feladata pedig egy adott helységben egy bizonyos üzletág (posztó, rőf, vas vagy fűszer) ellátása volna. A nagykereskedő feladata viszont : a hazai terménykivitel lebonyolítani, hozzá új külföldi piacot szerezni, emelni a termények minőségét, ezen túl azonban a hazai iparcikkek kivitelével is foglalkozni. Sőt a kereskedelmi tőke a jövő perspektívájában már az ipari befektetés felé tekint, s programpontjai közt ott szerepel »hazai fabrikák és manufaktúrák alapítása és tökéletesítése«, valamint, természetesen, a szükséges külföldi nyersanyag behozatala is a hazai ipar számára! Mindezt követik még különböző biztosító szabályok, nemcsak arról, hogy minden kategóriához megfelelő tőkével és képzettséggel kell rendelkezni, hanem — másik kezükkel mégjobban a múltba, hátrafelé kapaszkodva —

arról is, hogy egy helységben mindenki csak egy boltot nyithasson. Ettől várják a pestiek a kereskedők becsületének, az állam által politikailag is elismerendő fontos szerepének biztosítását!

Egyelőre azonban vissza kell térniök a szegényes jelenhez, mindekenkelőtt a kiskereskedők bajaihoz, s azok közt is elsősorban a házalókhoz, akikből szerintük minden boltosra legalább 50 jut. Hosszú listán sorolják fel a házalók különféle neveit és az áruhamisítás, mérlegcsalás, és más visszaélések mindazon fellelhető és érvként felsorakoztatható fajtáit, melyek a házalókkal kapcsolatba hozhatók. Kezdi a sort a sáfrányos parasztok (Safransbauern), akik főleg fűszerrel üzletelnek, folytatják a kucséberet (Gotscheber oder Krainer), azután a felvidéki vásznasok, a bécsi kisebb fabrikánsok ügynökei, de nem »kevesebb kárt okoznak a bécsi kereskedők, akik a vásárokon kívül is kereskedelmet űznek, főleg ami Pest sz. kir. várost illeti«, továbbá olyan mesteremberek, akik nem saját gyártmányaikat árulják (pl. a kovács vasárukat), a sátoros kufárok és kofák, majd ezután a zsidók, akikkel szemben az említett vádakon kívül az uzsorát is felhozzák, mint amely tekintélyes nemesi családoknak is nagy veszedelmére van: de egyébként is óva intik a nemes birtokosokat a zsidó terménykereskedőkkel mindenféle kialakult, szoros kapcsolattól, újabb jelül nemcsak a konkurrensök összeütközésének, hanem annak is, hogy mennyire nem itt keresendő a közös platform a polgárság és a nemesi mozgalom között. Folytatják azután a sort a császári hivatalokkal, állami intézményekkel — így azzal, hogy 1789-ben a kereskedőknek eltiltották a dohánykivitelét, de az osztrák Pachtung mégis eszközölt szállításokat Lengyelországba, a kamara pedig Selmecen kicsinyben is kereskedik fémárukkal — s bevégez a káros verseny azon fajtájával, mely az új fabrikák jó gyártmányai elől veszi el olcsó, de rossz utánzatokkal a levegőt: így pl. Forgách Miklós rozsolis-üzemet rendezett be, ellátta Triesztből hívott szakmunkásokkal, erre most fogadósok, házalók versenyt pancsolják gyenge utánzataikat, hogy a divatot kihasználják. Alig győzzük végigolvasni a csokorba szedett panaszokat és nyomukban a javasolt szigorító, erősen retrográd jellegű rendszabályokat a vásárok számának, a vásárra érkező idegen kereskedők tevékenységének vagy a kereskedői jog megszerzésének korlátozásáról!

Almásy Pál Magyarország kereskedelméről 1790-ben írt sorai az új iparosok elől elzárkózó céhekkal együtt azt is elítélik, amit »pesti kereskedők nyomtatott kis munkája mond a felvétel megszigorítására a nagyobb és kisebb kereskedőknek kategóriákba osztását, a külföldieknek, zsidóknak a házalástól való eltiltását stb. illetően«, azzal, hogy az ilyen törekvések »ellenkeznek a kereskedelem általános szabadságával« és a fogyasztó közönséget könnyen »kevesek monopóliumának martalékává« tennék.³⁷

De ha mindezen átestünk, a további javaslatok megint bizonyos figyelmet érdemelnek. Itt a *Beschwerden* azt kifogásolja, hogy eddig mindent Bécsből intéztek s a magyarokat meg sem kérdezték, hogy ami

Ausztriának esetleg jó, az alkalmazható-e Magyarországon is az ország és kereskedőinek sérélmé nélkül. »Az ilyen intézkedések mindig inkább Ausztria, és főleg Bécs mint főváros, semmint Magyarország előnyére szolgáltak; ennek oka nyilvánvaló, hiszen ha Magyarország saját kereskedelemmel bír, megszűnik a bécsi kereskedők aranybányája lenni. Mivel pedig Magyarországot ez ideig eleget nyomta el a bécsi kis- és nagykereskedelem, most szükségesnek látszik, hogy levegyék a láncokat a magyar kereskedőről, persze nem visszatorlás mellett, hanem úgy, hogy a két kereskedelem: a magyar és az osztrák ezentúl »élni hagyja« egymást. Ennek biztosítására a pestiek most külön magyar kereskedelmi tanács (Kommerzial-Kollegium) felállítását javasolják Pesten mint fővárosban, élén egy gazdasági ügyekben is járatos államférfival (aki egyúttal a szintén igen szükséges kereskedelmi törvényszéket is vezethetné), tagjai közt pedig legalább fele számban kereskedőkkel.

E tanácsban persze a nagykereskedők foglalnának helyet, akik a javaslat végén, az alsóbb kategóriákat mellőzve külön kedvezményeket kérnek önmaguknak. Ezek közt mindjárt az első az, hogy a nagykereskedőt »személyében, családjának a nemesi rendbe való emelése nélkül, valóságos nemesnek tekintsék és kezeljék vagy hogy érthetőbben fejezzem ki magam: személyének és tulajdonának különleges biztonságot nyújtssanak«. Adjanak továbbá neki helyet és szavazatot az országgyűlésen, hiszen az ő munkássága kell ahhoz, hogy »Magyarország eddigi sötétségéből kereskedő állammá« emelkedhessék. Megint utalnunk kell itt arra, amit Kuny Domokos javaslatánál mondtunk: a kiváltság feudális intézmény, de itt bizonyos mértékig burzsoá, tőkés törekvések védelmét is hivatva volna szolgálni a feudális erőkkel szemben, amint-hogy a kivánság megfogalmazásában is érezhető valami polgári öntudat. A további kívánságok közt szerepel azután, hogy a magyarországi nagykereskedők is kapjanak kincstári hadiszállításokat, s vehessenek nemesi vagy kamarai birtokot, azon feltétellel, hogy azt fabrikák alapítására vagy nemesített termények előállítására használják. Az egész beadvány befejező részének pedig a közlekedés és utak javítása, tőzsde és bank alapítása mellett a vámkérdés a fő témája.

Liedemannék az udvar, II. Lipót számára fogalmaztak, s így taktikából még akkor is erősen kompromisszumos javaslatokkal kellett volna fellépniök, ha egyébként — amit nincs okunk föltenni — szándékaik jóval radikálisabbak lettek volna. Siettek is méltányosságot hangsúlyozni Ausztria iránt, és hosszan bizonygatni, miért nem tartanak azokkal, akik teljesen szabad behozatalt követelnek minden külföldi árucikk számára. Szerintük ez kárt okozna az örökös tartományok iparának, nekünk viszont nem használna, hiszen a hazai terménykivitel számára nem tudnánk biztosabb s könnyebb külföldi piacot szerezni Ausztriánál, iparunk pedig nem állná a szabad versenyt. Méltányosság — egyenlő bánásmód — egyforma jogok egyazon uralkodó alattvalói számára — persze még e Bécshez alkalmazott formulákból is az következik, hogy »Magyarországot ne kezeljék többé olyan mostohán az örökös tartomá-

nyokhoz képest, mint eddig», tehát hogy változtatni kell a gyarmati jellegű gazdaságpolitikán, még ha szerény mértékben is: a magyar terményeknek akadálytalan kivitelt kell biztosítani az örökös tartományok felé, Galíciát beleértve, azután az osztrák ipar által még nem megfelelően vagy egyáltalán nem gyártott cikkeket szabad legyen külföldről behozni, mégpedig magyar kereskedőnek is, bécsi közvetítés nélkül. Sőt következik az is, hogy a vámjövendelmek az uralkodónak magyar és ne osztrák kincstárába fizetődjenek, hogy az országnak önálló vámadminisztrációja vagy éppenséggel saját vámtarifája legyen... Márpedig mindez szelídített, megalkuvó formában is elfogadhatatlan a bécsi udvar számára, mely az osztrák kapitalizmus érdekeit is képviselte, s melynek egyáltalán nem volt szándékában komolyan foglalkozni a magyarországi polgárság problémáival azon túl, hogy 1790 nyarán átmenetileg felhasználta őket a nemesi mozgalom ellenében. Hoffmannak az udvar megbízásából a városokban köröztetett, polgári jogokat követelő, kész felségfolyamodványaira Pesten kívül csak tíz helyen sikerült aláírásokat kapnia, és még e pusztá aláírásokat is szívesebben visszavették volna tulajdonosaik őrrel, mikor kezdték észrevenni, hogy az udvar sorsukra hagyta őket, — így történt például Pesten, ahol Borárosék szigorúan nyomozni kezdtek a mozgalom résztvevői után. Mérei Gyula helyesen mutat rá,³⁸ hogy ezt az ingadozó polgári réteget azért nem sikerült Bécsnek komolyabban a nemesség ellen fordítania, mert az adott gyarmati helyzetben az árutermelés útjára lépő nemesség és a kereskedő polgárság érdekeinek közössége erősebb volt annál, ami szétválasztotta őket, vagy ami e polgárságot az udvarral fűzte össze. Liedemannék, miután 1791 tavaszán — újra a konkurrenca ügyében — ismét II. Lipótnál járva hiába próbálták a pesti testület számára helyet biztosítani a Kereskedelmi Bizottságban,³⁹ végül is beküldték az utóbbihoz egy évvel korábban készült beadványukat. Jellemző, hogy ez a beadvány, bár a kontárok, konkurrenszek elleni kívánalmaiban nem egyezett a nemesi állásponttal, több lényeges elemében még mindig közelebb állott ahhoz a bizottsághoz, mely ekkor még többségében a nemesi-nemzeti mozgalom gazdaságpolitikai törekvéseit képviselte, mint azon bécsi udvar álláspontjához, melynek számára eredetileg fogalmazták.

A többi pesti kereskedelmi vonatkozású beadvány közül a Natorp—Schimmer-féle ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy Magyarországot alárendeltségéből az Ausztriával való egyenjogúság állapotába kell fölemelni, s lehetővé tenni a külföldi cikkek közvetlen behozatalát, Bécs közbeiktatása nélkül. Egyébként szintén javasolja a nemesre és polgárra egyenlően hatályos kereskedelmi törvényszéket, a továbbiakban pedig a szállítási és útviszonyok rendezését, s két hatalmas útvonalat vetít a jövő térképére: az egyik Pozsonyt köti össze Temesváron át Brassóval, a másik Fiumét Kassával és Duklával; a kettő Pesten, mint az ország központjában metszi egymást. Az északi útvonalon Lengyelországot akarja ellátni Magyarországon átmenő levantei árukkal az Ofenheimer-

féle javaslat, mely Liedemannék szigorító, korlátozó óhajaival szemben a korlátok bizonyos lazítását kívánja: a jobbmódúaknak valláskülönbség nélkül akadálytalan letelepedést, polgárjogot adna a városokban (Hollandia példájára), sőt bizonyos korlátok között a házalást is megengedhetőnek tartja, mint szegényebb elemek egyetlen kereseti forrását. Azt viszont ő is szigorúan előírja, hogy idegen kereskedő egy-egy helységben csak a vásárok idején árulhasson, és Liedemannékkal egyezően ragaszkodik ahhoz, hogy az általa is sürgősnek ítélt kereskedelmi törvényszék ülnökei közé csak nagykereskedő juthasson, s hogy keresztül-vigyék a nagy- és kiskereskedők kategóriáinak szétválasztását. A kereskedelmi törvényszéket (egy elnök és négy assessor részvételével) Pesten, és természetesen oly módon kívánja berendeztetni, hogy annak mágán, nemes, katona is alá kell vesse magát. Viszont mondhatni, ő az egyetlen, aki nem tér ki az osztrák vámrendszer elleni panaszokra, és a hazai iparfejlesztés nehézségeit olyan formában ecseteli, mely már inkább lebeszélésnek hat. Legfőbb érve az, hogy már amúgy is késő; az örökös tartományok ipara a külföldi behozatalt is pótolni tudja, s vele az új, nyilván erőtlenné kezdemenyyezések nem volnának többé versenyképesek Magyarországon. Az egyetlen lehetőséget abban látja, hogy ha az osztrák fabrikáknak megtiltánák, hogy áruikkal közvetlenül felkeressék a magyarországi vásárokat, mert akkor részben esetleg áttelepülnének Magyarországra. Elég valószínűnek látszik, hogy Ofenheimer egyénileg osztrák iparcikkek Magyarországra közvetítésében volt komolyabban érdekelve, — erre vall, hogy egy ponton mégis élesen felszisszen és beavatkozást követel: ott, hogy egyes osztrák fabrikák a hazai kereskedők mellőzésével, közvetlenül is kezdenek a hazai piacra árut szállítani! Annál határozottabb viszont a vámkérdésben a Skerlecz által megörözt Mandl-féle beadvány, mely élesen rámutat, hogy a magyar kereskedőnek így tönkre kell mennie: a bécsi fabrikáns és kereskedő monopolisztikus helyzetben, akadálytalanul kereskedhet osztrák árukkal Magyarországon, a magyar kereskedő ugyanezt nem teheti az örökös tartományokban, külföldi árucikkekhez is csak bécsi közvetítéssel juthat. A magyar kereskedő »az osztrák kereskedő áldozata«. A vámrendszer akadályozza a magyar gabona és élőállat kivitelét, gyapjunk sem juthat rendesen Bajorországba, dohánykivitelünkre pedig Ausztria hivatalosan teszi rá kezét... Lényegében véve nyilvánvalóan ezt az álláspontot és nem az egyéni kivételeket kell országos viszonylatban jellemzőnek tartanunk. Ez: a magyar kereskedelem alárendelt, kifosztott állapota elleni panasz, s vele a vámrendszer elleni tiltakozás ott van már az ország valamennyi kereskedőtestületének: a pesti, budai, pozsonyi, győri és más kereskedőknek 1780-ban Mára Teréziához benyújtott közös fölterjesztésében,⁴⁰ aminthogy alapmotívuma ez ekkor, 1791-ben a Bizottsághoz mindenfelől befutó iratok legnagyobb részének is.

Buda város magistrátusának levele közelebről csak a bor értékesítésének problémájával foglalkozik, ami nem meglepő, ha tudjuk, hogy a város lakosságának többsége az egész XVIII. századon át a borterme-

lésből élt, s hogy a város fő jövedelmét a század végén sem annyira az ipar és kereskedelem, mint inkább a bortermelés adta, annak ellenére hogy a kiviteli lehetőségek csökkenésével a válság jelei itt is bekövetkeztek. A városi hatóság, melynek soraiban szintén ott ültek a személyesen érdekelt szőlőbirtokosok, már a század eleje óta igyekezett az egész szőlőkultúrát és borkereskedelmet saját ellenőrzése alá vonni.⁴¹ Most régi szokás szerint borhamisítókra és konkurrenszekre panaszkodtak, főleg azonban arra, hogy a borkivitelt súlyos vámok akadályozzák az örökös tartományok határain. Azt kívánták, hogy a magyar bor kivitele ne legyen nehezebb, mint az osztrák boré, hajón is történhessék (ami tiltva volt), és hogy a budai szekeresek és hajósok borszállításból hazatérve hozhassanak magukkal külföldi termékeket.

Itt is megszólal tehát a főmotívum, de erősen helyi problémákon át, szűk körben. Buda kereskedőiről emiatt még joggal hihetnénk, hogy elzárkóztak az aktuális nagy problémáktól, ha nem figyelünk fel arra, hogy éppen ők mellékeltek és juttatták el a Bizottsághoz a valamennyi közt talán legérdekesebb, legjellemzőbb iratot, melyet fent (2/a alatt) *Commentatio* címen idéztünk. Mellékeltek pedig azzal a megjegyzéssel, hogy ebben találni meg mindazt, amit a kereskedelem helyi és országos vonatkozásaiban és amit a vámrendszer, a más tartományokkal való egyensúlyi helyzetbe emelés problémáját illetően ők maguk alapvetőnek, iránymutatónak tartanak.

A *Commentatio* részletességben messze elmarad több más irat mögött. Céljának azonban így felelt meg: ez az irat 1790 májusában, tehát a nemesi mozgalom tetőpontján, az országgyűlés köszöbén az egész ország valamennyi kereskedőtestülete nevében igyekezett a kereskedő polgárság kívánalmait a nemesség felé tolmácsolni, a nemesi mozgalom támogatását a hazai kereskedelem ügye számára megnyerni. Ennél világosabban egyetlen más egykorú iratunk sem kísérelte meg a kereskedő polgárság és az árutermelő nemesség érdekközösségét olyan formában, olyan érveléssel kifejtetni, mely valóban beleillett a nemesi-nemzeti mozgalom irányvonalába, valóban hathatott nemesi olvasókra. Annyira tudatos és találó ez a törekvés, hogy a késői kutatóban önkéntelenül felmerül az az adatok hiányában ellenőrizhetetlen, bizonyíthatatlan gondolat, hogy az irat készítésénél a szerző nem kapott-e tanácsokat a nemesi mozgalom azon szárnyáról, mely a gyarmati alárendeltség elleni küzdelemben maga is figyelembe igyekezett már venni a hazai kereskedelem, a kereskedő polgárság törekvéseit.⁴² Ma már — vagy még — nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy milyen akció állott az irat mögött, csak utalhatunk arra a tényre, hogy valamennyi kereskedőtestület nevében látott napvilágot, méghozzá egyszerre több nyelven, így kimutathatóan egy német verzióban⁴³ is, melyet irodalmunk eddig külön, önálló iratként tartott számon, s melyet egyesek szintén a pesti Liedemann Sámuelnek véltek tulajdoníthatni.⁴⁴

Ismételjük: ügyesebb, taktikusabb érveket egyetlen más irat sem hoz annak érdekében, hogy a nemességet megnyerje a kereskedelmi,

s vele a polgári érdekek képviselésének. Kiindul abból, hogy a mezőgazdaság és a kereskedelem összefüggenek: az előbbi forrása (fons et origo) minden gazdagságnak, az utóbbi viszont támasza, segítője a mezőgazdaságnak. »Drága hazánk Magyarország« — folytatja az irat a nemesi-nemzeti mozgalom jellemző hangszerelésében — szinte minden más országot felülmúl termékenységeivel, és fölöslegére rá is szorulnak természetűl kevésbé megáldott szomszédai. A magyar kereskedelem azonban mégiscsak gyermekcipőben jár, terményeink hitvány árakon kelnek el, idegenek kereskednek velük. Bárhogy igyekszik, a magyar kereskedő »csak névleg nevezhető kereskedőnek, igazában csak a bécsiek faktora«. Szomszédaink minden erővel arra igyekeznek, hogy kereskedelmünket elnyomják, »kezünkől kiragadják és Ausztriától függővé tegyék«. Valahányszor új, s mindig magasabb vámtarifát írnak elő Bécsben, az mindig még nehezebbé teszi helyzetünket, s a dohánykiviteli tilalom mutatja, hogy e folyamat még nem állt meg, még rosszabbra is el lehetünk készülvé.

A birtokos nemes már ezt is jól megérti, de méginkább hatással lehet rá az, ami ezután következik: hogy e rendszer nemcsak a kereskedőket fosztja ki, hanem mint fő vásárlókat és eladókat, elsősorban, bár közvetve, nem nyíltan, magukat a nemeseket terheli. Hiába tartja a nemes fő kiváltságának az adómentességet, ha így kerülő úton Bécs mégis keményen megadóztatja! Ha tehát most a nemesség ősi jogait, szabadságait visszaköveteli, — követelje vissza azt a helyzetet is, amikor III. Károly idején még csak 5% volt a vám! E visszafelé tekintésre persze a nemesi mozgalom sajátos természete miatt van itt szükség. »Elég hosszú ideig viseltük idegenek szomorú igáját, kellett néznünk mély fájdalommal hazánk kereskedelmének süllyedését.« Most azonban bíznak benne a kereskedők, hogy a rendek a törvényeknek megfelelően és saját érdekükben védelmükbe veszik ezt az ügyet!

A tényleges javaslatokra térve a *Commentatio* a legelső, legsürgősebb teendőnek új vámtarifa készítését tartja, — de hozzáértő magyar kereskedők bevonásával, és immár nem Bécsből, hanem az ország eljövendő új, saját vámigazgatásától (*directio telonialis*) függően. A »hatalmasok cselszövényei« — írja — nyilván felzúdulnak e program ellen, mégis keresztül kell vinni, és az egységesen 5%-ban maximált vám ellenében szabadon meg kell engedni mind a behozatalt, mind a kivitelt. A szerző itt Anglia példájára hivatkozva, smithiánus okfejtéssel beszél arról, hogy minden országnak azt kell előállítania és továbbadnia, amire ő a legalkalmasabb. Ha tehát az osztrák áruk jobbak, akkor továbbra is azokat fogjuk vásárolni, csak éppen a »gonosz egyeduralmat« (turpe monopolium) nem akarjuk tovább viselni, azt, hogy Ausztria rossz minőségű árukat is velünk vétesse meg, önkényes árakon. Innen van azután — teszi hozzá az irat — hogy hazánkban, mely pedig olcsóbb megélhetése és nyersanyagviszonyai miatt Ausztriánál alkalmasabb volna fabrikák alapítására, nem fejlődik az ipar; az örökös tartományokból akadálytalanul árasztanak el bennünket osztrák, cseh, morva kereskedők iparcikkekkel, a hazai nyersanyagot kiviszik és készáru formájá-

ban drágán kell azt visszavásárolnunk. Az irat persze jellemzően a kereskedelmi tőkét képviseli, így a hazai ipar nekilendítésére elegendőnek tartja alárendeltségünk felszámolását, az *aequalitas*, az örökös tartományokkal való egyenjogúság (és vele a szabad verseny) biztosítását, — melynek megokolásánál Liedemannékhoz hasonlóan azzal érvel, hogy egyazon uralkodó különböző országai ugyanolyan, egyenlő jogokkal kell hogy bírjanak.

V

A XVIII. század végének hazai gazdaságpolitikai mozgalmaiban, a polgárság fejletlensége következtében, az árutermelés útján haladó birtokos nemesség vezetőszerepe jut kifejezésre.⁴⁵ Az egykorú gazdaságpolitikai irodalom is elsősorban a terményei számára piacot, értékesítési lehetőséget kereső földesúr érdekeit képviseli. Innen fiziokrata vonásai, s innen az, hogy központi problémaként azzal foglalkozik, miként lehetne az értékesítés akadályait, s ezek sorában a legfőbb akadályt: a gyarmati jellegű vámrendszert elhárítani. Az adott helyzetben mindez lényegileg azon fő történelmi feladat irányába esett, melyet fejlődésünknek meg kellett oldania: ez a tőkés termelés feltételeinek megvalósítása volt, amihez természetesen a gyarmati rendszer felszámolására, sőt — az iparfejlesztés érdekében — bizonyos protekcionista rendszabályokra volt szükség. A földesúr persze lehet nagybirtokos főnemes: ez esetben, ha óhajtja is a korlátok lazítását, a terménykivitel könnyítését, az ipar fejlesztését általában nem támogatja, sőt meglevő pozícióját védve, hamar hajlandó a szabadkereskedelem smithiánus bajnokaként is föllépni, hogy annak érveivel az iparosodás követelményei ellen védekezhessék. Nem nehéz bennük azok elődeit felfedeznünk, akik utóbb a smithiánus elvektől 1842-ben már elforduló Kossuthal szemben továbbra is ragaszkodtak Dessewffyék és az agrárkapitalista nagybirtok programjához. A köznemesség számára természetesen szintén az értékesítés problémája volt a legfontosabb. Ennek megoldásához azonban az ő esetében a külső piacon túl végső fokon már a belső piac kifejlesztésére is szükség volt.

Mindez világosan tükröződik abban az irodalomban, mely a nemesi mozgalom kifejlődését és 1790 tavaszán tetőpontra jutását kísérte. Régebbi kutatásunk a részleteiben fel nem tárt nemesi-nemzeti mozgalom központjába a közjogi alkotmányterveket, ócsai Balogh Péter és társai szerepét szerette állítani, és ma is olvasunk olyan véleményt, mely szerint a gyarmati helyzet felismerése egyedülálló lett volna Berzeviczy Gergely-nél és Hajnóczy Józsefnél.⁴⁶ A valóságban a tulajdonképpeni röpiratokon túlmenően még egykorú szépirodalmunk is sűrűn visszahangozza azokat a törekvéseket, melyeket a kibontakozó nemesi mozgalom, főleg pedig annak Forgách Miklós által vezetett, viszonylagosan haladóbb szárnya képviselt és fogott össze, elég széles körben, a gyarmati jellegű, elnyomó, idegen gazdaságpolitika ellenében. A gyarmati probléma utalásokban már Bessenyeinél megjelenik, Baróti Szabó Dávid epigrammájában

(»Lent, kendent nevelünk : más nemzet elhordja nagy olcsón, — S bėjött vásznáért jól kifej és kinevet«) már az iparosítás kérdésével kapcsolódik,⁴⁷ és a kettő együtt még tudatosabban és határozottabban lép fel 1790 nemesi értelmiségi szerzőinél : Decsy Sámuel, Nagyváthy János irataiban, Versegly Ferenc szózatában, elsősorban pedig a Kereskedelmi Bizottság tárgyalásaiban (melynek első szakaszát, külön engedéllyel, az ifjú Berzeviczy Gergely is végighallgatta), és a velük kapcsolatos munkálatokban.

Az 1790-es években először bukkantak fel, még kezdeti, fejletlen formában, azok a nagy kérdések, melyekre utóbb 1848, a polgári nemzeti átalakulás adta meg a választ. Az átalakulásban majdan szereplő erők is jelentkeztek már, de szintén csak csíráikban, kifejetlenül. A nemesség és a polgárság még nem a reformkor és 1848 nemessége és polgársága, mely egy frontra hozható Kossuth érdekegyesítési programjában. A nemesség még nagy túlsúllyal feudális, kiváltságaihoz többségében makacsul ragaszkodik, — a polgárság pedig nemcsak erőtlen, hanem maga is hátrafelé kapaszkodik. A találkozás nem mehet úgy és olyan következményekkel végbe, mint Kossuth és Valero Antal meg társainak kézfogása 1842-ben, az első hazai iparműkiállítás idején, midőn Kossuth áttért a védvám politikájára a fiatal magyar ipar érdekében. De a Valerók — ugyanazon családból és foglalkozásban — már félszázaddal előbb is megpróbálták véleményüket megfogalmazni, s e véleményt a többiekével együtt, Forgách, Skerlecz és társaik már hajlandók voltak bizonyos fokig tekintetbe venni a nemesi mozgalom oldaláról.

Kétségtelen, hogy a nemesi mozgalom, bár feudális kötöttségeivel gátja, ugyanakkor a gyarmati elnyomás ellenében képviselője, segítője is volt a polgári érdekeknek. Programjában kifejeződött a nemesség és a kereskedő polgárság azon érdekközössége, mely 1790 mozgalmainak egyik jellemzője és bázisa volt, sőt kifejeződtek bizonyos iparfejlesztő törekvések is. Érthető, ha a Bizottságnál visszhangra találtak a leginkább használható polgári javaslatok. Annak elemzése, hogy Skerlecz, aki az egész beérkezett anyagot feldolgozta és eredményeit nagy munkálatokban rendszerezte, pontosan mit honnan vett át, márcsak azért is túlmenne e vizsgálat keretein, mert az ország különböző részeiből beérkező érdekesebb javaslatok sok tekintetben hasonló észrevételeket variáltak. Mindezeknek, s köztük nem utolsósorban a pestbudai javaslatoknak, együttes hatása az, melyet Skerlecz, és a Bizottság vámügyi előadója : Podmaniczky József eredeti, saját célkitűzései, programja mellett figyelembe kell vennünk, midőn a munkálatokban olyan főbb pontokkal találkozunk, mint a külön vámigazgatás berendezése (a helytartótanács kereskedelmi osztályának felállításával), és a vámtarifának eddigi alárendeltségünk helyett egyenlő felekhez illően kölcsönös tárgyalások útján való, méltányos újjárendezése.

A koratavaszi napsütés azonban nemcsak gyengébb, hanem mulékonyabb is. A mozgalom 1790 tavaszán — a *Commentatio* írása idején — állott tetőpontján. Az országgyűlési tárgyalásokon előretörő nemesi

feudalizmus hamar rést ütött nemesség és polgárság közé; az utóbbinak képviselői, az udvarban is csalódva, a Kereskedelmi Bizottsághoz fűztek bizonyos reményeket 1791-ben. Mire azonban a Skerlecz által igen hamar elkészített, nagy munkálatokat tárgyalás alá lehetett volna venni, lényegesen megváltozott a helyzet: 1792 áprilisában megindult a háború a forradalmi Franciaország ellen, s a jobbra tolódó nemesség a májusi budai országgyűlésen arról tett tanúságot, hogy a forradalom ellenében hajlandó a bécsi udvarral szövetséget kötni. Mindennek a Kereskedelmi Bizottság működésére is megvolt a hatása: az 1792 őszén indult, befejező ülészakon, a tagságáról lemondott Skerlecz távollétében, a megnőtt befolyással bíró Almásy Pál megakadályozta, hogy a Bizottság a Skerlecz-féle javaslatokat eredeti formájukban magáénak ismerje el. Az átdolgozott, új javaslatok pedig a pestbudai és más beadványokkal, a jegyzőkönyvekkel és a Bizottság többi iratával együtt 1793 elején átkerültek a nádori hivatalba, és onnan a régi »Országos Levéltár«, az Archivum Regni anyagába, mint emlékei azon mozgalmas időszaknak, midőn a francia forradalom visszfényében a feudális Magyarország horizontján először villantak meg az eljövendő polgári-nemzeti átalakulás még távolinak bizonyult problémái.

JEGYZETEK

¹ Horváth Mihály, Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a három utolsó század alatt. Pest, 1840; Uő., Kisebb történelmi munkái. III. köt. Pest, 1868, 258. kk.

² Kautz Gyula, A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. Pest, 1868, 144. kk.

³ Concha Győző, A kilencvenes évek reformeszméi. Bp. 1885.

⁴ Hofhauser Margit, A kereskedőtestületek mozgalma a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. Bp. 1930.

⁵ Uo. 69—70. — Hofhauser adatai (és a nyomtatott elenchus, meg az egyik pesti beadvány) felhasználásával tekint át az anyagon Domanovszky Sándor (József nádor élete. I/1. köt. Bp. 1944, 321. kk. 1.), aki Hofhausertől már eltérően állítja, hogy »a városok és kereskedő-testületek általában inkább saját polgári érdekkörük kérdéseit hozzák szóba«. Az újabb, marxista irodalom természet szerint Révai József alább idézett megállapításaiból indul ki az adatok értékelésénél, így Mérei Gyula (Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951, 3. kk.), aki Hofhauser tanulmányán kívül néhány egykorú beadványt is felhasznált, valamint Pach Zsigmond Pál (Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon Bp. 1952, 180), aki a gyarmati elnyomás elleni tiltakozásra idéz néhány jellemző mozzanatot.

⁶ Révai József, Marxizmus, népiesség, magyarság. Bp. 1948, 111—112.

⁷ Protocollum conferentiae 12. Martii 1791. Posonii in objecto Deputationali habitae. Orsz. Ltár. AR (= Archivum Regni), Lad. KKK, Fasc. 1. N° 8.

⁸ Eredetiye uo. Fasc. 8. N° 46. Revitzky egyébként betegsége miatt nem vehetett részt az ülésen (1. 1791. márc. 11-i levelét Forgách Miklóshoz: uo., Fasc. 8, N° 46/a) és ki is maradt a Bizottság tagjai közül. Utóda Horváth Stansith Imre lett, Berzeviczy Gergely nagybátyja.

⁹ A körlevél fogalmazványa (hátlapján a 25 város nevével): uo. Fasc. 1. N° 8/a.

¹⁰ E jegyzék nyomtatásban is megjelent »Elenchus Actorum Excelsae Deputationis Regnicolaris in Commercialibus... in Archivo Regni existentium« címen az alábbi kötetben: »Elaborata excelsae Regnicolaris Deputationis in Commercialibus Art. 67. anni 1791. ordinatae«. Pozsony, 1826.

¹¹ Egy-két ilyen irat található pl. az Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK vol. sub A. jelzésű kötetben, mely úgy szerepel mint a bizottsági iratanyag egyik másolat-kötete (volumen copiale), amely azonban a valóságban Skerlecz saját iratainak, levelezésének egy részét tartalmazza, valószínűleg tőle került Kussevich József horvát báni ítélmesterhez, aki azután 1825 decemberében az Archivum Regni számára adta át.

¹² Pólya Jakab, A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bp. 1896.

¹³ A Bizottsághoz benyújtott példány: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 6. N° 34. Kézírt másolata: uo. vol. III. f. 46, és: OSzKK (= Országos Széchényi Könyvtár Kézírtára) Fol. Lat. 689. I. Magyarul ismerteti: Pólya i. m. 208—211. és Domanovszky i. m. 321—323.

¹⁴ Ballagi Géza, A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp. 1888, 612.

¹⁵ Mályusz Elemér, A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. I. köt. Bp. 1931, 234.

¹⁶ Eredetije: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 7. N° 45. Másolata: OSzKK Fol. Lat. 689. I.

¹⁷ Eredetije: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 8. N° 55. Másolatai: uo. vol. IV. f. 202, és: OSzKK Fol. Lat. 689. I.

¹⁸ Ennek kivonata a különböző javaslatok összesített *Extractus*ában található: Lad. KKK, Fasc. 3. N° 2, benne az 56. sorszám alatt.

¹⁹ Valószínűleg erre vonatkoznak a bizottsági jegyzőkönyv azon részletei, amelyek szerint az 1791. aug. 28-i ülésen, Tihanyi Tamás alországbíró váltótörvényszéki javaslatával kapcsolatban Skerlecz Miklós ismertette a Pest városa által kereskedelmi törvényszék felállításáról benyújtott tervezetet, melyet azután a Jogügyi bizottsághoz küldtek át. A jegyzőkönyv hozzászólja még, hogy mivel a pesti beadvány szerint Ofenheimer hajlandó arról is tervezetet bemutatni, »miképpen lehetne a közutakat jó és minden évszakban járható állapotban megőrizni«, a Bizottság elhatározta behívását és meghallgatását. A továbbiakban azonban nincs nyom arra, hogy ez megtörtént-e és milyen eredménnyel. *Protocolum consensuum Deputationis*, I. 1791; a jegyző eredeti aláírásával hitelesített példánya: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 1. N° 2. Másolatai: uo, vol. I. f. 37, és vol. sub A. N° 2. f. 11, valamint: OSzKK Fol. Lat. 689. III. ff. 46—77, és uo. Fol. Lat. 661, ff. 3—42.

²⁰ Eredetije: Orsz. Ltár. AR, Fasc. 6. N° 35. Másolata: OSzKK, Fol. Lat. 689. I. Magyarul ismerteti: Pólya i. m. 222—223.

²¹ Eredetije: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 7. N° 41. Másolatai: uo. vol. IV. f. 289, és: OSzKK Fol. Lat. 689. I.

²² Eredetije: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 5. N° 24. Másolatai: uo. vol. III. f. 247, és: OSzKK Fol. Lat. 689. I.

²³ Nyomtatott példány: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 6. N° 36. Kézírt másolata: OSzKK Fol. Lat. 689. I.

²⁴ Eredetije: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 7. N° 40. Másolata: uo. vol. IV. f. 286.

²⁵ Eredetije: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 7. N° 43. Másolatai: uo. vol. IV. f. 270, és: OSzKK Fol. Lat. 689. I.

²⁶ Eredetije: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, Fasc. 7. N° 42. Másolatai: uo. vol. IV. f. 276, és: OSzKK Fol. Lat. 689. I.

²⁷ A már idézett Kussevich-féle kötetben: Orsz. Ltár. AR, Lad. KKK, vol. sub A. ff. 77—80. Egy Mandl (Mandel) Mózes Dávid nevű pesti selyemkereskedőről a pesti kereskedőtestület alább idézett beadványa is megemlékszik. — Pest-budai vonatkozással bír még Plechschmidt György gyapjúszövetgyártó (lanae fabricans)

irata, melyben Pesten vagy környékén gyapjúszövetfabrika állításának tervével fordult a Bizottsághoz, mellékelve egyebek között Volfarth Mátyás és Szarvassy János budai mesterek 1785-ben kelt bizonyítványait az általa készített áru jó minőségéről; Orsz. Ltár. AR, Lád. KKK, Fasc. 7. 7. N° 44. Plechschmidt utóbb pesti gyapjúszövetgyárosként említi *Mérei* i. m. 50—51. — Megemlíthetjük végül azt is, hogy Pest megye főmérnöke, Balla Antal, a Bizottsághoz egy olyan csatornáról nyújtott be tervezetet, mely a Dunát a Tiszával Pest és Szolnok között kötötte volna össze. E projectum helyén (Orsz. Ltár. AR, Lád. KKK, Fasc. 8. N° 53) csak egy egykorú őrjegyet találunk arról, hogy a Bizottság a javaslatot a szerzőnek saját kérésére utóbb visszaadta; tartalmi kivonata azonban megtalálható az összesített *Extractus* megfelelő részében (Orsz. Ltár. AR, Lád. KKK, Fasc. 3. N° 2, 53. tételszám alatt).

²⁸ *Garády Sándor*, Az óbudai filatorium. Historia (1932) és kny.

²⁹ *Kósa János*, A budapesti selyemipar kialakulása A Gr. Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IX. köt. Bp. 1939, ahol a többi pestbudai selyemgyártó üzemre is több adat található. A selyem termelését tárgyaló általánosirodalomra: *Eötvös Károly Lajos*, A selyemtenyésztés 100 éve Magyarországon. Szekszárd, 1881; *Ordódy Lajos*, A selyemtermelés múltja és fejlődése Magyarországon. Bp. 1904; *Fent István*, A magyar selyemtenyésztés 250 éves múltjából. Bp. 1930.

³⁰ Minderre vonatkozólag l. *Kósa* i. m. (főleg 132. kk., 174—177.), *Bud Melitta*, A Valero-gyár. Bp. 1941, és újabb adatokkal, de a korábbi irodalom említése nélkül *Mérei* (i. m. főleg 60, 94—100.); az utóbbi nem különbözteti meg egymástól a két Beywinklert, apát és fiút (98—99.).

³¹ Erre helyesen mutat rá, éppen a Valero-beadvány kapcsán, *Mérei* (i. m. 8—9.), aki azonban téved abban, hogy Valeroék csak az egyenlő elbánás elvét vetették volna fel.

³² *Siklóssy László*, Kuny Domokos, egy budai keramikus a XVIII. században. Bp. 1917.

³³ *Mérei* i. m. 55.

³⁴ Bakál a nemesi-nemzeti mozgalom németellenes jellegében is akadályát látja az ipar fejlődésének: szerinte német fabrikáns nem szívesen jön ide »wegen des National Hasses, den die ungarische Nation gegen die deutsche noch immer bey jeder Gelegenheit an den Tag legt«.

³⁵ Szövegére l. *Pólya* i. m. 9—11. Almásy jelentése persze e kereskedelem gyarmati jellegére is beszédes adatokat tartalmaz: termények (főleg gabona) nagyrészt Ausztriába való kivitelével (385,8 ezer Ft) szemben a behozatal (textil- és vasárúk, fűszer stb.) összértéke 745,5 ezer, ebből 475,6 ezer az örökös tartományokból származó áruk, és 242,8 ezer a külföldi, de osztrák közvetítéssel érkező áruk értéke!

³⁶ *Mályusz i. m.* (főleg 235.) A jozefinista rendszert több városban volt császári tisztek képviselték, így Pesten Hülff Móric Bálint kvietált őrnagy, előbb polgármester majd bíró, akinek diktatórikus uralmát 1790 áprilisában zajos bukás zárta le. Helyébe Boráros János volt kir. táblai ügyész, 1785-től városi tanácsos került; ő képviselte Pestet az 1790-i országgyűlésen is, a szintén nemes Sarlay Józseffel együtt. Buda követei: Margalits János és Laszlovsky József természetesen szintén nemesek voltak. Vö. *Schmall Lajos*, Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. Bp. 1899. I. 178; II. 52.

³⁷ *Almásy Pál* (Topolay Imre álnév alatt szereplő) kézirata: Considerationes super Statu Commerciali Regni Hungariae. (OSzKK Fol. Lat. 866; 1793-ban német nyelven nyomtatásban is megjelent a Schlözer-féle Staatsanzeigen hasábjain: XVIII. köt. 69. füz.)

³⁸ *Mérei* i. m. 10.

³⁹ *Pólya* i. m. 186—187. II. Lipót a kérést (jellemző módon) azzal hátrította el, hogy ebbe a rendek ügysem mennének bele. Az országgyűlési rendek álláspontja a polgári törekvésekkel és azok bizottsági képviselével kapcsolatban még közelebbi elemzésre szorul. *Marczali Henrik* monográfiája (Az 1790/1-diki országgyűlés.

1—2. köt. Bp. 1907) az egyetlen, mely a tárgyat részletesen feldolgozza, az országgyűlés utolsó szakaszát, így a bizottságok kiküldésével kapcsolatos problémákat nem ismerteti.

⁴⁰ Uo. 201—208.

⁴¹ *Dvihally Anna Mária*, A budai szőlőművelés története. Bp. 1932.

⁴² *Hofhauser* (i. m. 30.) az iratot pozsonyi keltezése miatt a pozsonyi kereskedők beadványának tartja, nem véve figyelembe, hogy a budai, és csak a budai beadvány melléklete volt. Ennél nagyobb baj, hogy latin szövegét is félreérti: szerinte pl. az irat »nagy ellenszenvvel« támadja a nemesi adómentességet és általában a nemesség ellen irányúl, — holott éppen az ellenkezőről van szó.

⁴³ *Vorschläge der Aufhilfe der ungarischen Handlung*. H. n. 1790, 24.

⁴⁴ *Dóczy Jenő—Wellmann Imre—Bakács István—Gerendás Ernő*, *Bibliographia Oeconomica Hungariae*. A magyar gazdasági irodalom könyvészete. I. köt. Bp. 1934, 1093. sz.

⁴⁵ A fejlődés e rajzára l. újabban *Mátyás Antal*, A közgazdasági gondolat kibontakozása Magyarországon 1790—1848-ig. Bp. 1954. (A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem sokszorosított jegyzete.)

⁴⁶ *Bónis György*, *Hajnóczy József*. Bp. 1954.

⁴⁷ *Waldapfel József*, A magyar irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1954, 21—27.

D. Kosáry

PEST-BUDA UND DIE HANDELSKOMMISSION IN 1791

Der ungarische Reichstag von 1791 beauftragte mehrere Kommissionen mit der Aufgabe, für die nächstfolgende Session »Reform-Vorschläge« auszuarbeiten. Die Reformen sollten natürlich mit dem Wesen und den Zielsetzungen der vom niederen Adel gegen den Absolutismus und die Verdeutschungspolitik Josephs II. geführten nationalen Bewegung im Einklang stehen. Unter diesen Kommissionen beansprucht vielleicht die Tätigkeit der Handelskommission das grösste Interesse, da sie eine sehr entschlossene Stellungnahme gegenüber der von der österreichischen Regierung eingeführten erdrückenden Zollpolitik, und der gleichsam kolonialen Abhängigkeit des Landes bewies. Vorsitzender des Ausschusses war Nikolaus Forgách, einer der führenden Persönlichkeiten der nationalen Bewegung, seine unmittelbaren Mitarbeiter aber waren der hervorragende Ökonom Nikolaus Skerlecz und Joseph Podmaniczky, ein Experte des Zollwesens.

In ihren Bestrebungen kamen natürlich die Interessen der adeligen Grundbesitzer, die zur Warenproduktion übergegangen sind, zum Ausdruck. Dieser Adel suchte in erster Linie Absatzmärkte und bemühte sich, die der Verwertung im Weg stehenden Hindernisse zu beseitigen. Den Markt für ihre Waren wollten sie hauptsächlich im Ausland, zum Teil aber auch — wonach besonders die kleineren Grundbesitzer strebten — im Lande selbst, und zwar durch die Förderung des Gewerbes finden. Darin trafen die Interessen des feudalen Adels auch mit denen der Bürgerschaft, besonders mit deren handeltreibenden Teil zusammen und auf diese Weise repräsentierte die Bewegung der Adeligen gegen die österreichische Wirtschaftspolitik auch die Interessen des Bürgerstandes. Das von der Handelskommission in 1791 ausgesandte Rundschreiben fand überall Widerhall; Städte, Handelskorporationen, ja auch einzelne Unternehmer und Manufakturenbesitzer sandten der Kommission ihre Meinungen und Vorschläge zur Abschaffung der im Lande herrschenden wirtschaftlichen Missstände ein. Von diesem interessanten Quellenmaterial setzt sich die gegenwärtige Studie mit den Eingaben von Buda und Pest auseinander, die damals noch zwei selbständige Städte waren, wirtschaftlich und kulturell jedoch eine schon immer entscheidendere

zentrale Bedeutung gewannen. Zuerst prüft sie die Standpunkte und Wünsche der Vertreter des noch ziemlich unentwickelten Industriekapitals, sodann die Ansichten der Repräsentanten des Handelskapitals, die — bezeichnend für die rückständigen Verhältnisse — im Übergewicht waren. Die Eingaben beleuchten freilich auch den damaligen Zustand von Handel und Gewerbe in Pest — Buda. Allen ist ein gemeinsamer Zug eigen, und zwar klagen sie alle über die koloniale Wirtschaftspolitik und ihre Folgen, welche Handel und Gewerbe des Landes erdrosseln, und über die Monopolstellung vom Handel und Gewerbe Österreichs. Ein weiteres Merkmal aber, das diese Eingaben kennzeichnet, ist die Furcht vor jeglicher Konkurrenz und diese Angst geht so weit, dass nicht die Aufhebung, sondern sogar eine Verschärfung zahlreicher einschränkender Verordnungen angestrebt wird. Treffend kommt darin zum Ausdruck, wie kraftlos und unentwickelt das ungarische Bürgertum in jener Zeit war. Das Bürgertum suchte bei den Stärkeren Schutz und Unterstützung, damit die Grundbedingungen der Gewerbetätigkeit geschaffen werden könnten. Im Frühling 1790 erwartete es diese Unterstützung — laut der zeitgenössischen Schriften — von der Bewegung der Adelligen, sodann, als diese zu Beginn des Reichstages scharf feudale Züge verriet, nährte die Bürgerschaft Illusionen über das Wohlwollen Leopolds II.; als sie sich aber auch darin getäuscht sah, versuchte sie sich 1791 wieder der von der Handelskommission vertretenen Unabhängigkeitsbestrebungen der Adelligen anzuschließen. Als aber Nikolaus Skerlec für die Handelskommission das bis zum Frühling 1792 angehäuften Material zu jenen grossen Projekten verarbeitet hatte, die bis auf unsere Tage wichtigste Quellen für die in Ungarn am Ende des 18. Jahrhunderts herrschenden Zustände geblieben sind, änderten sich die Verhältnisse von neuem: im Krieg gegen das revolutionäre Frankreich verbündeten sich der Wiener Hof und der um seine feudalen Vorrechte bangende Adel, womit die »Reformvorschläge« endgültig beiseite gelegt wurden. Zusammengefasst: als ein Echo der französischen Revolution leuchten schon um 1790 jene wichtigsten Probleme auf, deren Beantwortung von der bürgerlichen, nationalen Umwandlung, von der Revolution von 1848 gegeben wird; es melden sich schon die sozialen Kräfte, welche zur Lösung dieser Probleme berufen sind; doch sind beide noch, sowohl Kräfte, als Probleme, unentwickelt und im Anfangsstadium. Im ganzen betrachtet können die Bewegungen der 1790er Jahre mit dem Sonnenschein der letzten Februartage verglichen werden: es ist eine Verheissung des Frühlings, doch viel zu frühzeitig, um von Kraft und Dauer zu sein.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

Kelemen László színháza

Az Országos Színháztörténeti Múzeum első kiállítási termében van egy frízkép, egykorú metszetről másolva: a pesti iparos, kiskereskedő, kétkezi munkás életének egy jelenetét mutatja be, s az aláírás így hangzik: »Nekik akartak játszani.«

A kép és felírás nemcsak önmagában véve érdekes, de egyúttal biztos kézzel jelöli meg az irányt, amelyen a történelemnek, ha napjainkban színháztörténettel akar foglalkozni, haladnia kell. Kétségtelen, hogy nagyon fontos a színmű, amit előadtak, hiszen ez gyűjtötte fel a fáklyát a haladni kívánók — színész és közönsége — számára. Fontos maga a színész — ki volt? honnan jött? mivé fejlődött? — de legfontosabb a mai kutató számára az a kapcsolat, ami színész és közönsége között fonódott, a színház képének lenyomata a társadalomban és a közönség hatása színházára, igényei a műsorral és a művészi egyéniséggel kapcsolatban.

Éppen ezért, az első magyar színtársulatról szólva, vizsgálat tárgyává kell tennünk mindazokat az irodalmi termékeket, amelyek színpadra kerültek, s az »actorok« személyét is. Jóllehet a színház történetével már többen foglalkoztak, nem lesz fölösleges szempontjaikat revízió alá venni, mert a legutóbb megjelent mű is közel harminc éves, az első meg, Endrődy János munkája, százhatvannál is több.¹ Az elmúlt évtizedek során nem egy új adat került napvilágra, ami magyarázatul szolgálhat felelet nélkül maradt kérdésekre. — A közönség megismerését illetőleg nincs semmi revízió alá venni valónk, mert ezen a téren a kutatás még meg sem indult. Érthető. Az irodalomtörténet gondozásába vette a színpadi műveket, amelyek legsajátosabb feladatkörébe tartoznak. Foglalkozott a színház történetével, mert Magyarországon haladó hagyomány az, hogy a színháztörténet az irodalomtörténet segédtudományának számít. A közönségvizsgálat azonban már társadalomtörténet, s nem érheti be kiadott vagy gyűjteményszerűen együttléte őrzött színdarabok szövegvizsgálatával, sem irodalomtörténeti levelezések tanulmányozásával, az feltétlenül levéltári kutatást igényel. Éppen ezért legyen szabad érdeklődésünk homlokterébe ezúttal a színház társadalomtörténeti hátterét állítanunk, a közönség kapcsolatát Kelemen László színházával.

MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR EDIT

Kelemen László színháza

Az Országos Színháztörténeti Múzeum első kiállítási termében van egy frízkép, egykorú metszetről másolva: a pesti iparos, kiskereskedő, kétkezi munkás életének egy jelenetét mutatja be, s az aláírás így hangzik: »Nekik akartak játszani.«

A kép és felírás nemcsak önmagában véve érdekes, de egyúttal biztos kézzel jelöli meg az irányt, amelyen a történelemnek, ha napjainkban színháztörténettel akar foglalkozni, haladnia kell. Kétségtelen, hogy nagyon fontos a színmű, amit előadtak, hiszen ez gyűjtötte fel a fáklyát a haladni kívánók — színész és közönsége — számára. Fontos maga a színész — ki volt? honnan jött? mivé fejlődött? — de legfontosabb a mai kutató számára az a kapcsolat, ami színész és közönsége között fonódott, a színház képének lenyomata a társadalomban és a közönség hatása színházára, igényei a műsorral és a művészi egyéniséggel kapcsolatban.

Éppen ezért, az első magyar színtársulatról szólva, vizsgálat tárgyává kell tennünk mindazokat az irodalmi termékeket, amelyek színpadra kerültek, s az »actorok« személyét is. Jóllehet a színház történetével már többen foglalkoztak, nem lesz fölösleges szempontjaikat revízió alá venni, mert a legutóbb megjelent mű is közel harminc éves, az első meg, Endrődy János munkája, százhatvannál is több.¹ Az elmúlt évtizedek során nem egy új adat került napvilágra, ami magyarázatul szolgálhat felelet nélkül maradt kérdésekre. — A közönség megismerését illetőleg nincs semmi revízió alá venni valónk, mert ezen a téren a kutatás még meg sem indult. Érthető. Az irodalomtörténet gondozásába vette a színpadi műveket, amelyek legsajátosabb feladatkörébe tartoznak. Foglalkozott a színház történetével, mert Magyarországon haladó hagyomány az, hogy a színháztörténet az irodalomtörténet segédtudományának számít. A közönségvizsgálat azonban már társadalomtörténet, s nem érheti be kiadott vagy gyűjteményszerűen együtt őrzött színdarabok szövegvizsgálatával, sem irodalomtörténeti levelezések tanulmányozásával, az feltétlenül levéltári kutatást igényel. Éppen ezért legyen szabad érdeklődésünk homlokterébe ezúttal a színház társadalomtörténeti hátterét állítanunk, a közönség kapcsolatát Kelemen László színházával.

A jelen tanulmány már csak kis terjedelménél fogva sem törekedhetik többre, mint hogy néhány részletkérdést megvilágítson. Ezeket a kutatás eddig mellőzte, részint, mert érdektelennek találta őket, részint, mert a források ismerete hiányában nem kerültek felszínre. A kód azonban, amely Kelemen Lászlóék körül borongott, lassan oszlóban van. Szilárd meggyőződésünk, hogy az első magyar színtársulat története a legapróbb részletig feltárható és megismerhető lesz akkor, ha a rendszeres levéltári kutatás világot vet a XVIII. század utolsó évtizedére. Forrásaink egy része megsemmisülhetett, de ma már a tudományos lelkiismeret annyira fejlett, hogy a további pusztulást lehetetlennek tartjuk, s éppen ez az anyag olyan természetű, hogy a legtöbb dokumentum több példányban forgott — a helytartótanács, a magisztrátusok, a megye levéltárában egyaránt feltalálhatók a leglényegesebb darabok — tehát a fennmaradás valószínűsége nagy. Csak a legendák vesznek el a misztikus homályban, a történelmi igazságok azonban előbb vagy utóbb, amint kutatói módszereink egyre fejlettebbek lesznek, napfényre kerülnek, ahogyan megszólaltak Esztergom és Visegrád néma kövei is.

*

Kelemen László, pályatársai és közönsége abban a korban élték le életüket, amelynek jellemző tüneteként történetírásunk ma a feudalizmus bomlását nevezi meg, s amelynek korváltó, bizonytalan, jó és rossz lehetőségekben bővelkedő voltát az Orpheus egyik poétája így érzékeltette :

»Magyar, hajnal hasad, de meg nem virradt még,
Hát estig ki tudja, milyen leszen az ég?»²

Kora ifjúságuk Mária Terézia abszolutizmusának idejére esett, s egyetemi éveiket II. József irányelvei határozták meg. Nyugat-Európában a feltörő polgári osztály már egyre öntudatosabban küzdött a természetjogok diadalra juttatásáért, s a fel nem tartóztatható fejlődés, a felvilágosodás gondolatkincse, jellegzetesen nemesi elszíneződéssel, a hetvenes években Magyarországon is jelentőssé válik. Bessenyei a magyar nyelv fejlesztését követeli, mert a nép művelése csak az anyanyelven lehet sikeres, az új eszméket csak magyarul közvetíthetjük feléje. Az első lépések bizonytalanok. A magyar nyelv egyelőre csak a francia enciklopédisták eszmevilágának minél szélesebb rétegekben való terjesztésére szükséges, s a megvalósítandó magyar színház sem szolgálna más célt, mint ez új tanok népszerűsítését. Nemzeti törekvések, Bécs-ellenes aspirációk csak a II. József halálát követő nagy öntudatraébredéssel kerülnek bele Bessenyei, Péczeli, Kazinczy és társaik kezdetben teljesen apolitikus elgondolásaiba ; 1790 az az év, amelynek heve gyümölcse érelheti a magyar színügy nyíladozó virágát is.³

Mindez, s mindaz, amit a színházzal kapcsolatban a következőkben el fogunk mondani, csak a nemesi és a polgári osztályra vonatkozik. Polgári forradalmi eszmékkel találkozunk az események során, de a plebejus forradalmár nem jelenik meg a színház életében. Magyarországon a XVIII. században a jobbágy nem járt színházba és nem olvasott, nem ismert semmi fényűzést, ami a szellem szabadságával járt volna együtt, a jobbágy adózott és szenvedett. 1787-ben, abban az évben, amikor a budai Várszínházat átadták hivatásának, az ország egyes vidékein a mezei munkák elvégzése nehézségekbe ütközött, mert a földeken dolgozóknak nem volt kenyérük. És 1792-ben, amikor annyi harc és küzdelem árán Kelemen László társulata megvethette lábát a pesti színpadon, Heves megyében katonaság verte szét a nyomorúságtól félig esztét vesztett tömeget.⁴

A szegény nép sokmillió táboros nem vett tehát részt a nemzeti színjátszás megalapításában, mert ehhez minden lehetősége hiányzott. A társadalom sajátos magyar színezete elsősorban az »una eademque nobilitas« feladatává tette ezt, s részt kért belőle — az alábbiakban derül ki, milyen mértékben — Pest és Buda polgársága is.

A nemesi osztály egy hányada, mint író, felvilágosult törekvésének megfelelően, küzdött a magyar színjátszás megalakulásáért, majd tollával is támogatta. Az ő soraikból kerültek ki a színház legközelebbi barátai, tanácsadói, szóval és írásban egyaránt buzgó irányítói. Volt azután a nemességnek egy másik része, amely hivatalból nyúlt bele a színház sorsának formálásába: a dicasteriumok tisztviselői és a megyei zöld asztal körül helyet foglaló, az ügyvitelt irányító, vagy esetleg csak a közgyűléseken megjelenő, ott felszólaló nemesség. — A színház történetének korábbi feldolgozói ennek a közpályán mozgó nemesi rétegnek egymással ellentétes szerepet tulajdonítottak: véleményük szerint a kormányzások hátráltatják, a megyék támogatják a magyar színjátszás ügyét.

Ezt az elgondolást Bayer alapvető színészettörténeti munkája honosította meg. Lugosi feldolgozása csak követi őt. Bayer felfogása a mai napig él köztudatunkban, s ebben bizonyára része van annak az elvitathatatlan ténynek, hogy a XIX. században valóban a megyék, elsősorban Pest megye vette a kezébe — és sikerrel — az állandó fővárosi színház megalapítását. Ha azonban így fogalmazzuk meg a tételt: a hazafias megyék pártját fogták a magyar színjátszásnak, szemben az uralkodót elvtelenül kiszolgáló kormányhatóságokkal, akkor szavakkal dobálódzunk, anélkül, hogy a dolgok mélyére néznénk. Megyék és kormányzások — adott esetben a helytartótanács; palotájának képe a fent kifogásolt elgondolás alapján szerepel a Színház-történeti Múzeumban — egy- és ugyanazon emberanyagból veszik funkcionáriusaikat: a magyar nemesség soraiból. Sőt ebben a vonatkozásban feltétlenül a helytartótanácsot illeti meg a *szabadelvűbb* jelző, nemcsak azért, mert keletkezésének idejénél fogva szükségképpen fejlettebb társadalompolitikai elvet képvisel a feudális megyéknél, hanem azért is, mert

olyan a felépítése, hogy benne egy-két felvilágosult tisztviselő többet érhet el, mint a tömegeiben maradi vármegyéknél.

Ha végiglapozzuk a pesti egyetem jogi karának anyakönyveit, megtaláljuk az ismerős neveket innen és onnan: egymás mellett ültek Markovics professzor természetjogi óráin a helytartótanácsba kerülő Berzeviczy Sándor, a megyei szolgálatba lépő Gosztonyi Mihály, a vérpadig magasztosult Őz, Kármán József, az író, a színházbarát Ráday Pál barátja és titkára, s maga az újdonsült gróf, Ráday is.⁵ De ha más szögből nézzük a kérdést, az eredmény ugyanaz marad. Az a nemes, aki a helytartótanácsban hivatalt viselt, ugyanakkor jogosult volt arra, hogy szülőmegyéjének közgyűlésein részt vegyen, amint hogy az 1790-es évek Pest megyei közgyűlési jegyzőkönyveiben sűrűn találkozunk pl. Darvas Ferenc helytartótanácsos nevével. Amikor pedig, évekkel később, Szabolcs megye gyűjtőívet bocsát ki, hogy a magyar társulatnak, 400 000 Ft tőkével, színházat építsen és megélhetést biztosítson Pesten, az aláírók között ott szerepelnek Podmaniczky József és Berzeviczy Gergely is, a helytartótanácsban a színházügyekkel foglalkozó departamentum referense és fogalmazója.⁶ Endrődy, a társulat első történetírója, a kortárs, tisztában volt mindezzel és álmában sem jutott volna eszébe, hogy különbséget keressen az *itt* vagy *ott* szolgáló tisztviselők magatartásában, Bayer tudata mélyén azonban ott kísértett a Bach-korszak.

Endrődy, Kelemen László történetíróinak mindvégig legfőbb támasza, azt sem tartotta szükségesnek fejtegetni, hogy a helytartótanács hogyan kapcsolódott bele a magyar színház ügyeinek intézésébe. Úgy vélte, hogy ezt mindenki tudja. Ennek következtében az utókor valami különös, szerencsétlen előjelű véletlennek tartja azt, hogy színészeink ügye ez elé a kormány szerv elé került.⁷ A XVIII. század végén azonban Magyarországon már kialakult hivatalos ügyvitel volt, voltak kormányzervek, amelyek nagyjából a mai minisztériumok szerepét töltötték be s a városok közigazgatási ügyei a helytartótanács elé tartoztak, beleértve a színházügyet is. Ha tehát valaki egy város színház épületét akarta kibérelni, vagy társulata számára játszási engedélyt akart szerezni, az illető város magisztrátusán keresztül ügye a helytartótanács elé került. Itt a Departamentum Politiae Generalis et Civitatum nevet viselő ügyosztály — a kormányzék kebelén belül működő 44 departamentum egyike — határozott sorsa felől. Az 1790-es években már igen pontos ügyvitel volt: minden departamentumnak megvolt a maga tanácsosa, referense; alája titkár és fogalmazó voltak beosztva s ezek neki engedelmességgel tartoztak. A beadványokat a titkárok vagy a fogalmazók véleményezték, a referens ezt felülvizsgálta, helybenhagyta, vagy változtatásokat tett rajta, s ellátta a napi kelettel és névjeggyel. Mielőtt a kiadóhivatal útjára bocsátotta volna az elintézett ügydarabot, ezt még az első tanácsos is láttamozta.⁸ A magyar színjátszó társulat rövid pályafutása alatt csaknem ugyanazok a nevek szerepelnek minden aktán: az első tanácsos Haller, a referens Podmaniczky József, a

magyar felvilágosodás egyik legműveltebb képviselője, a titkár — a legszínvonalasabb egyéniség e nagy együttesben, de szintén kora szellemi színvonalán álló, felvilágosult férfi — Kelcz Ádám, s a fogalmazó nem kisebb ember, mint Berzeviczy Gergely, akit csak a végzet különös kegye védett meg Kazinczy és társai sorsától, a Martinovics-összeesküvés forradalmi érzületű krónikása: a *Majestätsprozess in Ungarn* szerzője.

Ennek a departamentumnak reakciós vagy magyar-színházellenes magatartást tulajdonítani valóban bajos, s Bayer sem tette volna, ha tisztában van a személyekkel, akiket »a helytartótanács« címszó alatt intéz el.⁹

Amint a helytartótanács megítélése a színház ügyében csak akkor lehet reális, ha felbontjuk tényezőire, ugyanúgy kell a megyék szerepét is vizsgálunk. »A megyék« egyetemlegesen éppoly kevésbé pártfogolják Kelemenéket, amint »a helytartótanács« nem ellensége. Egyetlen adatunk sincs pl. arra, hogy Körös megye, vagy Torontál megye törték volna magukat az adakozásban. Szerepel azonban állandóan Pest megye, Szabolcs megye, Szatmár megye, Nógrád megye, sőt a felvidéki megyék is, azok az országrészek tehát, ahol a Szentiványiak, Rádayak, Prónayak, Vayak, Podmaniczkyak, Berzeviczyek: válogatottan szabadelvű, haladó szellemű családok fiai ülnek a zöld asztal mellett.

Kormányzók és megye szolgálata mit sem változtatott tehát azon a tényen, hogy a felvilágosult nemes kötelességének tartotta a magyar nyelvű színjátszás támogatását. Pártolta az aktán, amely választékos latin nyelven ma is őrzi Berzeviczy Gergely színügyi javaslatait, de ha tolla ennél többre is képes volt, segítségére sietett fogyatékos színműtára gyarapításával, írt, fordított, tragédiát vagy vígjátékot, klasszikus remekművet és útszéli bohózatot, amint azt a szükség diktálta.

A színház pártolásának ez a formája nem volt könnyű feladat. Kazinczy 1790-ben büszkén írta az öreg Ráday Gedeonnak: »Hamletem sajtó alatt vagyon. Melléje tészem-még majd Missz Szára Szampszont, Emilia Galottit és Stellát Göthéből. Eggyik altisztem Göthének Clavigóját fordítja.«¹⁰ Kiderült azonban, hogy ez az elgondolt munkaütem kivihetetlen. Ha valaki gondosan dolgozott, nem lehetett gyors; »J'ai souvent changé meme quelques choses dans les Idees selon notre langage et notre Gout (si nous en avons :)«, írta Péczeli egyik ismerősének.¹¹ Báróti is azt vallotta, hogy »négy nap sem tudnék egy árkost fordítani: más volna, hogy ha olyan gazdag lenne a mi nyelvünk mint a Német, hogy kedvünk szerint csak válogathatnánk a szókban, mellyikkel tehetnők ki jobban mind a dolognak tiszta értelmét, mind pedig az írás ékességét. De így, midőn az ember egy hathatos szonak kitanálására csak nem fél napotis reá szán, valósággal bajos dolog.«¹² Evvel nagyarázhatjuk, hogy a közérthetőségre törekvő piarista írók nem egyszer követtek el olyasmít, ami Kazinczynak s a kényesebb ízlésűeknek nem felelt meg. Dugonicsról írja, hogy kifejezései »durvák és a mostani kényes füleket meg-sértik: de az Árpád idejéhez nem éppen illetlenek«. (Hozzá-fűzhetjük: az iskoladramák szelleméhez sem; ezeknek a nyelve — férfii

társaságban, férfihallgatóságnak szánva — néha elképesztően durva volt.)¹³

A fordítás nehézségeire rámutatva, említésre kerültek irodalmi életünk legnevesebbjéi. Péczeli és Kazinczy, Dugonics és a többi piarista; nemesi íróinknak ez a színháztámogató törekvése hű keresztmetszetét adja a XVIII. század végén kibontakozó politikai szemléletnek. A magyar társulat műsorának fordítói közül Péczeli már halott, mire művei színre kerülnek. Világnézete sem aktuális már: mint Besenyei, ő is teljesen apolitikus munkása a felvilágosodás terjesztésének. Dugonics a múltba néző nemzeti romantika, az 1790-es nagy felbuzdulás képviselője; felvilágosult, de inkább húz a katolikus reakcióhoz, mint az egyre forradalmibbá váló, francia újságokat böngésző ifjabb nemzedékhez. Kazinczy felvilágosult hazafisága szintén eltér Szentjóni Szabótól, a napi politikustól, aki reméli, hogy a Habsburgok ki fogják érdemelni népeik szeretetét, s csak a végső csüggedés teszi forradalmárrá; eltér a nagyon művelt, de teljesen francia hatás alatt álló s elvei miatt már meghurcolt, üldözött Verseghytől is.¹⁴

Ezek a magyar színi irodalom nagyjai; vannak azonban nemesi íróink, akik ad hoc, egyszer-kétszer fordítanak csak, s így annál jellemzőbb, hogy milyen munkára esik a választásuk. Kóré Zsigmond, a Bécsben anyagi gondokkal küzdő festő a kasszasikert tartja szem előtt, amikor a század legátütőbb sikerű műsordarabját, a *Menschenhass und Reue*-t nyújtja a magyar színjátszásnak. Az ifjú Mérey Sándor vegyesen ad vígjátékot, tragédiát. Aranka György képzeletét az erdélyi patriarkális viszonyoknak megfelelően — a szülői tekintély elképesztő méreteinek földjén — Fenouillet-Falber Gályarabja ragadja meg. Vannak, korukat megelőzően, »honunknak szebblelkű asszonyai is«, akik a barokk Metastasio s a fenkölt erkölcsű Gebler mellett Kotzebue egy jámborabb művével is megpróbálkoznak: Rudnyánszkyné Kemény Anna Mária és Rudnyánszky Karolina.¹⁵

A »fény századának« magyar nemessége valóban mindent megtett, hogy erejéhez képest támogassa az anyanyelvű színjátszást. Azonban a XVIII. század a polgári előretörés ideje, s jóllehet tudjuk, hogy a vezető értelmiség szerepét hazánkban a nemesség játszotta, mégis joggal kereshetjük a kor kultúrharcaiban a polgári osztályt is.

A sikeres színpadi szerzők között valóban találunk polgári származásút, Simai Kristóf, komáromi kertész fia, piarista szerzetes személyében, aki életét nem mint gimnáziumi tanár töltötte, hanem állami, ún. normalis iskolákban működve, városi szegényemberek gyermekeit oktatta. Simai születésének és hivatásának megfelelően, ismerte, szerette a polgári osztályt, műfordításaiban polgári tárgyú darabokkal foglalkozott. Polgári öntudata inkább ösztönös volt, szavaiban nehéz a francia felvilágosodás közvetlen hatására bukkannunk.¹⁶ Másfél évtizednek kell eltelnie, hogy a polgári életforma dicsőségét polgári rendű író hirdesse, kétségtelenül Raynal hatása alatt, de már a forradalmi változás minden

reménye nélkül. Hazai viszonyaink ironiája, hogy az »érdemes kalmár« szószólója örmény ember, s mint nemességet szerzett nagybirtokos tér meg őseihez.¹⁷

A magyar színház élete, fogantatásának első pillanatától fogva, érintkezésbe kellett, hogy kerüljön a nemesi hivatalnokosztályon kívül a polgári előljárókkal: a városi magisztrátus uraival is. Ezek szerepe az eddigi feldolgozásokban — éppen mint a helytartótanácsé — elég hálátlan. A közhit azt tartja, hogy a polgárság ellensége volt a magyar színészeknek, mert azok más nyelven játszottak, mint ahogyan Pest és Buda előljárósága tárgyalt, levelezett és szórakozott. Ez a föltevés nem helytálló. A magyar társulat első próbálkozása idején a nemzeti nyelv-nemzeti állam gondolata még magukban a felvilágosult írókban sem kristályosodott ki tisztán, még kevésbé a német polgároknak, akik, ha ezt a gondolatsort végigelmélik, mint ez a XIX. század derekára meg is történt, a magyar állam keretein belül nem német kultúrharcot kezdenek, hanem igyekeznek beleolvadni az uralkodó népbe. Egyelőre azonban erről még szó sem volt. De elmúlt már az az idő is, amikor a német kultúra előtérbe helyezése elvi szempont volt. II. József meghalt és rendeleteit visszavonta. Ezt a pesti tanács a maga részéről éppen olyan örömmel fogadta, mint a magyar rendek. A belvárosban háztulajdonos gazdag polgárok számára a közelmúlt politikája anyagi veszteséggel járt. Cseppet sem volt inyükre a József erőszakolta külváros-fejlesztés, a vásárterek kitelepítése, a város határainak kitolása, s a császár meghátrálása idején e tanácsurak együtt lelkesedtek a megyeházán a katolikus reakció híveivel.¹⁸ Részt kértek a nemzeti felbuzdulásban és mindent tetszéssel kísérték, ami evvel volt kapcsolatban. Színházaitak nem adták át a magyar társulatnak, ez igaz, de érthető. Őket szerződés kötötte német bérlőhöz, s ez a szerződés még évekig nem volt felbontható; a kapitalizmus már itt, fejlődésének kezdetén is görcsösen ragaszkodik a magántulajdonhoz, bálványként tiszteli a magánérdeket. A kor jogrendjében gyökeredzett, hogy senkitől sem lehetett pénzen megvett tulajdonát a közösség érdekében elvenni. A másik ok, ami magyarázza a városi tanácsok eljárását, hogy ők sokat költöttek színházaira, s az ennek megfelelő ellenértéket meg is követelték. Bér és kaució járt az épületek után, e bevétel egy része pedig az árva- és szegényügyet szolgáltatta. A színház tőke volt, amelynek kamatairól a városi gazdálkodás nem mondhatott le — Kelemenének viszont nem volt pénzük. Anyagi szempontok tehát megnehezíthették a magyar társulatnak a tanácssal való jóviszonyát, de nemzeti előítéletek nem. Liedemann Sámuel, a büszke kereskedő, aki II. Lipóttal vitatta meg terveit, s nagyon valószínű, hogy egy szót sem tudott magyarul, zongoráját bocsátotta az anyagi gondokkal küzdő színjátszók rendelkezésére. Egyébként a legilletékesebb, a színháznak — mondhatni — hivatalos történetírója, Endrődy is megállapítja, hogy a pesti tanács »elegendő-képpen kimutatta hazafiságát«, néhány lappal később megemlítve az új magyar polgármestert, Boráros Jánost is.¹⁹

A fent elmondottakból következik, hogy a hazai társadalom a kilencvenes évek elején eljutott már a fejlődésnek arra a fokára, amelyen a nemzeti nyelvű színjátszást igényelte, arra lelkileg felkészült, megalkulását elősegíthette, fennállásában támogatást nyújthatott neki. Kérdés, volt-e rátermett egyéniség, aki megvalósítsa a közel húsz esztendő terveket?

Annakidején sem a remeteségbe vonult Bessenyei, sem a komáromi tiszteletes, Péczeli, nem igen találhatott gyakorlati megoldást arra, hogy miként szólaljon meg élő színész ajkán a magyarrá varázsolt nyugati dráma. »Nemzeti játékszínt«, polgári színházat hívni elő a nemlétből még sokkal nehezebbnek bizonyult, mint Shakespeare és Voltaire szellemét arra kényszeríteni, hogy egy maroknyi néphez annak saját nyelvén szóljon. A kor nagy szervezője, Kazinczy lépett itt is elsőnek a cselekvés útjára. Mint mindenki, aki valami téren vezérnek termett: tudott élni az alkalommal, még ha ez az alkalom nem volt is számára örömteljes. A József császár halálát követő nemzeti felbuzdulásban látta az erre a célra kamatoztatható tőkét. Őt magát nem hatotta át az a mámor, amely lovasbandériumokban és hejehujákban vette kezdetét a korona hazahozatalakor és tökéletes deferálásban ért véget az országgyűlésen, amikor a hűvös, sima cselszövő: Lipót, keresztülhajtotta a maga akaratát. Borulátása nem volt egyedülálló. Sok kiváló honfitársa »nem rózsaszínű érzéssel« nézte az eseményeket: a legműveltebbek kicsiny rétege, akiknek javarésze azután egyre jobban balra tolódva, a Martinovics-féle mozgalomban tett hitet haladó gondolkozása mellett. A reakció kísértetének átsuhanása levert pillanatain mégsem akadályozta meg Kazinczyt, hogy munkához ne lásson a színügy érdekében». . . most, midőn a' hazafiui hűség lelke mindenfelé fu ; — midőn minden kész azt, a' mit Hazánk javára valónak esmér, önnön könnyebbsege fel-áldozásával is teljesíteni ; . . . most kezd bennem újra éledni az a' remény . . . hogy az Ország Gyűlése alatt Melpomenének és Thalianak Magyar Templomot szentelünk«. Július 1-én levelet ír Prónay Lászlónak és megkéri, hogy biztosítsa az anyagi lehetőséget »eggy Magyar Játszó társaságnak, olly fel-tétel alatt, hogy ők Német Játszók által illendően el-készítetvén, Hamletemet játszá-ek«. Prónay hajlandó volt a költséget vállalni, s ekkor Kazinczy az ifjú Ráday Pálhoz fordult, hogy a színjátszók személyének kiválogatásában és a betanítás irányításában legyen segítségére.²⁰

A Kazinczy szavára színjátszó társaságba tömörült ifjak magukat »nemesi« melléknévvel jelölték, szemben talán a német polgári színjátszással — olyan jelzővel, amely a későbbi tragédia magvát már magában rejtette. Kétségtelen azonban, hogy joggal viselték. Ezek a bátor kezdeményezők főként a pesti egyetem különféle fakultásairól toborzódtak össze. Volt közöttük orvos, mint Marosvásárhelyi Soós Márton, jogász, mint a végig eminens Szomor Máté; telítve voltak a kor legszárnyalóbb eszményeivel. Hitték, hogy »nem abban áll a' Nemzet' ditsősége, hogy Házainkon számok ne légyenek, földeink meg-ne méret-

tessenek, a' Nemesség szabadon nyúlászhasson s a. t., hanem abban, hogy a' mi nyelvünk légyen a' maga Hazájában az első.²¹ Gyurkovics, Barics, Werthes tanítványai voltak — az első kettőt a Martinovics-összeesküvés szele is megérintette, a harmadik a kor egyik jeles esztétája — s Markovicséi, akit szabadelvű tanai miatt természetjogi óráján nyíltan megtámadott egy teológus.²² Igyekeztek abban »mutatni meg valóságos nemesi eredetüket, hogy emberek lévén, az emberek barátjai« voltak. Nem találtatott közöttük »csak egyis, a' ki leg alább Három Nyelvekben, és egyéb Tudományokban-is jártas nem volna«. Jól megtanulták, hogy »az emberek szabadakká és jussaikra nézve egyenlőkké születnek, s azok is maradnak«. Szívesen vállalták a szerepet, hogy színészi dicsőségükkel másokat is színpadra csábítsanak, elragadják a német nyelvű pestbudai polgárságot és a legfelsőbb köröket, amint ezt Kazinczy eléjük festette.²³ A feladat megoldása azonban nehezebbnek bizonyult, mint gondolták. Irányítójuk volt már Rádayban, tanítójuk került a német színészek közül, de nem volt színháztermük és nehéz volt összeállítani a műsort. Ha az első hívó szó után azonnal készen áll minden, hogy buzgó törekvésük virágba borulhasson, valószínűleg együttmarad az alapító gárda, az a szellemi elit, amelyről fent szóltunk.²⁴ A dolgok azonban nem mentek simán. A színházak német bérelőjével, Unwerth gróffal késhegyig menő küzdelem kezdődött, s az »una eademque nobilitas« szabadelvű, de büszke tagjai kezdték terhesnek érezni hivatásukat. Származásuk, képesítésük lehetővé tette számukra, hogy másként szerezzenek maguknak megbecsülést. Az irodalmi segítséget a jövőben sem tagadták meg attól a társulattól, amelynek tagjai voltak valaha, de színpadra a tényleges színházi üzem megindulásakor nem léptek már. Mint Kazinczy: Soós és Szomor, Ungvári és Horváth is elmaradtak lassacskán a nagy ügy mellől, s a háttérből előlép egy szerény férfi, akinek a nagyságával csak a történetíró, Endrődy volt tisztában, de akiben megvolt az a rettenthetetlenség, amit Sztaniszlavszkij minden alkotó munka lényegének nevezett: a társulat névadója, Kelemen László.²⁵ Ő küzdött az érvényesülésért, ő teremtetten meg az együttest, annak zöme az ő legközelebbi ismeretségi köréből került ki.

A pesti római katolikus magyar kántor fia volt. Apja 1770-ben szerzett Pesten polgárjogot és 1786-ban egy házépítési ügye került a magisztrátus elé, amiből kiderül, hogy törekvő szellem volt ugyan, de nem minden anyagi gond nélkül. Nemessége általában elismert, de teljesen bizonyítani a család sohasem tudta. — Elfogadhatjuk Lugosi állítását, hogy középiskoláit a piaristáknál végezte, ügyvéddé azonban nem lett. Ha történetesen ügyvéd, akkor nem lett volna társaságának külön jogtanácsosra szüksége, ilyen pedig volt, Kovách János személyében. E mellett a negatív bizonyíték mellett azonban van pozitív is: jóllehet pesti lakos volt, az egyetem jogi fakultását, az anyakönyv tanúsága szerint, nem látogatta, hivatására nézve pedig nem ügyvéd volt, hanem kántor. Mégpedig apja örökébe lépett, miután már ezt megelőzőleg is a város szolgálatában állott, — ezúttal ismét

Lugosi egy tényekkel alátámasztott adatát fogadjuk el — mint jurátus cancellista. Lugosit valószínűleg a »jurátus« kifejezés tévesztette meg, holott ez nem a jogvégzettséget jelenti, csupán arra utal, hogy a tisztség viselője hivatali esküt tett. Kelemen az 1790—1792 között eltelt másfél év alatt, míg a színház ügyét sürgette, ellátta hivatalát és arról csak az előadások állandó jellegű megindulásakor mondott le.²⁶ (8. kép.)

Kelemen személyi adatainak a levéltári kutatás fényénél lehetővé vált tisztázása sok, nehezen érthető mellékkérdésre is rávilágít. Nemcsak arra gondolunk, ami mindenkinek eszébe juthatott már eddig is: élete hátralévő napjait miért mint kántor töltötte Kelemen, ha ügyvéd volt? az ügyvédi életpálya a feudális Magyarországon a legtiszteltebbek egyike és bizonyára jövedelmezőbb a falusi kántorságnál. De magyarázat arra is, milyen mélyen átérezte a *nemzeti színház* teljesen *polgári* gondolatát, milyen kitartással tör ennek a felvilágosult gondolatnak a nyomán fölfelé a pesti *polgárfiú*! Ő az egyetlen az egész »nemes színjátszó társaságban«, aki teljesen magáévá teszi azokat a felvilágosult gondolatokat, amelyek a magyar játékszínt indokolják. Ha nem merjük is állítani, hogy az első előadás szépséges Epilogját ő fogalmazta, mert erre bizonyítékunk nincs, kétségtelen, hogy a megyei levéltárban őrzött, segélyért könyörgő írásnak ő a szerzője, mert az ő írásában maradt fenn. »...a' mi társaságunk, melly nemes, és köz jóban határozott tzélt, ugy-mint kedves Anyai-nyelvünknek, az erköltsöknek, és a' betsületnek tsinosítását tette fel«, írja... mintha csak valamelyik kormánysszék vagy megye egyetemet végzett aufklärístája forgatná a tollat.²⁷

Társulatának tagjai az ő baráti köréből toborzódtak. Két huga, Erzsébet és Magdolna, magától értetődően színésznő lesz. Magdolna egy nemes származású pesti gombkötőhöz, Szilágyihoz megy nőül. A magyar gombkötő valószínűleg nem a színpadról szerette meg a fiatal lányt, hanem, mint temploma kántorjának a leányát, ismerte már régebbről. Ugyanúgy ismerhette egy másik gombkötő is, Liptay, akinek egyébként nem nagyon kedvezett a szerencse, mert a városi magisztrátustól szegénységi bizonyítványt kért. Nem lehet csodálnunk, ha leánya önálló megélhetést keresett, és örült, ha így-amúgy a színészséggel segített magán. Más magányos nőnek is kapóra jött a színház. Török Magdolna, Kelemen anyjának nővére, jöllehet pesti polgárcsaládból származott, úgy látszik, a kilencvenes évek elejére egyedül maradt, s mielőtt a színészségre adta volna a fejét, árvagyermekeket tartott a várostól évenként és fejenként kapott 20 Ft-ért. Mint pesti lakos, ismerte Kelemen Lászlót Pataki Benedek is, aki szeretett volna a városnál cancellista lenni. Ha ez nem sikerült, beállt színésznek. Moór Annáról nem tudjuk, kik voltak a szülei, de megállapíthatjuk, hogy már 1788-ban adósságot csinált egy kelme-kereskedőnél, tehát akkor, amikor a színészi pálya, mint kereseti lehetőség, a legtávolabbról sem kecsegtette. Egyébként ő volt az egyetlen, akinek a színház szerencsét hozott, hiszen jómódú nemes emberhez, ügyvédhez ment feleségül. Ez a kapcsolat kétségtelenül a színpadon keresztül jött létre, nem a kisvárosi

ismeretség, sógorság-komaság közvetítésével. Láng Ádám János, a társulat hősszerelmese, előzőleg német színész volt. Az Abauj megyei szegény tanító fia valóban a nemességnek ugyanabból a kevés jogot és semmi előnyt nem élvező rétegéből került ki, akárcsak Szilágyiék, Liptayék és Kelemenék. Kapcsolatát házassággal fűzte szorosabbra, nőül véve Kelemen László egyik hugát. Egészen futó jelenség a színi pályán Tessényi; nem is tudnánk róla, hogy valaha működött a társulatnál, ha a rendszerető Ráday Pál meg nem őrizte volna a fizetési jegyzéket. Ez a Tessényi Pest megyei nemes családból származott és pesti polgár volt; Kelemen Mihály telekvásárlási és házépítési ügyével kapcsolatban is szerepel a neve, nyilvánvaló tehát, hogy Kelemen László legszorosabb ismeretségi köréhez tartozott.²⁸ (9. kép.)

Ha nincs is módunkban, hogy a színtársulat minden tagjának a származását tisztázzuk — bár szilárd meggyőződésünk, hogy a megyei és a városi tanácsülési jegyzőkönyvek teljes átvizsgálása felderítené a még homályban lappangó adatokat — az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy ez a »nemes társaság« nem egészen fedi azt az elképzelést, amelyet Kazinczy látott lelki szemeivel 1790 mozgalmas nyarán, vagy aminek akár Lugosi is hitte. Tény, hogy a legtöbbje rendelkezett nemességgel, de nem a birtokos nemesség soraiból verbuválódtak, hanem a nemesség legalsó, nincstelenné vált és polgáreléletet folytató rétegéből.

A »nemes színjátszó társaság« élete bizonynyal másként alakul, ha nem csatlakozik hozzá különös, démoni egyéniségével Kemény Ferenc, kiérdemesült tokajkeresztúri tanító, szegény nemes. Pályájának csak azt a négy-öt esztendejét látjuk a kutatások mai fokán világosan, amit az első magyar színtársulatnál töltött Sehy Ferenc néven. Ez a néhány év helyezi őt az érdeklődés homlokterébe, mint tehetséges színészt, mint körözött gonosztevőt és mint a Martinovics-összeesküvésben — gyászos — szerepet játszó vádlottat. 1790-ben még nem látjuk Kelemen oldalán, de 1792 tavaszán már elindul színészi hódító körútjára. A közönség szereti, a szegényes kis társulatnak, Moór Anna mellett, ő az egyetlen komoly alakítója. Ezért vannak reá tekintettel a helytartótanács és Pest megye tisztviselei, amikor Arad megyétől megkeresés érkezik, hogy a jelenleg Pesten tartózkodó Sehy Ferencet, aki, mint Arad megyei esküdt, végrehajtások alkalmával többeket megkárosított sőt közpénzhez is hozzányúlt, a börtönből pedig megszökött, az okozott kár megfizetésére, vagy cautio letételére kötelezzék, vagy »iránta oly rendelkezések tétessenek, aminéműket a közönséges cassának bátorsága kíván«. A megye az ügyet Rakovszky szolgabíróra bízta, s azután hosszú hónapok múlva hallunk újból a dologról. Majthényi Pál szolgabíró jelenti a közgyűlésen, hogy Sehy bemutatott egy erkölcsi bizonyítványt a magyar színjátszó társulattól, s oda nyilatkozott, hogy az okozott 1200 Ft kárt egy összegben megfizetni nem tudja, azonban a károsultak kielégítésére felajánlja »azon atyai jószágát, mely most-is Kászónyi András urnál tartattatik«. A megye jelenti a dolgot a helytartótanácsnak,

s kerek fél év múlva megjön a válasz: Arad megyében nincs jószága a vádlottnak. A helytartótanács úgy véli, hogy Sehynek a fizetéséből kell apródonként levonni a sikkasztott összeget. Újabb haladék után kiderül, hogy a színész havi 28 Ft-ot kap, ebből 8 Ft-ot lehet méltányosan levonni. De a helytartótanács és a megye türelmesek, s decemberben, éppen másfél évvel az első kereset beérkezése után, kezdik csak levonni Sehytől a nyolc forintokat...

A sikkasztó nemcsak a nemesi megyével szemben volt közösség-ellenes, amit a nincstelen, a nyomorúságban elgyötört kisember botlásának is tulajdoníthatnánk. Nem, Kemény tipikusan amorális, mindig, minden ellen fellázad, mindent szétzúz és beszennyez maga körül. A fegyelmi szabályokat állandóan kigúnyolja, Kelemen aszkétikus lelkesedése gúnyt és megvetést vált ki belőle, botrányos életet él és rágalmazza pályatársait. Játsszani azonban tud. A közönség újból és újból varázsa alá kerül s éveken át megbocsátják neki az előadás néhány órájának élvezete fejében minden viselt dolgát.

Arad megyei bűnügye, pesti színészégének botrányai mind hivatalos iratokból derülnek ki. Még egy vétke volt, aljasabb mindegyik előzőnél, erről azonban a kor közvéleménye sohasem nyert tudomást. 1794 augusztusában Sehy-Kemény értesült a Martinovics-összeesküvésről és feljelentette. »Multi et magni etiam viri in eadem societate sunt«, vallotta ő, minden nagyszerűnek és nemesnek született ellensége. Vallo-mása nem osztott és nem szorozt már a nagy perben. A törvénykezési gépezet, amely oly végzetszerűen megindult, hogy az ország legragyogóbb koponyáit kívánja áldozatul, üzembelen volt, s ez a kicsinyes, jelentéktelen ember nem hízelelhetett magának avval, hogy ő az, »aki a mozgalmat elárulta«. Örömmel vállalta azonban a besúgó szerepét, s ezen a vonalon aktaszerű bizonyítékunk van arra, hogy agent provocateur volt.

Mai tudásunk evvel, Sehyt illetőleg, lezárul. Hogy az egész magyar játékszín szétzüllesztésére is kapott volna megbízást, erre forrásunk nincs.

Sehy-Kemény színházi pályájának kezdetét is homály fedi. Hogy elsősorban megélhetést keresett, az kétségtelen, s az is, hogy azok közé tartozott, akik, Sztaniszlavszkij szavai szerint, »látszólag az alkotás kedvéért álltak össze, valójában azonban a könnyű dicsőségért, a könnyű sikerért, a könnyű, szertelen életért és ún. »lelkesedésük« színpadi kiélése kedvéért«. Németül valószínűleg nem tudott, s így Kelemen magyar színigazgatónál, talán mint pályatársnál keresett — és, sajnos, talált — támogatást.²⁹

Hogy milyen nehézségek árán tudtak a magyarok Unwerth német bérlőtől 1790 őszén hat előadásra jogot szerezni, s hogy ez a jog is miként foglalkozott, Ráday Pál szerencsétlen közbelépése folytán, csak kettőnek a tarthatására, ezt már Endrődy, s utána az összes többi feldolgozások elmondták.³⁰ Unwerth helye ki van jelölve a magyar művelődéstörténet sötét figuráinak sorában, és méltán. Gyűlölködő, gőgös, durva és erkölcstelen ember volt, de értelmes, s azt a nagy irtózást, amellyel

a magyar vállalkozást nézte, bízvást bóknak tekinthetjük. Ő meglátta azt, hogy itt a magyarságé a jövő, s a maga részéről igyekezett a számára előnytelen jövőt minél messzebbre vetíteni az időben.

Az első két előadás 1790. okt. 25. és 27-én Budán, ill. Pesten folyt le. Színrekerült Brühl polgári színműve, az Igazházi, Simai Kristóf magyar tolmácsolásában. Maga a főszereplő, Ráth is azok közé tartozott, akik a további harcok során lemaradtak a társulat mellől. Az előadás meglehetősen volt, a közönség fényes, mert az országgyűlés ekkor még Pesten tanácskozott.³¹ A jövő pedig — ez esetben a színházépület hiánya miatt — reménytelen.

1790 októberétől 1792 májusáig az első magyar színtársulat nem játszott seholsem. Voltaképpen nem is állt fent, nem volt tényleges szervezet: egy eszme volt csupán, egy törekvés, s egy férfi, aki harcolt ezekért: Kelemen.³² Ennek a másfél évnek a történetét szintén részletesen ismerjük: mint mentek a kérvények a városi tanácshoz és Unwerth-hez, a megyékhez, a helytartótanácsához és a kancelláriához. Hogyan utasítja Unwerth ismét és ismét vissza a közvetítési kísérleteket, hogyan ragaszkodik makacsul az elvhez: mindkét színházépület az övé, ha a magyarok játszani akarnak, építsenek maguknak külön színházat vagy keressenek valami, már fennálló épületben alkalmas helyiséget, de az ő bérleményeire ne számítsanak! Hogyan fordul Kelemen és jogtanácsosa, Kovách figyelme a nagy szeminárium — a papnövelde — színházterme felé, ahol a növendékpapság farsang idején a maga hagyományos színházi előadásait rendezi, s hogyan utasítja el ezt az indítványt a kamara, nem találván alkalmasnak az emeleten elhelyezett, szűk termet szélesebb körű polgári közönség számára. Hogyan ver egyre nagyobb hullámokat a magyar kutúrtörekvés, s hogyan ér véget a szívós küzdelem a dunaparti nyári színház, a Reischl-féle fabódé kibérlésével.

»Szín-játszóink kiket, hálá legyen a' tenger Isteneinek! tsak ugyan nem tsavarhatott-le az örvény«,³³ helyiségük lévén, ismét avval a nehézséggel állottak szemben, hogy ki fogja tanítani és vezetni őket. Erre a szerepre először egy hivatásos német színészt szántak. Hogy ki volt, nem tudjuk; később Ráday Horsttal dolgoztatott ki magának egy memorandumot a magyar színház vezetésének mikéntjéről — lehet, hogy ő állt most, ezt megelőzőleg is a magyarokkal kapcsolatban. Működése semmi esetre sem válhatott eredményessé, mert rövidesen kitérte hivatalából Protasevitz borkereskedő, lengyel kalandor, állítólag volt német színész. Protasevitzet Endrődy írása erősen megbélyegzi, nyíltan avval vádolja, hogy megfizették a magyar társulat széttörlésére.³⁴ Nem tudjuk, hogy Endrődy mire gondolt, mint megvesztegetőre; ha Unwerthet gyanúsította, ez nem lehetetlen. A gróf jellemével, a magyaroktól való félelmével nagyon összefér. Ha azonban így történt is, magánbeszélgetések, privátlevelek útján folyt le, s ma már ez a vád semmivel sem bizonyítható. Hogy kormány megbízása nem volt Protasevitznek, az biztos, ugyanis valamennyi kémjelentés fennmaradt. Ennek a kormánynak annyi a besúgója, mint égen a csillag: Gotthardi

emberei az egész országot behálózták és ha egy kassai vendégfogadóban megszállt valami különös idegen, azt néhány nap múlva a császár Bécsben olvashatta. A pesti borkereskedő azonban nem dolgozott ezen a vonalon; hogy ilyen magas megbízást kapjon, arra valószínűleg sem származása, lengyel vérenek nagyhangú hirdetése, sem mellét döngető, gyerekes republikánizmusa nem tették »méltóvá«. ³⁵

Az együttes 1792 nyarára már állandónak mondható s nyersen felvázolva, a következő: van első és második hősnő, Moór Anna és Liptay Mária, egy ifjú hős, Láng, két jó jellemszínész, akik közül az első, Sehy, hősi szerepre is alkalmas (a második: Kelemen), s több, ügyesebb vagy gyengébb segédszínész.

Az egész társulatot a legnagyobb igénytelenség jellemzi. Valóban érezni, hogy kis emberek apró kalkulációi kerestek itt kielégülést, olyanokéi, akik nemcsak azért vállalják garasokért munkájukat, mert csekély a kilátás bevételekre, nehezen indul a vállalkozás, hanem azért is, mert eddigi életük horizontja sem mutatott nekik soha nagyobb darab kenyeret. Arra azonban nem gondolnak, hogy az új pálya más követelményekkel lép fel velük szemben, hogy a kántor leülhetett foltos csizmában az orgona mellé, s Liptay leányasszony, ha pénze nem volt, hát nap mint nap mosta ugyanazt a ruháját, kötényét: a színpadon azonban ragyogni kell, tehát nemcsak a pusztá megélhetésre kell a pénz, hanem azon felül, a hivatás betöltéséhez is. Moór Anna, az első színésznő, havi 30 Ft-ot kap, Sehy kezdetben, a többi férfitaghoz hasonlóan, 24, de később 28 Ft-ot, Kelemen László, Láng, Varsányi végig 24 Ft-ot. ³⁶ Ugyanekkor a német társulatnál az első színésznő heti 18 Ft-ért dolgozik, az első basszista ugyancsak. A drámai tagok közül 16—17 Ft a legjobbak heti fizetése. ³⁷ Hogy ez milyen arányban volt az árakkal, mutatja egy, Kelemenéssel kb. azonos társadalmi szinten élő német zenész bevételi naplója. Lettner Jakab fúvós a német színháznál havi 16 Ft-ot kapott. E mellett rendszeresen kisegített, majd később alkalmazást nyert a belvárosi plébániatemplomban, hegedű-, zongora- és fúvós-leckéket adott, s ily módon, a zenén kívül semmi szenvedélye nem lévén, havi 40—50 forintocskát összekeresett. Szorgalmas, egyszerű, szelíd ember volt, távol a nemesi életforma álmától, s magános férfi létére, csak úgy tudott anyagi egyensúlyt biztosítani magának, hogy eladta nagy zongoráját s azontúl beírta egy pianínóval. ³⁸

A játék úgyszólván meg sem indult még, s a kétszer kettő ismeretében máris bárki megjósolhatta, hogy az adósság, amit Kelemen a biztos kántori fizetés birtokában csinált, a színházi javadalomból nem fog kifizetésre kerülni, s hogy Arad megye károsultjai sem látják meg soha a pénzüket.

1792. május 5-én indult meg a folyamatos magyar játék, Brühl-Barány Talált gyermekével. Mint másfél évvel ezelőtt az Igazházi kiválasztását, ezt sem indokolta más, mint hogy a polgári ízlésnek megfelelt, s hogy könnyű volt eljátszani. Mikor egy-egy színmű előadásának és értékelésének a problémájával kerülünk szembe, azt az egészen

mindennapi kérdést sem kell szem elől téveszteni, hogy a magyar társulatnak alig volt könyvtára, tehát elsősorban az került színre, amihez hozzájuthattak. Valakinek az ismerősök közül — valószínűleg a kegyesrendiek pesti gimnáziumának, mert Simai is, Bárány is piaristák voltak — megvoltak Brühl színművei eredetiben, adtak, ill. fordítottak tehát Brühlt. — Mikor Ráday Pál kapcsolatba kerül a magyar együttes-sel, öccse születésnap ajándékul, vesz neki egy német színműtárat.³⁹ Amint a társulat olyan összeköttetésekhez jut, ahonnan módjában áll eredeti darabokat kikölcsönözni, mindjárt változatosabbá válik a műsora. Különösen feltűnő ez a Buschsal való együttműködés idején. Az előadott színművek mind polgári környezetben játszódtak. Elsősorban a játék technikai megoldása miatt, de talán eszmei indok alapján is: »könnyel telik szemünk, ha azon (ti. a színpadon) a körülünk történt dolgokat látjuk és ha a magunk környülállását a játékszínen újra felaláljuk.«⁴⁰

A magyar színtársulat életének első hónapjában megjelent már a színpadon a nemzetközi színházi világ félszázadon át koronázatlan királya: Kotzebue. Embergyűlölés és megbánás c. darabja, mint mindenütt, nálunk is azonnal kasszadarabnak bizonyult. Ez az érzelgős és a lélektant lépten-nyomon arculcsapó színmű rikkant meg II. Józsefet, és ragadta magával, oly más ország, viszonyok és gondolkozásmód közepette, az ifjú Thackerayt; ezt a színművet hirdették, agyonjátszva, agyonolvasva, húsz évvel később is remekműnek a magyar vándorszínészek plakátjai; s akkor, a XVIII. század utolsó éveiben, miközben a Bastille-t lerombolták és a király után Danton és Desmoulin is a vérpadra lépett, ez a színmű alapította meg a reakciós, cinikus német író világhírnevét.⁴¹

A pesti német színház, a Menschenhass und Reue 1790-i bemutatója után évről évre kihozta a legújabb Kotzebue-darabokat, csaknem mind sikerrel, s a magyarok siettek követni példáját. Ha nem volt kéznél Verseggy, aki művészi formába öltöztette magyarban is a németül oly könnyen pergő sorokat, lefordították kontárral vagy fordítottak a színészek maguk, de Kotzebuenak mennie kellett, mert a neve egyértelmű volt a jó bevétellel.⁴²

Kotzebue nagy színpadi dicsősége is egyike azoknak a titkoknak, amiket csak egy kortárs vallomása fejthetnének meg előttünk; vígjátékai, helyzetkomikumukkal, ma már naivan hatnak, társadalmi drámái vagy szomorújátékai pedig éppen elborzasztanak erőltetett fordulataikkal és hamis pátoszukkal. Egyik magyarázat talán az lehet, amit becsmérőleg fűzünk ma nevéhez: cinizmus. Abban a korban, amikor a »jó fejedelmek« — nálunk II. József — erőnek-erejével még a színházban is az ízlés és az erkölcs normáit akarták alattvalóik fejébe gyömöszölni, valódi üdülés volt ez az ügyesszínpadi helyzeteket teremtető, szellemesen csevegő író, aki eleve nem akart semmi jóra nevelni. Jóllehet, mint Iffland, ő is színházi szakember volt, egy szóval sem magyarázta senkinek, hogy az emberi jóság a színpadon is követelmény; nála a

szerelmes leányokat sem isteneknek tett fogadalom, sem ősz atyjuk átka, de még egy korábbi vonzalom sem akadályozta meg abban, hogy azt tegyék, ami jólesik nekik; mindazt, ami a felvilágosodásban nem a szabadságot, hanem a szabadosságot jelentette — a legnemesebb szellemi áramlatnak is vannak kinövésai — Kotzebue tette át köznyelvre, magyarázta meg. Hirdette, hogy az erkölcsi törvények megkerülhetők, hogy saját szenvedélyeink mindennél előbbre valók, és mennél több élvezetet sikerül kicsikarnunk, akár mások kárára is, az életből, annál jobb ránk nézve. Gáláns író volt, szívesen megbocsátott egy kis eltévelyedést a szerelem birodalmában — csupa olyan jellemvonás, amit az ancien régime hívei Rajnán innen és túl örömmel hallottak. Vígjátékait kispolgári környezetbe szerette beállítani, de még hatásosabban mozgott egzotikus miliőben. Kelet- és Nyugat-India leányai, szeretetre méltó naivságukkal, elragadtatásba ejtették Európa nemesurait és az őket utánzó polgárokat. Nemcsak Magyarországon nevezték szerelmi kalandok hősei egymást Corának és Rollának; Malvinák és Gurlik népesítették be a szalonokat Londontól a cári udvari színházig.⁴³

Erkölcsi nihilizmusa éppen azoknak tűnt fel legkevésbé, akik a legnagyobb áhítattal közeledtek a színházhoz: ifjú íróinknak. Őket nem is evvel ragadta el, hiszen társadalmi helyzetük meg sem engedte, hogy henye álmovilágokban éljenek; számukra másik jellegzetes tulajdonsága volt a vonzó: nagy színszerúsége. Állt légyen a déltengeri szigetek egy díszlete a színpadon vagy német kisvárosi polgárlakás, beszéltek bár XIII. századi lovagok vagy francia márkik, a jelenetek mindig feszült figyelemre készítették a nézőt, a párbeszédok gyorsak és szellemesek voltak, az események megleptek. Kotzebue kora ifjúsága óta ismerte a kulisszák világát, és éles esze, megfigyelőképesége, s az a lebecsülése az emberi természetnek, ami cinizmusából folyt, megtanították olyan drámaírói trükkökre, amiket nála sokkal nagyobb írók — költők! — csak hosszú-hosszú évek folyamán, talán pályájuk végére tanultak meg.⁴⁴

A társulat életének első hónapjában Protasevitz kezében volt az igazgatói tisztt, de nem vitte sokáig. Az országgyűlés ideje alatt hatalmas bevételek voltak, nagy összegekért keltek el a páholyok; a nádor, Koburg herceg, a hadsereg magyar származású tagjai, a kormányzások tiszttviselői egyaránt sűrűn látogatták a Reischl-féle nyári színházat. Szép jövedelem kimutatásával, megajándékozva és elismerésekkel elhalmozva vonult vissza az ügyes lengyel, búcsúlevelében még azt is a társulat orra alá dörgölve — amiben különben több igazság volt, mint Endrődy, vagy akár Bayer is elismerték volna — hogy nem érzik jól magukat köztársasági szervezetben és erőskezű vezetőre lenne szükségük.⁴⁵

Visszavonulása senkiben sem ébresztette azt a hitet, hogy az ügyek nem biztatóak és a derék borkereskedő menti a maga hasznát. Az ország tele volt derülátással. Lipót diplomáciai cselvetéseit, a nemesi ellenállást klérussal, polgársággal, rendőri besúgóhálózattal kivédeni

törekvő politikáját már kiismerték és kivált a felvilágosult protestánsok nagy rezignációval nézték. Most a fiatal Ferenc lépett trónra, merész reményeik tárgya. Az új uralkodó nevelője, Schloissnigg, nemcsak egyszerűen felvilágosult, hanem illuminátus volt, még haladóbb nézetek letéteményese. Titusunk: mondják a jelentéktelen külsejű, csendes fiatalemberre, és Szentjóni Szabó László megírja a Mátyás királyt, hódoló meghajlásul a Habsburgokat minden kétségen kívül jogosan megillető korona előtt.⁴⁶

Kelemen átmeneti vezetése után a társulat úgy határozott, hogy ismét Rádayhoz fordul, aki már a legelső lépéseknél is segítette őket.

Ráday Pál jelentősége a magyar színészettörténetben nem tisztázott kérdés. Kazinczynak barátja volt — rendkívül nyájas, közvetlen modorú, művelt és eszes fiatalember létére semmi fáradságába nem került az impulzív költőt magának megnyernie — s ő írásban hagyta az utókor számára, hogy a színtársulat elindításánál »minden jót... az én szeretett barátom tevé«. ⁴⁷ Véleményét a szakirodalom egyértelműleg elfogadta, elsősorban a nagyszervező személye iránti tiszteletből, másodszor, mert nem tulajdonítottak különösebb fontosságot a kérdésnek. Ha azonban tüzetesen szemügyre vesszük a dolgot, meg kell állapítanunk, hogy a fiatal mágna a nevének kívül — és azt is csak időnként! — nem sokat adott a nemzeti ügy támogatásához. Ráday valóban ismerte, szerette és érdeklődéssel kísérte a színházi ügyeket, azonban nem a magyar, hanem általában minden színház ügyét — s elsősorban a németét. Beszélt ugyan magyarul, de sohasem írt bizalmas levelet ezen a nyelven. A német színháznak fiatal fiú kora óta habitüje volt, ismert minden jobb nevű német színészt, péceli kastélyában német színelőadásokat tartatott akkor is, amikor már Benke József és Déryné bízvást megérdemelték volna a pártfogását — egy szóval, a gróf színházbarát volt, mint az Esterházyak, Koháryak vagy akárhány más főúri család, színházbarát volt *l'art pour l'art*, de semmi különös lángolás nem fűtötte a magyar színészetért; ehhez ő nagyon is kényelmes, nagyon is életvidám volt. Pénze sem volt sok, és kérdés, hogy ha van is: vállalja-e Wesseleányi szerepét, aki a maga fegyelmezetlen népét vaskézrel tartotta össze? Az a hitünk, hogy nem. Ráday világfi volt, derűsen mosolygott és nem gyötörte magát a magyar művelődés jövőjének ködös problémáival.⁴⁸

Ezúttal sem hamarkodta el a beleegyezést, hanem a német színház egyik tagjától írásbeli véleményt kért. Mivel egész igazgatósága sem tartott tovább két hónapnál, a szakvélemény nem azért fontos, mert megfogadták és kamatoztatták, hanem, mert kiderül belőle, hogy az érzelmileg kívülállóak hogyan látták a magyar játékszínt.

Julius Carl Horst tizenhét pontban foglalta össze mondanivalóját. A magyar nemzeti színjátszáshoz csak egy út vezet, s az eddigi kísérletek nem voltak megfelelőek. Innen-onnan összeszedett személyzet, akik összeverődtek anélkül, hogy erkölceiket vagy tehetségüket bárki felbecsülte volna, fej, törvények, darabok nélkül: ez a magyar együttes.

Mindenki a saját érdekeit keresi, nincs tekintettel a közösség szempontjaira. A másik változat, a magánvállalkozó — nyilván Protesevitzre céloz Horst — aki anyagi érdekeiért dolgozik, szintén alkalmatlan arra, hogy a nemzet reményeit beteljesítse. Az elsőt a széthúzás fogja megrontani, a másodikat a vállalkozóval való állandó civódás. Éppen ezért — mondja a második pontban, — csak egy lehetőség van : hazafias, önzetlen alapon, a rendek támogatásával dolgozni ; erre olyan férfiú kell, aki általános tiszteletnek örvend, szervezetet tud adni a társaságnak és irányt szab a fejlődésnek. Erre Ráday igen alkalmas lenne. Így a német szakember rátér a szakmai útmutatásra. Hangsúlyozza, hogy nem kell nagy összeget fektetni a vállalkozásba, hiszen Németországban is nem egy sikeres igazgató dolgozik kis tőkével. A színháznak már vannak díszletei, ruhatára és néhány kézírata. Ezeket leltár mellett át kell venni, s ez lehet az alaptőke. Vannak azonban adósságok is, tartalék pedig nincs. Előbbieket az igazgató nem vállalhatja, még a gázsihátralékokat sem, ezeket majd apránként kell a jövedelemből törleszteni. Új beszerzésre csak akkor kerüljön sor, ha a pénztár már tisztázva van az adósságoktól. A fennálló adósságok törlesztéséért bizonyos időpontig kezességet kell vállalni, ha szükséges, hitelezni is lehet, de a törlesztést állandóan le kell vonni a bevételből. A folyó kiadásokat és a béreket hetenként pontosan kell fizetni. A bevételből egy kicsit mindig félre is kell tenni, előre nem látható kiadásokra, mivel azonban, különösen eleinte, semmi vagy egészen csekély netto jövedelem lesz, a tartalékolásról nem kell beszélni.

Eddig csak a vállalkozás anyagi szempontjairól szólt Horst, a tizennegyedik pontban tér rá az elviekre. Mivel ez a színház nem magánügy, rendszeresen meg kell hallgatni külső véleményeket is. Valószínűleg arra az irodalommal foglalkozó baráti körre gondolt itt a memorandum készítője, amit a péceli kastélyban mindig fel lehetett találni. El kell azonban készülni arra, hogy a sok fáradság és türelem jutalma csupán a nemzet tisztelete és hálája lesz. — A számadásokat időről időre be kell mutatni a színházügyek élén álló hatóságoknak. Megjegyzendő, hogy ha a társulat képes is lesz magát fenntartani, vigyázni kell arra, hogy sem az előadó-, sem a technikai személyzet ne legyen túlméretezett, s minél gazdaságosabban osszák be. Olyan műveket kell előadni, amelyek kevés szereplőt, táncot, díszletet kívánnak. Állandó játéknapokat kell kiválasztani — még a német társulat sem játszott minden nap! — s a másort egy hónappal előre el kell készíteni. A színészek szerződtetése és nevelése egészen pontos szabályok szerint történjék, s ezeken még az igazgatónak se legyen szabad változtatnia. Hogy a gyakori személyzetcsere, s az evvel kapcsolatos cselek és ármányok elkerülhetők legyenek, a társulat pedig megőrizhesse kifelé a tekintélyét, olyan szerződést kell a tagokkal kötni, ami személyes szabadságukat nem sérti ugyan, de Rádaynak mégis »solches vollkommenes Recht über sie behält«, amivel minden viszálynak azonnal elejét veheti és a botrányokat kiküszöbölheti.⁴⁹

Horst memoranduma valóban körültekintő és ügyes »vade mecum« kezdő színgazgatók számára, a baj csak ott volt, hogy míg a színészek tényleg azok voltak, aminek német kartársuk látta őket, addig Ráday nem volt az az ember, aki fáradságot és türelmet vet csupán azért, hogy tiszteletet és hálát arathasson. A szerződést aláíratta ugyan Kelemenéssel, s azok abban engedelmességet fogadtak neki, de már ahhoz, hogy Pesten maradjon és utánanézzon, hogyan mennek a dolgok, nem volt türelme. Kármán Józseffel, volt egyetemi évfolyamtársával egy szép magyar nyelven megírt törvénykönyvet állíttatott össze, rábízta, hogy boldoguljon a máris lázadozó Sehyvel, ahogy tud, s avval elvonult vidéki birtokára. Ha Kármán helyén maga Ráday gróf áll, s ha színészei tudják, hogy a legrosszabb üzletmenet esetén sem fognak éhenhalni, mert birtokának terméséből el fogja őket tartani, ha nem huszonnégy éves világfi, hanem az ország ügyeinek intézésében megöszült közéleti férfiú, akkor talán megmenthette volna az első magyar társulatot a pusztulástól. Így egész igazgatói szerepének csak annyi történeti értéke van, hogy az ügyvitellel kapcsolatos iratokat, köztük Horst tervezetét is, gondosan megőrizte.

Augusztus végén Ráday megvált a színház vezetésétől, Protasevitz pedig visszatért. Az országgyűlés ekkor már feloszlott, a tavaszi nagy bevételekre semmi remény sem lehetett, ami amellet szól, hogy a lengyel nem volt egészen aljas kizsákmányolója a magyar színügynök, hanem érdeklődés is vezette.

A gyakorlatlan együttes, szellős fabódéjában, egyre kevesebb közönségikert tudott felmutatni. »Kedves Hazám! ... kedvelled a' Budai Játszó-szint — Vajha jobban kedvellenéd!' s izletnéd-meg azt nagyobb mértékben minden rendüekkel, leginkább pedig szép nemeiddel. Vajha! Iróid is, ... szorgalmatosabban forgatnák tollaikat, 's a' hanyatló Társaságot, ezzel néki új életet adván, segitenék elő kellemetes szép darabokkal ... «⁵⁰ A társulatot rossz sejtelmek gyötörték és kiáltvánnyal fordult az egész nemzethez.⁵¹

A vég azonban nem kezdődött még 1792 őszén. A helytartótanácsban felvilágosult szellemű, magyar érzésű tisztviselők ültek, a megyék kérése sürgető volt. Hivatalánál fogva Podmaniczky Józsefet küldték a magyar társulat megmentésére, s ő erélyes kézzel munkához is látott. Mindenekelőtt téli helyiségről kellett gondoskodni. A szemináriumi színpad nem volt alkalmas, tehát Podmaniczky rászorította Unwerthet, fogadja be a magyarokat színházába azokon a napokon, amikor az ő társulata nem játszik. Unwerth, fogcsikorgatva, és horribilis anyagi kártérítést követelve belenyugodott. Ugyanekkor a szintársulat vezetésének is új irányt szabott Podmaniczky avval, hogy saját legfelsőbb felügyelete alatt egy jövedelmi, egy tudományos és egy tényleges, hivatásos igazgatót állított az élére. A legfőbb irányító, meg a gazdasági vezető, Szentkirályi, pestmegyei szolgabíró, hivatalos kötelezettségeikkel összefüggésben látták el tisztüket, a hivatásos igazgató, Protasevitz, folytatta eddigi munkáját; a »tudományok igazgatója«, Schedius

Lajos, Werthes utóda a pesti egyetemen, viszont aligha sok időt töltött a színház ügyeivel, az ő állása inkább afféle megnyugtató volt, a szebb-lelkűek számára.⁵² A társulat anyagi nehézségei azonban nem akartak csökkenni, bár a gondosan vezetett számadások ismét kimutatták az előkelő vendégek látogatását és pénzádományait. — Ekkor a helytartótanács hangsúlyozni kezdte, hogy az Unwerth-követelte teher elviselhetetlen, s részben a városi magisztrátus, részben saját intézkedései révén kedvezőbb feltételeket próbált kicsikarni. Unwerth erre már nem volt hajlandó. Megvált a színházbérlettől és átadta azt Eugen Buschnak, egy polgári származású, élénk fantáziájú üzletembernek, aki nem állt szemben elvi síkon a magyarokkal, hiszen saját felesége is magyar volt.⁵³ (10. kép.)

Ha a magyar társulat életképes, most olyan lehetőség nyílt számára, ami egyszer s mindenkorra véget vet gondjainak. Busch mint igazgatójuk vette át vezetésüket, kötelezve magát, hogy fizetésüket pontosan meg fogja adni; díszletei, egyes darabok kivételével, rendelkezésükre álltak — ennek fejében ő is megkapta a magyar társulat felszerelését — a német együttes külön szerv maradt ugyan, de szükségképpen több alkalom nyílt az érintkezésre, a tapasztalásra, tanulásra, mint eddig, főként pedig az egyes és az összesség zenei művelődésére. Eddig is el-el-látogattak a német muzsikusok a magyar előadásokra és esténként 2—3 Ft-ért, mint Lettner, közreműködtek a zenekarban. Most egy házon belül voltak, s a német karmester szolgálatukra lehetett, mint tanácsadó, sőt mint zeneszerző is. Sehy, aki minden rossz tulajdonsága mellett ambíciózus színész volt, nem ok nélkül írta, hogy fejlődésük, képzésük érdekében fontos a németekkel való együttműködés.⁵⁴

Május végén vette át Busch a színházat és már júniusban színrekerül az első magyar daljáték, Chudy német karmester zenéjére: a *Pikkó herceg*. Egyúttal megkezdődik a magyar színészek rendszeres zenei oktatása, Szerelemhegyi András vezetése alatt.⁵⁵

A játék egész menete megváltozik. Havonta nem 5—6, hanem, a naptárnak megfelelően, 14—15 előadást látunk, vagyis mindazokon a napokon működik a társulat, amikor a németek nem játszanak. A műsor felélénkül, mert a német igazgató könyvtárában meglevő színművek fordítás céljából rendelkezésre állnak. Ha nincs külső segítség, fordítanak Varsányi, Kelemen, Ernyi, Láng; érdemes rá vállalkozni, mert a munkát megfizetik, idő is akad, hiszen rendszeresen kapnak fizetést és nem kell kölcsönözni, adományok után szaladgálni. Még a gázhátalékok is törlesztésre kerülnek apránként. Ezt ugyan Busch nem vállalta, hanem a megyék lassacskán befutó adományaiból Szentkirályi szolgabíró fizetgette.⁵⁶ Gebler, Schröder, Werthes darabjai, s a Dugonics magyarításában megjelenő komolyabb művek mellett Kotzebue és Schikanederféle vígjátékok, de olyan klasszikus mértékkel mérhető drámák is megjelennek, mint Voltaire *Alzirja* és *Méropja*, mindkettő Péczeli fordításában, s a *Romeo és Julia*. Chudy és Szerelemhegyi zenéje mellett pedig felcsendül Paisiello magyarul énekelt muzsikája is.⁵⁷

A közönség hamarosan ráébredt az örvendetesen megváltozott viszonyokra és a vármegyék köszönetet mondtak a helytartótanácsnak »kegyes rendelkezési és munkálkodása«-ért.⁵⁸

A helytartótanács valóban komolyan vette a magyar társulat ellenőrzésének, de támogatásának ügyét is. Téves az a beállítás, amely szerint örült, »hogy valami végre már titkolt érzése szerint történt«, s mintegy a megyék virágos jövőt biztosító gondoskodása helyett, saját fennhatóságát biztosítandó, a német igazgató »karjaiba helyezte a csecsemő magyar színészet sorsát«.⁵⁹ A helytartótanács illetékes tagjai, mint erre már rámutattunk, Haller, Podmaniczky, Berzeviczy Gergely a legmesszebbmenően felvilágosultak és haladók voltak, de a színház ügye akkor sem csúszott volna ki felügyeletük alól, ha a megyék felépítik és eltartják a sokat emlegetett magyar színházat, mert a színházügy, a dolgok természeténél fogva, ez alá a kormányzók és departamentum alá tartozott. A megyék adakozása pedig — legalábbis 1793-ban — még arra sem volt elég, hogy a Protasevitz igazgatása alatti hátralékos fizetéseket ki lehessen azokból fizetni, nemhogy színházépítésre, a társulat állandó eltartására gondolhattak volna.⁶⁰ Még kevésbé lehet elképzelni, hogy a megyék vezették volna a magyar színház ügyeit. A XIX. század harmincas éveiben, sokkal öntudatosabb, polgárosultabb színész-nemzedékkel, *egy vármegye, egy vasakaratáról híres alispánja, Földváry*, meg tudta ezt tenni, de Szentkirályi szolgabíró nem volt Földváry, Kelemenéket pedig nem lehet a negyven évvel későbbi színészekkel egy kalap alá fogni.

Az általános öröm és meglegedés nem tartott sokáig. Busch rendesen fizette a társulatot és a műsor jó volt, zene szólt a magyar együttes estéin, a Mátyás király és a Zrinyi lelkesedéssel töltötték el a kismemesi közönséget és a német polgárok is csodálták a látványos előadásokat. A magyar társulat azonban nem sokáig tűrte a német polgár fegyelmezését. Busch annak idején hat pontban kapta meg az utasításokat a magyar színház vezetésére. Ebben Podmaniczky biztosította őt a saját és a nemzet bizalmáról, s minden anyagi terhet a vállaira tett. Ő fizeti és irányítja a magyarokat, tehát a szerződötetés is az ő joga, ebben azonban ki kell kérnie a főigazgatóság beleegyezését. A darabok kiválasztása és a szereposztás is Busch dolga s kéthetenként kell ezeket a helytartótanácsához felterjesztenie. A színlapok szövegezésére ügyelni kell, abban csak a szereplők és a díszletek felsorolása fordulhat elő, más nem. A német színház játéknapijait ne csökkentse, de a magyarok minden nap játszanak, amikor a színház üres. A helyárok a régié maradnak. A társulat előnyös fejlődése érdekében azonban kívánatos a szigorú bánásmód! A bérlo tudása, eredményei közismertek — fejezi be az »Instruction« — mivel azonban a színház valamely nyelv fejlődésére s az erkölcsök finomodására óriási hatással van, a főigazgatóság fenntartja magának a politikai irányítás jogát. (Ugyanez állt természetesen a német színházra is.)⁶¹

Busch mindezeknek a feltételeknek töle telhetőleg igyekezett megfelelni. Az első öt pontnál nem is volt semmi baj, a csőd a hatodiknál

következett be. Buschnak volt ízlése és fantáziája, de nem színész volt, hanem üzletember, s ezért a művészi vezetés a német együttesnél is a vezetőtagok kezében volt.⁶² Ilyesmi a magyar társulatnál a legnagyobb bajokat idézhette elő. A »nemes társaság« kezdettől fogva semmibe sem vette Kelemen Lászlót,⁶³ támadta Protasevitzet,⁶⁴ felbosszantotta és a színházügy magárahagyására bírta Rádayt és Kármánt,⁶⁵ Protasevitz második igazgatósága idején ugyancsak nem bírt vele,⁶⁶ s most egy polgár felügyelete alá helyezték, akiben a lengyel borkereskedő biztos fellépése sem volt meg. Nem árt ezt fontolóra vennünk, hogy megérthessük annak a társulatnak jövődő sorsát, amelyet — legalaposabb történetírója szerint — »a nemzeti nyelvnek szent érdeke« hozott létre, »s erkölcsi kapocs tartott össze«. »Törvényei még a magánélet szeplőtlen tisztaságát is megkövetelik, a színpadi kötelességeken felül«; de már Endrődy írásban adta, hogy ezeket a törvényeket soha, senki meg nem tartotta. .⁶⁷

Rövid egy esztendő leforgása alatt Busch ráeszmélt, hogy nem bír a magyarokkal. Hogy valóban volt-e 3000 Ft vesztesége, mint állította — ez lehet, de nem bizonyos. Erkölcsi vesztesége nagyobb kellett, hogy legyen az anyaginál; a magyarok semmibe se vették őt. Most, mikor vissza akart vonulni, Sehy nem volt rest, hogy a régi gyakorlat szerint pompás stílusban megírt panaszíráttal forduljon a megyékhez.⁶⁸ Ezek nem vették tréfára a dolgot és siettek kérni a helytartótanácsot, hogy kényszerítse Buscht három évre kötött szerződése megtartására. Szentkirályi szolgabíró sajátkezű fogalmazványában olvashatjuk: »Fogadások, és egy nemzetnek tett ígérek nem azok közül valok volnának, melyekkel edgy különös idegeny ember jáczczadozhasson«. Szatmár megye 1794. máj. 5-én tartott közgyűlésén ugyancsak ijedten panaszkodik, hogy amennyire örült a múlt esztendőben, amikor a német színházzal való kapcsolat biztosította a magyarok sorsát, éppen annyira nehézményezi most, hogy Busch lemondott a vezetésről és kéri a nádort és a tanácsot, kényszerítsék ígérete megtartására. Borsod megye augusztusban hasonló kéréssel járul a kormányshoz, Gömör megye az ellentétek bölcs elsimítását kéri.⁶⁹ Fellépésük megfelelő dokumentum a mellett, hogy a közvélemény egyáltalában nem látott nemzeti veszedelmet a Buschsal való együttműködésben.

A helytartótanács megfelelt a beléje helyezett bizalomnak. Először is felszólította a magisztrátust, hogy vizsgálja meg a magyar társulat Buschsal kapcsolatos panaszainak jogosultságát, azután, mint a városi színház felettes hatóságát, arra is figyelmeztette, hogy a magyar társulat fegyelemsértést követett el, amikor a főigazgató, Podmaniczky helyett közvetlenül a megyékhez fordult panaszával. Végül pedig Buscht intette meg, egyrészt, hogy számadásait mutassa be felülvizsgálatra, másrészt, hogy a magyar társulat tagjait hívja össze, pirongassa meg és Sehyvel közölje, hogy a legközelebbi fegyelmi kihágás alkalmával el fogja bocsátani.⁷⁰

Kifelé a rend evvel helyre is állt volna. A vármegyék fellélegeztek, mert arra az ígéretre, hogy páholyait ki fogják bérelni, Busch hajlandó-

nak mutatkozott tovább vezetni a társulatot.⁷¹ Az együttesben azonban tovább folyt a másfél esztendeje soha nem csillapuló békétlenség. Egyrészt Moór Anna, a letehetségesebb női tag és Liptay Mária, Sehy barátnője vetélkedtek egymással, másrészt Sehy acsarkodott Kelemen ellen. Hogy ez a csendes, szorgalmas, inkább elméleti síkon kiemelkedő egyéniség, akinek színpadi sikerei, jóllehet egy szerepkörben mozogtak — mindkettő jellemszínész volt — soha meg sem közelítették az övét, miért ingerelte annyira a társulat rossz szellemét, nem tudjuk. A kitartó munkást, a városi műveltség magasabb fokán álló polgárt, a szilárd jellemet gyűlölte benne talán, azt, hogy volt egyéniségében emberi nagyság, s hogy egy haladottabb világ eszményeit szolgálta, mint ő, akinek szíve mélyén csak a megyeháza, a deres és a jus gladii imponált.

1794 októberében Moór Anna—Liptay vetélkedése csúnya színházi botrányban került a közönség tudomására.⁷² Füttyülés, nézőtérről a színpadra és onnan vissza kiabálás, Liptay »tisztelőinek« zárt sorokban való felvonulása a társulat becsületesebb része ellen, mindez több volt, mint amit Podmaniczky hajlandó volt elnézni. »Ich bewundere mich sehr über das impertinente Betragen der Mad(emoiselle) Liptay«, kezdi Buschoz intézett levelében, s követeli, hogy csináljon rendet magyar színészei között. Ennek az esetnek radikális elintézése, Sehy eltávolítása talán még megmenthette volna a társulatot, Podmaniczky azonban közben megbetegedett, Buschnak nem volt elég tekintélye, s a közönség nem állotta, »Nemes Publicum« aláírású nyilatkozattal színpadi kedvencei segítségére sietni. Így a fegyelmi ügy nem zárult megfelelő tanulsággal és mi sem állt újabb féktelenkedések útjába.⁷³

A történelem pedig haladt előre, s a francia forradalom eseményei növekvő nyugtalansággal töltötték el a Habsburgokat. 1794 nyarán elfogták a Martinovics-összeesküvés vezetőit, majd egyre több és több letartóztatásra került sor. Éppen azok, akik a magyar színháznak, mint a nyelv fejlesztőjének fontosságát legjobban hangsúlyozták, vagy a színház iránt különösen érdeklődtek, fogságba kerültek, vagy legalábbis gyanúba keveredtek az udvar előtt. Az országbíró, Zichy Károly, Ürményi, a personalis, Haller, a színházi aktákat szignáló első tanácsos, sorra kegyvesztettek lettek. Podmaniczky helyén maradt ugyan — vele kapcsolatban sem az uralkodónak, sem a nádornak nem voltak eddig sem illúziói, miután köztudomású volt, hogy 1790-ben a poroszokkal tárgyalt a Habsburg-ház trónvesztéséről — de a kitűnő tollú fogalmazó, Berzeviczy alatt is inogni kezdett a talaj. Ez a légkör nem volt alkalmas arra, hogy egy renitenskedő, szabályokat és tekintélyt maga fölött nem tűrő, de felvilágosult gondolatot képviselő testület kedvezésben részesüljön.

Nehézségek voltak a cenzúrával is. Kelemenék már eleve tévedtek, amikor színházukkal kapcsolatban azt remélték, hogy majd »itt hallatik a' Szabadságnak Kellemetes Szava, itt a' hól a' rettegni nem tudó Elme merészen meg víj a' Babonassággal és az Erőszakkal...« Hogy milyen önámítás volt ez, mi sem mutatja jobban, mint a tény, hogy e szép

szavak egyáltalában el sem hangozhattak. Író, színész és közönség között a XVIII. században ott állt a cenzúra. A Habsburgok monarchiája gondosan kidolgozott rendszer szerint ellenőrizte a szellemi termékeket. Kötelező könyvfelülvizsgálatot rendszeresített Bécsben, Pozsonyban és Budán; irányadó a bécsi állásfoglalás volt. A színműíró és színházi publikum között meg éppen kettős a cenzúra, mert a legtöbb kinyomtatásra engedélyezett színművet, színpadra hozatala előtt, másodszor is be kellett mutatni a Departamentum revisionis librorum-nak.⁷⁴

Az első magyar színtársulat életében a cenzúra alapelvei nem voltak változatlanok. II. József kicsinyes puritanizmusa, amely azonban felvilágosodást, természetjogot, polgári feltörekvést megtűrt, hovatovább lomtárba került. »A Habsburgok mások voltak 1789 után, mint 1789 előtt«: ez az állítás sehol sem bizonyítható jobban, mint a cenzúránál. Míg Lipót (és Ferenc uralkodásának első) idejében csak a társadalmi erkölcs válik kissé szabadosabbá, 1793-tól fogva mindent átítat a borzadás a forradalmi eszméktől: minden mehet, aminek politikai vonatkozása nincs; már nem lényeges, hogy a színmű nemesítse az erkölcsöket, senkinek sem szűrnak szemet azok az üres, csupán a rendezés ötletessége, a pazar jelmezek és színváltozások révén sikert hozó, népiest, barokkot összezsúfoló tündéries színművek és paródiák, amelyek Busch német színgazgató és vele párhuzamosan Kelemenék műsorát ellepik, mert ezek legalább elszórakoztatják a nézőt anélkül, hogy társadalmi igazságtalanságokra hívnák fel a figyelmét, s a színésznek is bajosan adnak alkalmat valami forradalmi ízű rögtönzésre.⁷⁵ Amíg a Petermannchen Buschnál és a Pikkó herceg Kelemenéknél megtöltik a színházat, addig a cenzúra tisztviselői nyugodtan alhatnak. (11. kép.)

Régi követelmény volt, hogy a színmű ne szóljon tiszteletlenül a vallásról, de most már arra is nagyon kellett vigyázni, hogy természetjogi elvek el ne hangozzanak a színpadról, mert a színház révén tud legjobban utat törni magának a divatos gondolkozásforma. A szabadság, az egyenlőség, a felvilágosodás mind olyan szavak, amelyeknek semmi keresnivalójuk nincs a színpadon. A színmű árthat az erkölcsöknek, az államnak; a francia forradalom óta irányelv ugyan, hogy a vele kapcsolatos eseményekről hallgatnak a színpadon, de még ezen a vonalon is van változás: a téma kiküszöbölése oly fokig haladt előre, hogy a reakciós Kotzebue vaskos bohózatát, Az asszonyi jakobita klubbot is levették a műsorról.⁷⁶

Már 1793 januárjában panaszkodik Kazinczy egy baráti levélben, hogy »a' libertas proelit ugyan megherélék a' Diaetalis Deputatioban lévő tzopfos és tzopfatlan papok. Őket a' frantzia veszedelem elkeserítette alles zu wagen, 's készebbek mindent, mint a' legkisebb csekélységet is elveszteni«.⁷⁷ A rohamosan fokozódó forradalmi fejlődés Franciaországban, s a jakobinus mozgalmak Ausztriában és Magyarországon, a sajtószabadság egyre nagyobb megszorítására vezettek. 1795 januárjában utasítják Rietaller Mátyás cenzort, hogy tíz esztendőre visszamenőleg betűrendes névsort állítson össze az átnézett könyvekről. Az elképedt

tisztviselő hiába tiltakozik, hogy ő már öreg ember, hosszú cenzori tevékenysége során tönkrement a szeme, segédek nélkül nem képes ilyen nagy munkát elvégezni, a cenzúra szempontjai is megváltoztak időközben, II. József, sőt Lipót alatt is átmehettek könyvek, amik ma már tilosak — néhány nappal később újabb utasítást kap, hogy jelentse, mennyi idő alatt készülhet el a munkával? s egyúttal újabb részletekre kiterjedő utasítást is adnak.⁷⁸ Minden színmű újra mérlegre kerül, ami 1793. január 1. óta nem szerepelt a színpadon, tehát mintegy Capet Lajos halálának a hónapja lesz a caesura a szigorúbb elbírálásnál.⁷⁹ Így kerül le a színpadról Schiller A hegyi tolvajok (Haramiák) c. drámája s Szentjóni Szabó Mátyás királya. De a szöveg egyes helyeinek elbírálása is gondosabbá válik. Lehner András nemzeti játékszínre alkalmazott vitézi érzékeny játékában, A szarándokok-ban, olyasmi olvasható, hogy az egyik szereplő számára a törvény egyenlő saját akaratának végrehajtásával, meg hogy »Religio (subridendo) est res curiosa« — »A' Vallás furtsa dolog«. Ezeket törölni kell. A 4. felv. 9. jelenetében az egyik személy, Tiborcz — e név első előfordulása a magyar színpadon! — így szól: »Simulatio non virtus, quin vitium est, id ipse teneo, et agnosco, et tamen illud amplectar.« — Ilyesmit a Habsburg-cenzúra érzékeny lelkiismerete természetesen nem tűrhetett meg.⁸⁰ Intézkedés történt arról is, hogy rögtönzés ne zavarhassa a derék nézők lojális lelkét: a városi hatóságokat utasítják, vigyázzanak, nehogy a színpadról botrányos, vallást sértő vagy közjóval ellenkező szavak hangozzanak el.⁸¹

1794 decemberében a magyar társulat tagjai között újabb viszály tört ki, ami elhatott a helytartótanácsig,⁸² 1795 áprilisában pedig Busch folyamodványt adott be a felsőbbséghez, amelyben kérte, hogy mentsék fel a magyar társulat vezetésétől. A magyarok azt kívánják, hogy minden kelléküket hiánytalanul adja vissza, ami minden méltányosan gondolkodó ember számára lehetetlen. Ő a kellékeket a színészek határozott engedelmével használta, amire esküt is hajlandó tenni. A nyári faszínház, amelyben azok voltak, nem használható, de ha a különvált magyar együttes mégis ott akar játszani, visszaadja azokat. A három hátralékos bérleti előadást készpénzben megváltja; az a vád sem illeti, hogy felmondás nélkül bocsátja el őket, mert egy évre szerződött s most ez az év lejárt. Dologi kiadásaira hivatkozik, arra, hogy rendesen fizette a társulatot, s a magyarok használhatták az ő ruhatárát és felszerelését. Ami az ünnepeken való játékot illeti — ti. hogy a bevételileg előnyös ünnepnapokon mindig a német együttes játszott — annak az a magyarázata, hogy az előadások beütemezett rendje évekkel előbb kialakult már, mint a magyarok megjelentek volna. A kormánysház régi tisztviselői kara — hiszen a nádor leváltást kívánó memorandumán még a tinta sem száradt fel! — Haller, Podmaniczky, Berzeviczy hozták meg a döntést. Kötelezték Buscht, hogy a magyaroknak minden kelléket adjon ki, amit kérnek, fizesse ki a hat heti felmondási időre a fizetésüket, számoljon el a páholybérletekkel, a továbbiakban pedig felmentették.⁸³

A Buschsal való szakítás után a társulatnak valóban nem maradt egyéb reménye, mint a megyék támogatása. Az állandó magyar színház alapításának gondolata nem is aludt el, Szabolcs megye gyűjtőívet nyitott 400 000 Ft-ig, egy állandó magyar színház alapítására és fenntartására. Az ívre a nemzet legjobbjai jegyezték fel adományaikat; mint már erről szó esett, a helytartótanács tisztviselői éppen úgy felajánlották hozzájárulásukat, mint a megyék funkcionáriusai vagy a földbirtokosok szabadelvűen gondolkozó része. A gyűjtés azonban abbamaradt, mert a nádornak az a gyanúja támadt — az eléje került aktán, elírásból, 4 000 000 Ft szerepelt — hogy a nagy összeg valami politikai összeesküvést kíván titokban támogatni és betiltotta.⁸⁴ Egyedül a megyék alkalmi adakozására hagyatkozva, a Reischl-féle faszínházban, a társulat dolga nem volt irigylésre méltó. Pest megye igyekezett a hónapok alá nyúltni és az aljegyző, a lelkes Szentkirályi vette át — kevesebb hatalommal, pénzzel és életbölcsessel — Podmaniczky szerepét. Ha azonban minden elhagyta is az együttest, a civódás szelleme hű maradt hozzájuk, s elkövetkezett életük utolsó, de legcsúnyább botránya is: elüldözték maguk közül Kelemen.

Erről az eseményről, holott talán egyike a legjellemzőbbeknek, hallgat — tán nem tud? — Bayer, de keveset szól Lugosi is. A hivatalos ügyintézésben ilyen nyoma maradt: »Kelemen László a Nemzeti Magyar Jádó Társaságnak egyik tagja, ezen n(eme)s megye színe elejében terjesztvén egy részről azon érdemeit s fáradságait, melyeket a szint meg nevezett Magyar jádó Társaság első fel-álitása alkalmatosságával tett, más részről pedig szint azon Társaság egyik tagjának Sehy Ferencznek garázdaságait, melyektől viseltettvén a panaszolkodót jutalom gyanánt nem csak hogy egykor meg pofozta, de azt két hugaival, és jádó gyermekekkel a Társaságbul ki zárta, azon esedezik, hogy a Társaságba vissza tétessék, egyszersmind a panaszlott erdeme szerint büntetessék meg.« Pest megye 1795. augusztus 29-i közgyűlése úgy intézkedett, hogy Szentkirályi nézzen utána a dolognak és hozzon megfelelő rendszabályokat; Kelemen neve azonban többé már nem szerepel a társulatban és Sehy nem kapott »megérdemelt büntetést«.⁸⁵

Ha lelkes támogatás nem is övezte az így megfoglyatkozott, és Kelemen kiverésével — mondhatnánk — alapeszméjétől megfosztott együttest, még mindig volt játszási lehetősége, s a téli hónapokban használhatta a német színház épületét.⁸⁶ Ennyire azonban még sohasem voltak magukra hagyva. Valaki mindig akad, aki az erkölcsi kötelesség, a nyelv ápolásának szentsége mellett buzdítsa őket, vagy legalább gazdasági ügyeiket rendben tartsa. Kelemen lelkesedése, Protasevitz önző üzletisége így, vagy úgy, össze tudta tartani a társaságot, nem is szólva a Kármán-képviselte szellemi-anyagi támaszról, vagy a Buschkölcsönözte polgári biztonságérzetről. Most senki sem állt mögöttük, bevételük csekély, a megyei segélyek elapadóban. Nem tudták tovább elviselni a vezetés hiányát, a nyomort, amelyet főként a rossz gazdálkodás hozott rájuk. Az egyetlen hivatalos szerv, amely még törődött velük, Pest

megye is csak azt tanácsolhatta : hagyjanak fel a további kísérletezéssel, 1796 tavaszán, az első magyar színtársulat — hosszú hónapok óta nem »Kelemen László színháza« többé! — feloszlott. Az összes segély, amit négy esztendő alatt a vármegyéktől kaptak, 3253 Ft 32 kr volt.⁸⁷

A társulat életének egész időtartama, az előzetes tárgyalásokat is beleszámítva, hat esztendőt tett ki. Szorosan összefüggött az 1790-es nemzeti felbuzdulással, közeli kapcsolatban állott férfiakkal, akik a haladó gondolkodás, a felvilágosodás követelte nemes küzdelemben életükkel vagy ifjúságuk legszebb éveivel fizettek a Martinovics-összeesküvésben. A magyar szellem legjobbjai éppúgy látogatták, mint a kisemberek. Elfeledve mindazt, amit eseménytörténetük sötét lapjain olvastunk, nézzük, milyen művészi élvezetet nyújtottak közönségüknek?

A kor eszménye, bárhogyan csodáljuk is, a színpadi realizmus volt, ugyanúgy, mint ma. »A legjobb játékosok azok, akik természetesen viselik személyöket«, mondja Endrődy, Kazinczy pedig magasztalja Brockmann rendkívül természetes Hamletjét.⁸⁸ Nem a közönség igénye változott meg az azóta eltelt másfélszáz év alatt, hanem fogalmunk a *természetesről*. Ki az közülünk, aki természetesnek tartja, ha a dán királyfit alakító színész, az indulat hevében, úgy csap parókájára, hogy púderfelhő száll fel körülötte? s Kazinczy számára ez a realizmus maga volt. De megfordítva is áll a tétel : ki az közülünk, akinek eszébe jutna, hogy kézcsókkal búcsúzzék egy magasrangú állami hivatalnoktól, mint Kazinczy tette Van Swietenel, ölelést és csókot nyerve érte viszonzásul?⁸⁹

Nem szabad elfelejtenünk, hogy a polgári életszemlélet hajnalán, a feudalizmus utolsó napjaiban lépett színpadra ez a társulat, olyan korváltásban, amelynél a tapogatózás nehézségét mesterséges rendszabályokkal még csak fokozták. Ők maguk, a kántor és a falusi tanító, a gombkötő lánya és a budai polgárfiú, azokat az egyszerű, bonyolult érzelmeket nem igen követelő német színműveket és vígjátékokat érezhették a legközelebb magukhoz, amiket Brühl, Stephanie, a dán Holberg és — ha éppen úgy tartotta kedve — Kotzebue szállított Közép-Európának. Ezekben sincsenek a mai ízlésnek megfelelő természetes szerepek, de a XVIII. század végén senki sem csodálkozott azon, hogy valaki gályarabságra megy, hogy »Szüléihez való ditséretes, és példa nélkül való hivsége«-t bebizonyíthassa, vagy hogy visszalép egy szerelmi házasságtól, amit talán nem kísérne az atya áldása.⁹⁰ Mint a XIX. század első felében, erre a korra vonatkozólag is állíthatjuk, hogy színészeink a vígjátékban jobbat tudnak nyújtani, mint a tragédiában.⁹¹

A vígjáték és a középfajú színmű olykor vizenyős, olykor émelygős, de emberfölöttit nem kívánó érzelmi skáláját győzték Kelemenék. »A'mely Néző játékos szépen beszélleni, az érzékenységet jól ki adni« tudta, az már »tapsolást érdemel« a kor véleménye szerint.⁹² S ha erkölcs-nemesítő darabokat »fognak játszani a' Sehyek, a' Varsányiak, kétszeres örvendezéssel örvendek Hazámnak ; mert Theátrumunk nem tsak Nyelvünket fogja gyarapítani, hanem egyszersmind a' Virtusnak, s

minden nemesnek is Iskolája leszsz», mondja Kazinczy.⁹³ Annál nagyobb feladatot rótt azonban rájuk a szomorújáték. Shakespeare kultusza a nyolcvanas évek második felében nagyon elterjedt Pest-Budán, de aligha az ő alakjai okozták a legnagyobb nehézségeket. Shakespeare emberismerete nem kívánt lehetetlent a színésztől, s a mieink meg éppen simára fésült, tragikus konfliktustól megkímélt hősöket kaptak a kezükbe; olyan Leart, ahol a darab tanulsága abban kulminál, hogy az uralkodók ne mondjanak le a trónról, mert az kellemetlenségekkel jár, s olyan Othellót, amelyben az átdolgozó a féltékenység káros voltára hívta fel a figyelmüket.⁹⁴ Szép számmal játszottak azonban lovagdrámákat. A kor hajlott a regényes szenvedélyekre, de a XVIII. században is nehéz volt érzelmi fedezetet találni ilyen kitörésekre: »Ugy van, én kegyetlen vagyok — a' ki könyvhullatásokkal áldozik, a' ki örömet le mondok mindeneokról... Tulajdon szívem indulattya terhemre van — a' meg bosszankodott Egek teli öntötték azt méreggel. — Megvetem szeretetemet, hogy vadságomnak kívánt partyára érhessek».⁹⁵ Hogy megkönnyítsék az előadó helyzetét, szerző vagy fordító gyakran bő útmutatást fűztek egyes helyekhez. Így látjuk egy alkalommal a hősnőt börtönben — a legszükségesebb kellékek egyike, ami soha, sehol nem hiányozhat, a börtön-díszlet — »egyedül, térden állva, szélllyel bontott hajokkal, kezeit egyben fogta, és fejét szomoruan le-sütötte az asztalra. Ottan ottan szemeit az Égre emeli, méllyen sohajtoz, egybe kaptsolt kezeit az Égre fel-tartya. Az egyik kezét a' szívére teszi, 's elébbi szomorúsága kimutatását vészi elé. Ezeknek egy kevés ideig némán kell tartania».⁹⁶ De nemcsak női szereplőt illetőleg volt kíváncsi, hogy »a leg-jobb néma jelentéseknek ki-adásával kell birni, mellyek valamint ha hibásak semmit, úgy ha szépen esnek, igen sokat tesznek a' Nézők előtt», hanem gyakran a hőstől is hosszú némajátékot kívántak meg. Nézzük csak az Elfrida — a pesti színpadon, Dugonics és Moór Anna gondozásában Berényi Jolánta néven szerepelt — boldogtalan férjét: »Egybe kaptsolt karokkal, le-hajtván fejét, lassu lépésekkel meg-sétálja magát. Méllyen sohajtoz, minden mozdulatyai irtoztatok, úgy hogy belső részében valo küszködésit jelentik. Szemeit néha néha az Egekre emeli, tekintete a' leg-nagyobb kétségben-esést mutatya, és ottan ottan süvöltnek belölle, fájdalmának meg-szaggatott rendeletlen hangjai. Hól bé akar menni, hól meg-tér, és szörnyü bodulásába el-tántorodik. Utollyára egy fához támaszkodván, ott marad».⁹⁷ Pesten Láng Ádám János, Kolozsváron Kótsi Patkó János játszotta a bútól sújtott hőst, előbbiről nem ismerünk kritikát, de az utóbbinak természetes játékát kortársai Brockmannéhoz hasonlították s azt mondták róla, hogy »mimikájában a fölvelt személyek karakterét phidiaszi metszetekben egészen kidomborítva látta a néző lelke...»⁹⁸

Így játszott a XVIII. század végének színművésze, s a közönség, amely a művészetet akkor is »a természetességben kereste»,⁹⁹ elragadtatva figyelte. »A' Játékosnak mint egy markában van a nézők szíve, a' hová akarja, oda hajtya azt. Egy friss tréfával vidám nevetést, szerencsétlen-

ségbe ejtven pedig magát, szánakozást okoz, sőt ha ártatlanul el-vész, gyenge Szépeinknek szemeket-is adóztattya. Midőn a' hies Kotzebue-nak „Ember gyűlölés, és Meg-bánás“ nevű Érzékeny darabját legelőbb játszották Bétsbe, még ama kemény természetű II-dik Józsefnek-is könyveztenek szemei. — Ezt tsinálhatták a' jó Játékosok, ilyen hatalmak van nékiek.¹⁰⁰

A néző szíve nem egy kebelben, de még csak nem is egy társadalmi rendben belül dobogott, amikor Moór Anna elsírta a könnyelműen rossz útra tért ifiasszony bánatát, hogy könnyet csaljon a sokféle szembe. Császári közönséget nem jegyezhetett fel a színház krónikása, de ott ült a Reischl-bódé deszkái között maga a magyar nép. »A' Játék szint mái üdőben Európának tsak nem minden népesebb városaiban a' fő mulató helynek tartják, hová minden koru, és rendű polgárok egybe tódulnak«, írja a kortárs, öntudatlanul is felhíva a figyelmet az intézmény polgári jellegére.¹⁰¹ Maga a társulat arra hivatkozott, hogy azoknak akar játszani, akik nem tudnak németül s ezért nem élvezhetik a városi színházat.¹⁰² Tehát valóban a szegénységnek akartak játszani: annak a magyar kispolgári rétegnek, a Szilágyi Pál és Liptay gombkötőmestereknek, a komáromi eredetű hajósoknak és a fehérvári fuvarosoknak, akiket a fejlődő kapitalizmus a nagyvárosba csalt, de megőrizték nemzetvonásaikat. Eljött a kalocsai szíjjártó és házanépe, de eljött, ha tehette, a náluk is szegényebb magyar: az építkezéseknél dolgozó falusi szegényember, a kubikos és a sokféle uraság magyar nyelvű cselédsége is. A szavak, amelyek hozzájuk eljutottak, nem mindig találtak teljes megértésre. Műveltségük talán nem ért fel Lessing vagy Schiller szavaig. De joggal érezhették hogy »szükség a' meg nyugosztalás, szükséges az öröm mulatozás a' munkás polgárnak. Mi szebb mind azon helybe szünet óráját töltöni, melyben egyéb polgár társai meg jelennek.«¹⁰³ A színház demokratikus intézmény. Lehet, hogy a büszke gróf, bérelt páholyában, észre sem vette kasznárját, kocsisát a második, harmadik helyen. De azért azok mégis ugyanott szórakoztak és ugyanazt hallották, amit ő — és érezték ennek jelentőségét.

A színház törzsközönsége a jurátusok és diákok nagy serege. II. József rendelkezése értelmében szabad volt színházba járniok, mivel a darabokat a cenzura, magát az előadást pedig a rendőrség ellenőrizte.¹⁰⁴ Ezek egész szívükkel csüggték az intézményen, megvoltak a maguk kedvencei, ők csinálták a zavarokat is, de büszke pillantásuk lenézte a fényes nagyurat ott előttük. »...óh Nagyok!... felejtkezettek-el arról a képzelt különbségről, melyet tsak egyedül az emberiségnek jussaival való vissza élés állított-fel közöttetek«, mondta ez a része a közönségnek. Igaz, hogy színházi botrányok hősei voltak, de ők ismertették meg a Martinovics-féle kátét is a színtársulat egy tagjával.¹⁰⁵ Ha egy protestáns magyar diák, nyugati egyetemekre vezető útjában, keresztülutazott Pest-Budán, ellátogatott a magyar színházba. Elment a kamarai munkálatoknál alkalmazott mérnök is, s ha volt egy kis megtakarított pénze, áldozatot is hajlandó volt hozni a magyar játék-

színért.¹⁰⁶ S elment, ha szerencséje Pestre vetette, a vidéki református parochus káplánja, aki könyvének hátlapjára szorgalmasan bejegyezte a szintársulattal kapcsolatos újságokat — és a rózsakeresztesek szervezését.¹⁰⁷ Ez a szegénysorsú értelmiség az, amelyben a legnagyobb lelki megmozdulást tudja a színpad kiváltani. Az egyes nevével elment az idők hajója, néhány sor írás emlékszik csak róluk, s arról, hogy egy voltak a közönség soraiból, de valamit még annak a kevés színházi estnek az élménye is, amit végignézhettek, épített a magyar művelődésen.

Egy-két tagja ennek a rétegnek maradandóbb emléket hagyott maga után. Koruk műveltségének legmagasabb fokán álló férfiak, akik azonban vagyontalanok, birtoktalanok lévén, tehetségüket csak egy foglalkozási ágban csiszolhatták és fejthették ki: ha, katolikusok lévén, szerzetbe léptek. Mint szerzetesek, szolgálták a színház és a magyar irodalom ügyét Dugonics és Simai Kristóf is. Munkásságuk nagy nyereséget jelentett a társulat számára, mert a leghatásosabb tragédiákat és néhány könnyen eljátszható, népies nyelven megírt vígjátékot — csupa idegenből átültetett, de a kor kíváncsiainak szerint fel-huszar-kötésezett darabot — köszönhették nekik. Sem Dugonics, sem Simai nem tartoztak azonban a színházi befentesek közé, sohasem figyelték meg a színpadi technikát. Annál nagyobb képességeket árult el ezen a téren az ex-paulinus Verseggy Ferenc. Benne már volt akkora képzelőerő, hogy munka közben maga előtt lássa a jelenetet, hallja a szereplők hangját és irányítani próbálja mozdulataikat. A verses részletek pattogók, könnyen recitálhatók, s a drámai jeleneteknél, ha a szerző nem tenné, a fordító figyelmezteti az alakítót, hogy mimikájával bonyolult lelki folyamatot kell kifejeznie.¹⁰⁸

Versegghynél is közelebb állott a színházhoz Endrődy János, Dugonichoz és Simaihoz hasonlóan a piarista rend tagja. Rövid rendi méltóságokon kívül a magyar tudomány nem sokat foglalkozott érdekes egyéniségével és — szerzetes-volta ellenére — kalandos életével.¹⁰⁹ Köznemesi, de vagyontalan családból származott. 1773-ban, tizenhét éves korában lépett a piaristák közé. Első ifjúsága azután a rendi élet pontosan meghatározott szabályai szerint haladt előre, hogy idők folyamán a magyar nyelvterület egész szélességében működő szerzetnek Kolozsvártól Kőszegig számos rendházát lakja végig, hol mint novicius, hol mint az alsóbb osztályok tanítója, hol ismét mint teológus és nevelő. Temesvárról, ahol szintén alsó osztályokat tanított és két tanévet töltött, került 1792-ben Pestre, abban az évben tehát, amikor a magyar szintársulat megkezdte működését.¹¹⁰

Pesten is alacsony osztály, a II. grammaticai, vezetését és a magyar nyelv oktatását bízták rá. Endrődy ekkor harminchat éves volt; hogy egész eddigi pályáján nem engedték felserdült növendékek közé, abban valószínűleg része lehetett annak a nyugtalanságnak, amely az immár férfikorát élő szerzetesi egyéniségen keresztül kellett, hogy törjön. Endrődy a lázadó angyaloknak nem abból a fajtájából származott, mint Verseggy, vagy Révai Miklós: ő az élményt, a kalandot, a változatos-

ságot szerette, de józanságában mindig érezte, hogy van egy *határ*, s ezen innen megállt — vagy messzire elkerülte. A magyar nyelv tanárát és lelkes hívét mégis nagyon közelről, nagyon erősen ragadta meg a lingua vernacula társulatának ügye. Abból, amit könyvében megírt, kiderül, hogy minden szabad idejét a színháznál töltötte. Szerette és becsülte Kelemen, s egyre jobban kezdett irtózni a színpad büszkeségétől, Sehytől. A társulat kedvéért vállalkozott arra, hogy megindítja a Magyar Játékszín c. kiadványsorozatot, az első magyar »színműtárat«. Ha meggondoljuk, hogy az 1860-as évek végén egy külföldet járt, rendkívül művelt Nemzeti színházi vezértagnak éveken keresztül kellett harcolnia, hogy az előadásra kerülő drámákat kinyomtassák és az egyes szereplők ne a kiírt szerepeket, hanem mindig az egész művet kezükben tartva, tanulják saját részüket,¹¹¹ ez a gondolat nagyon modernnek látszik. Endrődynek szándékában volt az egész magyar műsort kiadni, erre azonban anyagi lehetősége, főként pedig ideje nem volt. A színmű-kiadás mellett, mint már erről fentebb annyi szó esett, megírta Kelemen László társulata első éveinek történetét, s ezzel — jóllehet képe nem függ a Színháztörténeti Múzeum szép lépcsőházának falán — vitathatatlanul ő lett az első magyar színháztörténetíró. Mint historikust, a legmesszebbmenő alaposság és az a tárgya iránti szeretet jellemzi, ami minden aprólékossága mellett is megakadályozza, hogy ridegen objektívvá váljon. Műve a színműtár első három kötetének előszavaként jelent meg és elmondja a társulat történetét a megalakulástól 1793-ig. »Ujjaimból semmit sem szoptam . . . Nem is jegyzettem fel semmit, mellynek valóságát meg nem mutathatnám. A' miket hallomásból vettem, azokat többeknek beszédivel meg-egygyeztettem, hogy semmi igazságtalanság bé-ne tsuszson munkámba«. Állítása annyira megfelel a valóságnak, hogy azt a néhány évet, amit ő is feldolgozott, szükségtelen újra átvenni. Bayer lapról-lapra követi a száz évvel korábbi színészettörténész mondanivalóját s Lugosi legfeljebb egy-egy anekdota-szerű epizóddal zavarja meg az előadás komoly menetét, de másként ő is csak a közvetítő szerepét játssza. Mivel a mondott időre Endrődy a teljes műsort is közli, valóban olyan munkát végzett, amely előtt — több, mint százhatvan év távlatából — tisztelettel kell meghajtanunk a fejünket. Előadása nem szorul átértékelésre, rajta nincs mit bővíteni.

Endrődy szoros együttműködése a színházzal az utókor tudományosságára számára nagy nyereség. Aligha volt az azonban egy XVIII. század végi középiskolai tanár pedagógus-pályája és, feltehetőleg, lelki nyugalma számára. Hogy mi volt végül is, ami a nagyon racionálisan gondolkozó férfiban tudatosította, hogy elérkezett a »ne tovább!«-ig, nem tudjuk. Lehetett politikai természetű: a szabadelvű beszélgetések talán már olyan mértéket öltöttek, amelyek a szerzetesi élet folytatását lehetetlenné tették volna; vagy ellentéte Sehyvel fajult el annyira, hogy botrány fenyegetett. Lehetett más ok is. Bármilyen volt, nyomára, legalábbis egyhamar, aligha jövünk; hogy a rendi levéltár mélyén, levéltári jelzet nélkül, fekszik-e olyan aktacsomó, amely világot vetne a problé-

mára, nem tudjuk. A tény azonban az, hogy 1793 májusában Endrődy elhagyta rendházát és azonnali hatállyal tábori lelkésznek állott be.

Tábori lelkésznek lenni: sem irigyelt, sem előkelő foglalkozás nem volt, s meg sem közelítette egy nagyvárosban tanító gimnáziumi tanár kényelmét és biztonságát. Hogy a francia háborúk iránti lelkesedés vitte volna Endrődyt Barco tábornok seregébe, ez még kifogásnak is gyöngé. Az erősen felvilágosult tanárt semmi esetre sem lelkesítette ez a háború. Ő menekülni akart Pestről, s mivel tábori lelkészt nem volt könnyű kapni, biztos lehetett benne, hogy a generális ragaszkodni fog személyéhez, és kiharcolja, legalább utólag, a tartományfőnöki engedélyt. Így is történt. — Élete további során Endrődy megmaradt annak a független szellemű, saját fejével gondolkodó, de sohasem ésszerűtlen férfinak, akinek a színházzal kapcsolatban is mutatkozott. Nyugaton ismerkedett meg a német bölcelet egyik ágával, az eudaemonizmussal s ezt a maga higgadt módján magyar nyelven is hirdette. Könyve, Az embernek boldogsága, útmutatást igyekszik adni megfelelő erkölcsi magatartásra a legkülönfélébb életformák között. Érdekes, hogy a színházzal kapcsolatos lelkesedését nem tagadja meg: »Akár mi képen nézzük tehát a Játék színt, akár természetére, akár tzéljára nézve, de tsak ugyan közönségesen egy átaljában nem lehet azt kárhozzatni. Nintsen az ő természetében semmi rossz is, nintsen semmi illetlenség is. Ha pedig tzélját tekintjük akár mellik részről; úgy találjuk, hogy az néha ditséretes is, és dütsőséges«. Kelemen társulata büszke lehetett a hatásra, amelyet több mint egy évtized távolában is érzett még az azóta fél Európát bejárt öreg katona. Hosszú tábori lelkészkedés után, ötvenéves korában tért vissza a rend kötelékébe, lehiggadtnak, de ragaszkodva felvilágosult eszményeihez. Egész magatartásának és bölceletének sarkköve maradt a józan ész. »Lelkünket illető főkötelességünk elménk használata.«¹¹²

»A jó Játékosok« hatalmáról, amiről az erdélyi színházbarát beszél, Endrődy példájából valóban meggyőződhattunk. A pesti gimnáziumi oktatót úgyszólván előre megszabott életpályájáról lendítette ki a színház hatása. Ilyen erővel egy bizonyos társadalmi réteg reagált csak: a művelt, de szegény és nehezen érvényesülő, nemesi vagy polgári értelmiség. A színház látogatói közé tartoztak azonban a kor napos oldalán járók, a kormányzások és a megye tisztviselői, előljárói, sőt maga a nádor is. Ezek, hasonlóan a legalsó, legszegényebb réteghez, kevesebb emléket hagytak színházi élményeiknek. Amazok nem tudták leírni, amit éreztek, emezek keveset éreztek. A színház a városi élet egy kelléke volt számukra, egy társadalmi aktus, amin részt venni divat és kötelesség, de missilis-gyűjtemények unalmas csomóit forgathatjuk végig, amíg egyetlen kis utalást is találunk arra, hogy egy Desseffy, Teleki vagy Zichy színházban volt. Az anyanyelv a legtöbbje számára nem jelentett sokat. Csak kevesen gondolkoztak úgy, mint az öreg Prónay László, Ráday Pál apósa és Kazinczy pártfogója: »Anya Nyelvemet — (noha

annak fel áléltatásához kevés buzgóságot láttam Budán, főképp a Nagyainknál és... Szenteknél) még is imádom!»¹¹³ Hanem azért látogatták a magyar színházat, s 1793 első negyedében egymás után vannak feljegyezve a megyei iratok között Ürményi, Vayék, Zichy Károly országbíró, sőt Sándor Lipót főherceg is, mint akik páholyukért 27—27, ill. 54 ft-ot fizettek.¹¹⁴

Végigtekintve az első magyar színtársulat történetén, közönségére gyakorolt művészi hatásán, vizsgálat alá fogva a társadalmat, amely létrehozta és támogatta, akarva-akaratlanul az a meggyőződés ébred bennünk, hogy bukásának oka nem a külső körülményekben rejlett. Vajon nem pártolták-e, nem nyúltak-e hivatalból a hóna alá, nem írtak, fordítottak, szerettek zenét a számára? Sokkal kevesebb »felső kegy« áradt tíz évvel később Wesselényi vándorútra indult színészeire, s azok, falun és városon, hol koplalva, hol jóllakva, de megéltek. Nem a társadalom részvétlensége ítélte bukásra Kelemen László színházat, hanem az a belső törés, amit önmagában hordozott. A nemzeti színház polgári intézmény, a »nemzet napszámosa« polgári érzetű kell, hogy legyen, ha valahol a fiókja mélyén őriz is egy armálist. Az első magyar színtársulat tagjai azonban, kevés kivétellel, nélkülözték a polgári erényeket: nem rendelték alá személyes érdekeiket a közös, magasabb célnak, nem ismertek igazgatói, rendezői fegyelmet, nem tisztelték a közvagyonot, nem tudtak beosztani. Ők »nemesi színjátszó társaság« voltak, mindmégannyi kis Podmaniczky vagy Ráday. Magyarországon nem volt egészséges polgárság, amely sugalmazni tudta volna őket; ez a társadalomfejlődési defektus bosszulta meg magát sorsukban. (12. kép.)

Éppen ezért hibáik nem is az ő számlájukat terhelik, hanem sokkal inkább az országét, amely nem nevelte, nem tanította őket. Hogyan kívánhatjuk az egyszerű iparostól hogy haladóbban gondolkodjék, mint a nemesi életforma után mohón futó szenátor? Hogyne verné büszkén a mellét az a szegény nemes, akinek megvan a kutyabőre, amikor Losontzi István, a híres és gazdag nagykőrösi prédikátor, az utrechti egyetem doktora, így kénytelen könyörögni nemességért: »Meg-vallom a Tek. Ur előtt igaz lélekkel, hogy ezen törekedésre sem nem az ambitio sem nem valamelly különös haszonnak kívánása indított vala fel engemet: a'midőn Jó Fautor Uraimnak rendes provisiojok által mostani hivatalomban mind nemesi szabadsággal élek, mind veszek házam táplálására illendő subsidiumot. De mint hogy országunk(na)k szokása szerint, *soli nobiles patriae cives habentur; kívántam vala fíjaimat magam nagy megérőltetésével is, edes hazánk(na)k lakosai, vagy inkább az emberek közé számláltatni*, hogy az lenne ő benne ad comparandas virtutes officiis patriae praestandis profuturas».¹¹⁵ A feudális és a polgári világ váltotta egymást színészeink életében, s ők semmi külső segítséget nem kaptak ahhoz, hogy megértsék az új szellemet, aminek pedig, nemzeti színjátszók lévén, szolgáltak. Az azonban kétségtelen, hogy a polgári átalakulást indított harcban elvileg a haladó szellemű ifjúság oldalán állottak s Martinovicsékkal rokonszenveztek.

Még egy részletkérdést kell tisztáznunk. Bayer úgy látta, hogy Kelemen és társai lemondtak valamiről, amikor színészekké lettek. Mai tudásunk mellett ez a fogalmazás nem helytálló, és hamis kispolgári szentimentalizmus lenne hozzá ragaszkodnunk. Igen szerény körülmények között élő kisemberek voltak ők; nem mondtak le, hanem ellenkezőleg, felfelé törtek a színészi hivatás vállalásával. Számításuk anyagiilag nem vált be, de a művelődés lehetősége és a társadalmi emelkedés így is osztályrészükké lett, a magyar kulturális élet vezérférfiai méltatták őket figyelmükre, s nevük a történelem lapjaira került. A kántor és az írnok, a falusi tanító meg a tönkrejutott gombkötő lánya feltétlenül emelkedtek szellemi síkon, éveket töltve nemcsak Endrődy vagy Kármán, de Voltaire és Shakespeare társaságában is... Igaz, vállalkozásuk kudarcba fulladt, de az eszme élt bennük és élt személyükön túl is. A fejlődést ők indították meg. Nemcsak az ország igényelte egyre hevesebben a magyar nemzeti színjátszást, hanem az a néhány vállalkozó — Láng, Ernyi, az erdélyiek — akik továbbhaladtak a magyar színészek rögzös pályáján, lépésről-lépésre jutottak feljebb a szorgalom, kötelességtudás, tanulni vágyás szellemi ösvényén. A XIX. század elejére színészeink megértették, hogy a francia forradalom mutatta úton a *munka* a szabad ember legfőbb surrogátuma.

JEGYZETEK

¹ Endrődy János, A' magyar játék színnek történetei kezdetétől fogva az utóbbikormányozásig. (A' Magyar Játék-Szín.) I—III. köt, Trattner, Pest, 1792—93. — Bayer József, A nemzeti játékszín története. I—II. köt. Bp. 1887. — *Lugosi Döme*, Kelemen László és az első »magyar játszó színi társaság«. Makó, 1927. — *Pukánszky Kádár Jolán*, A Nemzeti Színház százéves története. I. köt. Bp. 1937. — Váli Bélának Bayerével egykorú könyvét adatainak teljes megbízhatatlansága miatt nem lehet használni.

² Hazafiúi intéz. 1790. Darvas Ferentz Helytartói tanácsos. Orpheus II. Kassa, 408.

³ Vö. *Szekfü Gyula*, Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez. Bp. 1926, 15. kk.

⁴ Adalék a jobbágy-sorshoz: »Kéntelenítettem a Tttes Urat tudositani ezen levelem által ezen az okon tudni illik hogy még a szőlő kappálatlan vagyon és a jobbágyok teljességgel nem akarnak szolgálni nemely részek mivel nintsen kenyerek és ehel hogy még szinte meg nem holtak és aszt mongygyák hogy eők éhen senkinek nem dolgoznak igaz az hogy a Grof Károlyi jobbágyinak kenyeret adnak a mikor az Urdolgára mennek mivel látják hogy semiképpen kenyérnélkül nem mehet és amunka nagyon hátra maradt a kenyeret pedig ugy adgyák hogy két napra valot hogy harmadik nap dolgozik a kenyerért de ugyan tsak akkor is adnak kenyeret eszt látván a jobágyok annál inkább nem szolgálnak éhen még ugyan voltak vagy négyen a kiknek még edig volt olyan kenyerek a kit pénzen vettek de már azoknak sintsen és most már mind széljel oszolnak kenyér után és így nem tudom kivel kel meg dolgoztatnom a szőlőt mind ezek aránt kívántam az Urat tudositani hogy én jövendőben oka ne legyek a munka hátra maradásának... edig amint lehetet tsak dolgoztattam némely részével de némely részén semit nem vehettem holot pedig minden modon Ijesztgettem őket és a Szolga Birohoz is voltam erántok...» (Joska György — ispán? — feletteséhez. Salánk (Ugocsa m.)

1787. máj. 6. Orsz. Ltár, Gr. Dessewffy-ltár, Archivum Eperjes. 20. fasc. D. I. —, 113. sz.) — Magyar Hírmondó, 1792. jan. 17. 78—79. l.

⁵ L. a jogi kar anyakönyvének bejegyzéseit az 1784—1790-es évekről. Gosztanyi Mihály a kecskeméti járás al-szolgabírája 1790-ben. (2. Sz. áll. Ltár, Protocollum congregationum 1790. aug. 31-i bejegyzés.)

⁶ Darvas nevét l. uo. — Szabolcs megye gyűjtőíve: Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1795. fons 6. pos. 43.

⁷ Bayer i. m. 99—101; Lugosi i. m. 42—52.

⁸ *Ember Győző*, A magyar királyi helytartótanács ügykezelésének története 1724—1848. Bp. 1940, 85—97.

⁹ Jóval misztikusabb Lugosi kapcsolata evvel a kormánysszervvel. Bayer egyszerűen nem tudja, hogy kik voltak az ügyintéző hivatalnokok, negyven évvel később működő utóda azonban külön departamentumot — ő osztálynak nevezi — alapít a »magyar színészet ügyének és érdekeinek gondos vezetésére«, külön tanácsosok vezetésével, akiket Schönstein Xav. Ferenc és Békeffy névvel illet. Hogy honnan vette ezt az elképzelését, s az adatokat hozzá, sehogyan sem tudunk nyomára jutni. A helytartótanácsnak ilyennevű alkalmazottai egyáltalán nem is voltak, az irattár sorjegyzői között találunk egy Schönholtz János nevűt, aki 1785—91 között látta el ezt a tiszteletet (*Ember* i. m. 222.), Békeffy azonban még ennnyire megközelítőleg sem akad. Nem is akadhat, hiszen a név tipikusan a XIX. századi romantika terméke. Nemcsak a helytartótanácsban, hanem egész Magyarországon sem élt ekkor még Békeffy nevű ember. Volt azonban a *kamarának* Schönstein Ferenc nevű tanácsosa, s ez vegyesbizottságban több ízben együtt tárgyalt a helytartótanács megfelelő departamentumával: Podmaniczkyval, Berzeviczyvel, s egy másik kamarai tanácsossal, aki ugyan nem Békeffy volt, de igenis Bikkessy Károly, felvilágosult szellemű közjogi szakember, a Berzeviczy-féle Leseakabinetnek is tagja, Ugocsa és Bereg megyék táblabírája. (*Nagy Iván*, Magyarország családai. — Orsz. Ltár, Berzeviczy-család kakaslomnici ltára, fasc. 1795. 74. csomószám az 1795. II. 28-i tárgyalásokról, és uo. Htt., Dep. Pol. Gen. et Civ., 1796. fons 6. pos. 56. az 1796 ápr. 30-i ülésről.) — Talán az sem szorúl bővebb magyarázatra, hogy bármilyen jelentős ügye volt is a magyar nyelvnek és művelődésnek a színház, külön hivatali ügyosztályt másféltucat színész miatt nem alapítottak.

¹⁰ Kazinczy Ferenc Ráday Gedeonhoz. Kassa, 1790. márc. 25. (Ráday Levéltár, Ráday I. Gedeon levelezése, A. IV. 1—10.)

¹¹ Péczeli József Teleki József grófhhoz, Komárom, 1783. dec. 13. Kiadta: *Iványi Béla*, A széki gróf Teleki család gyömrői levéltára. Szeged, 1937, 385. — Levéltári jelzete: Missiles 5., 85. csomószám.

¹² Említve *Iványinál* (i. m. 289). Levéltári jelzete: Missiles 5., 84. csomószám.

¹³ Kazinczy Dugonicsról: *Orpheus*, Kassa (1790) 84. — Az iskoladrámák nyelvéről: l. pl. a pálos közjátékokat. (Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig. Kiadja Alszegehy Zsolt. Bp. 1914, 283. kk.)

¹⁴ Bessenyeire: *Szekfü* i. m. 15. kk., Péczeliről uő. uo. Dugonics drámaírói önértéktől duzzadó sorai a Báthori Mária előszavában egyuttal világnézete mellett is tanúságot tesznek. (Kiadta Heinrich Gusztáv, Olcsó Könyvtár, 1887.) Ő különben tényleg jól megtalálta a kapcsolatot a magyar közönséggel, színművei még évtizedek múlva is műsoron vannak. Tudjuk, hogy éppen a Báthori Mária megjelenítésére is került. Kazinczyról: *Szekfü* i. m. 25, 94—95. »Tanuljunk deákul; sőt tanuljunk Németül is 's ha reá érünk frantzul, ánglusul 's Olaszul-is: de szemeink mindenek felett oda légyenek függesztve, hogy a' Magyar légyen az első és közönséges.« (*Orpheus*. I. 1790. 159. l.) Szentjóbí, aki Kufsteinban fejezi be életét, Ferenc trónraléptekor még így ír: »Valósággal, példaul teszem-fel Hazám fiait, minden más nemzeteknek, a' Nagyobbak és Fejedelmek eránt való hűség, halgatás és szeretetben.« (Mátyás király, vagy a' nép szeretete, jámbor fejedelmek' jutalma. Buda, 1792, 8—9.) Verseghyre vonatkozólag: *Császár Elemér*, Verseghy Ferenc. Bp. 1903. Különös, hogy *Waldapfel József*, A magyar irodalom a felvilá-

gosodás korában. (Bp. 1954) c. munkájában Verseglynek a színpaddal kapcsolatos munkásságáról egyáltalában nem emlékszik meg.

¹⁵ Kóré levele, műfordítások ügyében, Ráday III. Pálhoz : Ráday Gyűjtemény Kézirattára, B. III. 11. (Wien, 1792. IX. 7.) — Fenouillet-Falber Gályarabjáról vö. Nyáry Pál, Pesti színészek igen rövid characteristicája. Közzétesszi Mályuszné Császár Edit. Színháztörténeti Értesítő (1956). Az erdélyi viszonyokról hű képet ad Újfalvy Sándor Emlékiratai-ban. (Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel ellátta Dr. Gyalui Farkas, Kolozsvár, 1941.) — A Kelemen-féle szintársulat teljes műsorát közli Bayer i. m.

¹⁶ Simairól : Polgári forradalmi eszmék és az első magyar szintársulat műsora. Irodalomtörténeti Közlemények (1956).

¹⁷ »Elő-Beszéd« »Az érdemes kalmár«-hoz, írta Gorove László. Budán, Nyomtatott Landerer Anna betűivel. 1807. — Raynal hatása Magyarországon : Eckhardt Sándor, A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp., é. n., 118. és Waldapfel i. m. 22.

¹⁸ Kovács Lajos, Pest sz. kir. város vezetői (bírái és polgármesterei) 1687-től 1790-ig. Tanulmányok Budapest múltjából. X. köt. Bp., 1943, 54—118., 100.

¹⁹ A színházban minden farsangkor tartott álarcosbálok jövedelme az árvaügy költségeire ment. 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 4558, 5752. — Liedemann kikölcsonzott »forte piano«-ját 1793 júliusában 6 Ft-ért javíttatták meg. 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok. — Endrődy i. m. I. k. XXXIX, XLIV. 1. — A város a magyar színház ügyében állandóan két tanácsaggal intéztette el a vizsgálatokat, stb. Ezek : Joseph Kögl és Alexander Doleviczeny ; utóbbi nagy protestáns és a Berzeviczy-család barátja. (Orsz. Ltár, Berzeviczy-család kakaslomnici levéltára, fasc. 1791. b.), Doleviczeny levele Stansith-Horváth Imre alispánhoz, B. Gergely nagybátyjához ; 1792. nov. 24-én B. Gergely írja anyjának, hogy nagybátyja Doleviczenynél szállt meg. Uo. fasc. 1792. b.)

²⁰ 1790. júl. 1-én, Kazinczy így ír Prónay Lászlóhoz : »Nem esmerék semmi darabot kegyelmes Uran, a melly inkább érdemlené meg a játszást, mint Hamlet. — Tudgyuk, hogy az a rémitő borzadás, a melyet a Hamlet személye és a Kisértet támaszt a Nézőkben, nagyon analogizál Nemzetünknek mostani nem rózsás színű érzéseivel...« (Kazinczy Ferenc levelezése. II. köt. 81.) A nemesség nagy reményeire jellemző Trencsén megye 30 pontból álló követi utasítása Illésházy és Prileszky számára 1790. máj. 18-án, amelyben még idegen hatalmak garanciáját is követelik a hitlevél megtartására. (Orsz. Ltár, Nemz. Múzeumi Törzsanyag, 1790.) Aug. 24-én Berzeviczy Gergely már így ír anyjának : »Allem Ansschein nach wird aus unsern grossen Hofnungen nichts werden...« (uo. a Berzeviczy-család kakaslomnici ltára, fasc. 1790—81. a.) — Kazinczy levele Prónay Lászlóhoz, Budán, 1790. jún. 22. (i. h. 84.) ; Rádayhoz, amelyben a vezetésre felkéri, Kassán, 1790. aug. 15-én. (uo. 96.) — Révai Miklós sem örült az 1790-i nemesi felbuzdulásnak. 1. levelét T. Sámuelhez, Győr, 1790. jún. 27. (Orsz. Ltár, Teleki család marosvásárhelyi ltára, T. Sámuel Osztály, Missiles, 1749. sz.)

²¹ Soós maga nevezi meg hivatását színművének címlapján (Endrődy, A magyar játék szín, II. köt.) Szomorra vonatkozólag l. : Orsz. Ltár, Protocollum seu Matricula Inclutae Facultatis Ivridicae Regiae Unversitati Tyrnaviensis Incorporatae continens Nomina et Cognomina Juris Auditor. de Anno in Annum existentium. 1776—1819. — Az idézet : Minden Gyűjtemény (1790) IV. Negyed 47.

²² Eckhart Ferenc, A jog- és államtudományi kar története. Bp. 1936. Baricsról 193—195, 203. Gyurkovics és Barics, mint az összeesküvés »kompromittáltjai« : 212. — Werthesről Csaplár Benedek, Révai Miklós. Bp. 1889, IV. köt. 72—73. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich megf. kötete. — A Markovics-epizód : Eckhart F. i. m. 136—137.

²³ Minden Gyűjtemény (1790) IV. Negyed 7., Kovács ingenieur cikkéből ; nyelvtudásukról stb. Kovács János ügyvéd beadványában Pest vármegyéhez (Orsz. Ltár, Htt. Departamentum Politiae Generalis et Civitatum, 1791. 17. kútfő, 10. tétel.) — Az emberi jogokról : Hadi és Más Nevezetes Történetek (1791) 265.

A magyarszínészek feladatairól I. Kazinczy levelét Prónay Lászlóhoz, 20. jegyzetben.

²⁴ Névsoruk *Bayer* i. m. I. köt. 73, ill. 74.

²⁵ Sztaniszlavszkij beszélgetései 1918–1922. Ford. Szendrő József. Budapest 1949, 194.

²⁶ *Illyefalvi*, Pesti polgárok 1686–1848. Kézirat gyanánt. I. a megfelelő betű alatt. — A házsal kapcsolatos ügy: 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 1786. 576. sz. — Pecsettjük szerepelt Pest megye iratanyagában, vö. *Kőszeghi Sándor*, Nemes családok Pestvármegyében. Bp. 1899, 172. — A jogi kar anyakönyveit I. az Orsz. Ltárban. Vö. 21. jegyzettel. — 1792. máj. 5-én a pesti magisztrátus 1557. sz. a. tárgyalja Kelemen László magyar kántor lemondását, aki ez alkalommal a tanács jóindulatába ajánlja özvegy édesanyját, mert apja huszonegy éven át szolgálta híven a várost. A tanácsülésen elfogadják a lemondást, de figyelmeztetik Kelemen, hogy mindaddig szolgálni tartozik, amíg csak megfelelő utódot nem találnak. A beadvány második pontjára nem válaszolnak. (I. sz. Áll. Ltár, Pesti tanácsülési jkvek, 1792. I. köt. 509. l.)

²⁷ 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok; kiadva Endrődynél, hibás kelettel, 1790. nov. 16. helyett 1792. nov. 16-ról keltezve, I. köt. XXVIII. l.

²⁸ Szilágyi Paul, Schniermachermeister, aus Komárom, r. k., 1790. (Illyefalvi i. m., 310. l.) — Liptay János nodularius szegénységi bizonyítványt kér: 1. sz. Áll. Ltár, Pesti tanácsülési jkvek, 1794. II. köt. szept. 17-én, 3581. sz. a., 200. l. — Török Magdolna 1793. febr. 18-án kéri a magisztrátust, hogy a hét és háromnegyedéves árva Boros József után, akit ő 1791. máj. 1-től 1792. jan. végéig (amikor is az megszökött tőle) tartott, az évi 20 Ft díj megfelelő hányadaként 15 Ft-t fizessenek ki. (Uo., Pesti tanácsülési jkvek, 1792. I. köt., 625. sz. a., 176–177. l. A tanács az összeg kifizetését el is rendeli.) — Pataki Benedek kérését 1790. szept. 18-án tárgyalta a tanácsülés és elintézését elhalasztotta. (Uo. Pesti tanácsülési jkvek, 1790. II. köt. 2508. sz. a., 469–470. l.) — Moór Anna számlája Ruzsits Györgynek »a fehér Báránynak« címzett boltjában: 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok, (A kilencvenes évek elején, színházi számlákkal együtt került kiegyenlítésre.) — A Tessényi-családról: 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 1786/360., 1786/576., Pesti tanácsülési jkvek, II. köt. 548. l. és még számos bejegyzés. — Lugosi megjegyzésére, aki csodálkozik, hogy Kelemen Mihály gyermekei Pesten születtek, még mielőtt ő az itteni kántorságot elnyerte volna, az a magyarázat, hogy Kelemenné Török-leány volt, tehát pesti polgárcsaládból származott és szülei, akkor még nyilván éltek. A kérdéses csak az lehet, hogy a polgárjogot szerző ő »Jansi« Török fuvaros volt-e, aki Székesfehérvárról jött 1694-ben, vagy Török Gábor hajós, Pestről, 1749-ben szerzett polgárjogával. Az is lehetséges, hogy utóbbi leszármazottja volt a fehérvári »Jansi«-nak. (*Illyefalvi* i. m. 319.) — Láng Ádám Jánosra I. *Szinnyei József*, Magyar írók élete és munkái. Bp.

²⁹ Benda Kálmán, A magyar jakobinusok. Bp. 1950, II. köt. 671–72. — Arad m. keresete Sehy ellen: 2. sz. Áll. Ltár, Prot. congr. 1792. II. köt. (1792. szept. 26. közgyűlés, 2270. sz. a.), 1793. I. köt. (1793. jan. 18., 126. sz. a.), 1793. III. köt. (1793. júl. 23, 1552. sz. a. és aug. 4, 1927. sz. a.), 1796. I. köt. (1796. ápr. 6, 677. sz. a.) — Sehy a társulatnál: *Bayer* i. m. I. köt. 184. kk., *Lugosi* i. m. 103. kk. — Benda i. m. 263, 333–334, 549, 649, 671–672. — Hogy Benda a Sehy iratai között lefoglalt (Orsz. Ltár, Vertrauliche Akten. A. 52. fasc. ad A. 44. köteg, 313–319.) Epilogot miért mondja Prológnak, az nem egészen érthető. Szerzője egyébként bizonyosan nem Sehy volt, aki 1790 őszén még nem tagja a társulatnak. — *Sztaniszlavszkij* i. m. 42.

³⁰ Endrődy i. m. I. köt. VII–LXXVIII. 1.; *Bayer* i. m., I. köt. 74. kk., *Lugosi* i. m. 34. kk.

³¹ Az első előadásról I. Endrődy, Bayer, Lugosi idézett helyeit. A közönségről Ráday I. Gedeon Kazinczyhoz, Kazinczy Ferenc levelezése. II. köt. 162. — Egy beszámoló sem emlékszik azonban meg arról, hogy a Sehy iratai között lefoglalt »Epilog«, amelyet szerzője nyilván az első magyar színházi est megkoronázása céljából írt, ez a költői hitvallás a felvilágosodás színházáról, elmondásra került volna. (Vö. a 29. jegyzettel.)

³² »... példátlan vala Kelemen László Urnak igyekezete a 'Játék-szín' felállításában» (Endrődy i. m. I. köt. XXII. l.)

³³ Kazinczynak a Lanasszához írt előszavában. (Endrődy i. m. IV. köt. 395.)

³⁴ Protasevitzről l. Endrődy i. m. II. köt. XIV. kk. l., Bayer i. m. I. köt. 113. kk. Lugosi i. m. 58. kk. — Legvalószínűbbnek az látszik, hogy Protasevitz is úgy került a társulathoz, mint a színészek egy része : sógorság, komaság, szomszédság címén.

³⁵ L. az egykorú kémjelentések gyűjteményét az Orsz. Ltárban : Privatbibliothek, 11. fasc.

³⁶ Endrődy i. m. III. köt., XXI. l.

³⁷ Kádár Jolán, A budai és pesti német színészet története 1812-ig. Bp. 1914, 62.

³⁸ Isov Kálmán, Egy pesti zenész feljegyzései 1796-tól 1800-ig. Tanulmányok Budapest múltjából, II. köt., Bp. 1933, 181. kk.

³⁹ Ráday III. Gedeon Ráday III. Pálhoz, Wien, é. n. (1791) jan. 22. Ráday-ltár, Ráday III. Pál levelezése.

⁴⁰ Kármán József, Urania. Magyar Remekírók IX. köt. Bp. 1906, 30.

⁴¹ Kotzebue-ról l. Wurzbach, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich megf. kötetét. — II. Józsefről : Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Első Szakasz. Első Darab. VI. l. — Thackeray : Arthur Pendennis I. k. — 1813 augusztusában, Murányinéval és Dérynével a női főszerepekben, Az embergyűlölet és megbánást »Kotzebue Remek Munkája« jelzővel hirdetik a magyar színjátszók. (Orsz. Széchényi Kvtár Aprónyomtatványtára, 1802—1827. színlapok.) Néhány hónappal később egy Kotzebue-vígjátékot úgy mutatnak be, mint »halhatatlan Szerzőjére nézve« nevezetesen. (Uo.)

⁴² A fordítók között találjuk Lehner András pesti polgárt, Láng színészt, Mérey Sándort stb.

⁴³ Társadalmi hatása egész Európára óriási volt. Thackeray nemcsak a Pendennisben, hanem a Hiúság vásárában is említi ; a kakaslomnici Berzeviczy-család levéltára számos egykorú levelet őriz, amit egy bizonyos »Cora« az ő »Rollájához« intéz (Orsz. Ltár, fasc. 1792. b., 71. csomószám, 1795., 74. csomószám.), Dukai Takács Judit írói álneve Malvina volt, stb.

⁴⁴ Az ifjú Katona József-re tett hatását l. Waldapfel József, Katona József, Bp. é. n. 16, 21, 35, 47. stb. — Verseghyre tett hatására bizonyos a Formentérai remete fordítása. Kisfaludy, de még Szigligeti is tanítványa volt.

⁴⁵ Endrődy i. m. II. köt. XXIII. kk. l., Bayer i. m. I. köt. 118. kk. — Kár, hogy Bayer nem kísérli meg, hogy könyvében feloldja az adakozók nevének kezdőbetűit. Néhány betű valószínűleg hibásra csúszott a másolásnál, vagy már az eredeti feljegyző is elvétette ; kétségtelenül azonosítani lehet Orczy Lőrinc, Majláth József, Ürményi József, Prónay Gábor, Podmaniczky József, Beleznay generálisné, Batthyány József primás személyét az adakozók kezdőbetűivel. (I. m. I. köt., 120.)

⁴⁶ Közhangulat Lipóttal szemben : Berzeviczy-család kakaslomnici ltára, Fasc. 1790—91. a.) B. Gergely anyjához, Pozsony, 1791. febr. 9., márc. 9. — Remények Ferenc személyével kapcsolatban : »... Az Ertz Hertzeg Ferentz egészsége változando, valóban minden jó szívéknél nagy szomorúságot okoz, de bezzeg nem mondhatom azt, az Fekete seregnél és Consorsaiknál, mert azokban éppen ellenkezőtt tapasztaltam». Ráday II. Gedeon Teleki I. Józsefhez, Pest, 1792. febr. 19. (Orsz. Ltár, Teleki-család. gyömrői ltára, Missiles 5. 85. csomószám.) — Mátyusz Elemér, Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp. 1926, 88—90. — Szentjóbí Szabó László i. m. Szilágyi Mihály így szól Mátyáshoz : »Tőled várják azt, a' mit az Atyád végbe nem vihetett!« (118. l.) Uő, másutt : »Az sem lehet még most, hogy Országunkat másnak ajánlyuk örökségül, arra hosszas dévánkozás, több idő kell, még a' Magyarok elméje most nem éles eléggé, hogy az ebből következő jókat által láthatná«. (29. l. Kiemelés tőlem. M. E.)

⁴⁷ Idézi : Bayer i. m. I. köt. 74.

⁴⁸ Endrődy nem volt nagy véleménynyel az arisztokrata színigazgatóról, aki igyekezett távoltartani magától a vesződéses munkát. (*Endrődy, A magyar játék szín I. köt. XIV. 1.*) — A két Ráday-fivér, III. Pál és III. Gedeon levelezése kora ifjúságuktól tele van színházi vonatkozásokkal. »Meine Theater Schvigerin kam Samstag in Pest an hättzen«, írja a vásott öccs Eperjesen tartózkodó fivérének 1788-ban, schillerinek éppen nem mondható németiségével. (H. n. — Pécel — 1788. szept. 6. Ráday-ltár. Ráday III. Pál levelei.) »Du... unterhaltest ganz Eperjes durch Comedien tänze und allerley unterhaltungen«, írja ugyancsak ő egy másik alkalommal. (H. n., 1788. ápr. 23. Uo.) A kilencvenes években Pál valami titkár-félet akar maga mellé venni, s Gedeon hozzászól a tárgyhoz: »... Carl von Moratz ist ein liebenswürdiger Mann und besonders ein sehr guter Acteur, ubrigens kann ich die eben so wenig rathen ihm zu dir zu nehmen als es ihm abzuschlagen, weil ich deine Unbestendlichkeiten kenne«. (H. n. — Selmechánya — 1794. jan. 2. Uo.) A századfordulón Ráday Pál az eperjesi nemesi társaság német műkedvelő színtársulatát vezeti (Uo. Színháztörténeti Iratok, 4. fasc., 1803—1823.), 1814-ben átveszi a pesti és budai német színházak igazgatását, s jóllehet hosszú magyar nyelvű beadványban fejtegeti, hogy az ő vezetése fogja a magyar színészetet újból meghonosítani a fővárosban (1807. júl. 3. kelettel, uo.), ha megkaphatja a bérletet, amihez, mint már egy német fogalmazványban megjegyzi, »mir... die nöthigen Eigenschaften nicht mangeln« (H. és kelet n., uo.), amint bent ül a kívánt bérletben, azonnal megelégedezik a magyar színészet éppen nem jövedelmező s nem is kényelmes pártfoglalásáról. Színházi vonatkozású hagyatékában légiónyi német nyelvű scénárium és színlap maradt fent; található egy 1822. máj. 26-i keletű műsor a péceli kastély háziszínházának előadásáról; Kisfaludy Károly hangos sikereinek korszakában, harminc évvel azután, hogy Kótsi Patkó János személyében megjelent az első nagy magyar tragikus — a műsor teljesen német. (Uo. Színháztörténeti Iratok. 2. és 3. fasc.)

⁴⁹ »Unvorschreibliches Gutachten, die Verfassung der bereit errichteten Ungarischen Schauspiel-gesellschaft, und ihre fernere bessere Einrichtung und Organisation betreffend.« »Pest, am 5ten July, 1792. — Julius Carl Horst deutscher Schauspieler.« (Ráday-család ltára, Színháztört. Iratok, I. fasc.)

⁵⁰ Ságbi Ferenc előszava A póstakocsik c. vígjátékhoz. (A Magyar Játék Szín III. köt. 147.)

⁵¹ Az ősz történetét elmondja s a kiáltványt is közli Bayer i. m. I. köt. 130. kk.

⁵² Bayer i. m. 146. kk. — A Podmaniczky főhatósága alatti fegyelmi szabályok: 2. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 1794/5023. Szentkirályi elszámolásai és a nyugták: 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok. — Schedius Lajost is, akárcsak Werthst, túlzott szabadelvűséggel, jozefinizmussal vádolta a klerikális párt, s valószínűleg éppen ez az eszmei közelállása Podmaniczkyhoz szerezte meg számára a színháznál inkább megtiszteltetést, mint elfoglaltságot jelentő hivatalt. Schediusról ír *Csaplár* i. m. 65.

⁵³ Az Unwerthtel és a megyékkel folytatott levélváltás: Orsz. Ltár, Helytartótanács, Dep. Pol. Gen. et Civ., 1792. fons 12., pos. 23, 30, 34, 44, 45, 47, 1793. fons 12. pos. 2, 4, 6, 9, 11. Busch: uo. 1793. fons 12., pos. 27, 32, 37, 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 1794/5023., 2. sz. Áll. Ltár, Prot. Congr., 1793. II., aug. 28-i közgyűlés jegyzőkönyve, 1660. sz. bejegyzés, 294. l. — Busch felesége, Pintér Viktória: 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 4558., 5752.

⁵⁴ Lettnerről: *Isoz* i. m. — 1792 nyarán, Ráday igazgatósága idején, Dominicus Unger két estéért 5,48 Ft-ot, Jaque Hirsch 12,30 Ft-ot kap a magyar társulat pénztárából. (Ráday-család ltára, Színháztört. Iratok, 1. fasc.) — Sehy kérvényét a htt-hoz közli Bayer i. m. I. köt. 164.

⁵⁵ Szerelmehegyi kérvénye állandó alkalmaztatásáért: 2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok, 1794. aug. 25., Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ. 1794. fons 9. pos. 45.

⁵⁶ 1793. szept. 8-án Szentkirályi László szolgabíró elszámol 227 Ft 44 krról, mint Borsod és Bács megyék adományáról. Ebből részben hátralékos színészi

fizetéseket adtak ki, részint kereskedők számláit törlesztették. (2. sz. Áll. Ltár, Nemzeti Színházi Iratok.)

⁵⁷ Vö. a másorral, *Lugosi* i. m. 101. kk.

⁵⁸ Pest megye hangulata a Busch-féle igazgatással kapcsolatban: 1. az 1793. aug. 28-i közgyűlés jegyzőkönyvét, Cong. Prot. 1793. II., 1660. sz. bejegyzés, 294. l. (2. sz. Áll. Ltár.) — Megyék köszönő feliratai: Orsz. Ltár. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1793., fons 12. pos. 40, 44, 1794. fons 9. pos. 25. stb.

⁵⁹ *Lugosi* i. m. 100.

⁶⁰ 1793 szept. 4-én a Pest megyei közgyűlés örömmel csatlakozik Abaúj m. határozatához, ahol követi utasításban adták az állandó magyar színház felállítására indítandó gyűjtés tervét. (2. sz. Áll. Ltár, Prot. Congr., 1793. II. — 1894. sz. a., 907. l.) Azonban szept. 6-án Gosztonyi Mihály szolgabíró azt jelenti, hogy járásában nem járt eredménnyel a színtársulat javára rendezett gyűjtés (uo. 2144. sz. 1031—1032. l.), dec. 12-én ugyanazt jelenti Bitskey Sándor szolgabíró is (uo., 2718. sz. a., 1348. l.) 1794 februárjában Szentkirályi 404 Ft 20 kr eredményről számol be (uo. 1794. I. 338. sz. a., 173. l.), de a váci járás megint csak nem ad semmit (uo. 349. sz. a., 177. l.) 1795 januárjában Kovachóczy főszolgabíró 5 Ft-ot ad át erre a célra (uo. 1795. I. 140. sz. a., 69. l.) febr. 26-án Veress főszolgabíró 18 Ft-ot (uo., 331. sz. a., 176. l.) Majthényi szolgabíró 14 Ft-ot, s egyuttal jelenti, hogy valaki nem hajlandó a felajánlott összeget megfizetni (uo. 412. sz. a., 219. l.), egy másik szolgabíró semmit sem tudott összeszedni (uo., 428. sz. a., 226—227. l.), végül az év júliusában Zólyom megye ad komolyabb összeget: 100 Ft-ot. (Uo. 1085 sz. a., 505. l.)

⁶¹ A Buschnak adott Instruction — német nyelvén megbotráncognak a társulat krónikásai, de hát milyen nyelven levelezett volna Podmaniczky a német igazgatóval? — megvan az Orsz. Ltárban, Htt., Dep. Pol. Gen. et Civ. 1793. fons 12. pos. 27. alatt, a Fővárosiban Intimata a. m. 1794/5023. sz. a., s megkapta a megye is. (A kiadványt l. Orsz. Ltár, i. h., fons 12. pos. 37.)

⁶² *Kádár J.* i. m. IX. fejezet.

⁶³ *Bayer* i. m. I. köt. 114. kk.

⁶⁴ Uo. 125.

⁶⁵ *Endrődy* i. m. II. köt. XXXIV. kk. 1.

⁶⁶ Protasevitz kéri, hogy a htt mentse őt fel a magyar társulat vezetése alól: Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1793. fons 12. pos. 30.

⁶⁷ *Endrődy* i. m. II. köt. XXXIX. l.

⁶⁸ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1794. fons 9. pos. 23.

⁶⁹ 2. sz. Áll. Ltár. Nemzeti Színházi Iratok. Szentkirályi fogalmazványa 1794. jún. 12-ről kelt. — Szatmár m.: Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ. 1794. fons 9. pos. 18., Borsod m.: uo., fons 9. pos. 43., Gömör: fons 9. pos. 40., Csongrád: fons 9. pos. 16., stb.

⁷⁰ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1794. fons 9. pos. 34., 49.

⁷¹ Uo., 1794., fons 9., pos. 18., 43.

⁷² *Bayer* i. m. I. köt. 184. kk.

⁷³ Podmaniczky levelei Buschhoz: Orsz. Ltár. Htt. Pol. Gen. et Civ., 1794. fons 9. pos. 34. és 47.; ugyanitt a színházi botrányra vonatkozó többi dokumentum is.

⁷⁴ Az idézet a pesti színháznyitó Epilogjából. (L. a 29. jegyzet.) — A cenzuráról: *Oskar Sashegyi*, Die Grundzüge des Josefinischen Zensursystems. Kézirat. 256., *Mályusz* i. m. 54. sz. irat, továbbá Rietaller Mátyás cenzor jelentései a helytartótanács levéltárában. (Orsz. Ltár, Htt. Dep. Rev. Lbr.)

⁷⁵ *Sashegyi* i. m. 245. — A megváltozott cenzúra-rendszerről Rietaller a helytartótanácsához. Dep. Rev. Lbr., 1795. fons 9., pos. 2.

⁷⁶ Színházi cenzúra-tervezet az 1. sz. Áll. Ltár állagában: Intimata a. m. 4558., 5752. (Gárdonyi Albert ceruzával tett utalása szerint az Orsz. Ltárban is megvan, Dep. Pol. Gen. et Civ. 1795. fons. 6.-ban.)

⁷⁷ *Kazinczy* levelezése, II. köt., 286. l. Aranka Györgyhöz, Regmec, 1793. jan. 5.

⁷⁸ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Rev. Libr. 1795. fons 9. pos. 2., 5.

⁷⁹ Uo. 1795. fons. 6. pos. 38.

⁸⁰ Uo. 1795. fons 6. pos. 84. — A Mátyás királynál egyes helyek törlése és Vitéz, mint egyházi személy szerepének kiküszöbölése után a darab engedélyezhető lenne, az aktára azonban vörös ceruzával rá van írva: »non expeditur«. (Uo. 1795. fons. 6. pos. 21, 22.) — Lehner fordításáról: Uo., 1796. fons. 6. pos. 35.

⁸¹ 1. sz. Áll. Ltár, Locumtenent. 198/1796. és Intimata a. m. 4558, 5752.

⁸² Busch jelentése a decemberi botrányról: Orsz. Ltár, Helytartótanács, Dep. Pol. Gen. et Civ. 1794. fons. 9. pos 52.

⁸³ Uo. 1795. fons 6. pos. 30., 36.

⁸⁴ Uo., 1795. fons 6. pos. 43., 44, 54. — Vö. Mátyusz i. m. 191, 766—769.

⁸⁵ 2. sz. Áll. Ltár, Prot. congr. 1795. II., 1926. sz. a., 1875—876. és ui, Nemzeti Színházi Iratok. — *Lugosi* i. m. 141.

⁸⁶ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ. 1795. fons 6. pos. 76, és 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 1795/4364.

⁸⁷ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Pol. Gen. et Civ., 1796. fons. 6. pos. 63. — 2. sz. Áll. Ltár, Prot. congr. 1796. II., 1798, 1799, 1800, 1801. sz. a., 986—987. 1., Prot. congr. 1797. 552, 945, 1246, 1582, sz. a., 216, 416, 564, 689—690. és Nemzeti Színházi Iratok.

⁸⁸ Idézi: *Perényi József*, *Endrődi János* eudaemonistikuss bölcselete. Sátor-aljaiúj hely, 1903, 15. — *Kazinczy Ferenc*, Pályám emlékezete. Bp. é. n. 182—183.

⁸⁹ *Váczy János*, *Kazinczy Ferenc*. Bp. 1909, 29.

⁹⁰ »Die Zensur muss überall auf das sittliche sehen. Der Geschmack gehet die Kritik an. Es ist bekannt, das etwas sehr aesthetisch schön seyn kann, wenn es gleich sehr unmoralisch ist. Nur dann tritt die Zensur auch in Absicht auf den Geschmack ein, wenn es den sittlichen Wohlstand zugleich betrifft«, mondja egy, a kilencvenes évek derekáról származó cenzúra-tervezet. (Vö. 76. jegyzettel.) Azonban »die einzige Quelle des 'guten Geschmackes' war für die rationalistische Aesthetik die philosophische Kritik und das höchste Ziel der Dichtung sittliche Besserung«. (*Sashegyi* i. m., 245.) — Az idézet: *Fenouillet—Falber—Vesselényi Susánna*, Gállya Rabb. Kolosvár, 1785. Előszó. Ez a mű különben oly tökéletesen elbűvölte a kor polgári gondolkozású gyermekeit, hogy Aranka György, nem ismerve Teleki Andrásné fordítását, néhány év múlva szintén lefordította (Ráday-ltár. Aranka György Ráday I. Gedeonhoz, h. és é. nélkül. Ráday I. Gedeon levelezése, A. IV. 1—10.) Kelemenék az Aranka-féle fordítást adták.

⁹¹ *Pukánszky Kádár Jolán* i. m. 135.

⁹² Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Első Szakasz. II. Darab. Kolosváratt. IV. 1.

⁹³ *Endrődy* i. m. III. köt. 49.

⁹⁴ 1. sz. Áll. Ltár, Intimata a. m. 4558, 5752, cenzúra-tervezet 7. 1., *Sashegyi* i. m.: »Um der Tragik Othellos die Schärfe zu nehmen, deutete Brockmann die Vorgänge ins Moralische um, derart dass er das Stück mit den lehrhaften warnenden Worten Cassios abschliessen lässt: Unglücklicher Othello! Traurige Wirkung der Eifersucht!« (262.)

⁹⁵ Erdélyi Játékos Gyűjtemény. II. Darab. Fayel, avagy az írtózatot szerett. 27.

⁹⁶ Uo. 31.

⁹⁷ Uo. II. Darab, 39.

⁹⁸ *Bayer* i. m. I. köt. 509.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Első Szakasz. I. Darab. VI. 1.

¹⁰¹ *Endrődy János*, Az embernek boldogsága. Trattner, Pest, 1806, II. köt.

186.

¹⁰² »Certa societas detegit se finem in eum, ut ii etiam, qui lingua Germanica ignorati sunt, hac in patria lusibus comicis et tragoedicis delectari queant...« (2. sz. Áll. Ltár, Proth. congr. 1790. — 1790. okt. 16-i közgyűlés, 3984. sz. a., 179.)

¹⁰³ Vö. a magyar nevű pesti polgárok származási helyét *Illyefalvi* i. m. Idézet: *Endrődy* utóbb i. m. II. köt. 186—187.

¹⁰⁴ Sashegyi i. m. 182.

¹⁰⁵ Írta »Pápan Kováts Ingenieur«. Minden Gyűjtemény (1790). Negyedik negyed, 5. — Diák volt Erdélyi, aki Sehynek megmutatta a Martinovics-féle kátét, (Benda i. m. II. köt. 263, 334, 549.) Diákok, jurátusok voltak a Sehy—Lip-tay-féle zavargások vezetői is. (Bayer i. m. I. köt. 184. kk., Lugosi i. m. 103. kk.)

¹⁰⁶ Saator János ref. lelkészjelölt, nevelő Teleki I. Józsefhez, Pozsony, 1793. dec. 11 (Orsz. Ltár, Teleki cs. gyömrői ltára, Missiles 5. 86. csomószám.) — Tókus István »ingenieur« 1791. novemberében a »Magyar Theátrómra összevesszővetkezett Társaság« némely szükségére nézve» 300 Ft-ot adott kölcsön. (Az összeget, a kikötött hat hét helyett, néhány hónapig nélkülözhetette, amíg azután Ráday Pál megfizette a társulat helyett, apródonként vonva le a tartozást a napi jövedelmekből. — Ráday-ltár, Színháztört. Iratok, I. fasc.)

¹⁰⁷ L. a Ráday Kvtárban a Minden Gyűjtemény (1790) III.-dik Negyed ; (1791) V.-dik Negyed ; (1792) VI.-dik darab jelzetű példányokat.

¹⁰⁸ Dugonics olyan mértékben színszerűtlen, hogy drámáit a színháznál, névvel, vagy névtelenül, de átdolgozták. Simai színszerű, de híven is alkalmazkodik az eredeti művekhez ; neki azonban magának is volt érzéke a drámai rövidség iránt, I. pl. az Igazházi első jeleneteinek sikerült összevonását. Színházi tapasztalatai jóformán csak az iskolai színjátszással kapcsolatban lehettek, mert élete legnagyobb részét vidéken töltötte. — Verseghyt érdekelte a színház ; írt és fordított számára (Szécsi Mária, Formentéri remete, Szerelm gyermeke stb.) A Formentéri remetében figyelmezteti a moszlim kalózt játszó színész, hogy arcjátékával ki kell fejeznie a saját problémája és a hallott történet eseményei fölötti érzelmi kettősséget. (A Magyar Játék Szín. Első Esztendő. Negyedik, és utolsó kötet. Trattner, Pest, 1793, 150.)

¹⁰⁹ Vö. Duda János, Endrődy Jánosról. Adalék piarista íróink méltatásához. Bp. 1892. — Perényi József, Endrődy János életrajza. Nagykanizsa, 1899. — Perényi József, Endrődy János eudaemonistikus bölcsellete. Sátoraljaújhely, 1903.

¹¹⁰ Endrődy János pontos életrajzi adatait a rendtagok személyi adatait őrző ún. »Nagy Rullából« Balanyi György professzor írta ki számomra ; fogadja érte e helyen is hálás köszönetemet.

¹¹¹ Szerdahelyi Kálmánnak.

¹¹² Endrődy, A' magyar játék . . I. köt. VI. 1. A műre vonatkozó akta : »Reflexionem suam circa edendam Societatis Comicae Ungaricae historiam depromit revisoratus libror. officium et b(eni)g(n)iss(im)a(m) determinationem super ea expectat. — Joannes Endrődy, ut refertur, e Piis Scholis, concinnavit lingua patria, in accluso istic opere, historiam Societatis Comicae Ungaricae, in qua quae fata subire, quae obstacula in ortu perfringere debuerit, quos item progressus ab a(n)n)o 790 usque 791 inclusive fecerit (a cenzor előtt nyilván csak az első kötet feküdt), recenset et documentis (quae quidem revisioni non substravit, sed, ut aversa pars tituli exhibet, directe imprimenda typographo submisit) confirmat. — In approbando opere hanc unicam reflexionem habet humillimum revisoratus officium, utrum auctori liceat per typum publici juris facere ea documenta, quae inter Societatem Comicam et excelsum consilium et utriusque Urbis civicum magistratum ; inter arendatorem Tuschl, subarendatorem comitem Unwerth et partim excelsum consilium, partim civicos magistratus, atque ipsam etiam Societatem comicam intervenerunt ; cum probe meminerit revisoratus officium in simili fere objecto editionem eorum, quae inter privatos ad excelsum consilium vertebantur, cum odiosa fuerint, non admisisse. — Caeterum cum in reliquis nihil sit censura dignum, neque fortasse D. Comes Ráday invitatus esse supponatur, quod qua Societatis Comicae protector et director declaretur, permittatur « — A helytartótanács osztotta Rietaller nézeteit, megjelölte azokat a dokumentumokat, amelyeknek a közlését (Unwerth és a magyarok élehangú panaszait érte egymás ellen) el kell kerülni, s így fejezte be : »Revisoratus itaque officio praesentibus intimatur, ut auctorem quaestionati opusculi de hac Consilii L. R. determinatione edoceat, ac fine eo : ut mandatum hocce in effectum deducatur amicam cum eodem cointelligentiam foveat.« (Orsz. Ltár, Dep. Rev. Lbr., 1792. fons 1. pos. 48., fons

2. pos. 48.) Az Endrődy-idézetek : i. m. I. köt. VI. 1. ; uő., Az embernek boldogsága. Trattner, Pest, 1806, II. köt. 186—187. ; és *Perényi* utóbb i. m. 14.

¹¹³ Kazinczy Ferenc levelezése II. köt. 626.

¹¹⁴ 2. sz. Áll. Ltár. Nemzeti Színházi Iratok.

¹¹⁵ Losontzi István lelkész Ráday I. Gedeonhoz, Nagykőrös, 1765. febr. 9. (Ráday-ltár, Ráday I. Gedeon levelezése, A. IV. 1—10.)

Edit M.-Császár

DAS THEATER VON LADISLAUS KELEMEN

Will sich der Historiker heutzutage mit der Geschichte des Theaters beschäftigen, so muss er sein Augenmerk neben den vorgeführten Theaterstücken und den Schauspielerpersönlichkeiten in erster Linie auf die zwischen dem Theater und seinem Publikum bestehende Verbindung richten. Der wichtigste Gegenstand unserer Untersuchung ist der Abdruck des Theaterbildes in der Gesellschaft, der Einfluss des Publikums auf sein Theater und seine Ansprüche hinsichtlich des Programmes und der Künstlerpersönlichkeit. All dies wird erst durch volle Erschliessung des archivatischen Materials ins rechte Licht gerückt werden.

Ladislaus Kelemen und seine künstlerischen Genossen lebten in der Zeit, die wir heute nach ihrer charakteristischen Erscheinung als »Auflösung des Feudalismus« bezeichnen. In Westeuropa kämpfte der emporstrebende Bürgerstand stets selbstbewusster für den Triumph des Naturrechtes und in den siebziger Jahren gewann diese unaufhaltbare Entwicklung mit dem Gedankenschatz der Aufklärung auch in Ungarn an Bedeutung, allerdings in einer eigenen adeligen Verfärbung. Bessenyei dringt auf die Entwicklung der ungarischen Sprache, da die Bildung des Volkes nur in der Muttersprache erfolgreich vor sich gehen kann, die neuen Ideen können ihm nur auf Ungarisch vermittelt werden. Der Wortschatz der Sprache muss bereichert werden, damit sie der Ideenwelt der Enzyklopädisten Ausdruck verleihen könne ; eines der wichtigsten Mittel der Sprachenentwicklung aber ist das Theater. Ein nationales Theater erweist sich also unbedingt notwendig.

Dies und alles was wir im folgenden im Zusammenhang mit dem Theater sagen werden, bezieht sich nur auf den Adel und das Bürgertum. Bürgerlichen revolutionären Ideen begegnen wir im weiteren Verlauf, doch tritt der plebeische Revolutionär im Leben des Theaters nicht auf. Im Ungarn des 18. Jahrhunderts ging der Leibeigene nicht ins Theater, er las nicht und kannte keine Art von Luxus, der mit der Freiheit des Geistes verbunden gewesen wäre ; für ihn gab es nur Leiden und Steuerzahlen.

Regen Anteil an der Gestaltung des Theaterwesens nahm aber ein Teil des Adels, nicht bloss aus einfachem Interesse, sondern auch von Amts wegen : als Funktionäre der königlichen Regierungsbehörden — im vorliegenden Falle des Statthaltereirates — und der Komitate. Frühere Forscher, die sich mit der Geschichte des Theaters befassten, schrieben dieser Adelschicht, welche öffentliche Ämter bekleidete, einander gegensätzliche Rollen zu. Nach ihrer Meinung wurde die Sache der ungarischen Schauspielkunst von den Regierungsbehörden gehindert und von den Komitaten gefördert. Diese Einstellung ist aber nicht stichhaltig. Dicasterien und Komitate wählten ihre Beamten aus ein und demselben Menschenmaterial, nämlich aus den Reihen des ungarischen Adels. Diese studierten in ihrer Jugend an denselben Hochschulen, lasen dieselbe Literatur, ob sie auch später von Regierungsbehörden oder von den Komitaten angestellt wurden. In gewisser Beziehung muss das Dicasterium unbedingt als *liberaler* bezeichnet werden, nicht nur deshalb, weil es schon infolge des Zeitpunktes seiner Entstehung notwendigerweise fortgeschrittenere sozialpolitische Anschauungen vertrat als die feudalen Komitate, sondern auch weil es derart aufgebaut war, dass ein paar

aufgeklärte Beamten hier mehr erreichen konnten, als in den Komitaten, die in ihren Massen konservativ waren. Der Dienst im Komitat oder in der Regierungsbehörde änderte jedoch nichts an der Tatsache, dass sich jeder aufgeklärte Adelige verpflichtet fühlte, die Sache des ungarischen Theaters auf jede Weise zu fördern. Dies tat er in den Akten, besass aber seine Feder noch grössere Fähigkeiten, so eilte er, dem Mangel an Theaterstücken abzuhelpen, in dem er selbst schrieb und übersetzte, je nach Bedarf, bald Dramen, bald Schwänke.

Das Übersetzen war aber eine schwere Arbeit. Geeignete Worte, oder gar passende Ausdrücke zu finden, konnte manchmal die Arbeit von Tagen sein. Péczely, Kazinczy, sodann auch Dugonics und Verseggy verbrachten viele mühsame Stunden mit Übertragungen. Der ungarische Adel des »Jahrhunderts des Lichts« tat sein Möglichstes, um der Schauspielkunst in der Muttersprache Beistand zu leisten. Unter den erfolgreichen Theaterdichtern finden wir aber auch solche bürgerlicher Abstammung, wie z. B. den Piaristen Christoph Simai, den Gärtnersohn aus Komárom, der sein Leben in staatlichen, sogenannten Normalschulen verbrachte und die Kinder armer Leute unterrichtete. Er kannte und liebte den Bürgerstand und wählte für seine Übersetzungen mit Vorliebe bürgerliche Stücke. Sein bürgerliches Selbstbewusstsein war aber instinktiv und in seinen Worten ist die unmittelbare Wirkung der französischen Aufklärung schwer zu entdecken.

Die Rolle des Bürgertums offenbart sich in der Geschichte unseres Theaters auch durch die städtischen Magistrate. Die Stadt Buda war der Theatertruppe Kelemens nicht besonders zugetan, der Rat und die Ratsherren der viel fortschrittlicheren Stadt Pest waren ihr dagegen auf jede Weise behilflich.

Der Kern der Truppe von Ladislaus Kelemen bildete sich auf die Anregung Kazinczy's in der begeisterten Stimmung des Sommers von 1790, als die Wiederherstellung der Verfassung jedermann mit freudiger Hoffnung erfüllte. Adelige Mitglieder der verschiedensten Fakultäten der Pester Universität erklärten sich bereit, den ungarischen »Actorenberuf« auf sich zu nehmen. Sobald aber das Problem der Unterbringung des Theaters die Verwirklichung des Planes immer fraglicher erscheinen liess — der deutsche Pächter der Theatergebäude der beiden Städte wollte nämlich, da er die Konkurrenz fürchtete, die Gebäude auf keinen Fall zur Verfügung stellen, — blieben diese ersten begeisterten Anreger langsam weg und nur ein einziger Mann: Ladislaus Kelemen kämpfte hartnäckig für die Realisierung des Planes weiter.

Im Lichte der Quellenangaben des Hauptstädtischen Archivs stellte es sich heraus, dass Kelemen nicht, wie man früher geglaubt hatte, Advokat war, sondern röm. kath. Kantor, Nachfolger seines Vaters im Pester Ungarischen Kantoramt. Er hatte zwar kein Universitätsstudium, war aber ein belesener, ernster junger Mann mit guten Sprachkenntnissen. Die Mehrzahl seiner Schauspieler kam aus seinem engsten Bekanntenkreis; es waren Nachbarn, Verwandte, ungarisch sprechende, arme städtische Bürger, oder Leute aus dem Kleinadel, die in der Hauptstadt irgendein Gewerbe betrieben. Der beste Schauspieler der Truppe, jedoch auch ihr böser Geist, Franz Kemény — Sehy mit Künstlernamen — war Dorfkantor, nach Pest kam er aber schon als entfloherener Sträfling.

Der Kampf um ein Theatergebäude kam endlich zu einem Ruhepunkt. Nach den zwei ersten Vorstellungen im Oktober 1790, die ohne Fortsetzung blieben, nahm in unserer Hauptstadt am 5. Mai 1792 das ungarische Schauspiel mit regelmässigen Vorstellungen seinen Anfang. Der erste Direktor und Intendant wurde ein polnischer Kaufmann namens Joseph Protasewitz; nach seiner kurzen und nicht allzu ruhmreichen Betätigung übernahm der junge Graf Paul Ráday die Aufgaben eines Intendanten. Das Programm hatte sich schon in den ersten Monaten herausgestaltet; es kamen grösstenteils bürgerliche Schauspiele zur Vorstellung, einerseits, weil diese Stücke leicht darzustellende Rollen besaßen, und anderseits weil ihr Gegenstand dem Interesse der Zuschauer nahestand. Eine grosse Rolle erlangte auch bei Kelemens Truppe der ungekrönte König der Bühnendichtung Kotzebue. Die Bühnenmässigkeit seiner Stücke und sein leichter, unterhaltender Zynismus machen ihn 50 Jahre zum erfolgreichsten Bühnendichter Europas.

Während der kurzen Monate in welchen Ráday Intendant war, wurde das Theater in Wirklichkeit von Joseph Kármán geleitet, und die von ihm verfasste Disziplinarvorschrift ist das wertvollste Denkmal der Tätigkeit des jungen Grafen. Als Ráday und Kármán vom Theater schieden — die ausserordentliche Undiszipliniertheit der Schauspielertruppe mag sie dazu veranlasst haben — übernahm für kurze Zeit wiederum Protasewitz die Leitung des Theaters. Als sich aber der Herbst einstellte und das Sommertheater nicht mehr verwendet werden konnte, zwang ein Machtwort des Dikasteriums den deutschen Pächter, Graf Unwerth, die Ungarn bei sich aufzunehmen und den geforderten Zensus zu ermässigen. Der stolze deutsche Pächter konnte dies nicht ertragen und übergab das Theater einem bürgerlichen Unternehmer namens Busch, der nicht ungarfeindlich gesinnt war und sogar die Leitung und Bezahlung der Truppe Kelemens auf sich nahm.

Die Truppe, die sich nun in gesicherten materiellen Verhältnissen befand und auch vom Orchester des deutschen Theaters Unterstützung erhielt, hätte nun prosperieren können, doch vergingen sich einige ihrer Mitglieder, mit Sehny an der Spitze, neuerdings gegen die Disziplin, weshalb auch Busch sich von ihnen lossagen wollte. Bei der ersten Gelegenheit wurde dies zwar noch vom Dikasterium verhindert, bei dem zweiten schweren Disziplinarvergehen aber, das zum grossen Unglück des ungarischen Theaters, schon nach der misslungenen Martinovics'schen Verschwörung, also zu einer Zeit geschah, in der sich jeder Durchschnittsmensch betont aufklärerischer Äusserungen enthielt, wurde Busch der Leitung des Theaters durch das Dikasterium enthoben und obgleich die Ungarn das Theater weiterhin benützen durften, waren sie von nun an in materieller Hinsicht auf ihre eigenen Mittel angewiesen. Ein neuerliches Zerwürfnis verketzte auch Kelemen die Sache, obwohl gerade er stets bestrebt war, den edlen Leitgedanken: die nationale Schauspielkunst und die Pflege der Muttersprache in seinen Genossen bewusst zu machen. Darauf konnte nur mehr der Zerfall und die im Frühling 1796 erfolgte endgültige Auflösung kommen.

Zwar wirkte die Theatertruppe Kelemens nur kurze 6 Jahre, ihr Einfluss auf die ungarische Kultur war aber umso grösser. Die Besten des Landes waren ebenso eifrige Theaterbesucher, wie die zahlreichen namenlosen kleinen Leute. Gerade deshalb ist es zweckmässig, ihre Darstellungsweise und ihre Wirkung auf das Publikum einer näheren Prüfung zu unterziehen.

Das Ideal des Zeitalters war — wie sehr wir uns auch darüber wundern mögen — der Realismus auf der Bühne, genau so, wie heute. Nicht die Ansprüche des Publikums haben sich während der seit dem verflossenen anderthalb Jahrhunderte geändert, sondern unsere Begriffe vom *Natürlichen*. Den Forderungen ihres Zeitalters entsprechend strebte die Truppe Kelemens nach realistischer Darstellungsweise und erwies sich infolgedessen als fortschrittlich. Daraus lässt sich auch ihre grosse Wirkung ableiten. Diese Feststellung haben wir in erster Linie vermöge der zurückgelassenen Aufzeichnungen der minderbemittelten Intelligenz machen können, aus dem literarischen Nachlass von Studenten und von Angehörigen der niederen Geistlichkeit. Auch die ungarisch sprechende ärmere Bevölkerung der Hauptstadt besuchte das Theater, konnte aber von ihren Eindrücken nichts Schriftliches hinterlassen, während das Kunsterlebnis der weniger empfänglichen höheren Klasse viel oberflächlicher war. Die zahlreichsten Zeugnisse der Theaterliebe wurden vom Piaristenlehrer Johannes Endrődy hinterlassen, der zugleich der Chronist des Theaters und der erste ungarische Theaterhistoriker war.

Studiert man aufmerksam das Schicksal der ersten ungarischen Theatertruppe, so kommt man zu dem Resultat, das die Auflösung des Theaters nicht durch die Teilnahmslosigkeit der Gesellschaft verursacht wurde, sondern durch den inneren Bruch, den es in sich trug. Das nationale Theater muss eine bürgerliche Institution sein. Der »Tagelöhner der Nation« muss von bürgerlicher Gesinnung sein, auch wenn er noch irgendwo in der Tiefe seiner Schublade einen Adelsbrief bewahrt. Den Mitgliedern der ersten ungarischen Theatertruppe aber fehlten die

Bürgertugenden, wie: Unterordnung der persönlichen Interessen dem gemeinsamen höheren Ziel, die Anerkennung der Disziplinargewalt des Direktors und des Regisseurs, die Achtung des Gemeingutes, der Sinn für Einteilung. Sie waren eine »adelige Schauspielergruppe«, samt und sonders lauter kleine Grafen Ráday. In Ungarn gab es keinen gesunden Bürgerstand, der ihnen Inspiration hätte geben können und dieser Defekt in der sozialen Entwicklung rächte sich an ihrem Schicksal.

Gerade deshalb dürfen ihre Fehler nicht auf ihre Rechnung geschrieben werden, sondern auf die des Landes, das Ausbildung und Belehrung unterliess. Wie könnte man auch vom einfachen städtischen Gewerbetreibenden verlangen, dass er fortschrittlichere Gedanken hege, als die vornehmen Senatoren, Feudale und bürgerliche Welt lösten einander im Leben unserer Schauspieler ab und sie blieben ohne jede Hilfe von Aussen, um den neuen Zeitgeist begreifen zu können, dem sie aber dienten, da sie nationale Schauspieler waren. Eines ist aber unzweifelhaft, dass sie nämlich im Kampf für die bürgerliche Umgestaltung auf der Seite der fortschrittlich denkenden Jugend gestanden sind und mit den Anhängern Martinovics's sympathisierten.

Eine Detailfrage bleibt noch zu klären. Allgemein glaubte man bis jetzt, dass Kelemen und seine Genossen etwas aufgeopfert, auf etwas verzichtet haben, als sie Schauspieler wurden. Bei unseren heutigen Kenntnissen hält diese Meinung nicht stand und es wäre ein falscher, kleinbürgerlicher Sentimentalismus hielten wir an dieser Auffassung fest. (Diese frühere Meinung verdankt ihren Ursprung der Rückprojizierung von Erscheinungen des 19. Jahrhunderts.) Sie waren sehr einfache, in bescheidenen Verhältnissen lebende kleine Leute, so, dass es kein Entsagen ihrerseits war, sondern im Gegenteil ein Emporstreben, als sie sich dem Schauspielerberuf widmeten. Ihre Rechnung schlug zwar fehl, doch wurde ihnen die Möglichkeit der Bildung, und die gesellschaftliche Erhebung auch so zuteil; die führenden Persönlichkeiten des ungarischen kulturellen Lebens würdigten sie ihrer Beachtung und ihre Namen hat die Geschichte aufbewahrt. Der Kantor und der Schreiber, der Dorflehrer und die Tochter des zugrunde gegangenen Knopfmachers, stiegen unbedingt auf ein höheres geistiges Niveau, während sie Jahre in der Gesellschaft nicht nur Endrödy's oder Kármán's, sondern auch Voltaire's und Shakespeares verbrachten. Wahr ist es, dass ihr Unternehmen scheiterte, doch lebte die Idee in ihnen, und sie lebte auch über ihre Personen hinaus. Sie waren es, die die Entwicklung in Gang setzten. Nicht nur das Land forderte immer leidenschaftlicher das ungarische Bühnenspiel; auch jene wenigen Bahnbrecher, die im Anschluss an die Siebenbürger Schauspieler auf der dornenvollen Laufbahn des ungarischen Schauspielers weitergingen, drangen Schritt für Schritt höher auf dem geistigen Pfad des Pflichtbewusstseins und der Lernbegierde vor. Beim Antritt des 19. Jahrhunderts waren sich unsere Schauspieler bewusst, dass auf dem Weg, den die französische Revolution gewiesen hat, die *Arbeit* das wichtigste Lebensprinzip des freien Menschen ist.

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 8. Ladislaus Kelemen

Abb. 9. Frau Anna Rehák-Moór

Abb. 10. Ansicht des Donaufers mit der Rondella

Abb. 11. Theaterzettel des ersten ungarischen Singspiels

Abb. 12. Abschied des ersten ungarischen Schauspielerensembles vom Pester

Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság

1. A gyarmatpolitika kiéleződése a reformkorban

A magyar reformkor a feudalizmus kimélyülő válságának végső szakasza. Az az ellentét, amely a termelés fejlődésének előfeltételei és a megmerevedett feudális termelési viszonyok között mindinkább nyilvánvalóvá vált, a robbanási pont felé közeledett. Lehetetlenné vált a földbirtokos osztály növekvő pénzszükségletét kielégíteni a jobbágy-munka fenntartása mellett. A jobbágyság terheinek további fokozása viszont, az egyetlen kiút a nemesi földbirtok számára, már nem volt többé járható. Eddig a pontig a magyarországi feudalizmus válságának jellegzetességei megegyeznek a rendszer bomlási folyamatának általános európai jegyeivel. Ami viszont a feudalizmus válságának itteni jelenségeit a külföldinél gyötrelmesebbé tette, abban állott, hogy a jobbágy-munka hozamának értékesítésében a magyar földbirtokos osztály az osztrák gyarmatpolitika akadályaiba ütközött, nemcsak a vámkülföld felé, hanem Ausztriában is. A magyar termelőknek súlyos veszteséget okozott, hogy mialatt a harmincas évek elejétől egészen 1847-ig a világpiaci konjunktúra felfelé ívelt, a gyarmatpolitika korlátai a magyar termény árát mélyen az európai színvonal alá nyomták. A negyvenes évek első felében a pesti búzaár átlaga egyharmad része a londoninak.¹ A gyarmati kizsákmányolás fokozódott a feudalizmus válságának kiéleződésével. A gyarmatrendszeren az a bécsi politika értendő, amely a tengerentúli kolóniák szerzéséből kizorult Ausztria számára Magyarországon keresett kárpótlást.

A század húszas éveiben átmenetileg enyhébb volt ugyan a gyarmatrendszer nyomása. Politikai megfontolásokból az 1825. évi országgyűlés összehívása előtt a kormány csökkentette a gyapjú és a dohány kiviteli vámját és megszüntetett több kiviteli tilalmat. 1829-ben azonban újból felülkerekedett a szigorúbb gyarmatpolitikai irány: az osztrák fogyasztási adók bevezetése megdöntötte azt a régebbi vámpolitikai elvet, amely szerint a Lajtán túlra vitt magyar áru a külföldi termény vámterhének felét fizeti. A magyar áru megterhelése Ausztriában már alig volt kisebb, mint a külföldié. Mialatt osztrák eredetű behozatalunk a harmincas években pontosan megkétszereződött, a magyar kivitel Ausztria felé csak 15%-kal nőtt. Az országgyűlések hiába követelték a viszonyosságot a két ország azonos vámtételei tekintetében. A negyve-

Az első pesti kereskedelmi részvénytársaság: A Magyar Kereskedelmi Társaság

1. A gyarmatpolitika kiéleződése a reformkorban

A magyar reformkor a feudalizmus kimélyülő válságának végső szakasza. Az az ellentét, amely a termelés fejlődésének előfeltételei és a megmerevedett feudális termelési viszonyok között mindinkább nyilvánvalóvá vált, a robbanási pont felé közeledett. Lehetetlenné vált a földbirtokos osztály növekvő pénzszükségletét kielégíteni a jobbágy-munka fenntartása mellett. A jobbágyság terheinek további fokozása viszont, az egyetlen kiút a nemesi földbirtok számára, már nem volt többé járható. Eddig a pontig a magyarországi feudalizmus válságának jellegzetességei megegyeznek a rendszer bomlási folyamatának általános európai jegyeivel. Ami viszont a feudalizmus válságának itteni jelenségeit a külföldinél gyötrelmesebbé tette, abban állott, hogy a jobbágy-munka hozamának értékesítésében a magyar földbirtokos osztály az osztrák gyarmatpolitika akadályaiba ütközött, nemcsak a vámkülföld felé, hanem Ausztriában is. A magyar termelőknek súlyos veszteséget okozott, hogy mialatt a harmincas évek elejétől egészen 1847-ig a világpiaci konjunktúra felfelé ívelt, a gyarmatpolitika korlátai a magyar termény árát mélyen az európai színvonal alá nyomták. A negyvenes évek első felében a pesti búzaár átlaga egyharmad része a londoninak.¹ A gyarmati kizsákmányolás fokozódott a feudalizmus válságának kiéleződésével. A gyarmatrendszeren az a bécsi politika értendő, amely a tengerentúli kolóniák szerzéséből kizorult Ausztria számára Magyarországon keresett kárpótlást.

A század húszas éveiben átmenetileg enyhébb volt ugyan a gyarmatrendszer nyomása. Politikai megfontolásokból az 1825. évi országgyűlés összehívása előtt a kormány csökkentette a gyapjú és a dohány kiviteli vámját és megszüntetett több kiviteli tilalmat. 1829-ben azonban újból felülkerekedett a szigorúbb gyarmatpolitikai irány: az osztrák fogyasztási adók bevezetése megdöntötte azt a régebbi vámpolitikai elvet, amely szerint a Lajtán túlra vitt magyar áru a külföldi termény vámterhének felét fizeti. A magyar áru megterhelése Ausztriában már alig volt kisebb, mint a külföldié. Mialatt osztrák eredetű behozatalunk a harmincas években pontosan megkétszereződött, a magyar kivitel Ausztria felé csak 15%-kal nőtt. Az országgyűlések hiába követelték a viszonyosságot a két ország azonos vámtételei tekintetében. A negyve-

nes években a helyzet odáig fajult, hogy pl. a magyar bort Ausztria felé 2 Ft-os vám terhelte, míg az osztrák bort Magyarországra 2 krajcáros vámmal lehetett behozni. Az egyébként versenyképes magyar iparcikkek (vas, üveg, selyem) átlagban 13-szor annyi vámot fizettek Ausztria sorompóinál, mint az osztrákok az ellenkező irányban.² A gyarmatpolitikával súlyosbított feudális termelési rendszer eredménye, hogy 1845-ben Magyarország külkereskedelmének fejkvótája mindössze egytized része volt az alsó-ausztriainak és csupán egy halvány árnyalattal haladta meg a legszegényebb osztrák tartomány, Galícia külforgalmi jelzőszámát. A vámpolitikai sérelmek, amikkel az 1825/27. évi országgyűlés egyáltalában nem, az 1832—36-i alig foglalkozott, a negyvenes években már központi helyet foglaltak el az alsótábla vitáiban. A rendek 1840. május 1-i felirata csak abban a reményben ajánlja meg az adót, ha »a többször kért, többször ígért és halasztást már nem szenvedő megszüntetését mindazon súlyos akadályoknak Felsőged tetteleg teljesíteni, a harmincadí vonalak és vámok kártékony zárait megnyitgatni . . . méltóztatik«.³ Még a nem éppen elfogulatlan későbbi osztrák gazdaságtörténészek is elismerik a magyar követelések jogosságát. »Magyarországnak minden oka megvolt a panasza«.⁴ »Nem kétséges a vámrendszer kárhozatos volta Magyarország közgazdaságára.«⁵

A gyarmatpolitikai kizsákmányolás következménye volt, hogy nem alakulhatott ki egy tőkeerős kereskedelmi réteg, amely rést üthetett volna az elszigetelő vámrendszeren. A XVIII. századnak kellett volna pótolni a török hódoltság idején megsemmisült »középkori hagyatékot, a kereskedelmi és uzsoratókét«.⁶ Csakhogy a bécsi gazdaságpolitika elsősorban éppen a kialakulóban levő kereskedelmi tőkefelhalmozódást akadályozta meg, hogy ezzel elejét vegye az ipari tőke előfutárjai keletkezésének. Ennek a céltudatos tőkeszétporlasztásnak legfőbb eredménye, hogy a XVIII. századi magyarországi kereskedelem legjelentősebb tényezőinek, a görögöknek üzleti tőkéit részben megsemmisítette, részben elvezette a kereskedelemből a ház- és földbirtok felé, úgyhogy a század végén már összezsugorodott az a kereskedő elem, amely hivatva lett volna jelentős szerepet vinni a későbbi kapitalista irányú fejlődésben.⁷

Csak a napóleoni háborúk idején kezdődik a kereskedelmi tőke izmosodása, egyrészt a kontinentális zárlat következtében, amely a keleti fűszerkereskedelmet a Magyarországon át vezető útra terelte, másrészt a magyar terménykivitel háborús konjunktúrája eredményeképpen. Révai József azonban helyesen nevezi a kereskedelmi tőke izmosodását viszonylagosnak.⁸ Egyes nagyobb kereskedői vagyonok eredete ebbe az időbe nyúlik vissza. A háborús konjunktúra tette lehetővé, hogy Kappel Frigyes, a reformkor legjelentékenyebb pesti kereskedője, a bécsi Natorp ház itteni telepének átvételével vesse meg vagyona alapjait.⁹ Dohány-spekulációból keletkezett az első magyar gépi üzemű textilgyár.¹⁰ A hadinyereségek alapozták meg a későbbi Ullmann és Wodianer cégek vagyonát. Ám még nagyobb azoknak a háborús nyereszkeszédőknek

a száma, akik profitjukat házépítkezésekbe fektették. A század első két évtizedében épült mintegy kétszáz lipótvárosi ház tulajdonosainak nagy része kereskedő volt.¹¹ Ezek a biztosabb ingatlanba vezették át vagyonukat a kockázatos üzleti spekulációból. Glückwerth Mihály, a századforduló legmozgékonyabb pesti kereskedője, aki Szentpétervárig vitte a magyar gyógynövényt és bevezette külföldön a paprikát, a kereskedelem sikos útjáról letérve, a pesti hajóhid bérlőjének biztosabb révében kötött ki.¹² A háborús konjunktúra alatt szerzett vagyonok összessége azonban eltörpül azzal összehasonlítva, hogy az 1810-ben tervezett osztrák háborús vagyonadó kivetésénél az ausztriai nagykereskedők saját bevallásuk szerint 250 millió Ft vagyonnal rendelkeztek.¹³ Pest háborús konjunktúrája az itteni kereskedőkre nézve nem volt olyan gyümölcsöző, mint amilyennek Horváth Mihály történetírónk előadása festette,¹⁴ akinek vonatkozó megállapításait számos magyar és osztrák historikus megismételte. A pesti fűszer-tranzitó kereskedelemben a nagy készletek tulajdonosai külföldiek, és Macher András, a kontinentális zárlat előtti gyarmatárú szakma vezető cége kénytelen volt a speditőr szerepével beérni.¹⁵ Amikor a háború elzárta a francia borok piacát, ugyancsak külföldi spekulánsok ragadták kezükbe a pesti borkereskedelmet is.¹⁶ A terménykivitel ugyan összegszerűen feduzzadt, a magyar gyapjúnak nagy a konjunktúrája, de itt senki sem foglalkozott ennek kivitelével, a bécsi és külföldi importőrök személyesen kötötték az üzletet a gazdákkal a pesti vásáron.¹⁷ Az állatkivitel is fennállt, de csak a monopolista bécsi felvásárló szervezet útján.¹⁸ Így tehát a háborús konjunktúra hasznát az idegenek fölötték le. A hadsereg részére való terményszállításokat nem kereskedők, hanem alkalmi egyesülések bonyolítják le, vendéglöcsök, sörfőzők, kávéso, leginkább azonban maguk a földesurak.¹⁹ Az inflációs nyereségekből sem a kereskedőnek jutott az oroszlanrész. Magyarországon nem volt bankszervezet, így a pénzérték-változás haszna a jobban tájékozott bécsi bankházak pénztáraiba folyt be. Az infláció elején a mit sem sejtő Macher arra vállalkozott, hogy Popper bécsi bankárnak havonta 2000 magyar és 500 angol aranyat szállít.²⁰ Az inflációs pénzbőség ellenére olyan méretű a hitelszűke, hogy a bécsi bankok 18–20% mellett számítoják le a pesti váltókat.²¹ Helyes tehát Pach Zsigmond Pálnak az a megállapítása, hogy »a vámtarifa, az államadósság és az adórendszer, illetve a devalváció segítségével Bécs megtalálta a módját annak, hogy a magyarországi tőkefelhalmozódást... a maga számára lefölözze.«²² Ami a kereskedelem háborús nyereségéből megmaradt, azt nagyobbrészt megsemmisítette a Waterloot követő értékesítési válság és az osztrák valuta 1816. évi stabilizálása. Liedemann Sámuel pesti kereskedőnek 1817-ben József nádorhoz intézett emlékirata siralmas képet nyújt a magyar kereskedő tőkegyengeségéről. A kezdő magyar kereskedő Bécsben keres elfogadvány hitelt, ezáltal az osztrák nagykereskedő szoros függőségben tarthatja a magyar üzletembert. Kamat, jutalék a magyar forgalomból a bécsi üzletemberek profitját növeli. A magyar kereskedő a bécsinek

csak vazallusa. Ha akad is néhány út Bécs elkerülésére, még ennek a kereskedésnek pénzügyi lebonyolítása is a bécsi piacnak van alávetve.²³

A világsi áresés magával rántotta a magyarországi árakat. A búza a század eleji 4 Ft helyett már csak 1,28 Ft-ot ért el 1819-ben.²⁴ Az árzuhanás minden oldalról megtámadta a kereskedői tőkét akár a veszteségek, akár az üzlettelenség révén. Csak a dohány és gyapjú konjunktúrája tartott tovább, aminek jele, hogy ezeknek ára 1819-ben 11, illetve 20%-kal haladta meg a 1801-es árszintet.²⁵ A pénzhiány miatt azonban csak az igen tőkeerős cégek prosperálhattak a drágább termények kereskedelmében, a kisebbek kiestek belőle. A háborút követő deflációs válság a bécsi bankokat és nagykereskedőket a magyarországi kihitelezések visszavonására készítette, és ezáltal »a magyar kereskedelem nagy kerekének mozgásba hozatalához szükséges vizet elterelték«.²⁶

Ha néhány pesti cég, mint pl. a Kappel, Ullmann és Wodianer házak abban a helyzetben voltak, hogy nagy dohány- és gyapjúüzleteket bonyolíthattak le,²⁷ a kivételek nem erőltethetik le azt a tényt, hogy a világsi áresés bekövetkezése és az inflációs pénzűzés elapadása után a magyar kereskedelem a dermedt tehetetlenség állapotába jutott. Az a hányad, amit az értékesítési válság által lecsökkentett földesúri értéktöbbletből kisajátíthatott, erősen összezsugorodott, a tőkefelhalmozódás megbénult. Új kereskedő tőkék teremtésére lett volna szükség, új kereskedelmi kapcsolatok létrehozása céljából annál is inkább, mert a földesurak krónikus pénzhiánya mellett a kereskedőre várt az üzlet előfinanszírozása is: előlegek nyújtása, bizományban vagy anélkül. Erre az egyes kereskedők tőkeereje nem volt elegendő. Érthető, hogy a reformkor kereskedelmi tervei a meglevő tőkéknek a külforgalom előmozdítása céljára való összefogását célozták.

2. Az első tervezetek a magyar kiviteli kereskedelem megszervezésére

A magyar kereskedelem tökeszegénysége, az egyes kereskedők alkalmatlansága nagyobb vállalkozások végrehajtására kiviláglik már a XIX. század első kereskedelmi részvénytársasági tervezetéből, amely egy »Északi Borkiviteli Társaságot« akart megszervezni. Az időpont kitűnő volt erre: a Franciaország és Oroszország közötti hadiállapot egyik legnagyobb piacától zárta el a francia borkereskedelmet. Szinte tálcán kínálkozott az alkalom, hogy a magyar bor számára meg lehet nyerni a távoltartott francia borok orosz fogyasztóinak egy részét. Schwickland (más helyeken Schweickhardt néven is említik) német üzletember, aki erősen tevékenykedett az oroszországi borkereskedelem terén, káprázatos tervezetet dolgozott ki a magyar borok Oroszországba való kivitelére. Százezer akót akart kivinni, mintegy 3 millió ezüstforint értékben. Szerinte ez nem is utópisztikus terv: az orosz fővárosban 1796-ban elfogyasztott 1 600 000 rubel értékű borból csak 100 ezer rubelre volt tehető a magyar borok részesedése. Szerinte az

üzlet nem lehet egyes egyéni kereskedő vállalkozása, minthogy legalább félmillió forintot kell összehozni.²⁸ Az 1802-i országgyűlésen az »egybe gyűlt belátó és hazafias szellemű férfiak a tervet nagy tetszéssel fogadták«. A javaslat szerint a társaság megalakítása céljára ezer részvényt bocsátanak ki, 500 ezer forint névértékben. Rövidesen kiderült azonban, hogy nálunk lehetetlen egy ilyen részvénytömeg elhelyezése. Ezután Schwickland egy olyan finanszírozási tervet dolgozott ki, ami példa nélkül áll a kapitalizmus történetében. Az osztalék papírnak a sorsjátékkal való kombinálását kellett elhatározni, hogy érdeklődést lehessen kelteni a részvények iránt. Egy-egy részvény 50 sorsjegyre oszlott volna, azzal az ígérettel, hogy minden darabra legalább 100% nyereség esik.²⁹ Részvénytőke jegyzés 10 Ft-os címletekben, nemcsak osztalék ígéret, hanem nyereség kilátásba helyezése is: elég jól jellemzi a magyarországi tőkehiányt. A célt azonban még így sem érték el. Három év múlva az országgyűlésen a király »különös kegyére« hivatkozással részvényjegyzésre bocsátottak ki felhívást, most már lutrijáték nélkül. A magyar és osztrák arisztokrácia jegyzésére számítva 300 000 Ft-ot gondoltak összehozni. A felhívás azonban csak 95 000 Ft-ot eredményezett annak ellenére, hogy a prospektus fix kamatot is ígért az osztalékon kívül, az első évben 16, a harmadik évtől kezdve 12%-ot. Tanulságos az aláírók jegyzéke, a király 10 000, Grassalkovich herceg 3000, az Eszterházy család három tagja összesen 7500 Ft-ot jegyzett, az egész magyar arisztokrácia mindössze 25 000 Ft-ot. A polgári elemet csupán a pesti és budai országgyűlési követek képviselték egy-egy részvénnel, ezenfelül akadt egy szentpétervári kereskedő is (Livio testvérek) hat részvény jegyzésével.³⁰ A részvényjegyzés magyarországi sikertelensége hozta magával, hogy a társaság vezetése az osztrák arisztokrácia kezébe került. De tőkehiány miatt még 1806-ban sem tudott véglegesen megalkulni. Berzeviczy Gergely, a magyar-északi kereskedelmi kapcsolatok zászlóvivője éles bírálatban részesítette a szabályzatot.³¹ Bécsből lehetetlen a vállalatot vezetni. Nem fog sikerülni a vállalkozás, ha a 12%-os osztalékon felüli nyereség az igazgatót illeti meg. A vállalat hosszantartó alakulási vajúdása közepette véget ért a magyar borok oroszországi kivételes elhelyezési lehetősége. Az 1807-ben megkötött tiltsiti béke után a francia borok újból elfoglalhatták vezető helyüket az orosz piacon és így a terv nyilvánosságra hozatala idején még valóban komolynak látszó üzleti kilátások megsemmisültek. A leggazdagabb mágnások részvétele, a nagy nyereségkilátás sem biztosíthatta a szükséges tőkék összegyűjtését. A magyarországi tőkeszegénységnek jele ez, bár a vállalkozási forma újszerűsége sem kelthetett bizalmat.

Az inflációval párosult háborús konjunktúra rövid lejáratú spekulációnál nem bukkant fel nagyobb tőkekapcsolódásra vonatkozó terv. A háborút követő konjunktúra-visszaesés sem lehetett kedvező ilyen elgondolások megvalósítására. A hosszantartó pangás utóbb több tervet formált kiviteli társaságok alapítására. Ezek közül két terv érdemel kiemelés. Célkitűzéseiben és részben szabályaikban megtalálhatók

a későbbi Magyar Kereskedelmi Társaság programjának és szervezetének egyes elemei.

Deyák József pesti dohánykereskedő 1826-ban a »magyar aktív kereskedelem« fejlesztésére dolgozott ki részletes tervet.³² Közelebbi célja az Ullmann és Wodianer cégek előretörésével szemben saját vállalatát megóvni a dohányüzletből való kieséstől. A tervezett »Magyar Nemzeti Egyesület Részvénytársaság« a nádor védnöksége alatt és az ő általa kinevezendő elnökkel az élen alakulna meg 500 000 Ft alaptőkével. A társaság elsősorban dohányt vásárolna fel előleg fizetése mellett és az árut külföldön értékesítené. A többi terményre csak akkor terjesztené ki tevékenységét, ha az állam részvétele (!) vagy elegendő pénzügyi erőforrások ezt lehetővé tennék. Az alaptőke részben kamatozó részvényekből, részben ún. prémium-részvényekből állna. Ez utóbbiak kamatozatlanul maradnának, csak az előbbi részvénykategória kamatszükségletének kielégítése után fennmaradó nyereségben való részesedésre adnának jogot. Az igazgató tanács felerészben földbirtokosokból állana, míg a másik fele pesti, vagy Pesttől 24 mérföldnél nem távolabb lakó kereskedőkből. A tervezetet a nádor figyelemre méltatta. Hajlandóságot is mutatott a védnökség elfogadására. Ugyanis úgy kívánta módosítani az alapszabály egyik rendelkezését, hogy a »nagyobb bizalom felkeltése érdekében« az elnököt a nádor a közgyűlés által javaslatba hozott három egyén közül nevezze ki.

A Deyák tervet 1830-ban az országgyűlés kereskedelmi deputációja is tárgyalta. Véleménye azonban kedvezőtlen volt.³³ Az elutasítás nem kizárólag a szóban forgó vállalatra vonatkozott, hanem feltűnő érdekes módon *minden magyar részvénytársasági alakulatot idő előttinek minősített.* »Amíg Magyarországon nem lesz kereskedelmi és váltótörvényszék, hasonló társaságok aligha képesek megalakulni.« E megállapítás helytálló volta ellen aligha lehetett volna érvelni. A kereskedelmi és váltótörvényszék hiányát a szabályzat úgy akarta megkerülni, hogy a társaság és részvényesei közötti minden jogvitát választott bíróság elé utalt, amelynek szervezetét és eljárási módját azonban elfelejtette rendezni. De ha meg is tette volna, ennek alig lehetett volna fogantatja. A választott bírósági ítéletek végrehajtását a Werbőczy jogrend kizárta. Magára a társaságra vonatkozóan azt vélte a bizottság, hogy a terv homályos, a szabályok zavarosak, azonfelül annyi heterogén vállalkozást kívánna úzni, hogy ebből csak bajok támadhatnának, amiért is nem lehet eredményes üzletvitelre számítani. A bizottság elutasította, hogy e tervet javaslatai közé felvegye.

Deyák elgondolásának kidolgozása után 1828-ban Liedemann Frigyes pesti kereskedő az akkori viszonyok között fantasztikus méretű kiviteli társasági tervvel állott elő.³⁴ Ennek megvalósítására nem kevesebb, mint 5 millió forintot akart összehozni. A vállalkozás gondolata abból indult ki, hogy a magyar terménykivitel egyik legnagyobb nehézsége a terménykészletek szétszórtságában áll. Nagy tőkére van szükség, hogy a terményeket egy helyen lehessen összpontosítani. Erre

a célra *Pest a legalkalmasabb hely*. A társaság beraktározna és bizonnyba venné a földbirtokosok terményeit, az érték felét előlegezné, a készletekről és árakról a bel- és külföldi kereskedőket tájékoztatná. A társaság nem kerülhetne abba a helyzetbe, hogy vesztítsen, a készlettulajdonosok tőkéje pedig nem feküdne gyümölcsötlenül. Fiumében egy másik vállalatot létesítenének, amely a készleteket külföldön értékesítené, és ennek ellenében idegen árukat hozna be. A finanszírozás alapja egy felállítandó giró bank lenne. Minden földbirtokos tehermentes földje megbecsült értékének felével lépne a giró bank alapítói közé. Ennek papírjai szolgálnának fedezetül egy második létesítendő bank: a Kölcsön Bank által kibocsátott papíroknak, amelyek a kereskedelemben forognának.

Liedemann javaslata sorsának nincs nyoma. A nádori hivatal megjegyzés nélkül irattárba tette. Elgondolása gazdaság-elméletileg téves: a hírhedt Law-rendszer késői visszhangja. A nemesi ingatlanoknak kölcsönök biztosítására való lekötése pedig éppúgy beleütközött volna a birtok mozdulatlanságát biztosító feudális jogrendbe, mint a Kölcsön Bank terve az Osztrák Nemzeti Bank monopóliumába.

E papíron maradt terveken kívül több, rövid életű részvénytársaság alakult a harmincas években. Erre mutat József nádornak egy borkivíteli részvénytársaság alapítása tárgyában 1840. június 1-én Nemeskéri Kiss Pál fiumei kormányzóhoz intézett levele,³⁵ amely rámutat arra, hogy »hasonló társaságok a szükséges anyagi eszközök hiánya és a megkívánt kitartó munka elhanyagolása miatt céljukat nem érheték el». Melyek voltak ezek a sikertelen társaságok, nem állapítható meg a levéltári anyagból. A szóban forgó vállalkozás eszméjét a washingtoni osztrák követ vetette fel, magyar boroknak az Egyesült Államokba való szállítása érdekében. A tervet Metternich kancellár sem ellenezte, hiszen elsősorban az arisztokrácia saját termesztésű borai jöttek tekintetbe. A társaság alapszabályát a nádor felterjesztette királyi jóváhagyásra, a másolat, sajnos, a vonatkozó iratok között nem található meg. Elnökül Andrássy Györgyöt szemelték ki, aki már megelőzőleg eredményesen működött saját borainak Pestről való kiszállítása terén. Az Amerikába való kivitellel foglalkozó társaság működése aligha lehetett eredményes és tartós, mert a későbbi iratokban létezésének nem lehet nyomára jutni.

3. Az angol tőke terménykivíteli vállalkozásai Magyarországon

A magyar mezőgazdasági kivitelnek hazai tőkék egyesítésével, részvénytársaság útján való megoldási tervei a harmincas évek folyamán sem sikerültek. Új lehetőséget csillantott meg azonban az 1838. június 18-án aláírt angol-osztrák kereskedelmi szerződés, amely nagy változást jelentett a bécsi kormány addigi prohibítív jellegű vámpolitikájában. Ez volt az első eset, hogy Ausztria kényszerült beviteli tilalmai nagy részének megszüntetésére. Az angol textil- és vasárak ezentúl engedély

nélkül bejuthattak az osztrák vámterületre és ezen keresztül az orosz határig is. Addig Anglia a kis német államokat használta csempész-állomásokként kelet felé, főleg Lipcsét. 1838 után az osztrák piac megnyílásával az angol külkereskedelem kelet-európai bázisa a Habsburg monarchiába tolódott el.³⁶ Az angol kereskedelmi diplomácia számításai-
ban Pestnek akart ebben a terjeszkedésben nagy szerepet juttatni, ami ki-
tűnik a külpolitikai kérdésekben jól tájékozott Augsburger Allgemeine
Zeitung következő híradásából: »Jóllehet már kicserélték az angol-
osztrák kereskedelmi szerződés ratifikációs okmányait, mindazonáltal
MacGregor (az angol vámpolitika vezető személyisége a harmincas és
negyvenes években. Gy. S.) rövidesen újból Bécsbe utazik. Célja a szer-
ződésnek egy pótegyezmény kötésével való kiegészítése. Anglia ugyanis
azt óhajtja, hogy Pesten vámmentes szabad raktárt (entrepôt) állíthasson
fel árucikkei részére. Londonban azonban attól tartanak, hogy az osztrák
kormány ezt meg fogja tagadni. Oroszország mindenestre kézzel-lábbal
tiltakozik ez ellen, mert befolyása a dunai kereskedelemben veszélyez-
tetettnek látszik.«³⁷ Ez az angol terv nem is valósult meg, bár Anglia
érdeklődése egyes nyersanyagokban Magyarország felé irányult. A brit
admiralitás hajókötelzet szükségletének fedezésére szerződést kötött
Eskeles bécsi bankcéggel, ez pedig vásárlásainak nagyobb részét Magyar-
országon eszközölte.³⁸ Az angol posztóiparnak is meghatványozódott
gyapjúsüksége. Bár ebben az időben kezdődik az ausztráliai juh-
tenyésztés, mindez nem volt elég. Oroszország a század elején átlagos
kivitelét a harmincas évek végéig tizenötszörösére fokozta fel Anglia
felé,³⁹ és Magyarországnak ez a legnagyobb exportcikke is tekintetbe
kezdett jönni a londoni gyapjúaukciókon.

Az angolok érdeklődésének első jele egy »angol-magyar kereske-
delmi szövetség« megalakulásának terve, amit Almási Balogh Pál, Szé-
chenyi háziorvosa 1839-ben hozott nyilvánosságra.⁴⁰ Szerinte »öt nagy-
tekintetű és gazdag angol ház Magyarhon természetmennyei forrásainak
méltó tekintetbe vétele által indítatva . . . kész egyesületbe lépni és
magát arra kötelezni, hogy a magyar gyapjú és egyéb, London piacán
kelendő természetmennyek general agentiját magára vállalja«. A terv
szerint a gyapjútermesztők társaságba lépnek, áruikat Pestre szállít-
ják, ahol a gyapjú osztályozása és tisztítása történne. A résztvevők
az intézet tagjaivá lesznek, maguk közül egy bizottságot választanak.
A magyar bizottság ügynököt küld Londonba, míg az angol társaság
Pestre küldi megbízottját. A magyar bizottság angol ügynökkel egye-
zően állapítja meg a gyapjú árát, amelynek felét azonnal, egyenlegedét
pedig a gyapjú Londonba érkezével fizetik ki. A londoni piacon nem
alkalmas gyapjút Bécsbe vagy más helyre szállítják. Az angol egyesület
a szokott 3% jutalék helyett csak 2%-ot számít, végül az angolok készek
egy olyan intézetet felállítani, amely biztos vagyona és kelendő
árura 5%-os hitelt nyújt.

Bár az angliai gyapjúkonjunktúrába való bekapcsolódás mindkét
fél fontos érdeke volt, az angol-magyar kereskedelmi társaság nem

jött létre, ehelyett Esterházy Pál londoni osztrák nagykövet ajánló levelével Pestre érkezett Henry Kirk, »a dicséretesen ismert Abel Smith londoni ház megbízottja«, akinek feladata, hogy Pesten magyar terményekből raktárt alapítson. Esterházynak Eötvös Ignác tárnokmesterhez 1840. június 1-én intézett levele szerint az Abel Smith céget neki az angol kormány is »legjobban ajánlá«. ⁴¹ Kirk megkezdte ugyan tevékenységét, de itteni ügynökével sok baja volt. Maga a nádor szólította fel Pest város tanácsát, hogy Kirk küldetésének fontossága miatt, ajánlóira való tekintettel, az Angliával való kereskedelem fontossága érdekében tartóztassa le az ügynököt. ⁴² Kirk küldetése nem járt sikerrel. Mindössze 70 000 Ft-tal kezdte meg magyarországi vásárlásait és általános volt a panasz, hogy árajánlatai 10—15 forinttal maradtak a pesti árak alatt. ⁴³ Kudarcának okát Esterházy a nádorhoz intézett levelében azzal magyarázta, hogy Kirk nem a kellő körültekintéssel végezte a dolgát és nem ismerte a magyarországi viszonyokat, amiért főnöke meg is vonta tőle a pénzkezelésre adott felhatalmazást. A későbbi, 1848. évi magyar külügyminiszter »hazája jóléte fejlesztése iránti kötelességérzetéből« rábeszélte Smithet, hogy Kirk helyébe, akinek mégis érdemül lehet betudni, hogy »ő törte meg a jeget« az angol-magyar forgalomban, más megbízottat küldjön Pestre. Smith ki is szemelte erre egy Cowell nevű megbízottját, akinek Magyarországra való közeli érkezését a nagykövet jelentette is a nádornak. ⁴⁴ Küldetésének és magyarországi működésének azonban semmi nyoma nincs. Kirk egyébként sűrű érintkezésben állott Széchenyivel is, aki naplójában nyolc alkalommal említi a vele való találkozást, ebédien is vendégül látta. Üzleti vonatkozásúak azok a feljegyzések, melyek szerint Kirk siránkozott előtte, kérve, mentse meg őt. Viszont Gyürky Pál, Almási Balogh társa az Angol Magyar Kereskedelmi Szövetségben nyilvánosan kijelentette Kirkről: »becsapott engem, hiszem, hogy le fog törni«. ⁴⁵

A Kirk-féle vállalkozás kudarca után Balogh Pál az angol-magyar kapcsolat új megoldásáról értesítette a nyilvánosságot, jelezve, hogy egy új társaság megalapítása sikerült, amelynek képviselője, Gifford János Pestre érkezett. ⁴⁶ Gifford a Pesti Hírlap útján közölte felszólítását 1841. május 6-án az Angol—Magyar Intézet ügyében. Eszerint minden áru átvételekor Pesten az ár felét előlegezi. Az áru tulajdonosa a szállítmánynak Angliába való érkezése után önmaga választhat időt az eladás végbevitelére. Gifford vállalkozását Kossuth Lajos lapjában lelkesen üdvözölte. ⁴⁷ »Tudjuk, hogy Kirk úrnak hasonló célú vállalata némely részben nem éppen alkalmas... de hogyha egyszer ily férfiaknak pénzforrásai és összeköttetései a magyar termékeket Britániában megismertetik, nem egy, hanem húsz-harminc ily nagyszerű bizományi intézetnek is... bő anyagot képes nyújtani. Örülünk annyival inkább, mert Kirk úrra nézve azt sajnáltuk, hogy Balogh Pál úrral meghasonlása után szerencsétlensége volt ez ismeretlen földön épp azon emberek körmei közé kerülni, kiknek akkorig a termék eladás csaknem egészen kezeik között volt és így... ismét a régi kezek között sikamlott el min-

den haszon». Giffordnak Geymüller bécsi bankár adott ajánlólevelet és találkozott Széchenyivel is, sőt ő hozta vele össze a Nemzeti Kaszinóban Foublanque belgrádi angol konzult. De a Gifford-féle vállalkozás sem sikerült.⁴⁸

Nem jöhetett létre Blackwell angol mérnök londoni angol–magyar kereskedelmi ügynöksége sem. Ő, aki mint mérnök előbb a semmeringi vasút építkezésén dolgozott, 1840 júniusában a Nemzeti Kaszinó tagjaihoz aláírási felhívást küldött, amelynek eredményeként több, mint ötven mágnás fontosnak jelentette ki egy londoni magyar ügynökség felállítását. Az egész vállalkozás azonban levélváltásban merült ki és Blackwell nyíltan megírta, hogy az angol tőkések nem a magyar óhajásokra kíváncsiak, hanem pontos adatokat várnak a magyar termékek fiumei vagy trieszti áairól. Szinte iskolás módon tanítja ki a magyar főurakat, hogyan nem lehet árajánlatot megszövegezni: »Nem elegendő pesti árat mondani, mert az angol kereskedő ilyen kikötőt nem ismer, mint ahogy Angliában nem érdekli a kereskedőt, hogy az Ohio partján mi a búza ára, hanem, hogy az mibe kerül a new-yorki kikötőben. Ha a magyar urak nem neveznek meg valakit Magyarországon, akitől felvilágosítást lehetne kapni arról, hogy mennyibe kerül a gyalpú Fiumében, akkor lehetetlen valamit csinálni. Bármilyen előkelő nevekből is áll az aláírók listája, ez semmi hatást nem tesz egy annyira kereskedő szellemű országra, mint Anglia».⁴⁹ Blackwell azután magyarországi diplomáciai ügynöke lett az angol kormánynak, többé nem foglalkozott üzleti tevékenységgel.

Az angol tőke magyarországi előfutárjainak próbálkozásait Metternich kancellár rideg ellenszenvvel nézte. Kübeck báróhoz, az udvari kamara elnökéhez intézett 1841. május 5-i levele olyan véleményt formált az angolok magyarországi vállalkozásairól, ami reálisabbnak bizonyult a magyar hazafiak lelkes optimizmusánál. »Ha tekintetbe veszem — úgymond — hogy a középosztály, a kereskedelem leghatósabb mozgató ereje, Magyarországon még nem alakult ki, hogy a külföldi kereskedők vállalkozásaival szemben az ország lakosságának káros szokásai akadályozóan lépnek fel, hogy a magyar terményeknek az Adria felé való szállításánál nehézségek tornyosulnak, amelyek a szállítást drágává és bizonytalanná teszik, másrésről pedig a dunai út a Fekete-tenger felé csak hosszabb idő múlva válik járhatóvá, kételkednem kell Anglia Magyarországra irányuló szándéka sikerében. Egyáltalában nem tartom valószínűtlennek, hogy az angol kereskedelmi ügynökök buzgalma bizonyos idő múlva alább hagy, és ezek el fognak állani további kísérleteiktől.»

»Ha azonban ennek ellenére e kísérletek eredményei megfelelnek az üzletemberek várakozásának, akkor Magyarországon ebből új szükségletek, új erők, új viszonyok fognak kialakulni, amelyek... a császári-királyi kormány számára annál kellemetlenebbek lehetnének, mert ezeket tetszés szerint akár a magyar országgyűlésen, akár az angol kormány útján szóba lehetne hozni.»⁵⁰

Metternich levele a gyarmatrendszerre épített feudális abszolutizmus egyik legőszintébb önvallomása, ami ebben a formában soha nem hangzott el a nyilvánosság előtt. Az európai reakciónak ez a legjellegzetesebb képviselője tisztán látta, mennyi veszedelmet jelenthet rendszerére a magyar kereskedelem kötelekeinek lazítása, a külföldi kereskedelmi kapcsolatok létrejövetele, a kereskedelmi tőke felgyülemlése. Az »új erők« fogalmán Metternich kétségtelenül egy izmos polgári osztály kialakulását, növekedő ipari munkástömegeket értett, az »új viszonyokon« a feudális abszolutizmus felborulását. Metternich gyűlölte a francia gazdag polgárság uralmát, a lajos-fülöpi liberális monarchiát, amely forradalmi úton döntötte le a feudális bourboni rendszert, és joggal tarthatott attól, hogy a tőkés elemek megerősödése Magyarországon is előidézheti 1830 júliusát. Mint diplomata pedig attól félt, hogy ha Magyarország és Anglia között élénkebb kereskedelmi forgalom alakulna ki, a gyarmatpolitika szokásos rendszabályai diplomáciailag kedvezőtlen hatású megítélést kelthetnének azoknál a kormányoknál, amelyekkel való együttműködést Metternich külpolitikája nem nélkülözhetette. A kancellár levele így tömör összefoglalása mindazoknak a megfontolásoknak, amelyek a bécsi kormányt elszakíthatatlanul hozzáfűzték a gyarmatpolitikának módosítás nélküli fenntartásához. Ezért eleve kilátástalannak kellett maradnia minden cselekvésnek, amely az udvar engedékenységre számított a Magyarországot érintő vám- és kereskedelempolitika terén.

4. A Magyar Kereskedelmi Társaság keletkezése

Az angol tőke magyarországi exportvállalkozásainak kudarca csak kiábrándulást, de nem elbátortalanodást keltett. A negyvenes évek elején a kapitalista elemek nálunk a gyarapodásnak már olyan fokát érték el, hogy lényeges változás állott be az előző évtizedek viszonyaival szemben. A kivitelfejlesztő tervek már nem kerülhettek a hivatalok akta-temetőibe, és a sikertelen próbálkozások sem maradhattak folytatás nélkül. Ami korábban időelőttinek, sőt ábrándnak látszott, most már realisabb alapokra támaszkodhatott. A belső piac kiszélesült. A nagyiparban fokozódott a gőzgépek alkalmazása. A dunai gőzhajózás nagy árutömegeket mozgatott meg, és a vasútépítési tervek a megvalósuláshoz közeledtek. Az addigi hitellelet parlagából felbukkant a két milliós alaptőkéjű Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, és a kapitalisztikus gazdaság a kereskedelmi és váltótörvények formájában megkapta az addig hiányzott jogi felépítményt.

A gazdasági haladás pozitív tényeivel szemben azonban negatívumot jelentett a magyar termények kedvező értékesítését gátló kereskedelempolitikai nyomás fokozódása, főként pedig a leghosszabb sugarú piackörre utalt két legfontosabb termény, a gyapjú és a dohány kivitelének pangása, sőt visszaesése.⁵¹ Bár a gyapjúkivitel árnyalati emelke-

dést jelzett, olyan időben azonban, amikor a legnagyobb felvevő ország Anglia megháromszorozta gyapjúbevitelét.⁵² A kereskedelem pangásának legjellemzőbb tünete azonban a Kereskedelmi Bank 1842. évi számadásaiból derül ki. A bank készpénzkészletének csupán kisebbik felét volt képes kihelyezni. A pénztőke-hiányban fuldokló ország egyetlen bankja a pénzbőség betegségében szenvedett. A bank vezetősége ezt azzal magyarázta, hogy a kereskedelem fejletlensége miatt lehetetlen a rendszeres hitelüzlet.⁵³ A gazdasági tények jelzőszámainak e két csoportja mutatja, hogy a bécsi nyomás elleni feszítő erőknek fokozódniuk kellett és ezeknek levezetésére még inkább szükségesnek látszott egy nemzeti kivitelfejlesztő szervezet létesítése. A vámpolitikai kilátások hirtelen elsötétülése pedig, még inkább kiemelte ennek fontosságát.

Ebben az időpontban ugyanis lehetségesnek látszott, hogy a bécsi kormány csatlakozik a Zollvereinhez, a német fejedelemségek vámuniójához. Amikor Metternich egy 1841-ben kelt emlékiratában felvetette a Zollvereinhez való közeledés gondolatát, ennek nálunk is akadtak szószólói. Kossuth ezek ellen hírlapi harcot kezdett, elsősorban nemzeti szempontból ellenezve a csatlakozást. »Amely tartomány a német vámszövetség tagjává lesz, a német nemzet tagjává lesz, következésképp előbb- vagy utóbb nemetté lesz.« Kossuth gazdasági ellenvetései is igen súlyosak. »A német vámszövetséghez ily csatlakozás célja az lehetne, hogy talán vásártért nyerünk természetvényeinknek. Ha így volna is, veszítenénk; mert előltük a hazai műipar keletkezését, mely hasznosabb és biztosabb vásárt nyújt a nyerstermékeknek, mint bármely más külföldi szabadpiac. A német vámszövetséghez csatlakoznunk annyit tesz, mint magunkat a többi Európától elzárunk... Volt alkalmunk németországi gazdag gyárosokkal és értelmes kereskedőkkel eziránt szólni, akik Magyarországnak a német vámszövetséghez való csatlakozását szívből-lelekből kívánják, aranyhegy ígéretekkel kecsegtetnek: de azt mégis mindnyájan elismerik, hogy gabonánkra nézve... semmit sem nyernénk... vágómarha vásárra nem számíthatunk, mert Németország nemcsak saját szükségét fedezi, de még kivitelre valója is van; gyapjunkt, veteménymagot csatlakozás nélkül is vámmentesen bevihetjük.« A Zollverein piaca tehát mit sem nyújthatna a magyar terménykivitelnek. Ezzel szemben »a német szövetséghez csatlakozni annyit tesz, mint Angliától elzárkózni«. Ezt az érvet két helyen is megismétli.⁵⁴

Am mi biztosíthatja a magyar termékeknek a világpiacra való kijutását, amikor az angol tőkések próbálkozásai rendre sikertelennek bizonyultak? Erre a levegőben lógó kérdésre felelt a Pesti Hírlap 1842. szeptember 4-i számának »Értekező« rovatában közreadott levél: »Mi vagyunkat a kereskedelemben inkább más kezére bízunk, mintsem hogy róla mi magunk intézkedhetnénk. Példa tanúsítja a felállított pesti magyar-angol intézetről. Az angol társaság nem nyújt más segédelmet, mint akármely más vidéki ház szívesen nyújtana, de húz igen szép nyereséget... Miért nem hozunk mi magunk ily intézeteket, ha az idegeneknél is kényszerítve vagyunk a vállalkozás lefolytaig minden

veszélyt viselni? Giffordnál is így van... Miért nem eszközöljük ezt mi magunk? ... Nehéz lenne nekünk egy nemzeti társaságot alapítani? Éppen nem. Képezzünk egy társaságot részvényekre, állítsunk fel ügyvivőseket Fiumében, Londonban... Jöjjenek idegenek, de dolgozzanak a maguk számára és akkor veszély nélkül csak jót várhatunk. Hazánk anyagi létének előmozdítására három fő szükségünk van: a Dunától vasút Fiuméig, egy kereskedelmi nemzeti társaság alapítása. Fiume bejáratának szabályozása.»

A levél írója ifj. Szabó Pál volt, trieszti nagykereskedő. Kossuth azonnal lelkesen üdvözölte a javaslatot a cikkhez írott jegyzetében: »Hogy el ne hangozzék üresen, egy felszólítást bátorokodok értekező úrhoz intézni. A Magyar Kereskedelmi Társaság felállítása iránti gondolat szent. Miért adjuk azon pénzkülönbséget, amely a természet által kapott és a vevő által fizetett ár közt van, külföldi bizományosnak nyereségül? Mi itt a nyilvánosság előtt szólítjuk fel Szabó Pál urat: dolgozzék ki tervet egy ily társaság megalakítására. Tudományos és gyakorlati jártassága a kereskedelem magasabb régióiban képessé teszik őt a tervezetre.« Végül utalt Szabó jelentős vagyonára, amely sikert ígér a kivitelnek.

Kossuth lapjának 1843. január 15-i és 19-i számaiban Szabó újabb cikkekben részletezte elgondolását. Fantáziája behálózza az egész világot: »Gyarmatárú szükségleteinket azokból az országokból kell vásárolni, amelyek a mi terményeinket vagy iparcikkeinket megvásárolják és ezt a kereskedést idegen népek közbejötté nélkül kell üzni«. Ennek a kereskedői társaságnak ügyvivőit akarja szétküldeni a Dunán le a Kelet minden nagyobb városába, sőt Braziliába is. Szabó kezdeményezését az látszott reálissá tenni a közvélemény szemében, hogy olyan magyar kereskedő vetette fel a gondolatot, aki Hamburgban és Triesztben tanulmányozta a nemzetközi kereskedelem fortélyait és a nagy osztrák kikötőváros egyik vezető cégének (Szabó és de Angeli) már nyolc éve társa volt.

Kossuth most már lapjának 1843. január 22-i számában cselekvési programjába illeszti be Szabó tervét. »Magyar Kereskedelmi Társaság«, ez a vezércikk címe és egyben a vállalkozás cége is. »A Magyar Kereskedelmi Társaság olyan, hogy a részvényesektől nem áldozatot kér, hanem csupán számítást. Kezkesedik róla a tervezőnek a gazdasági tudomány és gyakorlat ágaiban való jártassága és az a cselekvési példa, miszerint Szabó a Társaság felállításához 50 000 Ft-tal hozzájárulni ajánlkozik... Minden magyarról feltehető, hogy olyan úton szeressen pénzből jövedelmet húzni, mellyel saját haszna által a hon felvirágzását is előmozdítja... Anyagi jólétünk alapja a mezei gazdaság — és támadt legelőbb a Gazdasági Egyesület; műipar nélkül a mezei gazdaság csak egy félkarú óriáshoz hasonlít; és támadt az Iparegyesület; kereskedelem nélkül sem földművelés, sem műipar nem virágozhatik és indítványba hozatik a Magyar Kereskedelmi Társaság. Az első két egyesület jótékony munkásságát csak a harmadiknak hozzájárultával fejtheti ki.«

A Magyar Kereskedelmi Társaság megalakításának gondolata szinte homlokterében áll Kossuthnál, aki 1843 tavaszán még három vezércikket írt a vállalkozás nagy fontosságáról.⁵⁵ »Nem eleget veszünk-e évenként kereskedésünkben, hogy már többet veszteni kedvünk ne legyen? Nem érezzük-e minden mérő gabonánál, hogy fáradalmunk jutalmát meg nem fizetik? Nem szégyeneljük-e, hogy alig tudnánk a magyarhoni kereskedő világban két-három nevet nevezni, kik többek volnának mint kalmárok, vagy legföllebb a bécsi, trieszti kereskedőknek aprólékos függeteg tőzsérei? Nem pirulunk-e, ha meggondoljuk, hogy a londoni, párisi, vagy csak a lipcsei kereskedelmi jegyzetekben sohasem látjuk, hogy a Pestre szülő váltóknak milyen keletjük van? . . . Ha pedig a törvényhozás a kereskedés dolgában jót és üdvöset nem teend, vagy nem tehetend, akkor ismét kétszeresen szükség, hogy egy nemzeti kereskedelmi társaság létezzék«.

Ezek a cikkek mély hatást tettek a közvéleményre. Az időpont erre különösen alkalmas volt. A nemzet az 1843-as országgyűlés összehívása előtt állott, amelytől a gyarmati korlátok lazítását várta. A kereskedelmi kezdeményezés egyben politikai programot is jelentett, úgyhogy »az eszme pártolására tekintélyes szövegek emelkedtek, sőt néhányan a vállalkozáshoz való hozzájárulásukat előlegesen kötelezték is«.⁵⁶ Amikor azonban az országgyűlés megnyitása után, 1843. május 18-án kiderült, hogy a kormány által az országgyűlés elé terjeszteni kívánt javaslatok nem tartalmazznak semmi olyan kezdeményezést, amitől a gyarmati rendszer enyhülését lehetne várni, a kereskedelmi társaság megalakítása politikai üggyé lett. Blackwell, aki már akkor felhagyott magyarországi üzleti tervezgetésével és a bécsi angol nagykövet megfigyelőjeként Pozsonyban, az országgyűlés színhelyén tartózkodott, június 27-i jelentésében⁵⁷ tudatja, hogy találkozott Kossuthal, aki mint hírlík, azért jött az országgyűlésre, hogy egy nagy kereskedelmi vállalkozáshoz »pénzt szerezzen«. Az alsótábla július 3-án a kormány által kívánt ügyrend ellenére tárgyalt a Kereskedelmi Társaság ügyéről és albizottságot küldtek ki alapszabályainak megvizsgálására. Ennek megtörténte után megállapodtak, hogy július 9-én a Karok és Rendek országos termében nyilvános ülés tartassék. Több főrend, valamint 34 megyei követ, az alsó tábla egyharmad része jelent meg a gyűlésen. Ott volt többek között Széchenyi István, Vay Ábrahám máramarosi főispán, Nemeskéri Kiss Pál fiumei kormányzó, Teleki László, Eötvös József, Szentkirályi Móríc, Klauzál Gábor, Perczel Móríc, Szemere Bertalan. A kereskedelmi világot öt pozsonyi nagykereskedő képviselte. Kossuth volt a »tollvivő« és ott volt Szabó Pál is.⁵⁸ Megjelent Blackwell is, aki az ülésről azt jelentette az angol nagykövetnek, hogy Széchenyi csak kis ideig volt ott, »valószínűleg azért, hogy Kossuthnak „bête noire”-jának köréből minél gyorsabban távozzék«.⁵⁹ Vay Ábrahámot kérték fel az elnöki tisztre, míg a Társaság forma szerint még nem alakul. A gyűlés résztvevőinek listája azt mutatja, hogy konzervatívok és szabadelvűek egyaránt jelen voltak. Csak Zsedényi Ede kifogásolta a társaság

létesítését. A gyűlés kimondotta, hogy kívánja a megalakulást, és elfogadta a programot, valamint az alapszabályokat.

A társaság programja⁶⁰ új piacok keresése. Ezt nem lehet várni egyes kereskedőktől, mert ezek a már tört utakon megtalálják nyereségüket, azt töretlen utakon kísérlet reményéért el nem hagyhatják. »Kívánni sem lehet, hogy vállalataikban a pillanatnyi hasznon túli, valami más, magasabb irány, a nemzet jövőjéé boldogsága által vezéreltessenek. Ilyesmi más nemzeteknél is csak nemzeti kereskedelmi társulatok által létesült és másképpen nem is létesülhet. A Társaság nem egyed-áruságot akar magához ragadni, csak például akar szolgálni az egész kereskedői közönségnek. *Pest kedvező fekvése egykor egész Európának tranzitó expedició fókuszpontjává lehet.* A kivittl illetően a társaság célja a magyar iparosok és természetzők termékeinek lehetőségig azon teljes árat biztosítani, amely a külföldi piacon érték fizettetik. Pesten, ahonnan a társaság dolgait kormányozni fogja, raktárakat létesít. Összeköttetésbe lép a Magyar Gazdasági és Iparegyesülettel és tájékoztatni fogja mindazon kellékekről, amelyek a magyar terményeknek a külföldi piacon becsét emelhetné. A kivittli kereskedés másik ágát teszi a saját veszélyre üzendő spekuláció: olyan kísérletek, amelyeknek egyenes céljuk a magyar kereskedésnek új utakat törni.« A bevittli kereskedésben a társaság a gyarmatárú behozatalát egyenesen Fiumén át saját számlára eszközli. Fő elve, lehetőleg csak onnan venni külföldi cikkeket, ahol a társaság hazánk termékeit eladhatja, hogy ezáltal a honi hajózásnak visszafuvarát is biztosítson. Lebonyolítja majd a keleti fűszerárú behozatalát a Dunán felfelé is, hogy Pest e kereskedés gyűjtőpontjává váljék, ahonnan aztán a további szétküldés Német- és Lengyelország felé is történhetnék.

A szállítmányozási üzlettel azt célozza, hogy *Pest mint gőzhajózási központ minden más hely fölött elsőséggel bírjon.* Ezért gondja lesz, hogy a tranzitó kereskedést Pestre vonja és itt összpontosítja a beraktározást. Kecsegtető kilátásokat csillant meg a program a külföldi kölcsönök közvetítésével. A társaság felszólítja a külföldi tőkepénzeseket, hogy pénzüket, amit otthon 2—2,5%-ra adnak, nálunk 5—6%-ra teljes biztonsággal kölcsönözhetik. Ezt eddig azért nem lehetett elérni, mert nem volt az országban egy hitellel bíró, külföldön ismeretes közbenjáró testület, amely a külföldi tőkepénzeseknek közbenjáróul szolgálhatott volna.

A társasági tőkét 4000 darab 500 Ft, 5%-kal kamatozó és osztalékra igényt adó részvény kibocsátásával kívánják előteremteni, tehát az alaptőke 2 millió Ft-ot tenne, azonban a társaság már egymillió Ft aláírása esetén megalakultnak tekinti magát, sőt félmillió Ft aláírása után az érdekeltek összehívhatják, hogy elhatározzák, vajon már ezen összeggel is meg akarják-e kezdeni a munkálatokat?

A társaság igazgatását⁶¹ három kereskedőből álló igazgatóság látja el, akik közül mindig ketten írják alá és csak pesti lakosok lehetnek. Az alapszabály intézményesen biztosítja, hogy az első három évben

Szabó Pál legyen az egyik igazgató. A másik két igazgató magánszámlára is folytathatja tevékenységét. Az igazgatóság mellett hét tagú választmány áll, ugyancsak pesti lakosokból. Ennek feladata, hogy felügyeljen az ügyvitelre. Ha az igazgatóság véleménye a választmányéval ellenkeznék, az a közgyűlés elé terjesztheti álláspontját. Az első igazgató évi 3000 Ft fizetést és a nyereségből hat százalékot kap, míg a másik két igazgató négy-négy százalékot. A tisztviselőket az igazgató nevezi ki. A főbb tisztviselőknek, a titkárnak és a pénzügykezelőnek legalább hat részvénnel kell bírni. A nyereség hovaforrását illetően az alapszabály úgy rendelkezik, hogy ennek 10%-a az alaptőkéhez csatoltatik: a többiből a három igazgató jutalékának levonásával fizetik az osztalékot. Különös szabály, hogy a tartaléktőke a részvénytőke egyötödét nem haladhatja meg. Figyelemre méltó továbbá az a rendelkezés, amely a kis részvényesek védelmét célozza a nagyokkal szemben, ugyanis tíznél több szavazatot semmiképpen sem lehet leadni. A társaság feloszlik, ha a részvénytőke egyharmad része elvész.

Három ívet bocsátottak ki a részvényjegyzés céljából, és ezeken az első összejegyzet napjáig mindössze 138 000 Ft-ot írtak alá. A legtöbb részvényt Szabó Pál jegyezte, 60 000 Ft összegben, azután Batthány Lajos 20 000, Vay Ábrahám és Ullmann Móríz 10-10 000 Ft-ot írt alá. Az ideiglenes igazgató választmány elnöke Pulszky Ferenc lett, tagjai között voltak Kossuth és Szentkirályi, az üzleti világot Liedemann Frigyes, Robitsek József és Valero Antal képviselte. A közgyűlés elnöke, Vay Ábrahám, július 20-án kérte a kancelláriát a társaság elismerésére.⁶² »Önálló nemzeti kereskedés, ez a cél, amelyre törekednünk kell, írja Vay. Önálló nemzeti kereskedés alatt pedig oly kereskedést értünk, melynek üzlete nem szorul arra, hogy egy harmadik, mint közvetítő vonja el a haszon legnagyobb részét és értjük azon kereskedést, amelyben nem csak annyi részünk legyen, hogy részvéttel nyújtsuk át termékeinket az idegeneknek, akik azt nem a mi számunkra értékesítik, hanem olyan kereskedést, amelyből nemcsak terményeink ára, hanem a kereskedés haszna is nemzetünk javára váljék.« A társaság programját a Pesti Hírlap közölte.⁶³ Blackwell angol fordításban azonnal megküldte Gordon bécsi nagykövetnek,⁶⁴ kísérő levelében azonban megjegyezte, hogy a társaság programja megvalósíthatatlan, mert ennek keresztülvitelére féltucat vállalatra lenne szükség megfelelő tőkeerővel.

A megalakulás után azonnal megindult a kormánygépezet lassító és akadályozó munkája. A monarchia legfőbb gazdaságpolitikai hatósága, az udvari kamara az engedélyezési kérelem elutasítását javasolta, mert »a társaság ellenséges célzatú Ausztriával szemben.«⁶⁵ A nádor kifogást emelt az »önálló nemzeti kereskedelem« kifejezés használata ellen, és javasolta a társaság programjának a cenzúra elé terjesztését.⁶⁶ A cenzúra az első akadály, amit a társaság elé gördítenek. Vay elnök a pozsonyi könyvvizsgáló biztosokhoz fordult, akik azt válaszolták, hogy a program és az alapszabály hatáskörükön felülálló dolgokat foglal magában, ezért a legfelsőbb helyhez kell folyamodni. Így a kancelláriá-

nak kellett véleményt formálni elsősorban a felhívás kinyomtatásának engedélyezése és csak másodsorban az alapszabályok jóváhagyása tárgyában. A kancellária aránylag gyorsan készült el véleményének megkövetelésével. Majláth kancellár kifejtette azt az aggodalmát, hogy rossz vért szülne az országgyűlés székhelyén, ha a kinyomtatást késleltetnék és ezért javasolta ennek engedélyezését, az »önálló nemzeti kereskedelemre« vonatkozó hivatkozás kirekesztésével. Az engedélyirat kiadására nem is tett javaslatot.⁶⁷ A nádor maga is szükségesnek tartotta a kinyomtatás megengedését, mert csak ezeknek terjesztése által állapítható meg, vajon a társaság létesítése sikerül-e vagy sem.⁶⁸ A kancellária véleménye ellenére azonban a cenzorok nem kapták meg a felhatalmazást a kézirat átengedésére, és az engedélyokirat kiadása is késett. A pesti Váltótörvénysek azonban nem vizsgálva a királyi engedélyezés megtörténtét, szeptember 4-én bejegyezte a társaság cégét az 1840: XVIII. t. c.-nek megfelelően.⁶⁹ Négy nappal rá Vay már cenzúrálatlan körlevélben fordult a megyékhez és a városokhoz a társaság pártolása érdekében. »Az időről-időre növekedő pénztelenség a legáltalánosabban érzett nagy bajunk«, majd így folytatja: »ha léteznek is kereskedést helyesen óvó törvények, ha utak is építtetnek, de ha kereskedők nem lesznek, nem lesz kereskedelem. Ezt érezve majdnem az egész törvényhozás, meleg pártolással vette Szabó Pál tervét.«⁷⁰ A körlevelet Kossuth szeptember 11-i vezércikkével kísérte, majd látva a kereskedői körök feltűnő tartózkodását, szeptember 21-én »Még két ellenvetés« c. vezércikkében igyekezett őket meggyőzni az alakulás szükségességéről. »A társaság munkásságát nem szorítja Fiuméra, munkálkodásának azon szerencsétlen esetben is volna mezeje, ha közlekedési eszközeink a jelen szomorú karban maradnának.« Arra az ellenvetésre, hogy a társaság munkaköre sokkal szélesebb, mintsem azt betölteni képes, és hogy jobb lett volna kevesebb üzletágra szorítkozni, azzal válaszolt, hogy ki kellett tűzni az egész célt, hogy válogatni lehessen.

A részvényjegyzés mégsem ment a kívánt ütemben. A kereskedők eleinte feltűnő tartózkodást mutattak, mert inkább versenytársat, mint segítő társat láttak a Társaságban. Az év végéig aláírt 443 000 Ft névértékű részvénytőkéből mindössze 15 000 Ft-ot jegyeztek kereskedői részről, nem számítva Szabó Pál jegyzését. Ebből Ullmann Móríc egymaga 10 000 Ft-ot.⁷¹ A pozsonyi első összejevetelen jelen volt őt ottani kereskedő közül csak Schertz Fülöp lett a társaság részvényese. Igen jellemző a komáromi Biztosító Társaság igazgatójának negatív válasza, amelyben sajnálattal közli, hogy minden törekvés ellenére a Magyar Kereskedelmi Társaság iránt kevés érdeklődés mutatkozik, és kivéve azt a néhányat, akik a Biztosító Társaság közgyűlésén az ívre magukat feljegyezték, nem sikerült sem a Társaságot, sem annak egyes részvényeseit az aláírásra rábírní.⁷² Pedig a komáromi Biztosító Társaság, amely a dunai hajók és rakományaik biztosításával foglalkozott, az ország legjelentékenyebb terménykereskedőinek alapítója volt. Mégsem lehetett rájuk számítani a Magyar Kereskedelmi Társaság létre-

hozásánál. A dél-magyarországi kereskedelem egyik centrumába, Bajára küldött aláírási íveken pedig csak egyetlen egy jegyzést lehetett elérni.⁷³ Így tehát az első Kereskedelmi Társaság alapításának nemesi vezetés alatt kellett végbemennie.

Közben a kormány megkerülte az engedélyezés tuskés kérdését. A Helytartótanács ugyanis szeptember 25-én azt az álláspontot foglalta el, hogy a társaság tisztán kereskedelmi jellegű alapítás, ennél fogva működéséhez elegendő, ha magát a Váltótörvényszéknél bejelenti.⁷⁴ Ez már akkor meg is történt. Az udvari kancellária november 2-án ezt a formulát készségesen magáévá tette,⁷⁵ így tehát nem volt szükség formális engedélyokmány kiadására.

Bár a Társaság körlevelére nem sok válasz érkezett, még az év folyamán, december 3-án meg akarták tartani az alakuló gyűlést Pozsonyban. Az elnöklő Vay Ábrahám elismerte, hogy a felhívás kinyomtatásának akadálya miatt a szétküldés csak későn történhetett meg, ennek következtében az aláírások nem emelkedhettek a remélt összegre. A közgyűlés napjáig csak 365 000 Ft-t írtak alá. A megalakulást azonban ennek ellenére sem lehetett halasztani — hangsúlyozta Vay —, mert nem tanácsos a részvényeseket bizonytalanságban hagyni és a befizetett tőkét használatlanul hevertetni. El kellett osztatni a kétségeket, az aláírt összeg elegendő a Társaság munkaköre több ágának megszervezésére. »A megszületett gyermek az anyának ápoló karjai között megerősödhetik, de a meg nem született gyermeknek nincs jövője.« Az alakuló közgyűlés elhatározta, hogy 1844. június 1-én okvetlenül meg fogja kezdeni működését: ha az országgyűlés még együtt lesz, akkor Pozsonyban, különben Pesten, 1844 májusában rendkívüli közgyűlést kell tartani, amelyen megalakítják a választmányt, két új igazgatót választanak és kitűzik a részvényérték első 15 százalékának befizetési határidejét, végül meghatározzák a munkatervet.⁷⁶

A kormányhatósági üldözés tovább fokozódott az ideiglenes alakuló gyűlés után. A pesti könyvvizsgálók, akik a társasági program engedély nélkül történt kinyomtatása miatt szigorú dorgálásban részesültek, a szabályos megalakulás után is meg akarták akadályozni a társaságot a sajtó igénybevételében. Az alakuló közgyűlés után két hónappal a Pesti Hírlap közzé akart tenni egy értesítést arról, hogy Moson megyében kilencen írták alá a részvényjegyzési ívet. Ezt a cenzúra nemcsak kitörölte, hanem megtiltotta a társaság nevének megemlítését is, írásban adván a Pesti Hírlap szerkesztőjének tudomására, hogyha volna is nála valamiféle cikk, amiket eddig cenzúrált és kinyomtatni engedett, ezután ne merészelje közzé tenni, különben még a hírlapot a posta útján is lefoglaltatja. Utóbb kijelentette még, hogy a legfelsőbb helyen nem engedélyezett egyesületekről, mint pl. a Kereskedelmi Társaság, az Iparegyesület, a Kisdédóvó Egyesületek, de még a Kisfaludy Társaság is, a hírlapokban annyira nem szabad írni, hogy még csak nevük említése sem engedtetik meg. Hozzátette, hogy ezt a tilalmat a legfelsőbb parancsra foganatosítja, és hogy hasonló utasítást

kaptak a többi lapok is.⁷⁷ A Kereskedelmi Társaság ez ellen Kossuth tollából származó feliratot intézett az országgyűléshez. Rámutatott arra, hogy a kereskedelmi társulatokról szóló törvény értelmében a Magyar Kereskedelmi Társaság már bíróilag kereskedelmi természetűnek szankcionáltatott. Ha már most az alapszabályoknak, az aláírási felhívásoknak hírlapok útján történt közhírül adása után a társaság ezentúl meggátoltatik közgyűlései tartásának hírlapok útján való közlésében, nemcsak a részvényesek meghívása válik lehetetlenné, de még a jelenlevők határozatai sem emelkedhetnének érvényességre az alapszabályok értelmében és így a társaság már kezdetben tönkrejut, még mielőtt működéséhez foghatott volna. A vezetők pedig a közbejött akadályokról mit sem tudó külföld előtt a szerteszórt rágalmakat hallgatással tűrni és védelem nélkül szenvedni kényszerülnek, miután a cenzúra még a közbejött tilalmat és így a közgyűlés meg nem tarthatásának okát sem engedi megemlíthetni.

Kossuth felterjesztésének meglett az eredménye. A cenzúra visszavonult és a társaság működésének megkezdése már a sajtó nyilvánossága előtt ment végbe.

5. Sikerek és nehézségek

A szervezkedés nehézségeinek leküzdése után 1844. május 5-én tartották meg az alakuló közgyűlést Pozsonyban, az alsótábla ülés-termében. Előző napon Széchenyi feljegyezte naplójába,⁷⁸ hogy elment Batthyány-hoz, ahol Kossuthot, a fiumei kormányzót, Zsedényit, Bezerédj és Szabó Pált találta együtt, akik a Kereskedelmi Társaság ügyéről tanácskoztak. Batthyány másnap igyekezett Széchenyit rábírní a csatlakozásra, de ő 18-án Batthyányinak kitérő választ adott.⁷⁹ Az alakuló közgyűlésen 1132 részvény tulajdonosa jelent meg, így tehát az év első hónapjaiban még 246 részvényt lehetett elhelyezni, főképpen pesti kereskedői körökben. Az első üzleti év végéig még 128 részvényt írtak alá. Az alakuló közgyűlés Batthyány Lajost választotta meg a társaság elnökéül, igazgatóvá Szabó Pált, választmányi tagokká Kossuth Lajost, Szentkirályi Mórict, Valero Antalt, Robitsek Józsefet és Liedemann Frigyeszt. A választmány tehát két politikusból és három pesti kereskedőből állt. Blackwell, aki mindenről tájékoztatta az angol nagykövetet, jelentéséhez⁸⁰ bizalmatlanul hozzábiggyesztette a »Nous verrons!« tar-tózkodó megjegyzést.

A társaság megalakulását nemcsak az ellenzéki sajtó, de még a széchenyista Világ is lelkesen üdvözlölte:⁸¹ »Részünkről azon őszinte óhaj-tással adjuk át ezeket a közönségnek, hogy ezen intézetben, melynek létesülése után szinte régidőtől fogva forró imádság epedett a magyarok ajkáról... feltalálja nemzetünk a hon jobbléte egyik hat-hatós emeltyűjét. Hogy a Társaság állani és díszleni fog, arról kezeséget adnak elnöke, igazgatója és választmányi tagjai«. A konzervatív sajtó nemcsak a megalakulás időpontjában, hanem egyelőre tovább is rokon-

szenvezett a Kereskedelmi Társasággal úgyannyira, hogy amikor az Augsburger Allgemeine Zeitung a Védegyletet támadva 1844. nov. 5-i számában azt írta: »Felőle is nemsokára azt lehet mondani, mint a Magyar Kereskedelmi Társaságról, hogy ti. boldog emlékezetű« a »Jelenkor« erre azt jegyezte meg; »Fennáll a Társaság, sőt előre is halad, ameddig a mostani igazgatóság és választmány, vagy ehhez hasonló értelmiségű és becsületességű kormányzás intézi ügyeit.«⁸²

Az első közgyűlés után az alapszabályokat átdolgozták. Ez az alapszabálymódosítási művelet annál fontosabb, mert a kidolgozására kiküldött bizottság munkáját Kossuth Lajos szövegezte.⁸³ Felfelé annyi engedményt tettek, hogy a nádor és a kancellária által kifogásolt »önálló nemzeti« jelzést kihagyták a társaság célját tartalmazó paragrafusból. A bizottság jelentése ellene van annak, hogy a társaság egyelőre osztalékot fizessen. Addig, amíg az egész részvénytőke be nincs fizetve, szükséges, hogy az osztalék által az amúgy is csekély erő ne csökkenessen, sőt inkább »az osztalék tőke a lehetőségig gyarapíttassék és ekként az intézetnek szilárdabb hitel szereztessék«. Ez a javaslat végül nem ment keresztül, ami kitérül abból, hogy a társaság már az első üzleti év végén kamatot is, osztalékot is fizetett a részvényeseknek. Az alapszabálymódosítás túlnyomó nagy részében formalisztikus vagy stiláris jellegű. A változtatásoknak nem lett gyakorlati jelentősége, az igazgatásra vonatkozó módosítás kivételével. Igen nagy fontosságot kell azonban tulajdonítani a társaság vezetésére vonatkozó szakasz gyökeres megváltoztatásának. Erről a Kossuth szövegezte megokolás a következőket mondja:

»A kereskedés természetében fekszik, hogy az kollégiális, vagy testületi ügyvitelt nehezen tűr. Örökös gyűléskedés útján kereskedni nem lehet. Ügyde viszont a Társaságok természetében fekszik, hogy egyes ember belátásának vagy szerencséjének egész létüket minden ellenőrzés nélkül alá nem rendelhetik. E két tekintetet összhangzásba hozni vajmi nehéz... Azt mondani: bízunk mindent egy emberre, de vessük őt szoros felelősség alá, kereskedői téren nem elegendő... Az igazgatóság álljon egy igazgatóból, ki mellé a választmány az igazgató megegyezésével választandó két helyettes cégvezetőt nevezzen... Azonkívül legyen a Társaságnak hét tagból álló felügyelő választmánya. Az igazgató intézi a Társaság ügyvitelét, de felelősséggel tartozik, hogy az alapszabályokhoz és a választmánytól időnként nyert utasításokhoz magát szorosan alkalmazandja... Köteles a választmánynak legalább havonként előterjesztést tenni, miszerint ez normatív utasításokat ad-hasson és ha kell az igazgató felelősségét valósíthassa. A választmány hatósága tehát a felügyelés és ellenőrzés tisztjét foglalja magában...«

Ebből látszik, hogy a módosított alapszabály a tulajdonképpeni hatalmat a társaság egyedüli igazgatójára ruházta át, a másik két igazgató a helyettes cégvezetői hatáskörrel volt kénytelen megelégedni és a választmány jogkőre alig valamivel haladta meg a későbbi részvényjogban megszabott felügyelőbizottság hatáskörét. A társaság további

működése is azt mutatja, hogy a választmány még az alapszabályszerű ellenőrzési jogát is nagyon kevésbé gyakorolhatta. Nem is lehetett a választmányi tagoktól állandó együttműködést követelni, hiszen tilos volt, hogy ezek fizetést húzzanak. A választmányi tagok csak a részvényeik, illetve ezeknek osztalékai erejéig voltak érdekelve, épp úgy mint az egyszerű részvényesek.

A módosított alapszabály ily módon diktátor vezérigazgatót teremtett, míg a részvénytársaság többi szerve csak formálisan létezett. Ezt a sajátos hatalommegosztást az alapszabályokban simán keresztül lehetett vinni, mert az első magyar törvény az 1840: XVIII. tc., amely a részvénytársaságról szól, ezeknek szervezetét és működését illetően úgyszólván semmit sem írt elő, mindezeknek a rendezését az alapszabályokra bízta, amelyek tekintetében csupán az volt a megszorító előírása, hogy ezek nem lehetnek ellentétben a fennálló törvényekkel. A teljhatalmú vezérigazgató típus megteremtése tulajdonképpen csak elébe vágott a késői kapitalizmus fokán kialakult gyakorlati helyzetnek, amikor a tényleges hatalom a társaságoknak a kereskedelmi törvényekben megállapított szerveiről a vezérigazgatóra, a »manager«-re szállott át.

Az igazgató, aki a módosított alapszabályokban szinte korlátlan felhatalmazást kapott, a győri származású ifj. Szabó Pál lett. Mint rossz tanuló apja gyakorlati pályára adta. A kereskedelmi érzéket eláruló ifjú előbb Hamburgba, majd Triesztbe ment, ahol hamarosan társa lett De Angeli exportőr kereskedőnek. Szabó vagyonos atyja fizethette be fia tőkerészesedését. 1841-ben Magyarországon tett rokoni látogatása során ismerkedett meg Kossuth eszméivel, majd Triesztből figyelte a magyar eseményeket, végül felajánlotta Kossuthnak, hogy közgazdasági cikkeket ír a Pesti Hírlap számára.

Szabó jelleméről és képességéről ebből az időből két forrásunk van. Az egyik Blackwell jelentései, akit Szabó Pál Pozsonyban 1843 nyarán szinte minden nap meglátogatott.⁸⁴ Blackwellben Szabó ügyes és értelmes fiatalember benyomását keltette. Terveit ugyan előbb még fantasztikusnak mondta, utóbb már álláspontját módosította, de hozzátette, hogy a Kereskedelmi Társaság jövő igazgatójának nem ártana pár hetet a londoni Cityben tölteni. Szabó már Blackwellel közölte braziliai liszt- és zsákkiviteli terveit, elmondotta neki, hogy Angliában ügynöke van, aki a londoni üzletvilágot rá fogja venni a Magyar Kereskedelmi Társaságban való érdekelttség vállalásra. Ebben Blackwell erősen kételkedett. Pulszky Ferenc is megemlékezik róla.⁸⁵ »Szabó csinos, intelligens kinézésű, rendkívül magas termetű ember, aki szép szavaival és ügyes előadásával nyerte meg Kossuthot.« Alig akadhatott más jelölt az igazgatói állásra, hiszen a pesti piacon nem működött olyan kereskedő, aki a világforgalom gócpontjaiban szerezte meg képzettségét, ezenfelül egy nagy külföldi cég sikeresen dolgozó társtulajdonosa lett volna. A társaság nemzeti célkitűzéseiből is következett, hogy erre a feladatra a pesti cégek nem magyar származású főnökei között nem találhattak alkalmas egyént.

1844. július 10-én indult meg a Társaság gyakorlati munkája, de már jóval előbb szétküldötték a nyomtatott körleveleket a külföldi kereskedőkhöz, közöttük Borchardt J. L. moszkvai céghez, amelynek bizományi üzletre ajánlkozó válaszlevele töredékben megmaradt.⁸⁶ Mindjárt kezdetben jó hírek terjedtek el az üzletekről. Széchenyi október 14-én naplójában feljegyezte, hogy »a kereskedelmi társaság ragyogóan megy«, de kérdőjelet tett a mondat után. November 28-án megismétli: »A kereskedelmi társaság prosperál!!!«⁸⁷

A társaság első nagy üzletének eszméje Breuls antwerpeni ügynöktől származott, aki 1844. május 4-én tudatta, hogy Belgiumban igen rossz repcemag-termés várható, és minthogy Fiuméből jó magyar repcét 5 Ft-ért per star (egy star = 61,6 kg) ajánlanak, ez olyan mérsékelt ár, hogy ilyen feltétellel lehetséges lesz Belgiumban az árut elhelyezni.⁸⁸ Breuls, aki egy oroszországi cégnek belgiumi eladásait intézte, fix ajánlat mellett vállalkozott 20 000 star magyar repce eladására.⁸⁹ A belgák ugyanis — mint kifejtette — csak fix ajánlatot fogadnak el, mert az olajosmag-vásárlást azonnal követi egy arányos mennyiségű olaj eladása, a kockázat kiküszöbölése érdekében. Az első vevő, Badert brüsszeli olajgyáros 6000 start kötött le 5 és egynegyed forintos áron.⁹⁰ Nem volt azonban ezzel megelégedve, mert egy trieszti cég 5 Ft-ért vásárolt részére repcét.⁹¹ Az ügynök is méltatlankodott, mert Szabó ígérete alapján egy másik belga cégnek megígérte, hogy olcsóbban fogja kiszolgálni, mint bármely trieszti kereskedő és mégis a Pestre érkezett belga kereskedőnek Szabó egynegyed forinttal drágább ajánlatot tett.⁹² Zavarta a sima üzleti kapcsolatokat, hogy a Kereskedelmi Társaság csak kötelezettség nélküli ajánlatokat tett. Nem felelt meg a társaság által tett búzaajánlat sem.⁹³ Hogyan is mehetett a magyar búza Belgiumba, amikor még a fiumei malom is 12 hajórakomány búzát rendelt Odesszából.⁹⁴

Bár az első üzlet nem nagyon sikerült, Breuls mégis rövidesen 2500 star repcét kötött le, most már 5 Ft-os áron. A vételár rembours hitellel három hónapra volt esedékes egy amszterdami banknál.⁹⁵ Az első, sajnos nagy részben elégett üzleti elszámolásból megállapítható, hogy Breuls november 20-ig 18 000 start vett át 92 250 frank értékben, amiből azonban 12 000 start belga raktárakban kellett tároltatni, mert az áru orosz szállítmányok érkezésének hírére pillanatnyilag eladhatatlanná vált. A vevők ennek következtében nagyobb áresésre számítottak, ami azonban nem következett be. Erre a legnagyobb belga olajgyáros, D. Verbis 18 000 star magyar repcét kötött le, és még 25 000—30 000 star elhelyezésére volt kilátás. A számlaérték kiegyenlítése úgy történt, hogy a Kereskedelmi Társaság a belga cégek számlájára két párizsi bankházra: Todros Frères és Fould Oppenheim cégekre váltót intézvényezett.⁹⁶

A társaság repce-üzletei közül a legérdekesebb, nem csupán kereskedelemtörténeti, hanem a feudalizmus válságának tetőpontján álló magyar földbirtokos osztály anyagi helyzete megítélése szempontjából

egy zöldhittel kapcsolatos határidős ajánlat.⁹⁷ Ennek szövege éles fényt vet az ilyen természetű spekulációkra. »A mi földbirtokosaink — mondja a társaság ajánlata — fényűző életmódot szeretnének folytatni, de minthogy nem gazdagok, mindig pénzzavarban vannak, főképpen télen. Igen előnyös üzlet tehát termésüket nevetségesen olcsó áron (à de vils prix) lekötve, az idény elején nekik aratási lejárattal előlegeket adni. A termés betakarítása után ezt a lekötött áron kötelesek szállítani, vagy pedig a kölcsönt 6% kamattal és 4—5% prémiummal visszafizetni. Ez utóbbi eset azonban *sohasem* következik be, mert a földesúrnak nincs annyi pénze, hogy a tőkét 10—11 százalékkal megtévezve visszafizesse. Ha mégis megteheti, akkor a legtisztességesebb (sic!) és legtörvényesebb módon 10—11 százalékot jövedelmez a pénz, különben pedig az árut mélyen a piaci ár alatt lehet megszerezni. Azt hisszük, ez a művelet különösen megfelelne az Önök gazdag spekulánsainak. Ezért ajánlatot teszünk az ún. prémium üzletre vonatkozólag a következő évi repcetermést illetően. A mi pénzügyi helyzetünk lehetővé teszi, hogy az előleg legnagyobb részét magunk folyósíthatjuk, az Önök megbízóinak csupán egy forintot kellene nekünk előlegezni, ami felett mi három hónapon át rendelkezhetnénk. Magunk részére csupán 2-2% delcrederet és jutalékot kötünk ki, hogy könnyebbségünk legyen a tárgyalások folytatására. Ezen az úton lehetséges lenne, hogy Fiumében hajóba rakva 4 és fél forinton kivitelezhessük a rendeléseket...«

A terményuzsora üzletnek e kiáltó példájáról szóló levélnek további része, sajnos elégett. Fel kell tételeznünk, hogy Szabó Pál ezt az uzsorával fedezett üzleti ajánlatot a Társaság élén álló közéleti férfiak háta mögött tette. Az ötlet a belga üzletembereket is meglepte. Breuls annyira eredetinek tartotta a tervet, hogy arra kérte Szabót, tartsa az ügyet teljesen titokban: »Így ez az üzleti eljárás nem válik általánosan tudottá és ezáltal fenntartunk magunknak egy utat drágább magvak elhelyezésére«. Ezzel szemben Badart nem volt hajlandó a prémiumüzletbe belemenni, bármilyen nagy nyereségre is volt kilátás, attól tartva, hogy egy évnél hosszabb tartamra köti le tőkéjét.⁹⁸ Végül is mind Badart, mind Verbist 25-25 000 star repcére adott megbízást 4 és fél Ft-os áron a prémiumüzlet megkötése mellett, az üzletek mégsem jöttek létre. Breuls előre megmondta aggodalmát a megbízás-adás utóiratában: »Az egész dolog homályos és teljesen az Önök előadásán alapszik. Ha a repceár közben felmegy, mindig akadhat valaki, aki a termelőnek kölcsönt ad az előleg visszafizetésére és mégis olcsón kaphatja meg az árut. Ezzel az egész üzlet célját téveszti, mert a földesúr a repcét csak akkor engedi át, ha az ár leesné.«⁹⁹ Csakhamar végetért a magyarországi repce kiviteli lehetősége is. Az erőltetett belföldi vásárlások a repce árát 8 Ft-ra szöktették fel,¹⁰⁰ ilyen ár mellett pedig az exportképesség megszűnt. A társaság a hazai kínálat elapadása miatt Danzig környékén és Brajlában a magyarországinál olcsóbb áron vásárolt repcével fedezte szállítási kötelezettségét.¹⁰¹ Végeredményben 83 000 mérő repcét szállított a társaság a belga piacra és ezen 26 000

Ft tiszta nyereséget ért el.¹⁰² Jellemző a feudális gazdálkodás elmaradottságára, hogy egy aránylag nem nagy összegű folyamatos felvásárlás az árat kétszeresre fokozta fel. A repcén kívül olajat szállított Stájerországba, Anton Klauser gratzi cégnek,¹⁰³ és lucernát Prágába a Bunzel J. G. cégnek.¹⁰⁴

Legszebb eredményének a társaság a brazíliai borexportját tartotta. Négy láda vörös villányi és három hordó szekszárdi bort szállítottak Rio de Janeiróba. Az ügynök jelentése szerint a magyar bor kibírta az egyenlítő alatti szállítást, jó állapotban érkezett, eladható, de asztali bornak kissé drága. Az ügynök tokaji bort is kért, csinos palackokban.¹⁰⁵ Amint a belgiumi repcekivitel, úgy a brazíliai üzletet is Breuls javasolta,¹⁰⁶ nemcsak borra, hanem lisztre, zsákvaszonra és papírra vonatkozólag is. A küldemény Antwerpenben került berakásra, nem mint a társasági jelentés állította, hogy Fiumében a társaság hajójának egyikén!

Megkísérelte a társaság a dohánykivitelt is. Ennek főnehézsége abban állott, hogy a magyar dohánytermést több évre lekötve tartotta az osztrák kincstár, a Sina bécsi bankház és a pesti Wodianer cég.¹⁰⁷ A dohányüzletben megkíséreltek egy szállítást Algírba, Marseille-be, Genuába és egy francia cégtől azt az ajánlatot kapták, hogy szállítsanak dohányt közös számlára a francia kormánynak.¹⁰⁸ Ennek az üzletnek létrejöttéről további adat nincs. Franciaországi kapcsolatra mutat viszont a bécsi francia nagykövetség útján kézbesített négy marseille-i váltóóvás.¹⁰⁹ Kapott a társaság borszállítási ajánlatot angliai rendeltetéssel, de a megismételt ajánlatra sem érkezett Pestről válasz.¹¹⁰

A megmaradt levélanyag már nem terjeszkedik ki azokra az egyéb üzletekre, amelyekre a társaság első évi jelentése utal. A fiumei malomból kísérlet céljából lisztet szállítottak kisebb mennyiségben Afrikába és ennek elhelyezéséből azt remélték, hogy a forgalomnak ez az ága lesz a leginkább hasznalhajtó üzlet. Voltak rendelések mustármagra, disznózsírra, szalonnára Marseille-ből és Algírból. Panaszkodott azonban a társaság, hogy bár a lapokban is hirdette, hogy »határtalan« rendeléseket kaptak, mindennek ellenére egyetlen földbirtokos sem szállított, sőt az árak annyira felugrottak, hogy nem voltak képesek nagyobb mennyiséget összeszedni. Zsírrendeléseikre az árak felszökése miatt 3000 mázsánál többet nem lehetett összevásárolni, úgy hogy a vezetőség közgyűlési jelentésében azt a meggyőződését fejezte ki, hogy hazánkban a búzán és boron kívül nincs terményfeleslege, vagy ha van, a felvásárlást nyereséges áron nem lehet lebonyolítani. Egy olaszországi szeszrendelést áru hiányában nem tudtak teljesíteni.¹¹¹

Iparcikk kivitelüket illetően említést érdemel két bútorszállítmány Bukarestbe. A bútorokat a pesti Bútoros Egyesülés készítette a társaság kezdeményezésére. Az elszállítás előtt ezeket közszemlére is kiállították az Ilkey-házban. A két hajórakomány bútor az első nagyobb szerű magyar iparcikk szállítmány volt román területre. Bár a költség az érték 25 százalékára rúgott, mégis számottevő, a belföldi

értékesítési lehetőség mellett elérhető haszon kétszeresét tevő eredménnyel járt az üzlet. Egy fél év múlva újabb szállítást bonyolítottak le a román fővárosba, ezúttal a bútorokon kívül borításukra való honi gyármányú szövetet, kemencéket, ez utóbbiakat a fejedelemnek építés alatt álló palotája részére.¹¹² Nyoma van még egy láda herendi porcelán kiszállításának.¹¹³

A kormányzat megakadályozta a társaságot abban a törekvésében, hogy a kőszegi posztókészítő iparosokkal közvetítő viszonyba lépjen és így ezáltal készítményeiket a pesti piacon forgalomba hozhassa. E kapcsolat létesítését Kossuth, mint a Védegylet igazgatója kezdeményezte a társasághoz intézett 1844. november 9-i levelében. Fontosságánál fogva teljes szövegében közöljük ezt az eddig ismeretlen kéziratot:¹¹⁴ »Schöpf József Kőszegről, Schwarz Károly ottani posztósnak ipa és társa, kinek eszközlésére a kőszegi posztósok nemcsak tolnai és zalai, hanem több törvényhatóságok szükségeinek (itt egy szó kiegészítve) is elvállalá, most avégett lévén Pesten, hogy az Országos Védegylettel érintkezésbe lépjen, jelentette nekem, mikint bizonyos Gruber nevű itteni kereskedőnél a Sebestyén piacon mintegy ezer pft áru nadrág kelméket tett le bizományul már néhány hónap előtt, melyeknek eladására Gruber úr ügyetlennek látszik lenni, mert egy lépést sem tőn arra, miszerint a közönség tudhassa, hogy nála ilyesmi kapható. Schöpf tehát tőle áruját visszavonni akarja és nem is hajlandó magát [égési hiány] kereskedővel több ilyenmő viszonylatba [égési hiány].«

»A hazai műipar érdekében vagyok bátor tehát a tisztelt igazgatósághoz fellépni, ne terhelteessék, minthogy még ipari műcsarnokunk nincs, magának ezen áruról tudomást szerezni, miszerint ha Schöpf e napokban a magyar kereskedelmi társaságot utasításom következtében a bizomány elvállalására és némi előlegezésre megkérni találná, neki határozott válasz adassék.«

»Én azt hiszem, hogy ily speciális bizománynak elvállalása és ki- hirdetése legcélszerűbb eszköz volna az iparműcsarnok felállítása körül, mint némelyek hiszik, fennforgó nehézségeknek tetleges gyakorlattal megelőzésére. Tisztelettel stb. Pesten, november 9-én 1844. Kossuth Lajos s. k. mint az Országos Védőegylet igazgatója.«

Kossuth kérésének a társaság természetesen sietett eleget tenni, és üzletet bérelt a Városház téren a kőszegi posztók értékesítése céljából. Erre a pesti kereskedők grémiuma panasszal fordult a városi tanácshoz, amely a nádor utasítására a beadványt a helytartótanács- hoz terjesztette fel.¹¹⁵ A kereskedők panasza szerint »a Társaság a tanács tudta ellenére folytatta ezt a kereskedési üzletét, mert a Váltótörvényszéknél való bejegyzés nem ad jogot e kereskedés megkezdésére, főként nem olyan kereskedésre, amelyet ugyanott számos adózó kereskedő üz. De különben is a társaság csak olyan, egyenesen külföldre irányzott nagyszabású kereskedelmi vállalatokat tűzött ki maga elé, melyek az egyes kereskedők erejét meghaladják, mégis a piaci kalmárkodásra alacsonyítja magát.«¹¹⁶ A társaság ezzel szemben Batthyány Lajos alá-

írásával ellátott jelentésében arra hivatkozott, hogy a panaszolt eladás folytatására alapszabályai 33. §-a értelmében jogosított, eszerint ugyanis minden, Pestre bizományul küldött mindenféle gyármű cikkek és termények eladását eszközölheti és evégre nyílt áruraktárt tart. A törvény pedig a részvénytársaság megalakulását csak a Váltótörvényszéknél való bejelentésre kötelezi.¹¹⁷ A Helytartótanács azonban kedvezőtlen döntést hozott. Kimondotta, a társaság főcélja lévén nagyobbsszerű vállalatok alapítása és folytatása és az alapszabályok idézett szakasza csak a betároltatásra és nem pedig a helybeli árusításra vonatkozik, ezért meghagyja, hogy a városi tanács a társaságot »munkálkodásának önszabta határai pontosabb betartására utasítsa«. Ily módon a kormányhatóság nemcsak a községi posztosok készítményeinek forgalmazásától tiltotta el a társaságot, hanem elvi döntésével elébe vágott annak is, hogy más manufaktúra jellegű vállalkozások cikkeinek terjesztését kezébe vehesse.¹¹⁸

A társaság foglalkozott egy gyapjúmosó vállalat létesítésének tervével is. Erre mutat Jusa brünni nagykereskedőnek levele.¹¹⁹ Ővele kívánták a vállalatukat finanszíroztatni. Jusa késznek mutatkozott ugyan 40 000 Ft-tal hozzájárulni a vállalkozáshoz, de olyan jogokat követelt a vállalat vezetésében, ami a további levelezést — úgy látszik — elvágta.

A kb. 224 000 Ft befizetett tőkével elért eredmények mellett a nehézségek nagyok voltak. Súlyos közlekedési akadályokat kellett leküzdeni. A szállítási zavarok pl. annyira késleltették a repcének külföldre való szállítását, hogy nyolc hónapig feküdt a pénz a küldeményben. Vasúti összeköttetés híján nagyon nehéz Fiumén át szállítani. Ha magas a Száva vize nem hajózható a folyó, ha lepad, annál kevésbé. Ha Boszniában zavarások törnek ki, akkor a határőrvidéki katonák akik egyzersmind fuvarosok, nem vállalhatnak fuvar Károlyvárostól Fiuméig. »Ahány megye, ahány város, annyiféle mérték Fiumétól Ung megyéig. Fiumében star szerint mérnek, Károlyvárosban kisebb a véka a pozsonyi mérőnél. Sziszeken nagyobb. Ha számlát kap a külföldi Magyarhonból, visszariad a sokféle mértéktől. Kőből, kila, véka, pesti, pozsonyi mérő és mégis mind különböző mérték, valóságos hydrája a forgalomnak.«¹²⁰

A társaság első üzleti évéről tárgyaló közgyűlés elé a választmány önelégült jelentést terjesztett.¹²¹ »A társaság hitele nemcsak Európa szerte, hanem a távolabbi világrészekben is meg van alapítva. Ezen hitel okozá, hogy ámbár még 2624 részvényünk nincs kibocsátva, mégis jónak véltük a részvénykibocsátást ideiglenesen felfüggeszteni, mert az ügyvitel kedvező állapota mellett hitelünknel fogva olcsóbb erővel rendelkezhetünk, mint mellyel az alaptőke szaporodás nyújthatott volna. S így nem tartottuk méltányosnak olyanokat osztosztatni a nyereségben, kik, midőn intézetünk mégcsak keletkezendőben vala, megvonták tőlünk csatlakozásukat... 9804 pft költség és a befizetett alaptőke 5%-os kamatainak kielégítése után 16 698 pft tiszta nyereséget mutat

mérlegünk és ebbe még azon nyereség nincs befoglalva, mely a még tengerparton lebegő repceből társaságunkra néz, mely egyedül a jövő évre már legalább annyi nyereséget nyújt, mint amennyit a lefolyt évre kimutatánk. Ennek érdeme legnagyobb mértékben nem a választmányé, hanem Szabó Pál ügyismeretének, szilárd becsületességének, fáradhatatlan ügybuzgalmának tulajdonítható. A választmány javasolta, hogy $7\frac{3}{4}\%$ osztalék fizetessék és 22 000 Ft pedig a tartalékba helyeztessék.

6. A válságos évek

A nem várt mértékű osztalék kedvező benyomást tett a közvéleményre. Az 1845. augusztus 30-án tartott közgyűlés lelkesedéssel vette tudomásul a választmány jelentését. Elnökül újra Batthyányt választotta meg, a választmányt átalakította. Kossuth és Szentkirályi megtartották választmányi tagságukat, új tagok lettek Burgmann Károly, Ilkey Sándor, Kunewalder Fülöp és Nádosy István nagykereskedők. A választmány azonban ezentúl a módosított alapszabály szerint csak utólag gyakorolt befolyást a vezetésre. »Az igazgatóság menten a collegialis nyűgeitől, szabad és önálló intézkedési képességgel van ellátva.«¹²² A közgyűlés után körlevélben közölték, hogy ezentúl Szabó egyedül ír alá.¹²³

A konzervatív sajtó még változatlanul rokonszenvezett a társasággal. A Budapesti Híradó így ír: »Örvendünk részünkről a szerencsés működésnek, sok sikert a vállalkozásoknak«, de hozzátette: »Óhajtanók, hogy ezen tisztos vállalkozó kereskedők koszorújában több nagyobb kereskedőnek nevét is olvashatnók.«¹²⁴ Tehát még mindig feltűnő a kereskedők tartózkodása a vállalattal szemben.

A kedvező mérleg okozta jó benyomás azonban lassanként kezdett eloszlani. Hírek kezdtek szállingózni a veszteséges üzletekről is, az igazgató nem kifogástalan eljárásairól. Ezekről Kossuth méltatlankodó levélben tájékoztatta Wesselényit. »... Csaknem minden vállalatunk sikerült és mégis... Nem képzelheted azon temérdek rágalmat, pletykát, alávaló bujtogatást, mellyel a pesti kereskedelmi kar az intézet hitelét aláásni folyvást törekszik... Már telelarmázták Pestet, hogy a társaság bukófélben van... A kombinálni nem tudó, félénk magyarra nem marad hatás nélkül és a szándékosan megrémített gyáváktól 75%-ával veszik össze az alávaló uzsorások a részvényeket.«¹²⁵ Széchenyi naplójának október 19-i feljegyzése szerint¹²⁶ Ullmann pesti bankár azt mondotta neki, hogy a társaság meg fog bukni, december 10-én pedig Fröhlich Frigyes nagykereskedő azt mondta, hogy a vállalkozás szétesik.¹²⁷

Valóban, a társaság adminisztrációja nem megfelelő. Az igazgató sokáig nem volt képes egy megfelelő második embert szerezni és már az első üzleti évi jelentés bevallotta, hogy egy repceüzletben a segédnek hibája 2000 Ft-os kárt okozott. Dresler londoni céggel áruszállítási

szerződést kötöttek, de a vállalt kötelezettségnek nemcsak, hogy nem tettek eleget, sőt Szabó durván válaszolt az angol cég leveleire. Dresler ezt megunta és megírta, hogy elégtételt vesz magának: a londoni és a liverpooli tőzsdék csarnokaiban ki fog függeszteni egy írást, amelyben Szabót megbélyegzi és mindenkit óv a Magyar Kereskedelmi Társasággal való kapcsolattól. A válaszmány erre Dreslernek kárpótlásul egy rozsüzletet ajánlott fel, amelybe beleszámította az előbbi veszteséget is. Ezzel akadályozta meg a megbélyegző kifüggesztést.¹²⁸

A spekulációs üzletek kezdtek túlsúlyra jutni, ezek közül három különösen szerencsétlen kimenetelű volt. Egy belgiumi téves jelentésre a repceüzletben veszteségek álltak elő. Egy rossz minőségű repceküldeményből 25 000 Ft kár származott.¹²⁹ Szerencsétlen spekuláció volt az is, hogy Ulm városával Szabó olyan ár mellett szerződött 15 000 mérő búza szállítására, amely már a szerződéskötés percében 1 Ft-tal olcsóbb volt a piaci árnál.¹³⁰

A megkárosítottak közé tartozott Wesselényi Miklós is, aki egy jelentékeny mennyiségű hamuzsír tételt adott bizományba a társaságnak. Szabó hanyagsága miatt az akkor pénzügyileg megszorult Wesselényit érzékeny veszteség érte, mert az árut nem adták el a rendelkezésnek megfelelő időpontban. Szabó mégis olyan hangon háritotta el a felelősséget, hogy Wesselényi emiatt Kossuthnál panaszkodott.¹³¹

Közben Szabó, hogy tekintélyét növelje, Mexico fiumei tiszteletbeli konzulja címére pályázott. A hozzájárulás megadása ügyében az udvari kancellária a nádort kérdezte meg, aki kedvezőtlen választ adott.¹³² Eszerint Szabónak trieszti nagykereskedői tevékenysége sem volt sikeres, közel állott a bukáshoz. A nádor szerint Szabó inkább képzeletbeli, mint reális spekulációkba fogott és politikailag a kormányellenes körökkel tart fenn kapcsolatot, ezért nem javasolja, hogy megkapja az exequaturt. Kár, hogy a nádor értesülésének forrása az iratokban nem szerepel. Ha a trieszti dolgokra vonatkozó állítás való lett volna, úgy kétségtelen, hogy a Szabó elleni támadások ezt már előbb kihasználták volna.

Az elterjedt hírek Batthyányt arra indították, hogy lemondjon az elnöki tisztről. Ezzel a gondolattal már — úgy látszik — 1846 elején foglalkozhatott, mert Széchenyi február 20-án naplójába jegyezte: ¹³³ »nem helyes, ha Batthyány leteszi az elnöki tiszteletét«. A válaszmányból való kilépését jelentette Kunewalder is. Az augusztus 27-i közgyűlésre tűzték ki az új elnök és a válaszmányi tag megválasztását, arra a közgyűlésre, amely a második üzleti év mérlegét volt hivatva tárgyalni. A közgyűlés időpontja drámai események találkozása volt. Egy héttel azelőtt Kossuth visszavonult a Védegylet vezetésétől. Egy megrendítően kiábrándító mérleg került a közgyűlés elé, 84 000 Ft veszteség egyenleggel. Ennek okát főként a belföldi ügyfelek szállítási hibáiban és »galádságában« jelölte meg az igazgatói beszámoló. Szabó egyben lemondott a korlátlan felhatalmazásról és előleges irányítást kért a jövőben.¹³⁴

A családott közgyűlés a mérleg megvizsgálására Kunewalder, Liedemann és Valero részvényeseket küldötte ki. Szabó a vizsgálat során akadémikus magatartást tanúsított, a felvilágosításokat megtagadta, úgyhogy a bizottság végül is kizárta a tárgyalásokból. A mérleg felülvizsgálása 19 000 Ft-tal nagyobbknak találta a veszteséget és ugyancsak 19 000 Ft követelést kétesnek talált. Az igazgató ügyviteléről pedig megállapította, hogy az »tudatlan, gyakorlatiatlan, könnyelmű és irreális...¹³⁵ Be nem vallott kötelezettségekbe bonyolította a társaságot, sőt a mérleget is mintegy 35 000 Ft-ig hamisan készítette. Kossuth elkeseredett hangú levélben értesítette Wesselényit Szabó viselt dolgai-ról: »Szabó Pál nem mondom, hogy gazember, sőt azt sem hogy ostoba, hanem, hogy áltató, egész a hazugságig és hogy egy galád vén lotyóval való viszonya ítélőtehetségét zavarba hozta. [Erre vonatkozólag lásd a 229. oldalt is. Gy.S.] Mennyi morális kárt okoz nekünk ez az ember és nekem különösen, kinek ajánlása emeli őt, az ismeretlent e hatályos polcra és adá kezébe nagy nemzeti érdekek fogantyúját az leírhatatlan... 53 változó protestáltatott egy év alatt külföldön. Magánkereskedő ilyesmi miatt főbelövi magát. Szabó sohasem szólt a választmány-nak, miként áll hitelünk, azt hazudta jól, szilárdan, gyarapodólag. Speculatiókba ereszkedett, túl az összeg határán, kontroll nélkül az eladóra, még pedig csalárdságáról ismeretes eladóra bízta a szállítást és Trieszt-ből tudja meg, hogy a kenderkötelek belseje rothadt kóc. Börzei differentialis játékot űz... 25.000 pft kárpótlást fizet a nemteljesített szállítá-sért tudtunk és hírünk nélkül. Azt hazudja, hogy itteni producensek contractus szegése miatt nem volt képes kötelezéseit teljesíteni. Borzasztó dolgok. Mit csináljak ezzel az emberrel? Igazgató nem maradhat, az világos, nem is akar, de hol veszünk embert, alkalmasat? Mit csináljunk a társasággal? Az itteni kereskedők erőnek erejével fel akarják oszlatni. Csak azt ne, semmi áron.«¹³⁶

Kossuth töprengésének egy meglepő, új fordulat vetett véget. Szabó nem várta be a vizsgálat végét és Boldiny János útlevelel meg-szökött. Utólag kiderült, hogy Anglián keresztül New Yorkba érkezett.¹³⁷ Szabó szökése után a választmány Jankó Vincét bízta meg a vezetéssel, Dumcsa Döme vagy Weiss Bernát ellenjegyzése mellett. Ez az ideig-lenes vezetőség igyekezett többek között a Dresler londoni céggel és Ulm városával kötött kínos üzletek következményeit elhárítani. Novem-ber 8-ára rendkívüli közgyűlést hívtak össze, amelyen 125 részvényes jelent meg. Pulszky Ferenc elnökölt. A bizottság jelentése szerint a veszteség már 160 000 Ft-ra emelkedett és az aktívák ezáltal 201 324 Ft-ra csökkentek. Hat és fél órát tartó vita indult meg arról, hogy oszlas-sák-e fel a társaságot vagy sem. A többség a működés folytatása mellett szavazott, és Kossuthot, Dumcsát, Weiss Bernátot, Kunewaldert, Fröh-lichet és Nádosyt tették meg a választmány tagjaivá. Batthyány a megté-pázott társaság megmentésére sietett és megmaradt az elnöki székben.¹³⁸

A konzervatív párt, amelynek sajtója addig a legbarátságosabb formában foglalkozott a társaság ügyeivel, most frontot változtatott,

és a botrányból igyekezett politikai tőkét kovácsolni. A Budapesti Híradó egyenesen Kossuthot támadta:¹³⁹ »Hiszi-e még most is, hogy ő e korszak újjászületésére kiküldött Messiás és financier, kereskedő, vasútépítő, gyáros és politikus stb. és tetszése szerint minden, ami kell?« De támadja a nemzeti gazdasági mozgalmakat kezdeményező ellenzék is. »Nem látjátok-e végre urak, hogy egyedül a ti hasznavehetőségeket negáljuk... publicisták, prókátorok ne kereskedjete! Kereskedők, gyárosok ne politizáljatok.« Egy másik alkalommal pedig azt fejtegette hogy ezáltal az első magyar kereskedelmi társaság hitele az egész világ előtt kompromittálódik, hazánkban pedig a társadalmi tevékenység jövője. A Nemzeti Ujság is erősen kifogásolta a társaság ügyvitelét, az elhallgatást, »amely nemzeti kivitelünket kockáztatja és a kezelők homlokára bélyeget sűt.«¹⁴⁰ Ezeket a támadásokat jogosan bélyegzi meg Horváth Mihály.¹⁴¹ »Lehetetlen nem gáncsolni a konzervatívok azon túlzásait a pártgyűlöletté vált személyes ügyben, miszerint örömtől ragyogó arcokkal, mint valami örvendetes cselekményt hirdették a valóban országos csapást«. A támadásokkal a leghatározottabban a Pesti Hírlap szállott szembe, amelyet akkor már nem Kossuth szerkesztett. »Szabó nem a liberális párt, hanem minden elvű részvényesek akaratából lett teljes hatalmú igazgató. Szünjete meg tehát egy részvénytársaság, ha úgy tetszik egy kezdő nemzet botlását, egy párt rovására írni.«¹⁴² »Talán zárt testület volt a kereskedelmi társaság, amelynek részvényeseiül csak az ellenzék tagjai vétettek fel? A konzervatívok e befolyást miért nem használták arra, hogy a társaság vezetését alkalmasabb kezekre bizzák... Azon konzervatívok, akik Szabó jellemét ismerve a veszélyt előre tudták, mégis semmit sem tettek, valóságos bünt követtek el.«¹⁴³

Újabb rendkívüli közgyűlésre került a sor 1845. december 23-án. Ezen a Szabó elleni eljárásról döntöttek. Szabó apja azt az ajánlatot tette, hogy a fia szabálytalan eljárásából származó károkat megtéríti, ha nem indítanak bűnvádi eljárást. A veszteségből 30 400 Ft-ot tett a megszökött igazgató eljárásaiból származó károsodás. Ebből 6000 Ft-ra hátrahagyott vagyona nyújtott fedezetet, míg a többit atyja térítene meg. A válaszmány azon a véleményen volt, hogy a kár nem hűtlen kezelésből, hanem szabályellenes eljárásból származott, és nem olyan természetű, ami miatt bűnvádi eljárást kellene igénybe venni.¹⁴⁴ Ezt a javaslatot a közgyűlés elfogadta, annál is inkább, mert az ajánlat visszautasítása esetén a veszteség kipótólatlanul maradna és a válaszmányt kellene felelősségre vonni az ellenőrzés elmulasztása miatt.¹⁴⁵ Ezután hozzá kellett fogni a társaság újjászervezéséhez. Ebből a célból 1847. március 13-ára rendkívüli közgyűlést hívtak össze, amelyen megállapították, hogy új követeléseket nem támasztottak a társaság ellen és a vizsgálat nem erősítette meg azoknak az aggodalmát, akik az első évi nagy nyereséget is csak a hamis könyvvitel eredményének tartották. December óta sikeres ügyletek megkötésével a társaság vagyona 216 000 Ft-ra nőtt, annak ellenére, hogy egy 1800 frankos rozsszállítási és egy

13000 Ft-os kukorica szállítási veszteséget kellett fedezni.¹⁴⁶ Ezeket a részvénytőke is elismerte, amennyiben a társaság részvényeinek árfolyama, amely már 150 Ft-ig zuhant, már 164-re emelkedett, és a részvényesek hiánytalanul befizették az ötödik részletet, még az aulikus párthoz tartozó Vay Ábrahám is.¹⁴⁷

A vezetést a közgyűlés két igazgatóra bízta. Első igazgatónak Weinzierl Vincét, a Sina-ház magyarországi ügyvezetőjét választották meg. E nagy cégnél szerzett tapasztalatok azonban úgylátszik még egy családi vonatkozású alátámasztást is kívántak, mert siettek közölni azt is, hogy az új igazgató testvére egy alezredesnek és közeli rokona egy tábornoknak, tehát feltehető, hogy nem fogja becsületét kockáztatni. Második igazgató lett Thoma, a Wodianer-ház ügyvivője, aki addig Szegeden és Debrecenben működött. A választmány régi tagjai közül Kossuth, Dumcsa Döme és Weiss Bernát maradtak meg.¹⁴⁸

Közben tovább forrott a Szabó ügy. Bár a társaság nem indított bűnvádi eljárást, a kormány nem akarta lezárni az ügy aktáit. Majláth országbíró Apponyi kancellárhoz intézett jelentésében rámutatott arra,¹⁴⁹ hogy »a társaság, ha kármentesített is, a vétket el nem engedheti és ez nem lehet magánegyezkedés tárgya«. Nyilván a kormány politikailag is ki akarta volna használni Szabó ügyét, ha visszatért volna. A szökött igazgató azonban New Yorkból adott magáról életjelt egy röpirat kiadása útján, amelyben eljárását mentegette. Szerinte csak 27 600 Ft a kár, amit ő a társaságnak okozott, ezzel szemben 16 000 Ft-ra rúg visszahagyott magánvagyonra. A veszteségért a felelősséget az igazgatása előtti időből származó ügyletekre hárította, amiket az ideiglenes bizottság kötött. Azzal is védekezett, hogy az első évben az adminisztráció megszervezésének hiánya miatt annyira túl volt terhelve, hogy még a manuális munkákat is neki kellett végeznie. Vádolta még az antwerpeni ügynököt, aki őt hamis jelentéseivel megtévesztette.¹⁵⁰

De nem is az üzleti vonatkozásban rejlik a bajok eredője, Szabó szerint, hanem egy nő volt az oka mindennek. Ezt a nőt, diszkrétan nem nevezi meg. Terjengős és dagályos szóáradatából nem lehet kivenni, milyen része volt ennek a személynek a válság előidézésében. A Szabó szökésével kapcsolatos kancelláriai iratokból azonban fény derül erre a romantikus vonatkozásra is.¹⁵¹ A társaság választmánya jelentette a Pest megyei Törvényszéknek, hogy Szabó Pálnak Dessewffy Ágostonné grófnőnél nagyobb értékű ingóságai vannak, amelyeket azonban a grófné közben Füredy Mihály színésznek adott. A Füredy Mihály elleni vizsgálat nagy feltűnést keltett, mert a Nemzeti Színház ünnepelt baritonistája volt. Erre a szövevényes viszonyra fényt derít Széchenyi naplójának 1846. június 4-i, tehát a szökés előtti feljegyzése: »Szapáry Antalnét összetévesztvén Dessewffy Ágostonné, született Bánffy Johanna bárónővel, a magyar színházban Szabó Pál intrikái következtében ki-fütyülik». ¹⁵²

Szabó Pál szentimentális hangú mentegetőzése bizonyos hatást kelthetett, mert a Hetilap szerkesztője, jóllehet a közlésből az asszonyi

vonatkozásokat kihagyta, azt írta róla: »A vallomások megrázóak és tanulságosak, mert Szabó önmaga iránt szigorú, de mások iránt elnéző... A kiengesztelődést a részvét rokon érzelmével kívánja.«¹⁵³

A közgyűlés után a társaság elleni támadások elhallgattak, még Széchenyi is félretette egy Kossuth ellen példátlan élességgel megírt cikkét, amelyben minden felelősséget Kossuthra hárított.¹⁵⁴ Sőt konzervatív oldalról megértő állásfoglalás is történt. Ebből a szempontból érdekes a Jelenkor egyik cikke.¹⁵⁵ »A fő baj azon elhirtelenkedett végzés, mely a volt igazgatót teljes hatalommal ruházta fel. Hogy ennek megszűnése már jó eredmény lesz, arról nem lehetünk biztosak... Azonban ez még nem jelenti, hogy a társaságnak ne lenne jövője. Akik ezt állítják, nem ismerik a külföldi kereskedő társaságok történetét. A Keletindiai Társaság ügyeit sem kezelték becsületesen. A magyar publicisták képesek lettek volna ezt a társaságot feloszlatni, de nem így a praktikus angolok... Helyesen cselekedett a Magyar Kereskedelmi Társaság, hogy az első csapás miatt magát nem ölte meg.«

Az új igazgatás működésének alig van nyoma az iratokban és a korabeli sajtóban. Az 1848. évről szóló mérlegnek egyetlen ismert adata azonban eléggé jellemző. Az 1847-es év költségeit, 11 000 Ft tisztí fizetést itt számolták el, viszont semmi egyéb veszteségi tétel vagy nyereségi egyenleg nem került kimutatásba.¹⁵⁶ Így tehát megengedhető az a feltevés, hogy a szabadságharc előtti évben a társaság csupán önmagát adminisztrálta, mégpedig 35 százalékkal drágábban, mint az első üzleti évben. Ezt az óvatosságot az európai árupiac helyzete egyébként teljesen megokolttá tette. Az 1847-es év a kapitalisztikus gazdálkodás visszatérő válságainak időszakai közé tartozik. Ha a társaság ekkor is Szabó Pál merész módján dolgozik, olyan veszteségeket szenvedett volna, hogy az év végén feltétlenül bekövetkezett volna a csőd. Az új vezetőség megalakulása után egy hónappal már Londonban hirtelen zuhantak az árak, az Angol Bank 3,5%-ról 5%-ra emelte a kamatlábat.¹⁵⁷ Az ezáltal előidézett hiteldrágulás pörölycsapás volt a tíz éves konjunktúra alatt felszökött árszínvonalra. A galaci osztrák konzul jelentése szerint az al-dunai kikötőkben a gabonaárak egyszerre 40–50%-kal estek és a rakomány értéke nem fedezte a fuvardíjat. A genuai és velencei csődök még rosszabb jelenségeket jósoltak. Csak a galaci kereskedők veszteségét két millió aranyra becsülték.¹⁵⁸ Ebben az évben a magyar termények Ausztria felé való kivitele az előző két évi 16 milliós átlagról 10,6 millióra, tehát egyharmaddal esett vissza, a távolabbi külföldre exportált magyar áruk utáni kiviteli vám pedig több mint 90 százalékkal esett vissza.¹⁵⁹ Ha ez a válság nem döntötte meg végleg a társaságot, úgy ebből a tényből kétségtelen, hogy nem lehettek számottevő kötései. Súlyosan terhelte az 1847. évi eredményszámát az a hitelezési csalás, amit a társaság kárára követett el két adósa, akik a kolozsvári olajgyárnak őket illető háromnegyed részét színlelt engedmény útján a társaság kijátszása céljából két bécsi cégre ruházták át. Ily módon a társaság 40 000 Ft-ot meghaladó összeggel károsult.¹⁶⁰

A szabadságharc évéből csak a társaság vesztesége ismeretes. Ez 47 000 Ft-ra rúgott, az adósok számláján 33 000 Ft ment veszendőbe, viszont az adminisztráció költsége 3000 Ft-tal nőtt. A társaság névleges alaptőkéje, amely a Szabó-ügy kipattanása óta 533 000 Ft volt, 288 000 Ft-ra olvadt le.¹⁶¹ A társaságnak kétségtelenül tetemes összegű be nem váltott váltói lehettek, mert a fővárosnak a Windischgrätz hadsereg által történt megszállása idején a Váltótörvényszékhez beadvánnyal fordult, amelyben intézkedést sürgetett, miképpen kell eljárni a törvénykezések megszűnte alatt lejárt, de az elháríthatatlan akadályok miatt meg nem óvatolt váltókkal. A Hétszemélyes Tábla kimondotta, hogy az ilyen váltók a megszakadt elévülés miatt, váltójogi csomkulást nem szenvedhetnek.¹⁶²

Az 1848-as év mérlege a következő év március 13-án tartott közgyűlés elé került, amelyen a »háborús idők, de ezer fel nem hozható ok miatt a távolabbi vidéken lakó részvényesek nem jelenhettek meg«.¹⁶³ Természetes is, hiszen a részvényesek többsége nem szolgáltathatta ki magát az osztrák hadbírósnak. Az 1849-es évről már 5217 ft nyereséget mutattak ki és 5 ft osztalékot állapítottak meg, de nem derült ki, hogy milyen üzletekből eredt a nyereség. A Világost követő évben ugyancsak jelentéktelen, 8000 Ft-os tiszta haszonról számoltak be a közgyűlésnek, amelyen már több részvényes indítványozta a feloszlást, de szótöbbséggel a működés folytatását határozták el.¹⁶⁴

Az abszolutizmus első éveiben a társaság gyapjú- és gabonaüzletekkel foglalkozott, de egyikben sem ért el eredményt. A gyapjúüzleten 5000 Ft veszteséget szenvedett, akkor, »amikor minden gyapjú kereskedő még akarata ellenére is nyert«.¹⁶⁵ Szerencsétlenül végződött egy nagy búzaspekulációs üzlete is. A Duna-torkolatban több hajórakomány búzát vásároltak angliai rendeltetéssel. Ezen 33 000 Ft volt a veszteség.¹⁶⁶ Mindezek az újságközlemények eléggé pontosak, mert a társaság 1852. évi közgyűlése elé terjesztett mérleg már 35 000 Ft-os veszteségegyenleget mutatott ki.¹⁶⁷ Így tehát az óvatos üzletviteli elveket követő második igazgatóság sem volt eredményesebb a Szabó Pál-féle vezetésnél.

A folyamatosan veszteséges üzletvitel most már a társaság felszámolására hangolta a részvényeseket. Az 1852. február 20-i igazgató választmányi gyűlés el is határozta, hogy a közgyűlésnek a feloszlást fogja javasolni. A közgyűlésen elnöklő Latinovits Károly azonban azt indítványozta, hogy a társaság változott alakban maradjon fenn. Vele szemben Várady Károly a társaság feloszlását és a vezetők felelősségre való vonását követelte, »akik miatt a nemzetre a szégyenfolt a külföld előtt rásüttetik«. Az izgalmas jelenetek között végbement szavazás eredménye az lett, hogy a feloszlás mellett 75, a fennmaradás mellett mindössze 9 szavazatot adtak le.¹⁶⁸

Feltűnő a Bach-kormány magyar nyelvű félhivatalosának kommentálása a feloszlást kimondó határozatról. »A Magyar Kereskedelmi Társaság feloszlott. Alig van tény, ami leverőbb hatással lehetne a haza-

fira. Most midőn a jelszó: az anyagi téren gyümölcsöztetni minden erőt, ami hajdan meddő irányban kallódott el, most midőn a kormány a nemzetnek életérdekét képező cselekvés irányát nemcsak nem gátolja, de maga elősegíti, midőn hazafiak lehetünk a közbirodalom érdekeivel való összeütközés nélkül; most midőn a kereskedők akadályai minden irányban elhárítottak, midőn a vasut mind tovább nyulik a hon déli határáig, a társaság most oszlik fel, az alaptőke több mint felének birtokában. Ezen ellentmondás mutatja, miként a társaság szerencsétlen végének oka a céltalan szervezetben alapodhatik, mely szerkezet akkor sem volt praktikus, a mai viszonyok között éppen hasznavehetetlenné lőn. Mi a közgyűléstől nem vártuk ugyan a társaság eddigi szerkezetébeni fennmaradását, de teljes feloszlását még kevésbbé, hanem újja-szervezkedését.

»Az indolentia elősegíté a két nem várt határozat sajnosabbját, a feloszlatast, mert az „Auflöserék” pontosan megjelentek, az „éljenzők” szépen hon maradtak. Vannak kik kárörömmel fogadták és kürtölték az eredményt. Erre csak vastag butaság, vagy szűkkeblű rosszindulat lehet képes... Egy magyar kereskedési társaság, mely feladatát értse is, valósítani is tudja, most inkább szükségesebb, mint valaha. Ha hazánk feladata egy ily társaságot szükségessé tett évtized előtt, mai kereskedési és vámviszonyai e szükségességet csak megsokszorozzák, ha kereskedői a kalmárszféráról világkereskedői álláspontra emelkedni bírának. Azonban, fájdalom, egy manchesteri zugszatócs tulhalad mindenikükön. Óhajtjuk, hogy az eddigi magyar kereskedelmi társaság egyébre ne szolgált légyen feloszlása, mintegy ujnak tisztán kereskedelmi irányban való megalakulása annál gátlanabbul eszközölthetessék.«¹⁶⁹

A kormány szócsövének a feloszlást helytelenítő álláspontjával szemben a Pesti Napló kommentár nélkül ismertette a határozatot. Két nappal később a Magyar Hírlap közölte az Iparegyesület utolsó közgyűléséről kiadott kommunikét. Ebből kitűnik, hogy a Kereskedelmi Társaság megszűnése fölötti sajnálkozással ellentétben az Iparegyesületnek fennmaradását még átszervezett formában sem engedélyezte a gyarmatosító kormány. Az Iparegyesületnek gyökerestől való kiirtása és a Kereskedelmi Társaság feloszlása feletti könnyhullatás nagyon jellemző arra a különbségre, ami az abszolutizmus alatti és az 1848 előtti gyarmatpolitika módszerei között mutatkozik. 1850. október 1-én megszűnt a Magyarországot Ausztriától elválasztó vámvonat, kialakult a közös vámterület. Az új rendszerben Magyarország a megizmosodó osztrák ipar legfőbb piacának funkcióját kellett hogy ellássa, így a magyar iparosodásnak még egy olyan szerény előmozdítója is kárhuzatos volt, mint az Iparegyesület. Ezzel szemben a magyar eredetű bevitelt addig korlátozó osztrák kereskedelmi politika változást követelt. Az európai vasúti hálózat sűrűsödése és a gőzhajózás fellendülése az osztrák ipar számára távolabbi nyersanyag forrásokat is megnyitott, értelmét veszítette tehát, hogy a magyar termények szabad forgalmát a külföld felé korlátozzák, sőt egyenesen osztrák ipari érdek lett ezek külföldi értéke-

sítésének megkönnyítése, hogy ezzel is gátolják egy nyomott nyersanyag árakra támaszkodó magyarországi ipari feldolgozás meggyökerezését. Más részről pedig a megnövekedett számú osztrák városi lakosság és ipari munkásság olcsóbb élelmiszerellátása egyenesen megkövetelte a magyar földművelés termékeinek Ausztriába való akadálytalan szállítását. Krauss osztrák pénzügyminiszternek a császárhoz a közös vámterület érdekében tett felterjesztése a magyar szarvasmarha Ausztriába való bevitelének szabadabb tételét jelölte meg a vámközösség létesítése egyik legfontosabb indító okaként.¹⁷⁰ A Magyar Kereskedelmi Társaság megszűnésének rosszallása tehát alapjában megfelelt a gyarmatpolitika új irányának.

*

A társaság összeomlásának a Szabó-ügy csupán elindítója volt, alapjában azonban elkerülhetetlen következménye annak a súlyos ellentmondásnak, amely a vállalati cél nagyvonalúsága, hatalmas méretei, az egész nemzet felemelésére irányuló törekvés és a pénzügyi megalapozottság szűk méretei, a finanszírozás kénytelen-kelletlen választott hibás módszerei között keletkezett. A szinte nagyszabású kormánytervvel felérő program az induláskor remélt két milliós alaptőke előteremtése esetén is gyenge eszköznek bizonyult volna a cél megvalósítására. Amikor azonban kitűnt, hogy a feudalizmus és a gyarmatrendszer harapófogójába szorított gazdasági szervezethől erre a célra csak a félmillió forintot alig meghaladó vállalati tőkét lehet csupán összehozni és ez is csak öt év múlva, az utolsó részlet befizetésével állott volna teljes egészében rendelkezésre, elmulasztották a vállalati célt a tényleg meglevő anyagi eszközökkel arányba hozni. Széles területen annyi mindenrel foglalkozni, közben kötelezettséget vállalni a textiliparban, malomalapításban, hajózásban, egy gyapjúosztályozó intézet létesítésére gondolni, amikor csak ez utóbbi intézmény hétszer annyi tőkét igényelt volna, mint amennyi a társaság pénzereje volt: olyan szétforgácsolása ez a tőkeerőnek, hogy egy-egy üzletágra nem juthatott komoly tőke. A társaság ugyan a további részvényelhelyezés kilátástalanságából, a szükségből erényt formálva — az 1845. évi közgyűlés előtt azzal dicsekedett, hogy hitelénél fogva olcsóbb pénzerővel rendelkezik, mint amennyit az újabb részvények elhelyezése útján szerezhető alaptőkeszaporodás nyújthatna, ezt az állítást azonban a tények nem igazolták. Ha a társaság valóban élvezte volna ezeket a szinte korlátlanul mondott hiteleket, akkor egész sor külföldi céget érintett volna a társaság 1846. évi második félévi válsága. Azonban semmi nyoma nincs a hitelezők nyugtalanságának és a rendezési műveletekről szóló jelentések sem említik, hogy ilyen tartozások fennállottak volna. Más kötelezettségek teljesítéséről nem volt szó, mint a károsult vevők kielégítéséről. Idegen tőkével a társaság nem igen dolgozhatott, legfeljebb áruváltó tartozásai voltak.

Ilyen keskeny tőkealapon a társaságnak legfeljebb néhány cikkel, de semmiesetre sem a »general merchant« széles programjával és nem »Cadixtól Szentpétervárig és New Yorktól Rio de Janeiróig« kellett volna dolgoznia. Blackwell már az alapítás idején megemlítette, hogy a társaság aránylag csekély tőke mellett annyit ölelt fel munkatervébe, amennyi egy fél tucat ilyen társaságnak is elég dolgot adna. A kereskedői mértéktartás szürke programja azonban nem lehetett volna zászló ebben, az eredetében nemzeti mozgalomban és nem felelt volna meg annak a hevületnek, amely a társaság megalapítását fűtötte.

Elhibázott volt továbbá a részvények kamatozó jellege. Az osztalékon felül a tőke fix kamatozását is biztosító részvényforma külföldön csak elvétve fordult elő. A 19. századi részvényjog több államban egyenesen megtiltotta a kamatozó részvények kibocsátását. A század elejei Északi Borkiviteli Társaság részvényeit — mint láttuk — ilyen típusúra tervezték, és a Deyák-terv is az effajta részvények kibocsátását javasolta. Úgy látszik, a társaság alapítói csak az ilyen formájú részvényt tartották elhelyezhetőnek. Marx rámutatott a profitnak kamatra és vállalkozói nyereségre való széthasadására: »A kamat tehát nem egyéb, mint különleges elnevezése, különleges rovata a profit egy részének, amelyet a működő tőke nem rakhat saját zsebébe, hanem ki kell fizetnie a tőke tulajdonosának.« »A bruttó profit egy részének kamatformájába való átváltozása a másik részt vállalkozói nyereséggé változtatja.«¹⁷¹ Abban az esetben viszont, ha a részvénytársaság idegen tőkével nem működik, a kifizetésre kerülő profit-hányad a kamatot és a tulajdonképpeni vállalkozói nyereséget szétbontás nélkül foglalja magában. Ha az osztalék néhány százalékkal meghaladja a szokásos kamatot, és így a részvényes a kamatozó tőkénél nagyobb profithoz jut, a részvényhozadékot a tőkés megfelelőnek találja. Viszont, ha a kamat és az osztalék formailag eltérő, a részvényes a kamaton felüli olyan nyereséget vár, ami megközelíti az összes profitelemekből álló osztalékok átlagos színvonalát. A kamatozó részvény tehát felcsigázza a részvényes reménykedését és a vállalatvezetés az extra profitvágy kielégíthetése érdekében a szokásos kapitalista módszereknél is kíméletlenebb és visszaszítóbóbb üzleti fogásokat alkalmaz. Így volt lehetséges, sőt a nagy osztalékfizetés szempontjából elkerülhetetlen, hogy éppen a Magyar Kereskedelmi Társaság, amely eredetileg a magasabb világpiaci ár előnyéhez kívánta juttatni a magyar földbirtokost, éppen a termelői árak letörésére törekedett. Ezt látjuk a repce-zöldhitei és prémiumüzlet, az olcsóbb danzigi és Duna-torkolati áruvásárlás, Wesselényi hamuzsír eladásai esetében. A kamatozó részvényekben foglalt túlzott profitígéret így módon legyöngítette a külső piacokon való értékesítésnek az árak emelésére gyakorlott hatását, pedig ennek elérése és biztosítása volt a társaság alapításának fő célja. Így módon tehát az eszköz és a cél tragikus kettőssége bontakozott ki.

Az igazgatónak korlátlan hatalommal való felruházása hibásnak bizonyult, ám semmi sem bizonyít amellett, hogy a hatalom megosztott-

sága esetén kedvezőbb eredményeket lehetett volna elérni. Az 1846 utáni működés eredményesség tekintetében nem emelkedett a Szabó Pál-féle vezetés fölé. De különben is ugyanaz a Széchenyi, aki emiatt olyan súlyos vádat emelt Kossuth ellen, két esztendővel azelőtt a Gyár-alapító Társaság létesítésének kapcsán az igazgatók korlátlan felhatalmazása mellett foglalt állást. »Azért bukott meg Britániában nem egy Stock Joint Company, mert az igazgatónak nem hagyatott elég szabad tér: aminek következtése az, ha t. i. a választmány a végrehajtásba is keveredik, vagy zsbibasztó ellenőrséget gyakorol, hogy a végrehajtó nem annyira hordja szíven az ügy sikerét, mint saját állásának biztosítását...«¹⁷²

Fennmaradhat ugyan az igazgató kiválasztásában elkövetett hiba vádja. Ez azonban nem volt előrelátható. A vállalat alapítóit legfeljebb az a bírálattal illelt, hogy közelebbi tapasztalat hiánya miatt, nem ismerve a részvénytársaságok természetrajzát, lehetségesnek tartották a kapitalisztikus vállalkozási forma összeegyeztethetőségét a közérdekű nemzeti célok követésével. Ezt a természetes ellentétet a Magyar Kereskedelmi Társaság esetében épp oly kevésbé lehetett áthidalni, mint bárhol másutt.

További baj volt a kivitelképes magyar áruk hiánya, és ezzel függ össze a belföldi üzletfelek szállítási hibáira és »galádságára« való hivatkozás. Ebben az állításban, amivel Szabó mentegette az 1846-os veszteséges mérleget, van valami igazság. A magyar föld a hagyományosan eljáró mezőgazdasági módszerek mellett alig termelhetett világpiacképes árut, sem mennyiségben, sem minőségben. A társaságnak azt kellett tapasztalnia, hogy export-kilátások esetén az ár annyira felszökik, hogy nem lehet a kivitt nyereséggel lebonyolítani. Nagyobb kötéseknek külföldi vásárlásokkal való fedezése nem szolgálta a magyar termelés érdekét. Ebben bűnös a feudalizmus, amely állandósította a kevés termést és a rossz minőséget, de bűnös a gyarmatpolitika is, amely elzárta a magyar földet az igényesebb piac nevelő hatása elől. A reformkor gazdasági szervezkedéseit azonban nem lehet tisztán a kapitalisztikus vállalkozások üzleti szabályaival mérni. A bécsi kormány gyarmati rendszere elleni visszahatás keresett kifejezést bennük. Védegylet és Ipartárlat, Kereskedelmi Társaság, Fiumei Vasút; valamennyi egy fénycsóvából ered. Ennek magja: egy szabad nemzeti élet gazdasági alapjának megteremtésére való törekvés. A Védegylet ábrándos elképzelései és szalmalángja, a Fiumei Vasút tervezésének téves vonalvezetése, a Kereskedelmi Társaság fellengős és valószerűtlen programja, sokakban keltett fel bírálatot vagy rosszallást. De a Védegylet, Ipartárlat, Kereskedelmi Társaság minden gyöngéjük, tökéletlenségük, mulasztásuk és hibájuk ellenére azoknak a visszafojtott gazdasági törekvéseknek voltak a kifejezői, amelyek egy-két esztendő múlva a szabadságharcban gyúltak lángra.

JEGYZETEK

Rövidítések :

- REG — Náadori levéltár
 Canc. — Udvari Kancellária Levéltára
 Kam. — Magyar Udvari Kamara Levéltára,
 MKT — Kisebb családi levéltárak 79. sz. A Magyar Kereskedelmi Társaság 1844. évi levélmáradványai.
 Nat — Családi Levéltárak. Natorp iratok, Copierbuch.
 BH — Budapesti Híradó
 HL — Hetilap
 MH — Magyar Hírlap
 NU — Nemzeti Ujság
 PH — Pesti Hírlap
 PN — Pesti Napló
 PZ — Pester Zeitung

- ¹ Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Jena, 1927. IV. köt. 899. l.
 és *Kőrösi József*, Adalékok az árak történetéhez. Bp. 1873, 40.
² Orsz. Ltár. Canc. Acta Generalia 2708/1842.
³ Uo. 6802/1840.
⁴ *Adolf Beer*, Die österreichische Handelspolitik im XIX. Jahrhundert. Wien, 1893. 45.
⁵ *Rudolf Sieghart*, Zolltrennung und Zolleinheit. Wien, 1915. 466.
⁶ *Marx*, A tőke. Bp. 1949, I. köt. 810.
⁷ A XVIII. századi pesti kereskedelmi tőkeakkumuláció nehézségeiről
 vö. szerzőnek: »Budapest gazdaságtörténete a manufaktura korszakban« c.
 kandidátusi értekezését II. k. (kézirat a Magyar Tudományos Akadémia és az
 Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárában).
⁸ *Révai József*, Marxizmus és magyarság. Bp. 1946, 113.
⁹ Orsz. Ltár. Nat. 65. k. 337. l.
¹⁰ Uo. 63. k. 208. és 356. l.
¹¹ *Franz Schams*, Vollständige Beschreibung der königl. Freistadt Pest.
 Pest, 1821, 465.
¹² Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Fol. germ. 1085.
¹³ *Anton Springer*, Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden (1809).
 Wien, 1863, I. köt. 159.
¹⁴ *Horváth Mihály*. Az ipar és kereskedelem története Magyarországon a
 három utolsó század alatt, Pest, 1868, II. köt. 325.
¹⁵ Orsz. Ltár. Nat. 60 k. 385. l.
¹⁶ Uo. 66. k. 140. l.
¹⁷ Uo. 64. l. 114. l.
¹⁸ Orsz. Ltár. REG Misc. Off. 1805—V.
¹⁹ I. sz. Áll. Ltár. Int. a. n. 6172.
²⁰ Orsz. Ltár. Nat. 19. k. 285. l.
²¹ Uo. 7. K. 91. l.
²² *Pach Zsigmond Pál*, Az eredeti tőkefelhalmozódás sajátosságai Magyar-
 országon. Propagandista II. évf. 9—10.
²³ Orsz. Ltár. REG Misc. Off. 1817—II.
²⁴ Orsz. Ltár. REG Palat. Secr. Praesidialia 1821—VIII.
²⁵ Orsz. Ltár. REG Misc. Off. 1817. II.
²⁶ Uo. 1821. V.
²⁷ Orsz. Ltár. Tavernicalia 910/1846. és REG Praesidialia 1821—VIII.,
 valamint Palat. Secr. Misc. Off. 1840—X.
²⁸ Uo.
²⁹ Széchenyi Könyvtár. Kézirattár. Fol. Lat, 462. 95—100

- ³⁰ Orsz. Ltár. Reg Acta Dietalia. 1802—LIX.
- ³¹ Berzeviczy Gergely cikke a Magazin für Geschichte und Statistik-ban. I. köt. 1806, 50—68.
- ³² Orsz. Ltár. Reg Palat Secr. Misc. Off. 1826—IV.
- ³³ Orsz. Ltár. REG Syst. 1830—850
- ³⁴ Orsz. Ltár. Palat Secr. Praesidialia 1828—XX.
- ³⁵ Orsz. Ltár. REG Loc. 1840—754. és 941.
- ³⁶ J. H. Clapham, An economic history of modern Britain. The early railway age, 1820—1850. Cambridge, 1930, 480.
- ³⁷ Orsz. Ltár REG Pol. 1840—1952.
- ³⁸ John Paget, Hungary and Transsylvania. London. 1839, I. köt. 112 ; II. köt. 476.
- ³⁹ Augsburger Allgemeine Zeitung. 1839. 243. sz.
- ⁴⁰ Gazdasági Tudósító Pest, 1939, júl. 16.
- ⁴¹ Társalkodó Pest, 1840, aug. 19. és 29.
- ⁴² Orsz. Ltár, REG Loc. 1841—153.
- ⁴³ PH 1841. jún. 28.
- ⁴⁴ Orsz. Ltár Reg Loc. 1841—2429.
- ⁴⁵ Gróf Széchenyi István naplói. Viszota Gyula szerkesztésében. Bp. 1939, (továbbiakban : Széchenyi) V. köt. 414, 438, 452, 458. és 477.
- ⁴⁶ PH. 1841. máj. 5.
- ⁴⁷ Uo.
- ⁴⁸ Széchenyi. V. köt. 460, 573. és 620.
- ⁴⁹ Orsz. Ltár. Vörös Antal gyűjteménye, 56. sz.
- ⁵⁰ Beer i. m. Függelék : 571.
- ⁵¹ Fényes Elek, Magyarország statisztikája 1842, 52.
- ⁵² Clapham i. m. 478.
- ⁵³ Pólya Jakab, A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank keletkezésének és 50 éves fennállásának története. Bp. 1892, 72.
- ⁵⁴ PH 1841, 37 ; 1842. 110—113, 120—121 ; 1843. 282—284. számok.
- ⁵⁵ Uo.
- ⁵⁶ Orsz. Ltár. Canc. Acta Gener. 11567/1843.
- ⁵⁷ J. A. Blackwell, Extracts from letters addressed to Sir Robert Gordon, H. M. Ambassador at the Court of Vienna. Akadémiai Kézirattár. Jogt. 4. r. XI. 16. 1. — E jelentéseket kivonatossan ismertette Péterffy Jenő (Budapesti Szemle 1895) és Horváth Jenő (uo. 1929).
- ⁵⁸ L. az. 56. jegyzetet
- ⁵⁹ Blackwell i. m. 37.
- ⁶⁰ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Com. 1843—63—1.
- ⁶¹ L. az 56. jegyzetet.
- ⁶² L. a 60. jegyzetet.
- ⁶³ PH 1843. 268. sz.
- ⁶⁴ Blackwell i. m. 41.
- ⁶⁵ Sieghart i. m. 156.
- ⁶⁶ Orsz. Ltár. REG Pol. 1843—272.
- ⁶⁷ Orsz. Ltár. Htt. Revisio Librorum. 1844—4—20 és 71. Canc. Act. Gener. 12.232/1843.
- ⁶⁸ Orsz. Ltár. REG Pol. 1843—1277.
- ⁶⁹ I. sz. Áll. Ltár. int. A. N. 10.620.
- ⁷⁰ L. az 60. jegyzetet.
- ⁷¹ PH 1843. dec. 31.
- ⁷² Orsz. Ltár. MKT Beöthy és Kopeczki.
- ⁷³ Uo.
- ⁷⁴ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Com. 1843—62—2.
- ⁷⁵ PH 1843. dec. 10.
- ⁷⁶ Orsz. Ltár. Canc. Acta Gener. 648. valamint 16096/1846.

- ⁷⁷ Orsz. Ltár. REG Loc. 1844—252.
⁷⁸ *Széchenyi*. VI. köt. 60.
⁷⁹ Uo. 66.
⁸⁰ *Blackwell* i. m. II. köt. 30.
⁸¹ Világ 1844. máj. 22.
⁸² Jelenkor 1844. jan. 30.
⁸³ Az alapszabály módosítási javaslatokat Kossuth 21 oldalas kéziratából vettük, amely 1947-ben a Magyar Nemzeti Bank birtokába került.
⁸⁴ *Blackwell* i. m. I. köt. 24, 34, 41.
⁸⁵ *Pulsky Ferenc*, Életem és korom. Bp. 1880, 239.
⁸⁶ Orsz. Ltár. MKT Borchardt.
⁸⁷ *Széchenyi*. VI. köt. 116, 138.
⁸⁸ A Magyar Kereskedelmi Társaság egész irattára, mintegy 25 000 levél és 188 üzleti könyv az Orsz. Ltár birtokába került, ahol azt a második világháború kitörése előtt szakszerűen rendezték. Ez a rendkívül értékes anyag azonban hiába várt feldolgozásra, az ostrom alatt bombatalálat következtében elégett. Erről bővebben: *ifj. Rónay László* *cikke* a levéltári Közlemények 1939. évf. 289. kk. Csupán jelen kutatásom idején került elő véletlenül ennek az anyagnak igen kis, erősen sérült töredéke 190 lap terjedelemben. Ez a kis maradvány azonban annál értékesebb, mert a Társaság legnagyobb sikerű üzleti műveletének, a belgiumi repce-szállítások első mozzanataiba enged betekintést.
⁸⁹ Orsz. Ltár. MKT Breuls. szept. 8.
⁹⁰ Uo. okt. 7.
⁹¹ Uo. okt. 19.
⁹² Uo. okt. 22.
⁹³ Uo. okt. 29.
⁹⁴ Uo. nov. 6.
⁹⁵ Uo. dec. 24.
⁹⁶ Uo. nov. 30.
⁹⁷ Uo. dec. 3.
⁹⁸ Uo. dec. 28.
⁹⁹ Uo. dec. 28.
¹⁰⁰ HL. 1845. okt. 21.
¹⁰¹ HL. 1845. jún. 6.
¹⁰² HL. 1845. okt. 21.
¹⁰³ Orsz. Ltár. MKT Clauser
¹⁰⁴ Uo. Bunzel.
¹⁰⁵ HL. 1845. aug. 19.
¹⁰⁶ MKT Breuls dec. 11. és 17.
¹⁰⁷ Orsz. Ltár. MKT Koppely nov. 25. és dec. 11.
¹⁰⁸ HL. 1845. okt. 21.
¹⁰⁹ Orsz. Ltár. Canc. Acta Gener. 6999/1845.
¹¹⁰ Orsz. Ltár. MKT Kellermann szept. 25. és okt. 2.
¹¹¹ L. a 108. jegyzetet.
¹¹² HL. 1845. máj. 2. aug. 9. és 1846. jan. 2.
¹¹³ Orsz. Ltár. Tricesimalia, 1845—3797. Az akta kiselejteze.
¹¹⁴ Orsz. Ltár. MKT Kossuth. nov. 9.
¹¹⁵ I. sz. Áll. Ltár. Int. a. n. 10620.
¹¹⁶ Orsz. Ltár. Htt. Dep. Com. 1845—27—13.
¹¹⁷ L. a 115. jegyzetet.
¹¹⁸ L. a 116. jegyzetet.
¹¹⁹ Orsz. Ltár. MKT Jusa. okt. 6.
¹²⁰ HL. 1845. okt. 28, 1846. jan. 20.
¹²¹ HL. 1845. okt. 28.
¹²² HL. 1845. okt. 28.
¹²³ I. sz. Áll. Ltár. Int. a. n. 10620.

- ¹²⁴ BH 1845. okt. 17.
¹²⁵ *Ferenczy Zoltán*, Kossuth és Wesselényi. Századok (1902) 57.
¹²⁶ *Széchenyi*. VI. köt. 223.
¹²⁷ Uo. 278.
¹²⁸ Jelenkor. 1847. márc. 21.
¹²⁹ PZ 1847. márc. 21 és Jelenkor 1846. nov. 11.
¹³⁰ HL 1846. okt. 27.
¹³¹ Orsz. Ltár. Vörös Antal-gyűjteménye. 123—125. sz.
¹³² Orsz. Ltár, REG Kpolg. 1846—1318.
¹³³ *Széchenyi*. VI. köt. 331.
¹³⁴ HL 1846. szept. 5.
¹³⁵ PH 1846. szept. 25.
¹³⁶ *Bártfai Szabó László*, gróf Széchenyi István és kora történetéhez. Bp. 1943, II. köt. 553.
¹³⁷ 2. sz. Áll. Ltár. Pestmegye közgyűlési jegyzőkönyvei, 1846. I. k. 8040 és HL 1846. dec. 27.
¹³⁸ PZ 1846. nov. 16.
¹³⁹ BH 1846. okt. 27. és nov. 22.
¹⁴⁰ NU 1846. szept. 20.
¹⁴¹ *Horváth Mihály*, Huszonöt év Magyarország történetéből. III. kiadás Bp. 1886, III. köt. 140.
¹⁴² PH. 1846. nov. 8.
¹⁴³ PH 1846. nov. 12.
¹⁴⁴ HL 1847. jan. 1.
¹⁴⁵ PZ 1846. dec. 20.
¹⁴⁶ HL. 1847. márc. 6.
¹⁴⁷ Orsz. Ltár. Vörös Antal-gyűjtemény. 638. sz.
¹⁴⁸ HL 1847. márc. 15.
¹⁴⁹ Orsz. Ltár. REG Kpolg. 1847. 451.
¹⁵⁰ PH 1847. márc. 30.
¹⁵¹ Orsz. Ltár. Canc. Acta Gener. 17126. és 17127/1846 ; 2281 és 11101/1847.
¹⁵² *Széchenyi* VI. köt. 404.
¹⁵³ HL 1847. márc. 30.
¹⁵⁴ Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Viszota Gyula szerkesztésében. Bp. II. rész CCXXI. és 656. l.
¹⁵⁵ Jelenkor. 1847. márc. 21.
¹⁵⁶ PN 1850. aug. 21.
¹⁵⁷ *Marx* i. m. III. köt. 650.
¹⁵⁸ Mitteilungen über Handel an das K. K. Handelsministerium. Wien, 1850, 45.
¹⁵⁹ Statistik der österreichischen Monarchie. Wien, 1850. V. t.
¹⁶⁰ Orsz. Ltár. Tavernicalia. 5672/1847.
¹⁶¹ PN 1850. aug. 21.
¹⁶² Orsz. Ltár. Hétszemélyes tábla. Váltófeltörvényszék. 7—930/1849.
¹⁶³ PM 1850, aug. 21.
¹⁶⁴ MH 1852. márc. 22.
¹⁶⁵ PN 1850. aug. 21.
¹⁶⁶ PZ 1852. márc. 23.
¹⁶⁷ PZ 1852. márc. 17.
¹⁶⁸ MH 1852. márc. 17.
¹⁶⁹ MH 1852. márc. 19.
¹⁷⁰ *Sieghart* i. m. 195.
¹⁷¹ *Marx* i. m. III. köt. 381. kk, 421.
¹⁷² Jelenkor 1845. márc. 23.

DIE ERSTE PESTER UNGARISCHE HANDELSAKTIENGESSELLSCHAFT :
DIE UNGARISCHE HANDELSGESELLSCHAFT

In den vierziger Jahren des vorigen Jahrhunderts, als schon offenbar wurde, dass von der Wiener Regierung hinsichtlich der kolonialen Ausbeutung des Landes überhaupt keine Konzessionen zu erwarten sind, erwies sich die Gründung einer nationalen Handelsgesellschaft als unumgänglich notwendig. Diese Gesellschaft sollte dem von der österreichischen Zollpolitik eingeschränkten ungarischen Produktenexport neue Wege bahnen.

Die verfügbaren Handelsleute schienen dieser Aufgabe nicht gewachsen. Die mobilsten Elemente des Handels, die Geschäftskapitale der Pester griechischen Kaufleute hatte die Regierung schon im 18. Jahrhundert planmässig zersprengt. In der Zeit der Napoleonischen Kriege entwickelte sich zwar in Pest ein reges Geschäftsleben durch die Ausnützung der östlichen Bresche der kontinentalen Blockade, sein Profit wurde aber grösstenteils von der nach Pest strömenden Menge der ausländischen Spekulanten abgeschöpft. Was von Kriegsgewinn des Handels trotzdem noch übriggeblieben war, ging in der auf Waterloo folgenden und anderthalb Jahrzehnte währenden Periode der Wirtschaftskrise bzw. Stockung zugrunde. Wenn auch zwei oder drei grössere Handelsfirmen, die hauptsächlich im Tabak- und Schafwollexport tätig waren, fortbestehen konnten, so hielten diese an den schon aufgebauten, ertragreichen Geschäftsverbindungen fest und bemühten sich nicht neue Wege für die ungarischen Produkte anzubahnen. Die Beschaffung von neuen Handelskapitalien wäre erforderlich gewesen, das hätte aber, infolge der Kapitalnot, nur durch einen Zusammenschluss auf breiter Basis erreicht werden können.

Diesem Zweck dienten die in den 20-er Jahren verfertigten Handelsprojekte. Der Pester Handelsmann Josef Deyák machte im Jahre 1826 den Vorschlag, in Pest eine Gesellschaft mit einem Grundkapital von einer halben Million unter dem Patronat des Palatins zu gründen. Das Projekt wurde im Handelskomitee des Reichstags erörtert, doch mit der Begründung fallen gelassen, dass vor der Errichtung eines Handels- und Wechselgerichtshofes jedwede Gründung von Aktiengesellschaften verfrüht sei. Auch der phantastische Plan des Pester Kaufmanns Friedrich Liedemann aus dem Jahre 1828, der die Beschaffung eines Grundkapitals von 5 Millionen bezweckte, gelangte nicht zur Ausführung. Nach seiner Vorstellung sollten die für die Ausfuhr bestimmten Vorräte des Landes in Pest konzentriert werden. Am Auslauf der 30-er und Anfang der 40-er Jahre hatten mehrere englische Firmen die Absicht, sich in Pest niederzulassen, um den nach England gerichteten ungarischen Export, insbesondere den Schafwollexport abwickeln zu können. Das geschah im Zusammenhang mit dem im Jahre 1838 geschlossenen Handelsvertrag zwischen England und Österreich, als die englische Regierung ein Zollfreilager in Pest errichten wollte. Diese Pläne scheiterten, ebenso wie die Pester Versuche von drei verschiedenen englischen Handelsgruppen, im Interesse der Gründung einer englisch-ungarischen Handelsgesellschaft. Die Engländer brachten weder genügend Geld, noch entsprechende Preisofferten. Die nach Pest unternommenen Reisen von Kirk, Gifford und Blackwell kennzeichnen diese Versuche.

Das Misslingen der Unternehmungen des englischen Kapitals in Ungarn verursachte wohl Enttäuschung aber nicht Mutlosigkeit. Zu Beginn der 40-er Jahre erstarkte in Ungarn das kapitalistische Element dermassen, dass die anfänglichen Versuche nicht ohne Fortsetzung bleiben konnten. In der erregten Atmosphäre anlässlich der Absicht Österreichs, sich der deutschen Zollunion anzuschliessen, erschien in der Zeitung »Pesti Hírlap« vom 4. September 1842 der Artikel des Triester Kauffmanns Paul Szabó im Interesse der Errichtung einer nationalen Handelsgesellschaft. Kossuth forderte sofort den Verfasser des Artikels auf, das Projekt der Gesellschaft auszuarbeiten. Das von Kossuth be-

günstigste Projekt Paul Szabós machte grossen Eindruck auf die öffentliche Meinung, da es von einem ungarischen Handelsmann vorgeschlagen wurde, der an wichtigen Posten des internationalen Handels schon Erfolge aufzeigen konnte. Der ausschlaggebende Anstoss zur Ausführung des Planes erfolgte, als es im Reichstag, der im Mai 1843 zusammengetreten ist, offenbar wurde, dass die Regierung eine Milderung des kolonialen Systems gar nicht im Sinne hat. Damit wurde die Gründung der Handelsgesellschaft zu einer politischen Angelegenheit und zu einer Waffe des nationalen Widerstands. An der im Saal des Reichstages abgehaltenen Versammlung, in der das Programm verhandelt wurde, nahmen ohne Parteiunterschied ein Drittel der Mitglieder der Ständetafel und mehrere Magnaten teil.

Das Programm der Gesellschaft war: unabhängiger, nationaler Handel, Entdeckung neuer Märkte und Sicherung des vollen Weltmarktpreises zugunsten des ungarischen Produzenten. Sitz des Unternehmens ist Pest, das einst zur »Transit-Stelle« ganz Europas und zum Mittelpunkt der Donau Dampfschiffahrt werden sollte. Das Gesellschaftskapital sollte 2 Millionen Gulden betragen und aus zinstragenden Aktien bestehen. Die Statuten bestellten Paul Szabó zum ersten Direktor der Gesellschaft. Auch Ludwig Kossuth war Mitglied des Direktionsausschusses. Bis zur formellen Konstituierung setzte die Regierung alle Hebel in Bewegung um die Gründung zu vereiteln. Vorerst verzögerte sie die Genehmigung, später trachtete sie, die Tätigkeit der Gesellschaft durch die Zensur zu erschweren, endlich aber gab sie mit Rücksicht auf den versammelten Reichstag ihre obstruierende Politik auf und so konnte die Gesellschaft ihre Tätigkeit am 5. Mai 1844, mit Pest als Sitz beginnen.

Zum Präsidenten wurde Ludwig Batthyány gewählt. Bereits am Anfang zeigte es sich, dass der Schwung des Patriotismus zwar stark genug war, um die Gesellschaft ins Leben zu rufen, aber nicht instand, ihr auch eine genügende finanzielle Basis zu gewähren. Kaum mehr als ein Viertel des erhofften Grundkapitals wurde gezeichnet, 360 000 Gulden davon waren die Beträge der Adligen, während sich bloss etwa 200 000 Gulden aus den Zeichnungen der Handelsleute von Pest und der Provinz ergaben. Auch die ungarische Handelsgesellschaft musste unter der Führung der Adligen entstehen, was auf die Kapitalarmut der Handelswelt, zugleich aber auch auf ihr Misstrauen gegen alle neuen Unternehmungen hinweist. Paul Szabó, der Begründer, der nach einer Statutenänderung beinahe unbeschränkte Vollmacht erhielt, aber nicht über genügend Kapital und Kredit verfügte, bemühte sich gerade aus diesem Grunde, durch irrealen geschäftlichen Ideen Scheinerfolge vorzutauschen. Dies gelang ihm auch anfangs, besonders infolge eines Rapsexportes nach Belgien, dessen Profit für sich allein schon genügte, um den Aktionären nach dem ersten Geschäftsjahr über die 5% Aktienzinsen, eine Dividende von 7 $\frac{3}{4}$ % zahlen zu können. Doch schon das folgende Geschäftsjahr schloss mit einem Verlust von 160 000 Gulden und damit schrumpften die Aktiven der Gesellschaft auf 200 000 Gulden zusammen. Um sich der Verantwortung für seine satzungswidrige Tätigkeit zu entziehen, floh Paul Szabó ins Ausland. Aus dem Fall Szabó schlug sich die aulische Partei ein politisches Kapital gegen Kossuth, doch auch die neue Direktion der Gesellschaft konnte keine Erfolge aufweisen. Die Tätigkeit der Gesellschaft war von da an nur mehr ein mühsames Dahinschleppen und im Jahre 1852 beschlossen die unzufriedenen Aktionäre ihre Liquidation, obwohl die Regierung Bach der Tätigkeit keine Hindernisse in den Weg stellte. Die Erfolglosigkeit der Gesellschaft wurzelte letzten Endes in den feudalen Produktionsverhältnissen, welche durch die Kolonialpolitik Wiens Ungarn gegenüber noch mehr erschwert wurden. Das koloniale System lähmte die Handelstätigkeit, indem es das akkumulierte Handelskapital zersplitterte und dadurch die Kapitalnot so kronisch machte, dass nicht einmal ein Zusammenschliessen aller nationalen Kräfte zur Gründung einer ungarischen Handelsgesellschaft genügendes Kapital hervorzuzaubern instand war. Ausserdem konnten bei dem feudalen Produktionssystem weder in genügender Menge, noch in geeigneter Qualität, am allerwenigsten aber zu konkurrenzfähigen Preisen auf dem Weltmarkt handelbare Produkte erzeugt werden.

A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján

(Toldy Ferenc igazgatásának első évei 1843—1849)

Bevezetés: A könyvtár Toldy Ferenc kinevezésekor

A »nagytudományú« Fejér György, akinek a magyar tudományos élet — számtalan kisebb monográfia és forráskiadvány mellett — a Codex Diplomaticus 43 vaskos kötetét köszönhetette, 1824-ben lett a pesti egyetem könyvtárának igazgatója. Közel húsz évig vezette a könyvtárat, azonban annak ellenére, hogy a tudományos világban elismert tekintélyre tett szert és a tanügyi igazgatásban is sikerrel dolgozott, nem rendelkezett oly mértékű tudománypolitikai áttekintéssel, rendszerező készséggel és főként nem diplomáciai érzékkel, mely alkalmassá tette volna őt az ország egyik legjelentősebb művelődési intézményének vezetésére.

Az egyetemi tanáccsal, a könyvtár közvetlen felettes szervével való viszonya már igazgatói működése első évében megromlott. Olyan elképzelés élt ugyanis benne, hogy az egyetemi könyvtárat függetleníteni kell az egyetemtől és közvetlenül a helytartótanács alá kell utalni. Ezt az elképzelést részben személyes, hiúsági tényezők alakították ki, részben pedig az a — bizonyos mértékig jogos — felháborodás, melyet a könyvtár ügyének egyetemi síkon való vaskalapos-bürokratikus intézése váltott ki benne.¹ A kérdés megoldása felé azonban a legrosszabb úton indult el: megtagadta a hivatali eskü letételét, tiltakozott a gazdasági ügyek intézése s a tanács mindenbe való kicsinyes beavatkozása ellen, mondván, hogy »alacriter currenti stimulus non sit necessarius«.² Az egyetemi tanácsot az érintette a legérzékenyebben, hogy rendszeresen mint »a királyi könyvtár igazgatója« írta alá felterjesztéseit.

Fejér György merev álláspontja több szempontból károsnak bizonyult. Általában azért, mert a tanács és a könyvtárigazgató együttműködésének hiányát a könyvtár két évtizeden keresztül sínylette. De különösen a gazdasági felelősségtől való húzódozásának volt káros következménye. Végeredményben ugyanis a tanács nem csupán a szerzeményezés anyagi adminisztrációját, hanem elvi irányítását is kezébe vette. A hivatalátvétel alkalmával viszont — 1825-ben — nem tudta megfelelően hasznosítani a tanácsnak azt az álláspontját, mely a »generatim« átvétel után darableltár készítését, ebből pedig — a közönség

A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján

(Toldy Ferenc igazgatásának első évei 1843—1849)

Bevezetés: A könyvtár Toldy Ferenc kinevezésekor

A »nagytudományú« Fejér György, akinek a magyar tudományos élet — számtalan kisebb monográfia és forráskiadvány mellett — a Codex Diplomaticus 43 vaskos kötetét köszönhetette, 1824-ben lett a pesti egyetem könyvtárának igazgatója. Közel húsz évig vezette a könyvtárat, azonban annak ellenére, hogy a tudományos világban elismert tekintélyre tett szert és a tanügyi igazgatásban is sikerrel dolgozott, nem rendelkezett oly mértékű tudománypolitikai áttekintéssel, rendszerező készséggel és főként nem diplomáciai érzékkel, mely alkalmassá tette volna őt az ország egyik legjelentősebb művelődési intézményének vezetésére.

Az egyetemi tanáccsal, a könyvtár közvetlen felettes szervével való viszonya már igazgatói működése első évében megromlott. Olyan elképzelés élt ugyanis benne, hogy az egyetemi könyvtárat függetleníteni kell az egyetemtől és közvetlenül a helytartótanács alá kell utalni. Ezt az elképzelést részben személyes, hiúsági tényezők alakították ki, részben pedig az a — bizonyos mértékig jogos — felháborodás, melyet a könyvtár ügyének egyetemi síkon való vaskalapos-bürokratikus intézése váltott ki benne.¹ A kérdés megoldása felé azonban a legrosszabb úton indult el: megtagadta a hivatali eskü letételét, tiltakozott a gazdasági ügyek intézése s a tanács mindenbe való kicsinyes beavatkozása ellen, mondván, hogy »alacriter currenti stimulus non sit necessarius«.² Az egyetemi tanácsot az érintette a legérzékenyebben, hogy rendszeresen mint »a királyi könyvtár igazgatója« írta alá felterjesztéseit.

Fejér György merev álláspontja több szempontból károsnak bizonyult. Általában azért, mert a tanács és a könyvtárigazgató együttműködésének hiányát a könyvtár két évtizeden keresztül sínylette. De különösen a gazdasági felelősségtől való húzódozásának volt káros következménye. Végeredményben ugyanis a tanács nem csupán a szerzeményezés anyagi adminisztrációját, hanem elvi irányítását is kezébe vette. A hivatalátvétel alkalmával viszont — 1825-ben — nem tudta megfelelően hasznosítani a tanácsnak azt az álláspontját, mely a »generatim« átvétel után darableltár készítését, ebből pedig — a közönség

érdekében — nyomtatott katalógus kiadását tűzte ki célul. 1843-ban az új igazgató, Toldy lépett fel hasonló jellegű igénnyel, ekkor azonban a tanács helyezkedett elutasító álláspontra.

Fejér György és a tanács viszonya a későbbiek során sem javult. Egyetlen komoly igazgatói sikere az évi 500 Ft-os átalánynak 1830-ban 1000 Ft-ra való felemelése volt,³ s ezen a téren az egyetemtől is komoly támogatást kapott. Más téren azonban nem tudták egymást megérteni. Ő maga is egyre kevesebbet törődött a könyvtár elvi és gyakorlati kérdéseivel; egyes részeit (így p. o. a folyóirattárat) teljesen elhanyagolta. A formai külső rend érdekében a logikus raktári rendet sokhelyt teljesen felforgatta; a pénzkezelés terén gondatlanná vált. Szerzeményezési politikájában — s ez esik a legsúlyosabban latba — egyoldalúság, szűklátókörűség mutatkozott,⁴ az egyetemi tanács és az egyes karok véleményét nem hallgatta meg rendszeresen. Mindezek következtében vizsgálat vizsgálatot ért a könyvtárban. Az 1831-es vizsgálat csupán a szerzeményezés elvi kérdéseivel foglalkozott, az 1837—38. tanév alkalmával azonban az ellentét már éleshangú nézeteltérésben robbant ki.⁵ Az őri állások ügyében kiküldött bizottság súlyos elvi kifogásokat támasztott az igazgató és a könyvtár egész működésével kapcsolatban, s ezt a véleményt a helytartótanácsához is felterjesztette.

1841-ben Fejér György és a tanács rossz viszonya komoly anyagi természetű veszteséggel járt a könyvtár számára. A ferencesrend igényt jelentett be a két szobából álló igazgatói lakásra.⁶ E két szobában ekkor Fejér felesleges bútorzata állott; ő maga az üresen álló I. őri lakásban rendezkedett be. A ferencesek igénye ellen Fejér a maga és a könyvtár részéről tiltakozott, a tanács azonban nem lépett fel érdekében s a helytartótanács a két szobát a rendnek adta át.⁷

A túlérzékeny, sértődékeny, érdekegyeztetésre természete következtében képtelen Fejér és az egyetemi tanács között ekkor következett be a végleges szakítás. Fejér az év végén beadta lemondási és nyugdíjazási kérését, melyben kijelentette: »Persecutores mei hoc decessu meo fiant beatiore, opto!⁸ Mivel a nyugdíjazási kérés beadása után is minden alkalmat megragadott, hogy az egyetemi tanács orra alá borsot törjön, a helytartótanács megúnta a huzavonát, elfogadta lemondását és 1842 júniusában kiírta a pályázatot a megüresedett könyvtárigazgatói állásra.⁹

Fejér György — minden súlyos hibája ellenére — komoly szerezettel ragaszkodott a könyvtárhoz, de nem volt alkalmas és képes annak vezetésére. Ragaszkodását mutatja az is, hogy kötötte magát — a könyvtár érdekében — a közvetlenül utódjának történő hivatalátadás-hoz. Így egész 1843. április 4-ig, utódja hivatalbalépéséig ellátta az igazgatói teendőket.

1. Toldy Ferenc kinevezése

A Fejér György nyugdíjazásával megüresedett egyetemi könyvtár-igazgatói állás iránt — melynek javadalma (évi 800 Ft) az egyetemi rendkívüli tanári illetménynek felelt meg — nem nyilvánult meg nagy érdeklődés. A teológiai kar két professzora (Szabó Al. János és Fischer Bertalan), a bölcsészeti kar filozófia-tanára (Verner József), Nagy Pál nyug. nagyváradi akadémiai tanár és Toldy (1847-ig Schedel) Ferenc,¹⁰ a Magyar Tudományos Akadémia titkára adták be pályázatukat. Az egyetemi tanács első helyen Fischert, második helyen Szabót jelölte;¹¹ Toldynak csak a harmadik hely jutott, jóllehet kérését számos komoly indokkal támasztotta alá.

Elsősorban külföldi útjai során szerzett könyvtári tapasztalataira hivatkozott s jelezte, hogy ezek felhasználásával egy »opusculum bibliotheconomicum« kiadására készül. Nyomós érvként említette az Akadémia 1831 óta gondozásában levő könyvtára körüli érdemeit. Megemlítette még két évtizedes irodalmi, egy évtizedes akadémiai és egyetemi szolgálatát.

Hosszas halogatás után 1843. március 21-én a kancellária Toldyt bízta meg a könyvtár vezetésével,¹² aki így a könyvtár első világi igazgatója lett. A harmadik helyen jelölt Toldy kinevezésével a felsőbb hatóságok nyilván Toldy szaktudását óhajtották elismerni, másrészt pedig külső igazgató kinevezésével óhajtották végét vetni a könyvtár és az egyetemi Tanács régóta húzódó nézeteltéréseinek. Egyúttal megtörténtek a hivatalátadással kapcsolatos intézkedések. Az átadás-átvétel ügyével kapcsolatos hosszas tárgyalások irataiból az új igazgató *első perctől kezdve céltudatos működése* tárul elénk. Toldy mereven ragaszkodott leltár szerinti, kötetenként történő átadáshoz. Kifejtette, hogy enélkül az egész eljárás üres formáság. Felfogásában nem csupán adminisztratív megfontolások vezették, hanem — mint erre egy későbbi jelentésében utalt¹³ — elsősorban az az elképzelés, hogy az ily módon elkészítendő leltár (mint helyrajzi katalógus) a könyvtár modern katalógushálózatának minél gyorsabb kiépítéséhez megfelelő alapul szolgálhasson.

Fejér György ellene volt a leltár szerinti átadásnak. Tudta, hogy egy ilyen eljárás még jobban napvilágra hozná a könyvtárral kapcsolatos mulasztásait; felhozott érveivel¹⁴ önmaga ismerte el, hogy az egyetem részéről ellene támasztott kifogásokhoz — az eskü letételének megtagadása, rendetlen pénzkezelés, tervszerűtlen szerzeményezés¹⁵ — a könyvtár rendbehozatalának elmulasztása, a raktári rend kapkodó felborítása is hozzájárult. Az egyetemi tanács kezdetben Fejér álláspontja felé hajlott, azonban Toldy merev ellenállása következtében részletesebben kellett foglalkoznia a kérdéssel.¹⁶ Bizottságot küldött ki (Frank, Szilasy és Reisinger professzorok), mely Toldy elgondolása szerint, *könyvtári szempontból* foglalkozott a leltár elkészítésének módjával, külalakjával, az egyéb katalógusokhoz való viszonyával és a

költségkihatásokkal. Részletesen tárgyalták a címleírás időnormáját, s figyelembe véve a különböző tényezőket, hatórási munkanapra a napi teljesítményt 50 címleírásban állapították meg. Számításuk szerint a teljes leltár elkészítése kb. 8000 Ft-ba került volna. A bizottság az összeg tekintélyes volta ellenére — szakmai és könyvtári szempontok messze-menő érvényesítésével — javasolta a leltár elkészítését, elsősorban azért, mivel a könyvtár egyetlen használható címtára, a 23 kötetes betűrendes katalógus már elavult.

Az egyetemi tanács áthidaló javaslatot tett, és javasolta a leltározás elhalasztását a könyvtárigazgató és a két könyvtárőr kinevezéséig, amikor is a könyvtár alkalmazottai hivatali munkaidőben el tudják végezni a leltárkatalógus elkészítését.

A helytartótanács rosszállóan vette tudomásul a könyvtár katalógus-hálózatának elmaradott voltát s úgy intézkedett,¹⁷ hogy a megbízott igazgató esküitétele után a meglevő katalógusok segítségével egy-egy szekrényben hajtsanak végre állományrevíziót, majd lassanak hozzá elsősorban a kéziratos, azután a könyvanyag helyrajzi alapon való katalogizálásához.

Végeredményben tehát Toldynak ez az első, a könyvtár fejlődésének szempontját szem előtt tartó javaslata nem valósult meg: az átadás csupán szimbolikus volt s még így is csupán hónapokkal később történt meg. Közben ugyanis — még az eskütel előtt — Toldyt a helytartótanács felsőbb utasításra 1843. június 2-án Pozsonyba rendelte, hogy ott a hírlapok országgyűlési tudósításaival kapcsolatos *cenzori feladatot* ellássa.

E megbízatása ideiglenes jellegű volt. A kancellária és a helytartótanács nem tudtak megegyezni a végleges országgyűlési cenzor személyében,¹⁸ ezért Mednyánszky Alajosnak, a központi cenzori kollégium elnökének javaslatára a kérdés eldőlteig Toldyt, mint e feladatra »peculiare individuum«-ot jelölték ki.

Megbízásával kapcsolatban — mely általános feltűnést keltett — pár szót kell szólnunk könyvtárigazgatói tevékenységét is meghatározó osztályhelyzetéről, szellemi fejlődéséről, addigi irodalmi és tudománypolitikai tevékenységéről, mivel csupán így találjuk meg cenzori megbízatásának magyarázatát. A feladat meglehetősen nehéz: a magyar irodalomtörténetírás alakjának hiteles rajzát nem nyújtotta, szereplésének megfelelő értékelését nem végezte el. Modern, tudományos szempontból kielégítő, sokrétű működése egészére kiterjedő, kéziratos hagyatékat teljes mértékben felhasználó életrajza még nem jelent meg.¹⁹ Jelen tanulmány nem vállalhatja teljes értékelését, nem különösképpen irodalomtörténeti szerepének felmérését. Mivel azonban nagykönyvtáraink a magyar tudománypolitikának mindig szerves részét alkották — s ezt a felfogást Toldy is tudatosan vallotta — foglalkoznunk kell politikai nézeteinek kérdésével.

Toldy Ferenc érett férfikorban, 38 éves korában került a pesti egyetemi könyvtár élére. Mögötte ekkor már sikerekben és küzdelmekben

gazdag irodalmi és közéleti múlt állt,²⁰ országos tekintélynek örvendett, és kora majd minden irányító egyéniségével kapcsolatban állott. Az irodalom és tudomány szeretetét a szülői házból hozta magával. Apja szépeességi származású művelt budai postahivatalnok volt, a főváros irodalmi szalonjainak látogatója. Jozefinista-voltaireánus nézeteket valló, »elméletileg felvilágosult«²¹ ember, azonban éppen felvilágosult volta *elméleti* jellege következtében nem híve a forradalmi megoldásnak. Fiát »hasznossági okokból«²² taníttatja magyarul, nevelteti magyarnak, járattja a pesti és ceglédi magyar iskolákba. Viszonylag jelentős és modern könyvtára Toldy első szellemi tápláléka volt. Édesanyjában, Thalherr Jozefában, Thalherr József bécsi származású, Magyarországon tevékenykedő, később magyar nemességet nyert neves építésmérnök leányában a kor romantikus elképzeléseinek megfelelően fejlődik ki a rokonszenv a magyarság iránt. Ő is ragaszkodik fia magyar neveltetéséhez, azonban már korán gondoskodik arról, hogy a francia nyelvet és irodalmat is megismerje. Toldy így »a műveltség iránt fogékony természetet, két nyugoti nyelv és irodalom ismeretét, a philosophiai gondolkodás csíráit, rokonérzést a magyarság iránt és mindezek természetes járuléka gyanánt az érvényesülés és felemelkedés« — igen erős — »vágyát«,²³ valamint a természettudományok iránti érdeklődést hozta magával a szülői házból.

Egészen fiatalon, 16 éves korában jelent meg első irodalmi kísérlete; 1821-től azután — hatalmas termékenységgel, mindenre kiterjedő figyelemmel és hihetetlen munkabírással — járta végig a kor fiatal irodalmárainak küzdelmeiben és csalódásokban gazdag útját. Kora ifjúságától kezdve részt vett a reformkor irodalompolitikai szervezkedéseiben, melyeknek — ha voltak is köztük elvi nézeteltérések — végső célja azonos volt: a nemzeti múlt és irodalom művelésével, emlékei feltárásával munkálkodtak a nemzeti felemelkedés érdekében. Az irodalmi szervezkedésekben való igen aktív részvétel adta meg első alapját Toldy átfogó kultúrpolitikai szemléletének.

Harcos irodalompolitikai munkálkodás után több mint egy éves németországi, franciaországi, angliai és svájci külföldi útja (1829—30), a kor nyugat-európai irodalmi és politikai kérdéseiben való helyszíni tájékozódása fejezte be az ifjúkori fejlődést.²⁴ Így kellő szellemi felkészültséggel léphetett a tudomány hivatalos szolgálatába, egyrészt mint az egyetem diaeteticai tanszékének vezetője, másrészt mint az újonnan alakult Magyar Tudós Társaság levéltárnok-könyvtárnoka, 1835-től titoknok, illetve kezdettől fogva rendes tagja.

Toldy ekkor már — Vörösmartyval és Bajzával együtt — a magyar irodalmi élet vezéregyéniségei közé tartozott. Ez azonban közel sem jelentette azt, hogy ugyanúgy viszonyult a haladás gondolatához, mint pályája kezdetén, a reformkor első éveiben. Toldy a reform első nemzedékéhez tartozott, ahhoz a nemzedékhez, melynek elméleti jellegű felvilágosult liberalizmusa általában később sem lépett a demokratikus fejlődés népi, forradalmi útjára. Toldy már az ellenzéki reformmozgalom igazi

kibontakozása előtt leszakadt a haladó irányzattól. Ennek világosan látható külső jele volt, hogy szívvel-lélekkel választotta a reformnak, a polgárosodásnak csupán mérsékeltlen haladó, forradalomellenes útját, melyet Széchenyi jelölt ki. Az apró részletekben is Széchenyi irányításától függő Akadémián vállalt tisztsége révén közvetlen kapcsolatba is került Széchenyivel, ami felfogásának alakulását a későbbiek során is döntően befolyásolta.

Állásfoglalása természetesen irodalompolitikai téren is hasonló jellegű volt. Számára a magyar irodalom csúcspontját Vörösmarty jelentette;²⁵ a népi-forradalmi új magyar irodalom képviselői — Katona, Arany, Petőfi — nem tudtak szívéhez közel férközni. Ezen a téren még Kölcsey eszme-közvetítő álláspontjáig sem jutott el.²⁶

Ennek megfelelően a politikai életben sem játszott szerepet. A politikai és tudományos munkát, a forradalmat és a tudományt nem tartotta összeegyeztethetőnek. 1848 májusában így ír erről a kérdésről: »Közbe jöttek az országos események, és sem a Társaságnak (Akadémia) azóta ülése, sem nekem lelki nyugodalmam nem volt, milyent a tudományos ügyekkel foglalkozás kíván... Nehéz időket élt immár a magyar: tán átvergődik szerencsésen az átmenet e veszélyes korán is! Hogy így legyen, megérdemelte. Mi pedig dolgozzunk rejtekben a jövődnek, habár a jelen ignorálja is iparkodásainkat.«²⁷

Mindezek ellenére azonban következetesen képviselte a szigorúan tudományos felfogást, a tudományos megismerésnek a kutatásban való kizárólagosságát hirdette, s e felfogásának tudománypolitikai munkássága során érvényt is igyekezett szerezni. »Kárhoztatom azt a tapasztalástól elvonatkózó vagy azt meghamisító eszményi irányt — írja — mely az igazságot nem kifürkészi, hanem csinálja, nem felderíti, hanem beburkolja, nem boncolja, hanem elpárologatja.«²⁸

A tudományos megismerés kizárólagos helyességének elvén épült fel filozófiai felfogása is. Természetesen ezen a téren sem jutott el a forradalmi szó kimondásáig. Meggyőződéses monistának vallja magát,²⁹ azonban távol áll a harcos materializmustól és ateizmustól. Ugyanakkor viszont szembe fordul Szontagh Gusztáv dualista egyezményes rendszerével, nem annak »magyar jellege« miatt (hiszen az irodalomelmélet terén ő is hasonló nézeteket vall), hanem éppen annak dualista jellege miatt.³⁰ A felvilágosult és természettudományos világnézet alapján hirdeti a filozófiai monizmus *elvét*, a vélemény- és gondolatszabadság tanát, harcol az ultramontanizmus kultúrpolitikai befolyása ellen, alkotja meg a személyes istenről és a lélek halhatatlanságáról a monizmus alapján álló véleményét, azonban a monizmusból eredő *gyakorlati következtetést* nem vonja le.³¹

Kora terhes volt a legkülönbözőbb politikai és filozófiai áramlatokkal; ezek fejlődéstörténete adja meg a korai kapitalizmus kialakulásának elvi alapját. Ő maga azonban nem követte azt a fejlődést, melyen kora közeleti fejlődésének fél évszázada alatt átviharzott. Mindvégig az maradt, ami fiatalságában volt: elméleti alapokon álló, felvilágosult

értelmiségi polgár, aki tudatában van az irodalmi és tudományos munka nemzetformáló erejének (ez tartja távol a kozmopolitizmustól), aki vallja a tudományos gondolkodás kizárólagos értékét, de aki sem az irodalom, sem a filozófia területén nem vállalja a forradalmi úttal járó következményeket.

A haladás elmélete és a forradalom gyakorlata közötti ellentmondás feloldatlansága Toldyt is — mint a centralistákat — óhatatlanul konfliktusba sodorta. Ez a konfliktus azonban az elsősorban és szinte kizárólag politikus centralistákat súlyosabban érintette, mint a tudományos politikus Toldyt, aki a forradalom bukása után mindöjük közül elsőként ismerte fel hivatását, — a nemzeti tudomány további fejlődéséért vívott szívós harc további irányítását, tehát a konfliktusból kivezető utat.

Osztályhelyzetének, politikai és filozófiai nézeteinek ismerete alapján érthetőbbé válik, miért vállalta el Toldy 1843-ban a pozsonyi cenzori megbízást. De érthetővé válik az a lelki bizonytalanság is, melyet számára ez a megbízás jelentett. Erről a konfliktusról a korabeli titkosrendőri jelentések tájékoztatnak,³² melyek elmondják, hogy Toldy Pozsonyban nem érzi magát alkalmasnak a cenzorságra, és fél az ifjúság esetleges tettelegességeitől. Ugyanakkor viszont az ellenzék azért fél működésétől, »dass er in seiner Aengstlichkeit und als Competent nur oben nicht anzustossen« (kiemelés tőlem. T. A.) túlságos eréllyel fogja hivatalát ellátni; ugyanakkor elítélik, mint renegátot, »der viele Jahre hindurch in der Belletristik den Patrioten spielte«.

Itt azonban nem csupán Toldy kisebbségérzetéről, a bántalmazástól való félelméről van szó. A magyar értelmiségnek az a része, melyhez Toldy tartozott, akkor sem fogadott szívesen hasonló megbízásokat, ha erre állami közhivatalnoki állása kötelezte, s ha meg is volt győződve az ellenzéki politika helytelen vonalvezetése felől.

Nem csoda, ha ily körülmények között Toldy is minél hamarabb szabadulni igyekezett megbízatása alól. Jóllehet cenzori működésével kapcsolatban merültek fel bizonyos nehézségek,³³ megbízatása végével — július végén leváltása már befejezett tény volt — elismerő működési bizonyítványt kapott, mely hangsúlyozta, hogy »különös körülátással, a gyakran kényes viszonyok közt józan megfontolás - és kiegyenlítéssel« járt el.³⁴ Szeptemberben már újra Pesten találjuk: az október 2-án kezdődő akadémiai közgyűlés előkészítő munkálataiban már részt vett.³⁵

A közgyűlés után 1843. október 22-én letette az esküt, majd 26-án az egyetemi tanács beiktatta hivatalába. A beiktató bizottság számba vette a könyvtár címtárait, majd megállapította, hogy a könyvtár kézirat- és könyvanyaga a legnagyobb rendetlenségben található. A bizottsági jelentés megjárta a helytartótanácsot is; a vele kapcsolatos iratváltás, benne elsősorban Toldy válaszelőterjesztése éles fényt vetnek a könyvtár egész helyzetére. Ezekben az iratokban³⁶ merült fel — éppen a könyvtár rendezetlen állapotával kapcsolatban — egy, az évi jelenté-

sekkel s a könyvtári munka egészének ellenőrzésével kapcsolatos állandó könyvtárbizottság gondolata.

Toldy végleges igazgatói kinevezése csupán 1844. december végén történt meg. A véglegesítést újabb pályázat³⁷ előzte meg, melyen tíz jelölt jelentkezett: Luczenbacher János teológiai professzor, Ujfalussy János ügyvéd, Streim György fülészorvos, őt, a tudományos életben többé-kevésbé ismert római katolikus lelkész (közülük Márton István kinevezése esetén 12 000 kötetes könyvtárát ígérte az egyetemnek), valamint a korábbi pályázók közül Nagy Pál és Toldy. A jelölőbizottság (Frank, Fillinger és Horváth István professzorok) méltányolta Toldy addigi rövid, de sokat ígérő működését és őt első helyen, Márton Istvánt és Bódy Antal alesperest 2. és 3. helyen jelölte, utóbbiakat tudományos munkásságuk és nyelvismeretük alapján. Toldy kérvényének egyetlen melléklete a cenzori működéséről szóló bizonyítvány volt. A helytartótanács második helyre Luczenbachert terjesztette fel megjegyezve, hogy a papi renden levők jelölését azért tartja helyesnek, mivel egyrészt az eddigi igazgatók valamennyien papok voltak, másrészt pedig a szűk igazgatói lakás csupán egyedülálló ember számára alkalmas.³⁸ Toldyt első helyre a legmelegebb ajánlással terjesztették fel; kinevezése megtörténtével az év utolsó napján tette le a hivatali esküt. 1845 elejétől kezdve, miután az előző év folyamán rendezte és a nyilvánosság számára megnyitotta az Akadémia könyvtárát, teljes erejét az egyetemi könyvtárnak szentelhette. (13. kép.)

2. Toldy könyvtártani elmélete és gyakorlata

Toldy Ferenc — mint ezt első pályázatában is említette — ekkor már rég munkása volt a magyar könyvtárügynek. Külföldi utazása alkalmával készített naplófeljegyzései is tanúsítják, hogy a jelentősebb nyugati könyvtárakat felkereste. Utazásából hazatérve hamarosan az Akadémia levéltárnok-könyvtárnoka, majd titkára lett, s reá hárult az akadémiai könyvtár megteremtése.³⁹ Külföldi tapasztalatai, hazai gyakorlata és a könyvtártani külföldi irodalom eredményei alapján könyvtártani kézikönyvet óhajtott szerkeszteni, mely — ha megjelenik — első lett volna a magyar szakirodalomban. A mű megjelenése elmaradt; ismerjük azonban syllabus-szerű tervezetét,⁴⁰ melyből világosan láthatók Toldy könyvtártani elképzeléseinek elvi alapjai.

Ezek az elvek tiszták és világosak, az akkor modern könyvtártani szakmunkák ismeretére, azok alapos kritikai feldolgozására mutatnak.⁴¹ A tervezett mű első fejezete a könyvtár fogalmát tisztázza; kifejti, hogy e fogalom alá a valamely cél érdekében, kidolgozott rendszer szerint, a teljesség bizonyos fokára való törekvéssel gyűjtött s oly módon felállított könyvanyag tartozik, melynek anyaga könnyen megtalálható.

Felosztásukat illetően a könyvtárak tulajdonosaikra nézve közkönyvtárak vagy magánkönyvtárak, »a használat szabadságára nézve« nyilvános vagy zárt jellegű könyvtárak, rendeltetésükre nézve »közönséges« vagy »különkörü« könyvtárak. Rendeltetésük jellegükből következik. Minden könyvtárnak két lényeges alkatrésze van : az anyagi [a könyvvállomány] és a szellemi [a könyvtáros]. »A könyvtárnok valóságos lelke, életereje minden bibliothecának... ő tartja fenn... neveli tudományrendszeresen, hogy folyvást organicus test, 's ne mechanikus halmaz legyen.« Az így folytonos mozgásában és változásában szemlélt könyvtár minősége elsőrendűen függ a könyvtárnok munkájának, tudományos felkészültségének minőségétől.

A tervezet legérdekesebb fejezete a könyvtártan és a könyvtártudomány mindmáig sokat vitatott fogalmainak kérdésével foglalkozik, s e téren is komoly figyelmet érdemlő elvi álláspontot fejt ki. Constantin és Schmidt műveire⁴² támaszkodva »könyvtártan« néven foglalja össze mindazokat az ismereteket, melyek a gyűjtemény létesítésével, rendezésével, fenntartásával, használatával és igazgatásával kapcsolatosak. Megjegyzi, hogy a szakirodalomban Schrettinger, Molbech és Ebert a »könyvtártan« fogalom helyett a »könyvtártudomány« fogalmat használják, azonban e fogalomba beletartozónak vélik az általános és szakirodalomtörténeti, bibliográfiai, paleográfiai, nyomdászati- és könyvtörténeti, történelmi, földrajzi és tudománytörténeti ismereteket, valamint az idegen nyelvek ismeretét. Véleménye szerint ez utóbbi ismeretekre valóban szüksége van minden jó könyvtárnoknak, azonban ezek birtoka legalábbis ugyanolyan mértékben szükséges a tudományos és irodalmi munkához is ; ezért tehát nem indokolt e fenti ismeretek összességét kifejezetten könyvtártudománynak nevezni. Ezek »nem alkotó részei a könyvtártannak, hanem szükséges megelőzői és első feltételei a könyvtárnokságnak.« (Kiemelés tőlem. T. A.) A tervezet utolsó szakasza a fentiek alapján a mű felosztását vázolja : az első szakasz a könyvtár épületével, bútorzatával, raktári rendszerével, katalógusaival, gyarapításának módjával és használatával, második szakasza a személyzettel és a könyvtárnokkal szemben támasztható igényekkel, míg a befejező szakasz a könyvtártan bibliográfiájával foglalkozott volna.

Toldy munkája nem jelent meg és nincs nyoma annak, hogy a mű kéziratát elkészítette volna. A vázlat azonban így is figyelmet érdemel, egyrészt mint az első magyar könyvtártani kísérlet, másrészt mint Toldy elméleti és gyakorlati könyvtártani ismereteinek legjelentősebb nyomtatásban megjelent bizonyítéka, melyet természetesen egészítenek ki azon könyvtártani vonatkozású elvi és gyakorlati állásfoglalásai, melyeket az egyetemi könyvtár igazgatása során fogalmazott meg. Ezekből az ügydarabokból szinte szövegszerűen rekonstruálható lenne az el nem készült Toldy-féle könyvtártani mű.

E megnyilatkozások közül a legjelentősebbek az egyetemi tanáchoz felterjesztett évi jelentések, valamint az 1845-ben kelt magánjelentés, melyben József nádort tájékoztatta a könyvtár állapota felől.⁴³ E jelen-

tések, valamint az ezeket kiegészítő egyéb iratok alapján szinte teljes egészében megismerhető a könyvtár helyzete, élete és problémái.

A *könyvtár épülete*, a pesti Barátok terén levő, közel száz esztendőös, régi ferences zárda a negyvenes évek elején már katasztrofális állapotban volt. Az évtizedek során tönkrement tetőgerendázatot több ízben alátámasztással kellett biztosítani az összeomlás ellen.⁴⁴ Maga az olvasóterem a forgalomhoz képest kicsiny, levegője tűrhetetlenül egészségtelen. Az épület — mint ezt Toldy is megállapítja — égtájjal is kedvezőtlenül fekszik: a könyvtári szempontból legalkalmasabb északi vagy keleti fekvés helyett főfrontja nyugatra néz, a könyvanyagot tehát a legártalmasabb délutáni napsütés korlátlanul éri. Az épület tűzbiztonsága a semmivel egyenlő. Egy esetleges tűzvész a teljes könyvkincs menthetetlen pusztulásával járna. A falak nedvesek, a csekély személyzet a könyvek portalanítását és feregtelenítését nem tudja ellátni. (14. kép.)

Az épület helyzete Toldyt már szolgálata első évében fellépésre indította. Tíz nappal eskütétele után jelentést tett az egyetemi tanácsnak a könyvtár helyzetéről; ebben rámutatott a könyvtár hiányosságaira az épületet, bútorzatot illetően.⁴⁵ A következő évben — Toldy ismételt felterjesztései eredményeként — a helytartótanács Stáhly Ignác protomedicusra bízta a könyvtár helyzetének felülvizsgálatát. A közsímbert erélyes országos főorvos fél esztendő alatt keresztülhajszoita a lassú hivatali apparátuson a legszükségesebb javításokat: a csatornázat rendbehozatalát, a tetőgerendázat újbóli alátámasztását és az illemhelyek csatornázatának kicserélését.⁴⁶

A könyvtárépület azonban oly erős mértékben kezdett tönkremenni, hogy azon a kisebb foltozgatások már nem segíthettek. Éppen ezért 1846-ban, amikor a kormányzat a szintén sürgetővé vált egyetemi építkezések ügyében pozitív döntést hozott, a könyvtár új épületének a Ferenciek tere és a Zöldfa (Reáltanoda) utca sarkán, tehát jelenlegi helyén való felépítését sorrendben közvetlenül a központi egyetemi épület után jóváhagyta, sőt később a könyvtár építkezését az első helyre sorolta. Az építkezés királyi biztosa Stáhly Ignác lett, aki e nagy feladat terén is erélyesen kezdte meg működését és sürgette ki az építkezéssel kapcsolatos javaslatokat. Az új könyvtári épület tervét Toldy készítette el, — összhangban könyvtártani elveivel, az akkor modern könyvtár-építészeti gyakorlatnak megfelelően.⁴⁷ Az egész egyetemi építkezés tervei 1847 közepére készültek el,⁴⁸ azonban a kormányzati körök, elsősorban a bécsi osztrák hivatalok rosszindulatú halogatása miatt az építkezés megindítása elhúzódott. (15. kép.)

1848 február elején a helytartótanács elnöksége — nyilván Stáhly kezdeményezésére — a nádorhoz fordult,⁴⁹ hogy támogatását és közbelépését kérje. A helytartótanács rámutatott arra a lemaradásra, mely az egyetem egész fejlődésében »a tudományoknak művelt világ szerte óriási léptekkel előhaladó virágzása«-hoz viszonyítva Magyarország mutakozik s mely most már abban is megnyilvánul, hogy az egyetemi alap jövedelmei a tanári kar illetményeinek kifizetésére is alig

elegendők, nemhogy komolyabb építkezéseket lehessen kezdeni. Ezért kellett e célra a kormányzat támogatását kérni. A kezdetben sikerrel biztató folyamat azonban a bécsi Udvari Építészeti Főigazgatóság nehézsége miatt elakadt. A helytartótanács elnöksége a nádor oly irányú közbelépését kérte, hogy az egyetemi építkezés műszaki elbírálását vegyék ki a bécsi hatóságok kezéből. A magyar építészek, »a honba találhatólag legügyesebb építészek« és a királyi biztosok alapos műszaki tudás és helyismeret alapján készített tervei rendszeresen elvesznek a bécsi útvesztőben. Ez volt korábban a helyzet a helytartótanácsi épület kibővítésével s ez most is, az egyetemi építkezésekkel, különösen a könyvtár új hajlékának megépítésével, »mellyet nem csak az Egyetem, de maga az Ország is is nagy kintsének tekint«, s melyet új épület emelése nélkül nem, vagy csak még nagyobb költséggel lehet fenntartani. Az elnökség az akkor egyedül helyes megoldást javasolta: vegye a nádor személyesen kezébe az építkezés ügyét. A javaslatnak azonban nem volt eredménye: 1848 tavaszának politikai eseményei következtében az építkezés ügye lekerült a napirendről. Amikor aztán 1848 októberében az olvasóteremben veszedelmes falomlás történt, Toldy »a haza jelen szomorú állapota mellett« az építkezés sürgetését már mellőzte, s csupán az életveszély gyors elhárítását kérte.⁵⁰ (16. kép.)

Az építkezés sürgős megindítását pedig nem csupán az épület állapota indokolta: az egyre gyarapodó *könyvtárlomány* is megérdemelte volna a fokozott gondoskodást. A gyarapodás Toldy igazgatása alatt ugrásszerűen emelkedett. Ezt a következő táblázat mutatja:

1819:	45 587 kötet,	
1844:	54 344 kötet,	
1845:	55 562 kötet,	
1846:	56 526 kötet,	ill. a hittani, csillagdei, állatorvosi tanszéki és kari fiókkönyvtárak, valamint a kéziratár anyagával:
	68 997 kötet,	
1847:	69 621 kötet,	
1849:	71 534 kötet. ⁵¹	

Míg tehát Fejér György igazgatásának 25 éve alatt a gyarapodás mindössze 8757 kötet volt, Toldy évente mintegy 1000 kötettel tudta gyarapítani — hasonló anyagi lehetőségek mellett — a könyvtár állományát.

A könyvtár gyarapítására kezdettől fogva minimális összeg állt rendelkezésre; ennek 1830-ban történt megkétszereződése komoly eredmény volt, azonban azzal a következménnyel járt, hogy a helytartótanács szigorúan előírta az átalány felhasználásának módját, kivette a könyvtárigazgató kezéből az utalványozás jogát és eltiltotta a keret-túllépést.⁵² Toldy már 1846-ban kérte — hivatkozva a bécsi és göttingai egyetemi könyvtárak évi 2500 Ft-os keretére — a keretnek 1250 Ft-ra

való felemelését, azonban kérését ekkor is, később is, egész az ötvenes évek végéig elutasították.⁵³

Azonban ezzel a minimális összeggel sem rendelkezett szabadon az igazgató. Az utalványozás joga az egyetemi tanács kezében volt. A kari kívánságjegyzékek⁵⁴ alapján összeállított, sok esetben a tanács által előzetesen is ellenőrzött rendelkezések számláit az egyetemi pénztár csak rektori aláírásra fizette ki. A könyvtárnak az évi jelentés mellékleteként az új szerzemények jegyzékét is fel kellett terjesztenie, melyet a pénztár, sőt néha a helytartótanács is egybevetett a számlákkal. Mindeme akadékoskodáson túl még további megszorításokat is léptettek életbe: a legszigorúbban ragaszkodtak a túllépési tilalomhoz;⁵⁵ sőt elrendelték, hogy a beszerzési keretből kell fedezni a házi kiskiadásokat is, melyekre eddig külön összeg állt rendelkezésre.⁵⁶ Ez az intézkedés a keret 10%-os csökkentését jelentette.

Rendkívüli hitelt csak egészen kivételes alkalmakkor engedélyeztek. 1845-ben az Ersch—Gruber-féle modern lexikon beszerzésére utaltak ki 100 Ff-ot,⁵⁷ azonban 1847-ben a bollandista Acta Sanctorum új köteteire kért összeget nem engedélyezte a helytartótanács.⁵⁸ 1848 nyarán a minisztérium utalt ki nagyobb összeget elsősorban orvosi könyvek beszerzésére,⁵⁹ azonban a politikai helyzet súlyosbodásával kapcsolatos pénzügyi nehézségek a könyvtár életében is érezhetőkké váltak. Ennek következtében az 1848/49. tanév elején Toldy bejelentette, hogy »a könyvtárra nézve... e pénzsűk időben a beközelítő tanév tekintetében semmi intézkedésért nem folyamodom«.⁶⁰

A gyarapítás másik főforrása a *kötelespéldány-szolgáltatás* volt. Ez a forrás azonban — annak ellenére, hogy a könyvtár e jogát régi rendeletek biztosították⁶¹ — csak gyéren csergedezett. A nyomdák sem tettek eleget köteleességüknek, a helytartótanácsához felküldött példányok is néha évekig heverték a vári raktárakban. A könyvtárba csak csonkán érkeztek meg a művek: a metszetek, térképek, statisztikai táblázatok, műszaki rajzok hiányoztak belőlük. Folyóirat- és periodicum-anyag egyáltalán nem érkezett be.⁶² A kötelespéldány-nehézségekkel kapcsolatban Toldy javasolta, hogy a nyomdák közvetlenül a könyvtárnak küldjék be a példányokat, javaslatát azonban csak az ötvenes években fogadták el.

Ajándékozás útján viszonylag kevés könyv került a könyvtárba. A mecénási jóindulat inkább az ekkor még fejletlenebb múzeumi és akadémiai könyvtárak irányában nyilvánult meg s az elhunyt professzorok könyvtárai is inkább kegyeleti vétel, mint ajándék útján jutottak a könyvtárba. Toldy igazgatása azonban ezen a téren is bizonyos változást hozott. A korszak nevezetesebb adományozói a következők voltak: István nádor⁶³ (apja, József nádor könyvtárának tekintélyes részével), Kollár János,⁶⁴ a kiváló szlávista, Markó Károly,⁶⁵ Fillinger Lipót,⁶⁶ Frank Ignác⁶⁷ és Toldy Ferenc,⁶⁸ aki jelentős orvosi anyaggal gazdagította a könyvtárat.

A gyarapítás egy másik forrása a könyvtár *másodpéldányainak* eladásából származó bevétel felhasználása volt, ezek az összegek azonban

nem voltak jelentősek. 1827-ben p. o. a közel tíz év alatt felgyűlt duplumanyag árverezéséből mindössze 1729 Ft folyt be.⁶⁹ Éppen ezért Toldy erre a lehetőségre nem is fordított sok gondot, azonban ezzel kapcsolatban könyvtárpolitikai szempontból érdekes javaslatot tett:⁷⁰ az árverés helyett — tekintettel a vidéki közoktatási szervezet központjai, a királyi akadémiák könyvtárainak szorult helyzetére — a duplumanyag nekik való juttatását javasolta. Az ellenérték megtérítése a tanulmányi alap terhére történt volna. Javaslatra nem talált meghallgatásra, pedig kétségtelen, hogy művelődéspolitikai szempontból helyesebb lett volna, ha az elmaradt vidéki tudományos könyvtárhálózatot fejlesztették volna a könyvtár másodpéldányaival, s nem kerültek volna — mint ez 1827-ben megtörtént — ősnymtatvány-másodpéldányok kalapács alá.

Ekkor még kevés figyelmet szentelt Toldy — ellentétben az ötvenes évekkel — a *külföldi csere* lehetőségének. Az egyetemi nyomtatványok csere-adminisztrációjának lebonyolítását elhárította a könyvtártól⁷¹ a helyhiányra, valamint arra való hivatkozással, hogy az érkező anyag először amúgyis a professzorokhoz kerül s így annak rendszeres könyvtári kezelése nem biztosítható.

A korlátozott anyagi lehetőségek ellenére Toldy *szerzeményezési politikáját* tudományos céltudatosság, széleskörű oktatás- és tudománypolitikai látókör jellemzi. Erre a céltudatosságra nagy szükség volt. Bár Fejér György ez irányú elképzelései⁷² elméletileg nem lettek volna helytelenek, azokat a gyakorlatban nem tudta megvalósítani. Figyelemmel kísérte ugyan a folyóiratok ismertetési rovatait, kikérte néha a professzorok szakvéleményét, azonban általában a monografikus részletműveket előnyben részesítette összefoglaló, rendszerező művekkel szemben, ami az adott anyagi lehetőségek mellett helytelen volt. Számos esetben szerzett be másodpéldányokat, nem biztosította a folytatásos művek folyamatos beszerzését. Folyóiratbeszerzése rendszertelen volt.

Toldy már igazgatósága kezdetén jelezte, hogy az első feladat a hiányok pótlása főként az orvos-, azután a jogtudományi anyag területén. Szerzeményezési elveit a nádornak írt jelentésében foglalta össze. Ez az összefoglalás jól mutatja, hogy alaposan ismerte a vonatkozó egyetemi tanácsi utasításokat s azok felhasználásával, jelentéseibe való bedolgozásukkal igyekezett az egyetemi tanáccsal a Fejér György alatt megromlott jóviszonyt helyreállítani.

A szerzeményezés mikéntjét — mondja Toldy — a könyvtár rendeltetése és helyzete szabják meg. Könyvtára elsősorban az *egyetem könyvtára*, elsőrendű feladata tehát az oktatószemélyzet és a hallgatóság igényeinek kielégítése. Az *oktatószemélyzet* számára oly műveket kell beszerezni, melyek alapján új tudományos eredmények megszületése remélhető, s melyek beszerzése a tanárok anyagi erőit meghaladja.⁷³ A *hallgatóság* számára minden egyetemi tudományszak jó kézi- és tankönyveit kell beszerezni, magyar és német nyelven, — a francia és angol műveket német fordításban. A könyvtár azonban nem csupán az egyetem könyvtára. Központi fekvése, állományának sokoldalúsága és más

nyilvános könyvtárak hiánya⁷⁴ országos könyvtári feladatok ellátására is kötelezi. A könyvtár egyszerre »az iskola könyvtára« és »az élet könyvtára«. ⁷⁵ Ennek megfelelően nem szabad elhanyagolnia azokat a tudomány-szakokat sem, melyek részben vagy egészen kívül esnek az egyetemi oktatás keretein [nyelvtudomány, forráskiadványok, teljes klasszikus irodalom, matematika és természettudományok]. Azonban e »látzat-egyetemesség« ellenére sem szabad minden területen a részletkérdésekben elmerülnie. A könyvtár alapfeladata, hogy minden szakma területén a legalábbis lexikális jellegű felvilágosítást megadja [ezért szorgalmazta Toldy egész igazgatósága alatt a segédkönyvtár erős gyarapítását], azonban szerzeményezése nem terjedhet ki elmélyülten azon tudomány-szakokra, melyeket valamely szakoktatási intézmény önállóan művel vagy remény van rá, hogy a közeljövőben önállóan művelni fog. [Ipar, kereskedelem, bányászat, közgazdaságtan, hadtudomány, protestáns speciális teológia.] Tekintettel azonban a jogi kar igényeire, az ipar, kereskedelem, bányászat és közgazdaságtan kameralisztikus jellegű anyagát gyűjteni kell.

A céltudatos szerzeményezési politika — mely Toldy általános és perspektivikus szemléletmódját tükrözi s mely jelentős mértékben emelte az egyetem oktatási színvonalát — tervszerű *belső könyvtári munkával* párosult. A könyvtári munka ebben a korban — amikor az igények is kisebbek voltak a könyvtárral szemben — nem differenciálódott még, úgyhogy a »belső könyvtári munka« fogalom körülbelül egyet jelentett a katalogizálási munkával. A könyvtári katalógusok ugyanis egyben voltak leltári, szerzeményezési és tájékoztatási segéd-eszközök; funkciójuk még nem vált teljesen külön.

Az Egyetemi Könyvtár *katalógushálózata* ebben a korszakban nem felelt meg az igényeknek. Toldynak ezen a könyvtár számára elsőrendűen fontos területen rengeteg tennivalója volt. Erre már akkor felhívta a figyelmet, amikor az átvétellel kapcsolatban a helyrajzi katalógus szükségse felmerült. A könyvtár egyetlen komoly címtára, a nagy betűrendes kötetformájú katalógus⁷⁶ csupán a szekrény- és azon belül a polcszámot adta meg, a folyószámot nem. Ennek következtében az olvasók gyors és pontos kiszolgálása lehetetlen volt, amit pedig Toldy a könyvtár legfontosabb feladatának tartott. Az 1779. évi szabályzat általános betűrendes címtár, főszakok szerinti szakkímtárak (Specialkataloge) és egy tárgyszó-katalógus [Real-catalog, catalogus alphabeticus secundum materias distinctus] készítését írta elő. Ezek közül az első elkészült, a szakkímtárak Toldy hivatalbalépése előtt 20 évvel abbamaradtak, a tárgyszó-katalógushoz a könyvtár nem is kezdett hozzá. Toldy véleménye⁷⁷ az volt, hogy a régi módszer szerint szerkesztett szakkatalógusok a modern igényeknek nem felelnek meg [amiben igaza is volt, mert a kötetformájú és főszakokat felölelő katalógusokat az irodalmi termés méretei szétfeszítették!]; részletesebb feltárást biztosító (lényegükben a mai analitikus katalógusoknak megfelelő) szisztematikus katalógusokat kell tehát szerkeszteni. Ezek azonban rengeteg időt és költséget igényel-

nek, éppen ezért Magyarországon — az akadémiai Teleki-könyvtár és a Széchényi-könyvtár indexeit nem számítva — ismeretlenek. Hiányukat pótolja — s ez volt az eset az egyetemi könyvtárban is — a szak szerinti elhelyezés, ill. fejlettebb fokon az ennek megfelelő helyrajzi katalógus. Mivel ez utóbbi a könyvtárban hiányzott, Toldy azon a véleményen volt, hogy a *tudós* kutatóknak lehetővé kell tenni az egyes könyvszekrényekben való kutatást; Toldy könyvtárpolitikájának alapvető tétele ugyanis — melynek következtében az egyetemi könyvtár igazgatásának harminc éve alatt a magyar közművelődés jelentős bástyája lett! — az volt, hogy »egy könyvtárat *minden módon* (kiemelés tőlem. T. A.) hasznosítani kell«. A tárgyszó-katalógus készítését azonban — az azzal kapcsolatos nehézségek miatt — még hosszú időre elhalasztatónak vélte.

Elsőrendű feladatnak a helyrajzi címtár megalkotását tartotta, valamint a betűrendes címtár kiegészítését s ennek megtörténte után új betűrendes cédulakatalógus elkészítését. E munkálatok 1849-ig nem fejeződtek be, aminek elsősorban személyzeti oka volt. A helyrajzi katalógus elkészítése elmaradt. A hátralékos anyagot és az új szerzeményeket betűrendes cédulakatalógusba kezdték feldolgozni, ez lett a könyvtár mai ún. »nagy-katalógus«-ának alapja. A kéziratár cédulakatalógusa az írniaki teendőket 1848-ig ellátó Garay János betegeskedése miatt csak a szabadságharc után nyert befejezést. Toldy kezeírásával elkészült viszont két új szakcímtár, az orvosi és jogi szakokra,⁷⁸ valamint megindult további szakcímtárak előkészítése.⁷⁹ A két új szakcímtár gyakorlati célt, az olvasóközönség minél gyorsabb kielégítését szolgálta. Ennek érdekében az anyagot a főszakon belül alcsoportokra (51 ill. 74) osztották be s ugyanakkor — szemben a helyrajzi katalógussal — a különböző szekrényekben elhelyezett hasonló jellegű anyagot együtt tüntetik fel.

Toldy katalógus-hálózati elméletét a teológiai könyvtáron óhajtott a gyakorlatban kikísérletezni. Ez esetben azonban — szemben az átvétel alkalmával, az akkori adott helyzetnek megfelelő gyakorlati javaslattal — először egy »kimerítő alaprajstrom lapformában« [Grund-katalog in Zetteln] létrehozását vélte elvileg szükségesnek. Ebből az alaprajstromból gondolta kifejtendőnek az »általános névlajstrom«-ot [allgemeiner Nominal-katalog], a »szoros rendszeres lajstrom«-ot [systematischer Katalog] és csupán végül a »helymutató«-t [Standortskatalog]. Elgondolása könyvtártani-elvi szempontból helyes volt, mivel egész elgondolása azon alapult, hogy a teljes hálózatot cédula-formában hozza létre.⁸⁰

A teológiai könyvtár kísérleti alanyként való kiválasztásának a gyűjtemény kisebb volta mellett volt egy másik oka is. Tervszerűen ki óhajtotta terjeszteni a központi könyvtár felügyeleti jogát a *kari és tanszéki könyvtárakra* s mivel a teológiai könyvanyag tulajdonjogi kérdései [az anyag kettős provenienciája következtében] az egyetem és a papnevelde között tisztázatlanok voltak,⁸¹ Toldy tiszta vizet óhajtott

tölteni a pohárba. Gyarmathy János teológiai könyvtáros távozását felhasználva, a vonatkozó teljes történeti bizonyítékanyag ismerete alapján azt kérte a tanácstól, hogy a könyvtárat ő, s ne a papnevelde igazgatója adja át az új könyvtárosnak.⁸² Ezt a tanács engedélyezte, a papnevelde azonban az esztergomi érsekhez fordult jogorvoslatért s a kulcsok kiadását megtagadta. Ennek következtében a már korábban megkezdett katalógizálási munkálatok félbemaradtak.⁸³ Toldy és a tanács a helytartótanácsához fellebbeztek, s hivatkoztak arra, hogy az egyetemen kétségtelen vagyona, a teológiai könyvtár felett ez esetben a lajstromozás útján kell őrködnie.⁸⁴ A helytartótanács elismerte⁸⁵ az egyetem igényét, azonban az anyagot — provenienciájának megfelelően — két részre választotta s nagyobbik felét egyetemi tulajdonnak minősítette. Elrendelte azonban a két rész együtttartását; az egyetem tulajdonát képező anyagból teológiai fiókkönyvtárat létesített, melynek könyveit a papnevelde igazgatója gondozza, azonban »az egyetemi könyvtárnak alá akképp rendeltetnek, hogy ezeknek lajstroma... az egyetemi könyvtárnok által elkészítettén, a főfelügyelés ezt illesse...« azzal, hogy a könyvtári szabályzat a teológiai könyvtárra is érvényes. A döntés 1847 végén született meg és 1848. március 11-én érkezett a könyvtárba. A szabadságharc alatt már nem volt mód a lajstromozás végrehajtására, 1849 után viszont más kérdések kerültek előtérbe. Így a papnevelde sikeresen meggátolta az első rendszeres magyar katalógus-kísérlet végrehajtását, ami pedig az egyetemi könyvtár egész katalógushálózata, ezzel a magyar tudományos kutatás és közművelődésnek további fejlődése szempontjából jelentős eredmény lett volna.

Toldy figyelme azonban nem csupán a teológiai, hanem a csillagászati fiókkönyvtár kérdéseire is kiterjedt. Már 1844-ben felkérte a csillagda igazgatóját, hogy az 1823 óta történt beszerzésekről és a könyvtár helyzetéről tegyen jelentést.⁸⁶ Ekkor és még később is csupán a felügyeleti jog elvi kérdése merült fel, mint ezt az akadémikusoknak a csillagdei könyvanyag használatával kapcsolatos iratváltásai is mutatják.⁸⁷ Amikor azonban 1848 novemberében a katonai események veszélybe sodorták a csillagda igen értékes könyvtárát, öntevékenyen és habozás nélkül szállíttatta be a könyvanyagot a központi könyvtárba.⁸⁸ Tudatosan élt tehát Toldyban az egyetemi könyvtár központi könyvtári funkciójának gondolata. Óvta az egyetem vagyonát az egyházi körök illetéktelen beavatkozása és az elemi pusztulással szemben, és a központi könyvtár szerves részeinek tekintette a fiókkönyvtárak anyagát. Erre mutat az is, hogy már 1846 óta úgy készítette az állománystatisztikát, hogy abban a fiókkönyvtárak anyaga is szerepelt.⁸⁹

Szerzeményezés és feldolgozás mellett komoly és rendszeres gondot fordított Toldy a *könyvanyag megőrzésére* is. A rendszeres portalanítás hiánya, az épület roskadozó és nedves állapota elősegítette a könyvek rovári kártevőinek elterjedését. Toldy rendszeresen és tudományosan foglalkozott ezzel a kérdéssel is, kikérte tudós szakemberek véleményét és ezek alapján részletes utasítást dolgozott ki a könyvanyag portalaní-

tására és féregtelenítésére vonatkozóan.⁹⁰ Ebben az utasításban, melyet később az egyetemi könyvtár működési szabályzatába is bedolgozott, részletesen ismertette a könyvek számára ártalmas rovári kártevőket, a leggyakoribb előfordulási helyüket a könyvtárban és az ellenük való védekezés módját. Külön kitért a könyvkötészet terén alkalmazandó eljárásra is.

A könyvkötéssel mint a könyvmegóvás másik fontos eszközével természetesen a féregtelenítésen túlmenően is foglalkozott. Elvileg elítélte — éppen a rovári kártevők miatt — a fatáblák megtartását és előírta a kötések évi rendszeres javítását. Véleménye szerint a könyvtárban fűzött műveket nem szabad elhelyezni, ezért a brosúra-jellegű anyagból szakok szerinti kolligátumok létesítésével oldotta meg a kérdést.⁹¹ Kötészeti elképzelései megvalósítása érdekében az 1846 végén elhunyt szolgál helyére olyan alkalmazottat neveztetett ki, aki a kötészethez is értett, s aki a telek sarkán álló kis épületben rendezte be — a könyvtár sajátjának is mondható — könyvkötőműhelyét.

Szerzeményezés, feldolgozás és megóvás munkája Toldy felfogása szerint egy célt szolgált: *a könyvtár minél szélesebb körű használatának biztosítását*. Ebben az irányban különösen a szervezeti szabályzat létrehozatalának idejében munkálkodott. Már a katalógusokról mondottaknál láttuk, hogy milyen módon óhajtotta biztosítani a tudományos kutatók számára a lehető legnagyobb segítséget. Nem feledkezett meg azonban az egyetemi hallgatóság szükségleteiről sem. 1846-ban — számos egyetemi polgár által aláírt javaslat alapján — felterjesztést tett⁹² annak érdekében, hogy a könyvtár a két szünidei hónap [augusztus-szeptember] alatt is nyitva legyen s inkább a vizsgaidőszak alatt legyen zárva, hogy így az egyetemi ifjúság Pesten lakó része a szünidő alatt is használhassa azt s felkészülhessen jövő évi tanulmányaira. Előterjesztését mind a tanács, mind a helytartótanács elfogadta, azonban 1847-ben újbóli kérését anyagi indokokra való hivatkozással elutasították.⁹³ 1846-ban viszont a helytartótanács járult hozzá lényeges módon a könyvtár közhasználatának emeléséhez azáltal, hogy a pesti ipartanoda tanárai és hallgatói számára a könyvtárnak az egyetemiekéhez hasonló használatát engedélyezte.⁹⁴

A könyvtár forgalma már Toldy igazgatásának első éveiben — céltudatos könyvtári munkaszervezése és propagandája nyomán — emelkedést mutat.⁹⁵

	Olvasók	Kölcsönzők
1835—36	4539	?
1845—46	6586	936
1846—47	7253	800
1847—49	8007	1320
	13 839	1736

Az utolsó kétéves periódusban bekövetkezett csökkenés a szabadságharc eseményeivel, a könyvtárnak a tavaszi bombázás elől való biztonságahelyezésével, majd újrendezésével magyarázható.

A könyvtár forgalmának mennyiségi emelése mellett Toldy nem feledkezett meg — s ez természetesen következik könyvtártani elveiből — a minőség kérdéséről sem. A forgalom emelkedésével kapcsolatban örömmel jegyzi meg,⁹⁶ »hogy míg régebben a tanuló ifjúság által jobbra a szépirodalmi és mulattató könyvek olvastattak, most a tudományos irány túlralkodó, mit nem csak a kenyértudományokra,⁹⁷ hanem egyebekre is kell értenünk«.

Különös gondot fordított — s ebben egy úton járt az egyetemi s a helytartótanáccsal — a könyvtár tudományos szempontból már akkor is igen értékes *kézirattárára*. Már első összefoglaló jelentésében⁹⁸ megnyugtatta feletteseit, hogy — jóllehet elődje számos téren rendezetlen viszonyokat hagyott hátra — a kézirattárban nincs komoly hiány. Megállapítja, hogy a Kaprinay- és Hevenessy-gyűjtemények [ez utóbbi két kötete kivételével] teljesek, a Pray-gyűjteményből viszont az eredeti hat kötet helyett 1844-ben már nyolc hiányzott. Kézírt anyagot a könyvtár az 1803-ban visszaállított szerzetesrendeknek nem adott vissza (csupán könyvanyagot, amire a betűsoros címtár megfelelő betűjelei utalnak). Igazgatása első éveiben kezdődött meg a kézírt anyag első komoly katalógizálása.⁹⁹ Az épület helyzetével kapcsolatos jelentéseiben a kézirattárról mindig külön emlékezett meg s az állománygyarapodás statisztikájában — hasonlóan a fiókkönyvtárak anyagához — külön kiemelte a kézírt anyagot.

Nem lett volna ízig-vérig tudós tudományos könyvtáros, ha nem igyekezett volna biztosítani a könyvtár illő szerepét a magyar tudományos életben. A *tudományos munkában* személyesen mutatott követésre méltó, de nehezen követhető példát. Pártolta beosztottjainak tudományos munkásságát is és nem feledkezett meg a könyvtárnak mint intézménynek tudományos tekintélyéről sem. Ezért javasolta már 1846-ban, József nádor jubileumával kapcsolatban azt, hogy a könyvtár a birtokában levő XVI. századi magyar codexek Nádor-Codex néven történő összefoglalásával ünnepeljen.¹⁰⁰

*

Kialakult könyvtártani nézetek, a tudománypolitikai életben való jártasság és aktív részvétel, céltudatos belső könyvtári munka elméletben és gyakorlatban való egybehangolása jellemzik Toldy könyvtárigazgatásának első szakaszát. Jószándéka, erős akarata, közéleti szerepe serkentően hatottak a könyvtár életére. Csupán tárgyi nehézségek akadályozták meg a könyvtár még erősebb ütemű fejlődését. *E nehézségek technikai és igazgatási jellegűek* voltak.

A roskadozó, ódon épület már önmagában megnehezítette, fékezte a Toldy modern könyvtártani elveinek megfelelő modern könyvtári munkastílus kialakulását.¹⁰¹ A könyvtár tisztviselőinek nem volt oly külön hivatali szobájuk, ahol elmélyülten és zavartalanul tudtak volna dolgozni. A külön hivatali szoba hiánya miatt a katalógizálás, a tanács-

adás zavarta az olvasóközönséget. Toldy javasolta ugyan az őri lakás könyvtári célra való igénybevételét, azonban sikertelenül. Így ez a kérdés még hosszú évekig megoldatlan maradt.

Hiányoztak mind a könyvek raktározásához szükséges megfelelő szekrények,¹⁰² mind pedig a feldolgozó munkához nélkülözhetetlen nagy alakú könyvtári íróasztalok és egyéb bútorok.¹⁰³ Toldy tervezett ugyan e célra megfelelő speciális bútorzatot, azonban azok elkészíttetését nem tudta keresztülvinni. Sőt: saját íróasztalának 100 Ft-os költségét is csak hosszas huzavona után kapta meg az egyetemi tanácstól.¹⁰⁴

Mindezen technikai nehézségek ellenére Toldy az igazgatási adminisztráció terén — az első években különösen — pontos munkát végzett. Jelentései a könyvtár történetének elsőrendű értékű forrásai. S azt, hogy a könyvtár irattára a már korábban hiányzó 1834—39-es évek kivételével épségben fennmaradt, s 1843 óta minden lényeges ügyiratot megőrzött, kizárólag Toldy mindenre kiterjedő figyelmének köszönhetjük.

A technikai jellegű nehézségek mellett a katasztrofális *személyzeti viszonyok* is akadályozták a gyorsabb ütemű fejlődést. Idők folyamán a könyvtárban az évi 800 Ft illetménnyel rendelkező igazgatói állás mellett két tudományos jellegű, 700, ill. 600 Ft-tal dotált könyvtárőri állás, valamint két adminisztratív jellegű, 400 Ft fizetésű könyvtár-írnoki (később könyvtártiszt) állás alakult ki. E rendszeres tisztviselők mellett ideiglenes díjnokok és egyetlen rendszeres könyvtárszolga (évi 200 Ft fizetéssel) alkotta a könyvtár személyzetét.

Toldy hivatalbalépésekor a két őri állás hosszú évek óta — az egyik Schwartner Márton halála (1823), a másik Veszlerle József távozása (1838) óta — betöltetlen volt. A könyvtári munka folyamatosságát, tekintettel arra, hogy Biankovich János I. írnok 1841-ben nyugdíjba ment,¹⁰⁵ egyedül Csery József I. írnok biztosította. A könyvtár személyzeti és technikai nehézségeinek, az igazgatóváltozással kapcsolatos elkerülhetetlen zökkenőnek áthidalása egyedül az ő könyvtári tapasztalatától függött; mint Toldy mondja: »...sicque traditio, ususque solus in multis casibus directionem dare potest: cancellista Csery saepe solus est capax defectum boni catalogi supplere«.¹⁰⁶ Csery különben egész 1848-ig második foglalkozásként a budai cenzúrahivatal tisztviselője is volt. A II. írnokot, Dörffy Józsefet csupán jóakarata dicsérte; helyette 1846-ban az egyetemi irodából Vargay Károlyt nevezték ki, Toldy javaslata ellenére, aki a megürült állásra a már két éve ideiglenes írnokként működő neves költőt, Garay Jánost, második helyen Reguly Antalt, a külföldön is ismert tudóst jelölte.¹⁰⁷ Dobocsányi Ignác könyvkötő és solga, az 1845-ben elhunyt Bartalics Imre utóda, ugyanebben az évben kezdte meg közel négy évtizedes munkásságát a könyvtárban.¹⁰⁸

A könyvtári személyzet elégtelensége már Fejér alatt sokat szerepelt az illetékes hatóságok előtt. Toldy sem hagyta természetesen nyugodni a kérdést. Általában az a jogos vélemény alakult ki, hogy a könyvtár hiányosságainak túlnyomó többsége, elsősorban a leltár és a

katalógushálózat elégtelen volta a személyzeti viszonyok következménye. Mindennek ellenére azonban a kérdés megoldása csupán az 1848. évi minisztérium erélyes fellépésére született meg. Az uralkodó — hosszú évekig tartó, már-már reménytelennek látszó küzdelem után — 1845 elején engedélyezte ugyan a két őri állás betöltését,¹⁰⁹ mivel azonban a két új állás betöltésének tisztán gyakorlati és a könyvtár szervezeti szabályzatának elvi ügye egy iraton futott a hivatali apparátusban, az őri állások ügyében is csak 1847-ben történt döntés.¹¹⁰ Két új őri állást engedélyezett ekkor a kancellária 800, ill. 700 Ft fizetéssel és szállással; Toldy ekkor már pótlékkal évi 1000 Ft-ot kapott. Ugyanekkor engedélyezték az írnoki állások új elnevezését — fizetésváltoztatás nélkül, s bevallottan azzal a céllal, hogy így ezek az állások nagyobb vonzóerőt gyakoroljanak a tudományos tekintéllyel rendelkező pályázókra. A két állásra 66 pályázat érkezett be, ezek elbírálását azonban már az alkotmányos kormányzati szervek végezték el.

A könyvtár életében a forradalmi idők személyzeti téren jelentették a legnagyobb változást. 1848 júniusában végre megtörtént a kinevezés a két őri állásra: I. ör Reguly Antal,¹¹¹ II. ör Lugossy József, a debreceni református kollégium könyvtárosa lett; az újonnan létesített III. őri állásra Hanák János pesti tanár kapott kinevezést.¹¹² Tisztek Csery és Vargay maradtak, mivel a korábban aspiráns Garay ekkor már nyilvános rendes tanári kinevezés előtt állott a magyar nyelv és irodalom tanszéke-re.¹¹³ A kinevezésekből azonban nem sok gyakorlati haszon származott. Reguly Antal berlini tanulmányútjáról nem tért haza,¹¹⁴ Lugossy József pedig a szabadságharc végéig nem foglalta el állását. Vargay huzamosan betegeskedett, majd 1848 végén a katonai főiskolához kapitány-hadbírónak neveztetvén ki, állásáról lemondott és követte a nemzeti kormányt Debrecenbe.¹¹⁵ Hanákot 1848 végén tanárrá nevezték ki. Ekkor Toldy évi 360 Ft fizetéssel ideiglenes segédként alkalmazta Rischel Ágostont. A szabadságharc legvégén, 1849. július 2-án »másodkönyvtári hivatalnokká« nevezte ki a minisztérium Tuppy Józsefet, aki azonban nem maradt sokáig a könyvtár alkalmazásában.

A gyakori személyi változások mellett az egymást felváltó politikai rendszerek adminisztratív jellegű intézkedései nem mozdították elő a nyugodt könyvtári munkát. 1849 márciusában a Windischgraetz-féle ideiglenes polgári közigazgatás kért igazoló jellegű személyzeti beszámolót a könyvtártól;¹¹⁶ erre a felszólításra Toldy nem adott választ. Majd május 18-án újból a VKM szólította fel az egyetem alkalmazottait politikai igazolójelentés megtételére,¹¹⁷ a két igazoló eljárást azonban már nem folytatták le.

Toldy személyzeti téren is céltudatosan vezette a könyvtárat. Erélyesen harcolt a két őri állásért, s nem rajta múlt, hogy a kinevezések elhúzódtak. Jelöltjeit tudománypolitikai szempontból jól válogatta meg, erre Reguly és Garay személye a példa. A forradalmi időkben — ez természetes következménye fent már ismertetett politikai állásfoglalásának — Toldy személyzeti téren sem tanúsított forradalmi magatartást,

viszont addigi múltjának megfelelően védte a könyvtár érdekeit. Az ideiglenes osztrák közigazgatást nem szolgálta ki, de a nemzetőri szolgálat alól is igyekezett beosztottait felmenteni. A könyvtár egyetlen forradalmi szellemű alkalmazottját adott esetben a végsőkig védelmezte, éppen úgy, mint később az üldözött Czuczor Gergelyt.

Beosztottai anyagi érdekeit is szem előtt tartotta. Ügyes érveléssel sikerült elérnie, hogy az őri munkát is ellátó két írnok 1845-ben 10%-os fizetésemelést kapott. Nem sikerült viszont hasonló eredményt elérnie a könyvtárszolga esetében, akinek 12%-os fizetésemelési kérelmét a helytartótanács 1848-ban elutasította arra való hivatkozással, hogy a drágaság (mely az általános európai gazdasági válság nyomán lépett fel) már nem olyan nagy, mint az előző évben volt. Csupán 1849-ben sikerült Dobocsányi számára a minisztériumtól a kért emelést megkapnia.¹¹⁸

3. Az új könyvtári szabályzat

Toldy igazgatása első éveiben végzett könyvtárszervező munkáját a könyvtár új szervezeti szabályzatában foglalta keretbe.¹¹⁹ A könyvtár legutolsó szabályzata a XVIII. század végéről származott; Fejér György patriarchális könyvtárigazgatása alatt nem tűnt fel elavult volta, már csak azért sem, mivel a Ratio Educationis is röviden összefoglalta a könyvtár tisztviselőinek teendőit s a hivatalos körök általában erre a jogforrásra hivatkoztak.¹²⁰

A felettes szervek Toldy hivatalbalépésekor döbrentek rá a könyvtárban uralkodó anarchiára és kezdtek foglalkozni az új szabályzat elkészítésének kérdésével. Toldy igazgatói eskütétele alkalmával Fischer Bertalan és Frank Ignác professzorok vállalták a szabályzat revíziójával kapcsolatos előterjesztés megtételét;¹²¹ Toldy is megtette a maga megjegyzéseit, majd pedig 1846 nyarán kidolgozta a könyvtár új szervezeti szabályzatának első tervezetét.

A régi szabályzat négy fejezetre oszlott; az első általános jellegű szervezeti kérdéseket, a második az igazgató, a harmadik az örök, a negyedik az írnokok köteleit tárgyalta; a szabályzat a napirend felSOROLÁSÁVAL zárult. A szabályzat mindössze 27 rövid szakaszból állt. Toldy 1845-ben kelt feljegyzésében még nem foglalkozott azzal a gondolattal, hogy gyökeresen átdolgozza a régi szabályzatot, csupán kisebb javításokra gondolt. Később azonban belátta, hogy egy alapján új szabályzattal teljesen átformálhatja a könyvtár életét; ekkor egy részletes, 99 §-ból álló új szabályzatot dolgozott ki, melyben minden erre lehetőséget nyújtó helyen érvényre juttatta könyvtártani elveit.¹²²

Kísérőiratában Toldy részletesen ismertette a szabályzat összeállításakor követett elveit, s hivatkozott a felhasznált forrásokra.

»Találand pedig a T. Igazgató Tanács e Javaslat átvizsgálásakor számos olyan pontokat, mik már eddig is gyakorlatilag fennállottak, habár utasításba foglalva nem voltak; találand, mik ha eddig eszközösbe nem vétettek is, de az Intézet célja minél teljesb létesítésére önként helyeseknek mutatkoznak, és más jól rendezett intézeteknél gyakorlatban is vannak; találand végre, miket az ausztriai cs. tartományok köz-könyvtárai részére kiadott utasítás nyomán¹²³ bátorodom a Tek. Igazgató Tanács bölcs elítélése alá bocsátani«. Jelen keretek között nem is kísérelhetjük meg, hogy a szabályzatot részletesen ismertessük. Csupán egy-két, tudománypolitikai szempontból kiemelkedő szakaszára óhajtjuk a figyelmet felhívni.

A könyvtár magánhasználatával foglalkozó 2. § Toldy eredeti fogalmazásában kiterjeszti a könyvtár kölcsönzési szolgálatát (az egyetem, az akadémia tagjain, valamint az ipartanoda tanárain kívül) a testvér fővárosokban levő tanintézetek előjáróira, a helytartótanács tanácsosaira és titkáira, a főváros törvényszéki bíraira, a megyei tisztviselőkre szolgabíráktól felfelé, a városi tisztviselőkre, a budai és pesti bármely felekezeti lelkészekre. Kölcsönözhet ezenkívül »bármely alsóbbrendű tanító, tudománykedvelő és magántudós«, amennyiben magát kártérítésre kötelezi. A kölcsönzési kör e kiterjesztését »könyvtárunk középponti s úgy szólván egyetlen volta« indokolja; az e téren eddig követett gyakorlat nyomán »a közértelmiség nevelése érdekében kívül az intézet némi népszerűsége is keletkezett«. (17. kép.)

A kötelespéldány-ügyről szóló részben a 42. § előírja, hogy a met-szetanyag is kötelespéldány-szolgáltatás alá esik. Toldy a kísérőiratban a hazai művészettörténeti kutatás kezdeti szárnypróbálgatásaira utal ezzel kapcsolatban.

Az 52. és 53. §-ok a szerzeményezési politika legmagasabb szintű, az anyagi helyzet követelte általános elvi szempontjait szögezik le. A szerzeményezést irányító igazgatónak félre kell tennie minden, valamely tudomány szak iránt érzett előszeretetet, de hasonlóan nem szabad figyelmét a csupán könyvészeti szempontból értékes, de a tudományos kutatás szempontjából lényegtelen művekre fordítania. »Mellőzendí mind azokat, mik egyedül a kor divatirányai és mulékony szeszélyeinek befolyása alatt keletkeztek, sem lényeges hasznót nem ígérnek, sem állandó beccsel nem bírnak.« Lemond arról, hogy minden szakot egyformán gyarapítson: ezen a téren a mindennapi szükség irányítását fogadja el. Alapos tájékozódással kell bírnia a könyvészeti szaklapok területén. Annak érdekében, hogy a szerzeményezés ne függjön egy embertől, »de másfelül több személyeknek, illyesekben igen eltérő nézeteik és gyakran ellenkező óhajtásaik által az egység és tervszerűség se szenvedjen«, az évi gyarapodási jegyzéket testületi elbírálás végett az egyetemi tanács elé kell terjesztetni. [Tehát szemben Fejér korszakával: a szerzeményezést az igazgató irányítja, a tanács utólag bírálja azt meg!]

A szabályzat eme lényegbevágó pontjainak ismerete alapján is megállapíthatjuk, hogy a tervezet alapos könyvtártani ismeretek és

széleskörű tudománypolitikai tájékozottság alapján, a realitások figyelembevételével készült kodifikációs alkotás, melynek — mai szemmel — talán csak az az egyetlen hibája, hogy egybeolvasztja a szervezeti szabályzat és az ügyrend anyagát.

A további tárgyalások során a felettes szervek az eredeti tervezeten keveset és lényegbe nem vágóan változtattak. Egyedül a könyvtár katalógushálózatával kapcsolatban folyt hosszas, az ügyben nyilatkozó egyetemi és helytartótanácsi előadók komoly bibliográfiai és tudománytörténeti ismereteire valló vita. Az egyetemi tanács és a helytartótanács ui. túlzottan tartotta Toldy ez irányú igényeit és — bizonyos fokig jogosan — a Toldy-javallotta §-okat »inkább a lajstromozásról szóló tanító könyvbe, mintsem hivatalos utasításba« illőnek tartotta. A kancellária végül is Toldy javaslatát fogadta el. A tárgyalások során Toldy a felsőbb utasításoknak megfelelően kétszer fogalmazta át a javaslatot, melyet végül is 1848. március 14-én fogadott el a kancellária.¹²⁴ A szabályzat végleges felosztása a következő:

I. fejezet. Rendeltetés.

1. § »A kir. Egyetem Könyvtára közhasználatra van ugyan szánva; különösen mindazonáltal az egyetemi tanítói kar és tanuló ifjúság, s illetőleg a középponti papnevelde tudományos szükségéi pótlására rendeltetett.«

II. fejezet. Szerkezeti felépítés. (2—3. §)

A központi könyvtár és a fiókkönyvtárak.

III. fejezet. A könyvtár fenntartásáról és biztosításáról. (4—17. §)

Az állomány megőrzésével és rendjével kapcsolatos rendszabályok, külön az aprónyomtatványok őrzése.

IV. fejezet. A könyvtár hasznosításáról. (18—39. §)

A felállítási rend, a jelzet rendszer s a katalogizálás. Az egyes katalógusfajták (alapcintár, egyetemes névcintár, rendszeres cintár, mellékes cintárak, úgy mint: egyetemes tárgycintár, kéziratcintár, zsegek cintára, rajzművek lajstroma.) részletes ismertetése.

V. fejezet. A könyvtár gyarapításáról. (40—55. §)

A szerzeményezés különféle módjai, figyelembevéve a könyvtár fent ismertetett funkcióit, valamint a segédkönyvtár jelentőségét.

VI. fejezet. A könyvtár használatáról. (56—77. §)

Az olvasási és kölcsönzési rend, a tilos könyvek kölcsönzésének módja.

VII. fejezet. A könyvtár igazgatásáról. (78—91. §)

A könyvtár vezetése, a könyvvállománnyal kapcsolatos adminisztratív jellegű feladatok, benne a másodpéldányok árverése.

VIII. fejezet. A könyvtár személyzetéről. (92—98. §)

A könyvtár tisztviselőinek kötelmei. [A szabályzat 99., önálló §-a az egyetemi pénz- és ritkasággyűjteménynek a könyvtárról való leválasztása felől intézkedik.]

A március 14-én a helytartótanács által elfogadott szabályzatot a miniszteriális kormányzat formálisan nem hagyta jóvá, azonban a szabályzat minden további jóváhagyás nélkül érvényre emelkedett s egész a század nyolcvanas éveig alapja volt a könyvtár igazgatásának. Sőt: a kifejezetten egyetemi, ill. egyetemi könyvtári vonatkozások elhagyásával, a szerkezet és szöveg szószerinti követésével adta ki Toldy 1848-ban a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának szervezeti szabályzatát.¹²⁵

A könyvtári szabályzattal egy időben, részben annak folyamánként készült el a könyvtár *olvasótermi szabályzata*, valamint a könyvtár-szolga külön utasítása.¹²⁶ Az olvasótermi szabályzat párhuzamosan futott a könyvtári szabályzat fogalmazásával és 1848 februárjában került kiadásra. Mintájául a bécsi Hofbibliothek hasonló szabályzata szolgált, attól azonban egy-két lényeges ponton eltért.

Az olvasásra szabadon kiadható művek körét a bécsi szabályzat a következőkben szabta meg: »Romane, Schauspiele, Gedichte und andere zur schönen Literatur gehörige Werke, werden nur bei Nachweisung eines wissenschaftlichen Zweckes verabfolgt: eben so wenig werden in der Regel Schul- und Vorlesebücher, Sprachlehren, Übersetzungen von Classikern, Bilderbücher und dergl. ausgegeben.« (5. §) E negatív és merev állásponttal szemben a magyar szabályzat (4. §) szabadabb szellemű: »A könyvtárnak az olvasótermi használása, a munkák minéműségét tekintve, korlátozva nincsen, úgy hogy mindennek, ki azokkal élni képes, oly munkák is kiadathatnak, melyeknek házára kikölcsonzése tilos« azzal a megszorítással, hogy a szórakoztató irodalom és a kéziratok csak tudományos célra adhatók ki, valamint a csak érettebb korúak számára való művek »ifjabb, vagy kevésbé művelt olvasónak ki ne adassanak, hanem figyelmök hozzájuk illőbb, hasznos és tanulságos munkákra iránytassék«. ¹²⁷ Ez utóbbi szakasz, valamint a könyvtár berendezésével kapcsolatos panaszok ¹²⁸ határozottan arra mutatnak, hogy a könyvtár ekkor már komolyan foglalkozott a közönségszolgálatlaltal kapcsolatos kérdésekkel.

Toldynak a katalógushálózat közönségszolgálati szerepéről és a könyvtár tudománypolitikai jelentőségéről vallott elveinek köszönhető a magyar szabályzat 10. §-a, mely a bécsi szabályzathól teljesen hiányzott: »Tanítók s más tudományos férfiakkal, sőt felsőbb tanosztályi művelt ifjakkal a címtárak is közöltessenek, azok kivételével, melyek kizárólag a könyvtár kezelésére szolgálnak.«

A fenti példák mutatják, hogy Toldy a bécsi szabályzatot nem alkalmazta mereven, sőt azt a helyi lehetőségekhez mérten igyekezett szabadabban, a tudományos kutatás és a közművelődést szolgáló tájékoztató munka érdekében módosítani.

A *könyvtárszolga utasítása* az 1833-ban kelt régebbi utasítás szövegén nem változtatott lényegesen. E tárgyban Toldy és az egyetemi tanács között csupán arról folyt a vita, hogy bekerüljön-e a szabályzatba a solga könyvkötési kötelezettsége. A vita — melyben Toldy az adott

helyzetből és Dobocsányi személyes szaktudásából indult ki — a tanács javára dőlt el, s az utasításból a könyvkötésre vonatkozó pont kimaradt. Ennek ellenére a könyvtár könyvkötési munkáit továbbra is Dobocsányi végezte, mint részben fizetett könyvkötőmester. A szolgálai utasítás nemcsak komoly fizikai munkát rótt a szolgára, hanem önálló életétől szinte megfosztva, a könyvtár rabjává tette. Takarítás [olvasó- és hivatali szobák naponta, nagyraktár hetente], fűtés, könyvtisztogatás, lakása tisztántartása, a kapu bezárása, a tetőzet ellenőrzése, napi szellőztetés, olvasótermi ellenőrzés, könyvszállítás és reponálás mellett a tűzoltó berendezések karbantartása, zápor esetén vízmentesítés tartoztak feladatai közé. Feletteseinek — köztük az egyetemi központi porkolábnak is — engedelmeskedni tartozott, éjjel lakásáról nem távozhatott, nappal is csak előjárói tudtával. Súlyosbította a könyvtárszolga helyzetét, hogy az egyetemi tanács nem nézte jó szemmel, ha a könyvtár családosszolgát alkalmazott vagy a könyvtár épületében lakó szolga megnősült. A család és a gyermekek lármája ellen ui. könyvtári részről nem merült fel panasz, viszont a ferencesrend és a helytartótanács részéről annál inkább.¹²⁹

Összefoglalás

A szabadságharc bukásával lezárult Toldy könyvtárigazgatásának első korszaka, a szervezés kora.

A könyvtár vezetését nehéz helyzetben vette át. Fejér György neves tudós volt, de nem volt érzéke a szervező munkához és a tudománypolitikához. Toldy mögött 1843-ban jelentős tudománypolitikai múlt állt: két évtizedes irodalmi és egy évtizedes akadémiai tevékenysége, valamint hatalmas irodalmi munkássága. Ennek következtében fel tudta mérni a könyvtárral kapcsolatos lehetőségeket és széles látókörben tudta elbírálni az egyik legjelentősebb kultúrintézményünkkel kapcsolatos igényeket.

Mint alapító és szervező, kezdetől fogva részt vett a Magyar Tudományos Akadémia (1830) és a Kisfaludy Társaság (1836) munkájában; 1830 óta tagja volt az egyetem tanári karának. Számos tudományos folyóiratot és forráskiadvány-sorozatot alapított és szerkesztett: az Orvosi Tár (1831), a Magyar Tudományos Akadémia Évkönyve (1833), a Tudománytár (1834), az Athenaeum (1837), a Figyelmező (1837), a Kisfaludy Társaság Évlapjai (1841), a Nemzeti Könyvtár (1843), a Magyar Szépirodalmi Szemle (1847) és az Új Magyar Múzeum (1850) hatalmas agilitásának köszönhetette létét. A Tudománytárban kiadta a magyar könyvtermés 1831—1835. évi bibliográfiáját [az első rendszeres magyar éves nemzeti bibliográfiai kísérlet!], a Budapesti Híradóban 1844-től »Tudományos Világ« című külön rovatban számolt be az akadémia, az egyetem és a könyvtárak működéséről. A különböző szaklapokban számos kultúrpolitikai cikket írt, melyekben egyebek közt javaslatot tett: a magyar írói jogi törvény megalkotására, magyar filozófiatörté-

neti adatgyűjtésre, népdalgyűjtésre, nyelvjárástani kutatásokra, műemlék-gyűjtésre vonatkozóan. Mint szótárszerkesztő és kiadó [magyar—latin orvosi, magyar—német zseb-, ill. tudományos műszótár, jogi, filozófiai és matematikai műszótárak] a magyar tudományos nyelv modernizálása terén szerzett érdemeket.

Bár a szabadságharc bukásáig nem foglalta írásban össze tudománypolitikai elképzeléseit, később írt ez irányú megnyilatkozásai számunkra is szolgálnak tanulsággal. Egyik legkorábbi, e tárgykörre vonatkozó kézírata »Tudományos nagy szükségleteink« címen szól a kérdéstről.¹³⁰ A kéziratban olvasható javaslatok érintik az akkori magyar tudományos élet valamennyi szükségletét. Toldy a következő program megvalósítását tartotta szükségesnek :

1. »Bibliotheca Hungarica«. 1848-ig terjedő, széleskörű forrás- és feldolgozás-bibliográfia.
2. Tudományos könyvtáraink hiányainak tervszerű kiegészítése.
3. Tapasztalatcsere-utazások a külföldi nagykönyvtárakban.
4. Széleskörű történeti forráspublikáció.
5. A XVI. század előtti összes magyar nyelvemlék kiadása. Ezzel kapcsolatban ómagyar nyelvtan és szótár készítése.
6. Költői művek kiadása, a XVI. század végéig teljesen, a XVII. és XVIII. századból válogatottan.
7. Bibliográfiai lexikon.
8. Életrajz-lexikon.
9. Nyelvjárások szótárának és nyelvtanának összeállítása.
10. Népmondagyűjtés.
11. Ókori feliratos anyag gyűjtése.
12. Műemlékekről készült rajzok gyűjtése.
13. Tudósok és államférfiak kézíratos naplóinak megszerzése könyvtáraink számára.

Máshelyt viszont kidolgozta — egyetemi előadás céljaira — a történettudomány metodológiája és enciklopédiája c. tárgykört,¹³¹ és javaslatot tett egy Magyar Történelmi Intézet létesítésére.¹³²

A magyar tudományos élet helyzete, elmaradottságának társadalmi, gazdasági és politikai okai, a magyar tudósok életformája és társadalmi helyzete állandóan érdekelték, ez irányú nézeteit a nagy nyilvánosság előtt is többször kifejtette.¹³³ Alapjában helyesen fogta meg a kérdést, amikor hangsúlyozta, hogy

a. tudományos elmaradottságunk végső okát gazdasági függőségünkben találhatjuk ;

b. a magyar tudós társadalmi helyzete azért visszás, mert a »harcias és jogász nemzet« nem becsüli meg kellőképpen a tudományos kutatómunkát ;

c. a magyar tudományos élet egyensúlyának megteremtése érdekében reáliák és humaniorák egészséges összhangjára van szükség, s egyik nagy tudománycsoportnak sem szabad jelentőségben elnyomnia a másikat.

Általános tudománypolitikai elvei és könyvtártani rendszere alapján céltudatosan szervezte meg a belső könyvtári munkát. Elmélet

és gyakorlat e szoros egysége tették igazgatása alatt az egyetemi könyvtárat »az oktatás és az élet könyvtára«-vá, a magyar közművelődés — állományában és forgalmában folyamatosan gyarapodó — hatalmas bástyájává. A könyvtár Toldy igazgatása első éveiben — annak ellenére, hogy Toldy számos javaslata a hivatalos körök nehézsége miatt nem került megvalósításra — a két főváros szellemi életének egyik nagy központja lett: az irodalmi, tudományos és politikai élet majd minden tényezője igénybe vette szolgáltatásait; igazgatójának és személyzetének egyéni tudományos munkája, a könyvtár anyagának jellege pedig biztosította e szolgáltatások minőségét.

Mindezen eredményekhez Toldy nem jutott el sima úton. Az anyagi nehézségeket mindvégig nem sikerült elhárítania s csupán céltudatos és reális szerzeményezés útján tudta azok káros következményeit csökkenteni. Az egyetemi tanács kezdeti bizalmatlanságát sikerült megszüntetnie, azonban az anyagi önállóságot nem tudta visszaszerezni. Az egyetem nem minden téren viszonzta Toldynak az egyetemi oktatási és tudományos szükségleteket messzemenően figyelembe vevő könyvtár-politikáját. Minden jelentősebb anyagi igény elől elzárkózott, mely a könyvtár munkáját lett volna hivatva jobbá, gyorsabbá tenni. Viszont támogatta a könyvtárat azon törekvéseiben, melyeknek célja az egyetem tulajdonának megvédése, az egyházi körök beavatkozásának elhárítása volt. Ezen a téren elsősorban a teológiai könyvtár ügyében, valamint a könyvtárnak 1849-ig csupán egyes helyiségek, később az egész ingatlan ügyében a Ferenc-renddel folytatott vitájában vallott elvi álláspontja emelendő ki.¹³⁴ Az egyetem így saját tulajdonát védve a könyvtár érdekein keresztül, kezdetben öntudatlanul, később — különösen a hatvanas években — teljes tudatossággal állt ki a haladó tudomány érdekében a Ferenc-rend, az esztergomi érsek és a velük szoros szövet-ségben álló városi tanács ellen.

A könyvtár a helytartótanáccsal nem állott közvetlen kapcsolatban: az egyetemi tanácson át vezető szolgálati út betartása kötelező volt. A könyvtár ügyvitelén keresztül egész fejlődésére nyomasztóan hatott azonban az, hogy minden jelentéktelen ügyének, pár forintos igényének elbírálása óhatatlanul bekerült a helytartótanácsi ügyintézés taposómalmába. Ez — egy-két kivételtől eltekintve — általában negyed-éves ügyintézést jelentett; viszont sok esetben jelentette azt is, hogy a könyvtár problémái nem mindig a könyvtári szempontokkal szemben sok esetben merev és elutasító egyetemi síkon, hanem a szakmai szempontból szintén hozzáértő magasabb vonalon kerültek elbírálásra. Ez elsősorban azért volt előnyös, mert Toldy a nádorral, ill. Eötvös miniszterrel közvetlen kapcsolatban állott s a döntést nem egy esetben felülről is befolyásolhatta. A hivatalos utat az alkotmányos kormányzat is betartatta Toldyval, s nem engedte meg, hogy a könyvtár az egyetem-től függetlenítse magát,¹³⁵ azonban vannak jeleink arra, hogy Eötvös nem minden esetben ragaszkodott a hivatalos úthoz és Toldyt a felterjesztések közvetlen megtételére hatalmazta fel.¹³⁶

Toldy könyvtárigazgatásának első hat évében tehetségéhez, helyzetéhez és a lehetőségekhez mérten mindent megtett annak érdekében, hogy az egyetemi könyvtár modern, a magyar felsőoktatásügy és a tudáspolitikai fejlődő igényeit kielégítő intézménnyé váljék. Az útjában álló minden nehézség ellenére az építkezés ügyének haladása, a szervezeti szabályzat elkészülte, a személyzeti kérdések megoldása reményt nyújtott az egészséges kibontakozáshoz. A szabadságharc bukása azonban e reményeket megsemmisítette, s a könyvtárnak, mint az egész magyar oktatás- és tudáspolitikának is, új utat kellett keresnie. Toldy igazgatásának első hat éve, az ez idő alatt elért eredmények nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a könyvtár az abszolutizmus éveiben a közművelődés és a haladó tudományos gondolkodás oldalán szolgálhatta a magyarság érdekeit.

JEGYZETEK

A dolgozat elsőrendű forrásanyaga :

a) Helytartótanács (Htt.) Departamentum litterario-politicum (Litt. pol.), ill. közoktatási osztálya (Közkot.) iratanyaga, fons (f.), ill. kutfő (k.), positio (p.), ill. tétel (t.) szerint.

b) a pesti egyetem rektori hivatalának (Rekt.) iratanyaga.

c) az egyetemi könyvtár irattára (EK), ill. annak különcsomói (kcs.)

Megjegyzendő, hogy az EK ebben a korban még nem folyószámos rendszerű, csupán időrendes elhelyezésű. Az EK jelzet melletti kelet után a R. jelzet a megfelelő Rekt. számra utal.

¹ Rekt. 1831/47. »Dicasterialis enim administratio Bibliothecae minime convenit ; nec ullibi viget in orbe terrarum.«

² Htt. Litt. pol. 1826. f. 8. p. 10.

³ Htt. Litt. pol. 1826. f. 11. p. 20. és Htt. 1830/1515. Neve : »summa pro amplius dotanda et locupletanda bibliotheca.«

⁴ »Opera plurima sunt historici argumenti, nec paucae scientiae penitus neglectae«. Rekt. 1831/47. — »Vulgaribus et obviis quibusvis commentariis haud cumulandis, majoris celebritatis operum principalis ratio fiat.« Htt. Litt. pol. 1831. f. 11. p. 16.

⁵ Rekt. 1838/11, 209, 295, 326.

⁶ Erre, s általában a Ferenc renddel való vitára bővebben *Tóth András*, Haladás és reakció küzdelme a Pesti Egyetemi Könyvtár új épülete körül. Magyar Könyvszemle 1955 (71) 1—2. sz. 41—71.

⁷ Rekt. 1841/107, 184, 199, 344, 346, 365, 366.

⁸ Rekt. 1841/373.

⁹ Rekt. 1842/137.

¹⁰ Rekt. 1842/158, 157, 168, 187.

¹¹ Toldy pályázata és a jelölés : Rekt. 1842/171.

¹² Htt. Litt. pol. 1843. f. 8. p. 97a. és Rekt. 1843/80.

¹³ EK »Jelentések« kcs. Náadori jelentés A/V. pont.

¹⁴ Rekt. 1843/100.

¹⁵ Rekt. 1843/133.

¹⁶ Rekt. 1843/106.

¹⁷ Rekt. 1843/161

¹⁸ Náadori titkos lt. Praes. Fasc. 41. nr. 129. — Kancellária Praes. 1843/513, 514, 666.

¹⁹ Eddigi életrajzai (*Zólyomi Lajos*, Toldy Ferenc életrajza. Magyar Helikon 1. Pozsony, 1883. — *Kunfi Zsigmond*, Toldy Ferenc. Bp. 1903. Kny. Irodalomtörténeti Közlemények. — *Kuncz Aladár*, Toldy Ferenc. Bp. 1907) vagy túlnyomóan irodalomtörténeti részletkérdéseket tárgyalnak — mint Kunfi és Kuncz — vagy csupán adatanyagot tartalmaznak, mint Zólyomi műve.

²⁰ Munkásságának könyvészetét összeállította *Greguss Ágost*, 1821—1871. Toldy Ferenc félszázados irodalmi munkássága. Pest, 1871. (621 cim.) Csupán a legfontosabbakat *Szinnyei József*, Magyar írók élete és munkái. Bp. 1914, XIV. köt.

²¹ *Kunfi i. m.* 7.

²² Uo. 8.

²³ Uo. 9.

²⁴ Külföldi útja alkalmával írt naplói: Magyar Tudományos Akadémia [MTA] kéziratára [MSS] Tört. naplók 8r. 22. — M. irod. levelek 2r. 4. II. — Tört. 2r. 15. — Országos Széchényi Könyvtár [OSzK] MSS. FolHung. 1615.

²⁵ Magyar nyelv- és irodalomtörténeti tanszékfoglaló beszéde. Pest, Emich, 1861. 17.

²⁶ *Révai József*, Irodalmi Tanulmányok. Kölcsei Ferenc. Bp. 1950, 15—16.

²⁷ OSzK. MSS Levelestár. Toldy Ferenc Bitnitz Lajoshoz.

²⁸ »Ismét: Tudomány, magyar tudós.« Új Magyar Múzeum I. (1850—51) 483.

²⁹ Új Magyar Múzeum I (1850—51) 686, valamint *Kunfi i. m.* 7. — Toldy így ír Szontaghnak: »...én az anyagot és szellemet elválasztó dualismusod irányában gyakran védtem a felbonthatlan egységet; s mikor én a szellemet a potenciózott anyag egyik tulajdonságának állítottam... hogy mi a lelket csak olyan állapotban képzelhetjük, melyben az észleletünk körébe esik, azaz lekötve az anyaghoz, sőt az anyag által feltételezve, mikből természetesen a lélek halhatatlanságára, a személyes istenre stb. nézve is el kellett térnünk... te akkor materialistának, empiristának, pantheistának nevezted, »milyek valamennyi orvosok és természetbuvárok...«

³⁰ *Vajda György Mihály*, Az egyezményesek. Fejezet a magyar filozófia történetéből. Bp. 1937., különösen 35—36.

³¹ 1855-ben, amikor éles harc folyt a szeplőtlen fogantatás dogmája körül, s mikor ő maga is harcban állt a könyvtári ingatlan tulajdonjogát vitató, a szeplőtelen fogantatás dogmáját támogató Ferenc-renddel, kiadott — nyelvemlékként — hét, a témával foglalkozó régi magyar szentbeszédet. (*Immaculata* a régi magyar anyaszentegyház hét beszédében. Szt. István Társulat Pest, 1855. 100.) Bartakovics Béla egri érseknek ajánlva. A kiadvány hivatását abban látta, hogy bemutatja a régi hitszónokok felfogását »most, midőn a feloldó bírászat még hatástalan, s a gúny mérgező ereje még nem bátorodott fel egy jámbor és magasztos tan ellen.« — Ellentmondásos lelki alkata szempontjából érdekes gyermekei pályaválasztása is. Kilenc gyermeke közül legidősebb leánya az angolkisasszonyok egri zárdájának főnöknője lett; második fia felszentelt pap volt s csupán 1880-ban vált ki a papságból. Legidősebb fia, István viszont — Brutus álnéven is — elsővonalbeli harcosa volt az 1867 utáni antiklerikális irodalmi és politikai küzdelemnek.

³² Regnicoláris lt. Takács Sándor hagyaték fasc. 66. 1848. jún. 10.

³³ Uo. fasc. 67. nr. 9711.

³⁴ Htt. Litt. pol. 1843. f. 11. p. 10a.

³⁵ A vonatkozó rendőri jelentés: Takács-hagyaték. fasc. 68. nr. 9907.

³⁶ Rekt. 1843/105, 283 és 1844/115, 174.

³⁷ Htt. Litt. pol. 1843. f. 11. p. 6a, 7a, 10a.

³⁸ Toldynak ekkor már négy gyermeke volt. Első felesége 1836-ban, második 1842-ben halt meg. 1843-ban nősült harmadszor. Genealógiai kérdés tisz-

tázása: Kozma Antalné Toldy Jolán levele Pintér Jenőhöz. OSzK MSS. Levelestár.

³⁹ Az Akadémia könyvtárával kapcsolatos tevékenységével a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának munkaközössége foglalkozik. A könyvtár megnyitása alkalmával mondott és keletkezését vázoló beszéde: Magyar Akadémiai Értesítő 1843—4-re. Buda, 1844, VII. sz.

⁴⁰ Könyvtárakról. Bevezetése dr. Schedel Ferenc ílylcímű munkájának: »A könyvtártan kézikönyve.« — Athenaeum. Új folyam I (1843) 201—210.

⁴¹ Toldy jól ismerte a kor könyvtártani szakirodalmát. A monografikus irodalom, a leipzig *Serapaeum* és a *Petzholdt-féle Anzeiger* a könyvtárban állt rendelkezésére. Ismerte Ebert híres »Bibliothekswissenschaft« c. cikkét az Ersch-Gruber-féle lexikonból.

⁴² L. A. Constantin, Bibliothéconomie. Paris, 1841. — J. A. Fr. Schmidt, Bibliothekswissenschaft. Weimar, 1840.

⁴³ EK »Jelentések« kcs. — Az egyetemi tanácshoz felterjesztett évi jelentések az EK-ban az 1843/44. tanévtől folyamatosak.

⁴⁴ Bővebben: Tóth i. m. 44—45.

⁴⁵ EK 1843, nov. 1.

⁴⁶ Htt. Litt. pol. 1844. f. 11. p. 8a. és Közokt. 1845. 11. kf. 15. t., valamint EK 1844 és 1845.

⁴⁷ EK »Könyvtáráépítés« kcs. Bővebben: Tóth i. m. 45.

⁴⁸ A vonatkozó iratanyag 1846—1848 évekre: Htt. Közokt., Rekt. és EK. passim.

⁴⁹ Htt. Közokt. 1848. 14. kf. 7. t.

⁵⁰ EK 1848. okt. 20.

⁵¹ EK »Jelentések« kcs. megfelelő évek adatai.

⁵² Htt. Litt. pol. 1831. f. 11. p. 16. — Rekt. 1831/146. — Htt. Litt. pol. 1833. f. 11. p. 4. — Rekt. 1837/65, 81.

⁵³ Htt. Közokt. 1848. 14. kf. 10a.

⁵⁴ EK »Desiderata« kcs.

⁵⁵ EK 1847 (R. 347.)

⁵⁶ Rekt. 1848/57, 100.

⁵⁷ Htt. Közokt. 1845. 11. kf. 27a. t.

⁵⁸ Htt. Közokt. 1847. 14. kf. 9a. t.

⁵⁹ EK 1848. jún. 18 és júl. 7.

⁶⁰ EK 1848. okt. 17.

⁶¹ Htt. 1780/5022, 1796/8179, 1804/4333.

⁶² EK »Jelentések« kcs. 1843/44. tanévi és Nádori jelentés D/II. pont.

⁶³ EK 1849. márc. 24.

⁶⁴ EK 1847. febr. 10.

⁶⁵ EK »Jelentések« kcs. 1846/47.

⁶⁶ Uo. 1844/45.

⁶⁷ EK 1846. szept.

⁶⁸ EK 1846. szept. 25.

⁶⁹ Htt. Litt. pol. 1827. f. 11. p. 5.

⁷⁰ EK »Jelentések« kcs. Nádori jelentés D. II. 4.

⁷¹ Rekt. 1847/248 és 1848/54.

⁷² Rekt. 1831/47.

⁷³ Az egyetemi tanács ezt a gondolatot már 1813-ban felvetette — Rekt. 1813/80.

⁷⁴ Az 1844-ben megnyílt akadémiai könyvtár ekkor még fiatal intézmény volt; a múzeum Széchényi Könyvtára a nyilvános közkönyvtári funkciók nehézségeivel küzdött. Mindkét könyvtár csak a hatvanas évek elején vált az egyetemi könyvtár komoly vetélytársává.

⁷⁵ A kettős funkció-meghatározás F. A. Ebert-től származik, (Allgemeines Bibliographisches Lexicon. I. köt. Leipzig, 1821, Vorrede XI.1.) aki a bibliográfia e kettős funkciójáról beszél.

- ⁷⁶ EK. MSS. J. 111.
⁷⁷ EK. »Jelentések« kcs. Nádori jelentés B. pont.
⁷⁸ EK. MSS. J. 121 és 122.
⁷⁹ Uo. J. 83. (szintén Toldy kézírása.)
⁸⁰ Rekt. 1845/155.
⁸¹ Rekt. 1836/155., ahol a papnevelde igazgatója elvi tiltakozást jelentett be az ellen, hogy a könyvtár részéről beavatkozás történjék.
⁸² EK 1845. júl. 16., valamint »Könyvtárutasítás« kcs. 1846. évi fogalmazvány.
⁸³ A megkezdett lajstrom EK. MSS. J. 64.
⁸⁴ Rekt. 1845/258b, A régi lajstromok EK. MSS. J. 87—91.
⁸⁵ Htt. Közokt. 1848. 14. kf. 4a és Rekt. 1848/73.
⁸⁶ EK 1844. okt.
⁸⁷ Htt. Közokt. 1846. 14. kf. 24a. — Rekt. 1846/202, 361. EK 1846 júl.
⁸⁸ VKM. Közokt. 1848. 14. kf. 37a.
⁸⁹ EK »Jelentések« kcs. 1845/46.
⁹⁰ Az EK »Jelentések« kcs. Nádori jelentésben kidolgozott szöveget kiadta : »Utasítás a M. Academiai Könyvtár tisztviselői számára.« Buda, 1848. 29—31.
⁹¹ Így jött létre az EK »Miscellanea« különgyűjteménye.
⁹² Htt. Közokt. 1846. 14. kf. 21. — Rekt. 1846/238. — EK 1846. júl. 28.
⁹³ Rekt. 1847/239.
⁹⁴ Rekt. 1847/9.
⁹⁵ EK »Jelentések« kcs. megfelelő évek anyaga.
⁹⁶ Uo. 1845—46.
⁹⁷ »Kenyér« — azaz gyakorlati tudományok : orvosi, jogi és teológiai tudományok.
⁹⁸ Rekt. 1844/115.
⁹⁹ EK. MSS. J. 61. (Befejezve 1850 után.)
¹⁰⁰ Rekt. 1846/348 és Ek 1846. ápr. — Kiadása 1855-ben történt meg.
¹⁰¹ EK »Jelentések« kcs. Nádori jel. C. pont.
¹⁰² Utolsó szekrénybeszerzés 1838-ban történt, Rekt. 1838/21.
¹⁰³ A könyvtár 1845. évi bútorleltára : EK »Könyvtárutasítás« kcs. 1845.
¹⁰⁴ EK 1847. nov. (R. 383.) és Htt. Közokt. 14. kf. 31a.
¹⁰⁵ EK 1841. szept. 14.
¹⁰⁶ EK »Jelentések« kcs. 1843/44.
¹⁰⁷ EK 1846. ápr. 18. és júl. 12.
¹⁰⁸ EK 1845. okt. 5. A kinevezési irat említi, hogy a szolgálta köpenykihordási ideje 6 év.
¹⁰⁹ Htt. Közokt. 1845. 11. kf. 14. t. — Rekt. 1845/199.
¹¹⁰ Htt. Közokt. 1847. 14. kf. 18a. — Rekt. 1847/367.
¹¹¹ Reguly az 1840—41-es tanévben ideiglenes írnokként működött a könyvtárnál.
¹¹² EK 1848. VKM 1848/1678. sz.
¹¹³ Rekt. 1848/206.
¹¹⁴ Erre vö. *Szalatnai Rezső*, Reguly Antal. Élet és Tudomány (1954) 6. sz. 167—169. Téves a cikk azon ismételt megállapítása, hogy Regulyt a forradalmi kormány a könyvtár igazgatójává nevezte ki.
¹¹⁵ VKM. Közokt. 1848. 14. kf. 33. — EK 1848. okt. 20 és dec. 16.
¹¹⁶ Rekt. 1849/12.
¹¹⁷ EK 1849. máj. 18 (R. 74.)
¹¹⁸ Htt. Közokt. 1845. 11. kf. 22. — Rekt. 1844/234. — Htt, Közokt. 1848. 14. kf. 13a. — Rekt. 1849/100. — EK 1849. júl. 7.
¹¹⁹ A szabályzat keletkezésére vonatkozó iratanyagot l. : EK »Könyvtárutasítás« kcs., valamint Htt. Közokt. 1847. 14. kf. 18a.
¹²⁰ *Ratio Educationis publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae* Buda, Egyetemi Ny. 1806, 283—287. (267—270 §).

- ¹²¹ Rekt. 1845/49.
- ¹²² Az utasítás könyvtártani szempontból való ismertetése külön tanulmányba kívánkozik.
- ¹²³ Az osztrák szabályzatból Toldy csupán szakmai részeket vett át. Fogalmazása — különösen a könyvtárhasználatra és az olvasóteremre vonatkozó §-ok — az osztráknál szabadabb szellemű.
- ¹²⁴ Htt. Közokt. 1848. 14. kf. 14a.
- ¹²⁵ Utasítás a M. Akadémiai Könyvtár tisztviselői számára. Egyetemi Ny. Buda, 1848, 31.
- ¹²⁶ EK »Könyvtárutasítás« kcs. Olvasótermi szabályzat.
- ¹²⁷ Nem érinti természetesen a rendelkezés a »tiltott könyvekkel« kapcsolatos felsőbb utasításokban foglaltakat.
- ¹²⁸ EK »Jelentések« kcs. Náadori jelentés C/I. pont.
- ¹²⁹ Htt. Litt. pol. 1820. f. 8. p. 91. — Rekt. 1837/179. és Tóth i. m. 53.
- ¹³⁰ MTA. MSS. Tört. 4r. 27/18.
- ¹³¹ Uo. Tört. 4r. 29.
- ¹³² Uo. Tört. 2r. 14.
- ¹³³ a) Vitéja Szontagh Gusztávval, ennek »Tudomány, magyar tudós« c. cikke felett: Új Magyar Múzeum I. (1850—51) 469—486, 663—695.
- b) Visszapillantás tudományos állapotainkra kapcsolatban a régi s új tanrendszerral. (Egyetemi tanévnyitó beszéd 1863. okt. 5.) Egyetemi Ny. Bp. 1863, 23.
- c) Tudománybéli hátramaradásunk okai s ezek tekintetéből Akadémiánk feladása. [MTA Ért. Nyelv és Széptud. I (1867—1869) V. sz.] Pest. 1868.
- ¹³⁴ Az egész kérdésre l.: Tóth i. m. valamint Htt. Közokt. 1846. 14. kf. 20. és Rekt. 1846/283.
- ¹³⁵ EK 1848. máj. 4.
- ¹³⁶ Rekt. 1849/6 és EK 1849. márc. 6.

A. Tóth

DIE UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK VON PEST AUF DEM WEGE MODERNER ENTWICKLUNG

(Die ersten Amtsjahre Franz Toldys als Direktor der Bibliothek)
1843—1849

Die im Jahre 1635 gegründete Bibliothek der Universität von Pest konnte bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts wegen materieller, personeller und organisatorischer Schwierigkeiten im kulturellen Leben des Landes und der Hauptstadt nicht die Rolle einnehmen, die ihrer, als der damals einzigen allgemeinen öffentlichen Bibliothek harrten. Die Bibliothek war auch nach den damaligen Begriffen keine moderne wissenschaftliche Bibliothek.

Die Lösung dieser aus kulturpolitischen und bibliothekarischen Gesichtspunkten zugleich wichtigen Aufgabe wartete auf Franz Toldy, dem ausgezeichneten und vielseitigen Gelehrten und wissenschaftlichen Organisator, dem Sekretär der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, der in den Jahren 1843—74 Direktor der Bibliothek war.

Bei seiner Ernennung verfügte Franz Toldy schon über gründliche theoretische und praktische Kenntnisse im Bibliothekwesen. Die einschlägige Fachliteratur des Auslands war ihm restlos bekannt, er befasste sich mit dem Gedanken eines Handbuches der Bibliothekskunde und stampfte die Bibliothek der Un-

garischen Akademie der Wissenschaften gleichsam auf dem Boden. Er besass kristallklare Prinzipien über den Bibliothekarberuf und über die fachwissenschaftliche Bildung, gleichzeitig kannte er aber auch die Grundsätze der modernen Bibliothekstechnik- und Architektur aufs gründlichste.

Nach seiner Ernennung legte er sich sofort ins Werk, die dringendsten Ausbesserungsarbeiten am baufälligen Bibliotheksgebäude vorzunehmen; erreichte sodann, dass die Regierung die Errichtung eines neuen Bibliotheksgebäudes anordnete. Er nahm regen Anteil an der Ausarbeitung der Pläne, die gemäss der von ihm gegebenen Gesichtspunkte entworfen wurden. Es lag nichts an ihm, dass nach 1848—1849 die Verwirklichung des Planes unterblieben ist.

Durch zielbewusste Aquisitionspolitik brachte er es soweit, dass die Bibliothek — trotz ihrer ans Minimale grenzenden jährlichen Dotation — ihre klaffenden Lücken nach und nach ausfüllen konnte. In den Jahren 1844—49 bereicherte er durch jährlich 1000 Bände den Bestand der Bibliothek, gegenüber dem insgesamt 9000 Bände betragenden Zuwachs des vorhergehenden Vierteljahrhunderts. Seine weitreichenden und perspektivischen Aquisitionsprinzipien und Erfahrungen brachten den entsprechenden Erfolg: seine Wirkung machte sich auch im Universitätsunterricht und auf dem Gebiete der wissenschaftlichen Forschung merkbar.

Bei der Organisation der fachlichen Bibliotheksarbeiten betrachtete er als vornehmste Aufgabe, die Bibliothek der Öffentlichkeit immer zugänglicher zu machen. »Eine Bibliothek muss auf jedmögliche Weise nutzbar gemacht werden« — so lautete eine seiner Grundsätze. Deshalb wandte er sich auch mit grosser Energie an den Ausbau des modernen Zettelkatalog-Systems der Bibliothek.

Seiner Auffassung hinsichtlich der kulturellen und wissenschaftlichen Funktion der Bibliothek entsprechend, sorgte er für die quantitative Erhöhung des Leserverkehrs. Auch während der Ferienmonate liess er den Lesesaal offen und bemühte sich, immer breitere Schichten des hauptstädtischen Publikums in den Leserkreis der Bibliothek einzubeziehen. Auch in dieser Hinsicht achtete er auf die Qualität und schon in einem seiner ersten Berichte konnte er sich mit Freude äussern »dass während seitens der studierenden Jugend früher meist belletristische und unterhaltende Bücher gelesen worden sind, heute die wissenschaftliche Richtung vorherrscht«.

Seinen wissenschaftlich verankerten Bibliotheksprinzipien gemäss war er selbst schaffender Wissenschaftler und er tat alles, um die diesbezügliche Betätigung seiner Mitarbeiter nicht nur zu ermöglichen, sondern auch zu fördern.

Die erste Phase seiner Direktion kennzeichnet sich durch feste Ansichten in Bibliotheksproblemen, durch Bewandertheit und aktive Teilnahme am wissenschaftspolitischen Leben, durch zielbewusste theoretische und praktische Arbeitsorganisation, schliesslich durch weitgehende Berücksichtigung der kulturellen und wissenschaftlichen Ansprüche. Bloss sachliche — personelle und materielle — Schwierigkeiten hinderten ihn daran, dass er in der Weiterentwicklung seiner Bibliothek nicht noch durchschlagendere Erfolge erzielen konnte.

Seine organisatorische Betätigung, welche er während der ersten Jahre seiner Direktion dem Dienste der Bibliothek widmete, fasste er in den neuen Statuten der Bibliothek zusammen. Diese im Jahre 1848 genehmigten Statuten stellen — im Gegensatz zu den am Ende des 18. Jahrhunderts verfassten älteren Statuten rein mechanischen Charakters — die erste auf modernen Gesichtspunkten beruhende Bibliotheksordnung dar: sie enthalten die modernen Grundsätze und Vorstellungen ihres Schöpfers.

Die Bibliothek der Pester Universität wurde, dank der Tätigkeit Franz Toldys, zum bedeutendsten geistigen Mittelpunkt des hauptstädtischen Lebens während der Reformzeit in dem Masse, dass sie sogar in den Jahren des Absolutismus erfolgreich der fortschrittlichen Wissenschaft und den Interessen des Ungartums dienen konnte.

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 13. Franz Toldy am Ende der 40-er Jahre des XIX. Jahrhunderts (Stahlstich von Lömmel nach einer Photographie von Barabás)

Abb. 14. Der Franziskaner-Platz am Anfang des 19. Jahrhunderts (Stich von Martens nach der Zeichnung von Kuwasseg)

Abb. 15. Aus dem Vorschlag in bezug des Baues der Bibliothek, den Franz Toldy am 22. August 1846 vorgelegt hatte

Abb. 16. Die Pester Universitätsbibliothek in der ersten Hälfte des XIX. Jahrhunderts (Tuschzeichnung von Karl Cserna)

Abb. 17. Konzept der Eingabe von Franz Toldy der Öffentlichkeit der Bibliothek betreffend vom 24. Mai 1848

Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez

A főváros XIX. századi rohamos fejlődése magával hozta nagyszámú előváros kialakulását. Ezek története egybefonódik a főváros történetével.¹

A mai Nagy-Budapest IV. kerületét képező Újpest, mind a lakosság számára, mind iparosvárosi jellegére tekintettel a főváros egyik legjelentősebb elővárosa.² Sajnos, régebbi helytörténeti irodalmunk elmaradottsága Budapest peremvárosainak esetében is kitűnik. Újpest történetének feldolgozásaira is ráillik Mályusz jellemzése: »helytörténeti monográfiáinkat... vagy üzletes vállalkozók tákolják össze, vagy jószándékú, de tanulatlan dilettánsok írják«.³

Tanulmányomban a város alapítását és első éveit ismertetem 1848-ig, a jobbágyviszonyok megszüntetéséig, tehát azt az alapot, amelyen a későbbi nagyarányú iparosváros kifejlődött.⁴

A mai Újpest területét nyugatról a Duna, északról és északnyugatról Dunakeszi és Fót, keletről Rákospalota, délről a főváros régi határa határolja. Területének legnagyobb része a Duna régi, jégkorszaki völgyfeneke, a városi terasz, amelyet később futóhomok lepett be, és ahol kialakultak a kötött futóhomok jellegzetes formái, a szélbarázdák, amelyek északnyugat-délkelet irányban futnak. A kialakult város utcahálózata is részben ezekhez igazodik.⁵ A szélbarázdák irányától egy helyen találunk eltérést: délnyugat-északkelet irányban húzódik az ún. Istvánhegy, amely kb. a mai Váci út, Megyeri út és Baross utca által bezárt területen emelkedik.⁶ Ez a homoktalajú domb kiválóan alkalmas volt szőlőtermelésre. A városi terasz Pesttel határos részén folyt az ún. Gyáli patak, amely kb. a mai Istvántelek vidékén elterülő Gyáli tó vizét vezette a Dunába. Torkolata a mai Újpesti vasúti híd táján volt.⁷ A városi terasznál alacsonyabban terül el a Duna mai árterülete, tehát a Váci út és a Duna között fekvő vidék.⁸ (18. kép.)

A mai Újpest területén három település alakult ki: a Gyáli patak torkolatánál a tulajdonképpeni Újpest, az Istvánhegyen szőlőtelep és ettől északkeletre Káposztásmegyer. E két utóbbinak a város fejlődésére nem volt különösebb hatása, így ezek történetét csak röviden vázolom.

Legrégibb település közöttük Káposztásmegyer. Már a középkorban megvolt, azonban a török időkben elpusztult.⁹ A múlt század

Adatok Újpest 1848 előtti történetéhez

A főváros XIX. századi rohamos fejlődése magával hozta nagyszámú előváros kialakulását. Ezek története egybefonódik a főváros történetével.¹

A mai Nagy-Budapest IV. kerületét képező Újpest, mind a lakosság számára, mind iparosvárosi jellegére tekintettel a főváros egyik legjelentősebb elővárosa.² Sajnos, régebbi helytörténeti irodalmunk elmaradottsága Budapest peremvárosainak esetében is kitűnik. Újpest történetének feldolgozásaira is ráillik Mályusz jellemzése: »helytörténeti monográfiáinkat... vagy üzletes vállalkozók tákolják össze, vagy jószándékú, de tanulatlan dilettánsok írják«.³

Tanulmányomban a város alapítását és első éveit ismertetem 1848-ig, a jobbágyviszonyok megszüntetéséig, tehát azt az alapot, amelyen a későbbi nagyarányú iparosváros kifejlődött.⁴

A mai Újpest területét nyugatról a Duna, északról és északnyugatról Dunakeszi és Fót, keletről Rákospalota, délről a főváros régi határa határolja. Területének legnagyobb része a Duna régi, jégkorszaki völgyfeneke, a városi terasz, amelyet később futóhomok lepett be, és ahol kialakultak a kötött futóhomok jellegzetes formái, a szélbarázdák, amelyek északnyugat-délkelet irányban futnak. A kialakult város utcahálózata is részben ezekhez igazodik.⁵ A szélbarázdák irányától egy helyen találunk eltérést: délnyugat-északkelet irányban húzódik az ún. Istvánhegy, amely kb. a mai Váci út, Megyeri út és Baross utca által bezárt területen emelkedik.⁶ Ez a homoktalajú domb kiválóan alkalmas volt szőlőtermelésre. A városi terasz Pesttel határos részén folyt az ún. Gyáli patak, amely kb. a mai Istvántelek vidékén elterülő Gyáli tó vizét vezette a Dunába. Torkolata a mai Újpesti vasúti híd táján volt.⁷ A városi terasznál alacsonyabban terül el a Duna mai árterülete, tehát a Váci út és a Duna között fekvő vidék.⁸ (18. kép.)

A mai Újpest területén három település alakult ki: a Gyáli patak torkolatánál a tulajdonképpeni Újpest, az Istvánhegyen szőlőtelep és ettől északkeletre Káposztásmegyer. E két utóbbinak a város fejlődésére nem volt különösebb hatása, így ezek történetét csak röviden vázolom.

Legrégibb település közöttük Káposztásmegyer. Már a középkorban megvolt, azonban a török időkben elpusztult.⁹ A múlt század

elején a Csekonicsok fői uradalmához tartozó puszta, de midőn 1808-ban a Károlyi grófok megvásárolják az uradalmat, Káposztásmegyer gazdát cserél.¹⁰ A puszta területe egészen a pesti határig nyúlt le, azonban 1815-ben a pesti határkocsmánál elterülő 83 magyar hold területű részt Palotához csatolták. Ez a község is a fői uradalom tartozéka volt. A puszta terjedelme ekkor a fenti rész nélkül 2115 magyar hold (1586,25 katasztrális hold).¹¹ Káposztásmegyer 1815 előtti területe volt az alapja a későbbi Újpestnek. A Palotához csatolt részen alakult ki Újpest első települése, a káposztásmegyeri pusztából vált ki Istvánhegy is, úgyhogy még az 1870-es években is a három település: Újpest, Istvánhegy és Káposztásmegyer együttes területe azonos az utóbbi 1815 előtti területével.¹² A káposztásmegyeri pusztán a Károlyiak majorsági gazdálkodást folytattak, amelynek központja az Istvánhegytől északra, a Baross utca végén levő major volt. A negyvenes években Károlyi István a Pestmegyei Gazdasági Egyesület részére juttatott földeket a mai Újpest területén és ez utóbbi is létesített majort.¹³ A káposztásmegyeri település tehát 1848 előtt lényegében csak a majorból és a megyeri csárdából állott. (19. kép.)

Az Istvánhegy története 1830-ban kezdődik, midőn Károlyi István a megyeri pusztából azt a területet, amelyet a mai Attila, Főti, Váci és Táncsics utcák határolnak, szőlőtelepítés céljából kihasította, és azt 1831. április 15-én kelt »unilaterális« szerződéssel 32 évre vállalkozóknak adta bérbe. Általában ezt az időpontot tartja az irodalom Újpest születésének,¹⁴ noha ez a telep a város korai fejlődésére igen kevés hatást gyakorolt. A tévedés alapjául az szolgált, hogy a legnagyobb szőlőterületet bérlő Mildenerger Márton az ugyanebben az időben kapott engedélyre támaszkodva a harmincas években felépítette a tulajdonképpeni Újpest első házát.¹⁵ Ez azonban független volt a szőlőbérletektől.

A vállalkozóknak a szőlőket fertályonként adták bérbe. Egy fertály (400 négyszögöl) után évi 3 Ft 15 kr bért fizettek a bérlők. Először 262 fertályt (104 800 négyszögöl, azaz 65,5 kat. hold) osztottak szét 39 bérlő között. A kapott parcellák egyenlőtlenül oszlottak meg: míg pl. 14 bérlő 2—2 fertályt kapva összesen 11 200 négyszögölt művelt meg, addig az öt legnagyobb bérlő (14—30 fertályos parcellák) 100 fertályon, tehát 40 000 négyszögölon gazdálkodott.¹⁶ A bérlők többsége pesti polgár volt.¹⁷ Már 1831-ben hegyközséget alapítottak, amelynek első bírāja, másnéven hegymestere a legnagyobb szőlőterületet (30 fertály) bérlő Mildenerger Márton budafoki származású serfőző,¹⁸ míg jegyzője Gozdsu Emanuel pesti ügyvéd lett.¹⁹ 1833-ban kápolnát emelnek Szt. István tiszteletére. A szőlőhegy ez idő óta viseli az István nevet. A kápolna védőszentjét a földesúr neve után választották meg.²⁰ A szőlőbérlők javarészt nem laktak az Istvánhegyen, azonban idővel a tulajdonosok nyaralókat, vincelléreik állandó lakásokat építettek, így állandó népességet kapott. A váci egyházmegye sematizmusa 1841-ben már említi Istvánhegy szőlőhegyet, kápolnájával és 23 katolikus lakosával.²¹

Újpest fejlődése során az Istvánhegyet két oldalról bekerítette, és ezért 1864-ben Újpesthez csatolták.²² (20. kép.)

Az Istvánhegytől délre a pesti határig elterülő vidéken a harmincas évek elejéig nem találunk települést. A földesúr is csak legelő formájában hasznosíthatta, mert a homokos, sivár terület nem volt alkalmas földművelésre. Közvetlenül a határon, de már Pesten állott a határkocsmá (Pester Hotter Wirtshaus). Kellemes vasárnapi kirándulólhelye volt a főváros lakosainak.²³ Mildenerger, akinek régebben Szentendrén sörfőzdéje volt, arra a gondolatra jött, hogy alkalmas és hasznos volna neki ott sörházat építeni és engedélyért folyamodott a földesúrhoz, azt és az italmérési jogot elnyerve 1831-ben felépítette a sörházat. Az épületet csak deszkákkal, belülről sárral bemázolva csináltatta. A ház a sörfőzdéből, kocsmahelyiségből, vendégszobából és saját lakásából állott. Telkét fákkal ültette körül. Néhány év múlva vályogból készült épülettel cserélte fel a deszkabódét.²⁴ Ez a határkocsmá mellett, a Gyáli pataktól délre, a Váci úttól keletre állott körülbelül mai Váci, Ságvári, Bocskai utcák, és a vasút által határolt területen.²⁵

1834-ben felmerült egy »zsidó gyarmat« alapításának gondolata ezen a vidéken.²⁶ Azonban nem alakult meg, mert nem jött össze 150 vállalkozó. (Ennyit akart volna az uradalom vezetősége.)²⁷ A pusztának a Mildenerger-féle sörház környékére eső részére fokozatosan mégis telepedtek zsidók. Így pl. 1835-ben a Lövy-testvérek bőrfeldolgozó üzemet létesítenek, szemben a Mildenerger-féle házzal a Gyáli pataktól északra, a Váci úttól keletre, a Palotára vezető úttól (mai Árpád út) délre.²⁸ Majd 1836-ban Neuschloss Izsák és Bernát fakereskedők költöznek ide, akik Lövyékkel szemben, a palotai út (Árpád út) és a Váci út sarkán állítják fel falerakatukat.²⁹ A beköltöző zsidók legnagyobb része Nagysurányból, Nyitra megyéből származott. Lövyék is ide valók voltak. 1836-ban már előimádkozója is van a kismegyeri (ahogy a telepet akkor nevezték) hitközségnek.³⁰ A zsinagógát a földesúrtól kapott 600 öles telken Lövyék és Neuschlossék 1839-ben építik fel.³¹ A zsidókat lassan más letelepedők is követték.³² Így kezdődött a tulajdonképpen Újpest kialakulása. (21. kép.)

Az egyre növekvő telep (amely a Palota irányába haladó út és a Váci út keresztezésénél jött létre) lakosai 1837-ben már italmérési jogért folyamodtak az urasághoz, aki úgy látszik, hozzá is járult, hogy minden háztulajdonos szabadon gyakorolja ezt.³³ Noha a telepnek sok kárt okozott az 1838. évi nagy árvíz,³⁴ amely Pesten is nagy pusztítást okozott, azonban mivel Újpesten olcsóbb volt az építőanyag és a telek, mint a fővárosban, ezért Pestről többen kiköltöztek.³⁵ A lakosság gyarapodása temető nyitását is szükségessé tette. Az egyházi anyakönyvek a temetőt 1839-től emlegetik.³⁶

Ha meg akarjuk állapítani a telep lakosságának számát, nehézségekkel találkozunk. Forrásaink nem fedik egymást.³⁷ Így csak megközelítő, viszonylagos eredményeket kaphatunk. Az alábbiakban igyekszem a rendelkezésemre álló források alapján, az 1840 előtti lakosokról

áttekintést nyújtani.³⁸ 1840 előtt 40 férfi van említve forrásainkban. Ezekből 1840. január 1-én 36 volt Újpesten, 4 meghalt. (1—1 kocsmáros és asztalos, 2 napszámos.) Adataikat mégis felhasználtam.

A 40 férfiből 24 házas, 2 özvegy, 1 nőtlen és 13 ismeretlen családi állapotú volt. 13 házbirtokost lehet azonosítani, ezekből 1—1 asztalos, börgyáros, fakereskedő, kőfaragó és serfőző, a többi foglalkozása és összes többi adata ismeretlen. (Lehetséges, hogy egy részük nem is élt Újpesten, csak a házbért élvezte.) Az alábbi kimutatások 8, csak névszerint ismert háztulajdonos leszámításával érvényesek, tehát 32 lakosra vonatkoznak.

Asztalos	2	Fakereskedő	1	Mészégető	1
Ács	1	Faker. számadója	1	Napszámos	3
Árendás	1	Kiskereskedő	2	Nyerges	1
Bádogos	2	Kocsmáros	4	Pintér	1
Bognár	1	Kovács	1	Serfőző	1
Börgyáros	1	Kőfaragó	1	Szabó	1
Börgyári munk.	1	Kőműves	2	Timár	1
Cipész	1	Mészáros	1		

Származáshelyük alapján

Külföldi (német, morva, osztrák)	8 ³⁹
Dunántúli	5
Nyugati felvidék (5 nagysurányi)	8
Fővároskörnyék (Promontor)	1
Torontál megye	1
Szlavónia	1
Ismeretlen	8

Leszámítva a külföldieket és az ismeretlen származásúakat, 13 falusi és 3 városi származású van.

Előző lakóhelyük

Pest	9
A főváros környéke	5
Komárom megye	4
Nyitra m. (N. surány)	3
Ismeretlen	11
A 32 ismert lakosból izraelita 11.	

Vessük össze a fenti adatokat a többi forrással. Az 1837—38. évi Summás Táblázat,⁴⁰ amely 1839. április 14-én kelt, 46 katolikus lakost ismer, akik közül 7 nemesek szolgája, 2 zsellér és kertész, 8 fiúgyerek, és 29 nő. Az egész lakosság 3 háznépet alkot. Nyilvánvaló a fenti adatokból, hogy ez az összeírás, ha egyáltalán van valami alapja, legalábbis 1835 előtti állapotot tükröz, tehát még a Lővy-féle börgyár alapítása előtt készült.

Az uradalom 1840 elején kelt összeírása 15 házbirtokost és 29 zsellért tüntet fel.⁴¹ Ez igazolja fenti kimutatásunk helyességét.

Mielőtt rátérnék az Újpesteret⁴² jogilag megalapító földesúri szerződés ismertetésére, fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy egyrészt mi vezette

Károlyi István grófot arra, hogy fíti uradalmának ezen a sarkán ilyen iparos-kereskedő lakosság megtelepedését engedélyezze, és részükre az alábbiakban ismertetett szerződést kiadja, másrészt mi volt az oka annak, hogy épp itt, Újpesten, ez a telep hamar virágzásnak indulhatott.

Történeti irodalmunkból általánosan ismert, hogy a feudális viszonyok válsága folytán, amelyet a dekonjunktúra csak elmélyített, a magyar nagybirtokos osztály helyzete is súlyosbodott.⁴³ A jobbágy-roboton alapuló feudális gazdálkodás nem vezetett már eredményre, át kellett térni az úgynevezett »okszerű« gazdálkodásra. Az adott helyzetben az lett volna számára a kiút. Ehhez azonban tőke kellett.⁴⁴ Úgy látszik, a Károlyiak is rátértek erre, az egykori mezőgazdasági irodalomban »okszerű«-nek, racionálisnak nevezték, lényegében már kapitalisztikus gazdálkodásra. Egyik elve volt a racionálisan gazdálkodó nagybirtoknak, hogy csak annyi földet tartott meg az uradalom kezelésében, amennyinek megmunkálásához elegendő munkáskéz állt rendelkezésére, a többit bérbe adta.⁴⁵

Károlyi István is ezért adta bérbe a terméketlen, futóhomokos, nehezen hasznosítható Istvánhegyet és Újmegyert. Az Istvánhegy évi bére 851 Ft volt, míg az újmegyeri jövedelem 1839-ben 1095 Ft 40 kr.⁴⁶ Bizonyára jóval magasabb jövedelmet ért el így, mintha megtartotta volna saját kezelésében.

Újmegyer területén legelők voltak,⁴⁷ mielőtt Mildenergerék odaköltöztek. Ez a terület távol esett az uradalom központjától, amelynek területébe ekkor már közbeékelődött az istvánhegyi szőlőtelepülés, így az uradalom már nem használhatta. A vidék viszont fekvésénél fogva igen alkalmas volt a községalapításra. A Duna mellett feküdt, tehát az olcsó vízi közlekedés előnyéhez jutott, és itt futott a pest—váci országút, amely a Felvidékkel kapcsolta össze a fővárost. Ebből ágazott ki, közel a pesti határhoz, a Palota felé vezető út (a mai Árpád út). Így ezek a közlekedési adottságok, amelyeknek az értékét növelte a főváros tözsomszédsága és a közeli piaclehetőség, valószínűvé tehettk a földesúrnak a telep kifejlődését és így jövedelmezőségét. Az új telep közvetlen anyagi hasznán kívül, részben fekvése miatt, közvetett haszonnal is járt az uradalom számára. A gyarmat közvetlen úttal rendelkezett az uradalom egyik falujához, Palotához és közel ennek az útnak kezdetéhez, a Váci útból ágazott ki az Istvánhegyen keresztül a káposztásmegyeri majorba vezető út (a mai Baross utca). Ennek folytatása az urasági központba, Fótra irányult. Ezek az útviszonyok lehetővé tették, hogy az ipari és kereskedelmi jellegű helység belső piacot nyújtson magának az uradalomnak, illetőleg az uradalom községeinek. Mivel a telkekhez külsőség nem járult, és ezt később a szerződésbe is belevették,⁴⁸ az iparúzó és kereskedő lakosság önmagát nem láthatta el élelmiszerekkel. Így a telepnek a szükséges élelmicikkeket az uradalomhoz tartozó szomszédos falvakból, illetőleg az urasági majorból kellett beszereznie.⁴⁹ Ezek eddig az élelmicikkeket Pestre vitték eladni, ezentúl közelebb kaptak piaclehetőséget. A Lóvy-féle börgyár is az uradalom piaci hasznát szolgálta ;

a káposztásmegyeri pusztán, terméketlensége folytán leginkább marhalegeltetés volt : a bőrt még az uradalom területén adhatták el. Végül is az itt megtelepedő kereskedő- és iparos-lakosság portékáira és működésére is igényt tartott az uradalom és a falvaiban élő népesség, noha ez csak kisebb százaléka volt a telep ipari termelésének.⁵⁰

Azt hiszem, az előadottakból világos, hogy az uradalom miért akarta éppen ezen a helyen és ilyen lakossággal ezt a »gyarmatot« létrehozni.

Az előbbieken ismertettem, hogy mi vezette az uradalmat Újpest betelepítésére ; a továbbiakban vizsgáljuk azt meg, hogy a betelepülők miért jöttek ide. Láttuk, hogy a település fekvése kedvező volt. Ez általában indokolta a kereskedő, iparos népesség ideköltözését.

Részleteiben vizsgálva a kérdést, szembe találkozzunk a zsidó »gyarmat« problémájával. Ez ugyan nem valósult meg, azonban az 1839-ben ismert lakosok több mint egy harmada zsidó (1. fenn) és ezt az egyházi sematizmusok adatai is alátámasztják 1837-től.⁵¹ A zsidóság fejlődését ebben az időben még akadályozták a feudális törvények. Habár II. József megengedte nekik, hogy a városokba költözzenek, de ezt türelmi vagy tartózkodási engedélytől tette függővé. 1848-ig polgárjogot sem nyerhettek.⁵² A céheknek nem lehettek tagjai, ellenben fiataljaikat maguk képezhették ki iparossá, minden formalitás nélkül.⁵³ A városok azonban az ipar gyakorlásában elnyomták és akadályozták őket.⁵⁴ Habár a kereskedést (főleg a nagykereskedést és házalást) lehetővé tették számukra, ebben is nehézségekbe ütköztek a városokban.⁵⁵ A városi polgárság és testületei, a városi kereskedőtestület, céhek teljes erővel üldözték a zsidó ipart és kereskedelmet. A zsidók ezért leginkább vidéken, a földesurak védelme alatt éltek, kereskedtek, sőt kontár ipart folytattak.⁵⁶ A termény- és borkereskedelemben tevékeny részt vállaló zsidó kereskedők egyébként is szoros kapcsolatban állottak az árutermelő nagybirtokkal.⁵⁷

Ezek előrebocsátása után könnyen megérthető, hogy miért jöttek Újpestre. Az első zsidó települők a Lővy testvérek voltak, Izsák és Bernát, akik Nagysurányban, Nyitra megyében születtek 1793-ban. Apjuknak itt talpbörgyára volt, amelyet Izsák 1823-ban vett át. Bernát sógorával viszont Komáromban alapít börgyárat 1825-ben, amely tíz évig működött. Ez utóbbi ötlete volt, hogy mindkét testvér helyezze át üzemét Pestre.⁵⁸ Itt azonban a bőrs céh megakadályozza az üzem létesítését.⁵⁹ Így vetődött fel bennük a gondolat, hogy közvetlenül Pest mellett állítsák fel »gyárukat«, ahol földesúri védelem alatt állhatnak, viszont közel lévén Pesthez, annak előnyeit élvezhetik. Nem volt véletlen, hogy épp Újpestre esett választásuk. Nagysurány is, részben, Károlyi uradalom volt, habár az 1827-es osztozáskor a főtí gróf testvére, Lajos nyerte. Nagysurányban sok zsidó volt, ezek a Károlyiak védelme alatt nyugodtan élhettek.⁶⁰ Surány a suránymegyeri uradalomhoz tartozott, amely kitűnt modern gazdálkodásával : az uradalom is alapított itt üzemeket.⁶¹

Ezen túlmenően volt már előzmény a fóti uradalom területén is, hogy a földesúr manufaktúra létesítésére engedélyt adott. (Rákospalotai Kanitz-féle posztómanufaktúra).⁶² Végül a fóti uradalom jószágkormányzója ekkor az a Burg Károly volt, aki azelőtt Nagysurányban volt uradalmi tisztviselő, és akihez a Lővyeket régi szálak fűzték.⁶³ Indokolta Újpest választását a földesúrral való kedvező kapcsolaton kívül a fekvése, és a fentebb vázolt piaci lehetőségek is.⁶⁴ Lővy magával hozta több nagysurányi származású hitsorsosát, akik 1848-ig a hitközség többségét teszik ki.

Lővyék után a Neuschloss család volt a legtehetősebb. A szintén Nyitra megyei Vágvecsén már körülbelül 50 éve működött a Neuschloss fanagykereskedő cég, amikor újpesti telepét megalapítja. A cég ekkor a Neuschloss Izsák és fiai nevet viselte. A felvidéki üzleteket Neuschloss Izsák és fia, Simon irányították Vágvecséről, ahol több házuk volt. Ide tartozott a vágssellyei és párkányi lerakatuk (ez utóbbit Neuschloss Károly vezette). A fővárosi és dunántúli üzletek vezetését Izsák két fia, Salamon és Bernát vette át. Ennek lett a központja újpesti, dunaparti új házuk. (Állott 13 szoba, 3 konyha, 3 kamrából, istállóból, műhelyekből, raktárakból. A telek kétszer 900 négyszögöl volt, egyiken az épületek állottak, a másik a fatároló hely.) Az újpesti üzlet alá tartoztak az iváncsai és adonyi (Fehér m.) telepeik. A fakeskedés mellett 1839-ben birkabőrkereskedelmi vállalkozásba is kezdett a cég. Szerződtek a Grassalkovich, Esterházy, Zichy, Motesiczky és a primási uradalmakkal bőrvásárlásra, ezenkívül magyarányú kölcsönüzleteket is bonyolítottak le.⁶⁵

A gazdag kereskedőtökés zsidó Lővy és Neuschloss és a tehetősváb Mildenerger kivételével az újpesti lakosság nagy része kisiparos és kiskereskedő. Láttuk ezt a fenti kimutatásból is. Zömükben céhek-ből kiszorult egyének voltak. Feltűnő egyrészt, hogy előző lakóhelyük leginkább Pest vagy közvetlen környéke, másrészt, hogy a külföldiek (nyugatiak) nagy számban szerepelnek, végül, hogy azok, akiknek adatait ismerjük, házas emberek. Ez utóbbi azt jelenti, hogy nem egyszerű céhlegénnyel van dolgunk, hanem a céhből kiszorult emberrel, aki már kontárkodásból élhetett, és valószínűleg már bizonyos pénzre tett szert. Ezt bizonyítja az, hogy a házas iparosoknak cselédjük vagy legényeik is vannak. Több közülök házat vagy telket vesz és így bekerül a gyarmat vezetőségébe.⁶⁶ A külföldiek megjelenése az eredeti tőkefelhalmozásnak Németországban való előrehaladásából és a céhszabályok vándorlási kényszeréből magyarázható.⁶⁷ Mindezek — pesti kapcsolataik révén — továbbra is nagyjából Pestre dolgoztak, kivéve az építőipart, amely elsősorban a helységben és a környéken talált munkát. A lakosságnak másik része kocsmáros vagy kiskereskedő. Láttuk, hogy az uradalom átengedte a kocsmajogot a házbirtokosoknak. Így sok háztulajdonos kocsmát nyitott, és azt maga vagy bérlője által kezelte. A közeli istvánhegyi szőlőből, illetve kereskedelmi úton könnyen hozzá lehetett jutni a borhoz. A kocsmárosok megélhetését elősegítette Újpest földrajzi fekvése; az útviszonyok miatt sok utas fordult

meg itt. A kiskereskedők részben házalók voltak, és az országot járták,⁶⁸ részben a környéknek árusítottak. Ezeknek az ide került kisembereknek egy része szintén zsidó volt.⁶⁹

A telepen lakókon kívül voltak olyan pesti kereskedők és egyéb lakosok, akik csak házakat építettek, s azokat bérbe adták, de ők maguk nem laktak itt. Állítólag volt 20—25 lakásos bérház is.⁷⁰ Az itt letelepedett lakosok egyénileg tisztázták a földesúrral a jogviszonyt, bizonyos bért fizettek a telekhasználat, italmérési jog fejében. Azonkívül Mildemberger a sörfőzési, Lövy a bőrgyártási és kereskedési, Neuschloss pedig a fakereskedési engedélyért külön szerződött a gróffal.

Ilyen volt Újpest állapota 1840 tavaszán, amikor a földesúr szükségesnek vélte általános érvényű szerződés kiadását, hogy ezáltal is több lakost csábítson a telepre. Nem adott lényegében új jogokat, és köteleességeket, hanem csupán a gyakorlatban az egyes lakosok és az uradalom között fennálló jogviszonyt foglalta írásba. Azonban az, hogy a telepeseknek részben önálló közigazgatást és ítélkezést biztosított, új volt. A »szerződés« kihirdetésére összehívták a »gyarmat« lakosait, felolvasták és megmagyarázták.⁷¹ A »szerződés« ezek szerint a község és lakosai jogainak és köteleességeinek a földesúr által egyoldalúan megállapított összeírása.

A szerződésnek lényege, hogy ad néhány polgári jellegű szabadságjogot is a telepen anélkül, hogy ezzel saját feudális földesúri jogát lényegesen csorbítaná. Így átengedi a kocsmajogot. A legfontosabb pontjai az ipar és kereskedelem szabadságát kívánják előmozdítani. Ipari téren, minden megkötés nélkül engedélyezi bármilyen gyár alapítását, és bármely ipar gyakorlását (I. 3. p.). Minden telepesnek előre alá kell magát vetni azon szabálynak, hogy sem céhet nem szabad alapítani, sem pedig az ipart megszorító kiváltságos leveleket nem szerezhetsen (II. 8. p.). A kereskedelem terén hasonló szabadságot ad (kivéve az épület-fakereskedést (I. 3. p.). A Dunán szabad kikötőt engedélyez (I. 4. p.), a hitellehetőségek megkönnyítése végett gyors bírói eljárást hoz létre (II. 9. p.). A község autonómiája is elősegítője a szabad ipari fejlődésnek. Így vallás és nemzetiségre való tekintet nélkül választható minden házbirtokos (III. 1. c. p.). Az iparos-kereskedő jelleg megtartása az oka annak a pontnak, hogy csak házhelyet ad, külsőség nélkül (I. 1. p.). Ezek a jogok azonban szemelláthatóan nem mindenkire, hanem csak egy szűk, házbirtokos rétegre vonatkoznak. A községi autonómiának csak a háztulajdonosok a részesei, az átengedett földesúri jogokat, a kereskedelem szabadságát csak ők gyakorolhatják, ők alapíthatnak gyárakat. A zsellérek (itt : házzal nem bíró lakosok) csak a kézműipar terén gyakorolják a fenti szabadságjogokat. Ezen túlmenően is védi a szerződés a házbirtokost. Nem engedi a 300 négyyszögöles háztelket felosztani, de egy személy több háztelket is kaphat (II. 10. p.). Ezzel el akarja érni, hogy a házbirtokos réteg gazdasági ereje ne csökkenjen, illetőleg a község vezetőségébe házbirtokos mivoltuk révén ne kerüljenek be anyagilag már lecsúszott egyének. A házzal szabad rendelke-

zési joga van a birtokosának (I. 5. p.). Azt is meg akarta akadályozni, hogy szegény emberek kerüljenek a tulajdonosok közé: 100 ezüst Ft cautiót kell letennie a telektulajdonosnak (II. 4. p.). A tulajdonosoknak viszont a zsellérekkel szemben ad bizonyos jogokat: igazoló irataikat és a földesúri adót a háztulajdonos szedi be bérelőjétől (II. 2, 6. p.). Lakókat, amennyiben igazoló írásokkal rendelkeznek, a tulajdonosok minden további nélkül felfogadhatnak (I. 6. p.). Joga van a tulajdonosnak továbbá a kapott jogok átengedésére is (I. 3. p.).

Meg kell azonban említenünk, hogy a szerződésben vannak erősen feudális jellegű pontok is. Azon felül, hogy a telek tulajdonjoga megmarad az uraságnak, aki azért 300 négyszögöl után évi 25 pengőforintot kap; (a zsellér évi 1 pengőforintot fizet a földesúrnak (II. 3. p.), házvételnél és eladásnál a földesúr illetéket szed, és az ügyletnek előtte kell megtörténnie (II. 12—13. p.). Különösen élesen mutatkoznak a feudális vonások a közigazgatásnál és a törvénykezésnél (III—IV. szakasz.). A község előljáráóságát csak az uraság jelöltjei közül választhatja, közgyűlésein annak képviselője elnököl, minden határozat érvénytelen addig, míg azt jóvá nem hagyja. Minden külső hatósággal vagy személlyel kapcsolatos ügyet be kell jelenteni az uraságnak. Ítélezés terén a községi bíró hatósága elég kicsiny, fontosabb ügyekben, pl. a 20—100 ezüst Ft-ig terjedő adóssági ügyekben a földesúr által kijelölt egyesbíró (aki az uradalom ügyésze) ítélezik. A leglényegesebb eseteknél azonban az úriszék az illetékes. Habár Újpestre nézve külön úriszéket kell tartani, ez nem csökkenti ennek teljesen feudális jellegét. Három bírása a földesúr tisztjei közül kerül ki, akikhez járul még a (szolgabíróból és esküdtjéből álló) törvényes bizonyosság.

Miért volt szükség e »szerződés« kiadására? Erre a kérdésre az előbbiekben, amikor ismertettük azokat az okokat, ill. érdekeket, amelyek a földesúr, illetve az ide költözők egyes rétegei szempontjából Újpest telepítéséhez fűződtek, tulajdonképpen már választ is adtunk. Mindezek az okok hatványozottabban érvényesülhettek akkor, ha a megtelepedés feltételei nyilvános, mindenki által hozzáférhető »szerződés«-sel szabályozva vannak. A földesúr a szerződéssel biztosítani akarta a telep minél gyorsabb fejlődését, és ezért bizonyos szabadságjogokkal ruházta fel a lakosokat. Iparos-kereskedő telepet akart és ez a szerződés erre alkalmas volt. A szerződésnek így van néhány, viszonylag haladó jellegű pontja: pl. iparszabadság, vallásszabadság, ebből azonban egyáltalán nem szabad azt a következtetést levonni, hogy gróf Károlyi István megelőzte korát, és ezáltal Újpest a »szabadság és emberi jogok előharcosa« lett.⁷² Ezek a jogok a földesúr érdekét is szolgálták, aki a fentebb ismertetett feudális jellegű szerződéspontokkal gondoskodott arról, hogy am azok ne sértsék az ő földesúri jogát.⁷³ A szerződés aránylag haladó pontjai révén mégis olyan előnyösebb feltételeket biztosított az iparnak és kereskedelemnek, hogy az ténylegesen kialakulhatott, és így később a város is kifejlődhetett, noha a gróf tulajdonképpen kontár kézművesekből álló zsellértelepet akart létrehozni.

Noha az említett szerződés — a közigazgatást és bíraskodást leszámítva — a már letelepült lakosság számára nem adott új jogokat, Újpest fejlődésére nézve mégis fontos volt. A földesúr ebben írásban kötelezte magát a lakosok jogainak megtartására, és ez növelte a gyarmat iránti vonzóerőt. Valóban a lakosság száma erős emelkedést mutat fel. Sajnos, statisztikai adataink fent vázolt ellentmondásai miatt, pontos adatokat nem tudunk adni.

Az 1841—42-es és az 1845—46-os katonai évre maradt fenn két summás táblázat a lakosságról (kelt 1843 és 1847-ben).⁷⁴

	1841—42	1845—46
Házak száma	24	39
Háznép	24	131
Férfiak összesen	147	387
Tisztviselő és előkelő	—	3
Polgár és kézműves	17	105
Paraszt	—	1
Zsellér, lakó és kertész	66	151
Fiú gyermek	64	127
Asszonyi rendű	86	263
A lakosság együtt	233	650
Férfiakból 1—17 éves	62	137
Férfiakból 17—40 éves nők	36	102
Férfiakból 17—40 éves nőtlen-és özvegy	26	105
Férfiakból 40-en felül	23	43

Ezzel szemben a váci sematizmusok 1841 és 1845-re, tehát lényegében a fenti összeírások éveire a lakosság számára más adatokat adnak meg. 1841 : 442, míg 1845-ben 555.⁷⁵ Tehát egyik évben több, másik évben kevesebb lakos, mint amennyit a katonai adatok feltüntetnek. Mivel így a statisztika adatait teljesen elfogadni nem lehet, igyekeztem, akárcsak az 1840 előtti időre, 1842-re vonatkozóan is összeállítani egy kimutatást, a rendelkezésre álló összes adatok alapján.⁷⁶

Adataink 1842-ben 103 férfit ismernek ; ezek tulajdonosok vagy bérlők, a háztartásukban élő cselédek és legények száma nélkül. 28 háztulajdonost említenek forrásaink. Közülük, sajnos soknak az adatait nem ismerjük : igaz, hogy javarészüket nem is lakik Újpesten, csak a házbért élvezi.

A lakosság családi állapota szerint

Házas	56
Nőtlen	17
Özvegy	3
Ismeretlen	7
Ismeretlen háztulajdonos	20

A lakosság előbbi lakóhelye

Pest	30	Pozsony m.	2
Pest-környék	12	Borsod m.	2
Pest megye	3	Szerém m.	1
Fejér m.	1	Külföld	2 (szász és morva)
Komárom m.	2	Ismeretlen	15
Nyitra m.	9	Ismeretlen háztulajdonos	24

Tehát 103 lakóból 64-nek ismerjük előző lakóhelyét, és ezeknek 2/3-a Pest és közvetlen környékéről jött. A Nyitra megyeiek nagy számát a Lővy-családdal beköltözött nagysurányiak adják, akikhez ugyanonnan állandóan újabb beköltözők csatlakoznak. A 103 lakó közül 41 biztosan zsidó.

A lakosság származás szerint

Külföld	24	Sopron m.	1
Abaúj m.	1	Szatmár m.	1
Borsod m.	2	Szerém m.	1
Fejér m.	5	Szlavónia	1
Komárom m.	3	Torontál m.	2
Nógrád m.	1	Vas m.	1
Nyitra m.	13	Zemplén m.	1
Pest m.	5	Ismeretlen	16
Pest v.	2	Ismeretlen háztulajdonos	21
Pozsony m.	2		

A külföldiek megoszlása

Bécs és Ausztria	5	Württemberg	1
Csehország	5	Poroszország	1
Morvaország	8	egyéb német	1
Schwarzburg (Tübingia)	1	Lengyelország	2

Összesítése a 66 ismert származáshelyű lakosnak

Külföld	24	Északkeleti felv.	4
Északnyugati felvidék	19	Délvidék	4
Dunántúl	7	Tiszántúl	1
Pest és környéke	7		

Feltűnő a külföldiek nagy száma. Az északnyugati felvidéknél a 12 nagysurányi eredetű egyén okozza a viszonylag magas számot, habár nélkülük is 7-en vannak.

A következő táblázat szerint 82 lakos foglalkozását tudjuk megállapítani. Különösen jelentős az asztalosok nagy száma.

Miként látjuk, 1842-re, tehát három évvel a közölt 1839-es táblázatunk után a lakosság száma megnőtt. Míg akkor 13 házbirtokos volt, addig most 28, és a családfők száma is emelkedett 40-ről 103-ra.

A lakosság megoszlása foglalkozás szerint

asztalos	12	kalapos	1	nyerges	1
ács	2	kártyakészítő	1	pintér	2
bádogos	2	kertész	1	rémműves	1
bognár	1	kereskedő	9	pék	1
bőrfestő	1	kesztyűs	1	serfőző	1
bőrgyáros	1	kocsmáros	7	szabó	6
cipész	4	kovács	1	szítás	1
csizmadia	2	kőműves	2	takács	1
esztergályos	1	kötélverő	1	tímár	3
fakereskedő	2	lakatos	1	üveges	1
fésűs	1	mészáros	5	ismeretlen	4
gombkötő	1	molnár	1	ismeretlen ház-	
jegyző	1	napszámos	2	birtokos	17

A lakosság szaporodása tovább tartott. 1845–46-ban már 39 házban 650 lakos él. Így természetesen a telep területileg is megnövekedett. A kezdeti időkben, miként láttuk, a gyarmat a pesti határtól kiindulva a Váci út mentén észak felé kezdett fejlődni. (Mildenberger, Lövy, Neuschloss háza) majd pedig a palotai út mentén kelet felé is kezdtek házak épülni. Ez a két irányban haladó terjeszkedés folytatódott a negyvenes években is. Utcát nyitottak a Palotára vezető úttal párhuzamosan (mai József Attila utca). A Váci út menti település is tovább haladt észak felé, azonban már nem az út keleti oldalán, ahol az istvánhegyi szőlők miatt nem volt hely, hanem a nyugati, Duna mellé eső részen. Itt a Morigia Vince-féle ház volt a helység vége, amely a mai Kikötő és Váci utak sarkán állott.⁷⁷ A határ innen a Váci út mentén haladhatott dél felé, kb. a későbbi Wolfner-gyár közepéig, ahonnan délkelet felé kb. a Lízst Ferenc utca sarkáig vezetett, majd az Attila utcán haladt néhány lépést dél felé a József Attila utcáig, utána ezen az utcán kelet felé a Beniczky utcáig, és ezen az Árpád útig, amelyen néhány lépést kelet felé fordult a Temesvári utcáig, azon Pest felé vezetett tovább, nem egészen a Csányi utcáig, itt nyugatnak kanyarodott a Duna felé, és átvágott a Gyáli patak felé (délnyugat, kb. a Bocskai utca), hogy dél felé, kb. a vasúti megállónál elérje a pesti határt.⁷⁸ Itt volt a temető, amelyről fenn már megemlékeztünk. A temetőben épült fel még 1840 előtt a zsinagóga, és itt építette fel Mildenberger a kápolnát is.⁷⁹ Majd a mai Árpád úton felépítik a községházát.⁸⁰

Noha Újpest ebben az időben alig néhány házból áll, mégis a kortársaknak általánosan feltűnik csinos házaival és rendezett utcáival.⁸¹ Már a szerződés II. rész 7. pontja kötelezi a lakosokat, hogy díszítés, továbbá a tűzveszély elkerülése végett csak cserép és zsindelyfedelű házakat építsenek és általában csak díszesebb épületeket emelhessenek. Ezért az építési mintákat be kell mutatni a földesúrnak, aki ezt valóban, mint ahogy az iratokból kitűnik, ellenőrizteti.⁸² A házak általában véve elég nagyok lehettek, hiszen a lakónyilvántartásokból kitűnően volt olyan ház, amelyben elég sok bérlő lakott, nem számítva a legényeket

és cselédeket.⁸³ Majdnem minden házhoz pince is tartozott: a háztulajdonosok a kocsmajog birtokában voltak. A tulajdonos rendszeren csak a ház egy részét lakta (vagy egyáltalán nem lakott benne) és a többit bérbe adta. Olykor a pincét külön is. Megtörtént az is, hogy a bérlő tovább bérbe adta a lakrészt. Így gyakori perek keletkeztek.⁸⁴ A fentebb említett Neuschloss-ház típusa lehetett azoknak az újpesti házaknak, amelyekben bérlők is laktak, hossza 22, szélessége 6 öl volt (41,8 ; 11,4 m.). Zsindely fedte. 13 szoba, 3 konyha és 3 kamrájából 3 szoba, 1 konyha és 1 kamra kocsmának volt bérbe adva.⁸⁵

Az újpesti lakosok közül változatlanul a Lővy- és Neuschloss-családok vitték a vezető szerepet. Lővy Izsák lett Újpest első bírása, míg Neuschloss Bernát a helység első pénztárnoka.⁸⁶ Mind a kettő a kereskedelmi tőke jellegzetes képviselője volt. Lővynek már iparvállalata is van, de ez csak mint a kereskedelem segédvállalata működött. Ő is elsősorban bőrkereskedő volt.⁸⁷ Ebben az időben az újpesti kereskedelmi tőkés még nem alakult át ipari tőkésé.⁸⁸ A magyarországi feudális és gyarmati viszonyok azonban az ő tőkéjüknek további fejlődését is gátolták. 1841 őszén mindkét cég csődbe jutott. A csőd okát a Lővy-cég esetében nem ismerjük. Neuschlosséknál a csődpert iratai hiányos tájékoztatást nyújtanak. Úgy látszik az 1839-ben elkezdett birkabőrkereskedelemben (1. fenn) buktak bele. Igaz, hogy a csődeljárás alatt sikerült mindkettőjüknek a hitelezőkkel megegyezni, de úgy látszik, legalábbis Lővy esetében, hogy a csapást soha nem heverte ki. Noha Lővy Izsák csak 1847-ben halt meg, ezután alig szerepel az iratokban, és valószínűleg bőrüzeme is megszűnt. Testvérei is más foglalkozást kerestek. Neuschlossék fatelepe tovább működik, habár talán nem oly kiterjedésben.⁸⁹ A Neuschloss-csőd aktáiból egyúttal megismerjük üzleti kapcsolataikat, azt, hogy miből éltek ezek az újpesti nagykereskedők. A cég vagyoni állapota a csőd idején (Neuschloss Bernát bevallása szerint) a következő volt: Aktívák: 245 475 Ft 11 kr, passzívák: 319 345 Ft 59 kr (1842. január 10-i állapot). A cég újpesti részlegének a központja azonban Pesten volt. Ez kitűnik az adósságok jegyzékéből. Adósságok csak Vágvecsén vagy Pesten keltek. Tehát a vecsei részleghez tartozó ügyleteket helyben, míg az újpestieket Pesten kötötték meg. A váltókon vagy kötelezvényeken szereplő fizetési határidő is valamelyik pesti vásár. Ugyanígy Pesten működött a Lővy-cég is. (Ő is hitelezője Neuschlossnak, és Pesten kelt a Pestre szóló váltó.) Az újpesti kereskedők tehát lényegében csak laktak, és raktárt tartottak fenn Újpesten, ahol nagyobb szabadságban lehettek, míg cégük tulajdonképpen Pesten és Pestből élt meg.⁹⁰ A két nagy kereskedőtőkés cég léte nyomta rá bélyegét Újpest életére a telep első éveiben. A szerződés egyes pontjai is az ő érdeküket szolgálták. Azonban miután az 1840 évi országgyűlés a zsidóság számára szabadságjogokat biztosított,⁹¹ lényegében megszűnt a gazdag zsidók beköltözése.⁹² Így azután teljes mértékben érvényesült a földesúr azon célkitűzése, miszerint kontár iparosokból álló zsellértelepülés legyen Újpestből.

Mint az eddigiekből kitűnik, a népesség jó része önálló kiskereskedő és kisiparos volt. Már beszéltünk arról, hogy ezek leginkább a céhekből kiszorult egyének voltak, akik kontármunkából éltek meg. A helyzet 1840 után sem változott. Több a külföldi a telepen, és még inkább feltűnő a Pestről és környékéről beköltözők nagy száma. Sokan céhlegényként kezdték pályájukat, de mivel mesterré nem válhattak, Újpestre költöztek, ahol minden hivatalos megerősítés nélkül mesterként működtek, noha jogilag csak legények voltak. Így Hóhn Mátyást az anyakönyv 1839-ben helyesen nevezi kerékgyártó legénynek, később már egyszerűen bognár vagy kerékgyártó.⁹³ Még érdekesebb Farkas István esete, aki asztalosmester, háztulajdonos, és mellesleg Újpest többszörös bírása, és 1847-ben asztaloslegényként folyamodik pesti céhtagságért (ugyanakkor aktív újpesti bíró).⁹⁴ Ezeknek a kontárkodó iparosoknak itt nem kellett tartania a céhek támadásaitól. Az iparosok egy része a helyi szükségletek kielégítéséből is megélt, pl. az építőipar dolgozói, akik a fejlődő községben elég munkaalkalomhoz juthattak. Hasonlóképpen a kocsmárosok, mézszárosok, pékek, kiskereskedők, akik egyrészt a helység élelmezéséből, másrészt — közlekedési viszonyok miatt — az utasok ellátásából megélhettek.

Más iparágak, természetesen a helyi és a környező falvak szükségleteinek kielégítése mellett, szinte biztosan csak Pestre dolgozhattak. A fésűs, gombkötő, kártyakészítő stb. nem valószínű, hogy Újpesten és a környező falvakban elég munkát talált volna. De még inkább áll ez egyes később beköltöző iparosokra. Így Majer Izrael könyvkötő, akinek annyi munkája volt, hogy legényét Én Mihályt vasárnap is dolgoztatni akarta, bizonyára a főváros számára dolgozott.⁹⁵ Nem feltételezhető, hogy Imberger kárpitosmester három legényével újpesti munkából meg tudott volna élni.⁹⁶ Éppen ezért a helység lakosainak gyakran kellett Pestre utazni, úgyhogy rendszeres napi pesti fuvarjárat létesült.⁹⁷ Egyes mesteremberek pesti munkájára azonban konkrét adataink is vannak. Így 1842-ben egy pesti nagykereskedő pereskedik egy újpesti pintérlegénnyel hordókészítési ügyben.⁹⁸ Lehetne ilyen irányú adatainkat még szaporítani. Hasonló lehetett a helyzet a szabóknál is: valószínűleg leginkább Pesten árusították a ruhákat. Külön kell szólnunk az asztalosokról. 82 egyén foglalkozását ismerjük, és ezekből 12 asztalos. Ezek az önálló mestereken kívül sok asztaloslegényt is találunk forrásainkban említve.⁹⁹ Az asztalosok nagy száma már 1844-ben feltűnik Örkényi Ferenczy Józsefnek.¹⁰⁰ Így azt mondhatjuk, hogy a XIX. sz. közepén az asztalosipar Újpest legjellegzetesebb iparága. Nem tévedünk, azt hiszem, ha kifejlődését a Neuschloss-féle fatelep léteivel magyarázzuk, hiszen a mesteremberek így könnyen hozzájuthattak a nyersanyaghoz.¹⁰¹ Az asztalosok sem élhettek meg kizárólag Újpest és az uradalom falvaiból. Pesti és budai, esetleg egyéb Pest megyei vásárok számára dolgoztak. Pesti kereskedőkkel több asztalosnak volt valóban kapcsolata.¹⁰²

Érdekes volt a malmok (hajómalmok) szerepe Újpesten. A szerződés szabad kikötőhelyet biztosított minden lakos számára a Dunán, amennyiben a hajózás érdekeit nem sértik.¹⁰³ Az olcsó vízi közlekedés valóban hozzá is járult a helység fejlődéséhez. Neuschloss fáját is vízi úton hozták.¹⁰⁴ A kikötő nem is sértette a hajózás szabadságát, azonban a vízimalmok igen. Ezek a malmok tulajdonképpen nem tartoztak a helységhez, és maga a földesúr hajdúja által el is tiltotta a molnárokat, hogy az újpesti Dunán kikössenek, mégis állandóan találunk forrásainkban két-három malomról említést. Így aztán napirenden voltak a malmok és tutajok, illetve hajók összeütközései.¹⁰⁵ A molnárok nyilván jó piacot találtak Újpesten és az uradalomnak a víztől távol eső falvaiban. Ezek a malmok azonban nemcsak gabonát őrltek. A cukorfinomításnak egyik fontos eszköze volt a csontszén (spodium) amelyet őrlött állapotban lehetett felhasználni. Az újpesti molnárok csontszén őrlésével is foglalkoztak, a pesti, akkor fejlődő cukoripar számára. A malom működését Pesten a molnár céh akadályozta, így a céhkötöttségtől mentes Újpesten dolgoztak.¹⁰⁶

A lakosság tekintélyes részét a mesterlegények és házi cselédek alkották. Sajnos, rájuk vonatkozó statisztikai adatok nincsenek. A forrásokban említett legények és cselédek összeírásával nem érhetünk el eredményt, még megközelítőleg sem, mert ez az elem állandóan fluktuál, csak rövidebb ideig tartózkodnak a városban. Nincsenek adataink származáshelyükre sem.

A legények ugyan a mestereknél laktak, és étkeztek, mégis a jegyzőkönyvek a legények és mestereik között állandó viszályokról tanúskodnak. Már a céhekben is felbomlott ebben az időben a »patriarkális« kapcsolat mester és legénye között.¹⁰⁷ Itt viszont még a céhszokások valahogyan mégis összetartó kapcsa is hiányzott. Ezek a legények azonban nem igazi bér munkások, habár nem sok választotta el már őket ettől.

A legényeket mestereik kihasználták, vasárnap is igyekeztek dolgoztatni őket,¹⁰⁸ visszatartották bérüket,¹⁰⁹ uzorakölcsönnel tönkretették őket¹¹⁰ stb. A legények viszont gyakran erőszakkal válaszoltak: így Bill Jakab szabólegény Dub Henrik nevű mesterét és ennek nejét ollójával megsebezte.¹¹¹ Valószínűleg valami mester és legény közötti viszály lehetett az oka annak, hogy Herits József asztalosmester házára tört egy este több, különböző mesterekhez tartozó legény és a mestert összeverték.¹¹² Egyébként is több adat van arra, hogy a legények közösen megvernek valakit.

A legények Újpestre költözése is összefügg az akkori Magyarország általános helyzetével. A feudalizmus válsága idején a céhes mesterek nem tudtak már állandó megélhetést biztosítani legényeiknek, akik ezért kontárkodni voltak kénytelenek.¹¹³ Hozzájárult ehhez, hogy az ipari lakosságnak is szükségképpen meg kellett nőni az országban. Az eredeti tőkefelhalmozás alapja, a falusi termelőknek a földtől való megfosztása,¹¹⁴ nálunk is előrehaladt.¹¹⁵ Sok a koldus, csavargó, megnő a kontárok száma, a céhek viszont igyekeznek még inkább elzárkózni.¹¹⁶

Ezenkívül a hegyvidékek viszonylagos túlnépesedése folytán, ezeknek a területeknek a népfeleslege mint vándoriparos stb. áramlik a főváros felé.¹¹⁷

Igaz, hogy ezek a jelenségek nem voltak újak, de a helyzet a negyvenes években kiéleződött. Így Újpest a maga iparszabadságával (ami mellett a fővárosi piac közelsége is fontos tényező) nagy vonzóerőt gyakorolt erre a céhekből kiszorult rétegre. Itt a kontárság védve volt a céhek támadásai ellen, és miként fentebb láttuk, gazdagabb kontárok is kerültek ide. Az ide költözők előtt a szabad, önálló kisiparosi lét vágyálma lebegett, amit könnyű szerrel reméltek itt elérni. Azt hitték, hogy ha a céhsziszter bilincseit lerázzák, elérik a mesterré válás szabadságát, akkor helyzetük jobbra fordul.¹¹⁸ Ezekhez az ipari elemekhez csatlakoztak mások is, akik szintén Újpesten remélték elérni boldogulásukat. Ezek kereskedésből, házalásból stb. próbáltak megélni.

Természetesen így a legkülönbözőbb eredetű és beállítottságú emberek költöztek ide. Lakosságában a szorgalmas mesterember mellett éppúgy megtaláljuk a megélhetés legkönnyebb végét kereső csaló, tolvaj és egyéb bűnöző,¹¹⁹ mint a lecsúszott, deklaszált elemeket.¹²⁰ Csavargók, igazoló írárok nélküli szökevények tarkítják ezt a képet. Az uradalom ezért szigorú rendeletekkel igyekezett megakadályozni az útlevéllel, bizonyítvánnyal nem rendelkezők beköltözését, azonban a sok utasítás épp azt bizonyítja, hogy az nem sok eredménnyel járt.¹²¹ Az eredeti tőkefelhalmozás egyik velejárója a csavargók számának emelkedése. Újpest esetében éppúgy küzd a szerencsétlenek ellen a földesúr, mint Angliában.¹²² Ez a nincstelen réteg állandó gondot okozott a világi és egyházi hatóságoknak. Az uralkodó osztály számára veszélyt jelentenek. Senki nem tudott rendet tartani. A vármegye közgyűlése is kénytelen volt foglalkozni Újpest helyzetével, amikor 1845-ben kocsmái verekedés alkalmával egy legény eltűnt, és alapos gyanú merült fel, hogy a Dunába vetették. A kihallgatott jegyző azzal mentette magát, »hogy újpesten sem ő, sem más a rendet fentartani képes nem lehet, nem pedig azért, mert újpesten a nép gyűlevész...« Ezért a megye megbizta Fáy Béla alszolgabíró, hogy a község rendezése iránt az uradalommal egyetértően intézkedjen.¹²³ A dunakeszi plébános így ír a községről: »Ott szüntelen civódás, perpatvar uralkodik oly nép közt, mely másutt sem volt megelégedve, hol jobb emberek közt lakott. Csomó szerencsevadász! ez képe és tükre egy amerikai szabados státusnak, melyben minden van, csak rend nincs...«¹²⁴

Kérdés, mennyire tudta ez a lakosság elérni célját, megtalálta-e Újpesten a számítását: egyrészt sikerült-e a mesterré válás, másrészt elérték-e a jobb életfeltételeket. Azokról a legényekről, akik valamelyik újpesti iparos szolgálatában állottak, nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy önállósodni tudtak volna. Az önálló iparosok és kiskereskedők helyzete sem volt a legrózsásabb. Általában mind szegény emberként került Újpestre, ahol kis műhelye vagy üzlete megindításához valami

kis tőkére volt szüksége. Ezt kölcsön formájában helyben vagy Pesten meg is szerezték. Csak kivétel volt Bialovszky József varsói származású asztaloslegény esete, aki mestere, Hanusz István özvegyét feleségül véve, műhelyhez és házhoz jutott.¹²⁵ A kapott kölcsönöket azután nem tudták visszafizetni. Így forrásaink tele vannak adósságügyekkel, amelyek legtöbbször végrehajtással végződtek. Jellemző, hogy a fóti uradalom ügyésze előtt folyó szóbeli perek száma 1842 és 1846 között 194 volt, amelyből újpesti 81, tehát az összes ügyek 41,7%-a, annak ellenére, hogy az ügyész alá tartoztak jóval népesebb falvak, mint Fót, Palota és Kóka is. Ezeknek az ügyeknek majdnem száz százaléka adósságügy volt. Ugyanezt tapasztaljuk a pjkv-nél is. 201 eset szerepel benne 1840—48 között, amelyből 72 adóssági.

Ezekből a perekből megdöbbenő kép bontakozik ki. Egész alacsony összegek, mint 8 frt tartozás után már bírói zárlatot és végrehajtást kell elrendelni.¹²⁶ Egy mesterlegény, miután nem tudta megfizetni adósságát, elment Újpestről, azonban zálogban kellett hagynia ruháját és zseboráját.¹²⁷ Voltak olyanok, akik kis részletekben annyi adósságot csináltak, hogy teljesen tönkrementek. Így az említett Bialovszky, aki 1846-ban házát is kénytelen eladni, vagy Andresz Ferenc, aki szintén asztalosmester, ugyanebben az évben szenvedett végrehajtást.¹²⁸

A végrehajtásokról felvett jegyzőkönyvek tanúsítják is azt a nagy szegénységet, amelyben a lakosok zöme élt. Így Raudnitz Jakab vagyonának értéke mindössze 63 Ft 10 kr, amelyből 20 Ft áruban fekszik. (12 zsák nyers cikória gyökér),¹²⁹ Rupits Leopold ingóságait 68 Ft 9 kr-ért adták el (beleértve a kocsma-asztalokat is).¹³⁰ Ezek után nem csoda a lakosság nagymérvű fluktuációja. A lakó-nyilvántartó könyvben szereplő személyek $\frac{1}{3}$ -a (34 fő) még a könyv vezetése idején (tehát 1843-ig) kiköltözött. Nem érdektelen, ha ezeket az adatokat egybevetjük a Neuschloss-csőd aktaival. Míg az újpesti lakosság zöme 100 forintnál kevesebb vagyonnal rendelkezik, addig a Neuschloss-cég többszázezres forgalmat bonyolít le.

Még viszonylag a legjobb helyzetben a házbirtokosok voltak. Ezek a szerződés nyújtotta kedvezmények birtokában lévén aránylag jóval ritkábban kerültek anyagi romlásba. Hozzájárult ehhez még a lakbérből beszedhető rendszeres jövedelmük. Magas lakbérek voltak,¹³¹ minthogy a lakásokban hiány volt. (Pesten is ebben az időben romlott a lakásügyi helyzet: az 1838-as árvíz sok lakást tönkretett.) Így a háztulajdonosok is kizsákmányolták az újpesti kisembert. Sok lakbérügy szerepel azért a forrásaink között. A pjkv. 201 ügye közül 12 a lakbérügy.

A házbirtokosoknál, noha elég gyakran voltak nekik is adósságügyeik, végrehajtásra csak ritkán került sor, tulajdonképpen csak akkor, ha nagyobb összegű tartozásaik voltak: viszont házuk eladása árán megszabadulhattak, nem voltak kitéve annak, hogy elveszítsék összes ingóságaikat (l. a Bialovszky ügyet.).

A község szervezete is a házbirtokosok érdekeit szolgálta. A szerződés kimondta már III. részében, hogy a közgyűlésen csak a ház-

birtokosoknak van helye és szavazata. Említettük továbbá, hogy ez és a törvénykezési rész mennyire a földesúr befolyását domborította ki.

A helység fő szerve a közgyűlés volt. Ezen minden esetben az uraság képviselője elnökölt. Rendesen a főtí uradalom inspektora volt ez a képviselő, aki mellett részt vett az ülésen majdnem mindig az uradalmi ügyész (egyben rendesen ő volt a jegyzőkönyvvezetője is a közgyűlésnek!) és az uradalmi tisztikar egyéb tagjai (pl. főpénztárnok).¹³² A szerződéssel szemben a közgyűlésen nemcsak a házbirtokosok, hanem az összes lakosok részt vettek. Azonban arra nincs nyom, hogy volt-e szavazati joguk.¹³³ A hatáskört a szerződés körvonalazza, azonban meg kell állapítani, hogy az előjárók választása évente és nem három évente történt, továbbá évente több közgyűlést is tartottak. Az előjáróság létszáma nőtt: a bíró mellett négy tanácsbeli, egy pénztárnok és ezenkívül a jegyző szerepelt, akit hosszabb időre, szintén a közgyűlésen választottak.¹³⁴ Foglalkozott a közgyűlés még a felsőbb hatóságok rendeleteivel, adófelosztással, tanítóválasztással, és a tanítás szabályozásával. Határozatait külön jegyzőkönyvbe foglalták.

A megválasztott előjáróságnak feladata szintén körvonalazva volt a szerződésben. Az előjáróság tagjai mentek ki (rendesen egy tanácsos a jegyzővel)¹³⁵ becsléseket, foglalásokat végrehajtani, míg a kisbíró az idézéseket foganatosította. Az előjáróság elé tartozott a szerződésben megjelölt kisebb perek elintézése — elzárást, vagy vevészórást is kiszabhattak — és kisebb jelentőségű határozatok hozatala. A bíró számadásait is, noha eleinte a közgyűlés elé tartozott,¹³⁶ később az előjáróság hagyta jóvá.¹³⁷ Az előjáróság hetente ülésezett¹³⁸ és ülésein nem voltak jelen az uradalom kiküldöttei. Határozataikat jegyzőkönyvbe foglalták (panaszjegyzőkönyv). Nagyon ritka, hogy egy ülésen több ügyvel foglalkoztak volna. A jegyzőkönyveket az uradalmi ügyész ellenőrizte, és amennyiben az uradalomnak nem tetsző határozatot talált, azt megsemmisítette, így amikor 1847. július 3-án az előjáróság olyan ügyben határoz, amelyben a közgyűlés az illetékes, Hutiray Lukácsy Sándor ügyész sajátkezűleg semmisíti meg a határozatot.¹³⁹ Az előjáróság tagjai kizárólag a legtehetősebb házbirtokosok voltak. A Neuschloss, Lövy, Mildemberger családok tagjai szinte állandó esküdtek.

Bírái 1840: Lövy Izsák, 1841: ugyanő, majd Mildemberger Márton, 1842—1844: Farkas István, 1845: Markovits János, 1846: Farkas István, 1847: ugyanő, majd Káplán Ferenc, 1848: Markovits János, majd Steighoffer Jakab.¹⁴⁰ Farkas, aki négy és fél évig volt bíró, a helység legtehetősebb asztalosa, s mint láttuk, 1847-ben Pestre költözött és belépett az ottani asztalos céhbe. Ez a házbirtokos réteg (helyesebben ennek is csak legtehetősebb része) kiszolgált az uradalmat, amelynek vezetőivel szoros kapcsolatban állott.¹⁴¹

Plasztikusan mutatja be a feudális földesúri hatalom alatt élő iparos-kereskedő telep fejlődését a lakosság számának alakulása.¹⁴²

Év	Összlakosság	
1839	186	(Káposztásmegyer és Istvánhegy lakosságával együtt)
1840	332	(Káposztásmegyer és Istvánhegy lakosságával együtt)
1840	223	(Újpest lakossága egyedül)
1841	442	
1842	355	
1843	346	
1844	344	
1845	555	
1846	?	
1847	550	
1848	638	

Világosan kitűnik e kimutatásból, hogy az 1840 elején kelt szerződés mennyire megrázkéztette a telep lélekszámát. A fejlődés 1841 végéig tartott, amikor az 1840-es törvények következtében a zsidó lakosság egy része Pestre költözött. Ettől kezdve 1845-ig stagnál a népesség: noha a fluktuáció nagy, a kiköltözők száma nagyjából azonos a bevándorlókéval. 1845-ben a vasútépítés következményeképpen újra megrázkézt a lakosság száma,¹⁴³ elsősorban munkásokkal.

Összefoglalva Újpest 1848 előtti történetét, megállapíthatjuk, hogy a feudális viszonyok általános válságának idején megvoltak a földrajzi, társadalmi és gazdasági alapjai annak, hogy Pest határán kifejlődhessen egy iparos-kereskedő helység. Nem volt azonban biztosítva épp a gyarmati és feudális viszonyok következtében, hogy ez a helység számottevő gazdasági erejű várossá alakuljon. Ahhoz elsősorban komolyabb gyáriparra lett volna szükség. A gyarmati helyzet és a feudális viszonyok gátolták az ipari tőke oly mértékű kialakulását, hogy a nincstelenné váló kisiparosok és kiskereskedők bémunkásként való alkalmazását lehetővé tegye. Újpesten megvolt már az az ipari tartaléksereg, amely munkaerejét áruba bocsáthatta volna, de nem volt meg az ipari tőke, amely alkalmazhatta volna. Az ország feudális viszonyainak a felszámolása, és a gyarmati rendszer által szabott kötöttségek megszüntetése adhatta volna csak meg ennek kifejlődésére a lehetőséget.

1848-ban megszűntek a feudális kötöttségek, és rövid időre a gyarmati helyzet is. Az év közepén, miként láttuk, máris közel 100 emberrel emelkedett a lakosság száma. Az abszolutizmus alatt ugyan a gyarmati helyzet tovább érvényesült, azonban a gyáripár lassan mégis kialakult. Ez a fejlődés azokon az alapokon indult el, amelyeket a harmincas években az első letelepedők fektettek le. Elsősorban a bőripar és a faipar fejlődött, tehát az a két iparág, amelynek a legnagyobb múltja volt. A hatvanas években a Wolfner-féle bőrgyár már országos jelentőségű. Egyre több és több üzem létesül, amelyek létalapját a fővárosi piac közelsége adja meg. Ezáltal a lakosság száma is növekszik. A kezdődő nagyipar mellett még hosszú ideig komoly tényező az újpesti kisipar is, amelynek kezdetei szintén a 48 előtti korra nyúlnak vissza. E kor ismertetése azonban már nem tartozik e tanulmány keretébe.

JEGYZETEK

¹ Külföldön a városiasodás és ezen belül a peremvárosok alakulásának kérdésével már külön tudományág foglalkozik, (L.: *C. Rosier, L'urbanisme ou la science de l'agglomération*. Paris, 1953. A peremvárosokról: ui. 7, 72. kk.) Nálunk ez a kutatás még a kezdetén áll.

² *Haltenberger Mihály*, Budapest elővárosai. Városi Szemle XXX (1944) 212, 222.

³ *Mályusz Elemér*, A népiség története. A magyar történetírás új útjai. Hóman Bálint szerkesztésében. 2. kiad. Bp, 1932, 251. — Mályusz már 1924-ben felvetette a magyar helytörténetírás hibáit (és ezek között az újkori történelem elhanyagolását) A helytörténeti kutatás feladatai c. cikkében. (Csánki-Emlékkönyv. Klny. a Századokból. Bp, 1924. 139. skk.) Az elővárosok történetét, épp azért, mert újkoriak, szintén elhanyagolták. Újpestről eddig két önálló monográfia jelent meg. *Ugró Gyula* nyugalmazott újpesti polgármester monográfiája (Újpest 1831—1930. Magyar városok monográfiája. Sajtó alá rendezte dr. Ladányi Miksa. Bp. 1932.) részletes, levéltári adatokat is felhasználó munka. Polgári liberális szemléletű, módszerében dilettáns. Egyetlen érdeme a sok összegyűjtött adat. (Igaz, ezek forrásait nem közli, és így ellenőrizhetetlenek.) Eredetiben közöl több levéltári iratot, amely azóta részben elpusztult. Sajnos, a közlések hemzsegnak a hibáktól. A másik munka: A 100 éves Újpest története. Újpest—Rákospalota Lexikon. Szerkesztette Negyedi Szabó Béla összegyűjtött adatai alapján Lederer Ottó. Újpest. é. n. (továbbiakban: A 100 éves Újpest). Ez tipikus üzleti vállalkozás. Történeti részében mindössze 44 oldalon Ugró művének rossz kivonatát, utána viszont előfizetőinek arcképes életrajzeit nyújtja 98 oldalon. Ezenkívül megyei monográfiákban is találunk Újpesttel foglalkozó tanulmányokat. Így a *Borovszky-féle Magyarország Vármegyei és Városi sorozat* Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei II. kötetében Ugró irt egyet a 470—496 lapokon. *Nádas J.*, Újpest kialakulása és hatása a környékre c. kéziratához (idézi *Bodor*, Magyarország helyismereti könyvszerzője Bp. 1944, 386.) a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem könyvtárában nem juthattam hozzá.

⁴ Újpest levéltárának feudáliskori része nem volt állami levéltári őrizetben. Kérésre az 1. és 2. sz. Áll. Ltárak dolgozói utánanéztek ennek az anyagnak, és sikerült is felderíteniük és beszállítaniuk. Ezért ezúton is hálás köszönetet mondok Mattioni József, Balázs Tibor és Lakatos Ernő kartársaknak. A városi levéltár beszállított anyaga a következő: 1. Közgyűlési jegyzőkönyv 1840—50 (továbbiakban: jkv.). 2. Kőrendeletek másolati könyve 1843—50 (továbbiakban: kr.) Ez a kötet tartalmazza az *Ugró* i. m. 21. kk. lapjain kiadott lakónyilvántartást is. 3. A község bírása előtt felvett panaszok (és az előjáróság határozatainak) jegyzőkönyve (továbbiakban: pjkv.). Sajnos, mind a három kötet erősen, sokszor olvashatatlanúságig rothadt.

Mivel Újpest a Károlyiak fői uradalmához tartozott, a legfontosabb forrás-anyagot ennek levéltára nyújthatná, azonban anyagának az Orsz. Ltárban található megmentett része nem tartalmaz korszakunkra adatokat. A központi Károlyi-levéltárban az uradalomra 1827 után, Esze Tamás és Szűcs Jenő szíves közlése szerint, már nincs anyag. A fői uradalmi anyagból megmaradt az »ügyészi hivatal« iratainak egy része: a szóbeli perek, 1842-től, amelyeket az 1850-es években adtak át az akkori bírói hatóságnak. 2. sz. Áll. Ltár. Úriszéki iratok, Fői uradalom ügyészi hivatal. Szóbeli perek (továbbiakban: ü.).

Fontos adatokat nyújtanak az egyházi anyagnak, amelyeknek a 2. sz. Áll. Ltárban őrzött másodpéldányait használtam. Elsőként vannak az Orsz. és a 2. sz. Áll. Ltárban. Fontos iratokat találunk a váci püspöki levéltárban. A kutatás engedélyezéséért ezúton mondok köszönetet Dr. Petrőczy Sándor püspöki titkárnak. Faludi János plébános szívességéből a dunakeszi r. k. plébánia irattárát is átvizsgálhattam.

⁵ *Haltenberger* i. m. 214, 227.

⁶ A régi térképeken különösen jól kitűnik, hogy a szélbarázdák iránya más

az Istvánhegyen. (Matkowicz : 1836, Vasquez : 1837, a Budapesti Történeti Múzeum újkori osztályán.)

⁷ L. az idézetteken kívül még Giessendorff 1852. és 1854. évi térképeit (Budapesti Történeti Múzeum újkori osztálya) és *Haltenberger* i. m. 215., azonban téved amidőn azt mondja, hogy a Gyáli patak a mai Árpád út irányát követte. A patak valójában a mai Bocskay utca helyén folyt. L. még Újpest 1864. és 1867. évi térképeit : 2. sz. Áll. Lár. Urbéri térképek. 34—35. E térképekre Tóth Andrásné hívta fel a figyelmemet.

⁸ *Haltenberger* i. m. 214.

⁹ Káposztásmegyer történetére vonatkozó adatokat l. pl. : *Csánki Dezső*, Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890, I. köt. 30. — *Gárdonyi Albert*, Középkori települések Pest határában. Tanulmányok Budapest múltjából. VIII. köt. Bp. 1940, 14 — 15, 24, 26. — A nagykirályi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története. Bp. 1911, (továbbiakban : Károlyi birtoklástörténet) II. köt. 82—83. — *Chobot Ferenc*, A váci egyházmegye történeti névtára. Első rész. Az intézmények története. Vác, 1915, 221. — A 100 éves Újpest. 31—32. Középkori templomának romjai még a múlt században megvoltak. *Chobot* i. h. — *Galgóczy Károly*, Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monographiája. Harmadik rész. Bp. 1877, 153.

¹⁰ Károlyi birtoklástörténet. II. köt. 66. — A 100 éves Újpest. i. h.

¹¹ Károlyi birtoklástörténet. II. köt. 81—83.

¹² 1815 előtt az egész pusztta területe 2198 magyar hold (1200 négyszögöles), ami katasztrális holdra (1600 négyszögöl) átszámítva 1648,5 hold. 1877-ben Újpest területe 89, Istvánhegyé 360, és Káposztásmegyeré 1200 katasztrális hold. (*Galgóczy* i. m. II. köt. 113, III. köt. 147, 153.) Összesen 1649 hold.

¹³ Károlyi birtoklástörténet. i. h. — *Fényes Elek*, Magyarország leírása. Pest, 1847, II. rész. 219. (tévesen Békásmegyernek nevezi). *Galgóczy* i. m. III. köt. 153.

¹⁴ *Borovszky* i. m. II. köt. 471. — Magyar Zsidó Lexikon. Újvári Péter szerkesztésében. Bp. 1929, (továbbiakban : M. Zsidó Lexikon) 916—917. — *Ugró* i. m. 9. — A 100 éves Újpest. I. — Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskeméti th. jogú város adattára. Csátár István, dr. Hovhannesian Eghia és Oláh György szerkesztésében. Bp. 1939, I. rész 139, II. rész. 91.

¹⁵ *Borovszky* i. h. *Ugró* i. h. — A 100 éves Újpest. i. h. — *Chobot* i. m. 232. — Dunakeszi r. k. plébánia. Historia domus 72. kk. (1839. évhez.)

¹⁶ *Ugró* i. m. 10. I.-on közölt táblázat alapján.

¹⁷ *Fényes* i. h. — *Galgóczy* i. m. III. köt. 147. Mildenerger maga is pesti lakos volt ebben az időben. (Dunakeszi r. k. plébánia. Historia domus i. h.)

¹⁸ *Ugró* i. m. 9. Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus. 59. (1833. évhez.)

¹⁹ *Ugró* i. m. 10. Az uo. közölt kimutatásban szerepel a bérlők között Gazda Emanuel, aki 28 fertályával Mildenerger után a második legnagyobb bérlő. A név nyilván elírás Gozsdú helyett. Gozsdú életrajzát l. *Szinnyei József* : Magyar írók élete és munkái. Bp. 1894, III. köt. 1332—1334. hasáb.

²⁰ *Chobot* i. m. 232. — *Ugró* i. m. 10, 281. A Dunakeszi r. k. plébánia Historia domusában másolatban megvan a hegyközség határozata a kápolna építéséről (59. l. : 1833. évhez.)

²¹ A nyaralókra l. *Galgóczy* i. m. III. köt. 147. A dunakeszi plébánia, amelyhez 1845-ig tartozott Újpest és Istvánhegy, anyakönyveiben gyakran fordulnak elő vincellérek. A sematizmus adata : Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Vacensis. Vác, 1841. A sematizmus alapjául szolgáló esperesi jelentés 1840. szept. 25-én kelt. Váci püspöki levéltár. Numerus animarum. Az 1870-es években már 214 lakosa volt. *Galgóczy* i. h.

²² *Ugró* i. m. 36. Azonban ezután is csak külterületnek számított. Vö. : *Galgóczy* i. h.

²³ Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus 72. (1839. évhez.)

²⁴ *Ugró* i. m. 11. és az előző jegyzetben idézett hely.

²⁵ A serfözde helyét l. az idézett Matkowicz és Vasquez térképeken.

²⁶ A XIX. század elejének szóhasználatát a »gyarmat« (colonia) szót csak telep értelmében ismerte. Főleg telepített helységekre alkalmazták. Magát Újpestet is hivatalosan az 1840-es évek végéig gyarmat, vagy coloniának nevezték. (L. pl. Váci püspöki levéltár Numerus animarum 1840—48.) A zsidóság megtelepedésével kapcsolatos problémákat l. a későbbiekben részletesebben.

²⁷ Ugró i. m. 10—11. Pest megyei adattár. II. r. 91.

²⁸ Ignaz Reich, Beth-el. Ehrentempel verdienter ungarischer Israeliten. Zweites Heft. Pest, 1859, 58—71. (»Löwy Bernhard, Gründer Neupests« élete.) — M. Zsidó Lexikon. 545. — Haltenberger i. m. 227. Téves azonban az az állítása, hogy a Löwy-féle talpbörgyár a későbbi Wolfner-gyár helyén volt (vö. az idézett Matkowicz-féle térképet). Ez a terület még 1864- és 1867-ben a Löwy-testvérek tulajdona. (2. sz. Áll. Lt. Urbéri térképek. 34—35.) Ma az Árpád, Ságvári, Bocskay és Váci utak határolják ezt a részt.

A börgyár munkásaira az anyakönyvekben is találunk adatokat. Pl. 2. sz. Áll. Lt. Dunakeszi r. k. egyh. akvi mpéldányok Házassági akv. 1836. máj. 15. A felek in fabrica cerdonum laknak, a vőlegény cerdo sodalis. L. még Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus 73. (1839. évhez.)

²⁹ Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus i. h. — Chobot i. m. 232. — Haltenberger i. m. 222. A Neuschloss-fatelep elhelyezésére l. az előbbi jegyzetben idézett 1864. és 1867. évi térképeket. A telep átnyúlt a mai József Attila utcára is.

³⁰ Ugró i. m. 295. — M. Zsidó Lexikon. 916—917. — A 100 éves Újpest 16.

³¹ Reich i. m. 69.

³² De még 1840-ben a lakosságnak több mint fele zsidó (Váci püspöki levéltár. Plébániák. Föt. 1840. okt. 10. I. még uo. Numerus animarum 1841.)

³³ Galgóczy i. m. III. köt. 146. — Ugró i. m. 11. — Pest megyei adattár II. köt. 91.

³⁴ Galgóczy i. m. I. köt. 96. Vö. még 2. sz. Áll. Ltár. Pestmegyei közgyűlési iratok 1838—1—1091. Mildenerberger háza rombadőlt, helyette erős kőépületeket emelt. A kőből készült Neuschloss- és Löwy-ház épen maradt. (Dunakeszi r. k. plébánia irattára, Historia domus 73. 1839. évhez.)

³⁵ Örkényi Ferenczy József, Tekintetes Nemes Pest Pilis és Solt ... Név-tára. Buda, 1844, 105 — Galgóczy i. m. III. köt. 146. — Chobot i. m. 232.

³⁶ Chobot i. h. — Dunakeszi r. k. halotti akvi mpéldányok 1839. okt. 25. A temetőt 1839. aug. 20-án szentelték fel. (Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus 74. 1839. évhez.)

³⁷ Népszámlálási adatokat nyújthatnak e korra a hivatalos összeírások, egyházi sematizmusok, anyakönyvek és statisztikai kiadványok.

Az összeírások közül a legfontosabbak a katonai célra készült »Summák táblázatok ...« Ezek helységenként megadják az összlakosságot, ebből a nők számát külön, míg a férfiakat kor, vallás és foglalkozás szerint részletezve. Tárgyalt korszakunkból megvannak a 2. sz. Áll. Ltárban a Pest megye népességstatisztikája c. kötetben Káposztásmegyer adatai 1827—32, 1834—38, 1841—42 között, míg Kis, ill. Újmegyer (Újpest) adatai 1837—38 és 1841—42-ből. Későbbi időből nincs példány belőlük a 2. sz. Áll. Ltárban, mert mind felküldték a helytartótanácsnak. Sajnos a helytartótanács levéltárában — noha a mutatókban megtalálhatók — csak az 1845—46. évi (Orsz. Ltár. Htt. Lt. Dep. Publ. pol. 1847. 14. 99.) maradt meg, a többi hiányzik.

Egyéb összeírási adatok hiányoznak. Újpest az 1840-es szerződés után is jogilag pusztá maradt, és így az összeírások nem veszik mindig figyelembe. Pl. a váci járás időszakos tudósítása az adófizetés és a közszolgáltatások állapotáról az 1846—47. év első feléből (Orsz. Ltár. Htt. Lt. Dep. Contrib. 1847. 3. 713.) vagy a zsidóösszeírások (pl. Orsz. Ltár. Htt. Dep. Jud. 1847. 1. 4.) nem tüntetik fel a váci járás helységei között.

Az egyházi sematizmusok is nyújtanak számadatokat a lakosságról. Megadják ugyanis helységenként minden vallás lélekszámát. A sematizmus adatai az

előző év közepének állapotát tükrözik vissza. Minden év közepén a plébánosok a község jegyzőjétől megkapták a népességstatisztikai adatokat (Váci püspöki levéltár, Plébániák. Föt. Szép Mihály dunakeszi plébános jelentése 1840. okt. 10-ről) és ezt jelentették a kerületi esperesnek. Az esperes plébániánként, és azon belül lakóhelyenként összesítve általában szeptember végén, vagy október elején küldte el a püspökségnek (Váci püspöki levéltár. Numerus animarum sorozat passim). Ezekből állították azután össze a sematizmust. Sajnos ezek az adatok nem vágnak össze a Summás táblázatok adataival. Így a harmincas években Rákospalotán ez utóbbi nemcsak kevesebb lakost tüntet fel, mint a sematizmus, de míg ennél a lakosság szám emelkedő, annál viszont csökkenő tendenciát mutat. Ez a helyzet Káposztásmegyerrrel is. De bonyolítja a kérdést, hogy a nyomtatott statisztikák adatai ellentétesek mindkét forrásunkkal. Így Fényes Elek, Magyar Országának 's a' hozzá kapcsolt Tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest, 1837, II. köt. 431. Káposztásmegyer lakosságát 86-ra teszi. Ez valószínűleg 1836. évi adat. Egyházi forrásunk ugyanezen évre 95, a megyei összeírás pedig 59 lakost ad meg. A sematizmus ugyan a harmincas években nem tünteti külön Újpest adatait Káposztásmegyernél, de a negyvenes években is azonos a helyzet. Újpest lakossága az 1841—42-es Summás táblázat szerint 223, míg az 1842-es váci sematizmus (tehát az 1841. év) 442, míg az 1843-as (1842. év) 355 lakosról tud. Az 1850. évi »Pest megyének közigazgatási tekintetben kerületekre lett felosztását előremutató táblás összeírása« (2. sz. Áll. Ltár) 551, Fényes 1851-ben megjelent Magyarország geográfiai szótára (227. l.) 673, míg az 1851-es váci sematizmus csak 615 lakosról tud Újpesten. Véleményem szerint a hivatalos összeírások, amelyek katonai, vagy adózási célból készültek, sokkal inkább ki voltak téve a meghamisításnak (adóalap eltitkolás!), mint a sematizmusok. A plébánosok, a jegyzőktől megkapták a tényleges lakosság számát. Így a Summás táblázatok legfeljebb a tényleges lakosság egy részét adják meg, de a tényleges számot, vagy ennél többet nem. Ezért a sematizmusok adatait lehet viszonylag legpontosabbnak tartani.

Az egyházi anyakönyvek statisztikai fontosságát már H. Pálffy Ilona megállapította. (A magyar történeti statisztika forrásai. Bp. 1934, 8.) Újpest esetében azonban nem lehet megfelelően felhasználni. Mivel az izraelita anyakönyvek hiányoznak, így a lakosság $\frac{1}{3}$ részét kitevő izraelita lakosságra nem nyújthatnak adatokat. Egyébként még a tényleges népmozgalomról sem tudósítanak az anyakönyvek. Nem ismerjük meg a be- és kiköltözések számát, így a lakosság szaporodásáról nem adnak híj képet. Végül pontatlanok: így a halotti anyakönyvben szereplő csecsemők egy részének a születésiben is kellene szerepelnie (újpesti lakosok gyermekei) és nem tüntették fel őket.

A nyomtatott statisztikákról Fényessel kapcsolatban l. fenn.

³⁸ Főforrás a Kőröndelekek jegyzőkönyvében (kr.) található, és Ugró által i. m.-ben kiadott lakónyilvántartás. Ebből kiemeltém az 1840 előtti bejegyzéseket. A házbirtokosok közül azokat tüntettem fel, akiknek házaiban 1840 előtt is volt lakó. Adatait kiegészítettem az anyakönyvek és a korabeli jegyzőkönyvekben található nevekkal. Mindenütt csak a férfiakat vettem figyelembe, és ahol több testvér élt közös házban, csak egyet tüntettem fel. (Lővy és Neuschloss).

³⁹ Morvaországi 5, ausztriai 2, egyéb német 1.

⁴⁰ 2. sz. Áll. Lt. Pest. m. népességstatisztikája.

⁴¹ Ugró i. m. 11. táblázata.

⁴² Újpestet először Kismegyernek nevezték. (Vö. az 1837—38-as Summás táblázatot.) Azonban a később ismertető szerződés Új-megyernek (az anyakönyv káposztásmegyeri új gyarmatnak is) nevezi. A község azonban már 1839-ben Újpest nevet használja [Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus 72. (1839 évben)], de a hivatalos nyelvben csak 1844-től hívják így. (Ugró i. m. 19.) Az Újpest elnevezését a zsidó betelepülők találták ki, ez a név bizonyos fokig programot is jelentett. (Reich i. m. 65—66.)

⁴³ Vö. pl. Gr. Széchenyi István, Hitel. Magyarország újabbkori történetének forrásai. Bp. 1930, Iványi-Grünwald Béla bevezetése. 10. kk. — Mérei Gyula,

Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Bp. 1948, passim — *Pach Szigmond Pál*, Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp. 1952, 195, 231—232. A mezőgazdasági válság nem korlátozódott csupán Magyarországra. *Iványi—Grünwald* i. h. — *Ungár László*, A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok (1935) 40. Poroszországban is hasonló volt a helyzet, mint nálunk: *Hans Hausscherr*, Wirtschaftsgeschichte der Neuzeit. Zweite, durchgesehene Auflage. Weimar, 1955, 380. A mezőgazdasági válságra: uo. 383.

⁴⁴ Vö. *Mérei* i. m. 42—43. — *Pach* i. m. 216.

⁴⁵ *Mérei* i. m. 45.

⁴⁶ *Ugró* i. m. 11. Az istvánhegyi bér a fent közölt adatokból számítható ki.

⁴⁷ Uo. és *Haltenberger* i. m. 222.

⁴⁸ Szerződés I. 1. pont. (*Borovszky* i. m. II. köt. 472. — *Ugró* i. m. 12.)

⁴⁹ Vö. *Dr. Máté Imre*, Budapest környékének közigazgatási rendezése és a nagyvárosi kérdés. Homok. 1932, 54.

⁵⁰ Az uradalmaknak szüksége volt közeli piacra, vö. *Mérei* i. m. 44.

⁵¹ Káposztásmegyeren (Újpestet is ideszámítva) 1837-ben 144 lakosból 30, 1838-ban 143-ból 33, 1839-ben 186-ból 42 zsidó. (Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Vaciensis. Vác, 1838, 18; 1839, 21; 1840, 22.) Mivel Káposztásmegyer lakossága Újpest nélkül átlag 70—80 volt, így Újpesten a lakosságnak kb. fele zsidó.

⁵² *Osztetky Dénes*, A hazai polgárság társadalmi problémái a rendiség felbomlásakor. Pázmány Péter Tud. Egy. Tört. Szem. kiadványai 3. sz. Bp. 1935, 39—41.

⁵³ Uo. 45.

⁵⁴ *Kósa János*, Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Apolló Könyvtár 7. sz. Bp. 1937, 108. Erre különösen jó példa a Lővy-testvérek élete. L. alább.

⁵⁵ Lővy Ignác pesti nagykereskedő bőrnagykereskedést nyit, és ezért a céhekkel hosszas viszályba kerül. (I. sz. Áll. Ltár. Pest város ltára. Intimata a. n. 4632.)

⁵⁶ *Ungár László*, A hazai céhrendszer bomlásáról. (Továbbiakban: Céhrendszer.) Századok (1938) 168. 5. jegyzet.

⁵⁷ Erre l. a Lővy- és Neuschloss-családról az alábbiakban mondottakat. A zsidó borkereskedelemre l. pl. Miskolci Áll. Ltár. Tállya lt.-a.: A Hadnagysek jegyzőkönyvei 1798. 89. sz. és jegyzőkönyvi iratok 1829. 57. fasc. 12. sz.

⁵⁸ Lővy Bernát életrajzát l. *Reich* i. m. 58—71. Továbbá Izsák nevű testvére életrajzával együtt a M. Zsidó Lexikonban. 545. Bernát Komáromból írt levelet Izsáknak, amelyben felveti a pesti börgyáralapítás tervét. »Wie, wenn wir nun unsere Lederfabrikation gemeinschaftlich direkt nach Pest verlegten? Müssen wir nicht ohnehin das hierzu erforderliche Rohmaterial von dort beziehen und das ausgearbeitete Fabrikat wieder dorthin zum Absatze liefern? ...« Idézi: *Reich* i. m. 62.

⁵⁹ Uo. 62—63.

⁶⁰ Károlyi birtoklástörténet. I. köt. 305; II. köt. 182. *Mérei* i. m. 75.

⁶¹ *Mérei* i. m. 77—78. — *Pach* i. m. 251.

⁶² Károlyi birtoklástörténet. II. köt. 79—81. — *Mérei Gyula*, Magyar Iparfejlődés 1790—1848. Bp. 1951, (továbbiakban: Iparfejlődés) 71. Később Kossuth is gyárat akart itt alapítani. (*Kossuth Domokos*, Kossuth és a védegyelet. Bp. 1942, 63, 109—110, 114—116.) — *Reich* i. m. 63—64. Mint láttuk, az uradalom épp itt, Újpesten már ugyis zsidó »gyarmat«-ot akart alapítani.

⁶³ *Reich* i. m. 64.

⁶⁴ Erre különben erősen utal a Reich által Lővy Bernát szájába adott beszéd is. (i. m. 65.)

⁶⁵ 2. sz. Áll. Ltár. Processus terminati. 1847. 255. 32. Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus 73. (1839. évhez.) A szerződésnek a fakeskedésre vonatkozó szakaszát (l. alább) is Neuschlossék érdekében adták ki, akik így akarták a konkurrenciát megakadályozni. Viszont az egész újmegyeri telepítés tervét valószínűleg Lővyék javasolták az uradalomnak (vö. *Reich* i. m. 66—67. és M. Zsidó Lexikon. 545.)

⁶⁶ Az árutermelés fejlődésével a feudális céhrendszer nem tudott versenyt tartani. A termelőerők fejlődése ellentétbe került a céhrendszer zártságával; a céhek taglétszámát rögzítik. Növekszik a kontárok száma, vidéken is. Nem véletlen, hogy az 1839-ben Újpesten lakók nagyrésze falusi eredetű, ez kapcsolatban van az eredeti felhalmozás egyik jelenségével, a falusi lakosság földtől való megfosztásával. Vö. *Marx*, A tőke. I. köt. Bp. 1949, 775. kk. Ez a folyamat történetírásunkban ismert, így nem foglalkozom vele részletesen. L. pl. *Ungár László*, Szempontok a magyar polgári osztály kialakulásának vizsgálatához. (Továbbiakban: Polgári osztály.) Századok (1942) 313. — *Hajnal István*, Az osztálytársadalom. Magyar Művelődéstörténet. Bp. é. n. V. köt. 177. — *Mérei Gyula*, A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok (1948) 62, 71. A vidéki iparra: Uo. 72. kk. *Mérei*, Iparfejlődés. 53, 77. kk. Kétségtelen, hogy a céhrendszer elzárkózása már a XV. században elkezdődött (vö. *Szücs Jenő*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 125. kk.), azonban a feudalizmus válsága idején még nyomasztóban nehezedett az akkori ipari életre az idejét múlt céhszervezet.

⁶⁷ *Kósa* i. m. 13—17, 217. — *Ungár*, Céhrendszer. 175. — Uő., Polgári osztály. 324. — *Mérei*, Iparfejlődés. 53. — *Haussherr* i. m. 377. kk.

⁶⁸ Vö. (noha későbbi adat) ü. 1844. 36.

⁶⁹ Szép Mihály dunakeszi plébános 1840. okt. 10-én kelt jelentésében elmondja, hogy a káposztásmegyeri pusztán »... limiti Pestiensis contiguo, penes viam regiam, novam Coloniam exurexisse. Jam prioribus annis complures domus ibidem a Quaestoribus et Opificibus praeprimis Judaeis aedificatae sunt, nunc etiam continuo aedificantur. Judaei, prout Notarius Loci mihi extradedit, qui Nro sunt 137, ast Catholicos habent plerumque famulos famulasque, effective actu 19-em, catholici autem, qui 75 sunt Nro, 10-em habent domus.« (Váci püspöki levéltár. Plébániák. Fót.)

⁷⁰ *Reich* i. m. 68.

⁷¹ Jkv. I. 1. (1840. ápr. 5.) A szerződést Ugró két helyen is kiadta. *Borovszky* i. m. II. köt. 472—474. és saját i. m.-ben 12—17. Az első közgyűlés jegyzőkönyvét is leközölte. *Borovszky* i. m. II. köt. 471—472. és *Ugró* i. m. 18—19.

⁷² Mint »A 100 éves Újpest« írja (3.). Hasonlóan *Borovszky* i. m. II. köt. 474, 478. — *Ugró* i. m. 17. — *Reich* i. m. 59. stb.

⁷³ Újpest nem volt jogilag község és a szerződés sem tette azzá. 1848-ig pusztaként szerepel az összeírásokban. Helyzete lényegében azonos volt a földesúri majorsági földekre telepített jobbág্যokéval. (Vö. *Ember Győző*, Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. Bp. 1949, 7.) A földesúr csak a növekedő Újpest belső igazgatását akarta szabályozni, nem akart neki községi jogállást biztosítani.

⁷⁴ Pest m. népességstatisztikája, illetve Orsz. Ltár. Htt. Lt. Dep. Pub. pol. 1847. 14. 99.

⁷⁵ Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Vaciensis. Vác, 1842, 21; 1846, 23.

⁷⁶ Azért készítettem 1842-ből táblázatot, mert ez évre van már adat az ügyési iratokban, és van adat a kr. lakönyilvántartókönyvében. Ezenkívül van Summás táblázat is. Felhasználtam még az anyakönyveket és egyéb iratokat az összeállításához.

⁷⁷ *Ugró* i. m. 116. 2. sz. Áll. Ltár. Urbéri térképek. 34. (1864.)

⁷⁸ L. a térképet *Borovszky* i. m. II. köt. 481. Azzal a különbséggel, hogy a Gyáli pataktól délre fekvő temető már ekkor Újpesthez tartozott.

⁷⁹ Fekvésükre l. pl. az idézett urbéri térképeket és az 1868-as Lindley-féle csatornázási térképet. (Budapesti Történeti Múzeum újkori osztályán) *Ugró* i. m. 284.

⁸⁰ *Ugró* i. m. 28—29. — Jkv. XVI. 2. (1844. jún. 20.)

⁸¹ *Örkényi Ferenczy* i. m. 105. — *Hunfalvy János*, Magyarország és Erdély eredeti képekben. Darmstadt, 1856, I. köt. 162. — *Galgóczy* i. m. III. köt. 147.

⁸² *Borovszky* i. m. II. köt. 473. — *Ugró* i. m. 13. Jkv. XX. 1. (1846. jún. 21.)

⁸³ Bérházakra l.: *Reich* i. m. 68.

⁸⁴ Ü. 1845. 10. Pjkv. 96. (1845. máj. 21.)

- ⁸⁵ 2. sz. Áll. Ltár. proc. term. 1847. 255. 32.
- ⁸⁶ Jkv. I. 6. (1840. ápr. 5.) *Borovszky* i. m. II. köt. 472. — *Ugró* i. m. 19.
- ⁸⁷ Vö. *Tokmalajev*, Kereskedelmi tőke és kereskedelmi haszon. 2. kiad. Bp. 1951, 30.
- ⁸⁸ A kereskedelmi tőke magyarországi szerepére I. *Mérei*, Iparfejlődés. 168. kk.
- ⁸⁹ A Lővy-csődre I. 1. sz. Áll. Ltár. Pesti Ltár. Intimata a. n. 9619. A hitelezőivel 1843 nyarán egyezett ki: 2. sz. Áll. Ltár. Fenyítő törvényszéki jegyzőkönyv (Pest megyei Ltár.) 1843. 1184. Halála: M. Zsidó Lexikon, 545. Testvére, Bernát pékmester lett: Pjkv. 158.) (1847. jan. 9.) A Neuschloss-csődre I.: 2. sz. Áll. Ltár. Proc. term. 1847. 255. 32. A fatelep további működésére I. pl. Pjkv. 103. (1845. júl. 29.)
- ⁹⁰ L. az előző jegyzetben idézett Neuschloss-csődpert. A Neuschloss-cég a negyvenes évek végén anyagilag újra talpraállt, és tőkéje az ötvenes években már az iparba is behatolt. *Lederer Emma*, Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp. 1952, 41. kk. L. még *Futó Mihály*, A magyar gyáripár története. Bp. 1944, I. köt. 300, 448.
- ⁹¹ *Dr. Groszmann Zsigmond*, A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835—1848). Bp. 1916, 4—10.
- ⁹² *Reich* i. m. 70.
- ⁹³ Dunakeszi rk. házassági akvi mpéldányok 1839. jan. 7. A keresztelési akv. 1839. okt. 3. már egyszerűen kerékgyártónak nevezi. A pjkv. 22. (1840. ápr. 25.) bognárnak.
- ⁹⁴ I. sz. Áll. Ltár. Pesti Lt. Relationes a. n. 14212. Asztaloslegény volt az a Fritz Mátyás is, aki 1846-ban önálló asztalosmunkát végez, saját hasznára. (Pjkv. 156. 1846. dec. 27.)
- ⁹⁵ Pjkv. 68. (1844. jún. 29.)
- ⁹⁶ Ü. 1843. 10. Egyébként a legények Pestről költöztek ki.
- ⁹⁷ Jkv. XV. I. (1844. jan. 21.) Pjkv. 148. (nem 184. mint *Ugró* írja, 1846.)
- Ugró* i. m. 213—214. L. még *Reich* i. m. 69.
- ⁹⁸ Ü. 1842. 35.
- ⁹⁹ *Andresz Ferenc* asztalosmester két legényéről tudunk. Ü. 1846. 13, 14. *Herits József* asztalosmesternek is két legényét ismerjük. Pjkv. 84. (1845. febr. 3.) stb.
- ¹⁰⁰ I. m. 105. — *Galgóczy* is kiemeli asztalosai nagy számát: i. m. III. köt. 148.
- ¹⁰¹ *Bialkovszky* asztalos kapcsolatban állott Neuschlossékkal: adósuk nekik 201 Ft-tal. Ü. 1845. 18.
- ¹⁰² Pl. Pjkv. 77. (1844. dec. 25.) Ü. 1846. 16, 18. stb.
- ¹⁰³ Szerződés I. rész. 4. pont. *Borovszky* i. m. II. köt. 472. — *Ugró* i. m. 12.
- ¹⁰⁴ Az idézett Neuschloss-csődpert iratai. Vö. még Pjkv. 103. (1845. júl. 29.) 106. (1845. aug. 22.)
- ¹⁰⁵ Vö. pl. Pjkv. 60. (1844. ápr. 8.) 92. (1845. ápr. 13.)
- ¹⁰⁶ *Veidinger Antal* pesti polgárt és újpesti molnárt több évig akadályozta a pesti molnár céh, hogy csontszemet őrítő malmát Pestre helyezze. (I. sz. Áll. Ltár. Pesti Lt. Intimata a. n. 10520.)
- ¹⁰⁷ Vö. *Mérei*, Céhrendszer. 78.
- ¹⁰⁸ Pjkv. 68. (1844. jún. 29.)
- ¹⁰⁹ Pl. Pjkv. 84. (1845.) Ü. 1844. 45. 1846. 13, 14.
- ¹¹⁰ Pl. Pjkv. 120.
- ¹¹¹ Pjkv. 66. (1844. máj. 18.)
- ¹¹² Pjkv. 36. (1843. jún. 8.)
- ¹¹³ *Mérei*, Céhrendszer 77.
- ¹¹⁴ *Marx* i. m. I. köt. 774.
- ¹¹⁵ *Pach* i. m. passim. *Mérei*, Iparfejlődés. 53.
- ¹¹⁶ Vö. *Ungár*, Céhrendszer. 171. stb.

- ¹¹⁷ *Mendöl Tibor*, A mai kultúrtáj. Magyar művelődéstörténet. V.köt. Bp. é. n. 114.
- ¹¹⁸ Vö. *Nemes Dezső*, A munkásság az 1848—49-es forradalomban. Forradalom és szabadságharc 1848—1849. Bp. 1948, 272.
- ¹¹⁹ Pl. Ehrenwerth Bálint lopott mézet ad zálogul adósságnál. (ü. 1844. 30.) stb. Gyakori a lopás. A pjkv. 201 ügyéből 64 a bűnügy, és ebből 13 a lopás és 5 a család.
- ¹²⁰ Pl. Nováki József volt váci szemináriumi kulcsár Kovácsits Ferdinánd újpesti boltosnál élt, és üzletében kiszolgált (ü. 1843. 13).
- ¹²¹ Szerződés I. rész. 6. pont. II. rész 1, 2 pontok. (*Borovszky* i. m. II. köt. 472. — *Ugró* i. m. 12—13.) Jkv. I. 4. 1840 ápr. 5. (Kiadta *Borovszky* i. m. II. köt. 471. és *Ugró* i. m. 18.) Jkv. IV. 6. (1841. febr. 28.) Jkv. XXII. 2. (1847. okt. 8.) Pjkv. 25. (1842. okt. 12.) (Ez a mesterlegények igazolványairól szól.) Csavargókra l. pl. pjkv. 81. (1845. jan. 27.)
- ¹²² *Marx* i. m. I. köt. 794. kk.
- ¹²³ 2. sz. Áll. Ltár. Pest vm. közgyűlési jkvei. 1845. márc. 17-i kgy. 1234. sz. Sajnos nincs nyoma, hogy intézkedtek volna.
- ¹²⁴ *Chobot* i. m. 232. Eredetije: Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus, 1843. évhez. Az állapotokra fényt vet még a pjkv. Állandók a verekedések, nem tisztelik a község előljáróságát. A 64 bűnügyből 29 a verekedés, és 8 a hatóság elleni erőszak.
- ¹²⁵ Dunakeszi r. k. ház. akvi mpéld. 1840. febr. 17.
- ¹²⁶ Pjkv. 175. (1848.)
- ¹²⁷ Pjkv. 120. (1845.)
- ¹²⁸ Ü. 1846. 1, 2, 3, 4, 5, 13, 14, 15, 16, 17, 18.
- ¹²⁹ Ü. 1846. 24.
- ¹³⁰ Ü. 1842. 28.
- ¹³¹ Pl. évi 60 Ft. (ü. 1844. 32.) ugyanakkor, amikor a házért az uraság csak 25 Ft-ot kap, és közadóba csak 3 Ft 45 kr-t fizetnek. (jkv. XVI. 1. 1844. jún. 20.)
- ¹³² L. a jkv-t passim.
- ¹³³ Jkv. II, IV, VI, VII. stb.
- ¹³⁴ *Ugró* i. m. 28—30. — Jkv. XI. 2. (1842. szept. 18.)
- ¹³⁵ Pl. ü. 1842. 28.
- ¹³⁶ Jkv. IV. 1. (1841. febr. 28.)
- ¹³⁷ Pjkv. 67. (1844.)
- ¹³⁸ Jkv. 1842. szept. 18. (A jegyző tanító feltételei.)
- ¹³⁹ Pjkv. 168. (1847.) Az előljáróság határozatát és Hutiray—Lukácsy rávezetett végzését kiadta *Ugró* i. m. 343—344. Az ügyész vagy egyikük ma később a magyar kertészeti tudomány egyik megalapítója lett, életrajzát l. *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái, Bp. 1902. VIII. köt. 123—125. hasáb.
- ¹⁴⁰ *Ugró* i. m. 19, 28—30, és a jkv. megfelelő részei.
- ¹⁴¹ Neuschloss hitelezői között szerepel Burg Károly, a főtí uradalom inspektora 7250 Ft követeléssel. (A többször idézett Neuschloss-csődiratok között. 2. sz. Áll. Ltár. Proc. Term. 1847. 255. 32.)
- ¹⁴² A kimutatások alapjául az egyházi sematizmusok szolgáltak. Sajnos, az 1847. évhez (amely az 1846. évi községi állapotot tükrözi) nem jutottam hozzá, és a váci püspöki levéltár Numerus animarum sorozata sem tartalmazza ez esztendő. Valószínű azonban, hogy azonos lehet az 1845. és 1847. évi állapotokkal. A kimutatás adatai csak hozzávetőleges érvénnyel bírnak. L. erre vonatkozólag a 37. jegyzetet.
- ¹⁴³ A vasútépítés hatására Újpest környékén l. Dunakeszi r. k. plébánia irattára. Historia domus (1844—45. évhez.)

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE VON ÚJPEST (NEUPEST) VOR 1848

Újpest ist eine der bedeutendsten Vorstädte vom heutigen Grossbudapest. Es liegt am linken Donauufer der Hauptstadt, nördlich von Pest. Ursprünglich eine selbständige Stadt, wurde Újpest erst vor einigen Jahren mit dem angrenzenden Budapest vereinigt. Durch seine Einwohnerzahl und selbständige Industrie spielt es eine bedeutende Rolle im wirtschaftlichen Leben der Hauptstadt und sogar in dem des ganzen Landes.

Leider hat unsere Geschichtsschreibung die Erforschung der Geschichte der Stadt in einer, ihrer Bedeutung durchaus ungerechten Weise vernachlässigt. Nur einige lokale Autoren, Újpester haben sich mit diesem Thema befasst, ihre Werke tragen jedoch dilettantischen Charakter und sind beinahe vollkommen unbrauchbar.

Diese Studie ist der erste Versuch einer historisch-methodischen Bearbeitung der Geschichte dieser wichtigen Stadt. Verfasser behandelt in dieser Arbeit die Geschichte Újpest's vor 1848, also vor der Aufhebung der Leibeigenschaft und dem Freiheitskampf: er war bestrebt, die Ursachen klarzulegen, die zur Gründung der Stadt und zu ihrer Besiedlung geführt haben.

Im Zeitalter des Feudalismus gehörte Újpest zum Herrschaftsgut Fót der Grafen Károlyi. Im Bereich der heutigen Stadt gab es vor 1830 nur öde Sandhügel und Weiden. Nur im nördlichen Teil standen einige Häuser: die Meierei des Herrschaftsgutes in Káposztásmegyer. Dieses Gebiet war seiner Unfruchtbarkeit wegen schwer für das Gut zu verwerten und aus diesem Grund wurde in 1830 der südlich von Káposztásmegyer, und parallel zur Donau verlaufende Hügel, der sog. Istvánhegy (Stephansberg) zwecks Bepflanzung mit Reben in Pacht gegeben. Káposztásmegyer und Istvánhegy wurden erst in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts mit Újpest vereinigt.

Die Siedlung von Újpest entstand im Gebiet an der Donau, zwischen dem Stephansberg und der Pester Grenze. Vor 1830 war auch dieses Gebiet ein ödes Land. Der Gutsherr verpachtete damals ein an die Pester Grenze anstossendes Grundstück samt Braugerechtigkeit und Schankrecht an Martin Mildemberger, einem Bierbrauer aus Budafok (Promontor). Mildemberger erbaute sein Haus, das auch als Brauerei und Wirtshaus diente. Nach Mildemberger verpachtete hier Graf Károlyi den Gebrüdern Löwy aus Nagysurány Grundstücke zur Gründung einer Lederfabrik und genehmigte den Gebrüdern Neuschloss aus Vágvecse die Gründung eines Holzlagers. Nach diesen reichen Familien liessen sich auch einige arme Handwerker und Kleinhändler nieder. So lebten um die Mitte des 1840. Jahres schon 223 Menschen in diesem Gebiet. Offiziell wurde die Siedlung noch Káposztásmegyeri Új Gyarmat (Neue Kolonie von Káposztásmegyer), oder abgekürzt, Újmegyer (Neumegyer) genannt, gemeinhin führte sie aber schon den stolzen Namen Újpest (Neupest).

Die ersten Ansiedler schlossen den Pachtvertrag mit dem Gutsherrn einzeln ab, der aber Anfang 1840 durch einen, die ganze damalige und spätere Einwohnerschaft ausnahmslos verpflichtenden Kontrakt die Bedingungen der Ansiedlung und die Ordnung der Kolonie regelte. Das Wesentliche am Kontrakt war, dass er nur Baugründe zuließ, aber keinen Extravillanbesitz und mit seinen Bestimmungen die Förderung der Handels- und Gewerbefreiheit beabsichtigte (z. B. Untersagung der Zunftgründung, Religionsfreiheit usw.). So ist es klar, dass er die Bildung einer ausgesprochen handel- und gewerbetreibenden Siedlung, in der sogar auch Störarbeit begünstigt war, beabsichtigte. Er gab der Siedlung eine Gemeindeordnung. Der Gutsherr sicherte aber auch seine eigenen feudalen Rechte, in erster Linie durch die Pachtbestimmungen, ferner in den Punkten, die die Verwaltung und die Gerichtsbarkeit zum Gegenstand hatten.

Es stellt sich nun die Frage, was die Károlyis zur Genehmigung der Niederlassung, sodann zum Abschluss das Kontraktes veranlasste, ferner, warum sich

die Bevölkerung hier ansiedelte. Infolge der Krise der feudalen Verhältnisse wurde damals die Lage der ungarischen Grossgrundbesitzer immer schwieriger. Von der Fronwirtschaft musste man zu einer anderen, »rationelleren« Wirtschaftsmethode übergehen. Seiner Entlegenheit und Unfruchtbarkeit wegen war die Bebauung des Újpesti Gebietes wirtschaftlich nicht lohnend; seine Verpachtung war zweckmässiger. Mit der Tatsache, dass die Siedlung sich aus Handel- und Gewerbebetreibenden zusammensetzte, gelangte das Herrschaftsgut zu einem inneren Markt. Es verkaufte seine landwirtschaftlichen Produkte auf seinem eigenen Gebiet und kam dabei auch leichter zu Industrieartikeln, die es früher aus dem entfernteren Pest beschaffen musste.

Die Siedlung verfügte aber auch über die geographischen Bedingungen um sich zu einer Industrie- und Handelsstadt entwickeln zu können. Sie wurde an der Donau, unmittelbar an das Gebiet von Pest anstossend, doch fern vom verbauten Stadtgelände angelegt und lag an der die Hauptstadt mit Oberungarn verbindenden Vácer Landstrasse, dort, wo der nach Palota führende Weg von der Strasse nach Vác abzweigt. So konnten nun alle jene Elemente, die infolge der in Pest herrschenden feudalen Verhältnisse in der Ausübung von Handel und Gewerbe an Schwierigkeiten stiessen, hoffen, dass sie in Újpest ihr glückliches Fortkommen finden würden.

Es mögen zwei Faktoren erwähnt werden. In den Städten war es der Judentum durch Massregeln feudalen Ursprungs noch erschwert, im Handel und Gewerbe zur Geltung zu kommen. Unter dem Schutz der Gutsherrn fanden sie aber ein ruhiges Leben, auch wurden sie weder am Ansiedeln von schwerfälligen städtischen Magistraten, noch an der Ausübung ihres Gewerbes durch die Zünfte verhindert. So ist es kein Zufall, dass Újpest für seine Gründung dem Lederfabrikanten Löwy und dem Holzgrosshändler Neuschloss so viel zu verdanken hat. Ausser diesen zwei Familien siedelte sich hier manch arme jüdische Kleingewerbler und Kleinhändler an, so dass in den ersten Jahren mehr als die Hälfte der Bevölkerung aus Juden bestand.

Der andere Faktor war die Zunft. Die durch die ursprüngliche Kapitalakkumulation des Bodens beraubten kleinen Leute konnten sich infolge der Geschlossenheit der Zünfte nicht niederlassen, da es aber im Lande kein geeignetes Kapital gab, konnten sie auch in der Grossindustrie noch keine Arbeit finden. Die Zahl dieser Elemente erhöhte sich noch durch die Schicht der aus Deutschland aus gleichem Grund nach Ungarn eingewanderten Wandergesellen. So ist es kein Wunder, dass 23,3% der in der Archiven von 1842 vorkommenden Männer ausländischer Herkunft waren.

Diese Elemente fanden in Újpest freie Arbeitsmöglichkeiten. Es gab Religionsfreiheit, die Bildung von Zünften war verboten, und die günstigen geographischen Bedingungen liessen es so erscheinen, als ob die Rohmaterialien leicht zu beschaffen und für die Fertigwaren gute Märkte zu finden wären. Nach dem Entstehen des Kontraktes nahm die Zahl der Siedler tatsächlich sprunghaft zu, deren Bedeutung noch dadurch erhöht wurde, dass sie ausschliesslich vom Gewerbe oder vom Handel lebten, und kein einziger Einwohner landwirtschaftlicher Betätigung in der Siedlung lebte.

Mit der Ausnahme von ein paar Grosshandelsfirmen (von denen die Löwys in 1842 teilweise bankrott wurden) — bestand die Bevölkerung von Újpest in dieser Zeit aus zwei Schichten. Die ausser der Zunft stehenden gewerblichen Elemente, die nach einem langen, arbeitsreichen Leben etwas Geld zusammengespart hatten, und einige Kleinhändler, eigneten sich die Hausgründe an und bildeten als Hausbesitzer die führende Schicht der Stadt. In ihren Werkstätten arbeiteten gewöhnlich mehrere Gehilfen und Lehrlinge, und die in ihren Häusern wohnenden Mieter beuteten sie durch hohen Mietzins aus.

Den grössten Teil der anderen Schicht bildete die stets fluktuierende Gruppe der Gesellen. Diese wohnten zwar bei ihren Meistern, doch wurden auch sie nach Zeugenschaft unserer Quellen rücksichtslos ausgebeutet. Nicht vereinzelt lesen wir von Fällen in den Protokollen der Stadt, die von ganz

ernsten Zwistigkeiten zwischen Meistern und Gesellen berichten. Zu dieser Schicht gehörte auch der andere Teil der selbständigen Handwerker und Kleinhändler. Im Grunde genommen bestand diese Schicht aus denselben Elementen wie jene der Gesellen, sie glaubte jedoch, falls sie sich mittels Kredit Arbeitsgeräte beschaffen könnte, nicht in den Dienst anderer treten zu müssen, sondern ein unabhängiges Leben führen zu können.

Doch liessen das weder die feudalen Verhältnisse des damaligen Ungarn, noch die habsburgische koloniale Unterdrückung zu, dass sich Újpest zu einer wahren Stadt entwickle. Auch die besitzende Schicht der Stadt hatte dauernd mit wirtschaftlichen Schwierigkeiten zu kämpfen, konnte sich jedoch noch irgendwie durchs Leben schlagen; die Verhältnisse der anderen Schichten waren aber völlig schlecht und aussichtslos. Das Elend, in dem diese Menschen lebten, wird durch die zeitgenössischen Urkunden bestätigt. Vergebens waren im »Vertrag« von Újpest relativ progressive Bedingungen enthalten, wegen den feudalen und kolonialen Verhältnissen war ihnen ein Emporsteigen nicht gegeben. Die Gründung von Fabriken hätte ihnen zu besserem Leben verholfen, dazu fehlte aber das entsprechende Kapital.

So geriet die Gemeinde, bald nach ihrer Gründung, in eine kritische Lage. Die Befreiung aus dieser Situation war nur durch die Abschaffung der feudalen Gebundenheit und des kolonisatorischen Systemes zu erhoffen. Die Untersuchung dieser Frage gehört aber nicht mehr in den Rahmen unserer Studie.

Verzeichnis der Abbildungen

Abb. 18. Újpest im Jahre 1836

Abb. 19. Újpest im Jahre 1839

Abb. 20. Újpest im Jahre 1852

Abb. 21. Újpest im Jahre 1864

A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán

Minden ország lakóinak kötelessége a hazájuk területén levő, jelentősebb műalkotások megőrzése és ismertetése, még akkor is, ha nem az ő szellemi tulajdonuk, ha más országok fiainak a munkája. Éppúgy tartozunk az itt dolgozó középkori, reneszánsz és barokk mesterek, németek, olaszok, franciák, vagy a XVIII. századi Lucas Hildebrandt, Raffael Donner, egy Maulbertsch alkotásait tudományosan földolgozni, mint a későbbi, magyar művészek munkáit. Nincs kivétel ez alól akkor sem, ha a volt budai várpalotának a múlt század derekán történt átalakításáról kell szólnunk (22. kép). Bár a munkák még István nádor idejében kezdődtek, folytatásuk elnyomatásunk legsötétebb idejére esik. Kizárólag osztrák művészek műve, de a mi fővárosunkat díszítette, és a vele kapcsolatos adatokat is két évtized óta az Országos Levéltár őrzi. A kizárólag német nyelvű iratokat az osztrákok 1932-ben a velencei egyezmény végrehajtásával szolgáltatták ki nekünk, s azokat most rendezték az Országos Levéltárban.¹ A mi feladatunk tehát ezek világában az újjáépítés eredményeit ismertetni.

1820-ban az Országos Építészeti Igazgatóság vezetése alatt, Mária Terézia palotájának közepére 120 000 Ft költséggel III. emeletet terveznek »bizonyos esztétikai fogyatékosággal«, mint később megállapítják.² 1846. november 12-én pedig a kamarai elnöki pénztárnak 335 000 Ft-ot bocsátanak rendelkezésére a palota és a hozzátartozó melléképületek kiépítésére.³ Ebben az évben nevezte ki az uralkodó István főherceget, József nádor fiát Magyarország királyi helytartójává és a budai várban méltó lakásáról is kívánt gondoskodni. Az átalakítási terveket Rupp László, bécsi Hofbaumeister-Ingenieur (Kohlmarkt 281. sz. a.) készíti és ő vezeti 1849 áprilisáig az építkezést. Kivitelező építőmester a pesti Zitterbarth Mátyás, Moczka Ferenc pedig az építési felügyelő. Ruppnak Grünne gróffal, István főherceg főudvarmesterével 1847-ben kötött szerződését, sajnos nem találtuk meg, ez évenként 4000 Ft tiszteletdíjat biztosított Ruppnak a munka tartamára.⁴ Ő szélesíti meg a dunai homlokzat közepén a négy oszlopos kolonnádot hat oszlopra (23. kép) és ő készíti az udvari középízalit helyreállítási terveit a bábos mellvéddel.⁵ A hat oszlopos kolonnádnak négy oszlopossá való visszaállítása, mint azt napjainkban tervezik, esztétikai bűn lenne. Mária Terézia

A budai várpalota helyreállítása a XIX. század derekán

Minden ország lakóinak kötelessége a hazájuk területén levő, jelentősebb műalkotások megőrzése és ismertetése, még akkor is, ha nem az ő szellemi tulajdonuk, ha más országok fiainak a munkája. Éppúgy tartozunk az itt dolgozó középkori, reneszánsz és barokk mesterek, németek, olaszok, franciák, vagy a XVIII. századi Lucas Hildebrandt, Raffael Donner, egy Maulbertsch alkotásait tudományosan földolgozni, mint a későbbi, magyar művészek munkáit. Nincs kivétel ez alól akkor sem, ha a volt budai várpalotának a múlt század derekán történt átalakításáról kell szólnunk (22. kép). Bár a munkák még István nádor idejében kezdődtek, folytatásuk elnyomatásunk legsötétebb idejére esik. Kizárólag osztrák művészek műve, de a mi fővárosunkat díszítette, és a vele kapcsolatos adatokat is két évtized óta az Országos Levéltár őrzi. A kizárólag német nyelvű iratokat az osztrákok 1932-ben a velencei egyezmény végrehajtásával szolgáltatták ki nekünk, s azokat most rendezték az Országos Levéltárban.¹ A mi feladatunk tehát ezek világában az újjáépítés eredményeit ismertetni.

1820-ban az Országos Építészeti Igazgatóság vezetése alatt, Mária Terézia palotájának közepére 120 000 Ft költséggel III. emeletet terveznek »bizonyos esztétikai fogyatékossgal«, mint később megállapítják.² 1846. november 12-én pedig a kamarai elnöki pénztárnak 335 000 Ft-ot bocsátanak rendelkezésére a palota és a hozzátartozó melléképületek kiépítésére.³ Ebben az évben nevezte ki az uralkodó István főherceget, József nádor fiát Magyarország királyi helytartójává és a budai várban méltó lakásáról is kívánt gondoskodni. Az átalakítási terveket Rupp László, bécsi Hofbaumeister-Ingenieur (Kohlmarkt 281. sz. a.) készíti és ő vezeti 1849 áprilisáig az építkezést. Kivitelező építőmester a pesti Zitterbarth Mátyás, Moczka Ferenc pedig az építési felügyelő. Ruppnak Grünne gróffal, István főherceg főudvarmesterével 1847-ben kötött szerződését, sajnos nem találtuk meg, ez évenként 4000 Ft tiszteletdíjat biztosított Ruppnak a munka tartamára.⁴ Ő szélesíti meg a dunai homlokzat közepén a négy oszlopos kolonnádot hat oszlopra (23. kép) és ő készíti az udvari középízalít helyreállítási terveit a bábos mellvéddel.⁵ A hat oszlopos kolonnádnak négy oszlopossá való visszaállítása, mint azt napjainkban tervezik, esztétikai bűn lenne. Mária Terézia

palotájának négyoszlopos kolonnádja felett annakidején domború, magas kupola, majd torony emelkedett. Az alsó kiképzés ezt készítette elő, később azonban helyére manzárd került, ez pedig hat oszlopot kíván. Még indokoltabb ez a 310 méterre meghosszabbított homlokzaton, mikor az előbbi manzárdos rizalitot észak felé megismételték. Ezért hangsúlyozta Hauszmann a hátraugró, újkupolás középrészt is oszlopsorral. A két előlépő rizalit kolonnádjainak most feltétlenül hat oszlopsornak kell maradnia.

A palota megújítási költségeit Rupp 441 281,50 Ft-ra irányozza elő, 1849. április 21-én (a melléképületekkel együtt) az összköltséget 635 468,02 Ft-ra teszi. A költségekből bizonyos egyszerűsítéssel 147 337,44 Ft-ot megtakaríthatnak, így a várta elhagyható (20 572,12 Ft).⁶ A hadügy-miniszter kívánságára a várfalakat a palota hosszában kijavítják.⁷ Úgy látszik azonban, Rupp nem szorgalmazta kellő erővel az építkezés menetét, ami a háborús viszonyok miatt érthető is. Zitterbarth Mátyás építőmester szerint az istálló-épülethez nem is készültek megfelelő tervek. Berger Lajosnak, az Építészeti Igazgatóság vezető-adjunktusának gróf Almásy Móríc királyi kamarai főnökhöz és az utóbbinak báró Krauss Fülöp osztrák pénzügyminiszterhez intézett jelentésében olvasuk,⁸ hogy 1849 februárjában miként áll az építkezés és mik lennének a haladéktalanul végrehajtandó munkák, amelyek az épületeket megóvják az idők viszontagságaitól.

Eddig lényeges átalakításokat és új építkezéseket hajtottak végre. A palota dunai homlokzatának átépítését megkezdték, a régi kolonnádot lebontották, újat, szélesebbet építettek helyébe, a délkeleti oldalon a III. emeletet részben levakolták. Az udvari oldalon a középrész csak nyersen vakolva. A palota földése, a dunai manzárd befejezendő, a rész-folyó-csövek fölszerelendők, a kőtalapzat elkészítendő. Belsejében a földszint, a II. és a III. emelet teljesen kész, éppígy az I. emeleten István nádor és felesége lakosztálya, a királyi páré a trón- és a nagy díszterem kivételével, az utóbbinak a márványozása félig alapozva, mennyezete simán vakolva. A király szobájában a falakat valódi gobelinek fűdték. A padló fektetése, a falak kárpitozása, az ablakok festése még hiányzik. Az 1847-ben megkezdett istálló-épület külső és belső középfalai már állanak, részben levakolva, a tetőt fölállították, a palafedés a rézszegek-lyekkel munkában van. A régi, emeletes prépostsági épületet a palota és a szertár (Zeughaus) között lebontották. Ha a munkások a háborús veszély miatt Budát nem hagyták volna el, mind a palota, mind az új istálló-épület elkészült volna. Berger szerint Rupp nem tartotta be szerződési kötelezettségeit és minthogy István nádor az országból eltávozott, Grünne főudvarmester pedig más beosztást nyert, így a megbízás Rupptól elveendő és megbízhatóbb kézbe kellene átadni. Almásy javasolja, hogy Bergert bízzák meg a szükséges mérésekkel, a költségelőirányzat elkészítésével.⁹ Bécsből kellene magasabb rangú, császári szakértőt a helyszínre küldeni, aki Bergerrel együtt mindent megvizsgál, és javaslatot tesz. Almásy föl is hatalmazta Bergert, hogy a legszükségesebb munkákra,

így a tetőfedésre, lefolyócsövek fölszerelésére, a kőtalapzatra nézve készítsen mielőbb költségvetést.¹⁰

1849. májusában a szabadságharc eseményei, Buda bevétele azonban az építkezést félbeszakították. Görgey Komáromból a Nagy Sándor vezényelte I., s a Knezics parancsa alá tartozó III. hadtesttel április 29-én minden ostromszer nélkül a Duna jobb partján Buda fölszabadítására indult. Kmety hadosztálya a Dunán Esztergomnál, Auliché pedig a Lágymányosnál átkelve hozzájuk csatlakozik, így 35—40 000 főnyi haderő egyesült a vár alatt.¹¹ Budát a svájci eredetű Hentzy tábornok védi. Atyja a császári hadseregben szolgált, ő Debrecenben született, az előző év nyarán alezredesként esküdött föl a magyar kormányra és a szerbek ellen harcolt. Később ezredesi rangban Pétervárad parancsnoka lett, de Mayerhoffer fondorlatai következtében árulást kísérelt meg. Budán haditörvényszék elé állították, a magyar kormánynak Debrecenbe távozása okozta zavarban azonban itt rekedt, és a császáriak alatt visszanyerte szabadságát. Az osztrák fővezér őt nevezte ki tábornoki rangban Buda parancsnokává.

Budavár elhanyagolt erősítéseit a császáriak kijavították, a bástyákon számos ágyutelepet létesítettek, és alul a Duna partján levő vízvezetékeket megerősítették. Hadikészletük bőven volt, eleségük is pár hónapra való, így Hentzy joggal remélhette, hogy tarthatja a várat, míg az egyesült osztrák-orosz hadsereg fölmenti őket. Klapka tábornok is, akinek Pesten hivatalos dolga volt, azt tanácsolta Görgeynek, hogy tekintettel Buda újabb megerősítésére, Kmety 15 000 főnyi hadosztályával inkább zárassa körül a várat, maga pedig főserégével és a komáromi őrség egy részével megerősítve vonuljon Bécs felé a császáriak ellen. Görgey, bár elegendő idő lett volna, nem hallgatott Klapkára, az ostromhoz szükséges nehéz lövegek nélkül Buda alá vonul, hová május 2-án érkezik. Ágyúút a környező hegyekben állíttatja föl. Másnap megadásra szólítja fel Hentzyt. Mivel parlementaire-einket a császáriak le szokták tartóztatni, fogoly osztrák tiszttel küldi levelét. A vár megadása esetén becsületes hadifogságot ígér neki, tisztjeinek és a legénységnek. »Az úgynevezett Budavár — üzente — nem vár, ön pedig, tábornok, megfoghatatlan módon választatott ki az osztrákoktól egy Don Quijote-i feladat végrehajtására, a melynek — ha legtragikusabb módon felel is meg, alig óvhatja meg magát a nevetségességtől. Ha azonban ezt nem fogadná el, Pestet szükségtelenül bombáztatná, vagy a Lánchidat, az építészeti remekét megrongálná, honnan e város és híd kímélése végett nem fogják támadni, úgy önnek becsületszavam adom, hogy a vár bekövetkezett megvétele után az egész várórség kardra fog hányatni és még családjának jövőjéről sem állhatok jól.«

Hentzy erre néhány óra múlva megüzeni, hogy Budát január óta jól megerősítették és utolsó emberéig tartani fogja. Ha Görgey a bástyákra tüzel, ő Pestet löveti. Görgey a válasz után, május 5-én megrohanta a várat, de visszaverik, 12 fontos ágyúi alig tettek kárt a bástyákban. Ő maga a szembenlevő Svábhegyről, a Pollack Mihálynak tulajdonított

Óra-villából szemléli az ostromot. Majd Komáromból hozat 18 és 24 fontos ágyúkat, öreg tarackokat és újra fölveszi az ostromot... Alig ütöttek azonban rést a fehérvári kapunál, Hentzy hevesen kezdi Pestet lövetni. »A pompás építményű Duna-sort — mint Görgey jelenti (Horváth Mihály) — több helyen egyszerre fölgyújtá. A tűz, a nagy szél által élesztve, csakhamar elterjedt s Pestnek legszebb részét rommá hamvasztotta. E látvány borzasztó volt! Az egész várost lángtenger borította — nincs toll, mely e látványt egész valóságában leírhatná.« Görgey annál szentebb kötelességének tartotta a fővárost az emberiségből kivetkőzött ellenségtől minél hamarabb fölszabadítani. »A Dunasoron 40 ház, köztük a képviselők gyűlése helyéül szolgáló palota — Pollack Vigadója — is rommá lövöldöztetett.« A bosszus Görgey viszonzásul a vár középületeit gyújtja föl, a pesti nép pedig, feledve, hogy saját városa pusztul, Kossuthot és Görgeyt éltetve, ujjongó örömmel üdvözli a lángokat, melyek a királyi palota ablakait nyaldossák.

A május 15-i sikertelen éjjeli ostrom után, mely a várbeliek által fölgújtott Víziváros világánál folyik, Görgey május 21-e éjjelén újabb rohamra indítja csapatait, ezúttal eredménnyel. A fehérvári kapunál ütnek rést, reggel 5 órakor az olaszok kitűzik a fehér zászlót, de utána még rettentő utcai harcok folynak. Szekulics ezredes zászlóaljával Pestről a Lánchídon át Budára akar nyomulni, mikor azonban a híd közepére ér, iszonyú dörgés rázza meg a levegőt. Alnoch császári ezredes gyújtatta meg az aknát, mely a híd fölrobbantására volt hivatott, az akna azonban szerencsére rosszul teljesíti kötelességét, »a dicső művet« alig sérti meg, ellenben a vandál tett végrehajtóját elpusztítja. Megcsonkult hulláját félig megégve találták meg. Reggel 7 órakor a vár minden pontját elfoglalják, az ellenség leteszi a fegyvert. Hentzy pár óra múlva az ápolás ellenére belehal a résnél kapott sebeibe. Görgey a várat a kormány tudta nélkül rombolni kezdi. Hálaadó imák magasztalják súlyos véráldozatot szenvedő csapatainkat, melyek — mint hirdették — a világszabadság bástyái lettek.

Sajnos, alig 2 hónapig birtokoltuk Budát, július 22-e körül föl kellett adni a várost, az osztrákok ismét bevonultak. A főudvarmesteri hivatal augusztus 28-án 3035. sz. a. Bécsből két építési ellenőrt — az egyik Josef Lang, a későbbi palotakapitány — küld Budára az össze-lőtt várpalota és melléképületeinek megvizsgálására. A háború miatt hajón 2 nap alatt teszik meg az utat és báró Geringer Károly, Magyarország polgári commissarius megleszérése szeptember 1-én már Budára érkeznek. Szeptember 14-én innen számolnak be kiküldetésükről, és a főudvarmester november 24-i 4541. sz. fölhívására Lang december 12-én teszi meg a legszükségesebb munkákra vonatkozó, szobáról szobára szóló jelentését.¹² Több melléképület az ostrom alatt elpusztult, köztük a várta, vagyis a katonai őrség és a koronaőrség tanyája és a várfalakon kívül a kocsiszinek. Helyreállításuk, kiépítésük sürgős és kívánatos. Lang költségvetést és terveket is mellékel jelentéséhez. A várta a palota felé földszintes lenne, nyugat felé 2 emeletes, és egy tengelye kiugornék

a várfalból. Alsó emelete kocsiszín lehetne, I. emelete pedig szolgák lakása. A leomlott istálló-épület, tűzoltó-szertár, építési iroda helyiségei stb. a palotában és az istálló-épületben biztosítandók. A palota teljes födele leégett, attika-párkánya elpusztult, a rézalkatrészek nagy részben. A Duna felőli középrizalit új oszlopcsarnokát le lehetne bontani — esetleg az az udvar felé is pilaszterekkel pótolható — a többi rész többé-kevésbé szintén megsérült. Két év előtt Reischl ácsmester az egész palotát körülállványozta, ebből csak a nagy szálfák maradtak meg, a többi mind elégett. Az ostrom előtt csak a III. emelet délkeleti része készült el az új, félköríves ablakokkal. Az udvari homlokzat a 24 padlásablakkal, a császári sasos címerrel az ágyúzásnak nagy részben áldozatul esett, a korábban megindult munkálatok, a vakolat, a párkányok, bábok, a kőtalapzat, az ablakkeretek elpusztultak. Most szükségtes takarja az épületet.¹³ Az északi négyszög nagy kapuját teljesen átlőtték.

Belül az alsó négyszög a földszint boltozatáig kiégett, itt lakott István nádor, a középrészben 14 terem viszont alig sérült meg, a szép Blondel-kályhák állnak. A nagy díszterem félig-kész márványozása és fehér mennyezetvakolása is épen maradt; a plasztikai díszek August La Vigne udvari szobrász bécsi műtermében vannak. A trónteremben Holzmann szobrászi és aranyozási munkái sértetlenek. A megmaradt mennyezetekből csak a királyné öltözőszobájának plafondja volt fából, a többi mind stukkó, amelyet le kell verni. Az északi négyszög a kápolnával szenvedett a legkevésbé, a tető sem égett le, a II. emeleten 28 szoba szinte sértetlen. Már első jelentésre, a főudvarmesteri hivatal úgy döntött, hogy egyelőre csak a tetők, homlokzatok, lefolyócsövek, fagerendák, ajtók és ablakok állítandók helyre.¹⁴ Ezenkívül az István nádor által rendelt és elkészült munkálatokat kiküldendő fölülvizsgáló bizottság véleményezése alapján ki kell fizetni, így a nagy díszterem falainak és mennyezetének La Vigne-től származó munkát, éppígy a 3 könyvtári szoba aranyozását Holzmanntól.¹⁵

Az 1847-ben megkezdett istálló-épület, a vele kapcsolatos téli lovarda, a szolgaház fő- és válaszfalai már az ostrom előtt megépültek, a főhomlokzatot levakolták, a földszint boltozatai elkészültek. Az angol palával földött épület csak a nyugati, a bástya felőli és az északnyugati oldalon sérült meg lényegesen, de az ostrom után kifosztották. Láng Zitterbarth kőfaragómesterrel helyreállította a lépcsőket. Most csak azokat a munkákat kell végrehajtani, amelyek az épület megóvása szempontjából föltétlenül szükségesek, a belső helyreállítása, a díszítés későbbre halasztható. A tetőfedés, a homlokzat munkái, a lefolyócsövek fölszerelése mindkét épületen elvégzendő. El kell határozni, hogy a palotával kapcsolatban Rupp alternatív tervei (I—III) közül melyiket valósítsák meg. Meghagyandó-e a III. emelet, kupola kerüljön-e föléje? Pest felé a rizalit négy- vagy hatoszlopos legyen-e, az udvar felé oszlopos rizalitet vagy csak teraszt építsenek-e a földszinti kiugrásra? A főudvarmester a pénzügyminiszterrel egyetértve Montoyer palotakapitányt is megbízza homlokzattervek készítésével. Az A) I. terv megtartja, a B) I.

elhagyja a III. emeletet és magas attikával pótolja. A kolonnád az utóbbi terv szerint mind a két oldalon szintén elmaradna, a földszinti rizalit fölött terasz lenne, mögötte pilaszterkiképzés. Lang szerint technikai és építészeti okok a III. emelet meghagyása mellett szólnak, bár válaszfalait a tetőszerkezethez erősítették, ezek az ostrom alatt megsemmisültek vagy nagyon megsérültek. Huzatos voltak miatt a III. emeleten nem lakások, csak raktárhelyiségek lennének. A helyreállítás költségeit Lang 1849 decemberében 16185,40 Ft-ban jelöli meg. Egészben a palota legsürgősebb munkái 128 655,48, az istálló-épületé pedig 68 686,41 Ft-ba kerülnének.¹⁶ 1847-től kezdve a palota építési munkálatai az istálló-épülettel együtt 394 515,15 Ft-ba kerültek.

Geringer báró, Magyarország commissarius 1850 augusztusában 14 846. sz. a. szorgalmazza Liechtenstein Károly herceg főudvarmester-nél a palota helyreállítását. A középrész ugyan kevésbé sérült, de az idő viszontagságai, a tetőnélküliség nagy károkat okozhat. A legépebb felső-négyszöget, ahol a kápolna és a dunai oldal I. emeletén a palatinus főudvarmester irodája, lakása volt, kellene először helyreállítani. A bécsi pénzügyminiszter is a helyreállítás mellett foglal állást.¹⁷ A tárgyalások eredményre vezetnek, és a király 1851. november 17-én elrendeli az egész palota helyreállítását. Először az alsó négyszög kerül sorra, hogy Albrecht főherceg, Magyarország katonai és polgári helytartója, aki jelenleg a Sándor-palotában lakik, családjával beköltözhessék, majd a középrész, ahol az uralkodópár lakosztályai lesznek és utána a felső négyszög.

Schurer von Waldheim kormánytanácsos, a dikasteriális (kormány-széki) épületek igazgatója 1851. november 23-án tesz jelentést (3364—1850) a palota és melléképületeinek munkálataira nézve. A földszintes prépostság a palota és a Zeughaus között már nem létezik. Waldheim is fölveti a kérdést, hogy a palota III. emelete helyreállítandó-e vagy lebontandó. Favázás szerkezete miatt huzatos volt, alig használhatták, minthogy azonban a külső falak jók, javasolja, hogy belső falak nélkül bútor-raktár céljaira állíttassék helyre. A Duna felé 13 ablakos, az udvar felé 7 ablakos lenne, attikával, kőszobrokkal. A palota rizalitja kelet felé 6 oszlopos legyen, az udvar felé az oszlopokat lizenák pótolják. A többi maradjon meg régi formájában, bár a II. emelet ablakai nem szerencsések, de ezen díszítéssel javítani lehet. Szerinte a palota stílusa olasz reneszánsz (?!). A középrészt jelenleg szükségtető fedi, de héja angol palával kicserélendő. Jelenleg a várta is a palotában van elhelyezve, pedig ennek kívül a helye, csak így védhetik meg a betolakodóktól, továbbá a papok is a palotán kívül lakhatnak. Waldheim szerint a helyreállításra legalább 200—225 000 Ft szükséges.

Az istálló-épület — a jelentés szerint — Rupp László építész »szerencsétlen« alkotása. Padlóját az épület nagy terjedelmére és az emelkedő telekre való tekintettel legalább 8 lábbal alacsonyabbra kellett volna helyezni. Nemcsak olcsóbb, hanem szolidabb is lett volna. 100 ló helyett elegendő lesz 50 lóra tervezni, ehhez még kisebb istálló csatla-

koznék 4—8 beteg ló számára. Az alsó részt kocsiszínek, raktárak, szénáskamrák számára lehetne fölhasználni, az emeleten nyereg- és szerszámkamra és személyzeti lakások lennének elhelyezve. Helyreállításra 70—75 000 Ft szükséges. A jászolok márványból készülének.

A részben egyemeletes Stöckl-épületet az ostrom alatt rommá lőtték.¹⁸ Ide helyezné Waldheim a főőrséget 120 emberrel és oldalain az emeletekre a 3 pap lakását. Építése 25—28 000 Ft-ba kerülne. Az összes helyreállítási költségeket Waldheim — beleértve a prépostság helyén a palota és a Zeughaus közötti rácsot is — 330—350 000 Ft-ra irányozza elő, — tekintettel a »magyarok ízlésével számoló cikornyásabb kivitelre«. A helyreállítás pénzügyi részét az 1851. november 17-i legfelsőbb kézirat a pénzügy- és a belügyminiszterre ruházza. 1852. február 2-án adták ki a helyreállítási munkákra a fölhívást, 10-én elintézték az ajánlatokat. Az alsó négyszögnek Kimnach Lajos, a középrésznek és a felső négyszögnek Pollack Ágost, Mihály fia az építő-vállalkozója. Egyedül Szabó István bútorasztalos mester a magyar nevű iparos.

A pénzügyminiszter 1852. május 8-án kelt 6565/F. M. sz. rendeletével Waldheimet bízta meg a palota helyreállításának és díszítésének vezetésével, aki már előbb, március 26-án fölterjesztette költségvetését. A munkálatokat azonban régebben, 1851 decemberében megkezdték. Alatta az alsó négyszöget, a középrészt és az összes kerti épületeket vették munkába. Az 1851—52. év enyhe telén is dolgoztak, az alsó négyszöget tető alá hozták, sőt az I. emeleti lakosztályt is helyreállították, így a király 1852 nyarán itt lakhatott. Az ideiglenes helyreállítás költségeit, 8699 Ft-ot e célra Albrecht főherceg előlegezte. Ősszel Waldheim az ideiglenesen leállított munkálatokat tovább folytatta és az istálló-épület helyreállítását is megkezdte.

Liechtenstein főudvarmester, illetőleg a pénzügyminiszter közli az Albrecht lakosztályára vonatkozó szükségleteket Almásy kamarai főnökkel és Waldheimmel, hogy a munkálatok megindíthatók legyenek. A nagyobb összegű költségek igazolják, hogy méltó rezidenciává akarják kiépíteni a palotát. 1852. augusztus 10-én kelt Ferenc József rendelete,¹⁹ hogy a budai királyi palotának, melyet a „fegyveres fölkelés“ Magyarországon elpusztított, körülbelül 980 000 Ft-ra tehető helyreállítási költségeit a kincstárból előlegezzék, és ezt 4 év alatt 245 000 Ft-nyi részletekben az egyenes adók önkéntes fölemelésével megtérítsék. Valószínűleg az 1852. évi nyári tartózkodás eredménye az elhatározás. A belügyminiszter tartozik ezt az összeget már az 1853. évi költségvetésben előíranyozni, egyúttal augusztus 20-án (5026/M. I.) közli Albrecht kormányzó-főherceggel, hogy a visszatérítést a maga hatáskörében fogantossítsa. Eredetileg Ferenc József már az 1852-i költségvetésbe akart utólag 400 000 Ft-ot fölvétetni, de a belügyminiszter aggodalmait fejezte ki ellene.²⁰

Liechtenstein főudvarmesternek 1853. január 20-án a pénzügyminiszterhez intézett iratából értesülünk a munkák természetéről.²¹ Helyszíni látogatása után a király úgy rendelkezett, hogy a munkákat

olyan egyénre ruházzák, aki kívánságait teljesen ismeri. Ezért a Waldheim által eddig teljesített munkálatokat Liechtensteinnek kellett fölülvizsgálni. Az alsó négyszögben, Albrecht lakosztályaiban a szobák beosztása rendben van, ezzel szemben az építésvezetőség 20 mennyezetet rendelt meg felsőbb meghatalmazás nélkül Moosbrugger stukkátornál és Dietmann szobrásznál. Köztük kettőt a király, 18-at a főherceg lakosztálya számára. A mennyezetek rajzainak stílusa nem egyezik a palotáéval, különösen szegényesek Albrecht hálósobájában, a buffetben és a gyűlésteremben. Ezeket Liechtenstein csak abban az esetben fogadná el, ha nem lehetne a megrendelést visszavonni. Bizonyára az ötvenes évek száraz romantikája érvényesült bennük. Különösen két terem (a tervrajzon a 28^{1/2} és a 28) mennyezete nem egyezik a lakosztályok Blondel-stílusával. Szerencsére csak 3 készült el már teljesen, ezek kijavíthatók, a többi és a meg nem felelő részletek egyszerűbb helyiségekben alkalmazandók. Ne legyenek gipszből, hanem francia módra, nemesebb anyagból, ami természetesen költségesebb. A falak díszítése sem fogadható el, Liechtenstein mellékli az új díszek rajzát.

A kastély középső része (24. kép) most is a királyi pár számára készül, a beosztását Liechtenstein állapítja meg. A kíséret tagjai számára nincs elegendő hely, így ezeknek a Stöckl-épületben kell lakniuk. Belső, titkos lépcsőt kell tervezni a király lakosztályából a II. emeletre szárnysegédéhez. Ezt már Waldheim utóda, Josef Weiss végzi el (43—1854. Bl.). A falak díszeit és a mennyezeteket a megadott tervek szerint kell kivitelezni, a nagy terem mennyezete az udvar felé még nem végleges, meglevő maradványok tekintetbe veendő. A középrész homlokzata, a III. emelet és a tetőzet kiképzése ellen nincs észrevétele, ezekre nézve elfogadja Waldheim terveit. Költségük 66 493 Ft. (A Duna felőli rizalit oszlop-sora csak 1854. után készül el!)

A felső négyszögben, az I. emeleten szélesebb átjáróval kell biztosítani a közlekedést a kápolna mögött az oratóriumhoz. Ugyancsak az emeleten a Duna felé egy főhercegi tartalék-lakosztály létesítendő, ide lehetne áttenni a kevésbé megfelelő mennyezeteket. Fölötte a II. emelet északi és keleti oldala gróf Braidáé, Albrecht főudvarmesteréé. Ezekre vonatkozólag Liechtenstein előterjesztést vár Waldheimtől.

Az istálló-épület balszárnya a Stöckl-ig a királyé, a jobbszárny pedig Albrechté. Az új Stöckl-épület két emeletes legyen és egy vonalban épüljön az istállóval. Földszintjére a kastélyfelügyelő lakása, az I. emeleten tartalék-lakosztály, a II. emeletre a plébánia kerül. A vártának a régi helyén kell fölépülnie a nagy udvar szélén, boltozott alépítményre, a palota stílusában. Ezt Lang tervezze a katonai Genie-igazgatósággal. Szükséges a palota számára megfelelő víztartályról gondoskodni, ahová gőzerővel hajtják föl alulról a vizet. Erre vonatkozólag Waldheim Langgal tegyen előterjesztést. Az üvegházon a király kívánságára a címer mellőzendő. A Szarvas térről fölvívó út torkolatát a vár udvarán még tovább boltozzák be, hogy elegendő hely legyen az udvaron. Amennyiben a tervezett, új út — az Albrecht út, a mai Hunyadi János út —

megvalósulna, úgy a Szarvas térről jövő út alagútját az udvarban meg lehetne szüntetni és átboltozott részét raktárul használni. A régi út megszüntetésének gondolata tehát nem a Közmunkák Tanácsától és nem Ybl Miklóstól származik. A palotát a Stöckl-épülettel szemben vasráccsal kell lezárni. A várfalaknak kékszürke festését a kertben mellőzni kell.

A várpalota déli szárnya, az ún. alsó négyszög 1853 tavaszára befejezendő, de Albrecht ezt addig nem veheti igénybe, míg a királyi pár lakosztálya a középrészben el nem készül, mert addig Albrecht lakosztálya számukra fenntartandó. Mostani lakását, a Sándor-palotát egyébként helyreállították számára.²² A középső rész legkésőbb 1854 tavaszán, a felső négyszög pedig 1854 nyarán kell, hogy elkészüljön. Az új istálló-épületnek már az idén (1853) nyáron készen kell lenni. Éppígy a várta építése is halaszthatatlan, ezzel együtt foganatosítandó az udvarra torkolló út további bebólozása. A Stöckl-épület megkezdése is sürgős, 1854-ben a lakóknak be kell költözniök.

A költségek az államkincstár részéről addig előlegezhetők, míg fölosztásuk megtörténik. Hogy a király részéről engedélyezett 980 000 Ft elegendő-e, erre Liechtenstein nem tud válaszolni, fölösleges dolgokat azonban nem kér. Waldheimnek ezért szigorú utasítást kell adni, hogy a fentiekhez alkalmazkodjék. Tartozik mind a pénzügyminiszter, mind az ő utasításait figyelembe venni.²³ A díszítésnek a természet-nagyságú minták után végzett munkálatait Lang mérnökkel együtt köteles állandóan a legkisebb részletekig ellenőrizni.²⁴ Látszik, hogy Liechtenstein főudvarmester ízlését a bécsi légkör kifinomította. Célszerű lenne, ha Waldheim, mielőtt véglegesen kidolgoz egy tervet, elfogadás végett előbb neki bemutatná. A költségek túllépését esetről esetre közölnie kell, hogy a fedezetről gondoskodjanak. Csak megbízható iparosokkal szabad dolgoztatnia, akik között titkos pályázat döntsön.

Ízlés szempontjából az irányítást Liechtenstein a maga számára tartja fenn mind a lakosztályok díszítésére, mind berendezésükre nézve. Erre vonatkozólag a királytól 1852. szeptember 3-án fölhatalmazást kapott. A maga részéről nem tűr semmiféle beavatkozást.

A pénzügyminiszter 1853. február 4-i 1297. sz. válaszában biztosítja a főudvarmester hatáskörét a munkák vezetésére, viszont pénzügyi szempontból való hozzájárulás végett kéri, hogy a terveket neki is mutassák be előzetesen.

Waldheim 1853. március 12-én továbbítja Carl Neuwirth díkasteriális mérnök 6 tervét Bécsbe Liechtensteinnek a palota tetejére és az udvari nagy órára nézve és kéri, határozza meg, mit ábrázoljon a dunai oldalon az attikára kerülő 4 szobor és mik legyenek a jelvényei. Ezeknek együtt kell készülniök a tető munkáival. A főudvarmester egyben hozzájárul a fölhajtó átboltozásához, a palota udvarának szabályozásához, továbbá ahhoz, hogy az alsó négyszögből még egy kijárat létesüljön, és hogy a várta hátsó oldala boltozatokon nyugodjék. Ezért a falakat megerősítik és kövel burkolják. A várta stílusa egyezzék a palotáéval,

harci jelvényekkel való díszítése fölött később döntenek. Az üvegház attikadíszé mellőzendő. Albrecht felesége, Hildegard főhercegnő szalónja részére Brunarius párizsi cégtől 2 órát és 4 pár kandelábert rendelnek 6400 frankért. Albrecht többször rendez termeiben házi hangversenyt és ezért a bécsi Thonet cégtől 300 széket hozatnak 2400 Ft-ért.

1853 telén Waldheim súlyosan megbetegszik és nyáron elhúny. A munka menete emiatt meglassul, a pénzügyminiszter Sprenger osztálytanácsost küldi le Bécsből, hogy a további teendőket előkészítse. Kiderül, hogy a helyreállításra eddig engedélyezett 980 000 Ft nem elégséges. A pénzügyminiszter július 13-i 10.723. sz. rendeletével Josef Weiss bécsi kereskedelemügyi miniszteri építési felügyelőt bízta meg a munkálatok vezetésével. Weiss július 20-án kezdi meg munkásságát és ő intézi Bécsből egyben a velencei császári rezidencia, a *Procuratie nuove* berendezésének munkálatait.²⁵ Ő is, mint Waldheim, csak időről időre rándul le Budára, helyettese Carl Neuwirth építési ellenőr. A pénzügyminiszter 1853. szeptember 30-án 15.676. sz. a. engedélyezi a dunai oldal rizalitjának attikáján álló 4 szobrot, az Erő, a Béke, a Vallás és az Igazság 9 láb magas alakját és a mindkét oldal attikájára kerülő 14 vázát 6320 Ft összegben. Mindezt August La Vigne mintázza és faragja Bécsben és 1854 novemberében szállítják Budára. Az órát pedig Wurm mechanikus szerkeszti és szereli föl 996 Ft-ért (15.239. sz. 1853. szeptember 30.).

A király 1853. november 14-én kelt elhatározásával újabb 592 600 Ft-ot engedélyez a palota és a melléképületek helyreállítására, de ez túl nem léphető összeg,²⁶ és Magyarország hasonlóképpen tartozik az egyenes adók fölemeléséből megtéríteni.²⁷

Weiss 1854. március 4-én a bécsi pénzügyminiszter 1853. november 21-én 18 518. sz. a. kelt fölhívására közli Teleki Józseffel, a Magyar Tudományos Akadémia elnökével, hogy az uralkodó 1854. november 14-én elhatározta, hogy a nagy díszterem mennyezetét 3 magyar történeti freskóval ékesítteti. Kérdi, mik lennének azok a mozzanatok, melyek leginkább megörökítésre alkalmasak. Teleki március 23-i válaszában 9 magyar történelmi eseményt jelöl meg, ezekből választhatnak. Az Árpádok idejéből a vérszerződést, Szent István megkeresztelését, és Szilveszter pápa átadja a magyar követnek a koronát; a vegyes háziakból Nagy Lajos bevonulását Nápolyba, Hunyadi János nándorfehérvári győzelmét, Mátyás bevonulását Budára; az új korból Zrínyi Miklós kirohanását 1566-ból, Buda visszafoglalását 1686-ban és a Vitam et sanguinem-et 1741-ből. Teleki válaszát Weiss március 26-án továbbítja Bécsbe, majd április 21-én megkeresi Peter Krafft bécsi palotakapitányt, az ottani képtár (Felső Belvedere) igazgatóját, valamint Leopold Kupelwiesert, a Képzőművészeti Akadémián a történeti festészet tanárát, mondjanak véleményt arra vonatkozólag, miként kell a díszterem mennyezetét a freskó számára előkészíteni. Krafft már e hó 27-én megadja válaszát.²⁸ A díszteremnek 15 000 Ft-ra előírányzott freskóját Swoboda Eduard bécsi arc- és életképfestő készítette volna, aki nem egy templomot is díszített falképekkel. Mind a díszterem, mind a közép-rész

(uralkodói lakosztályok) szobrászi munkáit August La Vigne udvari szobrász tervezi és készíti, a műmárvány-munkákat pedig a díszteremben Hieronymus Moosbrugger »Marmorierer és Kunststuckaterer« végzi kitűnően. La Vigne az összes munkáért 130 406, Moosbrugger egyedül a díszteremért 9500 Ft-t kap. A trónterem márványozását is ő készíti.²⁹ Zentnernek a falak, Heder- és Kölblnek a bútorok aranyozásáért 11 698, Georg Steindörfernek az asztalosmunkákért 18 076, Moosbruggernek a kályhafalak műmárványozásáért pedig 243 Ft-ot utaltak ki. La Vigne-től származnak a világítótestek is. 1854. május 1-én kezdik a munkákat. A főudvarmester kívánságára a királyi lakosztály előtt a fölépcső pihenőjét mozaikkövezéssel látják el. A kápolnához vezető folyosó padlójával együtt ezt Johann Bapt. Odorico készíti 1224 Ft-ért (212. és 533. Bl.). Az alsó négyszög munkálatai már annyira elkészültek, hogy 30 terem falait a pénzügyminiszter hozzájárulásával brocatellel, illetőleg selyem-damaszttal vonják be. Ősszel Albrecht már ide is költözhetne, de a királyi pár lakosztályait a középrészben még nem fejezték be, ezért egyelőre a Sándor-palotában marad.

Május 8-án a pénzügyminiszter értesíti Weisst, hogy a királyi pár a közel jövőben talán Budára megy, így lakhatásukról gondoskodni kell. Tisztítsák meg a környezetet a fölhalmozott bontási és építési anyagtól. Augusztus 14-én pedig utasítja (14 380.—1854), hogy költségvetés szerint járjon el a rendelkezésknél. A külső szobák egyszerűbben képezendők ki, mint a királyi pár és Albrecht lakosztálya, az előszobákban nem szükséges faburkolat, csak így lehet a költségvetés keretében maradni. Weiss szerint (395. szep. 4.) még a királyi lakosztályok sem díszesebbek Albrecht helyiségeinél, csak az előbbieken nemesebb, harmonikusabb stílusra törekedtek. Bizonyos szabadságot kér a tervezésben, nem vállal felelősséget olyan megoldásokért, amelyek sértenék az uralkodó tekintélyét. A felső négyszög földszintjén lesznek a konyhák, a cukrászat és a pincészet.³⁰ Pollack Ágost építőmester, Reischl Antal ács és Hofhauser Antal kőfaragó végzi a felső négyszög tetejének helyreállítását (20—1854. Bl.). A régi tető egy része megmaradt, mégis az egyéb vele kapcsolatos munkákkal együtt 28 942 Ft szükséges. Eddig a 4 manzárd közül már kettő kész a köztük levő nyeregteretével, a másik kettő anyaga szintén a helyszínen fekszik készen. A vendéglakosztály összes költségei 32 930 Ft. La Vigne végzi itt is a szobrászi, Szabó az asztalos-, Moosbrugger a stukátor-, Zentner az aranyozó munkákat, mint az uralkodópár lakosztályában, a selyemszöveteket pedig a bécsi Franz Bujatti gyárostól hozatják (206 331. és 499—1855).

Ugyancsak a felső négyszögben levő kápolna helyreállítására 1854. február 20-án 14 871 Ft-ot irányoztak elő, de ez nem látszott elegendőnek. Albrecht 1856. február 28-án 607. sz. rendeletében az iránt intézkedik, hogy bizottság alakíttassék a restaurálandó kápolna szükségleteinek megállapítására. Weiss építésvezető, Vinzenz Rudolf prépost, Lang palotakapitány, Schober palotaellenőr és Reitter főmérnök, a budai Építési Igazgatóság képviselője foglal benne helyet. Reitter szerint

a munka elvégzésére 18 646 Ft szükséges, ebből azonban az udvari kincstár 11 996 Ft-ot visel, a többit a kincstár, mert a kápolna nemcsak udvari templom, hanem várplébánia is.

A király engedélyezi mindkét összeget, a munkálatok azonnal megindítandók, a pénzügyminiszter pedig október 31-én (652—1856. Bl.) utasítja Weisst, hogy a kápolna-bejárat egyszerűen képezendő ki, ne veszélyeztesse a szomszédos főkapu hatását. A gazdagabb megoldás — 3 egyházi erény alakja — helyett a főudvarmester azt fogadja el, amelyen angyalfejek fölött kereszt látható. Mintázását, faragását La Vigne vállalja 500 Ft-ért. Moosbrugger végzi a kápolnában a márványozást, Zentner az aranyozást, Szabó az asztalos-, Holle a mázólmunkát. Albrecht utasítására 1857-ben a kápolna hajója számára 2 üvegcsillárt rendelnek. 1857 februárjában fejezik be a helyreállítást, a pénzügyminisztérium 11 883 Ft-ban állapítja meg a ráeső kiadásokat. Az egyházi ornátusokat a bécsi Leman cég szállítja külön 3340 Ft-ért. A királyi pár oratóriumát is rendbehozzák 2446 Ft-ért, itt is La Vigne végzi a főbb munkákat.

Weiss bécsi utasításra szorgalmazza a gázvilágítás bevezetését, de a város pénzügyi nehézségek miatt kénytelen a budai vezetékek építését egyelőre elhalasztani. Ezenkívül Weiss 6 lóerős gőzpumpát rendel a dunaparti vízművek számára, mely a palotába fölnyomja a vizet. Schober Henrik kastélyfelügyelő javaslatára a palota felső négyszögét a Zeughaussal összekötő falat a pénzügyminiszter engedélyével nem körívből, hanem egyenesen kapcsolja össze a palotával, és az így létesült sarkot vasráccsal védi a beszennyezéstől.

Az 1854. február 13-i királyi rendelettel Weiss tervei szerint³¹ emelendő Stöckl-épület alatt hadászati szempontból a katonai Genie-Direktion hozzájárulása értelmében megerősítik a falakat.³² Lang palota-kapitány Schober palota-ellenőrrel és Neuwirth építési ellenőrrel, Weiss helyettesével kitérték a Stöckl-épület telkét; eszerint a palota stílusával egyező, 2 emeletes, lekerekített sarkú ház nem az istállószerűvel, hanem beljebb, a várta perronjával épül egyvonalban. A kőművesmunkákat Pollack Ágoston végzi, bár Weiss az utóbbit lassúsága és megbízhatatlansága miatt előnyösebb ajánlata ellenére mellőzni szeretné Kimmachal és Zitterbarthtal szemben. Pollack ez ellen erősen tiltakozik és a pénzügyminiszter neki ad igazat, de fölhívja Weisst, hogy a munka menetét állandóan ellenőrizze, hogy az épület 1855 késő őszén tető alá kerülhessen. A falazó-munka egyedül 112 561 Ft, az épület összköltsége 269 824 Ft. A többi iparosmunkát is pest-budai cégek végzik. A kilenc szobából álló két főhercegi lakosztály falait az I. emeleten Sieburger bécsi cég papírtapétái fedik, a tükröket Lobmayer szintén bécsi üvegkereskedő szállítja, akárcsak a palotában. Moosbrugger készíti 1033 Ft-ért a stukaturákat, ide helyezi át a palota alsó négyszögének főhercegi lakosztálya számára tervezett és Liechtenstein főudvarmester által kifogásolt gipsz-mennyezeteket; a többi Dittmann és a szobrászi díszítés La Vigne munkája.³³

1855 nyarán épülnek a palota két négyszögének manzárdjai, Reischl Antal ácsolja őket. Wiltschegs udvari tanácsos 1855 májusában megsejlel a munkálatokat, és a még fölmerült szükségletek alapján a pénzügyminiszter 13 716. sz. a. 1855. augusztus 14-én közli Weisszel, hogy a király augusztus 4-én újabb 700 000 Ft-ot engedélyezett a helyreállítási munkák fedezésére, de a 2 272 600 Ft összköltség semmiképpen sem léphető túl (372. Bl.). Ezt a belügyminiszter is közli október 18-án Albrechtel (9335—1855), hogy Magyarországra való kivetése iránt intézkedjék. Tekintettel azonban arra, hogy a költségek már nem tisztán a helyreállítást, hanem modernizálást célozzák, inkább az udvartartási költségek hozzájárulása emelendő. Vagyis csak a tartozás jogcíme változik.

Weiss fölterjesztésére a pénzügyminiszter 1855. október 3-án 16 971. sz. a. (452. Bl.) fölszólítja a Magy. Orsz. Pénzügyigazgatóságot, hogy az 1848-ban Batthyány Lajos magyar miniszterelnök számára vásárolt porcelán-, üveg-, bronzkészletet és egyéb tárgyakat, melyeket eddig a budai Letéti Hivatalban őriztek, a budai palota felügyelőségének — Weiss építés-vezető és egy könyvelési szakértő közbejöttével, bizott-ságilag — adják át az előirányzott 22 700 Ft költség terhére. A girandolok párizsiak, a porcelán-készlet bécsi, az üveg- és bronzgyártmány. Az átadás 1855. október 3-án megtörtént. Ezeket később is Batthyány-bronzoknak és készleteknek nevezték.

1854 szeptemberében készült el a palota alsó négyszöge, munkálatait a királynak 1852. február 10-én 2495. sz. a. kelt rendelete alapján kezdték, de Albrechtnek csak két év múlva, 1856. május 28-án adják át a lakosztályt. A II. emeleten két kislányuk, Terézia és Matild főhercegnők laknak kíséretükkel, továbbá Eltz gróf, a főhercegasszony főudvarmestere és a két udvarhölgy. Ünnepeles alkalmakkor Albrecht az uralkodó ceremónia-termét is használhatja a hozzá tartozó helyiségekkel. Ő viszont a Sándor-palotát adja vissza a Pallaviciniéknak. A szőnyeget, a díszórakat az új lakosztály számára felesége, Hildegard választja ki. Ebben az évben a középrész és a felső négyszög is elkészül kisebb munkák kivételével, egyes termekben fölállítják az Alois Tandardinitől beszerzett márványkandallókat, melyek művészileg jelentéktelenebbek a régebbi, gyönyörű Blondel-kályháknál. A pénzügyminiszter engedélyével 20 303 Ft-ért ezüst- és bronztárgyakat rendelnek.³⁴ Stöger bécsi udvari kárpitos állítja föl az uralkodópár trónját.

A palota berendezése Liechtenstein főudvarmester utasítása szerint készült és összesen 139 473 Ft-ba került. Ehhez járult még az alsó négyszög berendezésének pótköltsége 23 952 Ft. November 1-én 649/Bl. sz. a. Weiss építésvezető Bruck báró pénzügyminiszterhez folyamodik, hogy szemlélje meg a helyreállított palotát. Utóbbi meglegedéssel veszi tudomásul, hogy a költségek a melléképületekkel együtt nem haladták meg az engedélyezett 2 272 600 Ft összeget. 1857-ben az udvar már a helyreállított palotában tartózkodik.

A Rupp-tervezte és 1847-től épülő istálló (25. kép) munkái 1849-től két évszünetelnek és csak 1852-ben folytatják azokat. Lehetséges azon-

ban, hogy volt egy régebbi, emeletes, copf-stílusú istálló-épület, melyet az Országos Levéltárban fennmaradt, aláírt rajz szerint F. A. Hillebrand tervezett. Vállalkozója Rupp alatt Zitterbarth Mátyás, majd Pollack Ágoston, aki 109 000 Ft-ot kap a kőműves- és elhelyező munkákért; Szabó József az asztalos, Moosbrugger a stukátor. Az istálló-épület északi vége és nyugati bástya között az utat vaskapu zárja el, melyet a régi Zeughaus és a palota közti rácskapu anyagának fölhasználásával Ganz Ábrahám önt.³⁵ A keleti és déli terasz-alapzat megviselt tétényi köveit Pollack javítja és egészíti ki 1852-ben és 1853-ban. Dötsch Pál pesti szobrász készített a terasz rácsához két mintát 95 Ft-ért. Richter Ferenc pesti akadémiai szobrász mintázza az épület díszítésére a gipszből kivitelezett 12 lófejet 360 és a lizénafejezeteket 600 Ft-ért.³⁶ Pachtl almási kőfaragó szállítja a lovak jászol-kagylóját. 1854. szeptember 8-án adják át az épületet az udvartartásnak. Pollackot a collaudáló bizottság 1856-ban fölhívja, hogy a hiányosnak talált boltozatokat javítsa ki.

A palota középtengelyében levő várta tervei Waldheimtől származnak (26. kép), az alaprajzokat, a homlokzat, a csúcsívekkel támogatott nyugati fal rajzát, a hosszmetsetet 1853. február 23-án Waldheim és Josef Lang palotakapitány írta alá. Vállalkozója Zitterbarth Mátyás, aki ugyanekkor 14 333 Ft költséggel házat épít magának.³⁷ A kőfaragó munkát Hofhauser Lajos 7077, a szobrászt 400 Ft-ért, az asztalos munkát pedig Szabó József végzi 2488 Ft-ért. Ganz szállítja a belső vasszerkezetét 3673 Ft-ért. Sok vita folyt a bástya felé kissé lejtős, lapos tető fedéséről. Liechtenstein főudvarmester Lang javaslatára a meglevő réztetőt kívánta fölhasználni, de végül aszfalttal födték. Építését együtt hajtották végre 1853-ban és 1854-ben a Szarvas térről jövő út átboltozásával, az udvar szabályozásával és kövezésével. Ezt is Zitterbarth végezte, de járandóságát kérvénye szerint még 1856. január 10-én sem fizették ki. A fölülvizsgálat szerint a várta külön 36 501, az átboltozás és az udvar szabályozása 18 902 Ft-ba került.

Weiss 1855. április 4-én 67. sz. a. előterjesztéssel fordul a pénzügyminiszterhez, hogy a beboltozott fölhajtó út két oldalát a palota és a fővárta között az eddigi dísztelen fal helyett az épületek stílusához illő, tojásdad nyílásokkal áttört kőkorláttal lássák el. Rajzokat és 8915 Ft-os költségvetést is mellékel, melyet a pénzügyminiszter május 17-én 8290. sz. a. elfogad. A korlát keskeny oldalán romantikus keresztáttörés. A faragást 6873 Ft-ért Hofhauser, a falazást pedig Zitterbarth hajtotta végre. Leszámolt végösszeg 8546 Ft. A bábok később a várpalota keleti oldalán felülről a második terasz mellvédjeként szolgálnak.

A kerti épületek, a szentély (Tempel) és a parasztház, továbbá az üvegházak az ostrom alatt mind elpusztultak, de mikor Weiss átvette a munkák vezetését, már mind újjáépültek. A palota alá az első teraszra került az üvegház a kertészszegéd-lakásokkal, a II.-ra a kisebb melegágyak. A kőműves-munkát mindegyiken Kimnach Lajos vállalta. A nyári lovarda is hozzájuk csatlakozott. A szentély előtt a fal helyett vas-

kerítést szereltek föl. Az üvegház belsejében szalon is volt vasbútorokkal az uralkodópár számára, fürkéjébe a Tandardini által szállított márványtalapzatra Ruthot ábrázoló szobrot akartak állítani, de mivel a pénzügyminiszter drágállotta, kigyókból, szörnyekből álló 2 láb és 4 hüvelyk magas vázát vásároltak 62 Ft-ért. A váza később hozzám került és a harmincas évek végén a kiscelli Fővárosi Történeti Múzeumnak ajándékoztam. Az ónedényt a bécsi Mohrenberg-gyár öntötte.³⁸ A palota körüli parterre-t és az ún. Weingarten-t (Szőlőt) is rendezték. Tekintettel arra, hogy az építmények költségei a munkálatok folyamán állandóan változtak, csak a felülvizsgálat által elismert végösszeget közöljük. A vízvezetékkel, a gépházzal együtt e kerti létesítmények 108 671 Ft-ba kerültek.

A vízvezeték régebben lóhajtásra berendezett gépezetből és facsövekből állott, mely a Dunából nyomta föl a vizet. Ha történetesen a Duna víze zavaros volt, a várban is tisztátlan vizet kaptak. Ennek elkerülésére 6 lóerős, Wurm tervezte gőzgépet állítottak föl, víztartályt, falazott csöveket, szűrőt létesítettek és átépítették a régi gépházat. Így tiszta, mindenkor élvezhető, ízetlen vizet nyertek. A kellemes hatású architektúrával kiképzett vízvezetéki épület a mostani Várkert-bazár helyén állott, emeletes volt, két oldalán földszintes toldalékkal, fölötte kilátó-terasszal. 25 958 Ft-ba került és 1857 júniusában adták át az udvartartásnak. A vízvezetéki épületet a palotával az Óriás-lépcső kötötte össze, mely télen síkossága miatt alig volt járható. A pénzügyminiszterium a lépcső helyreállítására 1857. május 20-án 11 999. sz. a. 4175 Ft-ot engedélyez.

Az összes munkálatok 1851 decemberétől 1857 novemberéig, 6 évig tartottak. Weiss építési felügyelőt, a Schlossbauleitung vezetőjét a pénzügyminiszter 1857. december 27-én 28 090/2179. sz. a. kelt rendeletével Brünnbe helyezi át, előbb azonban a helyreállítási terveket Weiss átadja a palota inspektorátusának, 1857 decemberében pedig az építési iroda, a Schlossbauleitung is föloszlik.

A palota és 8 melléképülete helyreállítási munkálatainak felülvizsgálatát 1857—58-ban végzik, a kiküldött bizottságban Johann Ringer cs. kir. főmérnök, Florian Menapace, magyarországi cs. k. építésiügyi igazgató, Johann Neuwerth kereskedelemügyi miniszteri főfelügyelő, Johann Arleitner budai számvevőszéki számellenőr vesz részt. Menapacénak 1858. május 19-én 532. sz. a kelt jelentése szerint a helyreállítás összes költsége 2 175 146 Ft 59 kr volt.³⁹ Weiss 1860. október 30-i jelentéséhez kiemeli, hogy munkájában az összes hatóságok támogatták, elsősorban Josef Lang, majd Friedrich Schober palotakapitányok. Utóbbiak kitűnő tanácsait különösen értékelte. Kívüle a Schlossbauleitung tagjai Carl Neuirth és Carl Ehmenberger kormányzséki építési felügyelők és Holzer mérnök-asszisztens voltak.⁴⁰ Holzertől származnak a gyakorlott, szép építési rajzok. Ezeket mind kitüntetésre javasolja. Az ő munkája 1853. július 20-tól a palotán inkább csak a helyreállítási munkák befejezése, amelyeket Waldheim tervezett.

A helyreállított palota Weissnek túlzott értékelése szerint nem marad el Fischer von Erlach építményei mögött. Az I. emelet a bel-étage, a II. arányosan alacsonyabb. A dunai 94 öl hosszú oldalon a 4 tengellyel kiugró, 3 emeletes, 13 tengelyes, közepes, 6 oszlopos kolonnáddal ellátott, manzárdos rizalit uralkodik a tömbön. A manzárd csak a rizalit 3 középső tengelyét koronázza. Hozzá csatlakoznak jobbról-balról a 2 emeletes, 15 tengelyes szárnyak, melyek 9 széles tengellyel visszaugorva alsó és felső négyszögmintán egy-egy kisebb kövezett udvart vesznek körül. Köztük és a nagyszökelek által határolva a nyugat felé nyitott nagy udvar. A négyszögek sarkain az enyhe, háromtengelyes rizalit fölött négyzetes kettős sík tetők. Alsó síkuk a szögletein fölfelé szélesedő rézbádoggal letompítva. A földszint ablakai szegmentívesek, csak a dunai kolonnádot tartja félköríves árkádsor, a nagy rizalit I. és II. emeleti ablakai is félkörívesek, éppígy a négyszögek enyhe rizalitjain is. A szárnyakon az I. és II. emeleti ablakok szegmentívesek, a szökelek III. emeletén négyszögűek. A rizalitok I. és II. emeletét mindenütt korintusi pilaszterek foglalják össze, a szárnyak I. és II. emeleti ablakai között táblamélyedések. A földszintet talapzatként vízszintes fugák tagolják, ablakait fent zárkövek hangsúlyozzák, éppígy az emeletek félköríves ablakait is. A két emelet közt szerény övpárkány, mely nem metszi át a pilaszterek törzsét. Az erőteljesebb koszorúpárkány fölött az épületet a manzárdoknál baluszter koronázza, szintúgy a II. emeleten a kolonnádtéraszt és a nagy rizalitot. A III. emelet egyszerű, füles ablakait lizénák választják el egymástól. A középső manzárd három tengelyes fölépítményen nyugszik, melyet vázákkal koronázott, erőteljesebb lizénák között négykaréjos ablakok világítanak. A fölépítmény mellett jobbra-balra egy tengelyen tojásdad nyílásokkal áttört mellvéd, szélein a négy allegorikus szoboralak. Az egész stílusán a romantika már tisztán érvényesül. A nagy manzárd hasonló kisebb testvéreihez, de kiugró, falazott padlásablakai vannak és a sarkait a rézlemez erősebben tompítja. A nagy udvar enyhe, teraszos rizalitja mögött az I. emeleten a díszterem, melyet a manzárd is kiemel. A tetőhéj angol pala, a középső rizalit sarkain vázák. A homlokzatot mindenütt sárgára, a spalettákat zöldre festették, a talapzatot kővel borították.

A II. emeletig felnyúló, La Vigne mintázta két kapu a nagy, nyitott udvaron az alsó és felső négyszög belsejébe vezet. Keretükön fölfelé szélesedő pilaszterből két meztelen atlanta nőtt ki, karjukat fejük fölé emelték, hogy a megtriplázott szegmentíves párkányt hordozhassák. A zárköves kapunyílás fölött a párkányon két angyal nyugszik, akik párnán a császári koronát tartják. A két négyszög északi és déli oldalán alacsonyabb kapuk biztosították az átjárást. A középén a díszterem félköríves, nagy ablakai szegmentíves szemöldökkel, fölöttük oeil de boeufök, majd a lizénás III. emelet félkörívében kiemelkedő órával, mellette bábuk és vázák. A földszint közepén csak kisebb kapu vezet a dór oszlopos előcsarnokon át az egykor díszes, a Duna felé nyíló sala terrénába. Hans Gasser tesz ajánlatot 1855. szeptember 25-én, hogy az előcsarnok két

fülkéjébe egy-egy szobrot mintázhasson. A földszint helyiségei mind boltozottak.

A két főkapun mindkét négyszögben négyzetes előtérbe léptünk, honnan 3 öl, 4 láb és 6 hüvelyk széles, egyágú, középen pihenővel ellátott díszlépcsők vezettek az I. emeletre,⁴¹ a II. emeletre kisebb, kétkarú lépcsőkön juthatunk föl. A főlépcsőket mind a két hosszfalán négy pilaszter közt három-három felül félköríves ablak világította meg, mellvédjük bábos, felül hevederek között lapos csehboltozat, a falakon táblás mélyedések. Az északi négyszög főlépcsője az uralkodópáré, ez nagyobb, mozaikpadlós, a lépcső felé nyitott előcsarnokban végződött, a déli kisebb előtérben, honnan a főhercegi pár lakosztályának előszobájába léphettünk. Mindkét négyszög udvarát zárt folyosók, illetőleg kisebb helyiségek vették körül. A főhercegi előszobából, illetőleg a lépcső előtéréből balra a mindkét oldalán, a Duna és az udvar felé is három—három ablakkal megvilágított terembe (28) léphettünk. Ez volt az összeköttetés az uralkodópár és Albrecht lakosztálya között.

Mint tudjuk, az alsó négyszög készült el korábban Albrecht számára. Földszintjén a főherceg udvartartási, gazdasági helyiségei, konyhái stb. voltak. Az I. emelet magassága 3 öl és 4 hüvelyk. Fehér falait aranyozott ornamentumokkal ékes falburkolat borította selyem kárpittal. A neorokokó bútorok huzatai azonosak voltak a falakéval. Az aranyozott, fehér fájú, nagybögös hátú bútorok árulták el leginkább, hogy a teljes berendezés a XIX. század közepén készült, La Vigne faldekorációi, a mennyezetek, az aranyozott facillárok a bécsi Burg és a schönbrunni mintákat utánozták. Ezért gondolták olyan sokan, hogy a palota belseje Mária Terézia korából való. Talán csak egy-két kívülről fülő, aranyozott, fehér cserépkályha maradt meg a XVIII. század második feléből. Ezek voltak ízléses ornamentikájukkal a palota büszkeségei (a későbbi kandelók fehér-szürke márványból). A termek sajnos, nélkülözték a falkárpitokat (gobelineket) és híjával voltak az egyéb képző- és iparművészeti tárgyaknak. A királyi pár lakosztályában a sokágú ezüstgyertyatartókat, girandolokat a Mayerhofer és Klinkosch-cég, a többi lakosztályban a bronzokat a Hollenbach és Bröse cég szállította. Albrecht nagy részben a Sándor-palotából hozta magával a bútorokat. A király lakosztályában a pompás padlókat a Thonet-testvérek készítették a legnemesebb fából új rajzok alapján. Albrecht reprezentációs helyiségeiben pedig Leistler gyára. Az előnyös színhatású bútor- és falkárpit-selymeket Franz Bujatti bécsi gyáros szállította. 1855-ben a párizsi világkiállításon aranyérmet nyert velük. A színek mindig összhangban voltak a terem rendeltetésével. A főherceg háromablakos fogadó-terme a középen a Sashegy felé nézett, mellette a kétablakos könyvtár, Hildegard főhercegasszony háromablakos szalonja pedig a dunai oldalra, az egy-egy ablakos hálószobák és egyéb helyiségek a Gellérthegyre tekintettek.

Az Országos Levéltárban két 1852. november 1-ről és 1853. március 25-ről származó, J. Lang Schlossinspektor aláírásával ellátott mappában őrzik a várpalota termeinek mennyezet- és faldekorációs tervét.

A főhercegi lakosztály dekorációs terveit Josef Langon kívül A. Heller, La Vigne és J. Zentner is aláírták. Csak zártságuk árulja el, hogy nem rokokó időkbeli valók, hanem a XIX. század ötvenes éveinek elejéről. A romantika előtt nem a vonalak föloldása felé hajló barokk, mint a rokokó előtt, hanem a szigorúbb, zártabb klasszicizmus uralkodott. Az elsődleges rokokó lazább, önkényesebb, szellemesebb, mint a romantikus rokokó. A XVIII. században az ornamentika nem rátett dísz, mely levehető a keretről, a fölépítés vázáról, hanem a játszín hajladozó vonalak együttese maga a szerkezet. A fehér mennyezetek a palotában hullámos Blondel-képkeretekre emlékeztetnek. Virágfüzerek fonják át őket. Mindegyiknél a belső vonal a leghajlékonyabb. A mező közepén szabálytalan rozetta kagylóból, füzerekből, virágokból, kacsokból képezve. Schönbrunn lehetett a minta, a rokokó változatait ismétlik (27—29. kép). A mennyezetek a főhercegi lakosztályban is gazdagok, csak a faldísz zártabb, szárazabb.

A fehér falakon mindenütt aranyozott keretbe foglalt, színes, virágos kárpitok. A keret függélyes vonalai középen sokszor átfonva. Fölfüggesztett virágfüzerek törik meg a fehérén maradt, nagyobb falakat. Az applique-ok (fali világító testek) a cirádákban nőnek ki a tükrök oldalán. Kereteik különösen gazdagok, alattuk egy-, két- vagy háromlábú konzolasztal (30—33. kép). Albrecht fogadójában a két tükör konzolja kétfejű sasokból stilizálva. Ez is romantikus gondolat (34. kép). A néhol alkalmazott falpilasztetek rokokó-módra alul-felül és középen föloldódnak, mint a 17. teremben. A függönydrapériák leginkább árulják el a romantikus időket. Lefelé hullámos carniche-uk közepén rocaille- (csigás) dísz vagy címer (35—40. kép). A függöny drapériái 2—2 furulyába csavarodnak, fölfüggesztésük, esésük romantikus. A II. emelet faldíszai, mennyezetei egyszerűbbek, de a kis főhercegnők termeiben a mennyezetek keretvonalai még hullámosabbak, belül a mezejük kisebb. Itt még erősebben érezzük a romantikát.

A díszterem, a későbbi trónterem (41. kép) falait mindenütt fehér műmárvány borította sárgás, erezett, nagy betétekkel. A fehér márványkandalló fölött és a későbbi, Hauszmann tervezte árkádok piláerein óriási tükrök, oldalaikon többágú bronz falikarokkal. Mind a márvány falbetéteknek, mind a tükröknek csak oldalai függőlegesek, alsó és felső keretük vonala rokokó módra játszín hajladozik, közepét csiga vagy más aranyozott ornamentum hangsúlyozza. A márványbetétek közepén vagy sokágú falikar vagy virágfüzér. A sarkain lekerekített fehér ajtók fölött medaillonos szupraportok hullámos, tördelt, kettős szemöldökkel, melyet rokokó kagyló koronáz. Csak a vízszintes, de medaillonoktól megszakított, gyámokon nyugvó koszorú-párkány árulja el, hogy a terem kiképzése eredetileg copf-stílusú volt. A fehér mennyezet hornyába füzérdíszes nagy medaillonok vágódnak be, a terem két keskeny oldala közepén rácsos, kartusos, ornamentális kompozíció. Mind ez, mind a három mezőre tagolt mélyített mennyezetkiképzés egyenes vonalú, kettős keretükkel, behorpadt, sarkaikon rokokós kartu-

sokkal mégsem tagadhatja meg, hogy a XIX. században jött létre. Ebbe a három mezőbe kellett volna eredetileg freskónak jönnie. A horony nyugati medaillonjai kerek ablakok. A teremben nem voltak bútorok, csak a falak mentén előbb pamlagok, majd vörös bársonnyal bevont, támlanélküli fehérarany ülőkék. Padlója világos-sötét keményfakockák-ból állt, melyeket egymást metsző, hullámos vonaldíszek kötöttek össze. Ezt a termet örökítette meg Benczur Gyula *Milléniumi hódolás* című, hatalmas, sajnos elégett vásznán.

A felső négyszög főlépcsőjéből a díszterembe vezető első előterem keleti falába illesztették három ablakának elfedésével Engerth Edward bécsi festő-tanárnak, az ottani régi képtár igazgatójának megmentett, óriási, földig érő vásznát, a hetvenes évekből származó *Zentai csatát* (42. kép). Balról magas kőtalapzaton levett kalappal a keresztény győzők, Savojai Jenő, mellette ülve a sebesült Lotharingiai Károly, alatta osztrákok és elesett törökök. Jobbról a talapzat alatt két lovas hírvívő rohan, a világos mentében levő az Ad regem címzésű levelet lobogtatja. Háttérben a katonák még lövöldöznek, jobbról a magasban már harsonáznak. A festő neve alul egy kövön az elesett török tarfeje alatt. A fehérmentés hírvívőt Engerth szemben, olyan rövidülésben ábrázolta, hogy mindig szembe lovagolt a nézővel. Másik képe egy kisebb teremben az 1867-i koronázást ábrázolta (43. kép).

Az uralkodó 2 ablakos trónszobája (kihallgatási terem) a nagy rizalit északi keskeny oldala sarkán volt (44. kép). A trón kárpítja égő vörös brokát, a királynée fehér ezüst szövet, baldachinjuk aranyozott szobrászmunka. Hálósobáik a rizalit közepén a Duna felé, 5 ablakos szalonjuk külön a két sarkon. Weiss szerint mindenütt XV. Lajos-stílus uralkodott, a termék belső kialakítása hazai iparosaink legkitűnőbb munkája, kerülték a túlgazdagságot, a nemes egyszerűség méltó az uralkodó házhoz. Az udvar felé a díszterem azonban nagyszerű. Holzer és Lang rajzai megmaradtak a Városerépítési Irodában. A szobrászi díszítés La Vigne-től, a fehér-sárga műmárványozás Moosbrugger-től, az aranyozás Zentnertől származik. Hidegebb időkben szőnyegek fekszenek a termekben, a lépcsőkön, folyosókon. A díszterem mögött kisebb világító udvar, mellette a király titkos lépcsője vezetett a II. emeletre. Az északi négyszögben a kápolna előtti egy ablakos szobában őrizték 1790 óta a királyi jelvényeket, mellettük két ablakos helyiségben a koronaörség. Maga a 3 téregységű, sarkain pilaszteres, csehboltozatú, egyenes záródású szentéllyel ellátott kápolna az északi négyszög nyugati oldalát foglalta el. 1769-ben szentelték föl. Oltárképei, különösen *Krisztus a kereszten* Vinzenz Fischernek voltak érdemes alkotásai. Jobbfelé az udvarban csatlakozott hozzá a tojásdad alakú Szt. Jobb-kápolna. A hozzávezető nagy átjáró ívet a kárpitot magasba emelő angyal díszítette. Itt őrizték 1771 óta Szt. István jobbját.⁴²

A palota II. emeletén, a déli négyszögben Albrecht lányainak egy-egy szalonból, egy-egy hálósobából álló 2 öl és 4 láb magas lakosztálya, a főudvarmester és az udvarhölgyek lakása már egyszerűbb kivitelű. Külön

csigalépcső is vezetett föl ide a déli folyosóról. A falakon papírkárpit keretezve. Éppígy a felső négyszögben, ahol Braida főudvarmester lakott. Az északi oldalon itt háromkarú, nagyobb lépcső vitt föl a II. emeletre a két kis lépcsőn kívül. Az udvartartási szobákban a függönyök fehérek, kivéve a két legmagasabb rangúét, ahol ezek azonosak a bútorok szövetével.

1866. április 3-án az 1502. sz. főudvarmesteri rendelettel az alkotmányosság visszaállítása következtében a palota alsó négyszögéből, Albrecht kormányzó és felesége termeiből aztán királyi lakosztályok, az utóbbiakból pedig ceremóniatermek lettek. Az átalakítási munkák versenytárgyalásait Supp palotakapitány 1866. április 14-én hirdette meg, és az évben nyáron be is fejezték azokat. Az Építési Igazgatóság részéről Reitter Ferenc főmérnök vesz részt benne és szeptember 17-én felülvizsgálják a munkákat.

A Weiss tervezte Stöckl-épület földszinti helyiségei boltozottak voltak. Ennek főbejárata a palotával szemben vezetett be és fölépcsője csak az I. emeletre vitt, ahol két főherceg számára volt egyszerűbb lakosztály keretbe foglalt papírtapétákkal. Ezt a bejáratot használta a földszinten lakó várkapitány is. Két szalonja mennyezetet később stukkódíszek, a többit Scholtz Róbert tervezte groteszk festés díszítette. Az északi oldalon volt a mellékbejárat, földszinten a postahivatal, a sekrestyés lakása és a II. emeleten a plébániahivatal, az apát és a káplán lakása.

A kétemeletes istálló-épület a Stöckltől északra a Szt. György tér felé emelkedő telken fölfelé fokozatosan alacsonyabb teraszon állt. Ezt is sárga festés fedte. Alaprajza észak, kelet és dél felé az enyhe rízalitoktól eltekintve egyenes, a bástya oldalán a telek alakját követve fölfelé szélesedik ki- és beugrásokkal. Építészetileg három részre oszlik, a felső és a keskeny alsó istálló 50—50 lóra, kocsiszínek, személyzeti lakások stb., a középső a téli, földött lovarda.⁴³ A felső rész 10—13 öl nagyságú udvart körülfogó négyszög, József főherceg palotája felé három nagy félköríves kapuval, szegmentíves ablakokkal. Három csigalépcső vezetett az emeletekre, vasrácsok zárták el a bástyától és az utcáktól. A lovarda mindkét oldalán hét nagy félköríves ablak, mellette a kváderezett sarkú rízalitokon jobbról-balról egy-egy monumentális kapu, szemöldökük gyámokon nyugszik, fölöttük szintén ablakok. Az összes ablakok fölött táblamélyedések. Mindkét oldalon lófejek díszítik a homlokzatot. Belsejében a keskeny oldalon romantikus ízlésű, emeletes páholyok a nézők számára, falait lizénák tagolják. Az alsó szárny közepén a bástya felé kétszeres kiugrás, belsejében csigalépcső.

A 24 öl hosszú, a palota tengelyével szemben álló, földszintes várta romantikus stílusú, de a palotához illő és hátul a Sashegy felé falhoz támaszkodó, óriási vakíveken nyugodott. Az ívek faragott kőből, az épület vegyes anyagból. Elöl 11, a déli, keskeny oldalán 2, az északon 3 tengelyes, így szabálytalan trapéz alakú sarkain lekerékvítve.⁴⁴ A palotával szemben a 9 középső nyílás előtt 10 vasoszlopon nyugvó, rézzel fedett peronjára 4 lépcsőfok vezetett, jobbról és balról egy-egy ikerabla-

kos enyhe rizalit fogta be, az ablakok mellett diadaljelvényes domborművek sósokúti kőből. Ezeket később az új lovarda melletti bástyába falazták be.⁴⁵ Teteje lapos, hogy a palota kilátását ne korlátozza, hátrafelé kis lejtéssel a víz lefolyása miatt. Az aszfalt-tető szigetelésével szemben már az építkezés alkalmából bizalmatlanok voltak, később ezért kölfolyókkal látták el. A perron mögött lizénák között keskeny félköríves nyílások. Hátsó oldalán a Sashegy felé a magas, félköríves ikerablakok is romantikusak. Belsejében a középén vasgerendákkal két hajóra elválasztott óriási terem, mennyezete vasgerendák között laposan falazva. A jobboldali rizalitban az altisztek, a baloldaliiban, a kéttengelyesben a tisztek szobája.

A szentély (Tempel) a kertben a II. és III. terasz között a kazamatákban volt. Bejárata a keleti oldalon, kijárata szemben a rondellához vezetett. Kapuját egy-egy dór oszlopra támaszkodó, háromszögletes párkány hangsúlyozta. Előtte a Genie-Direktio engedélyével (!) köríves vasrácsot szereltek föl növénytartókkal. A nedves szoba félköríves fülkéjében Diana szobra állott kutyával.

A parasztház is a kazamatákban volt, előtte ambitus, belül két helyiség. Az elsőnek elől-hátul három—három csúcsíves ablaka, a másodiknak csak egy; az elsőben kandalló és mellszobor.⁴⁶ Az üvegházról és szalonjáról már szólottunk, fölötte, a palota déli oldala előtti parterre szélén fából ácsolt, fedett sétáló-folyosó (Wandelbahn) éktelenkedett. Ezt csak Hauszmann távolította el a 90-es évek második felében.⁴⁷

A várpalota most tárgyalt helyreállítása történelmünk egyik leg-sötétebb korszakában történt, a XIX. század derekán, az elnyomatás éveiben. Költségeit az eltiport nemzet a kivetett adókból izzadta ki. Bár a kőműves és egyes munkákat itthoni kéz végezte, az egésznek szelleme idegen, de a tervezők kezét ízlés irányította. Rendkívül szegények vagyunk műemlékekben, így őszintén sajnálkoznunk kell pusztulásukon. Nem Zsigmond vagy Mátyás palotája égett ki, nem is Mária Terézia termei hamvadtak el az 1944/45. évi ostrom alatt, mégis olyan alkotás semmisült meg, mely szervesen hozzátartozott a főváros múltjához, művészeti állagához.

JEGYZETEK

¹ Pénzügyi iratok, Schlossbauleitung. 1853—1858, I—XVI és a hozzátartozó fasciculások, mennyezet- és faldekorációs rajzok. Tanulmányon előbb készült, de folytatása *Voit Pál* cikkének: A budai várpalota interieurjei. Bud. Rég. XVI. köt. Bp. 1955, 221—240. A föl kutatott adatokat közöltem a Topográfia szerkesztőjével, a várra vonatkozó felhasználás végett.

² Lásd Josef Lang kk. Hofbau-Kontrollor 1849. dec. 12-én kelt 79. sz. jelentését a főudvarmesteri hivatalnak a palota állapotáról. — A K. Landes Ober-Baudirektion tervei és rajzok az É. M. Középülettervező Vállalat II. Irodájában, az Orsz. Ltárban és a Tervtárban. 1820 és 1840-ből többnyire D. Novaktól az udvari középrész megoldásai. Egyik terven az óra mellett Dunaiszky (del.) két lebegő géniuszával a timpanonban. 1839 februárjából egy terv Demkovics aláírásával és egy másik Sághyéval. Mindkettő még klasszicizáló. — Ugyanitt az 1847—57. évi átalakítás tervei, rajzai.

³ Berger Lajos, a magyarországi építési igazgatóság tervező adjunktusának 1849. febr. 26-án 13. sz. a. kelt jelentése gróf Almásy Moritz kir. kamarai főnökhöz a kir. vár és mellékpületei állapotáról. Lang előbbi jelentése szerint az 1847. jún. 5-i és júl. 29-i legfőbb elhatározások engedélyeznek a palota külső és belső helyreállítására, díszítésére, bútorozására 335 000 Ft pauszösszeget, melyet István nádor személyes felügyelete alá helyeznek; de ezt 59 515 Ft-tal túllépték.

⁴ Rupp László, 1848. dec. 20-án folyamodik a közmunkaminiszterhez, hogy a palota és az új istálló-épület tervezéséért, valamint költségvetéséért a szerződés értelmében 1848. november és december havára neki járó 666,60 Ft-ot utaltassa ki. A magyar pénzügyminiszter az összeget 23 434/9934. sz. a. a budai főfizető hivatalhoz intézett rendelettel kiutalja.

⁵ Az előbbi 23 532,40, az utóbbi 7040,49 Ft-ba kerül. Rupp a díszterem kiképzéséhez klasszicizáló tervet is készít pilonokkal, a 4 oszlop fölött timpanonnal, mellette 3—3 tengelyes III. emelettel. Projekt III. des Johann (?) Rupp gegen die Festung-Seite 1854, Vidi Holzer aláírással. Lehet, hogy ez a terv, tekintettel a késői dátumra, egy másik Ruptól származik.

⁶ Ebből 246 514,39 Ft-ot már kifizettek, Batthyány minisztériuma 24 691,48 Ft-ot, így marad még 241 615,39 Ft.

⁷ Az osztrák pénzügyminiszter a hadügyminiszter 1848. szept. 4-én 42. sz. a. kelt átiratára szept. 10-én 14 068/5368. sz. a. hozzájárul ahhoz, hogy a 19 241,53 Ft javítási költségeket a hadipénztár októberi dotációjába fölvegyék.

⁸ 13. sz. 1849. február 26. és 1044/44. sz. 1849. márc. 9.

⁹ Berger szerint eddig 244 867,62 Ft-ot költöttek az engedélyezett 335 000 Ft terhére, 90 132,37 Ft áll még rendelkezésre. Viszont az iparosoknak még 104 678,34 Ft jár, ebből 24 683,18 Ft-ot már kifizettek, így fizetendő még 79 995,16 Ft; de ez még nem biztos a számadások pontatlansága miatt. A befejezéshez 130 437,34 Ft szükséges, de ha leszámítjuk ebből a fölvehető 90 132,37 Ft-ot, így a hiány csak 40 304,55 Ft. Ebbe azonban nincsenek beszámítva a bécsi gyárosoknál megrendelt dolgok.

Még 1848. nov. 10-én 1967. sz. a. a magyar közmunka- és közlekedésügyi miniszter a honvédelmi bizottmány meghagyására azzal fordul a pénzügyminiszterünkhöz, hogy a palota helyreállítási költségeinek eddig a főudvarmesteri hivatal által kezelt, még rendelkezésre álló 116 000 Ft letétjét vegye át és ebből itteni megkeresésre esetről-esetre utalványozzon. Az építkezések felügyeletét ezentúl a közmunka és közlekedésügyi minisztérium végzi.

¹⁰ Almásy 1849. ápr. 2-án 2927. sz. a. kelt jelentése Krauss osztrák pénzügyminiszterhez.

¹¹ Horváth Mihály, Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genfben nyomtatott Puky Miklósnál, 1865, II. köt. 592—599.

¹² Rupp adatait és Berger útmutatásait használta föl.

¹³ A főudvarmesteri hivatal 3507. sz. a. 1849. szept. 27-én kelt irata szerint

Reischl ácsmester a 12 848 Ft-ba került szükségtető anyagát 7626 Ft-ért visszaveszi. A szerződés 1850. április végéig érvényes.

¹⁴ 3507. sz. a. 1849. szept. 27.

¹⁵ La Vigne-nek 6945 és Holzmannak 16 642 Ft-ot utalnak ki. Lang jelentése kiterjed az iparosok követelésére is a még ki nem fizetett munkákért. Az iparosok közül a következők itteniek: Anton Pachter márvány (Pest), Michael Krach lakatos (Buda), J. Fayreis lakatos (Buda), Sázer lakatos (Pest), Franz Riesinger asztalos (Pest), Oberfrank asztalos (Pest), Heinrich Wahlkampf rézőntő (Pest), Ganz Ábrahám vasöntő (Pest), Johann Hofhauser kőfaragó (Buda), Mathias Zitterbarth kőfaragó és építőmester (Pest), Szoyka bronzöntő (Pest), Anton Pokorny gépész (Pest), Andreas Bidschowsky mázoló (Pest), Reischl ács (Buda), Gumprecht üveges (Pest), Szabó József asztalos.

¹⁶ Az elzárórás ára a palota és Zeughaus között az 1849. dec. 12-i jelentés szerint 5110,77 Ft lenne. Lang igyekezett az iparosoknál storniozni sok megrendelést, amelyek a változott viszonyok miatt nem szükségesek. Ez 40 500 Ft megtakarításra vezetett.

¹⁷ 996. sz. a. 1850. aug. 11-én Geringer már 1849. nov. 12-én 3937. sz. a. szorgalmazta Liechtenstein főudvarmesternél az istálló-épület haladéktalan leföldését. 4829,24 Ft-ot kért erre. — A várta és az építési hivatal romjainak eltakarítása iránt, melyek az utat elzárták, házilag intézkedtek.

¹⁸ V. Ferdinánd király 1848. jan. 22-én 1752/12. sz. rendeletben (Benignae Resolutiones Regiae 1848) hozzájárul, hogy a Stöckl-épület földszintes toldaléka és a mellette levő kamarai telek az istálló-épület emelése céljaira átengedjék.

¹⁹ »... das die zur Wiederherstellung der zerstörten k. Schlosses zu Ofen erforderlichen, mit beilaufig 980 000 f. veranschlagten Kosten, die aus den Staatsche vorschussweise bestriften werden, im Wege des Landeskonzurrenz mittels eines Zuschlages auf alle direkte Steuern in der Art hereingebracht werden, dass in den Verwaltungsjahren 1853, 1854, 1855 eine Rate von je 245 000 G. anno 1856 aber jener Beitung zur Refundierung gelange, welche dazu erforderlich sein wird, um den Rest, das für die gedachten Herstellungsarbeiten, im Gegenhalte zu dem Voranschlage von bl. 980 000 G. wirklich benöthigten Aufwandes zu bedecken.«

²⁰ Ezt közli 2503. sz. a. május 3-án Albrecht, aki e hó 12-én kelt válszában ugyanezen a nézetten van (1159. G. praes). Viszont aug. 31-én 5255/1847 G. praes. értesíti a helytartótanácsot, hogy a 245 000 Ft-ot az 1853. évi költségvetésbe vegye föl.

²¹ 6381—1852. Ugyancsak a Waldheimmel 1853. febr. 12-én 927. sz. a. kelt részletes utasításában.

²² Kimmach Lajos végzett itt 1851—1852-ben átalakítási munkákat a kamarai kincstár számlájára; az ide rendelt ingóságokat, bútorokat később a palotába vitték át. Az összkiadás a Sándor-palotában 21 039 Ft volt, ezt három felé osztották, a legnagyobb részt 19 330 Ft-ot a kamarai kincstár viselte, 598-at a Schlossbauleitung, 1119-et pedig az udvari kincstár (368—1857. Bl.)

²³ Lásd a pénzügyminiszternek 1852. okt. 21-én a főudvarmesterhez intézett átiratát.

²⁴ Waldheim és Lang nézeteltérése esetén Liechtenstein dönt. 927. sz. a. 1853. feb. 12-én kelt főudvm. leirat Waldheimhez.

²⁵ Tévedésből a velencei palotára vonatkozó ügyiratok is Bécsből a budapesti Orsz. Ltárba kerültek.

²⁶ L. a pénzügyminiszter 1853. nov. 21-én 18 518 sz. a. kelt és Albrechthez intézett, valamint a belügyminiszter 1853. dec. 16-án 8871/M. I. sz. a. kelt iratát.

²⁷ Az újabb költségek visszatérítésének két részlete 1857 és 1858-ban 296 000 Ft lesz. A pénzügyminiszter viszont elrendeli a helyreállítási munkálatok egyidejű megindítását. A teljes helyreállítási költségek így 1 572 600 Ft-ra rúgnak. Albrecht intézkedik az iránt, hogy az őt kormányzó hatóság 1854. január 10-ig az első részletet a budai kamarai főpénztárba beszállítsa. A pest-budai, a soproni, pozsonyi, kassai és nagyváradi kerületek közül a két utóbbi 1854-ben azonban az egész összeggel, illetőleg a felével adós marad. Kassa csak 1856. nov. 17-én képes a hátra-

lékot kifizetni. A fölöstás a következő : Pest-Buda 62 665, Sopron 61 715, Pozsony 47 169, Kassa 28 370, Nagyvárad 45 081 Ft-ot tartozik fizetni.

1854. jan. 15-én a pénzügyminiszter hozzájárul ahhoz, hogy a Sándor-palotát Albrecht számára évi 5400 Ft-ért 1854 és 1855-re továbbra is kibéreljék, febr. 13-án pedig a király elfogadja az új Stöckl-épület alaprajzát a hozzátartozó erődfalakkal (61/1854. Bl.). Weiss építésvezető lépéseket tesz aziránt, hogy vizsgálják meg a meglevő bútorokat és a fölhasználhatókat azonnal restaurálják. A kislejtezeteket 1854-ben árverésen eladják. Éppígy eladták a tetőnek az ostrom alatt megsérült rézmaradványait is mázsánként 65 Ft-ért. Szintúgy értékesítették a régi mennyezetek aranylemezeit.

²⁸ 195. Bl. Szerinte a jól deszkázott és elszigetelt mennyezetre előbb drót-hálót kell erősíteni és gyakorlott kőművesnek régi, állott mésszel kell bevonni. Ezért Weiss aug. 28-án új nádtető engedélyezéséért folyamodik a pénzügyminiszterhez (251. Bl.), amihez utóbbi szept. 6-án hozzájárul (16 337. sz. a.).

²⁹ A pénzügyminiszter a 2 királyi lakosztály belső kialakítására 1853. nov. 21-én 18 518. sz. a. 227 483 Ft-ot engedélyezett, 3890 Ft-ot azonban megtakarítottak.

³⁰ Költsége 12 879 Ft, amihez a pénzügyminiszter 1855. máj. 7-én hozzájárul.

³¹ 3055—1854. febr. 15 ; 61. Bl.

³² 207. Bl., Genie-Dir. 1854. máj. 8. 576. sz. a. Utóbbi ugyan kifogásolja okt. 3-i 1435. sz. iratában, hogy a nyugati bástya teraszán vasból és nem kőből lesz a korlát, de Weiss kérésére, nov. 9-én 16161. sz. a. ezt mégis engedélyezi.

³³ 10 261/1855. sz. jún. 15-i pénzügyi engedély.

³⁴ 14 528. sz. 1856. szept. 12. (596—1856. Bl.)

³⁵ A pénzügyminiszter a megrendelést 3435. sz. a. 1855. márc. 4-én hagyja jóvá.

³⁶ 722. sz. 1854. jan. 11 (13—1854. Bl.) és 21 066 sz. 1854. jan. 16. (14—1854. Bl.)

³⁷ 116—1855. Bl. ápr. 14.

³⁸ Az ónváza rajza az ügyiratok közt. (216—1955. Bl.)

³⁹ Weissnek később, 1860. okt. 30-án 1. sz. a. kelt kimutatása szerint viszont a költségek végleges összege 2 179 527 Ft 38 kr. Ebből a krajcárokat elhagyva, az alsó négyyszög :

a középrész	481 489 Ft
a felső négyyszög	750 589 Ft
a Stöckl-épület	166 529 Ft
istálló-épület a téli és nyári lovardával	297 193 Ft
kerti épületek vívezetékekkel és gépházzal	295 772 Ft
várta és az udvar szabályozása az átboltozással	108 674 Ft
kertszabályozás	71 042 Ft
Sándor-palota	8 136 Ft
	103 Ft

osztrák értékben összesen	2 179 527 Ft
illetőleg papír Ft-ban	2 288 504 Ft

96 cég, vállalkozó, művész és iparos dolgozott ; Pollack Ágost 114 516, Kimmach Lajos 69 190, Zitterbarth Mátyás 17 928 és Schobek Ferenc 940 Ft-ot kaptak, mint építómesterek. A szobrászi munkát nagyrésztben August La Vigne bécsi udvari szobrász végezte, 130 406 Ft-ért. Kivüle még Clemens Dittmann (Dietmann), Dötsch Pál és Richter Ferenc dolgoztak.

⁴⁰ Az utóbbi kettő a magyarországi Építésügyi Igazgatósághoz tartozott.

⁴¹ A Várepítési Irodában több rajzot találunk a királyi lépcsőház fülkéinek meg nem valósult szobraihoz. La Vigne-től, HG monogramistától, Joh. Preleuthne től (1855) és Melnitzkytól. Az utóbbi a Bölcsesség és az Erő allegóriája, Preleuthneré szintén, HG-é a Bölcsesség, és az Erő, La Vigne-é 3 rajzon : Erő, Bölcsesség, Ausztria, és Magyarország. Az utóbbiak romantikusak, különösen Ausztria 2 különböző alakja sikerült jól. Az egyik a kétfejű-sasos pajzs a földre támasztva,

a másikon külön talapzatra. Legsikerültebb a bajuszos két magyar vitéz címeres pajzsral, dárdával.

⁴² *Hevesi Lajos*, Budapest és környéke. Bp. 1873, 216. Szerinte a királyi palotát Hillebrand tervezte és 1771. máj. 31-én befejezettnek nyilvánították. Az építkezés 402 679 Ft-ba került. 203 szoba volt benne 1873 körül, de belsejéből a fejedelmi pompa hiányzott.

⁴³ A lovarda belső kiképzésére, a páholyokra romantikus terveket is készítettek. (Holzer?)

⁴⁴ A déli oldal 3 öl, 5', 16'', az északi 5 öl, 3', 6'' hosszú volt. A pénzügy az építkezést 12 457. sz. a. 1854. júl. 12-én hagyta jóvá. (596—1855. Bl. és 676—1856. Bl.)

⁴⁵ Eredetileg a közepére terveztek 2 lépcsőfokon az attikára diadaljelenyeből, zászlókból álló fölépítményt, de a szabad kilátás biztosítása végett ezt is mellőzték. Az Építési Irodában egy várta-rajz 2 oldalán alacsony pilonokkal, középen oszlopsorral.

⁴⁶ A szentély és a parasztház rajzai 1854 és 1856-ból Weisstől, Neuwirhtől, Ulrichstől a Műemléki csoportnál.

⁴⁷ Vashól is van terve az Építési Irodában.

E. Ybl

DIE HERSTELLUNG DES SCHLOSSES VON BUDA IN DER MITTE DES XIX. JAHRHUNDERTS

Im Durchführungswege der Vereinbarung von Venedig übergab uns Österreich im Jahre 1932 die Urkunden, welche, in deutscher Sprache verfasst, sich auf die in der Mitte des XIX. Jahrhunderts ausgeführte Rekonstruktion des Schlosses beziehen, und vor einiger Zeit im Landesarchiv geordnet wurden. Im Lichte dieser Urkunden berichten wir über die Ergebnisse dieser Rekonstruktion.

In 1820 wurde unter der Leitung der Landesbauverwaltung auf dem mittleren Teil des Palastes von Maria Theresia — nach späterer Feststellung — »mit gewissen ästhetischen Mängeln«, und mit einem Kostenaufwand von 120 000 Gulden ein III. Stockwerk aufgeführt. Am 12. November 1846 wurde der Präsidialkasse der Kammer ein Betrag von 335 000 Gulden zum Ausbau des Schlosses und der dazugehörenden Nebengebäude zur Verfügung gestellt. In diesem Jahr hatte der Herrscher den Erzherzog Stephan, Sohn des Palatins Joseph zum königlichen Statthalter Ungarns ernannt und sorgte dafür, dass ihm in der Ofner Burg eine würdige Wohnstätte bereitet werde. Der Wiener Hofbaumeister-Ingenieur Ladislaus Rupp entwarf die Pläne für den Umbau und er war es, der bis April 1849 die Bauarbeiten leitete. Ausführender Baumeister war Matthias Zitterbarth aus Pest. Die Kolonnade mit 4 Säulen in der Mitte der zur Donau gewendeten Fassade des Palastes hat Rupp zu sechs Säulen erweitert. Die Rekonstruktionskosten wurden von Rupp auf 441 280 Gulden veranschlagt, am 21. April 1849 setzte er den gesamten Kostenanschlag, inbegriffen Nebengebäude, auf 635 468 Gulden. Es scheint aber, als ob er nicht mit der nötigen Energie den Fortgang der Bauarbeiten betrieben hätte, was durch die Kriegsumstände auch verständlich ist. Im Mai 1849 unterbrachen aber die Ereignisse des Freiheitskrieges und die Eroberung Budas die Bautätigkeit. Während der Belagerung brannte besonders das untere Viereck des Palastes vollständig aus, einzelne Säle des mittleren Teiles blieben erhalten, das obere Viereck wurde am wenigsten in Mitleidenschaft gezogen. Das von Rupp entworfene Stallgebäude, das Stöckl-Gebäude, und die Warte erlitten Schäden, bzw. gingen zugrunde.

Leider musste, kaum 2 Monate nach der Eroberung die Stadt wieder aufgegeben werden und die Österreicher zogen neuerdings ein. Dem Bericht zufolge, welcher dem Obersthofmeister erstattet wurde, mussten zunächst die dringendsten Arbeiten ausgeführt werden, sodann verordnete der König am 17. November 1851 die Instandsetzung des ganzen Schlosses. Die Arbeiten wurden auf Grund der Pläne des Regierungsrats Schurer von Waldheim, des Direktors der Dikasterialgebäude begonnen, die innere Ausstattung konnte aber erst nach Beistimmung des Obersthofmeisters Fürst Liechtenstein in Angriff genommen werden. Diesbezüglich erhielt der Obersthofmeister am 3. September 1855 vom König die Ermächtigung, ausserdem war zur Ausführung der Pläne auch die vorhergehende Zustimmung des Finanzministers nötig. Das Ofner Schloss sollte zu einer, seiner Bestimmung würdigen Residenz ausgebaut werden. Franz Joseph genehmigte am 10. August 1852 980 000 Gulden, am 14. November 1853 neuerdings 592 600 Gulden, und am 14. August 1855 endlich noch 700 000, insgesamt also 2 272 600 Gulden zur Instandsetzung der Gebäude. Die vom Fiskus vorgeschossenen Kosten hatte Ungarn durch Erhöhung der direkten Steuer zurückzuzahlen. Zuerst wurde das untere Viereck, in dem Erzherzog Albrecht, der militärische und zivile Gouverneur des Landes wohnen sollte, dann der mittlere Teil, die Gemächer des königlichen Paares, endlich das obere Viereck mit der Kapelle und einem erzherrzoglichen Appartement instandgesetzt. Gleichzeitig damit nahmen die Arbeiten an den Nebengebäuden ihren Lauf. August Pollack, der Sohn Michaels, Ludwig Kimnach und Matthias Zitterbarth waren die Bauunternehmer. Die Entwürfe bekamen sie aus Wien. Die plastischen Aufgaben wurden zum grössten Teil vom Hofbildhauer August La Vigne und die künstliche Marmorbekleidung von Hieronymus Moosbrugger ausgeführt.

Im Sommer von 1853 starb Waldheim. Sein Nachfolger wurde Josef Weiss, Bauinspektor im Wiener Handelsministerium. Das zweistöckige Stöckl-Gebäude wurde schon von ihm, mit einem Kostenaufwand von 270 000 Gulden entworfen. Für die Decke des Prunksaales im mittleren Trakt wurden Fresken entworfen, deren ungarische historische Themen von Josef Teleki, dem Präsidenten der Akademie der Wissenschaften vorgeschlagen wurden.

1854 stand das untere Viereck des Palastes fertig, doch konnte Albrecht mit seiner Familie erst Ende Mai 1856 aus dem Sándor Palais, das den Pallavicini zurückgegeben wurde, in das Schloss einziehen. Die Entwürfe der neuen ebenerdigen Warte und der Gartenbauten sind noch Werke Waldheims. Die Mündung des aus der Raizenstadt heraufführenden Weges wurde im Schlosshof überwölbt, und mit einer romantischen Steinbrüstung ausgestattet. Auch das Wasserleitungsgebäude und seine Einrichtungen unten am Donauufer wurden erneuert, um geniessbares Wasser zu erhalten. Die Gesamtkosten betrugen 2 170 000 Gulden. Der instandgesetzte Palast bleibt, laut der übertriebenen Wertung von Weiss, nicht hinter den Gebäuden Fischer von Erlachs zurück.

In der Mansarde des Mittelteiles kommt der romantische Stil schon deutlich zum Ausdruck. Die Innenausstattung der Säle wurde, nach dem Vorbild Schönbrunn, im Rokokostil gehalten, und obwohl mit ausgezeichnetem Geschmack entworfen, verraten besonders die Möbel den romantischen Geist der Jahrhundertmitte. Die weisse Holztafelung prangt überall in vergoldeter Ornamentik, die Wände sind mit Seide tapeziert. Im Landesarchiv sind die Entwürfe der Decken und Wanddekorationen in zwei Mappen bewahrt. Der Prunksaal, — der spätere Thronsaal, — ist besonders prächtig mit seinen vergoldeten weissgelben Kunstmarmorwänden. Unter den Gemälden hoben sich besonders die grosse Leinwand »Die Schlacht von Zenta« des Wiener Malers Professor Eduard Engerth und die Darstellung der Krönung von 1867 hervor. Wertvolle Gegenstände des Kunstgewerbes fehlten leider überall.

Obwohl der alte Flügel des Ofner Schlosses (später Burg) in seiner Gesamtheit eine Wiener Arbeit aus der Mitte des verflossenen Jahrhunderts ist, gehörte er dennoch zum Kunstbestand unserer Hauptstadt und seine Zerstörung ist daher ein grosser Verlust.

Verzeichnis der Abbildungen

- Abb. 22.* Grundrisszeichnung des Maria-Theresia-Schlusses mit den Nebenbauten
Abb. 23. Das Burgschloss in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts
Abb. 24. Der grosse Schlosshof in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts
Abb. 25. Rechts das Stöckl-Gebäude, links das Stallgebäude
Abb. 26. Hauptwache (Warte) und die Zufahrstrasse
Abb. 27. Plafond-Entwurf
Abb. 28—29. Plafond-Entwürfe
Abb. 30—31. Pläne für Wandverzierungen der Wohnräume
Abb. 32—33. Pläne für Wandverzierungen der Wohnräume
Abb. 34. Plan für Wandverzierungen der Wohnräume
Abb. 35. Empfangsraum
Abb. 36—37. Empfangsräume
Abb. 38—39. Empfangsräume
Abb. 40. Empfangsraum
Abb. 41. Prunk-, späterer Thronsaal
Abb. 42. Edward Engerth: Die Schlacht bei Zenta
Abb. 43. Edward Engerth: Die Krönung im Jahre 1867 in einem Empfangsraum
Abb. 44. Audienzsaal

A budapesti Petőfi-szobor felállításának körülményei

Országunk fővárosában, a Duna pesti partján, a Március 15-e téren (volt Eskü tér) áll Petőfi Sándor bronzszobra (45. kép). Csaknem négyméteres álló alak,¹ bal lábával előre lép, jobb kezét a magasba emeli. Szürke gránitból faragott talapzatán felírás olvasható: »Petőfi — Nemzeti adakozásból — 1882.« Ekkor avatták fel a szobrot.

Nemcsak a forradalom és a költő emléke iránti kegyelet teszi értékké, maradandóvá a szobrot, hanem művészi értéke is. Budapest számos köztéri szobra közül a viszonylag jobban sikerültek közé tartozik. A művészettörténeti tudomány — nem érdemtelenül — a XIX. századi magyar emlékműszobrászat egyik számottevő alkotásaként emlegeti. Ennek ellenére a szakemberek közül is kevesen tudják, hogy a szobor évtizedekig húzódó komoly politikai küzdelmek árán jött létre. Bár több helyen megírták felállításának történetét, külön kötet is jelent meg nagy folio alakban.² Felsorakoztattak sok apró jelentéktelen adatot, de a sorok között az itt-ott véletlenül meghúzódo kritikái megállapításokon kívül, az igazi körülmények tekintélyes része a szoborbizottság porlepte aktáinak átnézésekor derült ki.³

A régi megsárgult papírlapok beszédes dokumentumai az erőfeszítésnek, melyet népünk néhány kiváló hazafival az élen vívott a szobor megvalósulásáért.

A XIX. századi magyar szobrászat történetében számtalan emlékszobor-tervvel találkozunk, de ezek majdnem mind halva születtek, alig valósult meg néhány, ezek is főleg a század utolsó harmadában kerültek felállításra. A sorozatos bukások okát csak részben kereshetjük szobrászaink hiányos felkészültségében, a döntő akadály országunk gyarmati helyzete volt, melynek viszonyai között a szobrok felállításához szükséges pénz előteremtése egy-két esettől eltekintve, lehetetlennek bizonyult. A Petőfi-szobor a ritka kivételek közé tartozik, mely csupán társadalmi gyűjtés útján is létrejöhetett. Igaz, ez a gyűjtés 22 esztendeig tartott, s hogy nem bukott meg, ez annak köszönhető, hogy az ügynek mindig akadtak lelkes apostolai, akik újabb s újabb adakozásokra buzdították a népet.

A kor viszonyaira jellemző, hogy Budapest első emlékszobrát az osztrák hatalom emelte 1851-ben a budai várban, a Buda ostrománál

A budapesti Petőfi-szobor felállításának körülményei

Országunk fővárosában, a Duna pesti partján, a Március 15-e téren (volt Eskü tér) áll Petőfi Sándor bronzszobra (45. kép). Csaknem négy méteres álló alak,¹ bal lábával előre lép, jobb kezét a magasba emeli. Szürke gránitból faragott talapzatán felírás olvasható: »Petőfi — Nemzeti adakozásból — 1882.« Ekkor avatták fel a szobrot.

Nemcsak a forradalom és a költő emléke iránti kegyelet teszi értékké, maradandóvá a szobrot, hanem művészi értéke is. Budapest számos köztéri szobra közül a viszonylag jobban sikerültek közé tartozik. A művészettörténeti tudomány — nem érdemtelenül — a XIX. századi magyar emlékműszobrászat egyik számottevő alkotásaként emlegeti. Ennek ellenére a szakemberek közül is kevesen tudják, hogy a szobor évtizedekig húzódó komoly politikai küzdelmek árán jött létre. Bár több helyen megírták felállításának történetét, külön kötet is jelent meg nagy folio alakban.² Felsorakoztattak sok apró jelentéktelen adatot, de a sorok között az itt-ott véletlenül meghúzódo kritikái megállapításokon kívül, az igazi körülmények tekintélyes része a szoborbizottság porlepte aktáinak átnézésakor derült ki.³

A régi megsárgult papírlapok beszédes dokumentumai az erőfeszítésnek, melyet népünk néhány kiváló hazafival az élen vívott a szobor megvalósulásáért.

A XIX. századi magyar szobrászat történetében számtalan emlékszobor-tervvel találkozunk, de ezek majdnem mind halva születtek, alig valósult meg néhány, ezek is főleg a század utolsó harmadában kerültek felállításra. A sorozatos bukások okát csak részben kereshetjük szobrászaink hiányos felkészültségében, a döntő akadály országunk gyarmati helyzete volt, melynek viszonyai között a szobrok felállításához szükséges pénz előteremtése egy-két esettől eltekintve, lehetetlennek bizonyult. A Petőfi-szobor a ritka kivételek közé tartozik, mely csupán társadalmi gyűjtés útján is létrejöhetett. Igaz, ez a gyűjtés 22 esztendeig tartott, s hogy nem bukott meg, ez annak köszönhető, hogy az ügynek mindig akadtak lelkes apostolai, akik újabb s újabb adakozásokra buzdították a népet.

A kor viszonyaira jellemző, hogy Budapest első emlékszobrát az osztrák hatalom emelte 1851-ben a budai várban, a Buda ostrománál

bombáival Pestet esztelenül pusztító Hentzi tábornok emlékére.⁴ Ezekben az években szó sem lehetett Petőfi Sándor szobrának felállításáról. Azonban a forradalom és a költő emléke egy cseppet sem homályosodott el a nép szívében, hazafiaink várták a császári elnyomás gyengülését, mikor köztéren nagy ércszobrot emelhetnek emlékezetére. E törekvésük évtizedekig tartó politikai küzdelemhez vezetett. A reakciós körök kezdetben mindent elkövettek, hogy a szobor felállítását megakadályozzák. Később, mikor rájöttek, hogy ez lehetetlen, taktikát változtatva igyekeztek a szoborbizottságot befolyásolni, hogy Petőfi forradalomra lelkesítő hatása elsikkadjon az emlékszoborban.

A szobor felállítását célzó mozgalom Reményi Ede hegedűművész kezdeményezésére 1860-ban indult meg. Reményi ekkor tért haza londoni emigrációjából, hangversenyeket adva bejárta az országot, s főleg Kiskunfélegyháza környékén, honnét a költő származik, a nép körében csudálatos szeretetet és ragaszkodást tapasztalt Petőfi emléke iránt. Ez buzdítólag hatott Reményire és elhatározta, hogy hangversenyeket rendez a szoboralap javára.⁵ Később széleskörű társadalmi gyűjtést indítottak s így a szoborbizottság tőkéje rohamosan gyarapodott. Az egész ország lelkesedett a szobor felállításáért, de a kormánykörök bizalmatlansággal figyelték, sőt ellenezték a mozgalmat.⁶ Ennek ellenére 1860-ban Kemény Zsigmond lakásán megalakult az első szoborbizottság, tagjai főleg művészek, írók és tudósok voltak.⁷ A kormány e bizottságot nem ismerte el, vagyis működését hivatalosan nem engedélyezte. A kérvényt azzal a megjegyzéssel utasította vissza, hogy: az ügyel még várjanak. — Sőt Reményi Edével, a szoborbizottság elnökével a kormány egyik embere bizalmas beszélgetésben közölte a hivatalos körök óhaját, — hagyják abba a szobor felállításának ügyét. A már meglevő pénzt pedig fordítsák Petőfi kiskorú árvájának, Zoltánnak a nevelésére.⁸ — E véleménnyel a szoborbizottság nem értett egyet. Tudta, mi rejlik a javaslat mögött, annál is inkább tisztában volt a kormány rosszindulatú céljával, mert Petőfi Zoltán felnevelését nagyatyja; Szendrey Ignác, nagybátyja: Petőfi István, és a költő sógora: Gyulai Pál magukra vállalták és a legmesszebbmenőkig gondoskodtak róla.

1865 végén, amikor összeült az ún. kiegyezési országgyűlés, Reményi elérkezettnek hitte az időt a szoborbizottság legális megalakítására. Lelkes hangú beadvánnyal fordult a Helytartótanácsához.⁹ Méltatta Petőfi irodalmi jelentőségét és elmondotta, hogy tekintélyes pénzt gyűjtött már össze a szoborra. Mindez hiábavaló volt. A kormány emberei féltek, hogy a szoborbizottság engedélyezése megzavarja a kiegyezési tárgyalásokat és e kérvényt is elutasították.¹⁰ Az állandó szoborbizottság megalakítására csak a kiegyezés után, 1867. augusztus 10-én sikerült az engedélyt elnyerni.¹¹

A szoborbizottság az 1871 őszen tartott ülésén elérkezettnek látta az időt a szobor kivitelezésének megkezdésére. Greguss Ágost esztétikus indítványára egyhangúlag elhatározták, hogy a szobor megmintázását

Izsó Miklósról, a kor leghíresebb magyar szobrászára bízzák.¹² A feladat megoldására más szobrász nem is jöhetett számításba. Engel József és Dunaiszky László túlzottan akadémikus felfogásuk miatt e lelkes feladat megoldására nem lettek volna alkalmasak. Huszár Adolf neve pedig ekkor még ismeretlen volt, csak évek múlva kezdett előtérbe kerülni.

Izsó a megbízatást lelkesedéssel fogadta. Hamarosan Rómába s onnét Európa számos városába utazott, hogy a köztéri emlékszobrokat tanulmányozza. Munkája végzésében valószínűleg sürgette a bizottság, mert 1873-ban, a költő születésének 50. évfordulóján szándékoztak a szobrot felavatni.¹³ De tervük a hivatalos körök szabotáló magatartása miatt megghiúsult. Évekig tartó vita folyt a szobor helyének kijelöléséről. Először a Nemzeti Múzeum kertjébe tervezték, figyelembe véve, hogy Petőfi a Múzeum lépcsőjén szavalta el a Talpra magyart.¹⁴ Később azonban tágasabb helyet kerestek, s az egykori Hermina téren, a tervezett Népszínház (a mai Operaház) előtt szándékoztak az emlékművet felállítani,¹⁵ de ezt a tervet is elvetették. Voltak, akik a 48-as idők egyik színhelyét, a Városháza teret javasolták,¹⁶ de a Fővárosi Tanács a művésszel egyetértve 1873. augusztus 7-én abban állapodott meg, hogy a szobrot a dunaparton, a Heinrich-féle ház előtti ligetben állítják fel;¹⁷ így is történt, hosszú küzdelmek után. A szoborbizottság széleskörű munkája csak a végleges megalakuláskor indulhatott meg. Ekkor már 12 774 forint állt rendelkezésükre, de az összes költségek fedezésére 30 000 forintra volt szükség.¹⁸ Ezért legfontosabb feladatuknak a további pénzgyűjtést tartották. Jegyzőkönyveikben kifejtik, hogy Petőfi az egész magyarságé, és lehetőséget kell adni a haza minden polgárának, hogy filléreivel kiki hozzájárulhasson a szobor megvalósulásához.

A gyűjtési munkába a Fővárosi Tanács is bekapcsolódott. Meleghangú körlevelet intézett az összes vidéki és megyei hatóságokhoz, ami hamarosan több ezer forintot eredményezett. Elsősorban ők igyekeztek jó példát mutatni. 1867. december 18-án 1000 forintot szavaztak meg,¹⁹ s ezt 1881-ben 3000 forinttal toldották meg a szoborbizottság adósságának kiegyenlítésére.²⁰

Miközben a gyűjtési mozgalom országos méretet öltött, Izsó külföldi tanulmányútjáról hazatérve, lelkesedéssel fogott munkához. Emlékezetében frissen élt a költő alakja, akit mint kisdíák a sárospataki kollégiumban látott egy őszi estén, mikor Petőfi látogatóba érkezett a diákok közé.²¹ Szobrában a költő hazafiságát szándékozott kidomborítani (46. kép). Mint mondotta: »Ennek a szónokló alaknak harsognia kell, nem pedig dorombolni.«²² Számos vázlatot készített, felhasználta a Petőfiről készített képeket és rajzokat. Sőt a költő fiáról, Zoltánról is, kinek arcvonásai atyjára emlékeztettek, készített portrét.²³ Mikor az ifjú meghalt, a ravatalongipszmaszkot öntött fejéről, hogy ezt tanulmányozva, a költő arcának vonásait minél hívebben formálhassa meg.

Valószínűleg első vázlatai közé tartozik az a kisméretű Petőfit ábrázoló terrakotta mellszobor (49. kép), mely Dévényi Gyula letéteként 1922-

ben került a budapesti Petőfi Múzeumba.²⁴ A szoborról a szakirodalom a katalógusokban történt felsorolásokon kívül semmit nem tud. A fényképe is most került először közlésre. A csak nagy vonalaiban, vázlatosan kidolgozott mellszobor friss művészi megjelenítésű, s döbbenetesen monumentális. Úgy érezzük Izsó igen kevés eszközzel nagyon sokat mond Petőfiről.

A közismert nagy Petőfi mellszobrot (48. kép), melynek eredeti gipszpéldányát az Országos Szépművészeti Múzeum őrzi, 1872-ben mintázta Izsó és két esztendővel később állami megrendelésre faragta márványba a Magyar Nemzeti Múzeum (ma: Országos Történeti Múzeum) lépcsőháza számára.²⁵ Bár erről a szoborról is sok szépet és jót mondhatunk el, de művészi kvalitásában jóval alatta marad az előbb említett kis terrakotta figurának, melyet joggal nevezhetünk a legszebb Petőfi-mellszobornak.

Nemcsak az arc kidolgozásához készített Izsó gondos tanulmányokat, hanem az egész alakhoz is. Kilenc egészalakos vázlatáról tudunk. Közülük négy a Szépművészeti Múzeumban,²⁶ egy a Fővárosi Történeti Múzeumban,²⁷ az életnagyságú gipszminta a Rimaszombati Múzeumban,²⁸ kettő terrakotta-vázlat a Kassai Múzeumban van.²⁹ Az utóbbiakról a kért adatok késése miatt igen keveset tudunk. A kilencedik vázlatot, a 63 centiméteres gipszmintát a művész főszöntvényeinek árjegyzékében és kiállítási katalógusokban említik, de már régen nyoma tűnt, valószínűleg elveszett.³⁰

Kompozíciós felfogás szempontjából a vázlatok három csoportra oszlanak. Az első vázlat, a »Haldokló Petőfi« (50. kép), stíluskritikai módszerrel ítélve a művész fiatalkori munkái közé sorolható, valószínűleg 1864 körül készült. — »Ott essem el én a harc mezején. . .« — Enyhén kiemelkedő földhányáson, jobbkarjára és kenyérszákjára dülve fekszik a halálos sebet kapott költő, mellette kettétört kardja hever, feje erőtlenül lehanyatlik, s arcvonásait a fájdalom torzítja el. Izsó a gondolat szoborbaformálásához az ötletet biztosra vehető, hogy a Haldokló Gallus közismert szoborkompozíciójából merítette (eredeti bronzpéldánya i. e. 241—197 között készült), melynek sokszorosított gipszpéldányát tanulóéveiben láthatta a Münchener Glyptothékában. Izsó e szobortervét később, a sepsiszentgyörgyi Honvédszobor pályázatkor mint pályamunkát szerepeltette, de a bizottság számunkra ismeretlen oknál fogva visszautasította. — A következő csoport felemelt jobbkarral ábrázolja a költőt, amint 1848. március 15-én a »Talpra magyart« szavalja (47. kép). E tervek közül szintén az egyik kis terrakottavázlat a legszebb. A harmadik csoport a bizottság egyes tagjainak óhajára készült. A bizottság nem volt egységes, illetve időnként változott a magatartása aszerint, mennyiben voltak benne fölényben vagy kisebbségben a haladó gondolkodású tagok. Miután Reményi Ede, aki a szoborbizottság kezdeményezője s mondhatjuk a lelke volt, — kilépett a bizottságból, az egyik ülésen olyan javaslat került fölénybe, hogy Izsó ne a »forradalmi lázítás«, hanem a »lírai versek és a hazaszeretet« költőjét mintázza meg. A szobor kívánt

hangulatának megformálására Petőfi egyik versének »Tied vagyok, tied hazám — E szív, e lélek!« részletét ajánlották a szobrász figyelmébe.³¹

Izsó az előbbi vázlatok alapján szerette volna a szobrot elkészíteni. Hogy a közönség is hozzászólhasson a bizottság és a művész közötti vitához, a tervrajzot közzétette a Vasárnapi Újságban.³² A közhangulat és a sajtó a forradalmi költőt ábrázoló terv mellett foglalt állást. Pl. a Vasárnapi Újság a szobor képének bemutatásakor a következőket írta: »Lehetetlen, hogy mindenkit meg ne lepjen a szobor egyszerűsége, plasztikai szabatosága és kifejező volta: mindhárom igény összhangban léte, miket a szoborműtől kívánunk.

Izsó felfogása egyike a legszerencsésebbeknek; a költőt nemcsak mint lírikust, hanem mint a nemzeti ébredés és a forradalom költőjét fogta föl, s egy korszakos mozzanatában, március 15-én Petőfi életének e magaslatán kívánta föltüntetni. Azért az erőteljes felhívó mozdulat: a szónokilag magasra emelt jobbkez, mintha éppen most harsogna ajkairól a 'Talpra magyar', baljában irattekercs — jelölje annak, hogy nem a kard, hanem a betű volt Petőfi fegyvere, s költeményei azok a 'rongyos, de diadalmas vitézek', melyeket maga is megénekelt egyik szép dalában. Ezekkel szolgálja a szabadság ügyét és segít széttörni az ígát a nép nyakán, a bilincset a nemzet lábain, im a szobor lába alatt a széttört íga és békó hever, s ezekre teszi lábát, mint Mihály angyal a sárkányra.

S ez erőteljes, lelkes mozdulatú alakban mily egyszerűség a legkisebb erőltettség nélkül. A test alsó része a magyar csizmákba szorult láb biztos, fesztelen állásával, a papírtartó balkéz megfeszített szoros, de természetes tartásával, a testre dobott köpeny, mely amellet Petőfinél némileg történeti, — szokta így akkoriban viselni. — Különösen művészi szempontból, mint összhangzatosb, lendületesb formákat engedő, a testre szorult ruházatnál. Mindez mind keresetlen, oly nemes és szabatos. S azon felül a szobornak kellő tömörséget kölcsönöz s mindazáltal a test alakját is kitünteti. A büszkén emelt s kissé hátravetett fej nyílt ajkával, a beszélő kifejezésével, a gyönyörű hajlatú kéz mutatják a forró tettűs életet. . . .³³

A szobor második vázlatának bemutatásakor a Vasárnapi Újság a következőkben foglalta össze rövid kritikáját: »Megvalljuk azonban, hogy nekünk jobban tetszett az első, a legelső felfogás, amely Petőfit oly hévteljesen igyekezett bemutatni s őt egy nagy időszak alakjává tenni, oly időszak alakjává, mellyel az ő alakja egybe forrt s melyre lehetetlen meg nem emlékezni, ha Petőfi nevét halljuk. . . . Az első fölfogás költőibb s az egyénítés jobban összhangzatban áll azon drámai befejezésével, mely a költő életének véget vetett a harcmezőn.³⁴

A hivatalos körök a felemelt kart kifogásolták, mondván, hogy a kívánt nyugodtság helyett mozgalmassá teszi a szobrot, ami nagyméretű szobornál megengedhetetlen. — Izsó kénytelen volt meghajolni a bizottság döntése előtt és a második terven dolgozott tovább. Elkészítette a szobor két és fél méteres gipszmintáját, mely a Rimaszombati Múzeumba került.³⁵

A szobor készülését az is akadályozta, hogy Izsónak nem volt alkalmas műterme, hol nyugodtan dolgozhatott volna. Vázlatait és a már említett nagy mintát ócska, viharvert csűrben mintázták. 1874-ben kedvezőbb anyagi körülmények közé jutva, elkezdett építeni egy szerény, de elég nagy műtermet a Rózsa-utcai telkén.³⁶ Mire a műterem 1875 tavaszán elkészült, Izsó erősnek látszó szervezetét az alattomos betegség, a tüdővész annyira aláásta, hogy az új műteremben már nem alkothatott semmit. Ez évben, május 28-án elhunyt. A bizottságnak nagy gondot okozott, hogy kire bízza a szobor befejezését. A legalkalmasabbnak Huszár Adolf fiatal szobrászt találták, aki Izsó műtermében egy ideig mint segéd dolgozott. Mikor megbízták a szobor befejezésével, a bizottság hangsúlyozta, hogy az Izsó tervében megmutatkozó pátosz mérsékelje.³⁷ Később a szoborbizottság összetételében változás történt, s a szobrot Izsó első terve szerint kívánták elkészíttetni. Hosszas vita után megállapodtak, hogy a szobor további munkálatai alapjául azt a mintát fogadják el, mely a szűkebb bizottság jelentése szerint Izsó Miklós legsikerültebb terve: Petőfit magasra emelt jobbkarral ábrázolja.³⁸

Huszár Adolf csak nagy rábeszélésre vállalta, hogy Izsó néhány centiméteres terve után készíti el a szobrot. Izsó elgondolása nagyon szimpatikus és egyben roppant jellemző is Petőfire, de a kis vázlatban — ami ekkora méretben már eleve lehetetlen — nem voltak megoldva a szobor plasztikai problémái, csupán a nehéz feladat volt kijelölve. Izsó, akitől a terv származik, valószínűleg szebb és életerősebb Petőfi-szobrot mintázott volna, bár az sem kizárt, hogy mint nagyméretű emlékszobor a plasztikai egység és a térbehelyezés szempontjából nem nyújtott volna annyira kiegyensúlyozott képet mint Huszár Adolf mintája. Izsó elgondolásai között több igen kiváló akad, de nyugtalan vérmérsékletű volt és hiányzott a nagyméretű szobrok mintázásában az a magabiztos járatossága, mint amilyenel Huszár Adolf rendelkezett, aki tanulóéveiben a bécsi Akadémia egyik mintanövendéke volt. Huszár a kompozíciós elképzelésben jóformán semmit sem változtatott Izsó eredeti tervén. A feladatot a legjobb lelkiismerettel oldotta meg. Arról azonban sem ő, sem mások nem tehetnek, hogy Izsó kisvázlatában megmutatkozó lendületes kifejezést csak csökkentve tudta megtartani. A szobrot a bécsi Turbain-féle ércöntődében öntötték bronzba. Az eredeti gipszminta a debreceni Református Kollégium lépcsőházába került, ahol ma is látható.

A szobor felavatási ünnepélyét 1882. október 15-én tartották, rendőrkordon és Petőfi szellemi örökségét hamisan beállító szónoklatok között. Erre most nem térünk ki. Az események részletekbe menő ismertetése majdnem minden egykorú napilapban megtalálható. A szoboravatási ünnepélyek kritikai összefoglalását a Magyar Művészettörténeti Munkaközösség 1953-as Évkönyvében a Huszár Adolf életével és munkásságával foglalkozó tanulmányban már kifejtettük.³⁹

Petőfi Sándor a budapesti emlékszobra felállítása után országszerte (Kiskőrösön, Kiskunfélegyházán, Segesváron, Pozsonyban, Debre-

cenben stb.) számos emlékművet kapott. Művészettörténetileg ítélve ezek közül több szép és jó alkotásnak tekinthető, azonban a legszebb Petőfi-emlékszobor mindmáig Izsó Miklós—Huszár Adolf alkotása.

JEGYZETEK

¹ Az Ybl Miklós által tervezett szürke gránitból faragott talapzaton áll a költő 3,79 m magas bronzszobra.

² Összefoglaló tanulmány is jelent meg füzet alakban: *Gerlóczy—Ammann*, Petőfi Sándor szobrának leírása és története. Bp. 1892.

³ Az 1. sz. Áll. Ltárban 1430/865—X. sz. alá gyűjtötték össze a Petőfi szobor létesítésére vonatkozó iratokat. Továbbá az Országos Levéltár VKM anyagában is találhatók Petőfi-szobrára vonatkozó iratok.

⁴ *Thime—Becker*, Künstler Lexikon. XIII. köt. Leipzig, 1920, 235. A szobrot 1919-ben, a tanácsköztársaság idején eltávolították.

⁵ *Reményi Károly*, A Petőfi szobor története. Budapesti Hírlap 1882. okt. 15. — Reményi Ede az aláírási ívet 50 Ft-tal nyitotta meg, gyűjtésének eredményét a Pesti Naplóban tette közzé. Az indítvány megtételekor a halasi hangverseny alkalmával befolyt 183 Ft, Makón 88, Hódmezővásárhelyen 166, Szentesen 184, Gyulán 75, Nagyszalontán 64, Nagyváradon 358, Debrecenben 262 stb.

⁶ *Szana Tamás*, Izsó Miklós élete és munkái. Bp. 1897, 106.

⁷ Szoborbizottsági tagok voltak: Arany János, Barabás Miklós, Csengery Antal, Egressy Gábor, Greguss Ágost, Henszlmann Imre, Jókai Mór, Kemény Zsigmond, Királyi Pál, Pákh Albert, Szász Károly, Székely József, Tomory Anasztáz, Tóth Kálmán, Újházy György. Az elnök Reményi Ede volt. Függetlenség 1882. okt. 15.

⁸ Budapesti Hírlap 1882. okt. 15.

⁹ Uo.

¹⁰ Uo.

¹¹ A szoborbizottság alakítására az engedélyt 1867. augusztus 10-én kapták meg. Az alakuló gyűlésen, amelyet november 17-én tartottak, elnökké Reményi Edét, alelnökké Tóth Kálmánt, pénztárossá Lévy Henriket, jegyzővé pedig Reményi Károlyt választották meg. Függetlenség 1882. okt. 15.

¹² Budapesti Hírlap 1882. okt. 15.

¹³ Függetlenség 1882. okt. 15.

¹⁴ Szépirodalmi Figyelő 1872. jan. 21.

¹⁵ Budapesti Hírlap 1882. okt. 15.

¹⁶ *Weisz Anna*, Izsó Miklós élete és művészete. Bp. 1939, 77.

¹⁷ 1. sz. Áll. Ltár. 1430/865—10—233.

¹⁸ Uo. 41—43.

¹⁹ Uo. 47.

²⁰ Függetlenség 1882. okt. 15.

²¹ *Szmrecsányi Miklós*, Izsó Miklós és a bécsi magyar technikusok. Művészet (1910).

²² *Szana* i. m. 110. — Egytértés 1882. okt. 1.

²³ Vasárnapi Újság 1873. 565. l.

²⁴ Petőfi-mellszobor, terrakotta, 20,4 cm. Jelezve a bal vállon: I. M. Petőfi Múzeum Budapest, ltsz. 39/1922.

²⁵ Petőfi-mellszobor, gipsz, 83 cm, Országos Szépművészeti Múzeum, lt. sz.: 7595, Ajándék a VKM-től 1939-ben. — Márványpéldány az Országos Történeti Múzeum lépcsőházában, 82,5 cm. Jelezve hátul: »IZSO 1872.« — A szobornak számos gipszpéldánya ismert.

²⁶ Haldokló Petőfi, égetett agyag, 34 cm, Országos Szépművészeti Múzeum, lt. sz.: 8370. átvétel az Országos Történeti Múzeumtól 1943-ban. — Petőfi-szoborvázlat, gipsz, 52 cm, sötét színűre festve, Országos Szépművészeti Múzeum, lt. sz.: 52 252, vétel 1952-ben. — Petőfi-szoborvázlat (felemelt jobbkarral), terrakotta, 34,3 cm. Jelezve a talapzat jobboldalán: »I. M.« Országos Szépművészeti Múzeum, lt.: 3364, vétel 1876-ban. — Petőfi-szoborvázlat, gipsz, 53 cm Országos Szépművészeti Múzeum, lt. sz.: 3399, ajándék Ernst Lajostól 1894-ben.

²⁷ Petőfi-szoborvázlat, gipsz, 54,5 cm, sötét színűre festve, Fővárosi Történeti Múzeum, lt. sz.: 18 367.

²⁸ Petőfi-szoborvázlat (szívére tett jobbkézzel), gipsz, másfél életnagyság, Rimaszombati—Rimavská Sobota-i Múzeum.

²⁹ Petőfi-szoborvázlat, terrakotta, Kassai — Košicei Múzeum, lt. sz.: 3463, Izsó Miklós özvegyének ajándéka. — Petőfi-szoborvázlat, terrakotta, Kassai — Košice Múzeum, lt. sz.: 3549, Izsó Miklós özvegyének ajándéka.

³⁰ Petőfi-szoborvázlat (egész alak), gipsz, 63 cm. Helye ismeretlen, Izsó Miklós főszóntvényeinek árjegyzéke, az Orsz. Lítár letéte az Országos Szépművészeti Múzeumban, XIV. 1015. sz.

³¹ Budapesti Hírlap 1882. okt. 15.

³² Vasárnapi Újság 1873. 5. 1.

³³ Uo. 4. 1.

³⁴ Uo. 564. 1.

³⁵ A szobor fényképe az Országos Szépművészeti Múzeum Adattárában található.

³⁶ Budapesti Hírlap 1882. okt. 15.

³⁷ Gerlóczy—Amtmann i. m. 16.

³⁸ A szoborbizottságot 1875 július 31-én tartott ülésén a következő tagokkal bővítették ki: Podmaniczky Frigyes, Liptay Béla, Schulek Frigyes, Weber Antal, Pucher József. — A nagybizottság Huszár műtermében 1877. október 27-én tartott ülésén vitát folytatott a vázlat elfogadásáról. A többség azon a véleményen volt, hogy Petőfit nem szabad teljesen nyugodt magatartással a közönség elé állítani, továbbá megengedték azt is: művészi szempontból lehetséges, hogy a szobor akciót fejezzon ki. Gerlóczy—Amtmann i. m. 21.

³⁹ Soós Gyula, Huszár Adolf. A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1953. Bp. 1954, 225—227.

Gy. Soós

DIE UMSTÄNDE DER AUFSTELLUNG DES PETŐFI-DENKMALS IN BUDAPEST

Eines der bekanntesten Denkmäler am Pester Donaukai stellt den Dichter des Ungarischen Freiheitskampfes, Alexander Petőfi, dar. Es ist nicht nur als ein Denkmal der Pietät für die Revolution von 1848 und ihren Poet beachtenswert, sondern auch von bedeutendem künstlerischen Wert, und eines der schönsten Denkmäler unserer Hauptstadt.

Die Umstände der Ausführung der Statue und die Kämpfe der Politiker für die ungarische Unabhängigkeit sind eng miteinander verknüpft. Die Bewegung, die die Aufstellung eines Petőfi-Denkmal forderte, entstand im Jahre 1860, auf die Initiative des aus der Emigration heimgekehrten Geigenvirtuosen Ede Reményi, und fand schnell Nachklang im ganzen Land. Die reaktionären Kreise, mit den österreichischen Unterdrückern an ihrer Spitze, versuchten die Errichtung des Denkmal auf jede mögliche Weise zu verhindern. Nach dem Ausgleich zwischen Österreich und Ungarn im Jahre 1867, als sie sich der Unmöglichkeit

ihres Vorhabens bewusst wurden, änderten sie ihre Taktik, und suchten das Denkmalkomitee in der Richtung zu beeinflussen, dass in der Statue die revolutionäre Bedeutung Petőfis unterdrückt werden müsste. Es gefiel ihnen nicht, dass der Bildhauer Nikolaus Izsó den Dichter nach seinem ersten und populärsten Entwurf mit erhobener Rechte, als begeisternden Redner darstellen wollte. Sie wünschten die Ausführung der anderen Skizze des Künstlers, zu der sie ihm selbst die Idee gegeben hatten; eines Entwurfes, der den Dichter, die Hand auf der Brust, und in verzagter Haltung zeigte. Die Öffentlichkeit protestierte, von der Presse unterstützt, gegen eine solche Darstellung. Der langandauernde Streit entschied sich zugunsten der Progressiven, inzwischen war aber Nikolaus Izsó, der eine grosse Begeisterung für Petőfi hatte, im Jahre 1875 gestorben, und die Vollendung der Originalskizze der Statue fiel dem Schüler des Meisters, Adolf Huszár zu. Huszár stellte sein ganzes Können in den Dienst der möglichst treuen Ausführung der Idee seines Meisters.

Endlich fand im Herbst des Jahres 1882 die Denkmalenthüllung statt. Die Festlichkeit spielte sich unter Ausschluss der Volksmassen, hinter einem Polizeikordon ab, wobei Reden gehalten wurden, die die Persönlichkeit und die revolutionäre Rolle des Dichters in ein ganz falsches Licht rückten. Noch immer befürchteten die reaktionären Kreise die revolutionäre Wirkung Petőfis auf die Volksmassen.

Das Denkmal ist das erste Petőfi-Monument, das auf einem öffentlichen Platz aufgestellt wurde. Mit erhobenem rechten Arm und mutiger Haltung wahrt es in würdiger Weise das Gedächtnis Alexander Petőfis und des ungarischen Freiheitskrieges.

Verzeichnis der Abbildungen

- Abb. 45. Izsó—Huszár: Petőfi-Denkmal*
- Abb. 46. Miklós Izsó: Erster Entwurf zum Petőfi-Standbild*
- Abb. 47. Miklós Izsó: Zweiter Entwurf zum Petőfi-Denkmal*
- Abb. 48. Miklós Izsó: Büste von Sándor Petőfi (Gips)*
- Abb. 49. Miklós Izsó: Entwurf zur Petőfibüste (Terakotta)*
- Abb. 50. Miklós Izsó: Der sterbende Petőfi*

A fővárosi vasasok századvégi szakszervezeti mozgalmának történetéhez

(1890—1899)

A múlt század utolsó harmada az ipar gyors fejlődésének időszaka volt hazánkban. Az 1867-es kiegyezés után sok új gyár, új ipari üzem létesült. A 80-as években megkezdődött iparpártolási politika révén a kormányok is elősegítették a gyáripár fejlődését. A gyárak szaporodásával természetesen együtt járt az ipari munkásság számbeli növekedése, a nagyipari munkásság kialakulása. A kialakulóban levő magyar munkáosztály soraiban jelentős helyet foglaltak el a vas-és fémiparban dolgozók. Egyrészt annak következtében, hogy az iparág rendkívül kiterjedt volt, a rokon szakmák egész sorát egyesítette magában. Igaz, hogy a vasipar fejlődését gátolta az osztrák ipar versenye. A magyarországi nyersvas-termelés jelentős része az osztrák tőke kezében volt. Az itt nyert vas túlnyomó részét kivitték Ausztriába, ahonnan feldolgozva, készáru formájában került vissza az országba. Ennek következtében a magyar vasfeldolgozó ipar nem fejlődhetett szabadon. Ennek ellenére a század utolsó évtizedeiben számos vasipari üzem, gépgyár létesült. Másrészt igen sok vasmunkás dolgozott kisipari üzemekben, mint pl. a bádgosok, kovácsok, lakatosok jó része.

Persze, nem csupán számbeli túlsúlyról volt szó! *Az 1890-es évektől a vasasok alkották a magyar munkáosztály legöntudatosabb rétegét.* Részt vettek a május elsejék megünneplésében és előkészítésében, mindeütt ott voltak, ahol a magyar munkáosztály hangot adott tiltakozásának a kormányok reakciós, munkásellenes politikájával szemben.

Mivel magyarázható elszántságuk, nagyfokú harckészségük a tőkések elleni harcban? Mindenekelőtt nagymérvű, erősen szembeütő kizsákmányoltságukkal. A vas- és fémiparban hosszú időre van szükség, amíg valaki tanult szakmunkássá válik. Ennek ellenére a 70—80-as évek viszonylag tűrhető bérezésével szemben 1890 után igen rosszul fizették őket. A munkanélküliek száma a 90-es években állandóan növekedett. Emellett nem volt éppen veszélytelen foglalkozás a vasas szakma. Ha a századvégi baleseti statisztikákat áttanulmányozzuk, azonnal szembeötlik a vasasok megdöbbentően magas arányszáma. Ugyanakkor, a munka természetéből következően, a balesetek igen súlyosak voltak, hosszadalmas gyógykezelést igényeltek. A rokkanttá vált munkást azután a tőkések az utcára dobták.

A fővárosi vasasok századvégi szakszervezeti mozgalmának történetéhez

(1890—1899)

A múlt század utolsó harmada az ipar gyors fejlődésének időszaka volt hazánkban. Az 1867-es kiegyezés után sok új gyár, új ipari üzem létesült. A 80-as években megkezdődött iparpártolási politika révén a kormányok is elősegítették a gyáripár fejlődését. A gyárak szaporodásával természetesen együtt járt az ipari munkásság számbeli növekedése, a nagyipari munkásság kialakulása. A kialakulóban levő magyar munkáosztály soraiban jelentős helyet foglaltak el a vas-és fémiparban dolgozók. Egyrészt annak következtében, hogy az iparág rendkívül kiterjedt volt, a rokon szakmák egész sorát egyesítette magában. Igaz, hogy a vasipar fejlődését gátolta az osztrák ipar versenye. A magyarországi nyersvas-termelés jelentős része az osztrák tőke kezében volt. Az itt nyert vas túlnyomó részét kivitték Ausztriába, ahonnan feldolgozva, készáru formájában került vissza az országba. Ennek következtében a magyar vasfeldolgozó ipar nem fejlődhetett szabadon. Ennek ellenére a század utolsó évtizedeiben számos vasipari üzem, gépgyár létesült. Másrészt igen sok vasmunkás dolgozott kisipari üzemekben, mint pl. a bádgosok, kovácsok, lakatosok jó része.

Persze, nem csupán számbeli túlsúlyról volt szó! *Az 1890-es évektől a vasasok alkották a magyar munkáosztály legöntudatosabb rétegét.* Részt vettek a május elsejék megünneplésében és előkészítésében, mindeütt ott voltak, ahol a magyar munkáosztály hangot adott tiltakozásának a kormányok reakciós, munkásellenes politikájával szemben.

Mivel magyarázható elszántságuk, nagyfokú harckészségük a tőkések elleni harcban? Mindenekelőtt nagymérvű, erősen szembeütő kizsákmányoltságukkal. A vas- és fémiparban hosszú időre van szükség, amíg valaki tanult szakmunkássá válik. Ennek ellenére a 70—80-as évek viszonylag tűrhető bérezésével szemben 1890 után igen rosszul fizették őket. A munkanélküliek száma a 90-es években állandóan növekedett. Emellett nem volt éppen veszélytelen foglalkozás a vasas szakma. Ha a századvégi baleseti statisztikákat áttanulmányozzuk, azonnal szembeötlik a vasasok megdöbbentően magas arányszáma. Ugyanakkor, a munka természetéből következően, a balesetek igen súlyosak voltak, hosszadalmas gyógykezelést igényeltek. A rokkanttá vált munkást azután a tőkések az utcára dobták.

Még egy fontos tényezőre kell rámutatni ebben a vonatkozásban. A vas- és fémipar, de különösen a gépipar a fővárosban koncentrált. Az 1890-es években már több tízezerre rúgott a budapesti vasasok száma. Ez megkönnyítette a politikai mozgalomba való bevonásukat. Éppen ezért a budapesti vasasoké volt a vezető szerep az országos vasas szervezkedésben. A 90-es évek valamennyi jelentős kezdeményezése, amely a mozgalom egy-egy fontos állomását jelzi, az ő nevükhöz fűződik.

*

A magyar munkásmozgalomban az 1890-es év jelentette a fordulópontot. Ettől kezdve beszélhetünk komoly szakszervezeti mozgalomról, a régi egyesületek túlélő modern szakszervezeteiről. A tanulmány az 1890-től 1899-ig terjedő időszakban vizsgálja a fővárosi vasasok szakszervezeti mozgalmát, de röviden ismerteti a 70—80-as évek szervezkedéseit is. Nem tart igényt arra — amit a cím is jelez — hogy a századvégi vasas szervezkedés valamennyi kérdését feldolgozza, bár igyekszik átfogó képet adni a vasas szakszervezetek létrejöttéről, működéséről. Sok kérdést csupán felvet, de meg nem old. Ezeknek megválaszolására még további kutatásokra van szükség.

A múlt század 70—80-as éveiben jöttek létre a vas- és fémmunkások első szervezetei. Többnyire betegsegélyező és temetkezési egyleteket alakítottak, amelyek heti járulék befizetése ellenében segínyt adtak az arra rászorulóknak. A hatóságok nem gördítettek akadályokat az ilyen egyletek létrehozása elé, mert megmaradtak a segélyezés szűk területén. Sokszor kicsinyes viszályok dúltak a betegsegélyzők kebelében. Egy részük nem is volt eléggé életképes. Ennek ellenére jelentősek voltak ezek a kezdeményezések: az egyletekbe tömörült vasasok megtárgyalták helyzetüket, bajaikat, anyagilag támogatták a senkitől nem védett munkást, ha betegsége egy időre munkaképtelenné tette. Ellensúlyozták azokat az egyleteket, amelyeket a gyárosok hoztak létre saját vezetésük alatt.

Történtek kísérletek fejlettebb, a sztrájkokat segíteni kívánó harcos szakszervezetek létrehozására. Az egyik Farkas Károly nevéhez fűződik, aki az Általános Munkás Betegsegélyező Pénztár egyik vezető személyisége volt. Farkas Károly a múlt századbéli munkásmozgalom kiemelkedő alakja. Ő alakította meg Temesvárott az I. Internacionálé magyarországi szekcióját. Miután Budapestre költözött — 1869-ben — tevékenyen részt vett a fővárosi munkások szervezkedésében, a szakszervezeti mozgalom kifejlesztésében. Igen sokat tett annak érdekében, hogy megértesse a főváros vasmunkásaival a szervezkedés szükségességét. Kétségtelen viszont, hogy ezek a kísérletek nem jártak sikerrel. Ez mindenekelőtt a kormányzati magatartásával magyarázható, amelyek elgáncsolták azokat. Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a 70—80-as években nem sikerült létrehozni a munkások gazdasági harcát támogató harcos szakszervezeteket.

A magyar munkásmozgalomban 1890-ben hatalmas fellendülés következett be. A II. Internacionálé alakuló kongresszusa, az ott meghirdetett célkitűzések, majd a szociáldemokrata párt megalakulása felrázták az ország munkásait. Az újonnan alakított munkáspárt a szakszervezeti mozgalom területén is erőteljes tevékenységbe kezdett. Magyarázta a szakszervezet célját, hasznát, és fáradhatatlanul agitált a munkások körében szakszervezetek alakítása érdekében. Alapszabálytervezetet dolgozott ki a létesítendő szakszervezetek számára, hogy ezzel is megkönnyítse a szervezők munkáját.

A vas- és fémmunkások első szervezeteit az 1880-as évek második felében hozták létre, de az életképesebb, erősebb vasas szakszervezetek 1890 után alakultak. Némelyik az egész országra ki akarta terjeszteni működését. Az 1893-as években sikerült megvalósítani egy régi célkitűzést: új lap jelent meg Budapesten, amelynek címlapján a »Fém-munkás« elnevezés volt olvasható. A sztrájkok száma is növekedett. Egy évre rá, 1894-ben ült össze a vasasok első országos kongresszusa, amelyen számba vették az elért eredményeket, és kijelölték a legközelebbi feladatokat. Az egyre szaporodó sztrájkok támogatására az ún. szabadszervezeteket akarták kiépíteni, amelyek pénzzel segítették volna a bérharcban álló munkásokat.

A tanulmány nem ad teljes és hiánytalan képet a szakszervezetek működéséről. Általában az egész téma tárgyalásánál nehézséget okoz a szakszervezetek belső életére vonatkozó forrásanyag hiánya. Ebben a vonatkozásban csakis a korabeli sajtóra támaszkodhatunk, amely meglehetősen szűkszavúan tárgyalta a szakszervezetek üléseit, az ott elhangzott felszólalásokat. Ami a vezetést illeti, azt kell mondanunk, hogy általában a szociáldemokrata pártban vezető szerepet játszó funkcionáriusok álltak a vasas szakszervezetek élén. Ez újabb kérdést vet fel, mégpedig azt, hogy milyen szerepet játszottak a vasas szakszervezetek az 1892—95-ös évek frakcióharcaiban? A párton belüli harcokban a vasasok szervezetei megosztottak; egy részük a szociáldemokrata párt harcok irányvonaláért küzdő Engelmann-csoportot támogatta az Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkantpénztár reformista vezetőivel szemben.

Bár a frakcióharcok gyengítették a munkásmozgalmat, 1895-ig lényegében felfelé ívelt a szakszervezeti mozgalom fejlődése. Az 1890-ben bekövetkezett fellendülés, a munkások harcok magatartása lehetetlenné tette, hogy az opportunisták vezetői nyíltan hangoztassák nézeteiket. Evvel magyarázható, hogy bár a vasas szakszervezetek egy részét éppen ezek a megalkuvó munkásvezetők irányították, (Rády, Teszársz), 1895-ig ez még nem nyomta rá bélyegét a mozgalomra. A szabadszervezetek kiépítése a munkásosztály harcok fellépését volt hivatva elősegíteni. Azonban a fejlődésnek ez az útja elkerülhetetlenül felvetette az uralkodó osztályok érdekeit védő kormánysszervekkel való összeütközést. Ez a lehetőség megrémítette a megalkuvó munkásvezetőket. Ennek következtében 1895—96-ban hanyatlás következett be a szakszervezeti mozgalomban; a munkásvezetők nem harcoltak odaadón a szabadszervezetek

kiepítéséért és elleneztek a sztrájkokat. A Bánffy-korszak terrorja szintén nem kedvezett a vasas szakszervezetek fejlődésének, nem alakultak újak és a meglevők is sok nehézséggel küzdöttek.

A szakszervezeti mozgalom nyilvánvaló hanyatlása nem kerülhette el a szociáldemokrata párt vezetőinek figyelmét sem. A szakszervezetek újjászervezésére, a mozgalom fellendítésére hívták össze 1899-ben az *első szakszervezeti kongresszust*. Ezen megvizsgálták a munkások érdektelenségének, közönyének okait, és arra a következtetésre jutottak, hogy a munkások nem érezték magukénak a szakszervezeteket. Mindenekelőtt azért, mert nem kaptak azoktól megfelelő anyagi támogatást. Ezért a kongresszus nagy figyelmet szentelt a munkaközvetítésnek, a munkanélküli segélynek stb. Ez kétségtelenül eredményekkel járt, mert a következő években sikerült létrehozni az első országos szakszervezeteket. Ezért a vasas szakszervezeti mozgalomban is határkőnek tekinthető az 1899-es esztendő.

Budapest vasmunkásai a századforduló után is kivették részüket a magyar munkásosztály forradalmi harcaiból. A jelen tanulmány segítséget kíván nyújtani nagyszerű harcaik emlékének felelevenítéséhez, kezdeti szervezkedéseik feltárásához.

*

A múlt század 70—80-as évei igen jelentősek a magyarországi nagyipar fejlődése, a nagyüzemi munkásság kialakulása szempontjából. A tőkés fejlődés meggyorsult, és ez a vasiparban is nyomon követhető. Kétségtelen azonban, hogy még mindig igen jelentős volt a kisüzemek száma, ami a munkások szervezkedésében is kifejezésre jutott. A szakszervezeti mozgalom kezdeteinek tanulmányozásánál figyelembe kell venni azt is, hogy a 70-es években viszonylag túrható munkabérekkel találkozunk a vasiparban. (Legalábbis a szakmunkáshiánnyal küzdő iparágakban.) Az egyik legismertebb szociáldemokrata vezető, Jászai, a szakszervezetek történetéről írt munkájában adatokat közöl erre vonatkozólag, amelyek a Statisztikai Hivatal 1875-ös jelentését veszik alapul. Eszerint egy esztergályos, géplakatos heti átlagkeresete elérte a 15 Ft-ot, egy vasöntőé a 12,60 Ft-ot; a bádigosok, kazánkovácsok átlagkeresete is meghaladta a 12 Ft-ot. Összehasonlításképpen megemlítsük, hogy a legjobban fizetett munkakategóriákhoz tartozó nyomdászok 15 Ft munkabért kaptak egy hétre. A 80-as években valamelyest emelkedtek a bérek: 15—17 Ft-os hetibérekkel számolhatunk a vasiparban dolgozó szakmunkásoknál.¹ Megjegyzendő, hogy a fenti adatok csak a fővárosi bérekre vonatkoznak. Később sokkal rosszabb lett a helyzet, a század utolsó évtizedében pedig rohamosan süllyedt a vasmunkások életszínvonala, az élelmiszerárak, lakbérek állandó emelkedése, a hallatlanul alacsony munkabérek, a növekvő munkanélküliség következtében.

Míndezek előrebocsátása szükséges a kezdeti szervezkedések megértéséhez. A munkások első szervezetei elsősorban betegsegélyezéssel

foglalkoztak, és az elhunytak családtagjainak temetkezési segílyt biztosítottak. Igen sokszor a munkáltatók kezdeményezésére, azok vezetésével jöttek létre. Ezt látjuk pl. a budapesti bádigosoknál, akiket a céh által létesített betegsegélyző és temetkezési egyesület tömörített. A belügyminiszterhez benyújtott alapszabálytervezet szerint az egyesületi tagok negyedévenként 1 forintot fizettek a pénztárba. Betegség esetén — ha az illető munkaképtelenné vált — napi 80 krajcár segílyt biztosítottak. A vezetést egy bizottság látta el, amely három munkaadóból és három munkásból állt. Az alapszabályok szerint az egyesület elnöke és alelnöke »mindenkor a bádigos céh előljárói lesznek«. Lényegileg tehát a munkáltatók kezében volt az irányítás. A belügyminisztérium 1872-ben jóváhagyta az alapszabálytervezetet.²

A gyártulajdonosok is létesítettek hasonló egyesületeket, amelyek a munkások befolyásolására is hivatva voltak. Az ilyen gyári egyesületekben a gyárvezetőség, az igazgatóság szava volt a döntő, amit az alapszabályok is biztosítottak a számukra. A Prágai Gépgyár Rt. budapesti fióktelepén alkalmazott munkások segélypénztárának alapszabályait 1883-ban terjesztette fel jóváhagyás végett a fővárosi tanács.³ A 7. § szerint az igazgatást egy 8 tagú választmány végzi, amelynek tagja a mindenkori gyárigazgató, aki egyúttal a választmány elnöke, továbbá az elnökhelyettes (a gyárigazgató jelöli ki), valamint a 6 műhely — kazánkovácsok, hajókovácsok, kovácsok, esztergályosok és lakatosok, asztalosok, valamint ácsok — által választott 6 munkás.

Azonban nemcsak a gyárosok, munkaadók védőszárnyai alatt létesített szakmabeli egyesületek ismeretesek ebből az időszakból. Már a 70-es évek elején komoly kezdeményezések történtek abban az irányban, hogy egy gyár vagy egy szakma munkásai saját vezetésük alatt álló egyesületeket létesítsenek. Igen érdekes és tanulságos az óbudai hajógyár munkásainak szervezkedése, amely tükrözi a munkások öntudatának fejlettségi fokát. A hajógyári lakatosok már 1870 augusztusában felterjesztették betegsegélyző egyesületük alapszabályait.⁴ »Az óbudai hajógyári gépmunkások, gépkovácsok, öntők, mintaasztalosok és rézmunkások betegápoló és temetkezési egyesületének alapszabályai«-t 1871. november 13-án olvasták fel Pest-Pilis-Solt megyék bizottmányi kisgyűlésén.⁵ Az egyesület szervezetére vonatkozó pontokból kiderül, hogy a munkások még csak műhelyenként szervezkedtek, amit a cím is jelez, viszont a jelzett műhelyek összes munkásai számára kötelezővé tette a belépést. Az iparügyi miniszter »a személyes szabadságnak a törvény által biztosított elvénél fogva« tiltakozott a kényszerítés ellen.

Két év múlva a hajógyár asztalosai, esztergályosai, a bognárok és üvegesek szintén csak a négy műhelyt akarták egyesíteni.⁶ Júliusban egy másik alapszabályt is felterjesztettek jóváhagyás végett: »Az általános hajógyári betegsegélyző és temetkezési egyesület alapszabályait.« A II. részben körvonalazott célkitűzés ezt mondja:

»Az egyesület célja az amúgyis vagyontalan napszámost csekély fizetések által odajuttatni, hogy elismert, akár belső, akár külső sérelmek

által keletkezett külső betegségek folyama alatt segélyt nyerhessen s halála után a temetkezési költségek fedezése hátramaradottainak megkönnyíthessék.⁷

Kétségtelen, hogy a fenti kezdeményezések mind a munkások köréből indultak ki.

Sajnos, az egyletek további sorsáról nem sokat tudunk. A módosítás végett visszaküldött alapszabályok újbóli felterjesztésére nincs adatunk. Valószínű, hogy nem mindegyik bizonyult életképesnek, illetőleg a kedvezőtlen körülmények folytán be kellett szüntetnie működését. Ez történt a hajógyári lakatosok már említett betegsegélyző egyleténél, amely az 1875. július 15-én tartott rendkívüli közgyűlésén kimondta feloszlását. Idézzük az indokolást.

»A fentemlített egylet különféle viszonyok, úgymint, a tagoknak csekély keresetjök, napi fizetés leszállítása és leginkább a tömeges elbocsátások, melyek folyton tartanak, mely elbocsátások folytán a tagok száma százhuszról negyvenkettőre apadt, ennél fogva az 1875. július 15-én tartott közgyűlés az egylet további fenntartását lehetetlennek nyilvánította.«⁸

A közgyűlés a vagyon felosztását határozta el és ezt tudatta a belügyminiszterrel, aki tudomásul vette a feloszlást.

Az eddig tárgyalt egyletek megmaradtak a segélyezés szűk területén. Azonban történtek erőfeszítések fejlettebb szervezeti formák létrehozására is. A budapesti bádigossegédek 1873 májusában egy *szakegylet* alapszabályait dolgozták ki, amely már a címével is sejteti, hogy különbözik a betegsegélyző egyletektől. Az egylet célját a következőkben jelöli meg:

»Az egylet célja tagjainak oktatása a szaktárgyaiban, ezeknek jogait óvni s őket felvilágosítani törvényes eszközök és utak felett, melyek előnyeik és jogaik akárminemű csorbítása ellen óvszerűl szolgálnak.«

Ez világosan a kizsákmányolók szabadsága ellen irányult. Még félreérthetlenebbül megnyilvánul a *szakegylet* létrehozóinak célkitűzése a 2. § e. pontjából, amely arra ad választ, hogy a *szakegylet* milyen úton-módon kívánta elérni a kitűzött célt.

»... tagjainak segélyezése által *munkátlanság* esetében s ótalom biztosítása által *elnyomatás és a tagokon tett igazságtalan követelések ellen, jöjjenek ezek bármely részről.*«

Emellett munkaközvetítéssel is kívánt foglalkozni, valamint a tanoncok ügyének rendezésével. Sőt szaklapot kívánt kiadni. A 12. § szerint a választmányoknak jogában áll nemcsak közgyűléseket, hanem szabad bádigosgyűléseket is összehívni, ami arról tanúskodik, hogy az egyletet a munkások körében végzendő további felvilágosító, szervező munka szolgálatába akarták állítani. A belügyminiszter nem volt hajlandó láttamozni az alapszabályokat. Ugyanakkor utalt arra, hogy önképző vagy segélyző egylet alakításánál semmiféle nehézséget nem támaszt.⁹

Az ismertetett szakegylet csupán egy szakma munkásait egyesítette volna. Nem sokkal később, 1874 elején újabb kérvény került a minisztérium elé: A vas- és fémáru-munkások szaktársulatának alapszabályai.¹⁰ A tervezet pontjai nagyjából megegyeznek a bádgos szakegylet alapszabályainak pontjaival. Fejtegetésünk szempontjából a legfontosabb a 4. §, amely a következőképpen határozza meg az egyesületi tagság fogalmát.

»Rendes taggá lehet minden oly munkás vagy kisiparos, ki a következő iparnemekben munkálkodik, ú.m. építő-, gép- és műlakatos; vas- és fémesztergályozó, szerkovács, szeg, közönséges és gépkovács, fegyvermunkás, reszelőkészítő, kazán és rézkovács, stb. Valamint minden rokoniparághoz tartozók.«

Nem kisebb dologról volt szó, mint általános vas- és fémmunkásszövetség létrehozásáról! Hatalmas lépést jelentett volna a fenti terv megvalósítása a tőkések elleni harcban, de a gyárosok nem szívesen láttak volna egy életerős munkásszervezetet. Az alapszabálytervezetre, amelyen ideiglenes elnökként »Farkas Károly gépépítő« aláírása szerepel, a belügyminisztérium válasza az volt, hogy az egylet »helytelen cím alatt« kíván megalakulni. Csak önképző vagy segélyező-egyleteket alapíthatnak, de akkor fel kell adni bizonyos célkitűzéseket — éppen a legfontosabbakat.

Jászai egyik munkájában kijelenti, ismertetve a 80-as évek szakegyleti mozgalmát, hogy ebben az időben a munkás egyesületek csak segélyezéssel foglalkoztak és gazdasági mozgalomról szó sem lehetett.¹¹

Ezzel nem érthetünk egyet! A rendelkezésünkre álló csekély adatokból is levonhatjuk azt a következtetést, hogy a vasmunkások legöntudatosabb képviselői felismerték a csupán csak segélyezéssel foglalkozó egyletek elégtelenségét. Az ismertetett kezdeményezéseket úgy kell tekintenünk, mint kitéréseket a segélyző egyletek szűk köréből.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy a 70-es években nem sikerült létrehozni vasmunkás szakegyleteket. A gyárimunkások nagy tömegei szervezetlenek maradtak. Egy kimutatás szerint 1880-ban csak a bádgossegédek és az aranyművesek rendelkeztek betegsegélyző egylettel.¹²

Bár még nem jöttek létre olyan szakszervezetek, amelyek anyagilag is támogatták volna a sztrájkokat, a 80-as évektől kezdve jelentősebb sztrájkmozgalmakkal találkozunk. Ezek közül is az egyik legfontosabb a bádgossegédek 1884. évi sztrájkja. A budapesti rendőrfőkapitányság egyik iratcsomója megőrizte ennek leírását. A segédek 1884. július 13-án gyűlést tartottak, amelynek napirendjén a munkaidő-szabályozás, a vasárnapi munkaszünet megtárgyalása szerepelt, továbbá egy bizottság választása. A gyűlésen a szónokok a 10 órai munkaidő bevezetését követelték, valamint a vasárnapi munkaszünet megadását. A tárgyalások lefolytatására 24 tagú bizottságot választottak. Ez a bizottság a követeléseket egy memorandumban foglalta össze és azt átnyújtotta a mestereknek. Az augusztus 3-i gyűlésen az elnök bejelentette, hogy a munka-

adók ragaszkodnak a 12 órás munkanaphoz, napi 1 óra ebéridővel. A vasárnapi munkaszünet egyezkedés tárgyát képezheti. Ugyanakkor a mesterek kijelentették, hogy aki nem fogadja el feltételeiket, augusztus 4-től elbocsátottnak tekintheti magát.

Augusztus 10-én folyt le a segédek döntő fontosságú gyűlése. Az elnök feltette a kérdést: Elfogadják-e a mesterek határozatát? (Ti. a 12 órás munkanapról). »Mire a jelenvoltak *egyhangúlag nemmel* feleltek.« (Az eredetiben is aláhúzva.) Ezzel a sztrájk kezdetét vette, habár a gyűlés ezt így nem mondta ki.¹³

Az 1880-as években a szakszervezeti mozgalom jelentős előrehaladást tett. Ekkor alakultak meg azok a vasmunkás egyletek, amelyek alapját képezték az 1890 utáni szervezkedésnek. Már 1877-ben létrehozták a vas és ércmunkások szakegyletét.¹⁴ A vasöntők 1884-ben alakították meg betegsegélyző és temetkezési egyletüket.¹⁵ A budapesti esztergályossegédek 1881-ben egy önképző egylet alapszabályait terjesztették fel, amely munkaközvetítéssel is kívánt foglalkozni. A tervezet szerint *minden magyar esztergályossegéd* tagja lehet az egyletnek. Még ugyanabban az évben jóváhagyták a tervezetet.¹⁶ A 80-as évek végén a Magyar Munkás Naptárnak a szakegyesületi mozgalom eredményeiről közölt ismertetéséből kitűnik, hogy majd minden szakmának megvolt a betegsegélyző egylet mellett a maga önképző vagy szakegylete, de a legjobb erők a segélyezés ügyén fáradoztak. A jól működő szakegyletek között tesz említést a vas- és fémáru munkások szakegyletéről.¹⁷

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a múlt század 70–80-as éveiben a vasmunkások *elsősorban* betegsegélyző és önképző egyleteket alakítottak. Ezek még nem fogták át a gyári munkások széles tömegeit. Igen nagy felelősség terheli az Általános Munkáspárt vezetőit és az Általános Munkás Betegsegélyző Pénztár funkcionáriusait, akik nem álltak élére a kétségtelenül megnyilatkozó spontán törekvéseknek. A munkások körében történtek kísérletek arra vonatkozólag, hogy egy budapesti szakma, sőt az egész ország munkásait (egy iparágban) egységes szervezetben tömörítsék. Alakultak ugyan szakegyletek, de a hangsúly még mindig a segélyző egyletek alakításán volt. Mindezek ellenére ezekben az években jöttek létre az első vasas szakegyletek, amelyekből a későbbi szakszervezetek kifejlődtek.

*

Az 1889–90-es évek fordulópontot jelentenek a nemzetközi munkásmozgalom történetében. A múlt század 70–80-as éveiben sikerült létrehozni több országban szocialista munkáspártokat. A munkások forradalmi megmozdulásai arról tanúskodtak, hogy új fellendülés következett be. Lehetővé vált új Internacionálé alakítása.

A II. Internacionálé első kongresszusát Párizsban tartották meg. A résztvevők behatóan megvizsgálták az egyes országok munkásmozgalmának helyzetét. Nagy jelentőséggel bírt a munkásmozgalom végcél-

jának meghatározása. A kongresszus határozata kimondta, hogy a végső cél a szocialista társadalom megteremtése. Ugyanakkor nagy figyelmet szentelt a részletkövetelésekért, a munkásvédő törvényekért folytatott harcnak. A munkások helyzetének javítása végett határozatot hozott a 8 órás munkanap kivívásáért, a munkabérek emeléséért és a gyári termékekkel történő bérfizetés rendszerének megszüntetéséért folytatandó harcról.

A II. Internacionálé alakuló kongresszusán meghirdetett célkitűzések élénk visszhangra találtak a magyar munkások körében. A szociáldemokrata szerzők, a rendőrségi jelentések, általában a korabeli források megegyeznek abban, hogy a párizsi kongresszus felhívása soha nem látott mozgást, élénkséget idézett elő a magyar munkásmozgalomban. Különösen a 8 órás munkanapért folytatandó harc jelszava ragadta magával a munkásokat, ami igen érthető, tekintetbe véve a 12—14 órás munkaidőt, a vasárnapi munkanapot. Ekkor vette kezdetét a munkások gazdasági érdekeit védelmező, a sztrájkokat támogató szakszervezetek létrehozása. Ebből a szempontból is nagy jelentőségű a szociáldemokrata párt megalakulása, amely támogatta, irányította a szakszervezeti mozgalmat. Mielőtt rátérnénk a 90-es évek szakszervezeti mozgalmának vizsgálatára, még egyszer szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a megelőző évtized munkásegyleteit, gazdasági harcai nélkül az említett fellendülés nem következhetett volna be.

Még a szociáldemokrata párt létrejötte előtt megindult a harc az egyes szakmák munkásait tömörítő szakszervezetek megteremtéséért. Az ujonnan alakított párt egyik első vezetője, Engelmann már egy 1889 októberében tartott értekezleten síkra szállt a szakszervezkedés szélesebb alapokra helyezéséért, a szervezetek kölcsönös támogatásáért sztrájk esetén. A következő év januárjának első napjaiban, 5-én, a budapesti bádogossegédek gyűlést tartottak. Elhatározták, hogy érdekeik védelmére új egyletet alakítanak. Két utat jelölt meg a gyűlés: vagy a meglevő bádogos munkás betegsegélyző egyletet alakítják át, vagy új bádogos munkás szakegyletet létesítenek. A gyűlésen különben Engelmann is felszólalt, aki maga is bádogos volt. Az első út nem bizonyult járhatónak, mivel a régi választmány — kicsinyes féltékenységből — megakadályozta az alapszabályok módosítását. Végül is a kezdeményezők külön egylet létrehozására kényszerültek, amely március 23-án tartotta alakuló közgyűlését. A gyűlés elfogadta a kidolgozott alapszabálytervezetet, egyetlen módosítással: *Országos jellegű* legyen az egylet, és ezt a címben is juttassák kifejezésre. Így az egylet »A magyarországi bádogosmunkások, légszesz és vízvezeték felszerelők szakegylete« címet kapta.¹⁸ A belügyminisztérium 1890 júniusában jóváhagyta az egylet megalakulását.¹⁹ A vasöntők ugyanezen év nyarán több gyűlést tartottak, amelyen egy szakegylet létesítését határozták el. A munkások megkísérelték azt is, hogy az egész gépipar vasmunkásait egy szakszervezetbe tömörítsék, de ez nem sikerült, mert az uralkodó körök megakadályozták az ilyen szélesebb alapon álló szakszervezetek alakítását.

A szociáldemokrata párt, amely 1890 végén tartotta alakuló kongresszusát, felismerte a munkások között a szakszervezetek iránt tapasztalható érdeklődést és komoly propagandát fejtett ki *a szakszervezeti mozgalom érdekében*. Maga az elvi nyilatkozat a program megvalósításának eszközei között említi a munkásvédő-törvényhozásért, a szakegyesületek akadálytalan alapításáért folytatandó harcot. Amikor a szakszervezetek létrehozásáról szóló határozati javaslatot tárgyalta a kongresszus, a vita egyik résztvevője azt indítványozta, hogy a munkások nemzetközi szervezetekben egyesüljenek. Engelmann — indokoltan — helytelenítette ezt az indítványt és rámutatott arra, hogy a magyar munkásoknak az országon belül kell szervezkedniük. Engelmann érvelésének hatására a kongresszus elutasította az indítványt és az eredeti határozati javaslatot fogadta el. A 90-es pártvezetőség tagjai, a kongresszus elnöke, jegyzői és előadói külön-külön megbízást kaptak egy-egy szakma szervezésére.²⁰ A Népszava propagálta a mozgalmat segítő röpiratokat, amelyeket a párt terjesztett. (»A szakegyesületek célja és feladata«, »Minta alapszabályok szakegyesületek alakítására«.) A Magyar Munkás Naptár szerint is »a szakegyesületi szervezkedés 1890-ben vette kezdetét«.²¹ A fővárosi rendőrség működéséről szóló jelentés is alátámasztja azt az állításunkat, hogy a párt vezetői komoly munkát fejtettek ki a szakszervezeti mozgalomban. A jelentés szerint a pártvezetőség szakegyesületek létesítésére törekedett és igyekezett ezeket vele szoros kapcsolatban álló szervezetben tömöríteni.²²

A vasmunkások öntudatra ébredését bizonyítják az egyre szaporodó sztrájkok. Az 1890—91-es években sztrájkoltak az állami gépgyár és a vasúti főműhely, a Ganz gyár, Rössemann és Kühnemann gyár munkásai.

Azonban a munkásmozgalom és ezen belül a szakszervezeti mozgalom 1890 utáni fellendülése nem volt töretlen. A párton belüli harcok, viszályok ez utóbbiban is éreztették hatásukat. A rendőrségi évkönyv szerint az »1892-ik évben a mozgalom úgyszólván stagnált, mert viszályok és ellenségeskedések voltak a párt kebelében«.²³

Habár az uralkodó osztályok elnyomásának növekedése nem hagyható figyelmen kívül, a vasmunkás szakszervezetek 1892-es egy helyben topogását jórészt a párton belüli frakció-harcoknak kell tulajdonítani. A vasmunkások május 1-i közös fellépése, amely a megelőző évben igen impozáns volt, ebben az esztendőben elmaradt. Igen fontos kérdés, hogy milyen volt a vasasok állásfoglalása a párton belüli harcokkal kapcsolatban. Ha a Népszava 1893—94-es évfolyamait átlapozzuk, nem sokat tudunk meg erről. A párt hivatalos lapja nem foglalkozott azzal, hogy az egyes szakmák munkásai melyik csoportot támogatták. Általában úgy tüntette fel a dolgot, mintha az ellenzék nem rendelkezett volna komolyabb tömegbefolyással. Többet tudhatunk meg Engelmannék lapjából, »A Munkás«-ból, amely részletesen ismertette az egyes szakmák gyűléseinek lefolyását, és állandóan cikkezett a betegpénztáriak manővereiről, akik a kezükbe kaparintották a szociáldemokrata párt

vezetését. A vasesztergályosok 1893. február 5-én gyűlést tartottak, ahol a szónok beszámolt a szociáldemokrata párt 1893-as kongresszusáról, amelyet a kisebbség elhagyott. A gyűlésen javaslat hangzott el arra vonatkozólag, hogy a vasesztergályosok »A Munkás« című lapot, tehát az ellenzék orgánumát ismerjék el pártközlönynek. A gyűlés azután úgy határozott, hogy egyelőre mindenki azt a lapot támogassa, amelyiket a magáénak érez. Ez a határozat arra enged következtetni, hogy közvetlenül a pártkongresszus után nem volt egyértelmű a vasesztergályosok állásfoglalása. A későbbi adatok azonban arra utalnak, hogy többségük az Engelmann-féle csoport mögött sorakozott fel.

Jól megfigyelhető a vasasok állásfoglalása az 1893-as év két jelentős eseménye kapcsán. Az egyik az 1893 nyarán tartott zürichi kongresszus,²⁴ a másik az ugyanannak az évnek a végére tervezett aradi pártkongresszus. Már 1893 elején találunk olyan cikkeket »A Munkás« című lapban, amelyek felsorolják azokat a szakmákat, amelyek szemben álltak a betegpénztáriakkal. A zürichi kongresszuson azután az ellenzék külön jelentést terjesztett be a magyarországi munkásmozgalom helyzetéről. Ezt a jelentést »A Munkás« teljes terjedelmében leközölte. Ebből az derül ki, hogy a vasmunkások egy része az ellenzék oldalán állt. »Tíz szakszervezet (bádogosok, cipészek, fazekasok, kalaposok, könyvnyomdászok, mechanikusok, reszelővágók, szíjmunkások és bőrdöngösök, szobrászok, vas- és fémesztergályosok), képezik ez idő szerint egészséges, igazán szociáldemokrata pártnak kristályosodási magvát...« Tehát a bádogosok, reszelővágók, vas- és fémesztergályosok az ellenzékhez tartoztak.

Az év végén, decemberben több gyűlési tudósítás számolt be a bádogosok, vasesztergályosok gyűléseiről, amelyek az aradi pártkongresszuson való részvételt vitatták meg. (Az aradi pártkongresszusnak kellett volna megteremteni a két frakció közötti megegyezést, de a betegpénztári vezetők meg sem jelentek azon.) Az ellenzékhez tartozó Gion és Papp ismertették az összehívás körülményeit. A bádogos szakegylet elnökének, a már említett Papp Oszkárnak a nevével 1894 januárjában ismét találkozunk, ugyanis a január 27-től megnagyobbított alakban, 4 oldal terjedelemben megjelent ellenzéki lap (A Munkás) címlapján az ő neve szerepel kiadóként.

Az elmondottakból levonhatjuk azt a következtetést, hogy nem beszélhetünk a vasasok egységes állásfoglalásáról a munkásmozgalomban dúló harcokkal kapcsolatban. A vas- és fémiparban dolgozó munkások egy része kétségtelenül Engelmannékat támogatta. Valószínű az is, hogy a vasasok politikailag elmaradottabb rétegei (pl. a kovácsok) nem tanúsítottak határozott magatartást ezekben a harcokban.

Az uralkodó osztályokat megrémítette a munkástömegek forradalmisága. *Ellentámadásba mentek át.* Ez két irányú volt. Egyrészt a munkásokra nehezedő *politikai, gazdasági nyomás fokozódásában* jutott kifejezésre. Gyakorlatilag lehetetlenné vált országos egyesületek alakítása. A munkanélküliek száma is állandóan növekedett. Az 1893-as év januárjában 2000 munkanélküli tartott nyilvános gyűlést, amely a szakszer-

vezeti mozgalom erősítését határozta el, éppen a növekvő munkanélküliségre való tekintettel.²⁵

Ugyancsak ebben az évben zajlott le a fegyvergyári sztrájk, ami a vasas mozgalom egyik jelentős állomása volt. Január 30-án a gyár 1500 munkása beszüntette a munkát. Az okot a német katonai vezetők önkényeskedése, a munkabérek tervbevétt leszállítása adta. A Népszava egyik száma arról számol be, hogy a gyár környéke, az odavezető utak valóságos ostromállapotra utalnak. Egészen Erzsébetfalváig (Pesterzsébet) a Csepel szigetét is beleértve, katonák, rendőrök cirkáltak fegyverekkel, karddal felszerelve. A sztrájkolók bizottsága Horváth Gyula képviselőt kérte fel arra, hogy ügyüket a parlament elé terjessze. Ő február 8-án interpellált a kérdéses ügyben.²⁶ Az interpellációból kiderül, hogy idegen munkások behozatalával akarták letörni a sztrájkot, hogy a csendőrök tetteleg bántalmazták a munkásokat. Hieronymi belügyminiszter válaszában kijelentette, hogy a csendőrség bevetéséről nem volt tudomása. Miután számtalan erőszakoskodás történt, a miniszter nem áttalotta kijelenteni, hogy a munkaadók és munkások közti viszályok akkor intéződnek el a legjobban, ha abba harmadik fél nem avatkozik. A napszámosok munkába álltak, ezért a sztrájk 14 nap után a gyárosok győzelmével végződött.²⁷

Azonban kizárólag hatalmi eszközökkel nem lehetett meggátolni a munkások szervezkedését. Ezért az uralkodó osztályok az elnyomó rendszabályok mellett más módszerhez is folyamodtak, a *szociális reformok* módszeréhez. Kétségtelen tény, hogy a múlt század 90-es éveiben hozott munkásvédő törvények a munkásosztály növekvő erejét is tükrözték. A betegsegélyzők létesítéséről szóló törvényt 1891-ben hozták. (1891. XIV. tc.) Ugyanebben az évben iktatták törvénybe a vasárnapi munkaszünetet. A baleset elleni védelemről és az iparfelügyelőről szóló törvény 1893-ban lépett hatályba.

Ha a vasmunkások egészségügyi viszonyait, a gyári viszonyokat, az előforduló baleseteket vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy ugyancsak szükség volt a munkásvédő törvényekre. Az iparfelügyelők tevékenységéről könyv alakban először a század elején adtak ki hivatalos jelentést, amelynek adatai az 1899-es évre vonatkoznak, de fényt vetnek a korábbi évek viszonyaira is.²⁸ Eszerint

A balesetek számát tekintve

1. Vas- és fémipar	2477
2. Gépipar	1835
3. Járműipar	1275

A balesetek súlyosságát tekintve

1. Vas- és fémipar	1261
2. Járműipar	930
3. Gépipar	751

Láthatjuk tehát, hogy akár a balesetek számát tekintjük, akár azok súlyosságát, a vas- és fémipar állt az első helyen. Megelőzte az építőipart is, pedig ott sem volt ismeretlen a baleset.

Érdekes a foglalkozási ágakat összehasonlító betegségi statisztika áttekintése is.²⁹ Csak a gyári és a magánbetegsegélyzők adataira épül, de így is megközelítő képet nyújt a vasmunkások viszonyairól.

Csoportok :	Pénztárak száma	Évi átl. tagl.	Tápdíjas és kórházi esetek száma	napok	1 főre eső tápdíjas és kórházi nap
Arany, ezüst-művesek	3	969	309	5498	5,67
Bádogosok, rézőntők	2	1453	590	7630	4,94
Gép- és vasgyári munkások	17	14415	8143	106900	7,42
Lakatosok	1	3990	3468	32996	8,27
Ácsok	3	8553	2590	51009	5,96
Fodrászok	1	1367	1104	3579	2,82
Tégla-, cementgyári munkások	13	6402	1895	21868	3,42

A táblázatból kitűnik, hogy az egy főre eső kórházi napok száma a lakatosoknál, valamint a vas- és gépgyári munkásoknál volt a legnagyobb. Ha hozzávesszük a kerületi, valamint a munkások által létesített betegsegélyző egyleteket, fogalmat alkothatunk magunknak a vasmunkások között előforduló betegségek, balesetek számáról és súlyosságáról.

Hogyan fogadták a vasasok a munkásvédő törvényeket? Már egy 1891-es gyűlés foglalkozott az uralkodó osztályok reformjaival. Az előadók kijelentették, hogy a vasmunkások nem hagyják magukat megteveszteni a hazafiaskodó frázisoktól.³⁰ Ezek a törvények egyrészt elégtelenek voltak, másrészt a tőkésék nem tartották be. A vasárnapi munkaszünetről szóló törvény kivételeket tartalmazott, az iparfelügyelőkről szóló pedig kibúvókat hagyott a gyárosok számára. A 23. § szerint az iparfelügyelő nem igényelheti olyan gyárrészlegek megtekintését, amelyek átvizsgálása veszélyezteti a tulajdonos üzleti érdekeit. Ez lehetővé tette a tőkés számára, hogy elhanyagolt állapotban levő üzemrészeit elzárja a vizsgálat elől.

A magyar burzsoázia ezeket a törvényeket arra használta fel, hogy a munkásokat saját befolyása alá vonja és kísérletet tett a meglevő munkás-szervezetek elsorvasztására. Az 1891. évi XIV. tc. alapján egész sor gyári betegsegélyző pénztárt létesítettek, amelyek fokozták a munkás függését kizsákmányolóitól. Az 1893-as év elején a legtöbb fővárosi vasipari üzemben gyári betegsegélyző alakult. Több gyárból érkezett alapszabálytervezet a belügyminisztériumba, amelyek mindenben meg egyeznek, csupán a címük különbözik. A belügyminisztérium meglepő gyorsasággal, egy-két hét alatt valamennyit jóváhagyta. Nézzük meg az egyik ilyen alapszabályt, pl. a Röck gyárét!³¹ Ki lehetett tagja a gyári pénztárnak?

»A gyári betegségélyző pénztárnak tagja lehet minden a gyárnál alkalmazott s az 1891. évi XIV. tc. 2. és 3. szakaszai szerint *belépésre kötelezett*, amennyiben a munkábalépés, illetve a jelen alapszabályok helybenhagyása idején még nem tagja a gyár székhelyét magába foglaló kerületi, vagy ipartestületi betegségélyző pénztárak valamelyikének.«

A munkást tehát kötelezték a belépésre. A kivételt képezők között nem tesz említést a szabályzat azokról, akik valamely munkásbetegségélyző pénztárnak voltak a tagjai.

A Röck-gyár mellett mások is létesítettek hasonló pénztárakat, így a Schlick, Rössemann és Kühnemann, Láng, Nicholson és Ganz-gyárak. A régebben létesített ipartestületi pénztárak is átalakították alapszabályaikat, hogy az 1891. XIV. tc. értelmében »elismert jellegű« pénztáraknak tekintsék őket.³²

A statisztikai kimutatások szerint 1893-ban létesült a legtöbb betegségélyző, már ti. a kizsákmányolók vezetése alatt.³³ Már érintettük az uralkodó osztályok célkitűzéseit a »munkásvédő törvényhozást«, a betegpénztárakat illetően. Hadd említsük még meg a pécsi rendőrfőkapitány javaslatát, amelyet Pécs főispánja pártolólág továbbított az illetékes szervekhez. A belügyminiszter átküldte az iparügyi miniszternek a javaslatot, amely szerint munkáspénztárt kellene létesíteni a pécsi munkások számára. Idézzünk az iparügyi miniszter válaszából:

»... a magam részéről csak helyeselhetem Pécs sz. kir. város főkapitányának azon érdemes törekvését, hogy az ipari munkásokat a felforgató irányzatú elemektől az önállósítást előmozdító munkáspénztár létesítése útján igyekszik távoltartani.«³⁴ Ez az idézet önmagáért beszél!

Az 1893. év elején tehát egész sor pénztárt hoztak létre. A Népszava nemsokára arról adott hírt, hogy a vasgyárosok egyezséget kötöttek, amely szerint közösen veszik fel munkásaikat a gyári pénztárakba. Közölte az illető gyárak neveit is.³⁵ Ez azt jelentette, hogy a vasmunkás távozás esetén sem szabadulhatott meg a gyári pénztártól, mert a másik gyár pénztára automatikusan felvette tagjai sorába.

Február 24-én jelent meg a fenti cikk és már két nap múlva, február 26-án, hatalmas gyűlésen tiltakoztak a vasmunkások a kényszerintézmények ellen. Mintegy 3000 vasgyári munkás jelent meg ezen. A résztvevők nagy száma bizonyítja, hogy a gyári betegségélyző pénztárak a munkások egyöntetű ellenzésével találkozottak. A gyűlésen elfogadott határozat híuen tükrözi a vasasok öntudatában végbement fejlődést.

»... egyhangúlag tiltakoznak... a gyári kényszersegélypénztár ellen és kimondják:

1. A gyári segélypénztárak kényszerintézmények, amelyek *a mai kor szellemét és az öntudatos munkások meggyőződését határozottan kigúnyolják.*«

A határozat 4. pontja kimondja, hogy »szilárd szervezkedést fog-nak létesíteni.«³⁶ Ezt a határozatot azután felterjesztették a miniszter-

elnökhöz és kérték, hogy akadályozza meg »a munkások által gyűlölt« gyári betegsegélyző pénztárak alakítását, a működésben levőket pedig oszlassa fel.

Közben a szakegyletek, szakszervezetek száma is szaporodott. Februárban terjesztették be a budapesti vasbútor munkások és rokon-szakszabályozók szakegyleteinek alapszabályait.³⁷ Ugyancsak februárban érkezett be a minisztériumba a magyarországi reszelővágók és segéd-munkásaik szakegyletének alapszabálytervezete.³⁸ Azonban az új egy-letek alakításánál is jelentősebb eredmény volt az első öndíró szaklap, a »Fémmunkás« megjelenése.

Július 2-án a Ganz Kőbányai úti üzemének munkásai gyűlést tartottak, amelyen Vanczák és Bauer tartottak beszédet a vasmunkások helyzetéről, a szaksajtóról. A gyűlés kimondta,

»... hogy a szakmánkban dívó rossz és tarthatatlan állapotok csak úgy szüntethetők meg, ha a szaktársak egy kalap alá tömörülnek, egy test és lélekkel olvadnak: szervezkednek, de miután ilyen szervezkedés csak a szükséges műveltség útján érhető el, kimondja a gyűlés, hogy sürgető szükségét látja egy vas és fémmunkás szaklap megalapításának.«³⁹

Elgondolkoztató, hogy egy gyár munkásai szavazták meg az idézett határozatot! A gyűlés után napvilágot látott felhívások arra mutatnak, hogy hallatlanul megnövekedett az érdeklődés a vasmunkások körében kiadandó szaklap iránt.

Szeptember 15-én jelent meg a Fémmunkás első száma. A lap vázolta célját, feladatait. A szakszervezetek jellegére, céljára vonatkozólag helyesen foglalt állást.

»A szakszervezeteknek nem az a célja, hogy tagjainak mulattatására táncvigalmakat, ének és szavalat-előadásokat rendezzen: hanem célja az, hogy a tagokat harcosokká nevelje, akik bátor küzdők legyenek a tőke elleni harcban.«⁴⁰

Igaz, hogy a Vanczák szerkesztésében megjelent lap nemsokára a munkások közönyéről panaszkodott, és az év végére meg is szűnt, de az első szám harcos szelleme a vasasok harcos, bátor magatartásának visszatükröződése.

Ebben az évben volt a zürichi fémmunkás-kongresszus, amelyen a szociáldemokrata párt egyik vezetője, Rády számolt be a magyarországi mozgalom állásáról. Kiemelte, hogy a vasmunkások kis szervezetekkel rendelkeznek, s már három éve törekednek »egy külön szövetséget« létrehozására. (Azokra a kísérletekre célzott, amelyek az összes vasasok tömörítésére irányultak, s amelyekre mi is utaltunk eddigi tárgyalásunk során.) Rády a szakszervezeti mozgalom lényeges akadályaként azt emelte ki, hogy a faluról városba került munkások nagy tömegei igénytelenek, mert pár fillérrel többet keresnek, mint azelőtt.⁴¹ A szociáldemokrata funkcionáriusoknak a tanulatlan munkásokkal szemben érzett türelmetlensége itt is megmutatkozik. A szociáldemokrata párt vezetői nem fordítottak gondot a tanulatlan munkások nevelésére, ellenkezőleg: igyekeztek távoltartani őket a szervezetektől. Ismertette

a meglevő szakszervezeteket és az alakulóban levők között említette a vas- és fémmunkások szakegyletét, amely »az ország leghatalmasabb szervezkedésének ígérkezik.«⁴²

A következő év elején, pontosan január 27-én, új alakban, új címmel jelent meg a vasas újság. A Vas- és Fémmunkások Szaklapja vezércikke beszámol a lap körül felmerült változásokról, de ebből nem derül ki, hogy tulajdonképpen miért került sor ezekre a változásokra. Az 1894. január 14-én tartott vasmunkás-gyűlés bízta meg a kiadókat az új lap szerkesztésével. A lap ígéretet tett, hogy harcot indít az *ellenállási pénztárak kiépítéséért*,

»hogy kedvező pillanatban a vas és fémmunkások az őket megillető munkabérért síkra szállhassanak.«⁴³

Az 1894-es év egyik legfontosabb vívmányának az ún. szabad szervezkedést, az ellenállási pénztár megszervezését kell tekinteni, ami szoros kapcsolatban volt az új szaklappal. A már említett január 14-i gyűlés egy 20 tagú intézőbizottságot választott a szervezés lebonyolítására. A bizottság azután gyári, valamint műhelykonferenciák összehívását határozta el, amelyeken bizalmiakat kell választani. Kidolgozta az ellenállási pénztár működési szabályzatát, amelyet a Vas- és Fémmunkások Szaklapja teljes terjedelemben lekötött.⁴⁴ Az 1. pont a szervezet célját határozza meg.

»Az ellenállási pénztár célja, hogy a vas és fémmunkásoknak bérharc kiütése esetén oly helyzetet biztosítson, hogy követeléseiket kiküzd-hessék és az összességért fáradó elvtársakat egy beálló rendszabályozás esetén támogatásban részesíthesse.«

Tehát a sztrájkok támogatása volt a főfeladat!

Hogyan működött az ellenállási pénztár? A bizalmiakra épült a szervezet. A gyárak munkásai egy vagy több bizalmit választottak. A bizalmiak szervezése kerületenként folyt. Minden kerület két képviselőt küldött a fővárosi szervezetbe. Ezek voltak az összekötők a végrehajtóbizottság és a gyárak között. A munkás hetente 10 krajcárt fizetett az ellenállási pénztárba, amelyből 70% ment az ellenállási alapra, 30% pedig agitációs célokra. Ennek fejében ingyen kapta meg a szaklapot. A központi hely, amelyen keresztül az összeköttetést fenntartották, a lap szerkesztősége volt. Láthatjuk tehát, hogy az újság volt a központi láncszem, amely köré a vasasokat tömörítették. Jászai szerint a szabad szervezkedés lényege az,

»... hogy a munkások lapot adnak ki és ennek az előfizetési díja olyan, hogy a sztrájk alapnak is jutott bizonyos összeg.«⁴⁵

Ezzel a módszerrel sikerült egyesíteni a vasasokat, bár elég laza volt ez a szervezet. Az ellenállási pénztár formailag a szakszervezeten kívül működött, valójában ezek tagjait egyesítette.

Az elért eredmények számbavétele, a további feladatok kijelölése az ugyanezen év májusában megtartott I. vasas-kongresszuson történt meg. A budapesti bizalmiak február 16-án tartott értekezlete hozott határozatot a kongresszus egybehívásáról. A szakmai szervezetek 100 tag

után 1, azon felüli taglétszám esetén 2 küldöttel képviseltethették magukat. Nemcsak a szakszervezetek küldöttei vehettek részt a kongresszus tanácskozásain, hanem a gyárak és műhelyek képviselői is. (400 munkás után 1, minden további 400 tag után újabb küldött.) A küldötteket gyári értekezleteken választották meg.⁴⁶

A vasasok első kongresszusa pünkösdkor ült össze.⁴⁷ Ezen 11 helység képviseltette magát. A kongresszus a Váci úton levő Huber-féle vendéglőben tartotta gyűléseit, amely a vasmunkások kedvelt találkozóhelye volt. Egyébként ebben a vendéglőben volt a Magyarországi Vasöntők Szakegyesületének hivatalos helyisége is. Első napirendi pontként a végrehajtóbizottság beszámolója hangzott el. A beszámoló szerint az év eleje óta a bizalmi hálózat kiépítésén volt a hangsúly. Májusig összesen 1422 jegyet adtak el, amelyből megteremtették az ellenállási alapot, valamint fedezték a lap költségeit. Január 14 óta 42 gyári értekezletet tartottak, továbbá 6 nyilvános gyűlést.

Második napirendi pontként az »agitáció és szervezkedés« kérdéseit tárgyalták. A határozat a szakszervezet célját a munkabér és munkaidő szabályozása, valamint a törvényes munkásvédelem kivívásában jelölte meg. Egyébként a határozat magában foglalta Teszársz Károlynak a tanácskozásokon benyújtott kiegészítő javaslatát is, amely szerint:

»Az előkészítő bizottság megbíztatik egy, az egész országra szóló vas és fémmunkás egylet alapszabályainak a kidolgozásával és annak a minisztériumhoz való benyújtásával.«

Az idézetben említett bizottságot az egész szervezkedés vezetésére választották. A kongresszus elhatározta fiókegyletek alapítását.

A napirend harmadik pontja az ellenállási pénztár és a sztrájk kérdéseinek a megvitatása volt. Rády terjesztette elő a határozati javaslatot, amely szerint már a jövő nemzedék szempontjából is kötelességük minden eszközzel javítani helyzetükön.

»Ez eszközök egyike mindenestre a jól szervezett és előkészített munkabeszüntetés. Miután az országos értekezlet elvben a sztrájkot (munkamegtagadást) jogosultnak nyilvánítja ki, ajánlja a vas és fémmunkások szakmájában dolgozó munkásoknak egy ellenállási pénztár megalapítását, mely pénztár segítse a bérharcban állókat.«

Tehát a kongresszus elismerte harci fegyvernek a sztrájkot, ami megfelelt a munkások érdekeinek.

A kongresszus által választott végrehajtó bizottság működési szabályzatát pár hónap múlva dolgozták ki. A szaklap leköszölte »a magyarországi vas- és fémmunkások országos végrehajtó bizottságának szabályzatát.«⁴⁸ Ez kimondotta, hogy a bizottság főfeladata egy a szociáldemokrata párt elvei alapján álló országos vas- és fémmunkás egyesület alakítása. A bizottság feladata teljesítése után megszűnik. Ha megalakítják az országos szervezetet, a szaklap címe is megváltozik (Magyarországi vas és fémmunkások szak- és központi közlönye), és az országos szervezet tulajdonába megy át.

Nem lenne teljes a kongresszusról alkotott kép, ha nem tárgyalnánk a szociáldemokrata párt III. kongresszusának a szakszervezetekre vonatkozó határozatát. (A két kongresszus egy időben ülésezett!) A kérdéses határozat így hangzik.:

»Tekintettel arra, hogy a szakegyesületek olyan szervezeteknek tekintendők, melyek legalkalmasabbak arra, hogy az indifferens munkásokban érdekeltséget keltsenek a politikai mozgalom iránt ;

tekintettel továbbá, hogy a mostani állapotok a jelenlegi gazdasági és politikai helyzet és a pártmozgalom állása mellett, a szakegyesületek egy erős és cselekvőképes szervezet alapját képezik :

kötelességévé teszi a pártgyűlés minden elvtársnak, hacsak különös kényszerítő okok nem akadályozzák, hogy a szakmájában fennálló szervezet tagja legyen.«

Rendkívül fontos ez a határozat, hiszen evvel a párt vezetőszeretét akarták biztosítani a szakszervezeti mozgalomban. A kongresszus a pártvezetőség feladatává tette, hogy érvényesítse befolyását a szakszervezetekben, hogy azok ellenállási pénztárt alakítsanak, »melyek bár az egyetl keretén kívül állnak, de ezekkel szoros összeköttetésben vannak«. ⁴⁹

Az ellenállási pénztár szervezésében elért eredmények ellenére 1894-ben nem voltak nagy sztrájkok. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a vasmunkás-kongresszus határozatainak megvalósítása nem ment máról holnapra. Több kisebb sztrájkról van tudomásunk. A fegyvergyári munkások szeptemberben három napra beszüntették a munkát. ⁵⁰ Az egyik adat abból a szempontból tarthat számot érdeklődésre, hogy a kongresszusi határozat megvalósítására mutat. December 13-án a vas- és fémmunkások előkészítő bizottsága értekezletre hívta meg a Tarnóczi-gyár munkásait. Az említett gyárban állandó bérlévonások voltak 1894 végén. (»Kossuth Ferenc új igazgató javára« írta a vasmunkás lap.) A fentebb említett bizottság vörös papírra nyomtatott felhívással fordult a gyár munkásaihoz. A gyárigazgató tudomást szerzett a dologról, és a rendőrség segítségét kérte, amely meg is akadályozta a tervezett értekezlet megtartását. ⁵¹ A bizottság tehát igyekezett kapcsolatot teremteni a gyárak munkásaival, támogatta harcukat.

A párton belüli harcok ebben az időszakban is jelentős mértékben befolyásolták a szakszervezeti mozgalom fejlődését. Egyelőre a Silberberg irányította csoport szerezte meg a vezetést, aki Engelmann irányvonalát folytatta. Az ő befolyásának kell tulajdonítani Kiss, Kürschner és Csillag kizárását a szociáldemokrata pártból. A kizárást decemberben közölte a Népszava. Még november végén jelent meg ugyancsak a Népszavában, egy kommentár nélküli közlemény, amely szerint Teszársz Károly kilépett az Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkantpénztár választmányából, »mert nem nézhette, hogy a választmány a munkásmozgalom aláadására törekedett.« ⁵² Teszársz vasöntő volt, pártvezetőségi tag, aki a 90-es évek közepétől a vasöntő szakszervezet elnöke volt.

A párton belüli harc 1894-ben erősödött. Az év második feléből származó adatok bizonyos zavarokra mutatnak, legalábbis egyes szer-

vezetekben. Többek között a vasasok egyik legerősebb szakszervezetében, a »Vas és Fémmunkások szakegyletében«, amelynek fontos szerepe lehetett volna, hiszen a vasas-kongresszus felvetette mint lehetőséget, az egyesület országos méretű megszervezését. (Ez lett volna az egyik módja az országos szervezet létrehozásának.) A szeptember 16-án tartott közgyűlésen kizárták az egyesületi tagok közül Hamm, Oprendek és Perner munkásokat.⁵³ Nemsokára hosszú cikk jelent meg a Népszavában »Stern A = Hamm Richard rendőrkém« címmel.⁵⁴ A cikk leleplezte a magát Sternnek nevező egyesületi vezetőt, aki már külföldön is jó szolgálátokat tett a rendőrségnek. Bizonyításul a Népszava idézte a Vorwärts című lap 1892. november 13-i számát, amely Hamm külföldön elkövetett manipulációit ismerteti. A Népszava veszedelmes anarchistának mondja az illetőt, akit nemzetközi tapasztalatai miatt itthon szívesen fogadtak, sőt nemsokára tisztséget is kapott az említett szakszervezetben. Azonban Hamm kifogásolta a választójogért folytatott harc előtérbe állítását. Híveinek száma egyre nőtt. Persze, ő az anarchisták merényleteit dicsőítette, azért is gyakorolta a fenti bírálatot! De talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy tevékenységének kritikai oldala tette őt népszerűvé a vasmunkások körében.

A vasöntők szakszervezetének szeptember 30-án tartott taggyűlése szintén figyelmet érdemel. Teszársz elnök tartott beszámolót, majd a tagság kérdései, indítványai következtek volna. Még mielőtt bárki is felszólalt volna, Teszársz javasolta, hogy a jelenlevők ajánlják a szaklap kötelező bevezetését.

»E pontnál, amit sajnálattal kell konstatálnunk, oly nyugtalanság támadt, hogy a további tárgyalás teljesen lehetetlenné vált, s így e pontot, a szaklap kötelező bevezetését el kellett napolni. A tagok megígérték, hogy ez ügy felett majd más alkalommal fognak tanácskozni.«⁵⁵

A Vas- és Fémmunkások Szaklapja szűkszavú közleményéből nem derül ki, hogy tulajdonképpen mit is kifogásoltak a résztvevők. Nem valószínű, hogy a sztrájkokat támogató ellenállási alap ellen emeltek volna kifogást. Sokkal valószínűbb, hogy a szakszervezet tagjai nem hittek az egylet vezetőségének. Nem hittek abban, hogy az ellenállási alapra befolyt pénzt valóban a sztrájkoló munkások megsegítésére használják fel. (A szaklap egyik novemberi száma kénytelen volt elismerni, hogy a régebbi, Polesz nevezetű elnök nem éppen tiszta kézzel intézte a pénzügyeket.) Teszársz elnök az említett közgyűlés idején még tagja volt az Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkantpénztár választmányának, amely pedig nem nagyon harcolt az ellenállási pénztárért. Nem lehetetlen, hogy összefüggés van a vasöntők szakszervezetében tapasztalt jelenségek és Teszársznak a betegpénztári választmányból történt kilépése között, amelyről már történt említés. Bizonyára belátta, hogy befolyásának elvesztésével jár, ha továbbra is bent marad a választmányban.

A fennálló szervezetek anyagi nehézségekkel is küzdöttek. Erre vall az a tény, hogy a bádgos szakszervezet augusztus 20-i közgyűlése hosszú vita után elfogadta a választmány ama indítványát, hogy az

addigi 4 forint munkanélküli segélyt szállítsák le 3 forintra.⁵⁶ Más egy-letek 2, illetőleg 6 hétre felfüggesztették az egyleti beiratási díjat, hogy ezáltal is elősegítsék a taglétszám növekedését.⁵⁷

Az 1895-ös év nyomort, nélkülözést hozott a munkásoknak, illetve amúgy is nehéz helyzetük további rosszabbodását. A munkanélküliség növekedett. Az év első napjaiban, január 4-én és 5-én zajlott le a munkanélküliek nagy tüntetése, amelyben vasmunkások is részt vettek.⁵⁸ Február 10-én nagy vasmunkás-gyűlés volt, amely a vasasok helyzetével foglalkozott.⁵⁹ Vanczák, a szociáldemokrata párt egyik vezetője beszámolt a tömeges elbocsátásokról. Az átlag 1600-as munkáslétszámmal dolgozó Fegyver és Gépgyár mindössze 150 munkást foglalkoztatott 1894—95 telén. A Ganz gyár 1600 munkást dobott az utcára a tél közeledtével. A gyűlésen elhatározták, hogy egyöntetűen csatlakoznak a vasmunkások ellenállási pénztárához.

Ebben az évben a sztrájkok száma is nagyobb volt, mint 1894-ben. A követelések a durva munkavezetők, besúgók elbocsátására, valamint a munkaidő csökkentésére irányultak. A Magirius-féle reszelővágó műhely munkásai követelték, hogy a munkaidőt napi 10 órában állapítsák meg. Az alig egy éves Első Magyar Varrógépgyár, amely 200 munkást foglalkoztatott, napi 60 krajcárt fizetett munkásnőinek. A sztrájk kitörésére a jogtalan bérlevonások szolgáltattak okot. A szervezetlen munkások felvették a munkát, így a sztrájk sikertelen volt.⁶⁰ Májusban a bádgosok léptek sztrájkba, mert nem fogadták el a 9 órás munkanapra, a túlóráztatás megszüntetésére vonatkozó követeléseiket. Május 31-én ért véget a sztrájk, miután sok munkaadó elfogadta a követeléseket. Főleg béremelést kaptak a bádgosok, a munkaidő leszállítását csak helyenként tudták kivívni.⁶¹

Ebben az évben is nagy nyomást gyakorolt a rendőrség a munkásokra, hogy megakadályozza az immár hagyományossá vált május 1-i ünnepség megtartását. Az 1895-ös év már a hirhedt Bánffy-korszak kezdete, amely erőszakosságával szomorú hírnévre tett szert. A Népszava tudósítása szerint a terror ellenére is mintegy 40 ezer munkás ünnepelt május 1-én. A rendőrség 1890 óta kimutatásokat készített azokról a gyárakról, amelyekben nem dolgoztak a nemzetközi munkásünnepen. A IX—X. kerületi felügyelőség által készített statisztika szerint 1895 május 1-én ebben a két munkáskörletben a vas- és gépgyárak kb. 23 000 vasmunkása közül 8842, azaz a vasmunkások 40%-a nem dolgozott. A közel 9 ezer munkásból 6 és $\frac{1}{2}$ ezer a Ganzban és a MÁV Gépgyárban dolgozott.⁶² Más kerületekben is sok munkás ünnepelte meg május 1-ét. A Danubius hajógyár munkásai, akik között sok volt a vasas, a rákos-palotai erdőbe akartak kivonulni, hogy ott töltsék el az ünnepet. A rendőrök el akarták venni zászlójukat, amiből komoly összeütközés keletkezett. A rendőrök kardlappal ütötték a munkásokat, néhány munkást bíróság elé állítottak.⁶³

Ebben az évben komoly eredményt ért el a munkásmozgalom: május 1-től naponta jelent meg a Népszava. Még korábban, február

23-án megnagyobbított alakban, új címmel jelentették meg a vasas szaklapot Magyarországi Vas- és Fémmunkások Szaklapja címmel. Emlékezzünk vissza a vasas-kongresszuson létrehozott végrehajtóbizottság szabályzatára, amely szerint a szaklap címe megváltozik, ha sikerül létrehozni az országos vasmunkás szervezetet. Ez utóbbi ugyan még nem létezett, de a lap címét megváltoztatták.

Az 1895-ös esztendő második felében ment végbe az SzDP-on belül a szakadás Silberberg és a betegpénztáriak között. Ez utóbbiak nyáron új lapot jelentettek meg: A Népakaratot, amelyet a Silberberg által szerkesztett Népszava ellensúlyozására akartak felhasználni.⁶⁴ Ez semmi esetre sem használt a mozgalom fejlődésének. Ha a korabeli munkáslapokat átnézzük, azt látjuk, hogy 1895 második felében és a rá következő évben szemellátható hanyatlás következett be a szakszervezeti mozgalomban. Felmerül a kérdés: mi a magyarázata annak, hogy a vasmunkások szakszervezeti mozgalma megrekedt? Miért nem sikerült az országos vasas szakszervezet létrehozása? A Bánffy-korszak durva elnyomása csak az egyik ok. A szociáldemokrata párt vezetői, köztük a vasmunkás szakszervezetek irányítói, megijedtek a munkások forradalmi fellépésétől, akik egyöntetűen sikraszálltak az ellenállási pénztár megteremtéséért. Éppen a tömeges sztrájkok rémítették meg őket. Nem szabad persze azt hinni, hogy 1894 előtt ezek a vezetők nem idegenkedtek a sztrájk gondolatától. A már sokat idézett Jászai egyik írásában összehasonlítja a magyar szakszervezeteket a külföldiekkel és megállapítja, hogy az előbbiek minden téren radikálisabbak. Ugyanakkor felmenti a szakszervezeteket a vád alól, amellyel az uralkodó körök illeték azokat.

»A gyakori sztrájkmozgalmakat a szakszervezetek munkájának tulajdonítják. Pedig ez igazságtalan vád... Hogy nálunk gyakoriak a sztrájkok, az csak a nyomorúságos munkaviszonyoknak tulajdonítható.«⁶⁵

A vasas szakszervezetek vezetősége lényegében már a 90-es évek elején sem állott következetesen osztályharcos alapon. Kivételt képeztek a bádgosok, vasesztergályosok és a reszelővágók, akik a szociáldemokrata párton belüli frakcióharcokban Engelmann mellé álltak. Azonban 1895 előtt a többi vasas szakszervezet működésére sem jellemző egyértelműen a reformista vezetés. Ennek az a magyarázata, hogy az 1890–95-ös években, a munkásmozgalom általános fellendülése idején a reformista tendenciák nem válhattak uralkodóvá sem a szociáldemokrata párt, sem a szakszervezetek tevékenységében. Ebben az időszakban a munkások kemény harcokat vívtak az uralkodó osztályokkal, hogy létrehozassák saját osztályszerkezeteiket. A vasmunkások a szakszervezeteik alapításáért, erősítéséért folytatott küzdelmeikben magasfokú öntudatról és harckészségről tettek tanúságot; szép példái ennek a »munkásvédő« törvények elleni harc, valamint a vasas szaklap létrehozását célzó kezdeményezések. Hasonlóképpen akadályozta a vasas szakszervezetek reformista vezetőinek tevékenységét az a körülmény is, hogy a vasasok előtt nem

maradt titokban Engelmann, majd az ő irányvonalát folytató Silberberg harca, amelyet az Általános Munkás Betegsegélyző és Rokkantspénztár vezetői ellen folytattak.

Silberberg 1894-ben előadásokat tartott a vasmunkásoknak. Amikor kizárták a pártból a betegpénztári vezetőket, a Népszava külön is felhívta erre a szakszervezetek figyelmét. Mindez nem tette lehetővé, hogy nyíltan fellépjenek a harcos forradalmi tendenciákkal szemben. Amikor aztán erősödött az uralkodó osztályok nyomása, veszélybe került a munkásmozgalmi vezetők állása is. Silberbergék távozása oda vezetett, hogy a vasas szakszervezetekben is megerősödött a reformisták helyzete. Különben az SzDP egész politikájában bekövetkezett az a fordulat, ami a szakszervezeti mozgalomban megfigyelhető. A későbbi években találkoztunk egészen nyílt opportunisták megnyilatkozásokkal is. A fellendülés idején a vasmunkások lapja szinte minden számban közölt valami nagy jelentőségű felhívást. Ismertette az ellenállási pénztár megteremtéséért indított mozgalom eredményeit. Gyári gyűlésekről, konferenciákról olvashattunk, bizalmiak választásáról. Mindennek nyoma sincs a 96—97-es évek sajtójában.

A rendőri üldözés már 1895-ben megkezdődött, bár csak a későbbi években érte el azt a fokot, amely élethalálharcra kényszerítette a munkásságot addigi vívmányainak megtartásáért, szervezeteinek megőrzéséért. A Vas- és Fémmunkások Lapja 1895. évi 1., 2., 3. számát elkobozták óvadék nélküli politizálás miatt. A 7. számot hasonló indokkal kobozták el.⁶⁶ Az Új Népszava 1896 januárjában arról adott hírt, hogy a bádgosok közül nyolc szakszervezeti tagot rendőri felügyelet alá helyeztek.⁶⁷ Teszársz Károlyt sajtóvétségért a budapesti királyi törvényszék háromhavi fogházra és 50 Ft pénzbüntetésre ítélte 1895 végén; a kir. ítélő tábla 1896. január 29-én jóváhagyta az ítéletet. Itt említjük meg, hogy a vasmunkások szaklapja 1895 közepén megszűnt, és csak 1897 őszén sikerült újra megjelentetni.

Az egyesülési és szólásszabadság védelme mellett a munkások kemény harcot folytattak anyagi helyzetük megjavításáért, visszaverték az ellene irányuló támadásokat. A Danubius hajógyár kazánkovácsai 1896 márciusában beszüntették a munkát. Tíz órai munkaidőt követeltek, továbbá 50%-os béremelést a túlórák fizetésénél. A gyárakban uralkodó viszonyokra vet fényt egy adat, miszerint a Danubius gyárban reggel 6-tól este 8-ig, sőt éjjel is folyt a munka. A kimerült munkások közül reggelente többen elkéstek. Ezeket aztán egyszerűen nem engedték be a gyárkapun. A sztrájk eredménytelen volt, de a kudarc nem törte le a munkásokat. Ezt bizonyítja az a tény, hogy júliusban ismét tiltakoztak a túlóráztatás ellen.⁶⁸ A következő években sem szünetelt a harc. A Kőbányai úti Ganzban — a 90-es években a gyár munkásai nem egyszer szüntették itt be a munkát — az igazgatóság a napibért meg akarta szüntetni és az akkord-rendszer bevezetésére tett kísérletet. A hír vétele után a munkások, kb 400-an gyűlést tartottak, amelyen habozás nélkül kimondták az azonnali sztrájkot. Az igazgatóság meg-

hátrált és visszaállította a napibéreket.⁶⁹ A Váci úti gyárak vasmunkásai 1897. augusztus 23-án közös gyűlésen vettek részt. A gyűlés a munkabérekkel, a munkások gazdasági helyzetével foglalkozott, valamint a szaklap kérdésével.⁷⁰

Új szakszervezetek ezekben az években (1896—97—98) nemigen alakultak. Mindössze a kazánkovácsok és hidász munkások szakegyletének megalakulásáról van tudomásunk 1897 nyarán,⁷¹ de nem bizonyult életképesnek, mert a következő évben, a rendőrségi évkönyv szerint, gyakorlatilag már nem működött. Az egyesületek anyagi nehézségeire vall a munkanélküli segélyek összegének leszállítása. Eredménynek kell viszont elkönyvelni egyes peremvárosok vasmunkásainak csatlakozását a fővárosi szervezetekhez.⁷²

Az 1897-es évben sikerült újra megjelentetni a vasmunkások szaklapját. Az újság nem ismerteti a két év előtti megszűnés körülményeit. Izrael Jakabot jelentették be kiadónak, Rádyt pedig felelős szerkesztőnek. A polgármesteri végzés ez ellen nem is tett kifogást, de annál inkább a bejelentett laptulajdonos ellen.

»... a bejelentésnek azt a részét azonban, hogy megindíttatni szándékolt lapon kiadó tulajdonos gyanánt a »vas és fémmunkások 6-os bizottsága« lesz megjelölve — nem veszem tudomásul, s ezen valamint minden más ál és valótlan jelzés használatától a bejelentőket ezennel szigorúan eltiltom.«⁷³

Ebből a végzésből tudjuk, hogy egy hatos bizottságot választottak, de ennek működéséről nincs adatunk. A lap Vas- és Fémmunkások Szaklapja címen jelent meg, mint a magyarországi vas- és fémmunkások közlönye. Így kívánták kifejezésre juttatni, hogy az egész ország vasmunkásaihoz szól a lap.

Az 1896—97—98-as években számtalan cikk jelent meg a Népszava, Népszabadság, vasas szaklap hasábjain, amelyek mind a szakszervezeti mozgalom hanyatlását vizsgálták, és keresték az utat a mozgalom fellendítésére. Azonban a sztrájkmozgalom vizsgálata azt mutatja, hogy a vasmunkások harci kedve ezekben az években sem csökkent. Olvassuk csak el a Vas- és Fémmunkások Szaklapja 1897. szeptember 16-i számában a vas- és fémmunkásokhoz intézett felhívást! Miután vázolja a vasasok nehéz helyzetét, így folytatja:

»Mivel a vas és fémmunkások helyzete oly elviselhetetlenné vált, szinte félni kell attól, hogy a kevésbé felvilágosult társaink tervnélküli mozgalmat fejleszthetnek ki, szükséges tehát, hogy a vas- és fémmunkások helyzetükkel tisztába legyenek; ebből a célból egy egész sorozatát nyitjuk meg a felolvasásoknak: A vas és fémmunkások helyzete címmel, és ezáltal meg gondolatlan tettektől visszatartjuk szaktársainkat.«

Ilyen világos és félreérthetetlenül opportunistá megnyilatkozással a megelőző években nem találkoztunk. Nagyon megijedhettek a vezetők, hogy alig pár nappal a lap újbóli megindítása után ilyen felhívással fordultak a vasmunkások tömegeihez! Megkockáztathatjuk a feltevést, hogy a lap másodszori megindítása épp azért volt sürgős a vasasok

„opportunistá vezetőinek, hogy annak segítségével befolyásolják a munkásokat, hogy ne kövessenek el »meggondolatlan tetteket«.

Eddigi tárgyalásunk során nem foglalkoztunk a Szakszervezeti Tanács működésével, amelyet 1898-ban újjászerveztek, hogy alkalmas legyen a szakszervezeti mozgalom irányítására, összefogására. Már 1892-ben létrehozták, de fennállásának első időszakában (lényegileg 1897-ig) nem volt képes komoly tevékenység kifejtésére. Csak az 1897-es évben következett be bizonyos fellendülés a működésében. A Vas- és Fémmunkások Szaklapja 1897. november 4-i számában arról számolt be, hogy összehívták a szakszervezetek választmányait és egy ötös bizottságot választottak a program kidolgozására. A kidolgozott program szerint a Szakszervezeti Tanács elsőrendű feladata a szervezetlen szakmák kézbevétele, megszervezése. Ellenállási alap megteremtését tűzték ki célul, továbbá a rokonszakmák közötti szövetségek létrehozását. A további pontok a szaksajtó rendezésére és egy szakszervezeti kongresszus összehívására vonatkoznak.

Pár hétre rá, 1898. január 2-án ismét összehívták a szakszervezetek választmányait. Az értekezlet végrehajtó bizottságot választott, amelybe Teszársz is bekerült mint a vasasok képviselője.⁷⁴ A rendőrségi évkönyv szerint az értekezlet határozatait, amelyen különben 28 szakma 200 küldöttje vett részt, nem sikerült végrehajtani az 1898-as évben.⁷⁵ Csakugyan nem lehet beszélni azonnali változásról, azonban a januári értekezleten résztvevő küldöttek nagy száma, valamint más tények is arra utalnak, hogy a Szakszervezeti Tanács komoly erőfeszítéseket tett, hogy a szakszervezeti mozgalom tényleges vezetőjévé váljon. A Vas- és Fémmunkások Szaklapja kiadói jogát 1897 végén Teszárszra ruházta át Izrael Jakab, így a lap 1898. január 1-től már az ő kiadásában jelent meg.⁷⁶

Az időpontok is nagyon egybevágnak: Teszársz, aki tagja volt az ötös bizottságnak, éppen a tanács újjászervezése idején vette át a vasasok lapját. Ez gyakorlatilag annyit jelentett, hogy a szaklap közvetlenül a szakszervezeti tanács kezébe került. Jellemző, hogy éppen a vasmunkás lapban jelent meg az a cikk, amely a Szociáldemokrata Párt vezetőinek egyik legopportunistább megnyilatkozásának tekintendő. A lap 1898. augusztus 28-i száma cikket közölt Lassalle halálának évfordulója alkalmából. A cikk Marx örökségének, életművének megtagadását jelenti. Lassalle-t dicsőíti, aki megtanította a munkásokat »simulni«, a mai (értsd: kapitalista) társadalom törvényeihez.

Az 1899-es év elején megbukott a Bánffy-kormány. Bukása után, május 21—22-én ülésezett a szakszervezetek első országos kongresszusa. A kongresszust a Szakszervezeti Tanács készítette elő. A végrehajtó bizottság jelentése szerint a fennálló 126 szervezet 23 603 tagot számlált. Jászai szerint ezt a számot egy hevenyészett kimutatás alapján állapították meg. Később, 1901-ben aztán új összeírást tartottak, amely szerint a magyar szakszervezeteknek összesen 8 666 tagja volt. Ez viszont kevés, mivel sok szervezet nem szolgáltatta be a kiküldött kérdőíveket.⁷⁷

Mindent egybevetve, 1899-ben 10 ezren felül lehetett a szervezett munkások száma.

A kongresszus tárgyalásai tükrözték a vezetők között elterjedt ama felismerést, hogy a szakszervezeti mozgalom nem felelt meg a követelményeknek. Munkáját a kivezető utak keresése jellemezte. A küldöttek egyöntetűen megállapították, hogy a munkások nem győződhetek meg arról, hogy a szakszervezetek valóban az ő érdekeiket képviselik. Ezért a kongresszus igen nagy súlyt helyezett a munkanélküli és utas-segélyre, valamint a munkaközvetítésre, mint olyan eszközökre, melyeknek segítségével a szakszervezetek a maguk számára nyerhetik meg a munkástömegeket. Az elfogadott határozatok egyike szükségesnek mondta ki országos szakszervezetek alakítását. A második pont tárgyalásánál (»A szakegyleti mozgalom alapja«) Krammer Balázs vasmunkás indítványt terjesztett elő a »Vas- és Fémmunkások Szakegylete« nevében. Indítványozta, hogy a kongresszus mondja ki országos ipari csoportok és szövetségek létesítését. A szövetségi alapszabályok kidolgozásával bízzák meg a vas- és fémmunkásokat — javasolta Krammer — akik a legerősebb munkáscsoportot képezik a magyarországi munkásmozgalomban.

Krammer indítványát a kongresszus nem fogadta el. A küldöttek, okulva a korábbi ilyen irányú kísérletek kudarcából, elsősorban a szervezetek belső életének, gazdasági életének megerősítését tartották a fő feladatnak. Ugyanakkor a kongresszus nyíltan elutasította a tanulatlan munkások szervezését.

Az első szakszervezeti kongresszus egy korszak lezárását jelenti. Akkor ült össze, amikor már Garami és Weltner voltak a szociáldemokrata párt vezetői, akik a II. Internacionálé opportunizmusát egyetítették a betegpénztáriak megalkuvó gyakorlatával. A vasas szakszervezetek, csakúgy mint a többiek, végleg a párt opportunistá vezetőinek befolyása alá kerültek, akik a szaklap hasábjain keresztül is hatottak a munkástömegekre. A vasasok a századforduló után is sokszor tanújelét adták harckészségüknek, azonban ez nem változtat azon a tényen, hogy az opportunizmus végleg úrrá lett a szakszervezetek vezetésében.

A századfordulót követő években hatalmas méretű gazdasági válság bontakozott ki. A vasasok százai, sőt ezrei kerültek az utcára a tömeges elbocsátások következtében. Az 1901—1905-ös években erős sztrájkmozgalmak keletkeztek, amelyek a vasasok erősödő összetartásáról tettek tanúságot. Nem véletlen, hogy éppen a jelzett időszakban — 1903-ban — sikerült létrehozni az országos vasas szakszervezetet Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége néven. A következő évben tovább folytatódtak a sztrájkharok, majd 1905-ben kirobbant a vasasok általános sztrájkja, amely mind méreteiben, mind szervezettségében felülmúlta az addigi sztrájkmozgalmakat. Azonban ezek a kérdések már a forradalmi helyzet érlelődésével, az 1905-ös oroszországi forradalom hatásával kapcsolatosak, amelyek kívül esnek tárgyalásunk körén.

JEGYZETEK

- ¹ *Jászai Samu*, A magyar szakszervezetek története. Bp. 1925, 18.
- ² Munkásmozgalmi Intézet Archivum (a továbbiakban: MMI Arch.)
- III. 4. 15931—1872.
- ³ MMI Arch. III. 8. 40 922—1883 ; az egyletek alapításának rendes útja az volt, hogy a kidolgozott alapszabálytervezetet elküldték a fővárosi tanácsnak. A polgármester véleményezte azt, majd továbbította a belügyminiszternek, aki — miután kikérte az ipar és kereskedelemügyi miniszter véleményét — visszaküldte a tervezetet, jóváhagyva vagy elutasítva a fővárosi tanácsnak. Legtöbbször módosításra kényszerítette a tervezet készítőit, ha a kormánysszervek veszélyes törekvéseket véltek felfedezni az alapszabályok paragrafusáiban. A hosszadalmas ügykezelés miatt sokszor évekig késett egy-egy alapszabály jóváhagyása, ami persze szándékos volt.
- ⁴ MMI Arch. III. 4. 40 544—1875.
- ⁵ MMI Arch. III. 4. 21 921—1872.
- ⁶ MMI Arch. III. 4. 45 901—1873.
- ⁷ MMI Arch. III. 4. 37 588—1873.
- ⁸ MMI Arch. III. 4. 40 544—1875.
- ⁹ MMI Arch. III. 4. 41 004—1873.
- ¹⁰ MMI Arch. III. 4. 5 297—1874.
- ¹¹ *Jászai Samu*, A szakegyesületi mozgalom Magyarországon. Bp. 1904, 5—6.
- ¹² Magyar Munkás Naptár. Bp. 1880, 58—59.
- ¹³ A sztrájk leírására vonatkozóan l. : MMI Arch. 39. 46 573—1880. Fk. és a Népszava 1884. augusztusi számai.
- ¹⁴ *Jászai Samu*, A magyar szakszervezetek története. Bp. 1925, 39.
- ¹⁵ Uo. 42.
- ¹⁶ MMI Arch. III. 4. 19611—1881.
- ¹⁷ Magyar Munkás Naptár. Bp. 1889, 25.
- ¹⁸ Népszava 1890. márc. 30.
- ¹⁹ Uo. 1890. jún. 22.
- ²⁰ Vö. MMTVD II. köt. és *Jászai Samu*, A magyar szakszervezetek története. Bp. 1925.
- ²¹ Magyar Munkás Naptár. Bp. 1892.
- ²² A budapesti rendőrség működése az 1894. évben Bp. 1895, 122.
- ²³ Uo. 124.
- ²⁴ A II. Internacionálé zürichi kongresszusáról van szó, amelyen a Szociáldemokrata Párt hivatalos küldöttei mellett az ellenzék is képviseltette magát.
- ²⁵ Népszava 1893. febr. 3.
- ²⁶ Képviselőházi Napló VIII. köt. Bp. 1893, 397—400.
- ²⁷ A sztrájk leírására vonatkozólag l. : Népszava, 1893. febr. 3, 10, 17-i számai.
- ²⁸ A magy. kir. iparfelügyelő tevékenysége, 1899. és 1900. években. Bp. 1901. 23.
- ²⁹ Az itt közölt táblázatot a Magyar Statisztikai Közlemények 25. kötetének alapján állítottuk össze.
- ³⁰ Népszava 1891. febr. 6.
- ³¹ MMI Arch. VII. 8. 9951—1893.
- ³² L. pl. a bádógos ipartestület, valamint a kovácssegédek betegsegélyző pénztárának alapszabályait. MMI Arch. VII. 8. 33 002—1893 és MMI Arch. VII. 8. 58 851—1893.
- ³³ A betegsegélyző pénztárak alakulására, megoszlására vonatkozólag l. : Magyar Statisztikai Közlemények 25. köt.
- ³⁴ MMI Arch. VII. 8. 36 487—1896.
- ³⁵ Népszava 1893. febr. 24.
- ³⁶ Uo. 1893. márc. 2.

- ³⁷ MMI Arch. VII. 8. 12 762—1893.
³⁸ MMI Arch. VII. 8. 12 263—1893.
³⁹ Népszava 1893. júl. 7.
⁴⁰ »Föl a szervezkedésre.« Fémmunkás, 1893. szept. 15.
⁴¹ Rády beszámolóját a Fémmunkás 1893. szept. 22-i száma ismerteti.
Vö. az ellenzéknek a zürichi kongresszus elé terjesztett jelentésével. (A Munkás 1893. aug. 12.)
⁴² Fémmunkás 1893. aug. 18.
⁴³ »A mi zászlónk.« Vas- és fémmunkások szaklapja, 1894. jan. 27.
⁴⁴ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1894. febr. 24.
⁴⁵ Jászai Samu, A szakszervezeti mozgalmak fejlődése és irányzatai. Bp. 1911. 30.
⁴⁶ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1894. febr. 24.
⁴⁷ Vö. A m. kir. rendőrség működése az 1894. évben. Bp. 1895, és Vas- és Fémmunkások Szaklapja 1894. máj. 12, jún. 9, júl. 14. és aug. 11-i számai.
⁴⁸ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1894. szept. 8.
⁴⁹ Népszava 1894. jún. 1.
⁵⁰ A m. kir. rendőrség működése az 1894. évben. Bp. 1895, 143.
⁵¹ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1894. dec. 22.
⁵² Népszava 1894. nov. 30.
⁵³ Vas- és Fémmunkások Szaklapja 1894. szept. 22.
⁵⁴ Népszava 1894. szept. 28.
⁵⁵ Vas- és Fémmunkások Szaklapja 1894. okt. 13.
⁵⁶ Uo. 1894. szept. 8.
⁵⁷ Uo. 1894. okt. 27.
⁵⁸ A m. kir. rendőrség működése az 1895. évben 82—83, 640. Bp. 1896.
⁵⁹ Magyarországi Vas- és Fémmunkások Lapja, 1895. febr. 23.
⁶⁰ Uo. 1895. ápr. 13. és ápr. 27.
⁶¹ A m. kir. rendőrség működése az 1895. évben Bp. 1895, 81.
⁶² MMI Arch. Főkapitánysági Iratok. 47. május 1-ről szóló jelentések.
⁶³ MMI Arch. A. XV. 1. (1895) 4.
⁶⁴ Népszava 1895. szept. 28.
⁶⁵ Jászai Samu, A szakszervezeti mozgalmak fejlődése és irányzatai, Bp. 1911, 32.
⁶⁶ Népszava Naptár. Bp. 1896.
⁶⁷ Új Népszava 1896. jan. 31.
⁶⁸ Uo. 1896. márc. 27. és júl. 10.
⁶⁹ Népjólét 1897. aug. 6.
⁷⁰ Vas- és Fémmunkások Szaklapja 1897. szept. 2.
⁷¹ Népszava 1897. júl. 9.
⁷² Vas- és Fémmunkások Szaklapja 1897. okt. 7. és nov. 4-i számai.
⁷³ MMI Arch. VSZ. 1896/1.
⁷⁴ Vas- és Fémmunkások Szaklapja 1898. jan. 6.
⁷⁵ A budapesti rendőrség működése 1898-ban. Bp. 1899. 350.
⁷⁶ MMI Arch. VSZ. 1898/2.
⁷⁷ Jászai Samu, A szakegyesületi mozgalom Magyarországon. Bp. 1904, 16—17.

К ИСТОРИИ ПРОФСОЮЗНОГО ДВИЖЕНИЯ МЕТАЛЛИСТОВ БУДАПЕШТА В КОНЦЕ ПРОШЛОГО ВЕКА (1890—1899 ГГ.)

Начиная с первых шагов по пути к организации, металлисты Венгрии составляли самую боевую, самую сознательную прослойку венгерского промышленного пролетариата. Это объясняется, с одной стороны, высокой степенью эксплуатации, с другой же стороны — их организованностью, вытекающей из своеобразного развития венгерской промышленности, ибо тяжелая промышленность Венгрии, в том числе машиностроительная промышленность, сконцентрировалась в столице. Благодаря этому будапештским металлистам выпала доля ведущей роли в движении металлистов страны. Все значительные начинания 1890-х годов, представляющие собой важные этапы в развитии движения, связаны с их именем. Автор изучает профсоюзное движение металлистов в 1890—1899 гг., но дает и краткий обзор организационных работ предыдущих лет, именно 70-х и 80-х годов.

Организационными формами первых объединений Будапештских металлистов, работавших в различных отраслях промышленности, были общества помощи и самообразования. Общества помощи, создавшиеся главным образом в 70-х и 80-х годах, за известный взнос оказывали поддержку заболевшему рабочему и предоставляли пособие членам семьи умерших. Общества по самообразованию служили для усовершенствования знаний рабочих.

Были сделаны попытки создать более развитые организации для более эффективной защиты рабочего в борьбе с капиталистом. Для этих попыток характерно, что была запланирована поддержка бастующим и безработным, а также защита незащищенных промышленных учеников. Самый значительный почин рассматриваемого периода связан с выдающейся личностью молодого венгерского рабочего движения Кароём Фаркаш, основателем венгерской секции I. Интернационала. В 1874 году Кароём Фаркаш была сделана попытка создать общий союз металлистов, но министерство внутренних дел подорвало этот почин. Подобно этому не увенчались успехом и другие стремления, преследовавшие идентичную цель. В конце концов в 70-х и 80-х годах организационная деятельность металлистов не шла дальше обществ по помощи и самообразованию. Значительная часть масс металлистов были еще неорганизованными. В этих же десятилетиях возникли первые организации металлистов, которые лежали в основе созданных после 1890 года профсоюзов.

В 1890 году наступил большой подъем в рабочем движении Венгрии. Цели, провозглашенные на учредительном съезде II. Интернационала, а позже создание Социал-демократической партии встряхнули рабочих страны. Их руководители поддерживали профсоюзное движение. Снижение зарплат, растущая безработица поощряюще влияли на развитие профсоюзного движения.

Венгерские господствующие классы, напугавшись очевидного размаха рабочего движения, перешли в контрнаступление. С одной стороны, они усилили экономико-политический нажим на рабочий класс — полицейский террор. Вследствие этого не удалось создать общие профсоюзы отдельных отраслей металлургии. С другой стороны, они старались воспрепятствовать дальнейшей организации применением метода социальных реформ. Законы о создании больничных страховых касс на заводах и о воскресенье как выходном дне вступили в силу в 1891 году. Страхование от несчастных случаев и учреждение о государственном контроле над промышленностью были узаконены в 1893 году. Собственники металлургических заводов в Будапеште заключили соглашение о том, что будут принимать рабочих друг друга в заводские больничные страховые кассы.

В начале 1890-х годов произошло несколько забастовок металлистов. Самой важной из стачек этих лет является забастовка 1500 рабочих государственного оружейного завода в 1893 году.

Во время перехода к империализму вследствие сильного роста промышленности значительно повысилось число рабочих в металлургической промышлен-

ности. Ввиду того, что господствующие классы воспрепятствовали созданию общего профсоюза металлистов страны, выход первого журнала венгерских металлистов имел особенно важное значение. Один лишь этот журнал смог осуществить центральное руководство профсоюзным движением. В 1893 году было решено издавать журнал на собрании рабочих одного из старейших предприятий железодобывающей промышленности — завода Ганз. Появление журнала «Феммункаш» («Металлист») было серьезным успехом движения металлистов конца прошлого столетия. Руководители журнала для поддержки стачек приступили в 1894 году к организации так наз. свободных союзов.

Свободный союз, или иными словами касса сопротивления, был призван служить постоянным фондом для забастовок. Собрались подписчики журнала, и 70 процентов дохода было использовано в целях фонда сопротивления. По существу касса сопротивления объединяла членов профсоюзов. Это было эластичной организационной формой, пригодной обвести бдительность властей, приписывавших забастовки работе профсоюзов. Фонд сопротивления действовал формально вне профсоюзов. Состоявшийся в мае 1894 года первый съезд металлистов всей страны мог считаться уже в значительном продвижении вперед. Цель профсоюзов съезд видел в защите экономических интересов рабочих. Было принято решение о создании профсоюза рабочих железодобывающей и металлургической промышленности страны в соответствии с принципами Социал-демократической партии. В то время, однако, осуществить это еще не удалось.

На развитие профсоюзного движения металлистов имела значительное влияние борьба между фракциями в Социал-демократической партии. Эта борьба началась еще в 1892 году. В первый период руководство партий было в руках металлиста австрийского происхождения — Пала Энгельманна. Под его руководством партия поставила себе в общем и целом правильные цели. Немного спустя, однако, возникла оппозиция в лице руководителей Всеобщей бойкотной страховой кассы рабочих. Они были представителями реформистского направления в венгерском рабочем движении. В 1893 году борьба дошла до разрыва, и сторонники Энгельманна перешли в оппозицию. Одна часть металлистов столицы — жестяники, резальщики, токари по железу и по металлу — поддерживала группу Энгельманна. Большинство руководителей Профсоюза металлистов и в начале 1890-х годов не было последовательными сторонниками классовой борьбы, что, однако, сказывалось не совсем ярко во время всеобщего подъема.

Год 1895-й является важным годом в истории рабочего движения Венгрии. Со вступлением в должность правительства Банффи начался пресловутый период правительства Банффи (1895—99), которое применением жестокого полицейского террора хотело задуть рабочее движение и почти полностью ликвидировало и без того узкий либерализм предыдущих десятилетий. Начались конфискации газет и журналов, обыски в квартирах более известных руководителей, аресты и ссылки. В 1895 году неоднократно конфисковались номера журнала металлистов.

Видя необузданный террор господствующих классов, руководители Социал-демократической партии испугались. Подобным образом напугали их боевые выступления рабочих масс. В 1895—97 годах число забастовок не уменьшилось, а возросло. Ведущие функционеры Социал-демократической партии предпринимали все, чтобы воздерживать рабочих от боевых выступлений и помешать дальнейшему усилению движения забастовок. Наступил перелом в политике Социал-демократической партии, который можно наблюдать также в движении металлистов. Дело организации кассы сопротивления застряло. В рабочей печати после 1894 года нет даже следа лихорадочной организационной работы 1893 и 1894 годов. Новых профсоюзов металлистов не образовалось, да и существующие встречались со множеством трудностей, не в последнюю очередь финансового характера. В 1896—1898 годах на страницах специального журнала металлистов, а также и официальной газеты Социал-демократической партии «Непсава» помещалось много статей, подвергавших анализу причины упадка профсоюзного движения.

В целях возобновления профсоюзного движения руководители Социал-демократической партии приступили к подготовке съезда профсоюзов. Съезд был созван советом профсоюзов, который был создан еще в начале 90-х годов, но вплоть до 1898—99 годов не был в состоянии стать во главе профсоюзного движения. (Исследование деятельности совета не входит в рамки настоящей статьи.)

Первый съезд профсоюзов Венгрии собрался в мае 1899 года. Главную причину упадка профсоюзного движения съезд видел в отсутствии заинтересованности рабочих, которые, не получая достаточной материальной поддержки, не рассматривали профсоюз как свою собственную организацию. Съезд уделил большое внимание делу посредничества по подысканию работы и пособию безработным.

Первый съезд профсоюзов отмечает конец этого периода. Он был созван в то время, когда в Социал-демократической партии окончательно взял верх оппортунизм. Также и профсоюзы металлистов подпали под влияние оппортунистов.

В начале XX столетия, в 1903 году, удалось создать профсоюз металлистов всей страны. Два года спустя вспыхнула общая забастовка металлистов, которая как по своим размерам, так и в организационном отношении превзошла все предыдущие стачки. Но эти вопросы связаны уже с влиянием русской революции 1905 года, обсуждение которых выходит за пределы этой статьи.

Az 1904-es országos vasutassztrájk Budapesten

1904. április 19-én este, néhány perccel 8 óra után a budapesti rákosrendezői pályaudvar vasutasai megállították az Érsekújvárról érkező személyvonatot. Röviddel ezután az egész országban megszűnt a vasúti forgalom, s közel egy hétig mozdulatlanul, elhagyottan ácsorogtak a száguldáshoz szokott acélparipák. Elkezdődött az 1904-es magyarországi nagy vasutassztrájk.

Fél évszázad telt el a sztrájk óta. A magyar történetírás azonban mindmáig adós e nagy jelentőségű sztrájkharc történetének hiteles feldolgozásával. A polgári történetírás és a Szociáldemokrata Párt történetírói évtizedeken keresztül elhallgatták, s ha elvétve megemlékeztek is róla, meghamisították a vasutasok dicső harcának történetét. Miklós Imre »A magyar vasutasság oknyomozó történelme« című nyolcszáz oldalas könyvében még a sztrájk megtörténtét is szeretne volna letagadni. »A magyar vasutasság önvédelmi harcát elnevezték sztrájknak, de nem volt az, . . . nem sztrájk volt! . . . Nem volt bérharc, nem volt politikum.«¹

Marxista történetírásunk még nem foglalkozott a vasutassztrájk történetével. Ez a tanulmány természetesen nem lép fel azzal az igényvel, hogy választ adjon a vasutassztrájkkal kapcsolatos valamennyi kérdésre. Feladatának csupán azt tekinti, hogy a sztrájk budapesti eseményein keresztül vázlatos képet nyújtson a harcoló vasutasokról és megmutassa a Szociáldemokrata Párt magatartását a sztrájk idején.

I

Az események megértése szükségessé teszi, hogy bevezetőben legalábbis fő vonásokban érintsük az alábbi kérdéseket: A MÁV dolgozóinak mely rétegei vettek részt a sztrájkban? Milyen volt e dolgozók anyagi, szociális és jogi helyzete? Volt-e kapcsolatuk a sztrájk előtti időben a Szociáldemokrata Párttal? Hogyan alakult a sztrájkot megelőző mozgalom?

*

A magyar vasutasság felszabadulás előtti egy évszázados történetének ebben a legnagyobb és legkiemelkedőbb megmozdulásában a

Az 1904-es országos vasutassztrájk Budapesten

1904. április 19-én este, néhány perccel 8 óra után a budapest-rákosszentimrei pályaudvar vasutasai megállították az Érsekújvárról érkező személyvonatot. Röviddel ezután az egész országban megszűnt a vasúti forgalom, s közel egy hétig mozdulatlanul, elhagyottan ácsorogtak a száguldáshoz szokott acélparipák. Elkezdődött az 1904-es magyar-országai nagy vasutassztrájk.

Fél évszázad telt el a sztrájk óta. A magyar történetírás azonban mindmáig adós e nagy jelentőségű sztrájkharc történetének hiteles feldolgozásával. A polgári történetírás és a Szociáldemokrata Párt történetírói évtizedeken keresztül elhallgatták, s ha elvétve megemlékeztek is róla, meghamisították a vasutasok dicső harcának történetét. Miklós Imre »A magyar vasutasság oknyomozó történelme« című nyolcszáz oldalas könyvében még a sztrájk megtörténtét is szeretne volna letagadni. »A magyar vasutasság önvédelmi harcát elnevezték sztrájknak, de nem volt az, . . . nem sztrájk volt! . . . Nem volt bérharc, nem volt politikum.«¹

Marxista történetírásunk még nem foglalkozott a vasutassztrájk történetével. Ez a tanulmány természetesen nem lép fel azzal az igény-nyel, hogy választ adjon a vasutassztrájkjal kapcsolatos valamennyi kérdésre. Feladatának csupán azt tekinti, hogy a sztrájk budapesti eseményein keresztül vázlatos képet nyújtson a harcoló vasutasokról és megmutassa a Szociáldemokrata Párt magatartását a sztrájk idején.

I

Az események megértése szükségessé teszi, hogy bevezetőben legalábbis fő vonásokban érintsük az alábbi kérdéseket: A MÁV dolgozóinak mely rétegei vettek részt a sztrájkban? Milyen volt e dolgozók anyagi, szociális és jogi helyzete? Volt-e kapcsolatuk a sztrájk előtti időben a Szociáldemokrata Párttal? Hogyan alakult a sztrájkot megelőző mozgalom?

*

A magyar vasutasság felszabadulás előtti egy évszázados történetének ebben a legnagyobb és legkiemelkedőbb megmozdulásában a

végrehajtó vasúti forgalmi szakszolgálat több, mint 40 000 dolgozója vett részt. A vasutassztrájk legharcosabb, legkövetkezetesebb résztvevői a mozdonyvezetők, a mozdonyfűtők, a váltóőrök, a vonatfékezők, a kocsi-rendező és az állomási málházók voltak. Ezek a vasúti összmunkásság közel 40%-át kitevő olyan vasúti szakmunkások, betanított munkások, akik a végrehajtó vasúti forgalmi szolgálat egy-egy munkaterületének ellátásával, többnyire új értéket alkotó fizikai munkával vettek részt a termelés befejező mozzanatában, a szállításban.²

A sztrájkhoz annak megkezdése után csatlakoztak a kisfizetésű vasúti alkalmazottak legnépesebb csoportjai: forgalmisták, állomás- és pályafelügyelők, kalauzok, táviráskok, raktárnokok, kocsimesterek stb. Ezek a végrehajtó vasúti forgalmi szolgálat lebonyolításában igen fontos, többnyire szellemi irányító és adminisztratív munkát végeztek, de nem vezető munkakörben.³

A MÁV hivatalnokainak egyik része — különösen a nem vezető munkakörben dolgozó műszaki értelmiség — ingadozva, de szintén csatlakozott a sztrájkhoz.

A sztrájkhoz a vezető munkakörben levő altiszteknek és hivatalnokoknak csak az a kis csoportja nem csatlakozott, akik származásra és társadalmi állásra nézve az uralkodó osztályokhoz tartoztak. Ezek többsége az üzletvezetőségekben, az igazgatóságban és egyéb igazgatási szervben dolgozott.

*

A sztrájkot megelőző évtizedben, ahogy hazánkban is kibontakozott a monopolkapitalizmus és a kartellek árfelhajtó uralma, úgy romlottak a dolgozók, s köztük a vasutasság életkörülményei. Különösen elviselhetetlenné vált a fővárosban és a nagyobb vasúti csomópontokon dolgozó vasúti szolgálók és altisztek helyzete. A legfontosabb élelmiszerek és a közszükségleti cikkek ára évről évre, hónapról hónapra emelkedett. Drágább lett a kenyér, a hús, a fűszer stb. ára, a vasutasok fizetése viszont változatlan maradt.⁴ Az elvégzendő munka mennyisége, a munkanap hossza, a vasutasok kizsákmányolásának foka a századforduló éveiben a forgalom sűrűsödése következtében állandóan növekedett. Dr. Weinberger Zsigmond MÁV orvos már 1894-ben a Nemzeti Egészségügyi Kongresszuson kimutatta, hogy a forgalom biztonságára nézve is veszélyes az, hogy a MÁV-nál a vonatkísérő és a mozdony-személyzet 24 órából általában 16 órát van szolgálatban és 8 órát pihen.⁵ A MÁV tiszta jövedelme a sztrájkot megelőző tíz évben — a gyáripár, a hazai kereskedelem, és a fegyverkezés elősegítése érdekében adott jelentős tarifakedvezmények ellenére — a hivatalos MÁV üzletjelentések szerint is tizenötmillió aranykoronával emelkedett. Ugyanakkor, a vasút vezető embereinek érdekeit szolgáló »Vasút« című újság is kénytelen volt beismerni, hogy: »... a MÁV személyzete olyan rossz anyagi viszonyok között él, amelyre nincs példa a MÁV utóbbi negyedszázados történetében.«⁶ Hogy mit jelent ez a gyakorlatban, arról beszélt

Kiss János váltóőr a szolgák 1901. évi nagygyűlésén. »A mai fizetés mellett — mondotta — a legtöbb vasutas szolga családja éhezni kénytelen és maga az illető szolga is gyakran egy pár hagymával és egy darab kenyérral táskájában kénytelen fáradságos hosszú útjára elindulni...«⁷

A századforduló éveiben teljesen rendezetlen volt a vasutasok szolgálati viszonya és jogi helyzete. Az érvényben levő Szolgálati Rendtartás egyoldalúan csak a vasutasok kötelességéről beszélt, jogairól nem. A sztrájk előtti viszonyokra jellemző, hogy szabadságot csak két koronás okmánybélyeggel ellátott kérvényben lehetett kérni, s ha a szolgálati főnök indokoltak találta a kérést, akkor is a szabadságkérőnek kellett a helyettes költségeit fizetni. Ezért voltak ezrével olyan vasutasok, akiknek 15—20—25 év alatt egyetlen szabadnapjuk sem volt.

Nemcsak a nehéz munka, az embertelenül hosszú munkanap és a gyakori nélkülözés keserítette a vasúti szolgák és kifizetésű altisztek életét, hanem a vasúti hivatalnokok és a teljhatalmú főnökök basáskodása is. Ez utóbbiak úgy bántak a szolgákkal, mintha azok személyes szolgálatukra volnának kirendelve. »Ajándékokat« és a szolgálati munka után a legkülönbözőbb ház körüli munkák elvégzését követelték tőlük.

A vasutasok nagy tömegei teljesen meg voltak fosztva még a legalapvetőbb politikai és szervezkedési jogoktól is. A vasút vezetőinek engedélye nélkül nemcsak politikai pártnak, de még politikai kérdésekkel nem foglalkozó társadalmi egyesületnek sem lehettek tagjai.

A vasúti szolgák és alsó kategóriájú altisztek ilyen körülmények között nem érezhették magukat megelégedettnek és boldognak. A kilencvenes években a mindennapi élet gondjain keresztül jutottak el arra a felismerésre, hogy pusztá fennmaradásuk, élethez való joguk megvédelmének érdekében cselekedniük kell.

*

A szocialista munkásmozgalom fellendülésének olyan állomásai, mint a II. Internacionálé párizsi alakuló kongresszusa (1889), május elsejének első megünneplése (1890), a Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása (1890) hatással voltak a magyarországi vasutas proletariátusra, segítették öntudatra ébredését, s a szocialista munkásmozgalom felé való vonzódását. A vasúti munkások különböző rétegei nem egyszerre értették meg a szocialista munkásmozgalomhoz való csatlakozás szükségességét. Legkorábban a nagy vasúti műhelyek munkásai ébredtek ösztályöntudatra, elsőnek ők bizonyították tettekkel a szociáldemokráciához való vonzódásukat.⁸

A vasúti forgalom szakmunkásainál — mozdonyvezetőknél és a szolgáknál — az öntudatosodás lassabban ment végbe, mint a műhelymunkásoknál. A mozdonyvezetőkre és szolgákra nagyobb hatással voltak a kormány és a vasút vezetőinek szigorú rendeletei, amelyek nemcsak a modern munkásmozgalomhoz való csatlakozást tiltották meg,

hanem általában a politikai életben való részvételt is. Ők merték legkevésbé nyíltan kifejteni gondolataikat és érzéseiket. A forgalmi szakmunkások közül leghatározottabban és legkorábban a mozdonyvezetők és a mozdonyfűtők fejezték ki a szocialista munkásmozgalom iránti rokonszenvüket. Az 1890-es években, ahogy szaporodtak a fővárosban a munkás szakszervezetek, úgy jelentkezett, majd erősödött a budapesti mozdonyvezetők és fűtők körében az önálló szakszervezet alakítására irányuló törekvés. 1892 júliusában megjelent hazánkban az első vasutas munkásszaklap, a Mozdonyvezetők Lapja. Ez a havonként megjelenő újság az első években jelentős szerepet töltött be a magyarországi mozdonyvezetők és fűtők osztályöntudatra ébresztésében, szakszervezetük szervezésében és a proletárnemzetköziség eszméinek terjesztésében.⁹

Az eddig feldolgozott források azt bizonyítják, hogy a kilencvenes évek végén a Budapesten dolgozó mozdonyvezetők és vasúti szolgák élenjáró elemei már megértették a szocialista elvek befogadására.¹⁰ A vasút vezetői, az uralkodó osztályok képviselői rettegtek még a gondolatától is annak, hogy a vasúti munkások e csoportja kapcsolatba kerüljön a szocialista munkásmozgalommal. 1897-ben a közlekedési költségvetés vitája során az egyik országgyűlési képviselő csak azért kérte a kisebb beosztású vasutasok fizetésének rendezését, nehogy a szocializmus közöttük is tért hódítson.¹¹

Annak magyarázata, hogy az 1904-es sztrájk előtt a vasúti munkások egyik csoportja sem csatlakozott szervezeten a modern munkásmozgalomhoz, nem kizárólag a vasúti munkásságban keresendő. Az eddig ismeretes adatok szerint a Szociáldemokrata Párt megalakulásának első éveiben a párt nem rendelkezett elegendő erővel a nagyszámú — a politikai élettől hermetikusan elzárt — vasúti munkásság megszervezéséhez. S néhány évvel később, amikor a vasúti munkások különböző csoportjai egyre határozottabb lépéseket tesznek helyzetük javítására, szövetségük (szakszervezetük) megteremtése érdekében, a párt vezetői már »közömbösek« a vasutasok mozgalma iránt. Ez a »közömbösség« — amely akadályozza a vasúti munkásság öntudatosodását és a szocialista munkásmozgalomhoz való csatlakozását — a Szociáldemokrata Párt általános politikájának a következménye. Annak, hogy a párt a kilencvenes évek végén »visszavonul azokról a legfontosabb harci területekről, amelyeket a nagybirtokos, nagytőkés kormányzat különös elszántsággal védelmezett... Tartózkodik a nagy tömegeket megmozgató, súlyosabb következményekkel járó nagy bérmozgalmaktól...«¹² A Szociáldemokrata Párt többségében opportunistá vezetői a századforduló éveiben nemcsak a vasúti szolgák szervezéséről mondtak le, de elhanyagolták a nagy vasúti műhelyek munkásainak önálló szövetségbe való szervezését is. Ugyanakkor a Népszavában olyan cikkeket jelentettek meg, amelyek szerint a MÁV fehér rabszolgái nem akarnak szervezkedni.

*

Már az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején megkezdődtek azok a bérmozgalmak, amelyek másfél évtizeddel később a nagy vasutas sztrájkba torkollottak. Elsőnek a fővárosi MÁV munkások különböző csoportjai mozdultak meg. 1889-ben a budapesti személy- és teherpályaudvarok váltóőrei adták át a MÁV vezetőinek fizetésjavítás és lakbéremelés iránti kérelmüket. Ugyanebben az évben sztrájkba léptek a budapest-ferencvárosi teherpályaudvar raktármunkásai. A budapesti Északi Főműhely munkásai 1890 áprilisában foglalták memorandumba követeléseiket. A budapest-józsefvárosi mozdonyvezetők fizetésemelésük érdekében 1892-ben kérvényt adtak át a MÁV üzletvezetőség gépészeti osztályvezetőjének. A kilencvenes évek derekán a lakbérpótlék felemelése és a drágasági pótlék kiharcolása érdekében mozgolódní kezdtek a budapesti MÁV alkalmazottak alsó kategóriái is.¹³ Valószínű, hogy a magyarországi munkások kilencvenes évek folyamán egyre gyakoribbá és hevesebbé váló bérmozgalmai és a vasúti alkalmazottak 1893. és 1895. évi nemzetközi kongresszusának határozatai is hozzájárultak a fővárosi vasutasok határozottabb fellépéséhez.

A budapesti vasutasok gazdasági helyzetük javítására irányuló szervezkedése az 1890-es évek második felében kiterjedt vidékre is, országossá vált.

A MÁV forgalmi szakmunkásai és kisfizetésű alkalmazottai egyes szolgálati áganként memorandumba foglalták kéréseiket. E memorandumok közül legszervezettebben a mozdonyvezetők és fűtők 1898-as memorandumja készült. A memorandumokban a fizetés és a lakbérpótlék emelésére, az automatikus előléptetésre vonatkozó pontok mellett megtaláljuk a munkanap megrövidítésére, a szolgálati főnökök önkényeskedésének felszámolására irányuló követeléseiket is. A helyzetük javítását kérő vasutasok emlékiratai egyre több követelést vetettek fel, hangjuk is egyre élesebbé vált.

A szocialista munkásmozgalom hatása a memorandumok közül legvilágosabban a budapesti vasúti műhelymunkások 1890.évi, a mozdonyvezetők és fűtők 1898. évi memorandumának követeléseiben mutatkozott meg. E két memorandum a betegsegélyezés mélyreható reformja, a munkabér és fizetés lényeges felemelése és több részkövetelés mellett tartalmazta a nyolcórás munkanap bevezetésére és az egészségügyi viszonyok megjavítására vonatkozó követeléseket is.

V. I. Lenin azt tanítja, nem szabad egy kalap alá venni a béremelésre, a munkaidő csökkentésére, a visszaélések megszüntetésére stb. vonatkozó részköveteléseket a proletariátus általános követeléseivel. »A nyolcórás munkanap... az egész proletariátus követelése... ez a követelés szolidaritásvállalás a nemzetközi szocialista mozgalommal.«¹⁴ A nyolcórás munkanap követelésének a memorandumba való felvétele arról tanúskodott, hogy ebben az időben a vasúti műhelymunkások mellett az élenjáró mozdonyvezetők és fűtők is megértették és a memorandumban kifejezésre juttatták a nemzetközi szocialista munkásmozgalommal való szolidaritásukat.

Az emlékiratok elintézés nélkül kerültek irattárba. A budapesti szolgák és altisztek kezdték megérteni, hogy csak egységes fellépéssel, szövetségbe tömörülve érhetik el helyzetük javítását. 1901-ben — a vasút vezetőinek engedélyével — országos tanácskozásra gyűltek össze a vasúti szolgák és altisztek. A MÁV szolgák országos nagygyűlésén, amelyet 1901. július 28-án Budapesten a Központi Városháza tanácstermében tartottak meg, »rengeteg ember volt együtt. . .«¹⁵ A kongresszusnak nevezett nagygyűlés elfogadta a szolgák kéréseit tartalmazó memorandumot, végrehajtó bizottságot választott és megbízta azt a »MÁV szolgaszemélyzetének országos egyesülete« alapszabályának kidolgozásával. A memorandum, amelyet szeptember 6-án átadtak a kereskedelmi miniszternek, a fizetés »szerény módon való rendezése« és az »előléptetési időszak kegyes meghatározása« mellett kéri »szolgálati rendtartásuk korszerű módosítását.«¹⁶

A szolgák kongresszusa után ült össze az altisztek minden tekintetben jelentéktelenebb értekezlete. Fizetésük javítása és állásuk nyugdíjjal való rendszeresítése érdekében mozgolódni kezdtek a MÁV kezelők is. 1901-ben a MÁV hivatalnokok is hallatták hangjukat, hogy helyzetükön javítsanak és sérelmeiket orvosolják.

A memorandumokat a kereskedelmi miniszternek és a MÁV elnöknek átadó küldöttségek »biztató ígéreteket« és »baráti kézfogásokat« kaptak, de kérésük teljesítése terén nem történt semmi. Ahogy porosodtak a kereskedelmi minisztériumban és a MÁV igazgatóság irattárában a vasutasok elintézetlen memorandumai, úgy foszlott szét a kérvényezés eredményességébe vetett hit. Hamarosan hitelét veszítette a mozgolódó vasutasok előtt a vezető szerveket védő és a türelmetleneket csillapító Vasút című lap¹⁷ és szerkesztője, Keleti Ö. Lajos, akire a memorandumok elkészítése idején még hallgattak. A vasutasok tekintetüket a politikai pártok felé vetették. Az ellenzéki pártoktól várták mozgalmuk felkarolását. A MÁV Igazgatóság ismételt és nyomatékos figyelmeztetése, ¹⁸ elbocsátással való fenyegetése ellenére is szaporodtak a vasúti munkások minden csoportjának és a legkisebb fizetésű alkalmazottaknak a napilapokhoz küldött és azokban megjelent panaszos levelei.

*

Az 1901-es évvel új szakasz kezdődött a vasutasok mozgalmában, — amelyet egyrészt fizetésük javítása, másrészt szövetségbe tömörülésük engedélyezése érdekében folytattak. A mozgalomnak a megélénkülése, valamint a Magyarország gazdasági és politikai életében végbement nagyarányú változások következtében a vasutasok fizetésrendezésének és szervezkedésének ügye a napi politika kérdésévé vált.

A vasutasok 1904. évi sztrájkját megelőző mozgalom megértéséhez feltétlen szükséges rövid pillantást vetni a XX. század első éveiben hazánkban folyó társadalmi és pártharcokra.

A századfordulóval hazánkban is megkezdődött az imperializmus, a kapitalizmus rothadásának, haldoklásának korszaka. Az imperializmus, s az ennek talaján kirobbant 1900—1903. évi gazdasági válság rendkívüli élességgel hozta felszínre a magyar társadalom évtizedek óta megoldatlan problémáit. »Élesen napirendre kerültek a polgári-demokratikus forradalom megoldatlan vagy felemásan, »felülről« megoldott kérdései.«¹⁹

Az osztályá szerveződött magyarországi proletariátus sorozatos sztrájkharcokban, nagyarányú politikai tüntetésekkel fejezte ki elégedetlenségét helyzete állandó romlása miatt. E harcokban tovább nőtt a munkásosztály szervezettsége és ennek az osztálynak a harca »lesz hovatovább elsőrendű tényezőjévé a magyar társadalom belső harcainak.«²⁰ A parasztság is ezekben az években kísérli meg a 48-as zászlóval visszaélő »nemzeti« pártoktól való elszakadást, az országos kérdések eldöntésében való önálló részvételt. A századforduló első éveiben a polgári reformtörekvések és pártszervezkedések színtere az ország. A liberális burzsoázia — az ipari és kereskedelmi középburzsoázia, a kispolgárság legfelsőbb rétegei, a polgári értelmiség — először kísérli meg, hogy elváljon a feudális nagybirtokos osztálytól és önálló politikát folytasson. Magyarország — Révai elvtárs szavai-val — »demokratikus népforgalommal« volt terhes. »Nagy tömegmozgalmak rázkódtatják meg a feudális Magyarországot, az osztrák-magyar dualizmus épületét : érezni a levegőben, hogy a magyar nép nem tud és nem akar tovább úgy élni, mint eddig élt.«²¹

A magyarországi vasutasok mozgalmára a XX. század első éveiben nemcsak a munkások és parasztok nagy tömegmozgalmai, a szocializmus eszméinek terjedése van hatással, hanem a liberális burzsoázia reformtörekvései és pártszervezkedése is.

A vasutasok fizetésrendezésének, szervezkedésük engedélyezésének ügye nemcsak és nem is elsősorban azért vált országos üggyé, a napi politika kérdésévé, mert a sokszor becsapott vasutasok panaszos levelekkel tömegesen keresték fel az ellenzéki napilapokat, hanem elsősorban azért, mert a szervezkedő liberális burzsoázia képviselői is igyekeztek hálójukat kivetni a vasutasokra.

Hogy a vasutasokat távol tartsák a Szociáldemokrata Párttól, mozgalmukat pedig saját céljaik szolgálatába állítsák, kisajátították azok követeléseit. A vasutasok eredeti követeléseit elferdítve csak a hivatalnokok fizetésrendezéséért és egy burzsoá politikát folytató, hivatalnoki vezetés alatt álló vasutas szövetség engedélyezéséért szálltak síkra. A Vázsonyi Vilmos vezette, 1900-ban alakult Demokrata Párton kívül lényegében ezeknek a céloknak szolgálatába állt a Magyar Nemzet — a vasúti hivatalnokok mozgalmával legtöbbet foglalkozó politikai napilap — és az 1903-ban megjelent Magyar Közérdek című hetilap is.

Ezen évek vasúti munkásmozgalmának legfontosabb kérdése, hogy azok a vasúti munkások és alkalmazottak, akik felismerték, hogy a korábbi, szolgálati úton való kérvényezés eredménytelen — mikor

és mennyire tudják magukat függetleníteni a polgári befolyás alól, mikor és mennyire képesek szervezeties kapcsolatot teremteni a szocialista munkásmozgalommal. Ezt a harcot a vasúti proletariátus különbözö rétegeinek olyan idöszakban kell megvívnia, amikor hazánkban a Szociáldemokrata Párt vezetöi többségének opportunistá magatartása akadályozza azt. A magyarországi szocialista munkásmozgalom vezetöinek ezt az — enyhén szólva »közömbös« magatartását mutatja a budapesti vasúti munkásság 1903. évi július hó 26-án megtartott nagygyűlése is.

A budapesti Központi Városháza tanácstermében megtartott »gyűlésen« ezrével jelentek meg a MÁV munkásai.²² A résztvevök többsége a budapesti műhelyek és fiókműhelyek munkásai közül került ki, de képviselve voltak a pályafenntartási, raktári és a napibéres forgalmi szakmunkások is. A vidéki vasúti munkások küldöttei is megjelentek. »A gyűlésen a vasúti munkások mozgalmuk vezetését tünnetöleg a szocialisták pártjára bízták.«²³ A szaktanács képviselői elvállalták, hogy a vasúti munkások memorandumát átadják a miniszternek, s megígérték, hogy »három hét múlva ismét összejövünk és referálunk« az eredményről.²⁴

A három hét eltelt, de a Szociáldemokrata Párt és a Szakszervezeti Tanács egyáltalán nem gondolt új gyűlés összehívására. A memorandumot csak öt hónappal később, a vasúti munkásság újabb és újabb sürgetésére adták át a kereskedelmi miniszternek. Újabb gyűlést pedig csak akkor hívtak össze, amikor a vasúti munkások minden rétegénél, de különösen a mozdonyvezetőknel és a szolgálknál igen határozott formában vetödött fel a sztrájk gondolata, mint követeléseik kiharcolásának egyedüli eszköze.

Az ipari és mezőgazdasági munkások századeleji nagy — többnyire győzelmes — sztrájkharcainak hatására érlelődött a sztrájk gondolata a mozdonyvezetők, a vasúti szolgálk és az alsó kategóriájú altisztek körében. A sztrájk gondolatának terjedésében nagy szerepet játszottak azok a hírek, amelyek a különbözö országok vasutas sztrájkjairól érkeztek hazánkba. 1904 januárjában és februárjában az egész országban megmozdultak a szolgálk és az altisztek. »Szervezkednünk kell és az összes vasutasoknak mint egy embernek kell odakiáltani az intéző köröknek: jogot és kenyeret...« — olvassuk a vasutasok egyik kiáltványában.²⁵ Azt a hírt, hogy a vasutasok sztrájkra készülnek, a fővárosi napilapok először 1904. február 18-án közölték.

A Szociáldemokrata Párt lapja, a Népszava elsőnek foglalt állást a sztrájk ellen. »Az ország egyik részében annyira betelt keserúséggel a vasút alkalmazottak pohara, hogy már a munka abbahagyásáról beszélnek, kötelességünknek tartjuk őket saját érdekében figyelmeztetni, hogy bármily elviselhetetlen is helyzetük, bármennyire jogos is elkeseredésük, még se ragadtassák el magukat olyan cselekedetre, amely későbbi győzelmüket kockára teszi. Várjatok még...«²⁶

A Szociáldemokrata Párt már korábban is meg akarta akadályozni a sztrájk gondolatának terjedését a vasutasok között. Az 1903. évi júliusi vasúti munkásgyűlés szociáldemokrata szónoka a memorandum átadásának elvállalása után is arra figyelmeztette a munkásokat: a Szociáldemokrata Párt ideiglenes vezetése nem jelenti, hogy sztrájkkal vívják ki követeléseiket. »Nem sztrájkról van szó, hanem nyílt igazságos, becsületes küzdelemről.«²⁷ A Szociáldemokrata Párt szónoka már akkor sem tartotta a vasúti munkások számára »igazságos« és »becsületes« harci eszköznek a sztrájk fegyverét.

Eredménytelen maradt azonban a Szociáldemokrata Párt sztrájkellenes állásfoglalása éppúgy, mint a liberális burzsoáziának az a törekvése, hogy a »lobbanékonyabb«, a szélsőség felé könnyebben hajló szolgákat és altiszteket távol tartsa a mozgalomtól, s így vegye elejét a sztrájkknak. Hiába hangoztatta a vasút vezetőinek miskolci szócsove, hogy: »Álljon talpra a hivatalnoki kar apraja-nagyja egyértelműen és egy akarattal... s amit nem tudott kikönyörögni magáért, követelje azt ki most az összességért... az észszerűség, a méltánylási szempontok azt követelik, hogy az altiszteket s a szolgákat ne vigyék még bele a mozgalomba...«²⁸

II

A vasutasok helyi és gócponti gyűlései után 1904. február 21-re és 28-ra az üzletvezetőségi székhelyekre hívtak össze vasutas nagygyűléseket. E gyűlések mindenütt harcos légkörben, több ezer szolgál, altiszt, és hivatalnok részvételével folytak le.

Az üzletvezetőségi székhelyeken tartott gyűlések közül harcosság tekintetében kiemelkedett a budapesti vasutasok február 21-i gyűlése, amelyet a Nemzeti Torna Egyesület vívótermében (VIII. Szentkirályi utca) tartottak meg. A délután 3 órakor kezdődő gyűlésen mintegy 3000 vasutas jelent meg. A gyülekező vasutasok között egy vasúti szolgál az alábbi szövegű, sztrájkra szólító röpcédulákat osztogatta:

»Vasutasok!

Jóllaktunk az ígéretekkel!

Szánjuk el magunkat immár férfias lépésre!

Mondjuk ki a sztrájkot!!!«²⁹

A gyűlést előkészítő bizottság — amelyben a hangadó még Keleti Ö. Lajos volt — javaslatára a gyűlés elnökévé puccsszerűen a vasút vezetőinek egyik emberét tették meg. Amikor az elnök arról beszélt, hogy a vasutasoknak nem kell szembehelyezkedni a Máv vezető köreivel, »mert a vezető körökben megvan a jóakarát«, a hallgatóság soraiból orkánszerűen tört fel a kiáltás: »eddig nem tapasztaltuk.«³⁰ Az elnök ezek után a mozgalom további vezetésére egy 50 tagú bizottság megválasztására tett javaslatot. Az előre elkészített névsor felolvasása közben

gyakran hangzott fel: »Abczug!« »Le vele!« közbekiáltás. »Nagy zaj és percekig tartó abczug támadt Keleti Ö. Lajos, a Vasút című lap szerkesztője nevének említésénél és az egybegyűlték lármája addig nem csillapodott, amíg a jelen volt Keleti Ö. Lajos. . . maga ki nem jelentette, hogy a tagságáról lemond.«³¹

Ennek megtörténte után az elnök a gyűlést berekesztette, mire a sajtótudósítások szerint »fülsíketítő zaj és láрма keletkezett«. Az elnök felé ilyen kifejezések röpködtek: »Alávalóság! — Nyomorúlt bérenc! — Le a spionnal! Nem engedjük magunkat többször becsapni!« »Ki kell dobni az árulót cinkostársaival együtt.« Egyes lapok szerint az elnök nagyon sietve hagyta el a termet.³² De a gyűlés folytatását a jelenlevő rendőrtisztviselő akadályozta meg. »Abczug! Le vele! hangzott a rendőrtisztviselő felé, aki az udvaron álló rendőröket bevezényelte a felháborodott vasutasok ellen.«³³ A gyűlésnek karhatalommal történt berekesztése után a tömegben ilyen kiáltásokat lehetett hallani: »Ne higyjünk a kormánynak! Elég volt már az ígértből!«³⁴

A budapesti tornacsarnoki gyűlés feloszlátására a harc fokozásával válaszoltak a vasutasok. A budapesti mozdonyvezetők és fűtők titkos értekezletükön »elhatározták, hogy ha az általános fizetésrendezés kérdése március 5-ig nem nyer megoldást: március 5-én déli 12 órakor egy mozdonyvezető sem viszi tovább a gépét és egy fűtő sem áll tovább a forgalom szolgálatába.«³⁵

A februári gyűléseken a vasutasok mozgalmuk vezetésére bizottságot választottak. A liberális burzsoázia és a vasút vezetőinek nyomására az üzletvezetőségi bizottságokban és az országos vezetőségben a polgári befolyás alatt álló, a radikális mozgalomtól tartózkodó hivatalnokok voltak többségben, de beválasztottak már a bizottságokba szolgákat és altiszteket is. Az országos bizottság elnöke Földessy Ödön szombathelyi hivatalnok, a budapesti mozgalmi bizottság elnöke Just Ferenc mérnök. A budapesti bizottság legaktívabb, legharcosabb tagjai: Turtsányi Pál és Sarlay János hivatalnokok, Kacsó Gyula mozdonyvezető és Vereb Mihály kocsirendező voltak.

A hivatalnoki vezetés alatt álló üzletvezetőségi és országos bizottság tőle telhetően mindent megtett a mozgalom leszerelése, a sztrájk megakadályozása érdekében. Az első ilyen irányú intézkedés, hogy a februári gyűlések határozatai ellenére március 6-ra országos nagygyűlés helyett csak bizottsági értekezletet hívtak egybe. A keleti pályaudvar tanácstermében üléselő bizottsági tagokra nagy nyomást gyakorolt a gyűlésre érkezett, de onnan kirekesztett vasúti szolgák harcos tömege, akik »a keleti pályaudvar környékét sűrűn ellepték. . . és kíváncsian várták a gyűlésről kiszivárgó híreket.«³⁶

A vidéki vasutasok közel száz táviratot küldtek az értekezletre, amelyekben kitartásra, határozott állásfoglalásra szólították fel a bizottsági tagokat és a tanácskozás jegyzőkönyvének nyilvánosságra hozatalát követelték. A vasúti szolgáknak az értekezletre gyakorolt befolyását mutatja, hogy a korábbi országos vezetőség akarata ellenére a március

6-i értekezlet és az országos bizottság elnökségébe társelnöknek be-
választották Vereb Mihály rákosrendezői szolgát is.

A bizottsági értekezlet a februári gyűlések határozataiból egy 27
pontból álló pótmemorandumot állított össze.³⁷ A bizottságban levő
szolgák és az értekezletről kirekesztettek nyomására a pótmemo-
randum első pontja leszögezi, hogy a fizetésemelés tekintetében ragasz-
kodnak 1901. évi memorandumukhoz mint minimumhoz. A pótmemo-
randum azok teljesítését az eddigiektől eltérően ultimátumszerűen
határidőhöz kötötte. »Kérjük — mondja a pótmemorandum — kérel-
münknek f. év május 1-re való teljesítését.« A memorandum azonban
még nem mondja ki, mi lesz akkor, ha a kormány és a vasút vezetői
május 1-re nem teljesítik a vasutasok követelését. Ez a mozgalom
kezdetlegességét, a polgári ellenzék és a sztrájkot nem akaró bizottsági
elnököknek az értekezletre gyakorolt hatását tanusítja.

A pótmemorandumba felvett pontok mutatják, hogy a bizottsági
értekezletre elsősorban nyomást gyakorló napibéres szolgák kíván-
ságaival kellett a mozgalom vezetőinek foglalkozni.

A követelések politikai jelentősége igen mérsékelt. Kifejezetten
politikai jellegű követelés az emlékiratban nem volt.

A vasutasok ezrei nagy felháborodással értesültek a március
6-i nagygyűlés elmaradásáról. Budapest és környékének vasutasai
már március 3-án tartott titkos összejövetelükön bizalmatlanságuknak
adtak kifejezést a hatodikai országos gyűlés elmaradása miatt.³⁸ A fel-
háborodást fokozta, hogy a pótmemorandum nem tartalmazta a vasuta-
sok szervezkedésének és egyesületbe való tömörülésének engedélyezése
iránti követeléseket. A fiumei vasutasok március 13-i gyűlésének hatá-
rozata ezért kimondotta, hogy a pótmemorandumot átadó küldöttségek
vezetői nem képviselték ügyüket megfelelően, miért is az irántuk való
bizalom megingott.³⁹ A szegedi mozgalmi bizottság március 23-i gyűlése
szintén olyan határozatot hozott, amely szerint a vezetőséggel szemben
megrendült a bizalma.⁴⁰ A mozgalom országos vezetőivel szembeni
bizalmatlansági határozatok a vasutasok harci szelleméről, elszánt-
ságáról és arról tanúskodnak, hogy a tömegek mindinkább kivonják
magukat a liberális burzsoázia embereinek vezetése alól.

A harcoló vasúti munkásság egységének megbontása érdekében a
Szociáldemokrata Párt és a Szakszervezeti Tanács vezetői a kereskedelmi
miniszter helyeslésével 1904 márciusában azért kezdtek a MÁV műhely-
munkások erőteljesebb szervezéséhez, hogy azokat szembefordítsák a
szolgák és altisztek egyre harciasabb mozgalmával. A március 6-ra
összehívott vasúti munkásgyűlés szociáldemokrata előadója beszédét
azzal kezdte, hogy a kereskedelmi minisztertől nyert információ szerint
a műhelymunkások ügyét nem a most mozgolódó szolgákkal és altisz-
tekkel együtt, hanem külön rendezik. Majd a továbbiakban elmondotta,
hogy a vasúti műhelymunkásoknak is csak olyan szervezkedést ajánl,
amely nem a szociáldemokrácia vörös zászlója alatt folyik, és melyért a
kereskedelmi miniszter senkit sem fog megrendszabályozni. »Én azt

mondom — mondotta a szónok — hogy ez a küzdelem gazdasági harc. . . s nem mondom, hogy vegyük kezükbe a szociáldemokrácia vörös zászlaját. Erről nincs szó, esetleg majd következhetik. . .⁴¹ Ilyen volt a Szociáldemokrata Párt állásfoglalása azokra a sorozatos megnyilvánulásokra, amelyek mindinkább vitathatatlaná tették, hogy a vasúti munkások minden rétege, de különösen a műhelymunkásság vonzódik a modern munkásmozgalomhoz, a Szociáldemokrata Párthoz. Ezen a gyűlésen is többször tüntetőleg kórusban jelentették ki a munkások: »mi igenis szocialisták vagyunk«.

A március 6-i gyűlés a Szociáldemokrata Párt szónokának javaslata ellenére úgy határozott, hogy a vasúti munkások szervezkedése a Szakszervezeti Tanács részvételével, vezetésével folyjon.

A gyűlés határozatai alapján azonnal megkezdődött a vasúti munkások szervezése, a műhelyek és a legfontosabb, legnagyobb fővárosi pályafenntartási szakaszok munkásai néhány napon belül megválasztották bizalmi férfiakat. Öt héttel a gyűlés után — 1904. április 15-én — a szervezkedés eredményeként megjelent a Szociáldemokrata Párt befolyása alatt álló Magyar Vasutas című újság. A lap tevékenységének értékelésére itt nem térhetünk ki, mindössze csak azt jegyezzük meg, hogy — a Szociáldemokrata Párt vezetői magatartásának megfelelően — kezdettől fogva szemben állt a szolgák és altisztek harcosszervezményével. Az első szám »Mi és ők« című demagóg cikke szerint a vasúti szolgák és altisztek mozgalmát »szánalmas vonaglás, vergődés, semmint egy életerős, tetteképes szervezet öntudatos működése... Nem, ezzel a szervezkedéssel, ezzel a mozgalommal... mi vasúti munkások nem forrhatunk össze.«⁴²

A felsorolt adatok szemléltetően bizonyítják, hogy a Szociáldemokrata Párt és a Szakszervezeti Tanács csak akkor látott a vasúti műhelymunkások erőteljesebb szervezéséhez, amikor azok a vasúti szolgákkal együtt igen határozottan felleptek munkaadójuk, a magyar feudálkapitalista társadalmi rendszer védelmezője, a magyar állam ellen. A vasúti munkások »szervezésének« célja ilyen körülmények között nem volt más, mint a tőkés vállalkozó állam ellen harcba induló több tízezer vasúti munkás és alkalmazott egységének megbontása, a vasutasok sztrájkjának a megakadályozása. Az, hogy e feladat jelentős részét a pártvezetőség a vasúti munkások bizalmi férfiival és a Magyar Vasutas című lappal hajtatta végre, a további évek során is igen kedvezőtlenül befolyásolta a vasúti munkásság egységes szervezését.

*

1904 márciusában már sem a liberális burzsoázia befolyása alatt álló országos mozgalmai bizottságok, sem a vasúti munkások szociáldemokrata szervező bizottsága nem tudták megakadályozni a sztrájk eszméjének a vasutasok közötti további érlelődését. Március végén, amikor a pénzügyminiszter bejelentette, hogy a fizetésrendezés csak az

1904. évi költségvetés letárgyalásakor lép életbe, a vasutasok Budapesten és valamennyi nagy vasúti csomóponton tiltakozó gyűléseket tartottak.

Az angyalföldi gyűlés parázs hangulatára jellemző, hogy a szónokot gyakran szakították félbe a résztvevők közbekiáltásai: »Sztrájkolni fogunk! Nem várunk! Abczug Lukács! A bécsi gyorsvonat nem fog indulni s punktum!« A gyűlésen felszólalt Vereb Mihály és Kardos Antal kocsirendező, a vasúti szolgák két bátor vezetője is. Sanyarú helyzetükről szóló felszólalásuk végén — a résztvevők lelkes, helyeslő tapsa és éljenzése közben — nyilvános gyűlésen először jelentették ki: »ha május elsején nem lesz fizetésrendezés, akkor megállítjuk a mozdonyokat.«⁴³ Vidéken is meggyorsult a szervezkedés.

A kormány hatalmi szóval, megfélemlítéssel akarta a sztrájkot visszatartani a vasutasokat. Rendelet tiltotta meg a mozgalom céljaira szolgáló pénzgyűjtést.⁴⁴ A rendőrség eljárást indított Vereb Mihály és Kardos Antal ellen, az angyalföldi gyűlésen történt felszólalásaik miatt.

A terrorisztikus intézkedések a vasutasok tízezreiben növelték az elszántságot és a felháborodást. Március végén, április elején, ezek és ezek aláírása gyűlt a fogadalmi íveken, amelyeknek szövege a többi között a következő volt: »Alulírottak becsületszavunkra fogadjuk, hogy fizetésrendezésünk, pragmatikánk és országos egyesületünk kiküzdése céljából úgy egymás között, mint az e célra választott vezetőinkkel és bizottságainkkal teljes szolidaritást vállalunk... Ezen fogadalmunk ellenében megköveteljük, hogy vezetőink és bizottságaink... a memorandumokban kifejezett szerény igényeink eléréséig mindvégig kitartsanak és továbbra is vezessenek.«⁴⁵

Amikor a sztrájk elkerülése érdekében Hieronymi kereskedelmi miniszter 1904. április 16-án a képviselőház elé terjesztette a vasutasok fizetésrendezéséről szóló törvényjavaslatot, a vasutasok jelszava már ez volt: »vagy egészen megadják amit kívántunk, és úgy adják meg, ahogy mi kívántuk, vagy pedig ... meglesz a sztrájk.«⁴⁶ A törvényjavaslat a vasutasok egyik követelését sem kívánta a memorandumoknak megfelelően maradéktalanul teljesíteni. Ez nagy felháborodást váltott ki a vasút dolgozóiból. A kereskedelmi miniszterhez garmadával érkeztek a vasutasok táviratai, amelyek szerint »ők nem tűrik ezt a fizetésrendezést, ezt magukra nézve lealázónak tartják, emberi méltóságukat sérti.«⁴⁷

A vasutasok április 20-án Budapesten országos nagygyűlésen akartak tiltakozni a törvényjavaslat ellen. A MÁV igazgatóság április 18-án rendeletileg tiltotta meg a vasutasoknak a szolgálati helyről való eltávozást és minden további gyűlésezést.⁴⁸ Az üzletigazgatók megtiltották a mozgalomra vonatkozó híreknek a vasúti távirán és távbeszélőn való továbbítását.⁴⁹ A MÁV főorvosa utasította a pályatorvosokat, hogy »ne fogadjanak el betegségi bejelentést...«⁵⁰ A rendőrség nem adott engedélyt a 20-i gyűlés megtartására, s a MÁV igazgatósága a gyűlés bejelentői — Sarlay János és Turtsányi Pál — ellen, a

szolgálatból való azonnali felfüggesztéssel fegyelmi eljárást rendelt el.⁵¹ Ezek a tiltó és megtorló intézkedések már nem tudták megakadályozni a sztrájkot, ellenkezőleg meggyorsították annak kirobbanását.

III

Rákosrendező állomáson a tolatómunkások, kisegítő fékezők, váltóőrök, kocsirendezők, vonatkísérők, kocsifelírók, kocsimesterek és állomásfelvigyázók 19-én egész nap csoportokba verődve tárgyalták helyzetüket, panaszaikat. Ezeken a megbeszéléseken sok, vidékről érkezett szolgálta és altiszt volt jelen. Azért gyülekeztek itt a nagygyűlésre érkezett vidéki vasutasok, mert Rákosrendezőről kerültek ki a mozgalom legharcosabb vezetői. Ezen a pályaudvaron dolgozott a szolgák 1901-ben választott országos bizottságának elnöke Vereb Mihály. Itt dolgozott Kardos Antal és Turtsányi Pál is. A rákosrendezői vasutasok rendkívül nagy felháborodással fogadták a 20-i gyűlés betiltásáról és a mozgalom élén álló két hivatalnok felfüggesztéséről szóló hírt.

Este 8 óra tájban érkezett Rákosrendezőre Turtsányi Pál, hogy átvegye a szolgálattól való felfüggesztésről szóló okmányt. Turtsányi Pál megbecsülésnek örvendett Rákosrendező személyzete körében. A vasutasok benne egyik vezetőjüket tisztelték. A sztrájk előtti napok eseményei s különösen a szolgálattól való felfüggesztés híre tovább növelte tekintélyét. Turtsányi Pál, a 40 év körüli, dzsentrí származású vasúti hivatalnok a Demokrata Kör aktív tagja, Vázsonyi Vilmos barátja volt. Tizennyolc évi vasúti szolgálata alatt megismerte az alacsonyabb beosztású vasúti szolgák és altisztek sanyarú helyzetét. Jogosnak és igazságosnak tartotta kérésüket. A mozgalom élén álló hivatalnokok közül ő volt a legharcosabb, a leginkább szókimondó, de sztrájkra ő sem gondolt, illetve ő is mindent megtett annak elkerülése érdekében. Félt a vasutasok ezreinek megmozdulásától, nem merete vállalni a sztrájkba induló vasutasok vezetését.

Amikor a vasutasok Rákosrendezőn meglátták a felfüggesztett tisztviselőt, riadó éljenzésbe kezdtek. Köré csoportosultak és »halljuk!« »halljuk!« kiáltásokkal szólásra bírták. Turtsányi néhány szóban nyugalomra intette a tömeget, majd arra kérte őket, hogy várják meg a holnapi napot. A felháborodott vasutasoknak nem tetszett Turtsányi beszéde. Csalódtak. Zajos tiltakozás volt a válasz. A tömegből ilyen felkiáltások hangzottak: »Ágyúra persze van pénzük!« »Majd kiugrasztluk a sínekről a vonatot!« »Ma már nem dolgozunk!« »Éljen a sztrájk!«

A vasutasok több száz főnyi tömege a kezében tartott jelzőlámpákat, jelző zászlókat, sapkákat, zsebkendőket levegőben forgatva tombolt lelkesültségében és a 8 óra 14 perckor Érsekújvárról érkező 165. sz. személyvonatot még a rendes megállóhelyre való érkezése előtt feltartóztatta. Ettől a pillanattól kezdve drámai gyorsasággal követték egymást az események. A megállított vonat mozdonyvezetője felé

egyszerre többen kiáltották: »A maga társát, Kacsót felfüggesztették! Csak nem fogja társait cserben hagyni!« A mozdonyvezető rövid gondolkodás után engedett a tömegnyomásnak és kijelentette, hogy: »ha a Kacsót felfüggesztették, akkor én sem megyek a vonattal!«

Rákosrendező állomásfőnöke igyekezett csitítani az embereket, de senki sem hallgatott rá. Turtsányi Pál is »arra kérte a jelenlevőket, engedjék be a vonatot Budapestre«. A néhány perccel ezelőtt nagy lelkesedéssel fogadott »vasutasvezér« szavai már nem befolyásolták a vasutasok elszánt tömegét, amely forrongó tömegből ezekben a percekben élre álló és a további harcra bűzdítő új vezéreket, új hősöket követett. Amikor a mozdonyvezető a vonatot az állomásfőnök utasítására, Turtsányi beleegyezésével el akarta indítani, Bohus Mihály váltóór, Pázmány Lipót kisegítő fékező, Tóth Pál állomásmálházó példájára s felszólítására a jelenlevő vasutasok a vonat elé rohantak és a sínekre feküdtek.⁵² El voltak szánva arra, hogy a vonatot csak testükön keresztül engedik el Rákosrendezőről. Ekkor hangzott el a harangjelző berendezésen a 7-es számú, »minden vonat megállítandó« harangjelzés. A jelzés hallatára a jelenlevők az ügyeletes tisztviselők karjáról letépték a szolgálati jelvényt, elsötétítették a központi váltóállítótornyot, eloltották a váltólámpákat. Az állomáson tartozkodó vonatok légfékjeiből kiengedték a levegőt, leeresztették a mozdonyok tüzeit és vizét. Megkezdődött a vasutasok nagy küzdelme. Az állomásfőnök és az állomás tisztviselőinek ellenállása eredménytelen maradt. Rákosrendező pályaudvaron a sztrájkoló vasutasoké volt a hatalom. A vasúti harangjelző berendezések a 7-es számú jelzést, a vasúti távirtdagépek a sztrájkra szólító felhívásokat továbbították állomásról-állomásra.

*

Elsőnek a nyugati pályaudvar dolgozói értesültek a rákosrendezői eseményekről. A hír hallatára a Nyugati Főműhely⁵³ munkásainak egy része azonnal elindult a sztrájkoló rákosrendezőiekhez.

A Nyugati pályaudvaron dolgozó vasutasok csatlakozását meggyorsította, hogy e pályaudvar rendőrfelügyelője 19-én este azt az utasítást kapta: rendőreivel utazzon Rákosrendezőre a sztrájk letörésére. Amikor a nyugati pályaudvar mozdonyvezetői megtudták, hogy miért akarnak a rendőrök Rákosrendezőre utazni, megtagadták a szolgálatot. Kijelentették, hogy egyetértenek rákosrendezői társaikkal. A Rákosrendezőre gyalog érkező rendőrfelügyelő rendőreivel a strájkolókat kiszorította az állomásról, azonban a forgalom mégsem indulhatott meg, mert sem a rákosrendezői vasutasokat, sem a Nyugati pályaudvar mozdonyvezetőit nem lehetett a szolgálat felvételére kényszeríteni. Az elszántabb sztrájkolók több helyen megkezdték a vasúti sínek felszedését, hogy megakadályozzák az esetleges sztrájkőrök vagy a katonavonat közlekedését.

Aznap már nem érkezett, de nem is indult több vonat a Nyugati pályaudvarról. Az esti bécsi személyvonatnál a Nyugatiban »történt pedig, hogy éppen akkor, amikor a vonat mozdonyvezetője jelt akart adni az indulásra, eléje állott három sztrájkoló — két mozdonyvezető a Nyugati pályaudvarról és egy kocsitoló — s azt mondták neki: csak nem hagyod cserbe a társaidat! — A vonatok a vonalakon állnak! Senki sem vezeti a vonatot! — A mozdonyvezető eleinte habozott, de amikor elmondták neki a történeteket, leszállott a mozdonyról, bement az állomásfőnökhöz és bejelentette neki, hogy ő a vonatot nem vezeti. . . Az utasok leszálltak a kocsikról és beletörődtek sorsukba, visszaváltották jegyeik árát. . .⁵⁴ Közben »sok rossz élc hangzott el a kormány felé«, mire a tömegesen érkező rendőrök eltávolították az utasok és a kíváncsiak csoportjait a pályaudvar épületeiből. Este, a peronon már sötétség és csönd volt. A sztrájk hírére a lámpakezelők az összes lámpákból kisdették a beleket, ők így akadályozták a forgalom újraindítását.

Nagyobb vidéki állomásokon a 19-ről 20-ra virradó éjjelen éles harc folyt a sztrájkhoz azonnal csatlakozni akaró mozdonyvezetők, váltóőrök, kocsirendezők, vonatfékezők és a munka folytatását kívánó hivatalnokok és szolgálati főnökök között. Akik vonakodtak, azokat a sztrájkolók kényszerítették a munka abbahagyására. 20-án reggel csatlakoztak a sztrájkhoz a keleti pályaudvar dolgozói. Április 20-án kora délelőtt a MÁV több ezer kilométeres vonalain megszűnt minden forgalom.

*

A fővárosi és a nagygyűlésre Budapestre érkezett vasutasok április 20-án a kora reggeli órákban még három helyen, a Hermina úti »Reklámkert«-ben, a »Trieszti nő«-ben és a zuglói Schätz-féle nagy sör-csarnokban gyülekeztek. A »Trieszti nő« és a »Reklámkert« vendéglőkből azonban még 20-án délelőtt átmentek a sztrájkolók a Zuglói sör-csarnokba és ott ütötték fel a budapesti vasutasok a végleges sztrájkját. »A Schätz kocsmá hatalmas kertjében sok ezer vasutas tolong — írta az Egyetértés a sztrájkjátanyáról írott tudósításában — számukat megállapítani képtelenség. Aki hat-nyolc ezerre teszi meg a szabadban tanyázó, szokatlanul nyüzsgő tömeget, csakúgy téved mint a sztrájkvezetők, akik 15—16 ezer emberre becsülik a tábort. . .⁵⁵

A sztrájkjátanya igen szemléltetően bizonyította, hogy a sztrájkolók alaptömegét a mozdonyvezetők és a vasúti szolgák alkotják. A tudósítások szerint » . . a kabátos sztrájkolók, a tisztviselők szinte elvesztek a nagy tömegben. Csak éppen be-be néznek a tanyára, aztán visszatérnek a városba.«⁵⁶ A sztrájkjátanyán levő vasutasok zöme szolgál és kifizetésű altiszt. Igen sok a fűtőházi dolgozó. Az Egyetértés szerint a fővárosi sztrájkjátanyán majdnem minden második ember mozdonyvezető. Számuk megközelíti a háromezretet.⁵⁷

Valamennyi, a sztrájkutányáról szóló tudósítás kiemelte, hogy a sztrájkolók hangulata kezdettől fogva igen lelkes és elszánt volt. Mindannyian meg vannak győződve arról, hogy tizenkét, de legkésőbb huszonnégy óra alatt vége lesz a sztrájknak, a kormány minden követelésüket teljesíteni fogja, mert ők nem engednek. A sztrájkutányakon gyakori, hogy a sztrájkolók a vasútigazgatókat »abczugolják«. Ludvig nevét nem igen emlegetik — írja a Magyar Szó —, »de ha mégis szóba kerül a neve, egyszerre mondják ki néhány jámbor óhajjal, amely a nagyapáig felmenő rokonságát érdekli közléről...«⁵⁸

*

A vasutas sztrájk közvetlen hatását és politikai visszhangját mutatja az, hogy Magyarország dolgozó osztályai, de különösen a főváros munkásai, kispolgárai együttérzéssel fogadták a vasutasok sztrájkját. Április 19-ről 20-ra virradó éjjelen több ezer vidéki vasutas érkezett a fővárosba. 20-án reggel Budapest népe kíváncsi érdeklődéssel ünnepelte a lovas és gyalogos rendőrcsapatok kíséretében a sztrájkutányákra vonuló vasutasokat és »sok helyen zajos tüntetéssel adott kifejezést szimpátiájának a vasutasok iránt«. ⁵⁹ »A főváros utcáin sűrűn előfordult a mai nap folyamán, hogy megélték, ahol kis csapat vasutast láttak. Pedig ma ugyancsak nagy számban lehetett látni vasutast a főváros utcáin« — írta a Kis Újság április 21-i számában.

Komlós Manó vasúti mérnök, a mozgalom egyik életben levő résztvevője, elmondotta, hogy a fővárosi munkások közül többen csatlakoztak a sztrájkutányára igyekvő vasutasokhoz és velük együtt kiáltották: »Abczug Tisza!« »Abczug Hieronymi!« A közönség rokonszenvéről tett tanúságot, hogy már a sztrájk első napján »mindenfelől adományok érkeznek a sztrájkolókhoz«. ⁶⁰ A budapesti piacra élelmet szállító parasztok és kofák kedvezményes áron adták az élelmet a sztrájkolóknak. A sztrájkoló vasutasok iránti rokonszenv spontán megnyilvánulásain felbuzdulva írta egyik napilap vezércikkében, hogy »a vasutas-sztrájk forrongásba hozta a társadalom minden rétegét... az egész ország üdvözlö a vasutasokat, mint a kormányzati önkény, zsarnokság uralmának megdöntőit...«⁶¹

Csuta Károly elvtárs, a munkásmozgalom régi harcosa, visszaemlékezése során elmondotta, hogy a budapesti asztalos szakegylet tagjai a sztrájk hír hallatára — Lai József elnök felszólítására — azonnal, még április 19-én kimentek a sztrájkolók közé, hogy kitartásra biztassák őket. Az asztalos szakegylet több tagja a »Zöldvadász« vendéglő közelében segített a sztrájkolóknak a vasúti sínek felszedésében.

Milyen magatartást tanúsítottak a Szociáldemokrata Párt és a szaktanács vezetői a megkezdődött sztrájkjal kapcsolatban? A párt és a szakszervezetek hivatalos vezetői minden igyekezettel azon voltak, hogy a sztrájkoló vasutasokat elszigeteljék a szervezett ipari proletari-

átutástól, és a vasúti munkások egyes csoportjait egymás ellen hangolják. Legelső teendőjük az volt, hogy a MÁV műhelyi és pályafenntartási munkásságot, valamint a magánvasutak dolgozóit távoltartsák a sztrájkától. A MÁV műhelyi és pályafenntartási munkásság jogos követeléseit tartalmazó memorandumok szintén már régóta elintézetlenül porosodtak a vasúti irattárban. A műhelymunkások 1896 óta kérték egy nyugdíjintézet felállításának engedélyezését. Az 1903. júliusi vasúti munkásgyűlésen memorandumba foglalták többi követeléseiket is.

A MÁV műhelyi munkások jelentős tömegei már hosszabb ideje rokonszenveztek a határozottabb fellépés gondolatával, az országos sztrájk kitörésekor pedig elérkezettnek látták az időt követeléseik kiharcolására. Mint egy csepp a tengerből, úgy mutatta az a kitörő lelkesedés, amellyel a nyugati műhely munkásai 19-én este a sztrájk kezdetéről szóló hírt fogadták, hogy milyen állaspontra helyezkednek a műhelyek munkásai. A vasutassztrájk másnapján — április 20-án — már nem léptek munkába a szolnoki, a szombathelyi, a zágrábi műhelyek munkásai.⁶²

Ott, ahol már előrehaladt a vasúti munkások szociáldemokrata szervezése, a Magyar Vasutastól, a bizalmiaktól várták a sztrájkra való felszólítást. Garlati Gyula, a vasutas-mozgalom egyik veteránja, aki ebben az időben az Északi Főműhely munkása volt, elmondotta, hogy a főműhely munkásai izgatottan várták a sztrájkba szólító felhívást. Azonban hiába várták. A Szakszervezeti Tanács még április 19-én éjjel értekezletre hívta a vasúti munkások bizalmijait és feladatukká tette a műhelyi és pályafenntartási munkásság munkabeszüntetésének megakadályozását.

A bizalmiülés megállapította, hogy a vasúti munkások nincsenek helyzetükkel megelégedve. »A küzdőkkel szolidaritást vállalunk és őket nemes küzdelmükben azzal támogatjuk, hogy ... megakadályozzuk, hogy közülünk csak egyet is sztrájktörőnek felhasználhassanak!« — mondotta a bizalmiülés határozata. A munkások akarata ellenére azonban azt is kijelentette a bizalmiülés, hogy »még nem érkezett el az idő, amikor nálunk is üt a leszámolás órája«⁶³ A bizalmiak határozatát »Nyílt levél a Kereskedelmi Miniszter Úrhoz!« című falragaszon hozták nyilvánosságra.

A Szociáldemokrata Párt megalkuvó vezetői a sztrájkoló vasutasok felé demagóg módon arról beszéltek, hogy a vasúti munkások nem elég szervezettek és a proletariátus gazdasági elvei lehetetlenné teszik a munkások és az alkalmazottak közös sztrájkját. (A Szociáldemokrata Párt a mozdonyfűtőket, mozdonyvezetőket, váltóőröket, kocsirendezőket stb. nem tekintette munkásnak). A Magyar Vasutas tudósítása szerint a műhelymunkások bizalmi férfiai még 19-én éjjel felkeresték a sztrájkoló vasutasokat és »tudatták, hogy a munkások sztrájkbalépése nem lendítene a sztrájkolóknak ügyén. Kifejtették, hogy a vasúti munkások ez idő szerint még nem eléggé szervezettek arra, hogy egy sztrájkban siker-

rel megállják a helyüket. A balsikernek pedig kitenni a munkásokat veszedelem volna. . . A bizalmi férfiak kifejtették még az egyéb okokat is, amelyek miatt a munkások és a vasúti alkalmazottak közötti közös sztrájk lehetetlen. Ezek az okok a proletárság gazdasági elveire vezethetők vissza.⁶⁴

Az ipari munkások felé a tényeket meghamisítva, az igazságot elferdítve a Népszava arról írt a sztrájk alatt, hogy a harcoló vasutasok». . . nem munkások, nem is szolgák, — hanem tiszték és altiszték —. «A sztrájktagon nem a Marseillet, hanem a Szózatot éneklik, a hazát a királyt éltetik.⁶⁵

A vasúti műhelymunkásság többsége nem értett egyet a nyílt levélben foglaltakkal, a sztrájk mellett volt. Garlati Gyula visszaemlékezése szerint az Északi Főműhely munkásai csoportokba verődve a Magyar Vasutas című újságot, a Szakszervezeti Tanács vezetőit szidalmazták a tétlenség miatt. A vidéki vasúti munkások is követelték a bizalmiaktól a sztrájkhoz való csatlakozást. Farkas Izor, a vasúti munkások szociáldemokrata szervező bizottságának elnöke, elmondotta, hogy a vidéki műhelyekből egyre-másra kapta a táviratokat, amelyben azok a sztrájkhoz való csatlakozást követelték.⁶⁶

A vasúti műhelymunkások több helyen a bizalmiak határozata után is szolidáris sztrájkba kezdtek. De ahol nyíltan nem sztrájkoltak, ott sem ment a munka. A nyugati javítóműhelyben, «április 20-án, a lakatosok és más munkások tétlenül állottak, csendesén várva a teendőket». Egyes források szerint április 21-én este az államvasúti műhelyek budapesti munkásai bizalmas gyűlésén többen követelték a sztrájkhoz való csatlakozást.⁶⁸

A sztrájk másnapján a Duna-balparti teherrakpart több, mint száz munkása lépett sztrájkba és ment a vasutasok zuglói sztrájktagjára.⁶⁹ A Népszava a sztrájk harmadik napján ismételten azt követelte, hogy a vasúti műhelymunkások szigorúan tartsák magukat a «Nyílt levél»-ben megállapított állásfoglaláshoz.⁷⁰ A Szociáldemokrata Párt és a Szakszervezeti Tanács vezetőinek a vasutassztrájjal való szembeállítását mutatja az is, hogy a sztrájk idején a szociáldemokrata szervezkedés hatására egyes műhelyek munkásai, akik korábban sztrájkba léptek, a forgalom megindulása előtt felvették a munkát. A Népszava április 23-án például lelkendezve közölte az alábbi hírt: «Lapzártakor a következő táviratot kaptuk. A zágrábi összes műhelyi munkások üdvözlik a szaktanácsot és csatlakoznak a szervezkedéshez. A munkát felvették.»⁷¹

A vasúti munkások bizalmi férfiai — akik közül nem egy a kialakuló munkásarisztokráciához tartozott — félték a kapitalista vállalkozó állammal szembeni nyílt harctól.⁷²

*

A vasutassztrájktól megrémült népellenes uralkodó osztályok a sztrájk gyors megszüntetését kérték a kormánytól. «Az Újság» április 20-i vezércikkében statáriumot követelt a vasutasok ellen.

A belügy- és a honvédelmi miniszter már 19-én éjjel elrendelte a rendőrség, a csendőrség, és a katonaság készenlétbe helyezését. Április 20-ra virradó éjjel és 20-án kora reggel megkezdődött a fővárosi és a vidéki MÁV állomások és vasútvonalak karhatalommal történő megszállása. A budapesti Nyugati pályaudvart a 3. bosnyák ezred és a 44. gyalogezred két zászlóalja őrizte. Bosnyák katonák őrizték a Nyugati pályaudvar raktárait, s ők szállták meg a Nyugati pályaudvar és Rákosrendező közötti vasútvonalat is. Rákosrendezőn egy század 44. gyalogezredbeli és egy század bosnyák katona ütött tábort. A Keleti pályaudvart a 32. gyalogezred katonái tartották megszállva, míg a ferencvárosi pályaudvaron a 86. gyalogezred 8, 10, és 11-es százada tanyázott. A katonák mellett a pályaudvarokon jelentős számú rendőr és szuronyos csendőr is tartózkodott.⁷³

A sztrájk kezdetétől rendőrök és detektívek őrizték Tisza István miniszterelnök palotáját, Hieronymi Károly kereskedelmi miniszter villáját és Ludvig Gyula MÁV elnökigazgató házát, mert tartottak a vasutasok tüntetésétől.⁷⁴

A kormány és a hivatalos »székesfőváros« lovasrendőrökkel, szuronyos katonákkal, a toloncolás előkészítésével várta a fővárosba érkező vidéki vasutasokat, akiknek többsége azonban még Budapest határán, a nyílt pályán leszállott a vonatokról, s onnan villamosokon és gyalog vonult a fővárosi vasutasok sztrájkanyára. Közel félszázad rendőr és a 6. gyalogezred egy százada vonult ki a Fehérvári úti vámházhoz, hogy a Budafokról villamoson érkező vasutasokat letartóztassák. »A lovasrendőrök elállották a síneket... a katonaság kört formált a kocsik körül, lövésre tartott puskával. A rendőrség vezetője felszólította a vasutasokat, szálljanak le a kocsikról. A négyszáz ember egy tömegben az országútra verődött.«⁷⁵ Ezeket a vasutasokat a Mosonyi utcai toloncházba kísérték. A 443 letartóztatott vasutas között csak három tisztviseelő és két mérnök volt.⁷⁶ A Fiume felől érkező 350 vasutast, — akik közben Budapest közelében hajóra szálltak át, — a rendőrök a Boráros téri hajóállomásról a főkapitányság udvarára kísérték. Az itt letartóztatottak zöme szintén szolga és altiszt. Mindössze tíz tisztviseelő és három mérnök volt közöttük.⁷⁷

Igy fogadta a »hivatalos« Magyarország a vasutasok sztrájkját.

*

A vasutassztrájk kitörése, a vasúti közlekedésnek Magyarország egész területén való megbénulása közvetlenül hatással volt a parlamenti pártharcokra is. Az »erőskezü« miniszterelnök néhány héttel a sztrájk előtt törte meg a parlamenti obstrukciót. Bár ő maga sem bízott a parlamenti béke tartósságában, mégis remélte, hogy április 20-án annak a császári és királyi leiratnak a közzététele, amely a II. Rákóczi Ferenc és bűjdoso társai hamvainak hazaszállítását rendelte el, kedvező hatással lesz a pártok korábbi megegyezéseire. Ezt a számítást is keresztülhúzta a vasutassztrájk.

A vasutassztrájk kérdését formálisan nem tűzték a képviselőház napirendjére, de április 20-án, 21-én és 22-én az ezzel kapcsolatos napirend előtti felszólalások és az azokra adott miniszterelnöki válaszok töltötték ki az ülések időtartamát.

Azok az ellenzéki pártok vagy pártonkívüli képviselők, akik a vasutasok korábbi mozgalmát saját befolyásuk kiszélesítésére, híveik, választóik számának növelésére akarták felhasználni, a mozgalom megindulása óta a vasutasok barátjának tüntették fel magukat. Sztrájkot nem akartak és minden tőlük telhetőt megtettek annak megakadályozása érdekében. A sztrájk kitörése után a parlamentben felszólaló képviselők kivétel nélkül elítélték a vasutassztrájkot és felajánlották szolgálataikat a sztrájk leszerelése érdekében.⁷⁸

Annak ellenére, hogy a sztrájk elítélésében az ellenzéki pártok egyetértettek a kormánnyal, mégis viharos jelenetek játszódtak le a parlamentben. Az ellenzéki pártok szónokainak számolni kellett saját választóik véleményével, a vasutasok hangulatával és azzal, hogy a főváros és a vidék jelentős tömegei együttérztek a sztrájkolókkal. Ha nem is a vasutasok érdekében, de általában a szabadságjogok megsértéséért bírálták a kormányt.

Az ellenzéki pártok kezdetben igyekeztek a sztrájk következtében keletkezett helyzetet felhasználni a kormány elleni támadásra és a sztrájk tüzénél megszűnti saját pecsenyéjüket. Az ellenzéki pártok a kormányra, a kormány az ellenzékre hárította a felelősséget a sztrájk kitöréséért. A viták során több képviselő felvetette, hogy Tisza István mondjon le.

A legélesebb vita annak a kérdésnek kapcsán fejlődött ki, milyen intézkedéssel lehet leggyorsabban és legeredményesebben munkába állítani a vasutasokat és megindítani a vasúti forgalmat. A miniszterelnök kezdettől fogva arra az álláspontra helyezkedett, hogy a vasutasok az állam felesküdtött alkalmazottai, akiknek nincs joguk sztrájkolni, és a kormány egyetlen kérésüket sem hallgatja meg, amíg munkába nem állnak. Tisza kijelentette, hogy a kormány meg fogja indítani a forgalmat, »teljesíteni fogja kötelességét... ha kell szuronyokkal is.«⁷⁹

A parlament nagy zajjal fogadta ezt a bejelentést. Az ellenzéki pártok helytelenítették, hogy a kormány nem tárgyalásokkal, nem meg egyezéssel, hanem szuronyokkal, fenyegetéssel akarja a forgalom felvételére kényszeríteni a vasutasokat. E magatartás indító oka nem annyira a sztrájkoló vasutasok iránti rokonszenvenben keresendő, hanem a néptömegektől való félelemben. Ezt egyes felszólalók félreérthetetlenül meg is mondták. Az »Ugron Párt« elnöke például arról beszélt, hogy a fővárosba érkező vidéki vasutasok letartóztatása olyan cselekedet, amelyen »nem csak a vasutasok, hanem a közönség is fel fog háborodni.«⁸⁰ A függetlenségi és a 48-as párt szónoka szerint veszélyes a szuronyok erejére való támaszkodás, mert »a szuronyok mögött is emberek állnak... polgárok, vasutasok és munkások... a szuronyok is sztrájkolhatnak.«⁸¹

A polgári ellenzék pártjainak a vasutassztrájk alatti parlamenti és egyéb tevékenysége — annak ellenére, hogy sok borsot tört a kormány, s különösen a miniszterelnök és a kereskedelemügyi miniszter orra alá — lényegében a vasutassztrájk megtörését, a vasúti forgalom megindítását segítette elő. Egyedüli »eredmény«, amit a kormánynál elértek, hogy az »erőskezü« miniszterelnök nem hivatalosan felkérte a vasúti hivatalnokok között népszerű Vörös László ny. kereskedelmi államtitkárt, országgyűlési képviselőt, hogy igyekezzen rávenni a vasutasokat a szolgálat folytatására. Vörös László azonban nem mert a sztrájkolók ezrei közé a sztrájkanyagára menni, hanem a vasutasmozgalom korábbi vezetőivel kezdett tárgyalni a Demokrata Körben.

*

A vasutasok mozgalmának többnyire hivatalnok vezetői a sztrájk-hír hallatára a Demokrata Körben gyülekeztek és Vázsonyi Vilmos javaslatára bizottságot alakítottak a sztrájk leszerelésének, a vasutasok szolgálatba való visszavezetésének elősegítésére. A bizottságnak 13 tagja volt, ezért azt »13-as bizottság«-nak nevezték el. A források több helyen úgy beszélnek róla, mint a sztrájkbizottságról. A 13-as bizottság azonban nem volt sztrájkbizottság, tagjait nem a sztrájkoló tömeg választotta, sőt 20-án a rendzavarástól való félelem miatt még megalkulásukat se merték a sztrájkanyagán bejelenteni.⁸² Egy korabeli polgári politikus véleménye szerint a 13-as bizottság »a békés polgárok benyomását« mutatta.⁸³ Hogy mennyire nem a sztrájkolók szerve volt, azt bizonyítja az is, hogy amikor eredménytelen tárgyalások után félre akartak állni, maga a kereskedelmi miniszter kérte őket, hogy maradjanak.⁸⁴ (A rendelkezésre álló forrásokból megállapítható, hogy a 13-as bizottság egyes tagjainak állásfoglalása és magatartása nem minden esetben egyezett az egész bizottságéval. Ezt azonban csak a bizottság egyes tagjainak értékelésénél lehet figyelembe venni. A bizottságon belüli ellentétek nem éleződtek ki annyira, hogy ezek a mozgalom és a 13-as bizottság értékelése szempontjából döntő jelentőségűek volnának.)

A 13-as bizottság és a kormány által erre felkért Vörös László ny. államtitkár között 20-án délután kezdődött meg a tárgyalás. A 13-as bizottságnak a sztrájkoló vasutasok részéről nem volt felhatalmazása semmilyen tárgyalásra. A sztrájkolók a maguk követelését igazságosnak, jogosnak és teljesíthetőnek találták, nem akartak alkudozni. Amikor tudomást szereztek a tárgyalásról, tömegesen jelentek meg a Demokrata Körben, hogy megakadályozzák a bőrükre való alkudozást. A tárgyalás délután kb. 5 órakor kezdődött, de már »7 órára a terem tele volt emberekkel. Ezek nagyon fel voltak izgatva, s nagyon kiabáltak, amikor megtudták, hogy mit tárgyaltak a bizottság tagjai. Azt mondták, nem szabad engedni, agyon ütjük, aki enged.« »Árulók« »Gazemberek« »Összejátszotok a kormánypártiakkal hangzott a tanácskozó bizottság felé félezer összegyűlt forrongó vasutas ajkáról.«⁸⁵

A tárgyalások eredményeként a kormány bűnbocsánatot, a betiltott nagygyűlés engedélyezését ígérte. Kijelentette, hogy a Szolgálati Rendtartás megadása és a szövetség megalakulása ellen elvi kifogása nincs. A fenti engedmények betartásáért Vörös László saját személyével akart biztosítékot nyújtani. Ezzel szemben a kormány a szolgálat azonnali felvételét követelte. A tárgyalás eredményét a zuglói sztrájktagok részvevőinek kellett volna jóváhagyni az április 21-i gyűlésen, de a »tömeg a leghatározottabban tiltakozott a békefeltételek pontjai ellen«. »Nem fogadjuk el, nekünk nem kell!« — hangzott mindenfelől.

Korabeli források egybehangzó tudósítása szerint a kormány békefeltételei ismertetésekor »valóságos orkánja tört ki a szenvedelemnek. Nem lépünk szolgálatba addig, amíg az 1901. és 1903. évi memorandumokban foglaltakat meg nem adják! Eleget bolondítottak már bennünket! Megtelt csordultig a keserű pohár! A szónok csak nagy ügyelbajjal tudta lecsillapítani a háborgó tömeget...«⁸⁶

Az igen harcias hangulatban lefolyt gyűlés egyik a hallgatóság soraiból előlépett szónoka ezután így fogalmazta meg azokat a feltételeket, amelyek alapján a kormánnyal való tárgyalás megkezdődhet. »Mi nem szorulunk bűnbocsánatra, mi bűncselekményt nem követtünk el... Mi kormánygaranciát kérünk, hogy közlünk senkit a mozgalom miatt sem meg nem büntetnek, nem nyugdíjaznak, sem át nem helyeznek... Mi azt kívánjuk, hogy azok a tényezők, akik a mozgalmunk elnyomására, a mi törekvéseink meggátolására törekedtek, akik a közönséget hamisan informálták, akik meg akarták akasztani a mi jogos mozgalmunkat, huszonnégy óra alatt eltávolíttassanak.«⁸⁷ Az 1904. évi januári előléptetéseket s a kinevezéseket 24 óra alatt publikálják s a létszám 30 százalékkal lépjen elő, az 1904. januárjában esedékes fizetési hátralékot azonnal fizessék ki, a már benyújtott eddigi, s a pótmemorandumban foglalt követeléseket 24 óra alatt teljesítsék.« S végül a feltételek között volt az a követelés is, hogy a vasutasok választott képviselői beleszólhassanak az új Szolgálati Rendtartás kidolgozásába.⁸⁸

Az április 21-i gyűlés szemléltetően bizonyította, hogy a sztrájkolók nagy tömege nem volt bizalommal sem a 13-as bizottság, sem az ellenzéki képviselők iránt. Hock János országgyűlési képviselő szerint »a tömeg nem bízott senkiben, sem bennem, sem a közvetítőben, (Vörös Lászlóban), a 13-as bizottságban sem, ők a maguk erejében bíztak, hogy az ő szervezett helyzetük meg fogja akasztani a forgalmat s ezáltal kényszerítve lesz a kormány velük megalkudni.«⁸⁹

A sztrájkoló vasutasok azzal, hogy elvetették a békítő tárgyalások eredményét, és új követeléseket állítottak, azzal, hogy kifejezésre juttatták a polgári ellenzék pártjai és az azok befolyása alatt álló 13-as bizottság iránti bizalmatlanságukat, csak az első lépést tették meg a harc eredményes folytatása érdekében. Tovább azonban nem mentek, nem választottak új bizottságot a sztrájk vezetésére, a kormánnyal való tárgyalás folytatására. A 13-as bizottság tagjai a sztrájkoló tömeg félrevezetése érdekében a gyűlésen nem szegültek szembe a tömeg követelé-

sével, de az újabb tárgyalások során még fel sem vetették ezeket a — szerintük — nem ésszerű és tapintatlan követeléseket.

A harcoló vasutasok korábbi mozgalmának és 1904 áprilisi sztrájkjának egyik leglényegesebb belső korlátja, legnagyobb fogyatéka az volt, hogy a vasutasok nem tudtak szakítani a polgári befolyás alatt álló bizottságokkal s nem voltak képesek a régi vezetők helyébe újakat állítani. Ez nem kis mértékben dezorganizálta a sztrájkolók erejét, lehetlenné tette a kormány terrorisztikus intézkedéseivel szembeni szervezett ellenállást, akadályozta a harc további kibontakozását, s elősegítette a sztrájk letörését.

Nem kívánom felsorolni azokat az okokat, amelyek megnehezítették az adott viszonyok között a sztrájk e hiányosságának felszámolását. Csupán a legfontosabbat, a Szociáldemokrata Párt magatartását említettem meg. Minden túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy a Szociáldemokrata Párt vezetői a vasutas mozgalom iránti közömbösségének és a vasutassztrájkjal való szembeállításának jelentős szerepe van abban, hogy a sztrájkoló vasutasok nem rendelkeztek elég erővel saját vezérkaruk kialakítására, s így a többség akarata ellenére megmaradt az úgynevezett »13-as bizottság« és azon keresztül a polgári ellenzék befolyása a sztrájkolókra.

A kormánynak, az ellenzéki politikai pártoknak, a 13-as bizottságnak az a kísérlete, hogy látszatengedményekkel leszerelje a sztrájkolókat, eredménytelen maradt. Vörös László látva a sztrájkolók elszántságát és a győzelembe vetett hitét, hamarosan felhagyott a további alkudozással, visszavonult.

*

A kormány a tárgyalás megkezdésével egy időben előkészületeket tett a forgalomnak katonasággal való megindítására. Budapestre rendelték a korneiburgi vasúti ezredet. Úgy gondolták, hogy e vasúti ezred segítségével a különböző szolgálati helyeken elszórtan élő vidéki vasutasokat, akiknek harcosabb vezetői Budapesten vannak, majd szolgálat-tételre kényszerítik. A cél elérése érdekében a kereskedelmi miniszter április 20-án megtiltotta az egész országban a vasutassztrájkra vonatkozó, nem hivatalos telefonbeszélgetéseket és távirati közléseket. Ezt kihasználva a MÁV igazgatóság számtalan vidéki vasútállomásra küldött olyan táviratot, amely szerint: a sztrájkolók Budapesten kibékültek és felszólítják vidéki társaikat, álljanak munkába. A vidéki vasutasok azonban nem álltak kötélnak, megbízottaik nagy áldozatok árán gyalog és parasztszekéren indultak Budapestre, hogy a budapesti sztrájkján tartózkodó társaikkal kapcsolatot teremtsenek. Különösen nagy örömet és lelkesedést keltett a zuglói sztrájkján a debreceni vasutasok megbízottainak a megérkezése. A debreceni vasutasok 14 parasztszekéren érkeztek. Nagyobb csoport sztrájkoló érkezett Szolnokról is.⁹⁰

A kormány és a vasút vezetői fenyegetéssel, és amikor az eredménytelen maradt, megvesztegetéssel kíséreltek sztrájk töröket toborozni.

Több tízezer sztrájkoló vasutas között azonban nem találtak sztrájktrórt. Ezzel kapcsolatban jellemző az alábbi beszélgetés, amely a zuglói sztrájk-tanyán egy sztrájkoló mozdonyvezető és egy fotóriporter között lefolyt. A beszélgetést az »Egyetértés« 1904. április 22-i száma közölte :

»Az egyik mozdonyvezető a fényképezés után megkérdezte a fényképeszt : — tudja-e az úr, kit vett le most? Az önérzetes kérdés meglepte a fotografust. Mosolygott, de nem felelt. — Úgy nézzén meg, hogy nekem ötszörös fizetést ígérték, ha elviszek egy vonatot. Ötszörös pénzt Uram! Tudja mennyi az? . . . Hát nem vittem és nem is viszem el. Mert nekem nem kell a pénzük, ma nem kell, még ha annyi is!«

A budapesti sztrájk-tanyán levő rendkívül lelkes és harcias hangulatot nem törte meg a miniszterelnöknek a képviselőházban elhangzott fenyegetése sem. A sztrájkoló vasutasok nem ijedtek meg. A napilapok szerint ezt a legkülönbözőbb formában nyilvánították ki. Egyesek olyan társasjátékot játszanak — írja az egyik napilap — amelyben a résztvevők körben ülnek és a kör közepén álló játékvezető egyszer körbe sétál és a következő szöveg kíséretében mutat rá valamelyik társára : »Jön, jön Tisza Pista és elcsap minket. Mi lesz Önből?« Erre a kérdezett feláll, a kör közepére megy, megnevez egy foglalkozást, és jelképesen megmutatja, hogyan fog az új munkaterületén dolgozni. Ezután ismét előlről kezdik a játékot.⁹¹

A sztrájk-tanyán a vasutas munka szépségeiről, nehézségeiről, saját sanyarú helyzetükről szóló beszélgetéseket időnként vidám nótaszó szakította félbe. »Megy a gőzös, megy a gőzös. . .« dallamára új dalt énekeltek a sztrájkolók. Szövegét a sztrájk kitörése utáni órákban írta egyik ismeretlen sztrájkoló.

»Nem megy gőzös, nem megy gőzös	Kanizsára
Semmiféle, semmiféle	állomásra
Sztrájkol minden masiniszta	
Hej senki sincs, ki a gőzőst	igazítsa!
Erős kezű, erős kezű	Tisza Pista!
De nála is erősebb a	masiniszta!
Tisza Pista tud szavalni	
De nem tud a masinának	parancsolni.« ⁹²

A sztrájkoló vasutasok hangulatára jellemző továbbá az a magatartás, ahogyan a budapesti sztrájk-tanyán fogadták az oda érkező parlamenti képviselőket. Vörös László eredménytelen missziója után a miniszterelnök több kormánypárti és ellenzéki képviselőt kért meg, hogy

személyes rábeszéléssel igyekezzenek a sztrájkolókat munkafelvételre bírni. A 48-as függetlenségi párt lapja, az Egyetértés, még lelkendezve írta, hogy a sztrájkolók így köszöntötték a kormánypárti Dobiecsky Sándort, aki korábban a MÁV debreceni üzletigazgatója volt. »Miért nem láttuk a képviselő urat három évig?« »Miért jön csak ma?« »Nekünk hiába beszél! — A kormány küldte! — Nem hallgatjuk meg! Menjen innen!« S végül mielőtt megszólalhatott volna, kitéssékelték a sztrájk-tanyáról.⁹³ Kossuth Ferenc a függetlenségi és 48-as párt elnöke már felháborodva írt arról az »Egyetértés« április 24-i vezércikkében, hogy a sztrájkoló vasutasok a legnagyobb ellenzéki párt hivatalos küldötteivel sem akartak szóba állni. Hock János pap képviselő maga mondta el, hogy a sztrájk-tanyán, amikor a munka felvételére, a kormányval való békére kérte a sztrájkolókat, azok beszédét »megéljenezték és azt mondták, hogy nem békülünk.«⁹⁴

IV

Az 1904-es vasutassztrájk bénítólag hatott az ország gazdasági életére. Hatása különösen érezhetővé vált Budapesten, az ország gazdasági, politikai és kulturális központjában. Budapest életében jelentős szerepe volt már ekkor a vasúti közlekedésnek. Az ország fővárosában közel félezer km vasútvonala volt a MÁV-nak. Szinte kizárólag vasúton érkezett a gyárak nyersanyag- és a lakosság élelmi szükséglete, a lassan világvárossá fejlődő fővárosba. Magyarország legfontosabb vasútvonalai sugárszerűen Budapestről indultak. Ebben az időben Budapest vasúti közlekedésének nemcsak országos, de európai jelentősége is volt. Amikor Budapesten megakadt a vasúti közlekedés, akkor lényegében megszűnt Európa legtöbb országa és a Balkán közötti vasúti összeköttetés.

A tőzsde kezdettől élénken reagált a vasutassztrájk hírére. »A főváros kereskedő világában valósággal pánikszerű volt a (április 20-i) reggeli lapok híreinek hatása. A tőzsdén kisebbszerű derut keletkezett . . . ijesztő képe volt az értékpiacon . . . A kereskedő és iparos egyesületekben tanácstalanul szaladgáltak az emberek és keresték a forgalom fenntartásának módjait . . . A gyárakban, nagykereskedésekben, gabonairodákban és a malmokban jóformán szünetel az üzlet. Ha posta nincs és főleg, ha szállítani nem lehet, megszűnik az élet . . .«⁹⁵

A sztrájk gyorsan éreztette hatását a budapesti élelmiszerpiacon is. »Drágább a hús, a zöldség, a tojás, tej pedig alig kapható már« írta a »Népszava« április 23-án.

A vasutasok sztrájkja közvetlen hatással volt a magyarországi munkás-paraszt és a nemzetiségi mozgalmakra. A sztrájk híre lelkesítőleg hatott az ipari munkásságra. A munkások az egész országban készek voltak munkabeszüntetéssel is támogatni a vasutasok igazságos küzdelmét.

Nehéz volna túlozni a vasutassztrájk kitörésének a falu népére gyakorolt közvetlen hatását.⁹⁶ A korabeli lapok szerint a falu népében »megrendült a kormányzat erejébe vetett hit».⁹⁷ Egyes vidéki városokban »a nép egész nap hullámozott az utcán és a pályaház körül».⁹⁸

A vasutassztrájk idején megélénkültek a zavargások a nemzetiségi vidékeken is. »A horvát közvélemény rendkívüli rokonszenvvel kíséri a vasutasok mozgalmát...»⁹⁹ Április 22-én Zágráb közelében véres parasztzavargás volt. »Az Arad megyei románok között az a hír van elterjedve hogy kiütött a háború».¹⁰⁰ A vasutassztrájk idején a legnagyobb méretű parasztmegmozdulás április 24-én Élesden volt, ahol elemi erővel robbant ki a román és magyar földmunkások és szegény-parasztok elégedetlensége. A csendőrség sortűzet adott az elégedetlenkedőkre.

A magyarországi vasutassztrájk kitörésének híre nagy visszhangra talált egész Európában, de különösen a monarchia népeinél és a szomszédos országok vasutasainál. Az üdvözlő táviratok mellett nagyobb pénzsegélyt is küldtek a külföldi vasutasok, de ezeket a posta a kormány utasítására visszatartotta, tartva attól, hogy »a pénzküldemények az anélkül is nagyon kitartó sztrájkolókat még hevesebb ellenállásra tüzelnék».¹⁰¹

A sztrájk nemzetközi jelentőségét fokozta az a tény, hogy a magyarországi államvasutak forgalmának megszűnésével megszakadt Nyugat és Közép-Európa, valamint a Balkán országai közötti vasúti közlekedés. A Monarchia belgrádi követe április 23-i távirati jelentésében a többi között elmondta, hogy a »Magyar Államvasutak igazgatóságának ez az összeomlása (Zusammenbruch) annak a tekintélynek, amelyet a Monarchia a Balkán-államokban még élvezett, többet ártott mint hihető lett volna».¹⁰² Bécsben az a hír terjedt, hogy Magyarországon forradalom van.¹⁰³

A vasúti forgalom megindítására irányuló kormánykísérletek csődbe jutása, a sztrájkolók elszánt ellenállása, valamint a tömegmozgalmak megélénkülése napról-napra jobban csökkentette Tisza kormányának tekintélyét mind belföldön, mind az európai országokban.¹⁰⁴ Tisza István április 22-én Bécsbe ment, hogy megtegye a szükséges lépéseket a »forgalom minden eszközzel, a magyar állam egész hatalmával» való kierőszakolására. Sietni kellett a sztrájk letörésével, mert — az ő szavaival élve — »az anyagi károk nap-nap mellett hatványozódtak és félő volt, hogy mind nagyobb tért hódít az a felfogás, hogy a kormány tehetetlen...».¹⁰⁵

*

Április 23-án, a sztrájk negyedik napján, indult meg teljes erővel a nagybirtokos, nagyttőkés Magyarország elnyomó gépezete a sztrájkoló vasutasok ellen. Megkezdődött a »rendcsinálás» és a »forgalom minden eszközzel, az állam egész hatalmával» való kierőszakolása.

Tisza miniszterelnök április 22-én — hogy megszabaduljon a parlamenti ellenzék bírálatától — kieroszakolta a képviselőház ülésének április 25-re való elnapolását, s ugyanakkor bejelentette a királynak, hogy a vasutassztrájk letörése érdekében szükségesnek tartja az országgyűlés ülésszakának berekesztését.¹⁰⁶ A képviselőházat április 25-én a királyi kézirat felolvasásával alkotmányellenesen berekesztették.

A király még április 22-én aláírta a katonaköteles vasutasok bevonultatásáról szóló — ugyancsak törvényellenes — parancsot.¹⁰⁷ A sztrájk letörésére irányuló katonai intézkedések a honvédelmi miniszter vezetése alatt történtek.¹⁰⁸ Ő utasította az ország területén állomásozó honvéd katonai egységek parancsnokait, hogy nemcsak a politikai hatóságok utasítására, de a vasút vezetőszervei (igazgatóság, üzletvezetőség, forgalmi főnökség) megkeresésére is bocsássanak rendelkezésre katonai egységeket. Tisza István hasonló utasítás kiadását kérte április 22-i, a közös hadügyminiszternek küldött táviratában.¹⁰⁹

Az igazságügyi minisztérium április 23-i utasítására a királyi ügyészségek a szolgálatukat nem teljesítő MÁV alkalmazottak ellen »büntető eljárást« indítottak.¹¹⁰ A sztrájk megtörésére irányuló kormányintézkedések sorába tartozik annak a hamis hírnek elterjesztése is, hogy a 23-i »Hivatalos Lap« 5600 új vasutas kinevezését fogja közölni. »Ami annyit jelent — magyarázták a napilapok — hogy 5600 vasutas már biztos, hogy elvesztette kenyerét.«¹¹¹ A terrorisztikus intézkedések ellenére a sztrájkoló vasutasok ezrei a sztrájk harmadik és negyedik napján, fáradtan, éhesen, de azzal az elszántsággal gyülekeztek a sztrájk tanyára, hogy a győzelemig folytatják a harcot.

A rendőrség és a katonaság valóságos haditervet készített a zuglói sztrájk tanyára felosztatásának végrehajtására. 23-án délre »200 gyalogos és 90 lovasrendőr kerítette körül a sztrájk tanyát, a csömöri úton egy egész század huszár lovagolt fel és alá... a sztrájk tanyára csak úgy hemzsegett a hivatásos és dilettáns spiclik óriási tömegétől.«¹¹² A 13-as bizottság — Vázsonyi Vilmos közvetlen befolyására — minden tőle telhetőt megtett (23-án délelőtt) a sztrájk tanyára felosztatásának elősegítése érdekében. Arra kérte a sztrájkolókat, hogy : »ha jön a rendőrség és katonaság és letartóztatja a sztrájkvezéreket, senki egy szót ne szóljon, egy kar fel ne emelkedjék, csend legyen és nyugalom. A letartóztatott sztrájkbizottság helyét elfoglalja a másik, már megválasztott helyettes bizottság, azután a harmadik és így tovább...«¹¹³

23-án déli 1 órakor, — közvetlen a sztrájk tanyára felosztatása előtt, — izgatásért és kormányserzésért letartóztatták Sarlay Jánost, a 13-as bizottság egyik tagját. A rendőrkapitány ezután bejelentette a sztrájk tanyára felosztatását. A rendőrkordon szorosabbra zárult a vasutasok körül és nyomban megkezdődött az igazoltatás. A tartalékosok megkapták a behívó parancsokat. A napilapok szerint Budapesten »valóságos ostromállapot van, amilyenre nem igen emlékezzünk. Amerre az ember jár : csupa katona és vasutas.«¹¹⁴

A nagybirtokos, nagytőkés osztály uralmának érdekében az ellenzéki pártok 23-án, az eddigi látszat-ellenzékiekéskedés helyett — nyíltan szembefordultak a sztrájkoló vasutasokkal és tevékeny részt vállaltak a sztrájk megszüntetésében, a vasúti forgalom megindításában. A függetlenségi és 48-as párt vezetőinek április 23-i értekezlete a hazafiasságra hivatkozva hívja fel a vasutasokat a forgalom azonnali felvételére.¹¹⁵ Ugyanezen párt vezére, Kossuth Ferenc, az Egyetértés április 24-i számában a következőket írja: »nem lehet a leghatározottabban el nem ítélnünk a vasutasok sztrájkját, amely páratlan a maga nemében, mert ezelőtt a világon sehol nem sztrájkoltak államvasutak alkalmazottai.«

A 13-as bizottság Vázsonyi Vilmos javaslatára az összes ellenzéki pártok segítségével kíséri meg a sztrájkoló munkába vezetését. Eredmény nélkül. A sztrájk tanyája feloszlata és a király behívó parancsa fokozta a sztrájkoló vasutasok felháborodását. A sztrájkoló többsége még biztos volt a győzelemben, a tartalékosok behívását nem tekintette a sztrájk letörésének. A zuglói sztrájk tanyát csoportosan elhagyó vasutasok a harc folytatása mellett döntöttek.

*

A politikai élettől rendeletileg távoltartott mozdonyvezetők, vasúti szolgák és alsó kategóriájú altisztek politikai látóköre a harc közben szélesedett, osztályöntudata növekedett. A sztrájk előtti hetek és a sztrájk első napjainak eseményei mindinkább nyilvánvalóvá tették a sztrájkoló előtt, hogy a polgári ellenzék pártjaitól semmit sem várhatnak. A zuglói sztrájk tanyája feloszlata után öntudatosodásban gyorsan fejlődtek a fővárosban levő sztrájkoló vasutasok. Ennek egyik leglényegesebb mutatója, hogy 24-én hajnalban a vasutasok egy csoportjának küldöttei — a 13-as bizottság tudta nélkül — a Szociáldemokrata Párt vezetőihez fordultak, hogy a sztrájk sikeres, győzelmes befejezése érdekében megszerezzék a szervezett munkásság támogatását. A vasutas sztrájk ezzel a lépéssel április 24-én elérte fejlődésének tetőpontját. A sztrájk további menete ettől kezdve döntően attól függött, hogy a Szociáldemokrata Párt hogyan fogadja a hozzá forduló vasutasokat.

A Szociáldemokrata Párt, amely még a sztrájk másnapján sem tartotta igazi harcnak a vasutasok harcát, a »Népszava« szerint — a sztrájk tartama alatt »maga őrizkedett attól, hogy a maga segítségét oly tolakodva kényszerítse rájuk (a vasutasokra) a mint ezt Hock Jánosok tették.«¹¹⁶ A Szociáldemokrata Párt vezetőivel ellentétben a párt egyszerű katonái, a szervezett budapesti ipari munkások a zuglói sztrájk tanyán egyengették a sztrájkoló vasutasok öntudatosodásának útját. Valószínű, nem kis mértékben járult hozzá a sztrájk fejlődéséhez az ő lelkes felvilágosító és nevelő munkájuk. A szociáldemokrata vezérek

és szociáldemokrata munkások állásfoglalásának különbözősége legvilágosabban április 24-én mutatkozott meg. (További kutatás feladata felderíteni, hogy a szociáldemokrata párt alsó- és középfunckionáriusai milyen mértékben helyezkedtek szembe a pártvezéreknek a vasutas-sztrájk idején tanúsított magatartásával.)

A Népszava lenézően, a megvetés hangján írta a pártvezetők-höz forduló vasutasokról, hogy „könyörögni jöttek hajnalban...”.¹¹⁷ A párt vezeterei — a fővárosi szociáldemokrata munkások harcos hangulatának hatására — nem merték nyíltan megtagadni a vasutasok kérését. Azt ajánlották a sztrájkot folytatni kívánó vasutasok küldötteinek: „amennyiben a kormány Tisza miniszterelnök hazaérkezése után az amnesztiát megadná, a vasutasok kössenek békét. Csak ha a kormány oktan makacskodna és még az amnesztiát is megtagadná, akkor igyekszik majd a párt a vasutasok ügyének a maga legmesszebbmenő akciójával is nyomatékokat adni, hogy a vasutasok valamelyes eredményt érjenek el...”.¹¹⁸ A párt vezetői a továbbiakban kijelentették, hogy ilyen körülmények között is csak akkor foglalkozik a párt a vasutasok ügyével, ha a 13-as bizottság kéri a beavatkozását.¹¹⁹ (Jellemző a szociáldemokrata párt vezetőire, hogy 24-én délelőtt Visontai Soma országgyűlési képviselőn keresztül értesítették a kormányt arról, hogy a sztrájkoló vasutasok hozzájuk fordultak és a szervezett munkásság támogatását kérték a sztrájk folytatásához.¹²⁰)

A párt vezetői tudták, hogy a 13-as bizottság a liberális burzsoázia eszköze és nem a memorandumokban foglalt követelések maradéktalan teljesítéséig sztrájkolni akaró tömeg képviselője. Ha ennek ellenére mégis ilyen feltételekhez kötötték a sztrájkba való beavatkozást, akkor ezt csak azért tették, mert számukra előnyösebb és kényelmesebb volt a sztrájkoló kérésének ilyen visszautasítása, mint a nyílt színvallás.

A szociáldemokrata párt vezetői 24-én hajnalban nem gondolták, hogy „a kormány oktan makacskodik és még az amnesztiát sem adja meg”. Azt még kevésbé hitték, hogy a 13-as bizottság valaha is kérni fogja a párt segítségét. De amire nem számítottak mégis bekövetkezett. 24-én délben tartott minisztertanács úgy határozott, hogy semmiféle engedményt, még az amnesztiát sem hajlandó megadni a sztrájkolóknak. Amikor a sztrájkoló tudomására jutott a határozat, azok a sztrájk folytatása mellett döntöttek és kényszerítették a 13-as bizottságot, hogy felkeresse a pártvezetőséget és kérje a sztrájk folytatásához a hajnalban megígért támogatást. A pártvezetőség „visszaütötte az utolsó szalmaszála kapaszkodó bizottságot és elhatározta, hogy nem indítja meg azt a nagy akciót, (az általános sztrájkot) amelyre reggel még hajlandó lett volna.”¹²¹

A sztrájk letörése után a Népszava azzal indokolta a pártvezérek elutasító állásfoglalását, hogy lehetetlen lett volna hétfőn (25-én) reggelre meghirdetni az általános sztrájkot.

»Miután a vasutasok küldöttei elvtársaink kérdésére kijelentették, hogy a hétfői nap folyamán sem tudják a sztrájkot fenntartani, ha

már reggel nem tör ki az általános sztrájk, azt tanácsolták nekik elvtársaink... vezessék vissza az embereket a munkához.«¹²²

A vasutassztrájk hatására a fővárosban és vidéken egyaránt szaporodó munkássztrájkok, tüntetések, a horvátországi és erdélyi parasztzendülések azt mutatták, hogy megvolt a lehetősége az általános sztrájk kirobantásának. A vasutassztrájk ötödik napján az egész ország dolgozó népe égett a harci vágytól. Az élesdi parasztzendülés óráiban a budapesti Keleti pályaudvar környékén több száz munkás éltette a sztrájkoló vasutasokat és szidta a kormányt. A rendőrök nem bírtak a tömeggel és így katonaságot vezényeltek ki.¹²³ A fővárosi fuvarosok 24-én tartott nagygyűlése a Szociáldemokrata Párt akarata ellenére »rokonszenvét fejezi ki a sztrájkoló vasutasok iránt«. A gyűlésen »az összes fuvarosok kimondták a sztrájkot s 6000 fuvaros és 500 lerakó beszüntette a munkát.«¹²⁴

Az események tehát nem azt mutatják, hogy lehetetlen volt az általános sztrájk megszervezése és 25-ére való kimondása. Ellenkezőleg, a források azt bizonyítják, hogy nem kis fáradságba került a Szociáldemokrata Párt vezetőinek visszatartani a forrongó budapesti proletariátust az általános sztrájktól. A vasutassztrájk napjaiban »az általános sztrájk nemcsak komolyan szóba került — ismerte be a Népszava 1904. május 7-i elméleti cikkében — de megvalósításától a fővárosban is egy hajszál választotta el a pártot. Ami legkülönösebb, az általános sztrájk győzelmi kilátásai esetleg a lehető legjobbak lehettek volna... Ha a vasutassztrájk például tovább tart, a fővárosban elfogy az élelmiszer és a szén, a munka jórészt — akár akarjuk, akár nem — szünetel és az éhség, a szomjúság a vízművek megállása után úgyszólván fenyeget. Ilyen esetben a forradalmi hangulat megvan... Szinte lehetetlen elképzelni, hogy a vasutassztrájkból kifolyólag a fővárosi munkásság akaratából vagy szénhiány miatt beszünteti a munkát, vér ne folyjon a főváros kövezetére...« A Népszava a párt szerencséjének tartotta, hogy elmaradt az általános sztrájk.¹²⁵

A párt vezetői, és a Népszava tollforgatói később mentegetni igyekeztek sztrájk alatti, elítélendő magatartásukat. Ezért elferdítették a tényeket s megrágalmazták a sztrájkoló vasutasokat. A Népszava szerint a sztrájkoló vasutasok »nem keresték a munkásság támogatását. Ellenkezőleg, minden eszközt megragadtak, hogy távoltartsák maguktól a szervezett proletariátust. Kiszolgáltatták magukat a különféle ellenzéki pártoknak...«¹²⁶ Kizárólag a vasutasok hibájának tüntették fel, hogy mozgalmuknak nem volt kapcsolata a Szociáldemokrata Párttal. »A vasutasok szervezkedése és mozgolódása elejétől fogva távol állott nemcsak a szociáldemokrata pártszervezetektől, de még közvetett összeköttetésben sem volt a szociáldemokratákkal... A kinevezett vasutasok között alig van jelentékeny számú híve a szociáldemokrata eszméknek...«¹²⁷

Később az általános sztrájk elmaradásáért is a sztrájkoló vasutasokat tették felelőssé. A Népszava megállapítása szerint: »A vasutas

sztrájkolók szerveztlenségének köszönhető, hogy az általános sztrájk elmaradt, — esetleg, — a párt szerencséjére.«¹²⁸

A XII. pártkongresszusra készített központi vezetőségi jelentés már odáig ment, hogy azt mondotta: a pártvezetőség azért nem volt hajlandó általános sztrájkot szervezni, mert a 13-as bizottság nem kérte a szociáldemokrata munkásság támogatását. »A pártvezetőség önzetlenül és ellenszolgáltatás nélkül megígérte az összmunkásság támogatását. Azonban . . . pártunk küldötteinek a 13-as bizottság kijelentette, hogy nem kéri a munkásság támogatását. A párt ilyen körülmények között nem volt hajlandó a munkások tízezreit oktalan harcba vinni.«¹²⁹ A szociáldemokrata vezérek a vasutassztrájk idején — de különösen április 24-én — tanúsított magatartása végleg eldöntötte a vasutassztrájk kimenetelét, megkönnyítette a sztrájk brutális letörését. A Szociáldemokrata Párt vezetősége segítette a kormányt abban, hogy úrrá legyen a vasutassztrájk következtében megélénkült tömegmozgalmak felett. »Az Ujság« — a legreakciósabb kormánykörök lapja — a szociáldemokrata vezérek állásfoglalásának ismertetésekor örömmel jegyezte meg, — hogy a sztrájk idején »hidegek maradtak«, mert »a szociáldemokraták jó vezetés alatt vannak . . .«¹³⁰

A vasutassztrájk bukásáért s azért, hogy Magyarország ipari és mezőgazdasági munkásai nem tudták helyzetük javítására felhasználni a vasutassztrájk teremtette kedvező feltételeket, elsősorban a szociáldemokrata vezetőket terheli a felelősség.

*

A sztrájkoló vasutasok és az állam erőszakszervei közötti harc kiéleződése is azt mutatta, hogy a sztrájk 24-én érte el fejlődésének tetőpontját. Ezen a napon a főváros utcáin nagy tömegben hullámozó vasutasok többször rendeztek kisebb-nagyobb tüntetéseket. Egyes helyeken megrongálták a vasúti berendezéseket, mozdonyokat, váltókat stb. Máshol szembehelyezkedtek a karhatalommal. A rendőrök és csendőrök országszerte, de különösen Budapesten, kardlapokkal ütlegelték a tüntető vasutasokat, majd tömegesen kísérték őket a rendőr- és csendőrörsökre. Budapesten több száz vasutast kényszerítettek a rendőrkapitányságokon a munka felvételére. A rendőrség 24-én este megkezdte a 13-as bizottság tagjainak letartóztatását. Vázsonyi Vilmos és Turtsányi Pál bábáskodása mellett létrejött a második 13-as bizottság, amely Vázsonyi javaslatára 25-én hajnalban a munka felvételére szólította fel a vasutasokat. A Szociáldemokrata Párt vezetőinek elutasító magatartása, a második 13-as bizottságnak a munka felvételére felszólító felhívása megkönnyítette a sztrájk letörését. A sztrájkolók jelentős része felháborodással fogadta mind a Szociáldemokrata Párt állásfoglalását, mind a második 13-as bizottság felhívását. A Budapesten tartózkodó »zágrábiak és kolozsváriak kijelentették, hogy éhenhalnak, de nem mennek haza ilyen eredménytelenül. Agyonvernének otthon társaink — mondták a zágrábiak, ha így hazamegyünk. Azután megölne a szegény. Itt maradunk, éhenhalunk.«¹³¹

A sztrájkoló vasutasok rendkívül nehéz körülmények között, hősiessen küzdöttek követeléseikért. A harc folytatásához bátorítást kaptak a dolgozó nép, elsősorban a fővárosi proletáriátus szolidáris megmozdulásaiból. A sztrájk utolsó napjainak harcaiban öntudatban, elszántságban, egyéni helytállásban igen sokat fejlődtek. A proletárhősiesség, a leleményesség ragyogó példáját adta Fekete Sándor pécsi mozdonyvezető. A szegedi üzletvezető a következőkben írja le a hős mozdonyvezető »bűneit« a pécsi főügyész részére:

»A f. évi ápr. 24-én Pécs állomásról bevezetett és katona kísérettel közlekedtetett 1912. sz. személyvonat csak Dárda állomásig juthatott el, mert a mozdonyvezető, és pedig névszerint Fekete Sándor, a vonatnak továbbbítását megtagadta, a tüzet kidobta és a vizet leeresztette. Nevezett mozdonyvezető a vonathoz jelen volt főszovalbíró egyenes felhívására sem hajlott... Elmondotta, hogy ő a vonattal csak azért indult el Pécsről, mert ott azt mondták neki, hogy az Eszékiek már szolgálatba léptek, de útközben, — hogy hol és kitől, azt titokban tartotta, — megtudta, hogy őt Pécsen csak rászédték, mert az eszékiek le nem szereltek, s hogy ezt kétségtelenül megtudhassa, Dárda állomáson mozdonyát szolgálatképtelennek jelezvén, Eszékről segélymozdonyt kért. Mikor aztán segélymozdony Eszékről nem indult, dobta ki a tüzet mozdonyából.«¹³²

Sokan nemcsak, hogy szolgálatot nem teljesítettek, de még a katona vonatok közlekedését sem akarták megengedni, amíg követeléseiket a kormány nem teljesíti. A forgalom megindításával szembeni ellenállás tömegméretű volt. A miskolci »fűtőházfőnök egy lokomotívot akart vezetni Budapestre, de a vasutasok a mozdonyt kövekkel megdobálták és a főnököt a mozdony elhagyására kényszerítették.«¹³³ A nyíregyházi fűtőházfőnök az üzletvezetőség felszólítására sem vállalkozott mozdonyvezetésre, »mert őt agyonveréssel fenyegetik, életét félti s inkább állásáról is kész lemondani.«¹³⁴

*

A kormány katonai segédlettel látott a vasúti forgalom megindításához. Az első katonavonatok üzletvezetők, forgalmi és fűtőházfőnökök, valamint igazgatósági és üzletvezetőségi főtisztviselők vezetésével indultak meg. Ahol nem volt üzletvezető vagy fűtőházfőnök a vonatbővíítésre, ott az igényeket lejjebb szállították. Pl. Nagyszombatból 23-án indított első vonat »mozdonyát egy fűtő vezette, a fűtő szerepét egy elcsapott borbélylegény látta el, míg a kalauzi teendőket egy tanító végezte.«¹³⁵

Április 24-én a katonai behívót kapott sztrájkolók bevonulásával egy időben megkezdődött a vasutasok egy részének, elsősorban a sztrájkhoz legkésőbb csatlakozott hivatalnokoknak, a szolgálatban való szórványos jelentkezése. Nézzük a Nyugati pályaudvar példáját. Az Újság jelentése szerint 24-én a Nyugati pályaudvaron szolgálatot teljesítő 78 hivatalnok közül »négy kivételével mind jelentkezett. Az állomás-

felvigyázók is megjelentek, dolgoznak a tornyokban, csupán a váltó-őrök és kocsitolók szolgálatát végzik katonák...¹³⁶ Legkésőbbben a mozdonyvezetők vették fel a munkát. 24-én még a debreceni vasutasok sztrájkja sem ért véget, »többben jelentkeztek ugyan szolgálatra, de — a mozdonyvezetők még mindig sztrájkolnak. A tegnapi nap (24-e) folyamán mintegy másfélezer vasutas kapta meg katonai behívóját... mozdonyvezető kettő-három van köztük... debreceni mozdonyvezető lapunk zártáig a behívott katonai mozdonyvezetőkön (mindössze 3 van) kívül egy sem állott szolgálatba.«¹³⁷ Még 25-én is igen kevés mozdonyvezető jelentkezett szolgálatra, sőt egyes helyeken még 26-án is volt olyan mozdonyvezető, aki »inkább vállalta a letartóztatást, mint a szolgálat felvételét.«¹³⁸

A polgári ellenzék és a szociáldemokraták által támogatott kormánynak az állam valamennyi elnyomó szerve mozgósítása után is négy napra volt szükség, hogy eltíporja a vasutasok sztrájkját. A MÁV igazgatóság jelentése szerint »A budapest-jobbparti és balparti üzletvezetőség, továbbá a miskolci, debreceni, a szegedi, az aradi és a szombathelyi üzletvezetőség vasúthálózatain április 26-án az összeforgalom felvételét, míg a kolozsvári és zágrábi üzletvezetőség vonalain csak a személyforgalom állott vissza a rendes mederbe, míg a teherforgalom megindítását 27-re tervezik.«¹³⁹

V

Az 1904-es vasutassztrájkot a nagybirtokos, nagytőkés állam leverte. Újból megindultak a vonatok. Az ostromállapot még heteken keresztül tartott a MÁV vonalain és állomásain. A vasúton mindenütt felfegyverzett csendőröket, rendőröket és katonákat lehetett látni. Katonaruhába bújtatták a vasutasokat is. De ez még nem jelentett elég biztosítékot a kormánynak, ezért minden mozdonyon négy szuronyos, többnyire idegen (bosnyák) katonára bízta a mozdony személyzet feletti felügyeletet. A menetjegyeket ellenőrző kalauz mögött is ott lépkedtek a szuronyos katonák.

A vasutassztrájk letiprása után kegyetlen megtorlás következett. Bár Tisza István miniszterelnök a közvélemény megnyugtatója érdekében arról beszélt, hogy »a kormány... a bosszuállásnak még a látszatát is elkerüli, és a törvény teljes szigorát nem alkalmazza...«¹⁴⁰ mégis »több mint 1600 vasúti alkalmazott ellen indították meg a büntető eljárást...«¹⁴¹ Ennél sokkal több vasutast függesztettek fel a szolgálatból és utaltak MÁV fegyelmi bíróság elé.

A bírósági tárgyalások során több, sztrájkban részt vett vasutas dolgozót ítélték hosszabb-rövidebb fegyházbüntetésre. A vasutassztrájkokról írt valamennyi, ezideig megjelent tanulmány elhallgatta ezt a tényt, sőt nagy hangon azt bizonygatta, hogy a vasutasokat felmentet-

ték valamennyi bírói fórumon. E nézet alapja az volt, hogy a 13-as bizottság tagjait a bíróság felmentette. Azonban a vasút egyszerű dolgozóit, azokat a szolgákat és altiszteket, akik a sztrájk kezdeményezőjeként léptek fel, akik kitartásra buzdították a sztrájkolókat, elítélték és velük a büntetést letöltették. A budapesti főügyész 1904. október 15-i jelentése beszámolt az igazságügyminiszternek arról, hogy Budapesten Bohus Mihály, Pázmány Lipót és Tóth Pál rákosrendezői vasutasok 2—2 hónapi, a szolnoki vasutasok közül Szalai Sándor egy hónapi, Tari István, Liszonyi Vince, Horváth József 21—21 napi Szendrei Albin 14 napi fogházbüntetésüket kitöltötték.¹⁴² Ez ideig még nem sikerült pontos kimutatást készíteni arról, hogy a sztrájkból kifolyólag hány vasutast ítéltek el. A minisztertanács újabb vasutassztrájktól való félelmében 1905. augusztus 16-án kimondotta, hogy a maga részéről méltányosnak és igazságosnak tartja, hogy ne folytassák tovább a sztrájkban való részvétel miatti felelősségrevonást.¹⁴³

A megtorlással örökre el akarták venni a vasutasok kedvét a sztrájktól. Az Újság szerint »mennél kíméletlenebbül, mennél irgalmatlanabban büntetik meg a sztrájkolókat, annál nagyobb garanciát kap az ország a mostani és a jövőbeli hasonló merényletek ellen.«¹⁴⁴ Az egyik vidéki lap nyíltan meg is írta, reméli, hogy a súlyos megtorlás után »a vasutasoknak, de még dédunokájuknak sem fog eszébe jutni, hogy valamikor sztrájkoljanak.«¹⁴⁵ A vasutassztrájktól megrémült uralkodó osztályok — beleértve a vasutasok korábbi mozgalmával kacérkodó középburzsoázia képviselőit is — nem elégedtek meg a sztrájk brutális letörésével, az embertelen megtorlással, hanem olyan törvények hozását követelték, amelyek a jövőben lehetetlenné teszik a mostanihoz hasonló sztrájkot... Budapest székesfőváros törvényhatósága határozatban mondotta ki, hogy helyesli azokat a kormányintézkedéseket, melyek a sztrájkot megtörték. Ugyanakkor elvárja »a törvényhatósági bizottság... a kormánytól, hogy gondoskodni fog az ország törvényes rendjének állandó és intézményes megszilárdításáról és elejét veszi azoknak az erőszakos irányzatoknak, törekvéseknek, amelyek végzetes megvázkódttatással fenyegetik az országot.«¹⁴⁶

Hogy a vasút vezetői mennyire féltek a vasutassztrájk közeli megismétlésétől, arra fényt vet többek között a MÁV igazgatóságnak az üzletigazgatókhoz intézett 1904. évi július 17-i bizalmas távirata. Ez a távirat utasította az üzletvezetőket, gondoskodjanak arról, hogy a mozdonyvezetésre jogosított központi és fűtőházi mérnökök, mozdonyfelvigyázók szükség esetén minden pillanatban rendelkezésre álljanak. »A legkisebb rendellenesség esetén szállja meg a fűtőházat katonasággal...« — rendelkezik az Igazgatóság.¹⁴⁷

*

Az 1904-es vasutassztrájk elbukott. A nagy küzdelemben a vasutasok alul maradtak, de a harc nem volt hiábavaló. A kormány a

sztrájkot követő években kénytelen volt a sztrájkolók követeléseinek nagy részét (fizetésrendezés, szolgálati rendtartás átdolgozása, bizonyos szervezkedési szabadság engedélyezése stb.) teljesíteni. Bátran mondhatjuk, hogy mindazok a gazdasági, politikai, szociális és a munkaviszonyban bekövetkezett egyéb változások, amelyek a huszadik század első évtizedében a vasutasok érdekeit szolgálták, lényegében a nagy sztrájk-nak az eredménye. Annak köszönhető, hogy 1904 áprilisában az ös-szvasutasság határozott lépést tett előre az osztályöntudatra ébredés és a modern munkásmozgalomhoz való csatlakozás útján. S ez utóbbi a vasutasok szempontjából a sztrájk leglényegesebb eredménye.

Az 1904-es nagy vasutassztrájk a XX. század első éveit magyarországi munkásmozgalmának egyik nagy jelentőségű eseménye. Nemcsak azért, mert tízezreket mozgatót meg, de azért is, mert a vasút — különösen az egész országra kiterjedő államvasút — nemcsak a személyszállítás és az áruforgalom szerve, nem egyszerű szállítási vállalat, hanem igen fontos államhatalmi szerv is. Az 1904-es vasutassztrájk, annak ellenére, hogy a sztrájkoló vasutasok követelései többségükben gazdasági jellegűek, a vasúti közlekedés nemzetgazdasági és államhatalmi jellegéből adódóan politikai színezetet kapott. A sztrájk politikai jellegét húzza alá az is, hogy a sztrájkoló vasutasok munkaadója nem egyik vagy másik tőké volt, hanem maga az államhatalom. A korabeli sajtó kivétel nélkül hangsúlyozta a vasutassztrájk rendkívül nagy jelentőségét : »... nincsen olyan országos szervezettel bíró munkásszakma — írta a Népszava a sztrájk harmadik napján — amelynek sztrájkja annyit árthatna a közgazdaságnak, olyan mértékben veszélyeztetné a társadalmi rendet, annyira megbolygatná és oly széles területen a sokat emlegetett békét, mint a vasutasoké.«¹⁴⁸

A forradalmi válság érlelődésének talaján létrejött vasutassztrájk nagy hatással volt a magyarországi munkás- és parasztmegmozdulásokra, s nem kis mértékben járult hozzá e válság elmélyüléséhez. A vasutassztrájk híre eljutott az ország legtávolabbi zugába is, s forradalmasítólag hatott a falu elnyomott és kizsákmányolt népére. Hogy a századforduló utáni években a mezőgazdasági proletárok harcaira milyen nagy hatással volt a vasutassztrájk, arra több forrás utal. Az 1905. évi nagy dunántúli földmunkás- és szegényparaszt mozgalmak — az 1905-ös aratósztrájkok — okait keresve Mérey Klára helytállónak tartja a Magyar Nemzet akkori megállapítását, mely szerint »a tavalyi vasutassztrájk nyitotta fel szemeit ezeknek a jámbor természetű mezei munkásoknak, akik azelőtt talán hírből sem ismerték a sztrájkot.«¹⁴⁹

*

Az 1904-es vasutassztrájknak rendkívül nagy jelentősége van a vasutasok mozgalmának további fejlődésére. A magyarországi államvasutak forgalmi szakmunkásai és kifizetésű alkalmazottai először 1904-ben egyenesítették ki derekukat és hirdették nyíltan követeléseiket,

először kapcsolódtak be a magyarországi munkásmozgalom nagy harcába, amelyet az ebben az időben a nagybirtokos, nagytőkés rend ellen vívott. Az 1904-es vasutassztrájk nagy iskola volt a MÁV forgalmi szakmunkások és kifizetésű alkalmazottak számára. Ez ébresztette őket saját erejük tudatára és ez taníttatta meg velük az összefogás jelentőségét. A sztrájk növelte a vasutasok osztályöntudatosodását s minden belső korlátja, fogyatékosága ellenére is segítette a szocializmus térhódítását körükben. A vasutasok százai és ezrei előtt vált világossá, hogy a nagybirtokos, nagytőkés Magyarországon emberi életért, nagyobb darab kenyérért, politikai jogokért, szervezkedési szabadságért eredményesen csak a szocialista munkásmozgalommal szövetségben, forradalmi munkáspárt vezetésével harcolhatnak.

Amíg a vasúti forgalom dolgozói a sztrájk idején közeledtek a szocialista munkásmozgalomhoz, addig a szociáldemokrata párt vezetői a korábbi éveknél is jobban tartózkodtak az államvasúti forgalmi dolgozók szervezésétől és azok spontán megmozdulásának vezetésétől. Már az 1904-es vasutassztrájk eseményei is érzékeltették, hogy nemcsak a vasutasok, de az összmunkásság osztályharca szempontjából is nagy jelentősége van a vasúti forgalmi munkások és kifizetésű alkalmazottak bevonásának a munkásmozgalomba. A magyarországi szociáldemokrata párt vezetői a sztrájk alatti magatartásukkal és azzal, hogy a sztrájkot követő félévszázadon keresztül lemondtak a Magyar Államvasutak forgalmi dolgozóinak osztályharcos szövetségbe való tömörítéséről, nemcsak a vasutasoknak a helyzetük megjavításáért folyó harcát nehezítették, de lényegesen gyengítették a magyarországi munkásmozgalom erejét is.

A magyar vasutasmozgalomnak szerencséje, hogy a Szociáldemokrata Párt becsületes baloldala okult az 1904-es vasutassztrájk tanulságaiból. Landler Jenő és a köréje tömörülő vasutasok megszívlelték a sztrájk figyelmeztetését, s a Szociáldemokrata Párt hivatalos vezetőségének akarata ellenére, hallatlanul nehéz körülmények között — lényegében illegálisan — folytatták a harcot a vasutasság osztályharcos szervezése érdekében. Az ő érdemük, hogy az 1904-es sztrájk nem ment feledésbe, hogy példája és emléke a további évek során — különösen az első világháború idején — harcra buzdította a vasutasok legjobbjait.

JEGYZETEK

¹ *Miklós Imre*, A magyar vasutasság oknyomozó történelme. Vác, 1937, 375.

² A századforduló éveiben a MÁV-nál alkalmazásban levő 80 000 vasutas közül osztályhelyzetét tekintve kb. 58—60 000 tartozott a munkásmozgalomhoz. Ebből kb. 10 000 volt a műhelymunkás, 20 000 a pályafenntartási munkás, 5—6000 a raktári és az állomási munkás, 23—24 000 a végrehajtó forgalmi szolgáltatónál dolgozó betanított és szakképzett munkás. Az alkalmazott kategóriába tartozó 18—20 000 vasutas közül kb. 7000 volt a hivatalnok, a többi altiszt.

A mozdonyvezetők, mozdonyfűtők, váltóőrök, vonatfékezők, kocsirendező és állomási málházók a végrehajtó forgalmi szolgálatnál dolgozó betanított és szakképzett munkások csoportjába tartoztak. A századforduló éveiben érvényben levő vasúti Szolgálati Rendtartás szerint ők — a mozdonyvezetők kivételével — a vasúti üzemi szolgák csoportjába tartoztak. A vasúti munkások nemcsak munkaterületük által különböztek egymástól, hanem az egyes munkaterületek dolgozóinak többsége a munkásosztályon belül más-más réteghez tartozott. A nagy vasúti műhelyek munkásai a proletariátus magvához, az úgynevezett »tősgyökeres proletárok« csoportjához tartoztak, míg a forgalmi szakmunkások — a pályamunkásokkal együtt — olyan vasúti munkások voltak, akik nem régen kerültek ki a nem proletár osztályokból és még nem szabadultak meg korábbi kispolgári nézeteiktől, szokásaiktól. Ez utóbbiak származásukat tekintve agrárproletár vagy szegény parasztszülők gyermekei, ritkább esetben ipari munkás, vagy városi kispolgár származásúak. Általános műveltség tekintetében is vegyes összetételű a vasúti munkásság. A mozdonyvezetőktől közép- és szakiskolai végzettséget követeltek, míg másoktól csak az írásban és számolásban való jártasságot, a pályamunkásoktól még azt sem. A végrehajtó forgalmi szolgálat munkaterületén dolgozó vasúti szakmunkások a munkásosztály elkispolgáriasodott rétegéhez tartoztak. Erős rokoni és családi szálak kötötték őket a kisáru-termelőkhöz, elsősorban a parasztsághoz. Csak a fővárosban és néhány nagyobb csomóponton lazult a parasztsággal való kapcsolatuk. Munkásöntudatuk kialakulásában hiányzott a nagyüzemi munkásokat formáló modern gyár. Ugyanakkor többségük kezdettől fogva olyan munkakörülmények közé került, amelyek nemcsak megnehezítették kispolgári gondolkodásuk felszámolását, hanem megkönnyítette körükben a burzsoázia befolyásának növekedését, a polgári eszmék, erkölcsök, szokások konzerválódását és azok további terjedését.

³ Ezek a vasúti műszaki altisztek csoportjába tartoztak.

⁴ A MÁV dolgozói fizetésüket az 1887. évi Szolgálati Rendtartás mellékletét képező »hivatalnoki«, »altiszti« és »szolgai« illetménytáblázat szerint kapták. A kinevezett vasutasok az évi fizetés mellett lakbérpótlékban és egyenruha ellátásban is részesültek. Az előírt szolgálati idő elteltével nyugdíjra volt igényük.

A vasúti szolgák többségét képező — a végrehajtó vasúti szolgálat igen fontos őrhelyén dolgozó — váltó- és pályáőrök, állomásmálházók és vonatfékezők fizetése lakbérpótlékkal együtt évi 540 koronánál, a mozdonyfűtőké, kocsirendezőké 760 koronánál kezdődött, de a legjobb esetben több évtizedes szolgálat után is csak 800 koronáig emelkedhetett.

A kinevezett mozdonyvezetők évi fizetése lakbérpótlékkal együtt 1040 koronánál kezdődött, de a többség fizetése a legszerencsésebb körülmények között sem haladta meg az 1200 koronát. Az állomás-, kocsi-, rak- és szertárfelvigyázók, kalauzok, raktárnokok és a kocsimesterek évi fizetése a mozdonyvezetőkével volt azonos.

Az évi fizetéssel kinevezett vasutasok mellett nagy számban dolgoztak a MÁV-nál napibérért, napidíjért ideiglenes minőségben vasúti szolgák és altisztek. Ezek legnépesebb csoportját a kisegítő fékezők alkották. Havi átlagos keresetük 35—40 korona között ingadozott, de egyes vidéki városokban a nyári csekély forgalom idején még a havi 24 koronát is alig érte el. (Munkásmozgalmi Intézet Archivum — továbbiakban: MMI Arch. — MÁV. Ig. 8384—1905). Hasonló volt a helyzetük a mozdonyfűtőknek, a nagy pályaudvarokon dolgozó kocsirendezőknél és tolatómunkásoknál stb., akiknek többsége egész életében napibérért végezte nehéz szolgálatát. A napibéres vasúti szolgákat kenyér helyett gyakran csak az a remény táplálta, hogy egyszer ők is végleges alkalmazottá, valószínű vasúti szolgákká válhatnak. »Ha bár a kinevezés a nyomorúság, a koplálás folytatását jelenti is... mégis mindnyájuknak ez az óhajuk« — írta a Népszava 1904. március 5-i számában.

⁵ Tarifa Újság 1894. szept. 17.

⁶ Vasút 1904. jan. 24.

⁷ Vasút 1901, aug. 4.

⁸ A vasúti műhelymunkások a tiltó rendeletek ellenére 1890-től kezdve szüntelenül harcoltak május elsejének munkaszünettel való megünnepléséért. E harc eredménye, hogy a kereskedelmi miniszter 1899-ben elrendelte: »május elsején a Magyar Államvasutak műhelyeiben vétessék fel a feltár, s úgy e napon, mint a következő két napon szüneteljen a munka!« (Népszava, 1899. ápr. 21.) A magyarországi, elsősorban a budapesti vasúti műhelyek munkásainak a szocialista munkásmozgalomhoz való vonzódását és politikai fejlettséget mutatják azok a pénzdományok, amelyeket ők pártcélokra, agitációs és Népszava alapra, a sztrájkban álló, a bebörtönzött és a megrendszabályozott szociáldemokrata munkások támogatására adtak. Az élenjáró vasúti műhelymunkások már az 1890-es években csatlakoztak a többi üzemek és gyárak munkásainak szakmai szervezkedéséhez.

⁹ A Mozdonyvezetők Lapja az első években legfontosabb feladatának a szolidaritás érzésének felkeltését és ápolását tekintette. Azt hirdette: »nincsen hatalmasabb és biztosabb útja az anyagi és szellemi téren való fejlődésnek a szakegyletbe való tömörülésnél« s remélte, hogy a »magyar mozdonyvezetőknek rövid idő múlva lesz egy központi egyletük, ahová a szellemi működésük és anyagi érdekeiknek megbeszélése céljából el fognak járhatni«. (Mozdonyvezetők Lapja, 1893. jan.) 1894. januártól — amikor a Mozdonyvezetők Lapjának felelős szerkesztője Kohály Ignác helyett Vörös László lett — a lapban már szó sincs a Mozdonyvezetők szakegyletének szükségességéről. Ettől kezdve a szervezkedésre való felszólítás helyett azt tekinti feladatának, hogy a mozdonyvezetőket és fűtőket visszatartsa a fővárosi vasutasok egyre határozottabb, radikálisabb mozgalmától.

¹⁰ A Vasút 1897. márc. 14-i számában arról írt, hogy a vasúton is »könnyű dolog volna kitűzni a vörös lobogót, fellázadni a kormányzati rendszer ellen, s irtózatossá robajjal eldörögni a sztrájkot«.

¹¹ A Vasútasok Lapja 1897. júl. 25.

¹² Andics Erzsébet, A magyarországi munkásmozgalom 1848—1917. Bp. 1954, 49.

¹³ A Tarifa Újság 1895. szept. 1-i számában azt a hírt közölte, hogy »a m. kir. államvasutaknál a Budapesten alkalmazott vonatszemélyzet, mozdony- és pályafenntartási személyzet még a milleneumi ünnepély előtt sztrájkolni fog, ha az altisztek lakbérügyét egyhamar nem fogják rendezni. A Magyar államvasúti altisztek között rendkívül terjed a sztrájk eszméje...«

¹⁴ V. I. Lenin, Összes művei. IV. köt. Bp. 1953, 376—377.

¹⁵ Vasút 1901. aug. 4.

¹⁶ Vasút 1901. szept. 1.

¹⁷ A Vasút a MÁV altiszti kör hivatalos lapja volt.

¹⁸ MÁV Hivatalos Lap, 1902. jan. 9.

¹⁹ Révai József, Irodalmi tanulmányok. Bp. 1950, 107.

²⁰ Uo. 108.

²¹ Uo. 228.

²² Jászai Samu, A magyar szakszervezetek története. Bp. 1925, 134.

²³ Magyar Közérdek 1903. szept. 6.

²⁴ Vasút 1903. aug. 2.

²⁵ Pesti Napló 1904. febr. 25.

²⁶ Népszava 1904. febr. 18.

²⁷ Népszava 1903. júl. 28.

²⁸ Haladás 1904. febr. 14.

²⁹ Radó Richard, A vasúti sztrájk. Bp. 1954, 7.

³⁰ Független Magyarország 1904. ápr. 22.

³¹ Radó i. m. 9.

³² Pesti Napló 1904. febr. 22.

³³ Radó i. m. 9—10.

³⁴ Murányi Miklós, A vasúti sztrájk története. Bp. 1904, 13.

³⁵ Pesti Napló 1904. febr. 28.

³⁶ Független Magyarország 1904. márc. 7.

- ³⁷ Vasúti és Hajózási Hetilap 1904. márc. 12.
³⁸ Pesti Napló 1904. márc. 4.
³⁹ Magyar Tengerpart 1904. márc. 15.
⁴⁰ Radó i. m. 44.
⁴¹ A gyűlés lefolyásáról készült rendőrségi jelentés 8. l. (MMI Arch. MÁV. Ig. 44 335—1905. E. o. sz.)
⁴² Magyar Vasutas 1904. ápr. 15.
⁴³ Pesti Napló 1904. ápr. 1; Vasút, 1904. márc. 27.
⁴⁴ MÁV Hivatalos Lap 1904. márc. 31.
⁴⁵ Miklós i. m. 396.
⁴⁶ Egyetértés 1904. ápr. 12
⁴⁷ Képviselőházi Napló, 1901—1906, XXIV. köt. 163—164.
⁴⁸ Miklós i. m. 397.
⁴⁹ Radó i. m. 56.
⁵⁰ Friss Újság 1904. ápr. 20.
⁵¹ Miklós i. m. 398, 400.
⁵² Orsz. Ltár. Kúria 1905—IV. 92.
⁵³ A jelenlegi MÁV Landler Jenő Járműjavító elődje, a Rudas László utca, az Élmunkáshíd és a Nyugati Pályaudvar közötti területen, a mostani nyugati műszaki kocsihivatal helyén állott.
⁵⁴ Az Újság 1904. ápr. 20.
⁵⁵ Egyetértés 1904. ápr. 22.
⁵⁶ Magyar Szó 1904. ápr. 24.
⁵⁷ Egyetértés 1904. ápr. 21.
⁵⁸ Magyar Szó 1904. ápr. 24.
⁵⁹ Pesti Napló 1904. ápr. 21.
⁶⁰ Kurucz Újság 1904. ápr. 21.
⁶¹ Kis Újság 1904. ápr. 21.
⁶² Magyar Vasutas 1904. máj. 15, Szombathelyi Friss Hírek 1904. ápr. 22, Népszava 1904. ápr. 23.
⁶³ Népszava 1904. ápr. 21.
⁶⁴ Magyar Vasutas 1904. máj. 1.
⁶⁵ Népszava 1904. ápr. 21, ápr. 23.
⁶⁶ MMI Arch. MÁV. Ig. 8384/1905.
⁶⁷ Pesti Napló 1904. ápr. 21.
⁶⁸ Egyetértés 1904. ápr. 21.
⁶⁹ Pesti Napló 1904. ápr. 23.
⁷⁰ Népszava 1904. ápr. 23.
⁷¹ Uo.
⁷² Farkas Izor a vasúti munkások bizalmi férfiai sztrájk alatti magatartásának okairól az Északi főműhely munkásai 1905. febr. 4-i gyűlésén a következőket mondta: »Mi nyugodt és békés eszközökkel iparkodtunk célt érni és helyzetünkön javítani, sőt amikor a MÁV-nál kitört a nyílt harc, a sztrájk és minket felszólítottak a sztrájkolók arra, hogy vegyünk részt harcukban, mi azt mondtuk, hogy kész örültség volna az, ha mi szervezetlenül belemennénk a küzdelembe, maradjunk meg továbbra is a mi békés eszközeink mellett. Az egész idő alatt nyugodtan és békésen viselkedtünk és nem foghatja senki sem ránk, hogy harcaink ideje alatt törvénytelen eszközökhöz nyúltunk volna...« (MMI. Arch. MÁV. Ig. 31187/1905.)
⁷³ Radó i. m. 101—104; Pesti Napló 1904. ápr. 21.
⁷⁴ Radó i. m. 113.
⁷⁵ Az Újság 1904. ápr. 21.
⁷⁶ Radó i. m. 112.
⁷⁷ Uo. 110.
⁷⁸ Vázsonyi Vilmos április 20-i felszólalásában arról beszélt, hogy »... nem indokolja semmi... ezt a sajnálatos ultima rációt... És én midőn megállapítom, hogy ez a munkabeszüntetés az országnak nagy kára, tekintélyenksúlyos sebe és

sérelme, megállapítom azt is, hogy elítélendő, hogy erre a lépésre határozták el magukat a vasúti tisztviselők...» Polonyi Géza a függetlenségi és 48-as párt szónoka pártja nevében kijelentette: »mi mindnyájan mélyen sajnáljuk a mozgalomnak ilyen alakban való kitörését...» A tegnapi pártértekezletünkön »mindnyájan éreztük azt, hogy ilyen kivételes esetekben — az ország törvényhozóinak sürgős kötelessége még akkor is, ha félre kell tenni a politikai tendenciákat — segítségül sietni a kormánynak is ha kell, hogy az ország nagyobb károsodását megakadályozzuk...» (Képviselőházi Napló, 1901—1906, XXIV. köt. 158—160.)

⁷⁹ Képviselőházi Napló, 1901—1906, XXIV. köt. 171.

⁸⁰ Uo. 167.

⁸¹ Uo. 181.

⁸² Lengyel—Landler, A tizenhármak bűnpere. Bp. 1904, 68.

⁸³ Uo. 86.

⁸⁴ Uo. 16.

⁸⁵ Uo. 184—185.

⁸⁶ Radó i. m. 126—128.

⁸⁷ Egyes források szerint a sztrájkolók a MÁV igazgatóság vezetőinek eltávolítását követelték. (Vasút, 1904. máj. 1.) »Abczug Ludvig! Le vele! Takarodjék» közbekiáltások hangzottak a gyűlés alatt. (Szombathelyi Friss Hírek, 1904. ápr. 22.) Hock János szerint »egész lista volt, kiket kívántak elcsapni».

(Lengyel—Landler i. m. 245.)

⁸⁸ Radó i. m. 128—129.

⁸⁹ Lengyel—Landler i. m. 239.

⁹⁰ Kurucz Újság 1904. ápr. 22; Pesti Napló 1904. ápr. 22.

⁹¹ Magyar Szó 1904. ápr. 24.

⁹² Pesti Napló 1904. ápr. 21; Vasút, 1904. máj. 1.

⁹³ Egyetértés 1904. ápr. 23.

⁹⁴ Lengyel—Landler i. m. 237.

⁹⁵ Pesti Napló 1904. ápr. 21.

⁹⁶ Veres Péter a »Falusi Krónika« c. könyvében leírja, hogy a sztrájk idején »... a nép nagy többsége előtt a vasút még félig meddig idegen intézmény volt, s a vasutasok furcsa egyenruhás urak. Milyen nagy dolog volt hát, amikor ezek az egyenruhás urak egyszerre csak sztrájkba léptek. A nép úgy érezte, elmúlik a világ, itt már valami nagy dolog készül, ha még a vasutas urak is a nép mellé állnak. Mindenki velünk van» ma-holnap legyőzzük az urakat, egyesülünk, testvér lesz mindenki: iparos, vasutas és paraszt. S a híres dal zengett a faluban és a mezőkön mindenfelé: »miénk lesz a jövő...» ... annyira tele volt a sztrájk hangulatával a falu, hogy ... mindenki erről beszélt ... most már csak az kéne, hogy kaszára, kapára és neki az uraknak! — sóhajtották azok, akik cselekedni szerettek volna, de nem tudták, hogyan fogjanak hozzá.» (Veres Péter, Falusi Krónika, Bp. 1944, 194—196.)

⁹⁷ Szombathelyi Friss Újság 1904. ápr. 21.

⁹⁸ Az Újság 1904. ápr. 28.

⁹⁹ Pesti Napló 1904. ápr. 25.

¹⁰⁰ Új Lap 1904. ápr. 22.

¹⁰¹ Szombathelyi Friss Újság 1904. ápr. 21.

¹⁰² Orsz. Ltár. M. E. 1907. XLI. 664. (1697—1904. M. E.) német nyelven.

¹⁰³ Szombathelyi Friss Újság, 1904. ápr. 23.

¹⁰⁴ Tisza István április 22-én kijelentette, hogy »a magyar állam becsülete és tekintélye soha annyira nem volt még kockán, mint most, amikor a törvényes rend és fegyelem alapján megrendült».

(Egyetértés, 1904. ápr. 23.)

¹⁰⁵ Képes Néplap és Politikai Híradó 32. évf. 17. sz.

¹⁰⁶ Orsz. Ltár. M. E. 1905. III. 74 (fogalmazvány).

¹⁰⁷ A királyi parancsot valamennyi napilap közölte. Szövege a következő: »Parancsolom, hogy a közös hadseregnek (haditengerészetnek) a magyar állam területén levő vasutak szolgálatában álló magyar honos tartalékos havi-díjasai és legénysége, valamint a honvédségnek ugyanilyen tartalékos és póttar-

talékos havidíjsai és legénysége a közös hadsereg, illetve a honvédség részleges kiegészítésére behívassanak és szolgálatátételre a magyar államvasutakhoz osztassanak.

Kelt Bécsben, 1904. április 22-én.

Ferenc József s. k.
Nyíri Sándor s. k.
honvédelmi minisztere

¹⁰⁸ A M. Kir. kormány 1904. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés. Bp. 1905, 226.

¹⁰⁹ A távirat szövege a következő:

»Felkérem kegyelmességedet utasítani szíveskedjék a temesvári, zágrábi, pozsonyi, kassai, nagyszombeni hadtest parancsnokságokat, hogy ne csak a politikai hatóságok megkeresésére, hanem a kir. államvasutak igazgatóságának, üzletvezetőségének és forgalmi főnökeinek megkeresésére is szükség esetén katonai segítséget bocsásson rendelkezésre.

Felkérem, úgy engem, mint a kir. magy. ker. minisztert, a tett intézkedésekről értesíteni szíveskedjék.»

Orsz. Ltár. M. E. 1906—XLI—664 (német nyelven).

¹¹⁰ Orsz. Ltár. M. E. 1907. XLI. 66.

¹¹¹ Kurucz Újság 1904. ápr. 23.

¹¹² Népszava 1904. ápr. 23.

¹¹³ Pesti Napló 1904. ápr. 24.

¹¹⁴ Pesti Napló 1904. ápr. 24.

¹¹⁵ Egyetértés 1904. ápr. 24.

¹¹⁶ Népszava 1904. ápr. 26.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Népszava 1904. ápr. 28.

¹¹⁹ M. Sz. D. P. XII. Pártgyűlés jegyzőkönyve Bp. 1905, 21.

¹²⁰ Népszava 1904. ápr. 26.

¹²¹ Népszava 1904. ápr. 26.

¹²² Népszava 1904. ápr. 28.

¹²³ Kurucz Újság 1904. ápr. 25.

¹²⁴ Népszava 1904. ápr. 26.

¹²⁵ Népszava 1904. máj. 7.

¹²⁶ Népszava 1904. ápr. 26.

¹²⁷ Rába Sándor, Miért bukott el a vasutassztrájk. Bp. 1904, 5.

¹²⁸ Népszava 1904. máj. 7.

¹²⁹ M. Sz. D. P. XII. Pártgyűlés jegyzőkönyve. Bp. 1905, 21.

¹³⁰ Az Újság 1904. ápr. 26.

¹³¹ Kurucz Újság 1904. ápr. 25.

¹³² Orsz. Ltár. Igazságügy. Eln. 1904. K—88.

¹³³ Pesti Napló 1904. ápr. 25.

¹³⁴ Orsz. Ltár. Igazságügy. Eln. 1905. K—88.

¹³⁵ Pesti Napló 1904. ápr. 24.

¹³⁶ Az Újság 1904. ápr. 25.

¹³⁷ Debrecen 1904. ápr. 25.

¹³⁸ Pesti Napló 1904. ápr. 28.

¹³⁹ Az Újság 1904. ápr. 27.

¹⁴⁰ Képes Néplap és Politikai Híradó 32. évf. 18. sz.

¹⁴¹ Orsz. Ltár. Igazságügy. Eln. 1905. K—88.

¹⁴² Orsz. Ltár. Igazságügy. Eln. 1906. K—88.

¹⁴³ Orsz. Ltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyv, 1905. aug. 16.

¹⁴⁴ Az Újság 1904. ápr. 25.

¹⁴⁵ Csallóközi Lapok 1904. ápr. 27.

¹⁴⁶ Fővárosi Közlöny 1904. ápr. 29.

¹⁴⁷ MMI Arch. MÁV. Szeged. ÜV. 108/1904. eln.

¹⁴⁸ Népszava 1904. ápr. 21.

¹⁴⁹ Magyar Nemzet, 1905. júl. 1 [Idézi: Mérey Klára, Századok 87/4 (1953) 598.]

ОБЩАЯ ЗАБАСТОВКА ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНИКОВ В БУДАПЕШТЕ В 1904 ГОДУ

Всеобщая забастовка железнодорожников Венгрии в 1904 году, парализовавшая почти в течение одной недели экономическую жизнь Венгрии, была до освобождения страны одним из самых выдающихся событий в истории движения железнодорожников. История этой стачки еще не разработана. Настоящая статья, которая через будапештские события стачки рисует схематическую картину борьбы железнодорожников, поставила себе целью показать поведение Социал-демократической партии в связи с забастовкой.

*

Основную массу бастующих составляли движенцы (машинисты, кочегары, стрелочники, тормозщики, сортировщики и т. п.) и низкооплачиваемые служащие (регулировщики движения, кондукторы, путевые обходчики, проводники вагонов и т. п.).

Одна часть движенцев и низкооплачиваемых служащих занимала временные должности (за поденную зарплату) у Венгерских железных дорог (МAB), другая же — постоянные (с годовой зарплатой). В то время как в прошлом столетии средняя зарплата широких масс железнодорожников приблизительно соответствовала зарплате лучше оплачиваемых квалифицированных промышленных рабочих, то в годы рубежа столетий, — вследствие фиксирования зарплат, — она едва не достигала заработка хуже оплачиваемых квалифицированных рабочих. Через заботы повседневной жизни дошли железнодорожники до осознания необходимости действовать, чтобы освободиться из невыносимого положения.

Подъем социалистического рабочего движения, — образование Социал-демократической партии Венгрии, — имели большое влияние на железнодорожный пролетариат Венгрии, привлекая его к социалистическому рабочему движению. Хотя и движенцы, — особенно машинисты и кочегары, — выражали свою солидарность с социалистическим рабочим движением еще в начале 90-х годов, ни одна из групп рабочих железных дорог, даже рабочие мастерских, до крупной забастовки не были организационно связаны с современным рабочим движением. Строгие постановления запрещали рабочим государственных железных дорог присоединиться к Социал-демократической партии и создать союз классовой борьбы (профсоюз). В первые годы своего существования Социал-демократическая партия Венгрии была еще слаба для того, чтобы организовать многочисленных рабочих-железнодорожников. Позже, во второй части 90-х годов, когда в партии одержал верх оппортунизм, руководители партии равнодушно относились к борьбе, проводимой рабочими железных дорог за улучшение своего положения и осуществления своего союза.

Революционный подъем первых годов XX столетия дал толчок движению железнодорожников. Под влиянием крупных, — в большинстве случаев успешных, — стачек промышленных и сельскохозяйственных рабочих, а также известий о забастовках железнодорожников различных стран в массах венгерских железнодорожников созрела мысль о забастовке. Насчитывающий десятки тысяч человек лагерь железнодорожников двинулся, требуя на, многолюдных митингах урегулирования зарплат, изменения служебного порядка, зафиксировавшего условия труда, и самых элементарных политических и организационных прав. Начиная с февраля даже газеты писали о том, что железнодорожники готовятся к забастовке.

Либеральная буржуазия, стремящаяся в эти годы выступить как самостоятельный фактор в Венгрии, делает попытку держать железнодорожников в стороне от социал-демократии и поставить их движение на службу своим собственным

целям. Ей удалось распространить свое влияние на комитеты, избранные на февральских митингах железнодорожников, главнейшей причиной чего было равнодушное отношение Социал-демократической партии к движению железнодорожников. Чтобы воспрепятствовать стачке, Социал-демократическая партия приступила к организационной деятельности среди рабочих мастерских. Комитеты движения, находившиеся под влиянием либеральной буржуазии, и руководители железных дорог прибегали к самым различным средствам в целях отвращения многотысячных масс железнодорожников от забастовки. Требовавшие забастовки движеньцы, вследствие большого нажима, не были в состоянии приобрести большинства в комитетах, а это не мешало дальнейшему созреванию забастовки. Правительству и начальству железных дорог ни принятием террористических мер против железнодорожников, ни представлением на обсуждение палатой депутатов законопроекта об урегулировании заработков, лишь частично удовлетворившего требования, не удалось воспрепятствовать вспыхке стачки. Эти мероприятия не предотвратили стачку, а наоборот, приблизили ее начало.

*

Наперекор комитетам движения вечером 19 апреля забастовка началась со стихийного массового движения в одной из крупнейших сортировочных станций Будапешта, в «Ракошпендезде». В восемь часов несколько минут сотни сортировщиков, вспомогательных тормозщиков, стрелочников и т. п. остановили еще перед станцией пассажирский поезд, прибывший из Новых Замков, и легли на рельсы, чтобы воспрепятствовать дальнейшему движению поезда. Они решили не пропустить поезд. В это же время был дан сигнал № 7 «Приостановить все поезда». Сопротивление начальника станции и служащих вокзала оказалось безрезультатным. Несколько часов спустя железнодорожное движение прекратилось во всей стране, и перерыв продолжался в течение почти одной недели.

Антинародные господствующие классы требовали объявления чрезвычайного положения против железнодорожников в целях прекращения забастовки. Еще ночью 19 апреля правительство постановило держать милицию, жандармерию и военные части наготове, и началась оккупация железнодорожных станций и линий вооруженными силами. Политические партии оппозиции, осуждая забастовку, были солидарны с правительством, но в то же время старались восполнать ею для своих интересов. Несмотря на то, что в парламенте разыгрались бурные сцены, партии буржуазной оппозиции предприняли все, чтобы задуть стачку и восстановить железнодорожное движение. Эту цель преследовало после вспыхки забастовки и создание, с помощью партий буржуазной оппозиции, так называемого комитета 13-и из прежних руководителей движения железнодорожников, который объявил себя руководящим органом стачки.

Воздерживающиеся от открытой борьбы с правительством оппортунистские руководители Социал-демократической партии тоже помогали правительству, стараясь и в дальнейшем держать организованных промышленных рабочих в стороне от бастующих движеньцев. После подавления забастовки они хвастались тем, что Социал-демократическая партия остерегалась оказывать помощь бастующим железнодорожникам. Они разоблачили свое предательство «левой» демагогией — клеветча на бастующих.

Трудящиеся классы Венгрии, особенно рабочие и мелкая буржуазия столицы сочувствовали стачке железнодорожников, что проявлялось в самых различных формах. Простые солдаты Социал-демократической партии, организованные промышленные рабочие Будапешта, в отличие от руководителей партии, воспитывали и поощряли бастующих железнодорожников. Бастующие массы верно отстаивали свои требования. Они воспрепятствовали тому, чтобы комитет 13-и изменой забастовке согласился с правительством и подавил стачку. Состоявшийся 21 апреля в центральном помещении забастовки митинг наглядно показал боевую решимость бастующих и их веру в победу. Но этот же митинг показал и неопытность борющихся железнодорожников и главный недостаток стачки, именно то

что они не сумели порвать с комитетами, находящимися под буржуазным влиянием. Бастующие, правда, не доверяли комитету 13-и, но и не избрали нового руководства. Отсутствие боевого руководства дезорганизовало силы бастующих, тормозило дальнейшее развертывание борьбы и способствовало подавлению стачки. То, что бастующие железнодорожники не располагали достаточной силой создать свой собственный штаб, и что комитет 13-и и в дальнейшем фигурировал как руководитель забастовки, объясняется в первую очередь равнодушием Социал-демократической партии к движению железнодорожников и ее враждебному отношению к забастовке.

*

Забастовка имела парализующее влияние на экономическую жизнь страны. Это особенно чувствовалось в экономическом, политическом и культурном центре страны — в Будапеште. Забастовка железнодорожников поощряюще повлияла на рабочее-крестьянское движение и движение национальностей в Венгрии. Пролетариат Будапешта готовился к всеобщей стачке. Среди населения деревни «нарушилось доверие к правительству». Зарубежный отклик забастовки усилился тем, что прекращением движения на венгерских железных дорогах было сорвано и железнодорожное движение между Западной и Центральной Европой и странами Балкан. Фиаско попыток правительства восстановить нормальное железнодорожное движение, решительность сопротивления бастующих и обострение массовых движений изо дня в день уменьшали авторитет правительства Иштвана Тиса как в Венгрии, так и в зарубежных странах.

На четвертый день стачки, 23 апреля был пущен в ход угнетательский аппарат венгерского правительства помещиков и капиталистов против борющихся железнодорожников. Король декретировал немедленный призыв в армию военно-обязанных железнодорожников. Находящиеся в Венгрии части общей армии получили приказ участвовать в подавлении стачки. Королевские прокуратуры возбуждали уголовные следствия против рабочих и служащих Венгерских железных дорог, которые не выполняют своих обязанностей. Начальник полиции Будапешта распустил столичный центр забастовки. Чтобы получить право насильственного подавления забастовки премьер-министр вынудил отсрочку парламента и затем закрытие сессии. Партии буржуазной оппозиции вместо прежнего псевдооппозиционного поведения открыто выступили против бастующих и активно участвовали в восстановлении движения.

Своего апогея забастовка железнодорожников достигла на пятый день. На рассвете 24 апреля делегаты одной из групп бастующих в столице железнодорожников — без ведома комитета 13-и — обратились к руководителям Социал-демократической партии, требуя, в интересах успешного завершения забастовки, организации поддержки организованным рабочим. Социал-демократическая партия — по сообщению Непсава — «отклонила хватающийся за последнюю соломинку комитет», советуя ему «отправить людей обратно на работу». Вышедшие на улицы столицы волнующиеся массы железнодорожников не были согласны с Социал-демократической партией. Об этом факте свидетельствовали более или менее крупные массовые стачки, разыгравшиеся 24 апреля. Поведение руководителей Социал-демократической партии, призыв второго комитета 13-и (первый был арестован 24 апреля) приступить к работе облегчили подавление забастовки. Несмотря на это массы бастующих железнодорожников еще несколько дней боролись за удовлетворение своих требований, за успешное завершение стачки.

Забастовка железнодорожников была подавлена государственной властью. Те, кто участвовал в забастовке в качестве инициатора или тормозил восстановление движения, были приговорены трибуналами к тюремному заключению. Из-за забастовки судебная процедура была начата против полутора тысячи железнодорожников. Против сотен лиц был начат дисциплинарный иск. Применением жестокого террора они хотели раз и навсегда отбить у железнодорожников охоту за-

ставки. Господствующие классы требовали принятия таких законов, которые в будущем сделают невозможным проведение подобных стачек...»

*

Забастовка железнодорожников потерпела поражение, но в последовавшие годы правительство было вынуждено удовлетворить большую часть требований бастующих. Возникшая на почве революционного кризиса начала столетия забастовка железнодорожников, являвшаяся одним из важных событий рабочего движения Венгрии в первые годы XX столетия, сильно воздействовала на выступления рабочих и крестьян и содействовала в значительной мере углублению кризиса.

Забастовка железнодорожников 1904 года показала, что в Венгрии крупных помещиков и капиталистов успешно бороться за больший кусок хлеба, за политические права, за свободу организации железнодорожники могут лишь в союзе с социалистическим рабочим движением, под руководством революционной партии. Их забастовка в то же время показала, какое огромное значение для рабочего движения имеет вовлечение партией рабочего класса рабочих и низкооплачиваемых служащих железных дорог в рабочее движение, основывающееся на классовой борьбе. Руководители Венгерской Социал-демократической партии и в дальнейшем отказались от сплочения десятков тысяч железнодорожников в организацию, основывающуюся на классовой борьбе. Лучшие представители рабочих венгерских железных дорог и левые руководители социал-демократии, — в том числе Енё Ландлер, — извлекли урок из стачки и продолжали борьбу за сплочение железнодорожников в боевую организацию. Следует вменить им в заслугу, что забастовка 1904 года не была предана забвению, а ее память не только в годы последовавшего террора но и позже, особенно в первые годы мировой войны, воодушевляла лучших представителей железнодорожников на борьбу.

MAYER MÁRIA

Budapest felszabadítása

(Dokumentumok a főváros felszabadításának történetéhez)

1944. szeptember végén a Tiszántúlon, Aradtól nyugatra a szovjet csapatok átlépték a magyar határt. Megkezdődött Magyarország felszabadítása.

A Malinovszkij marsall parancsnoksága alatt álló 2. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai gyors iramban törtek előre. 1944. október 28-án már a Tisza vonalán állott a szovjet hadsereg. 1944. október 29-től megkezdődött az ún. »Budapesti hadművelet«, amelynek célja a főváros megközelítése, bekerítése, majd felszabadítása volt.

A budapesti hadművelet akkor kezdődött, amikor Románia, Bulgária, és Finnország már kilépett a háborúból: Európában csupán a Szálasi kormány folytatta továbbra is a harcot a német fasiszták oldalán, a szövetséges hatalmak, a Szovjetunió ellen.

A budapesti hadművelet idején, 1944. október 29-től Budapest felszabadításának befejezéséig, 1945. február 13-ig, igen súlyos harcokra került sor Magyarország területén. A hitleri hadvezetőség ugyanis igen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy az ország e nagyipari és politikai gócpontját megtarthassa. Budapestnek ezenfelül óriási stratégiai jelentősége is volt, mint az Ausztriához és Dél-Németországhoz vezető út kapujának.

A Budapest felé vezető úton a németek idejekorán erős védővonalakat létesítettek a Tisza és a Duna partjain. Erős védelmi vonalat építettek ki a Duna és a Balaton között is, hogy a szovjet csapatok bekerítő hadmozdulatait megakadályozzák. A vasúti gócpontokat és helységeket véderődítményekké alakították át. Magát Budapestet is jónéhány védőövezettel vették körül. Mindez azonban nem tudta feltartóztatni a szovjet hadsereg előretörését.

1944. november folyamán a 2. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai a Duna–Tisza közének irányából közelítette meg Budapestet, a 3. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai pedig a Dunántúlon törtek előre a főváros irányába. December elején megkezdődött a küzdelem a főváros bekerítéséért. Hiába dobtak át a németek a magyarországi arcvonalra Olaszországból és nyugatról csapatokat. Alig 9 napi harc után, 1944. december 9-én

MAYER MÁRIA

Budapest felszabadítása

(Dokumentumok a főváros felszabadításának történetéhez)

1944. szeptember végén a Tiszántúlon, Aradtól nyugatra a szovjet csapatok átlépték a magyar határt. Megkezdődött Magyarország felszabadítása.

A Malinovszkij marsall parancsnoksága alatt álló 2. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai gyors iramban törtek előre. 1944. október 28-án már a Tisza vonalán állott a szovjet hadsereg. 1944. október 29-től megkezdődött az ún. »Budapesti hadművelet«, amelynek célja a főváros megközelítése, bekerítése, majd felszabadítása volt.

A budapesti hadművelet akkor kezdődött, amikor Románia, Bulgária, és Finnország már kilépett a háborúból: Európában csupán a Szálasi kormány folytatta továbbra is a harcot a német fasiszták oldalán, a szövetséges hatalmak, a Szovjetunió ellen.

A budapesti hadművelet idején, 1944. október 29-től Budapest felszabadításának befejezéséig, 1945. február 13-ig, igen súlyos harcokra került sor Magyarország területén. A hitleri hadvezetőség ugyanis igen nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy az ország e nagyipari és politikai gócpontját megtarthassa. Budapestnek ezenfelül óriási stratégiai jelentősége is volt, mint az Ausztriához és Dél-Németországhoz vezető út kapujának.

A Budapest felé vezető úton a németek idejekorán erős védővonalakat létesítettek a Tisza és a Duna partjain. Erős védelmi vonalat építettek ki a Duna és a Balaton között is, hogy a szovjet csapatok bekerítő hadmozdulatait megakadályozzák. A vasúti gócpontokat és helységeket véderődítményekké alakították át. Magát Budapestet is jónéhány védőövezettel vették körül. Mindez azonban nem tudta feltartóztatni a szovjet hadsereg előretörését.

1944. november folyamán a 2. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai a Duna–Tisza közének irányából közelítette meg Budapestet, a 3. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai pedig a Dunántúlon törtek előre a főváros irányába. December elején megkezdődött a küzdelem a főváros bekerítéséért. Hiába dobtak át a németek a magyarországi arcvonalra Olaszországból és nyugatról csapatokat. Alig 9 napi harc után, 1944. december 9-én

Budapesttől délre, a Velencei-tó körzetében a 2. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai egyesültek a 3. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapataival. Így délről már bezárult a gyűrű a főváros körül.

A Szovjet Hadsereg főparancsnoka, Sztálin marsall ez alkalommal külön napiparancsban emlékezett meg a Magyarországon harcoló csapatokról és elrendelte, hogy a Szovjetunió fővárosa, Moszkva 224 ágyúból leadott 20 üdvlövessel üdvözlje a hős dunai átkelőket.

Tovább folyt a küzdelem Budapest teljes bekerítéséért. Alig 16 napi harc után siker koronázta a szovjet hadsereg hadműveleteit.

1944. december 26-án a Szovjet Tájékoztatói Iroda tudtul adta a világnak, hogy a 3. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai Budapesttől északra elfoglalták Esztergomot, egyesültek a 2. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapataival. Ezzel bezárult a gyűrű a hitlerista erők körül.

Rövid néhány nap alatt a szovjet hadsereg kettéosztotta a bekerített hitlerista egységeket, majd megsemmisítette a Nagy-Budapest északi határa és Esztergom közti területen tartózkodó csoportot. 1944. december végére már Nagy-Budapest köré szorult a szovjet csapatok gyűrűje.

A Budapest bekerítéséért folyó harc idején a Vörös Hadsereg közeldetének hírére, a Kossuth Rádió, az illegális Kommunista Párt, ill. a Magyar Front felhívásai nyomán fokozódott Budapest és Pest környéke lakosságának passzív és aktív ellenállása a németekkel és a nyilasokkal szemben.

Az antifasiszta, nemzeti ellenállás egyik leggyengébb, legkezdetlegesebb formája a sáncsászati munkálatok megtagadása volt.

A visszavert fasiszta csapatok mindenütt erődítési munkára rendelték a lakosságot. E munkák megtagadásának egyik legjelentősebb példáját a főváros lakossága nyújtotta.

Maga a budapesti polgármester írja november 18-án a budapesti főkapitányságnak, hogy amikor felsőbb parancsra felhívta a lakosságot az erődítési munkák végzésére, »mély megdöbbenéssel kellett tapasztalnom, hogy a székesfőváros lakosságának nagy része megfeledezett hazafias kötelességéről és a bevonulási felhívásnak a lakosság csak igen kis részben tett eleget«. Egy másik, november 22-i jelentés közli, hogy Csepelről egyetlen ember sem ment erődítési munkára. Pesterzsébeten a városnak 2500 főt kellett kirendelnie erődítési munkálatokra. Ebből két nap alatt mindössze 100 főt tudtak előteremteni. Kispestről a következőket közli a jelentés: Az erődítési parancsnokság 2500 férfit igényelt erődítési munkálatokra. Ebből mindössze 400-at tudott a város kiállítani.

Az antifasiszta ellenállási mozgalom másik igen elterjedt formája a fasiszta kiürítési parancs megtagadása volt. Ennek egyik legszebb példáját Csepel népe mutatta.

Csepel kiürítését december 4-én rendelték el a német megszállók. Mint az illegális Szabad Nép annak idején beszámolt róla, a csepeli lakosság leszaggatta a hirdetőményeket, majd később a községházánál gyülekezve az ablakokat betörte és tüntetett a rendelet, a németek és

a nyilasok ellen. A magyar rendőrök és csendőrök csatlakoztak a tüntetőkhez. A tüntetés során kiszabadítottak a nyilas székházból nyolc letartóztatott munkást. A munkások és katonák barátkozásának eredményeképpen a katonák fegyvereket juttattak a harcra szervezkedő munkáscsoportoknak.

Az eredmény nem is maradt el két nappal a kiűritési parancs megjelenése után döntő fordulat állt be; a németek és nyilasok látva a lakosság állhatatos kitartását s hírül véve azt, hogy a honvédek a Királyerdőn fegyvert osztanak a munkásoknak, visszavonták a kiűritési parancsot. Így védtek meg a csepeliek otthonukat. A munkásság ellenállása a kiűritéssel szemben egybekapcsolódott a gyárak megmenetéseért folyó rejtettebb szabotálással.

A lakosság kiűritésére vonatkozó intézkedésekkel egyidejűleg került sor az ún. »bénítási parancsokra« is. Ezek a legtöbb nagyipari vállalatot arra kötelezték, hogy gépeit leszerelje, vasútra rakja és lehetőleg munkásaival együtt Németországba szállítsa. A németek leszerelési listáján szerepelt számos fontos budapesti gyár, a WM, a Mávag, a Ganz, a Magyar Optikai Művek stb.

A magyar munkások és az őket támogató műszakiak érdeme, hogy a németeknek és nyilasoknak nem sikerült teljességgel végrehajtani tervüket.

Az antifasiszta nemzeti ellenállás jelentős tényezője a hadseregből való szökés, a bevonulás megtagadása volt.

A budapesti hadművelet idején a Szovjet Tájékoztató Iroda hadi-jelentései és a Vörös Hadsereg magyar nyelvű lapja, a Magyar Újság egymás után közölte a magyar katonák tömeges átállásáról szóló híreket. A december 6-i jelentésben ezt olvashatjuk: »A 2. ukrán arcvonal egyik szakaszán a 7. magyar ezred több mint 100 katonája megadta magát.« Ugyanezen a napon átállt egy teljes század is. December 8-án átment a Vörös Hadsereg oldalára az 51. gyalogezred teljes állománya. December 9-én átálltak a 3. magyar huszárezred katonái, majd az 52. ezred 1. zászlóaljának nagy része. A felsorolást még hosszan lehetne folytatni.

Érdemes megemlékezni arról is, hogy 1945. elején, a budai harcokban kétezer magyar honvéd harcolt a Vörös Hadsereg oldalán a németek ellen. Ezek a fogságba esett vagy átállt honvédek és tisztek soraiból kerültek ki.

Az antifasiszta, nemzeti ellenállás legmagasabb formája a fegyveres harc volt.

A magyar fegyveres ellenállás 1944 őszén, a budapesti hadművelet idején kezdett kibontakozni. Bár viszonylag nem volt erős, mégis tanúskodott arról, hogy a magyar nép a passzív ellenálláson túl aktívan is tud és akar harcolni a németek és a nyilasok ellen.

A partizáncsoportok szervezésében jelentős szerepe volt az illegális Kommunista Pártnak és a Kommunista Ifjúsági Szövetségnek.

Budapesten robbantócsoportok alakultak, amelyeknek jónéhány tucat német katonai teherautót és ágyút sikerült elpusztítaniok. Egyik

legkiemelkedőbb akciójukra 1944. december 3-án került sor, amikor is négy partizán időzített robbantószerkezettel meghiúsította a nyilasok első és egyben utolsó budapesti naggyűlését a Városi Színházban. Ellenállási csoport működött Kőbányán, Rákoshegyen, Rákospalotán, Pest-erzsébeten, s talán a legjelentősebb Újpesten.

A Budapestet bekerítő szovjet csapatok parancsnokai eközben, december végén ultimátumot intéztek a körülrzárt fasiszta fegyveres erőkhöz. Javasolták, hogy a felesleges vérontás elkerülése, valamint a lakosság és a műemlékek megmentése érdekében mondjanak le a további, amúgyis kilátástalan harcról. A fasiszta csapatok parancsnoksága visszautasította az ultimátumot, sőt, megszege a századok gyakorlata által szentesített törvényeket, lelőtték az ultimátumot közvetítő szovjet parlamentereket. Megindult Budapest ostroma.

A fasiszta hadvezetőség mindent megtett, hogy a várost megtartsa. A város területét erőddé változtatták át. Az utcákon és tereken árkokat ástak, akadályokat, műszaki zárat, aknamezőket, drótakadályokat, torlaszokat és barikádokat létesítettek. Mindez azonban nem gátolta a szovjet hadsereget abban, hogy egyre beljebb hatoljon a főváros szíve felé.

Január 9-ére a szovjet csapatok már felszabadították a peremvárosokat s birtokba vették a Lóversenypályát, amely leszállóhelyül szolgált az utánpótlást szállító német repülőgépek számára. A németek ezután már csak ejtőernyővel tudtak utánpótlást ledobni. Ugyanezen a napon a szovjet csapatok elfoglalták a Hofherr-Schrantz gyárat is, amelyet a németek harcocsijavításra rendeztek be.

A budapesti utcai harcok során a szovjet harcosok a hősiesség számos példáját mutatták. Miloradov géppuskás egymaga 15 németet semmisített meg. Utkelbajev őrmester felrobbantott két német harcocsit. Zomsenko tiszthelyettes egyedül kilőtt egy harcocsit és felgyújtott két német csapatszallító kocsit. Oszadov komszomolista megismételte Alexander Matroszov legendás hőstettét. Az egyik pesti házért folyó harc során saját testével zárta el az ellenséges tüzelőállás nyílását. Oszadov komszomolista ezzel a hőstetével örökre beírta nevét Budapest felszabadításának történetébe.

A súlyos utcai harcok során a szovjet hadsereg állandóan szem előtt tartotta, hogy Budapest lakossága, a sokezer asszony és gyermek ártatlan a háborúban. Figyelemmel volt a szovjet hadvezetőség a főváros híres műemlékeire, múkincseire is. Éppen ezért Budapest ostroma idején nem alkalmazott nehéztüzérséget. A szovjet hadvezetőség humánus magatartását bizonyítja az a tény is, amire talán kevesen emlékeznek, hogy Budapesten, az ostrom idején, rövid idő kivételével, mindig volt víz.

A szovjet csapatok előőrsei ugyanis megmentették a vízműveket a németek által tervezett rombolástól, majd pedig gondoskodtak arról, hogy a vízművek állandóan és fennakadás nélkül működjenek. A szovjet hadvezetőség nem szüntette be a város vízellátását, annak ellenére sem, hogy a város annak az ellenségnek a kezén volt, aki annyi kárt

és szenvedést okozott a szovjet népnek. Pedig a vízellátás beszüntetése jelentősen meggyorsította volna a bekerített csapatok ellenállásának megtörését.

A kitartó harcok eredményeképpen január 18-án felszabadult Pest. »Hálával és szeretettel köszöntjük fővárosunkban a felszabadító Vörös Hadsereget« — írta az egyik budapesti felhívás. Ezután megindult a főváros keleti felében az élet. A Tisza Kálmán téren (ma Köztársaság tér) a sokéves illegalitás után megkezdte munkáját a Magyar Kommunista Párt, az Almássy tér egyik házában értekezletre ültek össze a szakszervezetek vezetői. Kibontották zászlóikat a különböző pártok, megalakult a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. Január 19-én megindult az első demokratikus pesti napilap, a Szabadság.

1945. február 13-án befejeződött Buda ostroma is. Felszabadult az egész főváros.

A budapesti hadműveletnek igen nagy jelentősége volt: sikeres befejezésével lezárult a Vörös Hadsereg 9. csapása, amelynek során Magyarország megszűnt a fasiszta Németország szövetségese lenni. Debrecenben, 1944 december végén, a budapesti hadművelet idején összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés s megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány, amely szembefordult a fasiszta Németországgal, s hozzákezdett az új, demokratikus Magyarország felépítéséhez.

Ennek az időszaknak a történetéhez közlünk a következőkben néhány, részben még kiadatlan dokumentumot.¹

1

1944 szeptember

A Vörös Hadsereg felhívása a német-fasiszta elnyomás alól felszabadított magyar lakossághoz

Magyarok!

A Vörös Hadsereg csapatai az ellenség üldözése közben magyar földre léptek.

Amikor a Vörös Hadsereg magyar területre lép, nem az a cél vezérli, hogy annak bármely részét elfoglalja, vagy hogy megváltoztassa Magyarországot jelenlegi társadalmi rendjét.

A szovjet csapatok bevonulását Magyarország területére kizárólag az a katonai szükségszerűség tette elkerülhetetlenné, hogy a német csapatok és a Németországgal szövetséges Magyarország hadereje továbbra is ellentállnak.

A Vörös Hadsereg teljesíti Legfelsőbb Hadvezetőségének azt a parancsát, hogy az ellenséges csapatokat azok teljes megveretéséig és fegyverletételéig üldözze.

A hitlerista rablók és magyar bérenceik rémítgetnek benneteket a Vörös Hadsereg bevonulásával Magyarországra. Semmi okotok sincs a félelemre.

A Vörös Hadsereg nem mint hódító jött Magyarországra, hanem mint a magyar nép felszabadítója a német fasiszta iga alól.

A Vörös Hadseregnek nincs más célja, mint az, hogy összezúzza az ellenséges német hadsereget, és megsemmisítse Hitler-Németország uralmát az általa leigázott országokban.

A szovjet katonai hatóságok nem szándékoznak Magyarország mai társadalmi rendjén változtatni, és a maguk rendjét meghonosítani az általuk elfoglalt területeken.

A polgárok magántulajdona érintetlen marad, és a szovjet katonai hatóságok védelme alatt áll.

A helyi hatóságok és a helyi önkormányzat összes szervei, amelyek a Vörös Hadsereg bevonulásáig működtek, helyükön maradnak.

Polgárok!

A Vörös Hadsereg parancsnoksága felszólít benneteket, hogy őrizétek meg nyugalmatokat, tartsatok rendet, és teljesítsétek pontosan a szovjet katonai hatóságok által a háborús viszonyok figyelembevételével kibocsátott rendeleteket.

Maradjatok helyeteken és folytassátok békés munkátokat!

Gondoskodjatok az ipari, kereskedelmi, közséki és egyéb üzemek, valamint a hatóságok zavartalan működéséről!

Földművelők, férfiak és asszonyok! Járjatok nyugodtan dolgotok után!

Munkások és iparosok! Bátran folytathatjátok munkátokat a gyárakban és műhelyekben!

Kereskedők és vállalkozók! Intézzétek ügyeiteket minden aggodalom nélkül!

Tisztviselők! Biztosítsátok valamennyi hivatal és igazgatási ág zavartalan működését!

A lelkészek és hívők akadálytalanul végezhetik vallásos szertartásaikat.

Magyarok!

Hitler-Németország elvesztette a háborút. A német fasiszta hadsereg helyzete reménytelen, az összeomlás előtt áll.

Segítsétek mindenben a Vörös Hadsereget! Siettetitek ezzel a német fasiszta hadsereg összezúzását. Ezzel pedig közeledik az óra, amikor a háború magyar földön véget ér, és a német rablókat végképpen kiűzzük országotokból.

A Vörös Hadsereg Parancsnoksága

PI Arch. Röpiratgyűjtemény IV. I. (1944/X) 4403. I.

A felhívást az 1944 szeptember végén magyar területre lépő szovjet csapatok parancsnoksága bocsátotta ki.

1944. december 24

Sztálin marsall napiparancsa Budapest körülzárása alkalmából

A szovjet haderők főparancsnokának

NAPIPARANCSA

a 3. ukrán arcvonal parancsnokának, a Szovjetunió marsalljának,
Tolbuhinnak,
 az arcvonal vezérkari főnökének, Ivanov altábornagynak

A 3. ukrán front csapatai áttörték az ellenség Budapesttől délnyugatra tartóan megerősített védelmi vonalát és a támadás három napja alatt mintegy 40 kilométert vonultak előre.

A támadás során az arcvonal csapatai rohammal elfoglalták Székesfehérvár és Bicske városokat, fontos közlekedési csomópontokat és az ellenség védelmének alapvető támpontját. A német—magyar csapatok budapesti csoportjának nyugat felé való visszavonulási főútjait ezáltal elvágták...

A győzelem emlékének megörökítésére azok a kötelékek és csapatok, amelyek legjobban kitűntek az ellenséges védelem áttörésénél és Székesfehérvár és Bicske elfoglalásánál, kitüntetésre terjesztendők elő.

Ma december 24-én 20 órakor hazánk fővárosa Moszkva, a haza nevében 224 ágyúból 20 üdvlövessel köszönti a 3. ukrán frontnak az ellenség védelmi vonalát áttörő és Székesfehérvár és Bicske városokat elfoglaló hős csapatait.

Kiváló harci tevékenységükért elismerésemet fejezem ki az Önök vezette csapatoknak, melyek résztvettek az ellenséges védelmi vonal áttörésében és Székesfehérvár és Bicske városok elfoglalásában.

Örök dicsőség hőseinknek, kik hazánk szabadságáért és függetlenségéért vívott harcokban életüket áldozták!

Halál a német hódítókra!

Sztálin

hadsereg-főparancsnok
 a Szovjetunió marsallja

1944. december 26

A Szovjet Tájékoztató Iroda jelentése Budapest teljes bekerítéséről

A 3. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai, folytatva támadásukat Budapestnek nyugatról történő bekerítéséért, elérték a Duna folyót, és egyúttal elfoglalták Esztergom városát és vasútállomását, valamint Dorog és Tata helységeket és vasútállomásait, és ezzel befejezték a budapesti ellenséges csoport bekerítését. A hadseregcsoporthoz csapatai harcolva elfoglalták Budapest nyugati külvárosait — Budafokot, Budaörsöt, Zugligetet, Lipótmézőt, Hársakalját, Pesthidegkutat, Pilisvörösvárt, Pilisborosjenőt, Ürömet, valamint Csobánka, Pomáz, Keszthely, Bajna, Tarján, Vértessomló, Oroszlány és Csákvár helységeket, továbbá Pilisvörösvár és Szár vasútállomásait.

A Budapesttől nyugatra és délnyugatra december 25-én lefolyt harcok során a 3. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai 2340 német és magyar katonát és tisztet ejtettek foglyul.

1944. december 30

A Vörös Hadsereg röplapja a Budapesten körülfűrt fasiszta csapatok parancsnokához intézett ultimátumról és a szovjet parlamenterek meggyilkolásáról

Moszkva, december 30. (TASzSz) Mint már jelentettük, a 2. és 3. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai 1944. december 26-án befejezték a Budapestet védő ellenséges hadcsoporthoz bekerítését. December 27-én estefelé csapataink a megjelölt arcvonalszakaszon nyugatról és keletről elérték Budapestet és megkezdték a harcot a magyar főváros határán.

Ugyanakkor csapataink, kifejlesztve támadásukat, Budapesttől nyugatra mintegy 60 km-re nyomultak előre, és ezzel teljesen lehetlenné tették, hogy az ellenség a bekerített csapatoknak segítséget nyújthasson. Ilyenformán a Budapesten bekerített német hadosztályok és azok a budapesti magyar csapatok, amelyek még nem tették le a fegyvert, teljesen gyűrűbe kerültek, és teljes megsemmisítés vár rájuk. A szovjet parancsnokság nevében a 3. Ukrán Hadseregcsoporthoz parancsnoka, Tolbuhin, a Szovjetunió marsallja, és a 2. Ukrán Hadseregcsoporthoz parancsnoka, Malinovszkij, a Szovjetunió marsallja, emberies szempontokat tartva szem előtt, és a háborúra vonatkozó nemzetközi szabályok-

nak és szokásoknak megfelelően, 1944. december 29-én a Budapest körzetében bekerített ellenséges csapatok parancsnokságának és egész tisztikarának parlamenterek útján a következő ultimátumot küldte:

ULTIMÁTUM

A budapesti német és magyar csapatok vezénylő tábornokának, a Budapest területén körülrzárt német 13. páncélos hadosztály, a »Feldherrnhalle« SA páncélgránátos hadosztály, a 271. gyaloghadosztály, a 8. és 22. SS lovashadosztály, a 239. rohamtüzérdandár tábornokainak és tisztjeinek, továbbá a magyar I. páncélos hadosztály, a 10., 12., és 26. hadosztály, a 10. őrezred, a 3. rendőrezred és a 206. tartalékezred tábornokainak és tisztjeinek!

A Budapest területén körülrzárt összes német és magyar csapatok parancsnokainak!

December 25-én a 3. Ukrán Hadseregcsoport csapatai Budapesttől nyugatra a Dunáig törtek előre, s megszállták Esztergomot. Itt egyesültek a Dunától északra előnyomuló 2. Ukrán Hadseregcsoport egységeivel. Ezzel a Budapest területén levő összes német és magyar csapatok körül a gyűrű bezárult.

A Vörös Hadsereg Budapest körülrzásával egyidejűleg eredményes támadó hadműveleteket folytat Csehszlovákiában, ahol a szétvert, visszavonuló német csapatokra súlyos vereséget mér. A Vörös Hadsereg csapatai átlépték a Vértes hegységet és rövidesen befejezik egész Magyarország megtisztítását a német csapatoktól.

A Baltikumban folytatódik a Schörner tábornok parancsnoksága alatt álló és körülrzárt német hadseregcsoport megsemmisítése.

Nyugaton a Hitler által megindított és szélétében hosszában propagált offenzíva befulladás, és a háború kimenetelének sorsát megváltoztatni már nem tudja. Lényeges segítség sehonnan sem várható.

A szétvert és Budapest területén körülrzárt német és magyar csapatok maradványainak helyzete teljesen reménytelen. Az összes visszavonulási utak el vannak vágva.

Többszörös túlerőnk emberben, hadianyagban és felszerelésben Ön előtt, mint vezénylő tábornok előtt, és a körülrzárt csapatok tisztjei előtt már nem lehet kétséges.

Tábornok úr bizonyára belátja, hogy minden további ellenállás elvesztette értelmét. A harc céltalan folytatása feltétlenül csapatainak megsemmisítéséhez, a békés polgári lakosság lelketlen feláldozásához és a magyar főváros teljes elpusztulásához vezetne.

További felesleges véráldozatok elkerülésére Budapestnek, történelmi jelentőségű műemlékeinek, kulturális és művészi alkotásainak megmentése érdekében felszólítom az alábbi feltételek elfogadására:

1. A körülrzárt német és magyar csapatok — parancsnokságaikkal az élen — a harci tevékenységet azonnal szüntessék be.

2. A legénység, az összes tisztek és tábornokok, továbbá a teljes fegyverzet, felszerelés, szállító eszközök és hadianyag épségben átadandó.

3. A harcot beszüntető tábornokok, tisztek és a legénység biztonságáért, életéért szavatolunk.

A német hadifoglyok részére biztosítjuk a hazatérést hazájukba, kívánságuk szerint más országokba.

Az összes magyarok, akik megadják magukat, kihallgatás és ellenőrzés után azonnal szabadlára helyeztetnek, és otthonukba távozhatnak.

4. A fegyverletételben érintett csapatok egyénei egyenruhájukat, rendfokozati jelvényeiket, kitüntetéseiket, a magántulajdonukat képező tárgyakat és értékeket megtarthatják. A törzstisztek és tábornokok ezenkívül megtartják szűrőfegyvereiket.

5. Az összes sebesültek és betegek azonnal orvosi kezelésben részesülnek.

6. A tábornokok, tisztek, altisztek és a legénység részére az ellátás biztosítva lesz.

A választ írásban kérjük, amelyet megbízott tisztek feltűnő fehér zászlóval megjelölt személygépkocsin a budapest—vecsési műúton adjanak át.

A kiküldött tiszteket meghatalmazott orosz tisztek a főarcvonalban az említett műúton 1944. december 30-án, moszkvai idő szerint 12 órakor várni fogják.

Ha a fenti fegyverletételi feltételeket elutasítja, úgy a Vörös Hadsereg földi és légi hadereje a hadműveleteket a körülzárt német és magyar csapatok megsemmisítésére megkezdí.

Ez esetben az összes csapatok megsemmisítéséért, Budapest lerombolásáért, valamint a békés polgári lakosság súlyos áldozataiért a felelősséget Ön fogja viselni.

1954. december hó

Malinovszkij

Tolbuhin

2. Ukrán Hadseregcsoporthatparancsnoka
a Szovjetunió marsallja

3. Ukrán Hadseregcsoporthatparancsnoka
a Szovjetunió marsallja

Amikor a szovjet parancsnokság ezt az ultimátumot átnyújtotta, az a cél vezette, hogy a bekerített katonák közt a felesleges vérontást kerülje, és megkímélje az óriási város békés lakosságát a szenvedésektől és áldozatoktól, valamint, hogy megkímélje Magyarország fővárosát, annak történelmi emlékműveit és művészeti kincseit a rombolástól.

A szovjet haderők hatalmas hangszórói december 28-ról 29-re virradó éjjel, valamint december 29-én nappal a Budapest körzetében bekerített tisztekkel és katonákkal, valamint az arcvonal előretolt állásában harcoló katonákkal közölték az ultimátumot, valamint azt is, hogy a parlamenterek melyik úton és mikor fognak menni.

A Vörös Hadsereg csapatai teljesen beszüntették a tüzet abban az időpontban, amikor közölték, hogy szovjet parlamenterek fognak menni ultimátum átnyújtása céljából, és mikor azt is közölték, hogy melyik időpontban és melyik úton mennek majd a parlamenterek a német csapatok felé. December 29-én 11 órakor (moszkvai idő szerint) egy szovjet tiszti parlament (Steinmetz Miklós kapitány) a Duna balpartján fekvő frontszakaszról könnyű gépkocsin, nagy fehér zászlóval elindult az ellenséges állások felé. Amikor a parlament Kispest délkeleti körzetében az ellenséges állások közelébe ért, annak ellenére, hogy a fehér zászló teljesen jól látható volt, és ismerték a szovjet tiszt szándékát, a németek erős gépfegyver- és tüzérségi tüzet indítottak és agyonlőtték a szovjet parlamentert. Ugyanebben az időpontban egy másik tiszti parlament (J. A. Osztapenko kapitány) fordító kíséretében, a Duna jobbpartján fekvő frontszakaszon nagy fehér zászlóval 4 kilométernyire Budaörsről keletre átlépte a frontot. Innen a parlamentert elvezették a német parancsnokságra, ahol közölték vele, hogy a német parancsnokság nem fogadja el az ultimátumot és nem hajlandó bárminemű tárgyalásokat folytatni. Amikor a parlament a szovjet állások felé ment vissza, tüzet nyitottak rá, és hátulról agyonlőtték. Az őt kísérő fordító csak szerencsés véletlen folytán maradt életben.

Így előre megfontoltan és ilyen aljas módon ölték meg a szovjet parlamentereket Budapest körzetében. Az új háborúk története nem ismer ehhez hasonló gaztettet. A parlamenterek minden időben sértetlenséget élveztek. Ezt a jogot hagyományok szentesítik. Ezt a jogot biztosítja az 1907-i hágai konvenció is, amely a »szárazföldi háború törvényeire és szokásaira« vonatkozik. A hitleri fenevadak még egyszer beigazolták a világ előtt, hogy semmilyen törvényt nem ismernek el. Fittyet hánytak minden konvencióra és szerződésre, melyet Németország aláírt. Attól a perctől kezdve, amikor hitszegően megtámadták a Szovjetuniót, a háborút mint barbárok és fenevadak folytatják, és mint olyan aljas és gyáva gyilkosok fejezik be, akiknek már nincs vesztetni valójuk. A hitlerista parancsnokság gazul megölte a szovjet parlamentereket, az »utánam az özönvíz« érvéből kiindulva. A németek meg akarják semmisíteni Budapest milliós lakosságát. Mit törődnek ők a magyar fővárossal, híres épületeivel és kulturális értékeivel. A hitleristák aljas provokációval és hitszegő gyilkossággal akarják meghosszabbítani életüket. Azzal azonban, hogy a fasiszta fenevadak elutasították a szovjet parancsnokság ultimátumát, és hogy hallatlanul aljas gyilkosságot követtek el a szovjet parlamenterek ellen, nem mentik meg hosszú időre a bőrüket. A Vörös Hadsereg megsemmisíti és szétzúzza az ellenséget, akármilyen ellenállást fejtsen is ki. Magától értetődik, hogy a békés lakosság megsemmisítéséért, a város lerombolásáért a teljes felelősség a hitleri klikk hóhéraitra hárul.

1945. január 5

A Szovjet Tájékoztatási Iroda hadijelentése Pest felszabadításáról

Budapest körzetében csapataink folytatták a harcokat a német csapatok bekerített harccsoportjainak felszámolására. A szovjet egységek, leküzdvé az ellenség ellenállását, egyik háztömböt a másik után tisztítják meg a németektől. A foglyok közlése szerint a német parancsnokság külön parancsban közzétette, hogy egész családját agyonlövök annak a katonának, aki önkényesen elhagyja állását vagy megadja magát. Ktartó harcok folytak ma a Lóverseny tér körzetében. Osztagaink az éjszaka folyamán behatoltak a Lóverseny térre, melyet a németek repülőtérnek használtak. Az ellenség megkísérelte visszaállítani hadállásait, és néhány erős ellentámadást hajtott végre, eredménytelenül. Az ütközet helyén több, mint 300 ellenséges halott és 4 felgyújtott német harckocsi maradt. Egy másik körzetben gárdaegységeink támadták a hitleristákat és kiverték őket egy sor háztömbből. Gárdistáink zsákmányoltak 8 löveget, 26 géppuskát, 5 aknavetőt, 11 tankelhárító ágyút és sok lőszert. Foglyul ejtettek 260 katonát. Előrenyomulva, Szadkov hadnagy szakasza az ellenség erős tűzellenállásával találta magát szemben. Az egyik házban a németek ágyút és géppuskát állítottak fel, és elzárták az utat harcosaink előtt. Szadkov elvtárs az udvarokon át odahatolt az ellenséges ágyúhoz, és váratlanul hátbatámadta a hitleristákat. Géppisztolyának tüzével megsemmisítette a német tüzéreket. A szakasz harcosai lendületesen behatoltak az épületbe, és megsemmisítették néhány tucat hitleristát. Egy másik háztömbben Mityajev tiszt tankelhárító fegyverének tüzével kigyújtott egy német harckocsit, és ezzel megtisztította az utat a szovjet gyalogság számára.

*

Budapesttől északnyugatra a németek harckocsis és gyalogsági erőkkel megkíséreltek kapcsolatot teremteni a magyar fővárosban bekerített csapataikkal. Az ellenség 25—30-as harckocsi csoportokkal több ízben támadásba ment át. A németek, ha az egyik körzetben nem értek el sikert, akkor a másik körzetben támadtak, gyöngye pontokat keresve a szovjet védelemben. A támadásokban az ellenség körülbelül 300 harckocsival vett részt. Gyalogosaink, tüzéink és harckocsizóink sikeresen elhárították az ellenséges támadásokat. Az ellenség harckocsijainak és gyalogságának egyes csoportjait, melyek behatoltak a szovjet egységek övezetébe, bekerítettük és megsemmisítettük. Előzetes adatok szerint egy nap alatt megsemmisítettünk több, mint 3000 hitleristát. Foglyul ejtettünk 514 német katonát és tisztet. A foglyok között vannak az SS »Wiking« és SS »Halálfejes« harckocsi-hadosztályhoz tar-

tozó katonák is. Ezeket a hadosztályokat a németek nemrégén vetették be erre az arcvonalszakaszra.

Légierőnk, földi csapataink tevékenységét támogatva, zuhanóbombázással megsemmisítő csapásokat mért az ellenség élőerejére és technikai felszerelésére. Szétzúztak néhány harckocsit és 120 gépkocsit legénységgel és rakománnyal együtt. Elfojtották néhány tucatnyi tűzérési és aknavetőüteg tüzet és számos tűzfészket okoztak az ellenséges csapatok körzetében.

6

1945 január

A Magyar Kommunista Párt felhívása Budapest népéhez

BUDAPEST NÉPE

Minden hálánk és köszönetünk a Vörös Hadseregé, amely felszabadított bennünket. A Vörös Hadsereg nem akarta elpusztítani fővárosunkat. Nagylelkű ajánlatot tett Budapest védőrségének, amelyben szabad elvonulást biztosított minden magyar katona számára.

A németek válasza az volt, hogy a hadtörténelemben is példátlanul galád módon legyilkolták a fehérlobogós orosz parlamentereket.

Ekkor indult meg Budapest igazi ostroma.

A fasiszta banditák, Szálasiék tették tönkre fővárosunkat. Miattuk hever évtizedek munkája romokban. Nincs kenyér, nincs víz, nincs villany, sokunk legközelebbi hozzátartozóját siratja.

Ilyen tragikus helyzetben, mint a mienk, nem volt még az ország.
De élni akarunk és élni fogunk!

Budapest ismét főváros lesz. A szadad, demokratikus, független Magyarország fővárosa.

Hogy így legyen, könyörtelen harcot kell vívnunk a fasisztákkal. Meg kell valósítanunk a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban kiteljesedő legszorosabb nemzeti összefogást és erőnk minden megfeszítésével kell dolgoznunk hazánk újjáépítésén.

E feladatok elvégzéséhez hív harcba minden igaz magyart a

Magyar Kommunista Párt

1945. január 19

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front felhívása Pest felszabadult népéhez

A Vörös Hadsereg a magyar főváros utolsó háztömbjeiért vívja felszabadító harcát. Budapest teljes felszabadítása napok, esetleg órák kérdése. Az ostrom hetei alatt tönkretett, víztől, világítástól, gáztól és kenyértől megfosztott főváros vérkeringésének megindítása a lakosság életének legfontosabb kérdése.

Budapest utcáin még folynak a harcok. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és a magyar kormány emiatt egyelőre még Debrecenben tartózkodik, és így nem állhat élére a helyreállítás munkájának, holott minden óra és perc, amelyet tétlenségben töltünk, napokkal és hetekkel hosszabbítja meg a főváros lakosságának megpróbáltatásait. Cselekednünk kell!

A főváros már felszabadított kerületeiben megalakult vagy megalakulóban van a magyar demokratikus pártok: a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt, a Szociáldemokrata Párt, a Magyar Kommunista Párt, az egyházi és társadalmi szervezetek képviselőiből a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amely a kormány és a nemzetgyűlés Budapestre jöveteléig átveszi a közigazgatást, a rendfenntartás és a helyreállítási munkálatok vezetését.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front felhívással fordult a főváros népéhez, hogy minden külön intézkedés, a hivatalos szervek rendeleteinek bevárása nélkül, haladéktalanul jöjjön ki a pincékből, hozza lakható állapotba otthonait, takarítsa el a romokat. A rablók és fosztogatók, a fasiszta bűnösök ellen szervezzen házőrségeket, és vegye őket őrizetbe. A vízvezeték- és villanyszerelők kezdjék meg nyomban a víz-, villany- és telefonvezetékek kijavítását, az orvosok és gyógyszerészek azonnal szervezzék meg a közegészségügyi ellátást. A közellátás nyomasztó helyzetének javítására az egyes kerületek alakítsanak nemzeti segélybizottságokat.

A nemzeti összefogás szellemében, a független, szabad és demokratikus Magyarország fővárosának újjáépítéséért e munkára szólít fel minden igaz magyart

a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front

Szabadság 1945. január 19.

1945. február 13

A Szovjet Tájékoztatási Iroda jelentése a Budapesten körülzárt fasiszta csapatok megsemmítéséről

Ma a 2. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapatai a 3. Ukrán Hadseregcsoporthoz csapataival együttműködve befejezték a Budapesten körülzárt ellenséges csoport felszámolását, és teljesen megtisztították a magyar fővárost a német hódítóktól. A Budapestért folyó harc a Vörös Hadsereg újabb dicső győzelmével végződött.

Másfél hónappal ezelőtt, 1944. december 29-én a szovjet parancsnokság attól az óhajtól vezéreltetve, hogy elkerülje a fölösleges vérontást, hogy a békés lakosságot megkímélje a szenvedésektől és áldozatoktól, hogy elejét vegye a magyar főváros lerombolásának, a Budapest térségében körülvevő német csapatok parancsnokságához és az egész tisztikarhoz parlamentereket küldött, kapitulációs ultimátummal. A hitlerista provokátorok és banditák legyilkolták a szovjet parlamentereket. Ettől a perctől kezdve csapataink tervszerű hadműveleteket folytattak az ellenséges csoport felszámolására. A német parancsnokság azon igyekezetében, hogy bekerített csapatainak segítségére siessen, Budapesttől északnyugatra nagy harckocsizó és gyalogsági erőket összpontosított és vetett harcra. A támadás előtt minden katonának felolvasták Hitler következő tartalmú parancsát: »Nagyszámú nehéztüzérség és repülőgép fog támogatni titeket. Mindent meg kell tennetek, hogy kiszabadítsátok a Budapesten bekerített hadosztályokat. A hadműveleteket én magam fogom irányítani«. Ismeretes, hogy ez a német támadás szegyetlen kudarcba fulladt. Miután semmi eredményt nem értek el, a németek átcsoportosították erőiket, és megváltoztatták a támadás irányát. Most a Budapesttől délnyugatra levő körzetből indították támadásaikat a főváros felé. A hitleristák minden igyekezete azonban itt is kudarcot vallott, és nem tudtak bejutni Budapestre. A szovjet alakulatok visszaverték az ellenség támadásait, és hatalmas veszteségeket okoztak nekik. A Budapestre való eredménytelen betörési kísérletek során a németek százával veszítették el harckocsijaikat és tízezzel katonáikat és tisztjeiket.

A szovjet csapatok, szívósan harcolva, mind szorosabbra vonták a gyűrűt a városban bekerített ellenséges helyőrség körül. A németek dühödt ellenállást tanúsítottak. A házakban lövegeket és géppuskákat állítottak fel, több épületet felrobbantottak, árkokat és barikádokat készítettek, az utcákon tízezzel helyezték el az aknákat. A német tisztek főbelőtték azokat a katonákat, akik azt mondták, hogy a budapesti helyőrség helyzete reménytelen. Mindezek a vad rendszabályok nem mentették meg az ellenséget a pusztulástól. A szovjet katonák, az utcai harcok tapasztalt mesterei, felszámolták a bekerített németek csoportját.

A másfélhónapos ostrom és a heves harcok ideje alatt Budapesten több, mint 110 000 ellenséges katonát és tisztet ejtettek foglyul. A foglyok között van a budapesti ellenséges csoport parancsnoka, Pfeffer-Wildenbruch vezérezredes, aki törzsével együtt egy földalatti csatornában esett fogságba.

*

9

1945. február 15

**Az Ideiglenes Nemzeti Kormány I. V. Sztálinhoz intézett távirata,
melyben háláját fejezi ki a Vörös Hadseregnek Budapest teljes
felszabadításáért**

Tábornagy úr napiparancsát, amelyben Budapest teljes felszabadítását bejelenti, kitörő lelkesedéssel fogadta minden becsületes magyar ember. Engedje meg, hogy ebből az alkalomból az Ideiglenes Magyar Kormány és az egész magyar nép őszinte és mély háláját fejezzük ki Tábornagy Úrnak és a főparancsnoksága alatt álló dicsőséges Vörös Hadseregnek, hogy szeretett fővárosunkat a német iga alól felszabadította. A Budapestért vívott harcban elesett szovjet hősök a mi hőseink is, mert a galád hitlerizmus elleni harcban a magyar szabadságért vérezték. Emléküket örök hálával és kegyelettel fogjuk megőrizni.

Éljen a Szovjetunió népe! Éljen a dicső Vörös Hadsereg!

Néplap 1945. február 15.

10

1945. február 28

**A Budapesti Nemzeti Bizottság felhívása Magyarország népéhez
Budapest élelmiszerrel való megsegítésére**

Budapest népe végszükségbe került. Romok közt, víz és világítás nélkül, ablaktalan házakban tengődünk. Tegnap a háború, ma az éhínség, holnap a járvány tizedeli meg sorainkat. Nők és gyermekek halnak éhen, férfiak esnek össze munkahelyükön.

A fasiszta gyilkosok hagyatéka ez. Nem tudták hosszú időre megkaparintani a várost, de arra telt erejükből, hogy elrabolják gépeinket, téli élelmünket, lerombolják házainkat. Azt akarták, hogy uralmukat ne a szabadság, hanem a halál váltsa fel. A fasiszták katonai megsemmisítése után továbbra is előttünk a kérdés: szabadság vagy halál.

Budapest népe élni akar. Mindent megteszünk, ami tőlünk telik. Eltakarítjuk a romokat. Helyrehozzuk a közlekedést. És minden talp-alatnyi földet kertnek fogunk megművelni. Mindez kevés. Ki kell húznunk az új termésig, és ha nem kapunk segítséget, szabadság helyett a halál vár reánk.

Magyar hazafiak! Magyar dolgozók! Mentsétek meg Budapestet! Nincs Magyarország Budapest nélkül. Az ország szíve és agya ez a város. Itt szökkent virágba a magyar kultúra. Itt kovácsolják a fegyvert a német ellen, és az ekét a földreformhoz. Ezernyi nincstelen munkaszerszámmra vár, ezernyi úgazda arra, hogy feltörje az új rögöt.

Ki ad ekét, boronát, ha éhség veri ki a szerszámot Budapest munkásainak a kezéből?

Nincs szabad, demokratikus Magyarország Budapest nélkül. A mi városunkat tiporta legerősebben végig a fasiszták háborúja. De mi mértük a legsúlyosabb csapásokat is a reakcióra. Itt kezdték el működésüket a népbíróságok, és folytatni is itt fogják. Budapest egész népe őrt áll a demokrácia mellett, mert a legnagyobb áldozatot ő hozta érte. A reakció elleni harc új hulláma, a demokrácia vihara, mely elsöpri a régi rendszer politikai romjait — ma ismét Budapestről indul.

Magyarok! Vidék dolgozói! Ha meg akarjátok védeni a fiatal demokráciát és szabadságot, ha biztosítani akarjátok a földreformot, akkor mentsétek meg Budapestet!

Felhívjuk a kormányt, hogy sürgősen fokozza erőfeszítéseit a főváros megmentéséért. A Budapesti Nemzeti Bizottság küldöttsége, mely Debrecenben járt, meggyőződött arról, hogy a közellátási miniszter semmit sem tett a határban pusztuló termés betakarítására és a nélkülözhető élelmiszerek összegyűjtésére. A mulasztást még súlyosabbá teszi, hogy akkor alakult ki ez a helyzet, amikor Budapest és Debrecen között a vasúti összeköttetés önfeláldozó munkánkból már megszűletett.

Budapest helyzete sürget. Ne várjunk hivatalos utasításra. Takarékoskodni, begyűjteni, elraktározni és szállítani: ezt várja Budapest az ország népétől. Ha munkaerőben, igában hiány van, szervezzünk munkásszázadokat a nyilas banditákból.

Magyar földműves! Vidéki városok, falvak tanyák népe! Kenyeret Budapestnek! Elő a németek elől elrejtett étellemmel! Adjátok a budapesti bevásárlóknak élelmiszert, igát és raktárt! Szervezzétek a főváros vidékre költöző népének ellátását és elhelyezését. Segítsétek az éhség elől vidékre menekülő asszonyokat és gyermekeket.

Magyar Vasutas! Éjjel-nappal dolgozz a közlekedés helyreállításán, a szállítás fokozásán. Elsősorban a te munkádtól függ tízezrek élete, a felépítés sikere.

Magyar tisztviselő, aki a független, szabad és demokratikus Magyarország ügyeit intézed, törd le a bürokráciát, sújts le a késedelmezőkre. Fojtsd el a régi reakciók ösztönös szabotázságyát és hivatalnoktársaid hanyagságát.

Éljen Budapest és a vidék dolgozóinak együttes harca,
a nagybirtok ellen — földért
az éhség ellen — kenyérért
a fasizmus ellen — szabadságért.

Budapesti Nemzeti Bizottság

Szabadság 1945. február 28.

11

1945. április 12

**Vas Zoltán kormánybiztos nyilatkozata a Szovjetunió
élelmiszerajándékairól [Részlet]**

Május 1-étől Budapest lakossága fejenként és naponta 15 dkg kenyeret kap. Erről a Szovjetunió segítségével nélkül még álmodni se lehetett volna. A szovjet élelmiszer nélkül még a napi 10 dekás adagokat is le kellett volna szállítanunk. Budapest népe hónapok óta nem kapott cukrot. A cukorosztást a Szovjetunió ajándéka tette lehetővé. A szovjet cukorból már májusban 1 300 000 ember kap fejenként 15 dekát. A szovjet ajándékozta élelmiszer nemcsak a gyermekotthonok ellátását teszi lehetővé, de azt is lehetővé tette, hogy a terhes asszonyoknak és szoptató anyáknak az átlagosnál magasabb élelmiszeradagokat adjunk. A Szovjetunió másodszor menti meg Budapest népét. A Vörös Hadsereg megmentette attól, hogy mindenestől áldozatul essék a német hóhéroknak, a Szovjetunió nagylelkű ajándéka pedig véget vetett a Budapest lakosságát pusztító éhínségnek.

Új Szó 1945. április 12.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány feltárva Budapest inséges helyzetét, a Szovjetunióhoz fordult segítségért. A segítség nem is maradt el. A Szovjetunió jelentős élelmiszermennyiséggel sietett a főváros megsegítésére. 1945. március 7. és június 18. között a 2. Ukrán Hadseregcsoporthoz parancsnokságától az alábbi élelmiszermennyiségeket vette át a budapesti közellátási kormánybiztosság

kenyér gabona	13 975 tonna
kenyérliszt	690 tonna
cukor	2000 tonna
hús és húskonzerv	755 tonna
sajt	122 tonna
hüvelyes	117 tonna
	<hr/>
	17 659 tonna

1945. június 20

**Minisztertanácsi jegyzőkönyv az élelmezési válság megoldásához
nyújtott újabb szovjet segítségről [Részlet]**

A miniszterelnök bejelenti, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, figyelemmel a nehéz élelmezési helyzetre, nagyobb mennyiségű élelmiszert bocsát az ország rendelkezésére. 18 000 tonna kenyérmag, 1400 tonna hús, 900 tonna só, 180 tonna árpa, továbbá cukor és olaj kerül forgalomba. Továbbá szó van 250 tehergépkocsi szolgáltatásáról, ami kb. két hónapra fedezné a szükségleteket. A gépkocsik főként zöldséget és gyümölcsöt szállítanak. Az új termésig nem kívánnak szolgáltatásokat sem és ezzel lehetővé válnék, hogy Nagy-Budapest lakosságának 5%-a, mint nehéz testi munkás napi 500 gr kenyeret, heti 20 deka húst és 15 dkg cukrot, a lakosság 35%-a, akik közé az értelmiség is tartoznék, így tanárok, tanítók stb. napi 350 gr kenyeret, heti 15 dkg húst és 14 dkg cukrot, — a lakosság 25%-a, akik közé a hivatalnokok és a 14 éven aluli gyermekek tartoznának, napi 250 gr kenyeret, heti 14 dkg húst és 10 dkg cukrot, a gyermekek pedig heti 15 dkg cukrot kapnának.

A kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter szerint szükséges volna szárazfőzelékek kölcsönvétele is, ami nagy szükségleteket elégítené ki. Az Ellenőrző Bizottság, illetve a szovjet kormány részéről ez a segítség olyan gesztus, hogy javasolja a minisztertanács Sztálinnak nyilvánítsa köszönetét.

A minisztertanács a javaslatot elfogadja és Sztálin marsallnak táviratilag köszönetét fogja kifejezni.

A Minisztertanács Titkárságának Irattára. 36. sz. jegyzőkönyv. Felvétel az 1945. június hó 20-án tartott minisztertanácsról.

1945. április 13

**A Szabad Nép beszámolója a csepelieknek az újjáépítés sikere
érdekében kifejtett lelkes munkájáról**

A munka láza kapta el Csepel dolgozóit. Két nappal ezelőtt kora reggel, a munka megindulása előtt, lezárták a gyár kapuit. A munkafegyelmet, a késést akarták ellenőrizni így. A számlálásnál kiderült, hogy 9500 munkás közül mindössze 13 késett.

Az eredmények más téren is ugyanerről a szellemről szólnak. A WM gépgyárban öt elvtárs termelését vizsgálták felül és 3500 darab közt egyetlen selejtet találtak.

Új termelési eljárásokat dolgoznak ki a munkások. Pavlov szovjet utász-ezredes üdvözlő táviratot küldött a csőgyár munkásainak, amiért 6000 méter csövet idő előtt szállítottak a vasúti hídhoz.

A májusi verseny tempója ez. A verseny láza végigfutott párt-szervezeteinken, magával ragadta az üzemi bizottságokat, a munkások tízezreit és átforgatja a termelést. Igen, a verseny láza — de nemcsak az. Egy másfajta lelkesültség is hajtja a dolgozókat. Valami abból, ami a Vörös Hadsereg katonáit fűti Bécs utcáin és diadalmas útjukon Berlin felé. Valami abból, ami Tito milliósra növekedett hadseregét viszi utolsó rohamra a gyűlölt hódító ellen. A biztos győzelem, a végső erőfeszítés, a szabad holnap tudata serkent győzelemre az üzemekben is.

A szabad szomszéd népek körülöttünk fegyverrel a kézben fejezik ma be ezt a diadalmas harcot. Nálunk még mindig sikerült a reakciónak, hogy a toborzást rendeletté, nyilatkozattá vagy negyvennyolcas emlékezőssé szelidítse. De a földeken már a magyar paraszt van otthon — és az üzemek falai mögött is ez a diadalmas harc folyik.

A harc diadalmas, a győzelem biztos — de ne szépítsük a dolgot — emberfölötti áldozatot követel. Nem egy helyen két-hárompengős órabér, rossz ellátás, hosszú munkaidő súlyosbítja helyzetünket. A reakció még ott ül az üzemben belül, rontja a munkaerőkölcsöt, fékezi a termelést és hasznot csikar erőfeszítéseinkből...

Az új Magyarország munkássága azonban a csepeli dolgozókra és paraszt testvéreinkre figyel. Ha tíz körmével, a csupasz kezével megműveli a földet, megindítja az üzemet, akkor biztos akar lenni abban, hogy a népnek, az országnak, saját magának dolgozik.

Szabad Nép 1945. április 13. »Két magatartás« c. cikkből.

1945 márciusában az MKP csepeli szervezete május 1-i szocialista versenyre hívta ki a fővárcs és környéke pártszervezeteit. A verseny a pártmunka fellendítését, a reakció elleni harc fokozását, Budapest önszegélyezését, a termelőmunka fellendítését tűzte ki célul. A májusi versenyfelhíváshoz egymás után csatlakoztak a kerületi pártszervezetek.

JEGYZET

¹ A közölt dokumentumok egy részének szövegét Tokody Gyuláné, a Történettudományi Intézet munkatársa szíveskedett közlésre átengedni, másik részét a »Felszabadulás. 1944. szept. 26—1945. ápr. 4.« c. dokumentumgyűjteményből merítettük, az ott megjelent, Budapest felszabadítására vonatkozó sok rendkívül értékes dokumentum közül.

М. Майер

ОСВОБОЖДЕНИЕ БУДАПЕШТА

(Документы из истории освобождения столицы)

В конце сентября 1944 года в Затисье в западном направлении от г. Арад советские войска перешли границу Венгрии. Началось освобождение Венгрии.

Части II Украинского Фронта под командованием маршала Малиновского быстрыми темпами продвигались вперед. К концу октября 1944 года уже началась так наз. «Будапештская операция», целью которой было приближение к столице, окружение и ее освобождение. В течение ноября II Украинский Фронт приближался к Будапешту с юго-востока по междуречью Дунай-Тиса, части же III Украинского Фронта продвигались вперед в Трансданубии по направлению к столице. В начале декабря началась борьба за окружение Будапешта.

9 декабря 1944 года южнее Будапешта в районе озера Веленце части II Украинского Уронта объединились с частями III Украинского Фронта. Итак на юге уже сомкнулось кольцо вокруг столицы.

26 декабря 1944 года Советское Информационное Бюро сообщило, что части III Украинского Фронта заняли г. Эстергом к северу от Будапешта и объединились с частями II Украинского Фронта. Тем самым закрылось кольцо вокруг гитлеровских сил.

Несколько дней спустя Советская Армия разделила на две части окруженные гитлеровские войска и вскоре уничтожила группу, находящуюся на территории между северными пределами столицы и г. Эстергом. К концу декабря 1944 года кольцо советских войск сузилось вокруг Большого Будапешта.

Во время боев за окружение Будапешта на вест о приближении Советской Армии в отклик на призывы Радио Кошута, нелегальной Коммунистической Партии и Венгерского фронта усиливалось пассивное и активное сопротивление населения Будапешта и пригородов немцам и венгерским фашистам.

Командование окруживших Будапешт советских войск в конце декабря обратилось с ультиматумом к окруженным фашистским вооруженным силам. Было предложено прекратить дальнейшее безнадежное сопротивление во избежание излишнего кровопролития и для спасения населения и памятников искусства. Штаб фашистских войск отклонил ультиматум. Началась осада Будапешта.

К 9 января советские войска уже освободили пригороды Будапешта. В результате упорных боев 18 января был освобожден Пешт. 13 февраля 1945 года окончилась и осада Буда. Была освобождена вся столица.

Столица ожилась. После многих лет, проведенных в подполье, Венгерская Коммунистическая Партия в здании на площади Кальман Тиса приступила к легальной деятельности, в одном из домов на площади Альмашии собрались на совещание лидеры профсоюзов. Развернули свои флаги различные партии и массовые организации. 19 января 1945 года стала выпускаться первая демократическая ежедневная газета в столице — «Сабадшаг».

По успешном завершении будапештской операции был окончен девятый удар Советской Армии, в результате чего Венгрия перестала быть союзницей фашистской Германии.

В конце декабря в г. Дебрецен было создано временное национальное собрание, образовалось временное национальное правительство, которое выступило против фашистской Германии и приступило к строительству новой демократической Венгрии.

KÖNYVISMERTETÉSEK

București. Resultatele săpăturilor arheologice și ale cercetărilor istorice din anul 1953. I. (Bukarest. Az 1953. évi régészeti ásatások és történeti kutatások eredményei. I. kötet.) Cercetări privind istoria R. P. R. Editura Academiei R. P. R. București, 1954, 261 l., 137 ábra.

A román főváros múltjáról csak szórványos adatok álltak a legutóbbi időkig a történészek rendelkezésére. A Román Tudományos Akadémia 1953-ban, a hiányok pótlására új feladattal bízta meg a régészeket és történészeket, amikor komoly anyagi támogatás mellett a *főváros múltjának kutatását* tűzte ki célul.

Az első év munkásságának eredményeiről beszámolók hangzottak el a Román Tudományos Akadémia Történeti, Filozófiai és Közgazdasági-Jogi Osztályának együttes ülésein 1953 decemberében. A most ismertetésre kerülő kötet anyaga ezeknek a beszámolóknak kibővített témáit tartalmazza.

A főváros múltjára elsősorban a régészeti feltárások eredményei derítettek újabb világosságot. Még azoknál a korszakoknál is, ahol már írott dokumentumok álltak a történészek rendelkezésére, hitelesítő ásatásokra volt szükség. Nem győzzük kiemelni, hogy milyen nagy összegeket áldozott a Román Tudományos Akadémia mindjárt az első évben az ásatásokra, amennyiben több mint 9000 ásatási munkanapot fordíthattak a kutatók csupán feltárásokra. Ez a szám elsősorban akkor jelentős, ha tekintetbe vesszük, hogy egészen 1944-ig országos viszonylatban 4000 munkanapot fordítottak régészeti ásatásokra. Bár ez a szám a felszabadulás óta rohamosan növekedett, s végül is elérte a 30 000 ásatási napot, ebben az esetben is azt jelenti, hogy a Román Népköztársaságban 1953-ban a főváros kutatására fordították az ország régészeti kutatásainak egyharmadát.

A bukaresti ásatások a város négy pontján, összesen kilenc munkahelyen folytak. Mindegyik ponton kollektívák dolgoztak, a feltárt emlékek feldolgozása is a munkaközösségek keretében történt.

I. részleg : Giulesti körzetben, (Eugen Comsa, M. Tudor, Vlad Zirra részvételével,)

KÖNYVISMERTETÉSEK

București. Resultatele săpăturilor arheologice și ale cercetărilor istorice din anul 1953. I. (Bukarest. Az 1953. évi régészeti ásatások és történeti kutatások eredményei. I. kötet.) Cercetări privind istoria R. P. R. Editura Academiei R. P. R. București, 1954, 261 l., 137 ábra.

A román főváros múltjáról csak szórványos adatok álltak a legutóbbi időkig a történészek rendelkezésére. A Román Tudományos Akadémia 1953-ban, a hiányok pótlására új feladattal bízta meg a régészeket és történészeket, amikor komoly anyagi támogatás mellett a *főváros múltjának kutatását* tűzte ki célul.

Az első év munkásságának eredményeiről beszámolók hangzottak el a Román Tudományos Akadémia Történeti, Filozófiai és Közgazdasági-Jogi Osztályának együttes ülésein 1953 decemberében. A most ismertetésre kerülő kötet anyaga ezeknek a beszámolóknak kibővített témáit tartalmazza.

A főváros múltjára elsősorban a régészeti feltárások eredményei derítettek újabb világosságot. Még azoknál a korszakoknál is, ahol már írott dokumentumok álltak a történészek rendelkezésére, hitelesítő ásatásokra volt szükség. Nem győzzük kiemelni, hogy milyen nagy összegeket áldozott a Román Tudományos Akadémia mindjárt az első évben az ásatásokra, amennyiben több mint 9000 ásatási munkanapot fordíthattak a kutatók csupán feltárásokra. Ez a szám elsősorban akkor jelentős, ha tekintetbe vesszük, hogy egészen 1944-ig országos viszonylatban 4000 munkanapot fordítottak régészeti ásatásokra. Bár ez a szám a felszabadulás óta rohamosan növekedett, s végül is elérte a 30 000 ásatási napot, ebben az esetben is azt jelenti, hogy a Román Népköztársaságban 1953-ban a főváros kutatására fordították az ország régészeti kutatásainak egyharmadát.

A bukaresti ásatások a város négy pontján, összesen kilenc munkahelyen folytak. Mindegyik ponton kollektívák dolgoztak, a feltárt emlékek feldolgozása is a munkaközösségek keretében történt.

I. részleg : Giulesti körzetben, (Eugen Comsa, M. Tudor, Vlad Zirra részvételével,)

- II. részleg : Mihai Voda körzetben (Seb. Morintz, Gh. Cantacuzino, A. Cebuc, C. Abramoviciu részvételével)
- III. részleg : Radu Voda körzetben (Felelős Ionescu ; V. Zirra, D. Berciu, M. Tudor részvételével)
- IV. részleg : Curtea Veche körzet (Felelős Lazarescu-Ionescu ; D. Rosetti, Gh. Ionescu, H. Teodoru és G. Astangae mérnökök)

Majdnem minden ásatási szektorban települési nyomokat találtak az őskortól napjainkig, ami a főváros területén még jobban aláhúzza az élet folytonosságát. Mi éppen ezért nem a cikkek, illetve beszámolók sorrendjében ismertetjük az egyes települések történetét, hanem időrendi sorrendben vázoljuk fel azokat.

A magyar olvasót emlékeztetjük arra, hogy Bukarest a munteniai fennsíknak kb. a közepén fekszik. Itt húzódott az őskortól kezdve a Kárpátoktól a Ialomita folyó mentén a Dunához vezető főút vonal. Ezért mindig révátkelőhely, illetve vásárhely volt itt a történelem folyamán. Ennek legjobb bizonyítéka a Dimbovita folyó partján az 1953. évi feltárások alkalmával megtalált, három ízben megújított egyik fahíd, amit eredetileg i. e. az I. században a késő La Tène-korszak géta-dák lakossága épített. A folytonosság vonalát jelzi a Mihai Voda részlegben előkerült néhány paleolit eszköz. A részlet-megfigyelések szerint ugyanitt neolitikus rétegben díszítetlen és vonaldíszes kerámiát találtak. Ezek közt még használatban voltak a retusokkal ellátott kőeszközök is. Az itteni vonaldíszes kerámia meander és geometrikus mintákkal a csoport legszebb változatai közé tartozik.

Ugyanitt a Mihai Voda részlegben találták nagy számban a Bukarest területén már máshol is jelentkező ún. Glina III. település nyomait, ami már a neolitikumból a bronzkorba vezet át. Ezt a kultúrát a Dimbovita partjainak menedékes lejtőin a fővároson kívül is nyomon lehetett követni.

Különösen nagy érdeklődésre tarthat számot ezen a helyen a La Tène-kori település feltárása. Az egyik paticsos házban négyszögletes tűzhelyet találtak, mellette kézzel formált és fazekaskorongon készült edények töredékei hevertek. Még érdekesebb, hogy római típusú is előfordul a kerámiaanyag közt. Itt véleményünk szerint ugyanaz a kölcsönhatás érvényesül, mint nálunk a Duna—Tisza közén a római korban. Mivel ebben az időben a rómaiak még nem szállták meg Dáciát, a római anyag Olbia felől kerülhetett ide. Ugyanez a vegyes anyag, néhány fibula, kerámiatöredék, érmek, található a lakótelep hulladékgödreiben. A késő La Tène-lakótelep feltárása nemcsak a főváros, hanem a román régészeti kutatásokban is országos jelentőségű, mert a kutatók ezáltal bizonyítva látják, hogy a dák lakosság i. e. I.—i. u. I. századokban ezen a területen is élt. A dák leletek közt a legjelentősebb egy 199 db-ból álló ezüsterem együttes, melyet Bukarest egyik elővárosában találtak 1953-ban. Az érmek a mi kaposvölgyi kelta vereteinkkel majdnem egyező típusok — egy jellegzetes dák edényben voltak elrejtve.

A rabszolgatársadalomból már átvezet a korai feudalizmusba a Giulesti szektorban feltárt IV. századi lakótelep. A házak szűz talajra épültek. Ezek közt érdemes megemlíteni a fazekaskemencét, melyet majdnem teljesen épen sikerült feltárni. Ebben fésűs díszű szürke urnák, és egy I. Valentinianus érem volt. Még két helyről idéznek a kutatók hasonló korú és anyaggal telt kemencét Bukaresttől nem messze, Munte-
niából. A település vékony rétege és egyöntetűsége azt bizonyítja, hogy igen rövid ideig tartott az élet ezen a IV. századvégi lakótelepen, s terv-
szerű kiürítés után vonult tovább a lakosság. A magyarországi kutatók
előtt talán a legtöbb érdeklődésre éppen ez az ásatási beszámoló tarthat
számot, mivel a kora-népvándorláskori megfigyelések mindenütt a leg-
hiányosabbak. A végső következtetésekkel azonban nem értünk egyet,
amennyiben az ásatás eredményeit feldolgozó régészek mindenképpen
a géta—dák lakosság továbbélését bizonyítják, s a germán jelleget el-
hárítják az anyagról. Bár ők is megjegyzik, hogy még hasonló ásatás
döntene el a problémát. Szerintünk a bemutatott leletek a gepidák hagyatékával egyeznek. Ugyanitt a IV. századi telep felhagyott rétegére,
részben pedig szűz talajra építik lakótelepüket a Duna túlsó partjáról
észak felé húzódó szlávok a VI. század folyamán. A telep tűzhelyein
szláv jellegű kerámiát, szemétdödreiben állatcsontokat találtak, ami
földművelésre enged következtetni. Az egyik tűzhely mellől előkerült
I. Iustinianus érem 539-ből, post quem datálja a települést. Csak szórva-
nyos leletek mutatnak arra, hogy a terület a VII. század folyamán
is lakott volt, méghozzá az ugyancsak szláv jellegű kerámia bizo-
nyítja ezt.

A XII—XIII. századból származó réteg lett volna a legfontosabb
a város alapítását illetően, minthogy a legkorábbi írott források szerint
a fővárosi élet kezdetei erre az időpontra vezethetők vissza. Három közép-
kori kolostor áll mai napig a Dimbovita partján. Ezek közül csak az
egyik területén előkerült kenyérsütő kemence és kerámiatöredékek
bizonyítják, hogy a lakosság a XIII. században már itt élt. A XIV—XV.
században szintén csak nyomokban követhető az élet folytonossága.
A XVI. század végétől kezdve már nagyobb méretekben bontakozik ki
a várossal alkotott képünk. 1591-ben megépül a Dimbovita partján egy
áradástól védett halmon az ún. Mihai Voda kolostor. Mellette egy fahíd
vezetett át a folyón a szemben fekvő jobbágytelepüléshez, melynek
lakói nagyobb részt cigányok voltak. A XVI. századi kolostor pincéit
teljes egészében sikerült feltárni, ill. kibontani a későbbi átépítésekből.
Nyomokban találták meg a kolostor korabeli csatornázását, a dombon
felvezető út egy részét, valamint a klostort körülvevő várfal egy-egy
pillérét. A kolostortól nem messze az ún. Radu Voda-beli kolostorban
megtalálták azt az égési réteget, mely a törökök elleni, ún. Calugerenii
csata idejéből való. Sinan pasa ekkor ugyanis felgyújtotta a kolostort,
majd azt erődde változtatta. De még ugyanebben az évben el kellett
hagynia a várost, amikor Báthory Zsigmond felmentő sereg élén meg-
érkezett.

Próbaásatások folytak a város XVII—XVIII. századi kiterjedésére vonatkozóan. XVII. századi kis kőtemplom került elő Serban Cantacuzino idejéből. A kolostorból származó kályhacsempék, kerámia, külföldi fajanszáru, különösen török kerámiaanyag érdemelnek említést. A XVIII. században Landler londoni kerámia-cég jelzésével ellátott áru került piacra a törökök által megszállt országokban, melyek a damaszuszi és brusszai híres török gyártmányok pontos utánzatai voltak. Említésre méltók még ugyanennek a londoni gyárnak azok a kerámia-készítményei, melyeket a korabeli Bukarestből készült városképek díszítenek. A korabeli udvari életről is a legtöbb adat külföldi utazóktól származik, akik a török portát látogatva, Lengyelországból jövet érintették a fővárost.

Amint a címlapról értesülünk, jelen kötet a főváros múltjáról szóló sorozat első száma. A további kutatások során tehát újabb beszámolók várhatók, a budapesti hasonló tárgyú kiadványok párhuzamaként.

Az első év eredményei után a történelmi kép még vázlatos, de érdeklődéssel várjuk az újabb beszámolókat.

Póczy Klára

A. Neumann, Die römischen Ruinen unter dem Hohen Markt. Wien, 1950, 41 l., 32 t.

A bécsi Városi Múzeum önálló kiadványaként megjelent kis füzet Bécs Belvárosában, a Hoher Markt déli részén végzett újabb ásátások eredményeiről számol be. Az előkerült táborépületek egy részét konzerválták és a budapesti Március 15. téri Földalatti Múzeumhoz hasonló megoldással a szakemberek és a nagyközönség számára egyaránt hozzáférhetővé tették. A látogatóknak egyúttal vezetőül is szolgálhat *N.* munkája, amelynek megírásánál láthatólag ez az utóbbi népművelési szempont volt az irányadó. Ebből adódik az újabb ásátások kissé sommás összefoglalása (18—21. l.) és a régész-szakembert érdeklő fontos adatok (pl. faltechnika, a rétegekből előkerült leletegyüttesek stb.) futólagos említése vagy éppen elmellőzése. Viszont csak dicsérni lehet azt az igényességre való törekvést, amellyel a Vezető minden fontosabb mondanivalóját bőséges irodalmi apparátussal támasztja alá. Swoboda »Carnuntum« c. vezetője után különben számunkra ez már nem jelent meglepetést.

A kis füzet tartalma három nagyobb részre oszlik. Az első Vindobona történetét vázolja fel elég részletesen és a legújabb kutatások eredményei alapján (5—17. l.). A második fejezet a Hoher Markton 1947- és 1948-ban végzett ásátások leírását, értékelését adja (17—26. l.). A harmadik rész a Földalatti Múzeum berendezését és a konzervált épületmaradványok melletti körüljárón elhelyezett kiállítási anyagot ismerteti (26—29. l.).

I. — Vindobona múltjának felkutatásán ismeretesen Kubitschek, Kenner, majd Nowotny és legutóbb Polaschek munkálkodtak sikerrel. *N.* röviden jellemzi a kutatás egyes fázisaiban elért eredményeket, de ugyanakkor megmutatja a hiányosságokat is. Majd a kutatás jelenlegi álláspontját ismerteti. Részletesebben szól a jobban ismert legióstáborról, összefoglalóan a polgári településről. A legióstábor csak az I. század végén és a II. század elején épült ki, egyidős lenne tehát az aquincumi legióstáborral. Abban is egyezne a vindobonai tábor története az aquincumival, hogy az előbbi helyen is a legiót megelőzően egy auxiliaris lovasegység állomásozott, az *ala I. Flavia Augusta Britannica (milliaria)*, amely Domitianus idejében került Vindobonába. Ezt megelőzően azonban, Aquincumtól eltérőleg, Vindobona nem rendelkezett állandó auxiliaris táborral, hanem a szomszédos carnuntumi legió különítményei látták el az itteni partvédő szolgálatot. A Domitianus-kori auxiliaris tábor a Hoher Markt körüli fennsíkot foglalta el, tehát a későbbi legióstábor helyén feküdt. A Kenner-féle korai kisebb, és későbbi nagyobb legióstábor helyett tehát egy korábbi ala-táborral és ennek helyén egy későbbi legióstáborral számol az újabb kutatás, elsősorban Polaschek munkássága nyomán. A legióstábor az I. század végén és a II. század első évtizedeiben épült ki. Egymásután, de részben egy időben is több csapattest vett részt az építkezésben. Az újabb ásatások egyik fontos lelete, hogy a Hoher Markton a legalsó szinten a *LEG(io) XIII G(emina)* bélyeges téglái feküdtek. A csapattest ismeretesen 106—114 között tartózkodott Vindobonában. A tábor a Marcus-féle háborúk első szakaszában elpusztult, de a régi helyén rövidesen újjáépült. A szerző bizonytalan álláspontjával szemben (IV. század vége, V. század eleje) a tábor végleges elpusztulását a 395. évi markomann betöréssel hoznánk kapcsolatba, amikor Carnuntumot is felégették. A vindobonai tábor területéről korábban ismert nagy zárt éremlelet¹ tanúságát újabban a Hoher Markton a felső égési rétegből előkerült II. Valentinianus (375—392) kisbronz is alátámasztja. Polaschekkel szemben viszont helyesen utal arra *N.* (35. kk., 79. jegyzet), hogy Vindobona elpusztulása nem jelenti egyúttal a hely teljes elnéptelenedését és a kontinuitás lehetőségének elvetését. Vindobona területén a régészeti leletek és a topográfiai megfigyelések alapján különben már Nowotny rámutatott a továbbélés lehetőségeire, amelyet a római város nevének átöröklődése a koraközépkorba is megerősíteni látszik.²

A tábortól délkeletre, Wien 3. kerületében, az Aspangbahnhof körül jelölte ki az újabb kutatás a polgárváros magját. Kevés jól megfigyelt lelet ismeretes innen, s ezért az a kép, amelyet *N.*, 13. kk. főként a többi, jobban ismert tartományi város alapján rajzol erről, részleteiben erősen hipotetikus.³ A feltárt útnyomok alapján érdekes következtetés viszont, hogy a polgárváros nem volt sűrűn beépített, hanem kertek és szabad terek választották el az egyes épületkomplexusokat. Ezzel kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy Aquincumban is a festőlakásnak egészen a városfalig elnyúló udvarrésze (részben kert?) alapján a Marcus-

féle háborúk előtti időkben hasonló lazább épületelrendezéssel számolhatunk.

II. — Az általános településtörténeti fejtegetések után tér rá N. munkája 2. fejezetében a tábor területén végzett újabb ásatások ismertetésére, amelyek a Hoher Markton két kőépület sarokrészét hozták napvilágra. Az 1. és 2. számmal jelzett épületeket a *via principalis*ra merőleges, 2,4 m széles út választotta el. Üttestburkoló kőlapokat nem találtak. N. feltevését azonban (13. l.), hogy a tábor többi útvonala sem lehetett kőlapokkal fedve, hanem csak egyszerű kavicsos utak voltak, nem tehetjük magunkévá. A szomszédos carnuntumi legióstáborban pl. a *via angularis* kőlapokkal fedett út volt.⁴ A többi táborokból hasonló megfigyelést tehetünk. A részben feltárt épületeknél két nagyobb periódus volt megfigyelhető. Az egyik a II. század elejétől a Marcus-féle háborúkig tart. Mindkét épületrész ekkor elpusztult. Az első periódust égési sáv zárja le. A második periódus a IV. század végével zárul. Fontos megfigyelés, hogy az 1. számú épületben igen nagy valószínűséggel csak a III. század folyamán építették be a hypocaustumot (18, 26. l.).

Sem a töredékes alaprajz, sem az apró leletek nem engednek határozott következtetést a két épület rendeltetésére. A tábor aréájában elfoglalt helyük, (a *via principalis*től 27 m-re, a jobboldali *retentura*-részen a *porta principalis dextra* szomszédságában kerültek napvilágra) és a jobban ismert legióstáborok belső elrendezése alapján azonban legnagyobb valószínűséggel tisztí lakóépületek maradványait láthatjuk ezekben (21. l.).

Apró leletekben aránylag szegény volt mindkét épület. Minerva vagy Nemesis márványtorzóját, egy ATIMETI fenékbélyeges korai mécses, két IV. századi mécses-töredéket, és három darab IV. századi érmet (Licinius, Constantinus és II. Valentinianus kisbronzai) találjuk felemlítve. Érdekes viszont az előkerült két feliratos emlék. Az egyik négyszögű téglára karcolt sírfelirat (26. t.), *D. M. Mus[io vagy -onio] Cattu nepo(ti)* szöveggel. A másik egy töredékes bronzlemez, amelyen poncolt betűkkel a következő felirat olvasható: *D. ROMVLI CATTI*. (23. kk. és 24. t.). N. többféle megoldási kísérletet hoz fel, és valamennyi értelmezés közül azt tartja a legvalószínűbbnek, hogy a bronzlemez Cattius Romulus centuriája tulajdonában volt. Kétségtelen, hogy a poncolt felirat egy kétnéves centurio-t említ. A centurio családneve azonban Romulius,⁵ utóneve pedig Cattus. A cognomen a jól ismert Catus bennszülött név mássalhangzós geminációs változata.⁶ Catta formában nőnemű alakja gyakori épp Noricumban. A bennszülött hangzású cognomen alapján azt az állítást is megkockáztathatjuk, hogy Romulius Cattus (vagy Cattu?) centurio helyi származású volt. Sajnálatos, hogy az emlékről a »Vezető« nem említi meg, hogy melyik periódus anyagából való.

III. — A rövid harmadik fejezetnek számunkra is megszívlelhető tanulsága, hogy nem elégséges a régészeti emlékeket feltárni, hanem

emellett gondoskodni kell a jelentősebbek konzerválásáról, a dolgozó nép számára való megőrzéséről. A bécsi kartársak a feltárás és a konzerválás szoros összefüggését nemcsak felismerték, hanem a nehézségek ellenére a gyakorlatban sikeresen keresztül is vitték. 3,5 m-rel a Hoher Markt jelenlegi szintje alatt a két táborépületből álló $11 \times 6,5$ m²-nyi területet konzerválták. A múzeumszerű keretben fenntartott épületkomplexus körül 1,5 m széles körüljárót képeztek ki, ahol a nedvességnek aránylag jól ellentálló téglalapokon magyarázó rajzokat, feliratokat helyeztek el. A bécsi kis földalatti múzeumot már 10 évvel megelőztük a Budapest V. kerületi Március 15. téri Földalatti Múzeum berendezésével, ahol a bécsinél jóval nagyobb felületen a pesti későrómai tábor maradványai tekinthetők meg. Újabban a III. kerületi Kiscelli úton is megépült, részben föld alatt konzervált épületmaradványokkal, a Táborvárosi Múzeum. Ezen a téren tehát nem panaszkodhatunk lemaradásról. Viszont abban is élen szeretnénk járni, hogy népszerűen, de tudományos színvonalon megírt idegen nyelvű vezetőik álljanak rendelkezésre pl. a Földalatti Múzeumról és fiatalabb testvéréről, a Táborvárosi Múzeumról.

Nagy Tibor

¹ Revízióját adta : *Alföldi*, Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I. köt. Bp. 1924, 50. kk. — Teljesen félreértette a korábbi irodalmat : *E. Demougeot*, De l'unité à la division de l'empire romain. Paris, 1951, 356. l., 18. jegyzet.

² A kérdésre l. legutóbb : *Fr. Miltner*, Miscellanea G. Galbiati. II. köt. 1951, 118. kk.

³ Pl. egyáltalában nem biztos, hogy a capitoliumi Trias temploma Vindobonában is a Forumra nyílt, mint Virunumban és másutt. A városon kívül is állhatott.

⁴ Bericht des Vereins Carnuntum. 1909, 15.

⁵ Cf. CIL III 1352 : L. Romulus Quintus.

⁶ Utolsó ízben : *Nagy T.*, AÉ (1954) 104. kk., 5. jegyzet.

H. Planitz, Die deutsche Stadt im Mittelalter von der Römerzeit bis zu den Zunftkämpfen. Böhlau-Verlag, Graz—Köln, 1954, 520 l.

A nemrég elhunyt ismert nevű német történész, Hans Planitz több, mint húszéves várostörténeti kutatásainak szintézisét nyújtja az ismertetett kötet. A szerző kutatásai Köln fejlődésének tanulmányozásából indulnak ki, azonban végül több mint 600 német város történetének adatait felhasználva állította össze munkáját. Elvi célkitűzése volt, hogy a városok keletkezéséről szóló egyik teóriát sem fogadja el, álláspontja szerint : »Es gibt keine Spezialtheorie, die eine Erklärung für alle Phänomene findet.« (VII. l.) Ezért nem általánosságban tárgyalja a német várost, hanem egy-egy korszakon belül lehetőség szerint minden fontosabb város jellemző sajátosságait külön-külön ismerteti sokoldalúan, a maguk konkrét történeti helyzetében. Ezekből az egyes városokra

vonatkozó adatokból vonta le következtetéseit. Elvi álláspontja ellenére, ez is lényegében »Spezialtheorie«. A különbség csak az, hogy Planitz — helyesen — a fejlődést vette alapul. Elmélete szerint a városfejlődésnek azonos szakaszai vannak, azonban később keletkezett városok átugorhatják a korábbi fejlődési szakaszokat. Ez a teória is, miként rövid ismeretéből az alábbiakban látni fogjuk, — polgári történész munkája lévén — a városkeletkezést és -fejlődést főképp formai-jogi oldaláról vizsgálva, nem veszi kellőképp figyelembe a termelőerők fejlődését, és így nem tud e kérdésekre megnyugtató választ adni.

A munka foglalkozik minden, elvben a középkori német birodalomhoz tartozott várossal, így sok észak-francia, belga vagy cseh várossal is, viszont más német vagy szerinte német alapítású városról csak ritkán tesz említést. Így a munka címe nem egészen megfelelő, mert nem hinnenk, hogy pl. Cambrait vagy Valenciennest nagyon jogosan lehetne »német« városnak nevezni. Nem egy magyar városunkra inkább állana ez a kifejezés.

Azáltal, hogy a szerző egyrészt az egyes városok fejlődéséből vonta le a következtetéseit, másrészt az egykori német birodalom városai között teljességre törekedett, munkája valóságos repertoriumává vált az egyes német városok középkori története forrásainak és irodalmának. Nagy erénye ez a munkának. Több, mint félezer város történetének adatai támasztják alá a szerző megállapításait. Azonban ennek a módszernek a hibáit is meg kell említenünk. Néha mozaikszerűvé válik így a fel dolgozás.

Külön nagy érdeme Planitznak, hogy a várost mint települést is vizsgálja, és kezdettől végig az egyes városok topográfiai kialakulásával is foglalkozik, és ebből fontos következtetéseket von le. A volt római városoktól kezdve a XIII. századi földesúri telepítésű városokig korok, vidékek és telepítők szerint a városalaprajzok változásában sikerült bizonyos törvényszerűségeket megállapítania. Ezt meggyőzően támasztja alá az a 45 városalaprajz, amelyet közöl, és amelyeken a városfejlődés korszakai szemmel kísérhetők. Ezenkívül 14, XVI—XVII. századi városlátékpet is találunk a kötetben.

A könyv első részében a szerző, miután részletesen ismertette a római város szervezetét, fajtáit, topográfiáját és gazdasági életét, megállapítja, hogy a népvándorlás korában a római eredetű városok eltűnnek, megszűnik a városi szervezet. Így a német város előtörténete a Karoling-korban kezdődik. Ekkor alakulnak ki a királyi és egyházi várak mellett a wik-ek, a kereskedő telepek. Ezek a kereskedők királyi védelem és szabadság alatt éltek. A X. században a wik kereskedői kereskedőközséget, gildét alakítottak, amely elnyerte a királytól az eddig az egyes kereskedőkre érvényes védelmet és szabadságot. A későbbi időben a földesúri várost a wikkel közös fallal vették körül. A XI. században a piacok miatt sok iparos költözik a városba, akikkel a kereskedők kapcsolatba lépnek. Így az addig érvényben levő kereskedői jog átalakul piacjoggá, majd V. Henrik óta város-(polgár)joggá. A város-

lakókból kialakul az egységes polgárság. Ezek a várostűr elleni küzdelemben összefogva, coniuratiókat hoznak létre, és ez lesz a városi szervezet alapja. A kereskedő községből városi község lesz. Így a XII. században kialakul jogilag a német város. Állandóan növekszik a városok száma, egyrészt régi települések, másrészt új alapítású helységek nyernek városjogot. Ezek után ismerteti a XII. századi várossá emeléseket és városalapításokat, külön tárgyalva a királyi, érseki és az egyes dinasztiák (Zähringi, Welf stb.) városait. Rámutat mindegyik sajátos vonásaira, elsősorban szervezeti különbségeikre tekintettel.

Planitz műve második, nagyobb részében (1200—1350-ig, a céh-küzdelmekig) nem igyekszik a várostörténet minden kérdésére feleletet adni. Ez időben a városi oklevelek száma oly nagy, hogy feldolgozásuk egy kötetben, amely célkitűzése szerint minden fontosabb várost tárgyal, lehetetlen. Ezért a szerző a várostörténet három, szerinte legfontosabb ágát emeli ki: a topográfiát, a társadalomtörténetet és az önkormányzatot. A többi ággal nem foglalkozik.

A topográfiai részben a városalapításokból indul ki a szerző. Majd a települési magvakat vizsgálja: a várat, a falut, piacot, továbbá a bánya- és fürdővárosok jellegzetességeit. Gondot fordít a városok kiterjedésére is: milyen időben, milyen alapítók, kb. milyen területű városokat alapítottak. Külön fejezeteket szentel a városok növekedésének (pl. kettősvárosok, elővárosok) és a városerődítéseknek is.

A társadalomtörténeti részben először különböző csoportokban jogi fogalmak szerint tárgyalja a város lakosságát. Ismerteti a polgárság és polgárjog, a polgári szabadság fogalmait, majd önálló részben foglalkozik a patriciusokkal. Különösen érdekesek azok a fejtegetései, amelyeket az egyes patricius családok neveiről ír. Megismerjük a patriciusság összetételét, vagyonát, társadalmi helyzetét. Utána a nem polgár városi lakosság helyzetét, végül a zsidóság szerepét ismerteti.

A társadalomtörténeti rész második felében a városi egyesülésekkel foglalkozik: külön a patricius, külön az iparos egyesülésekkel. (Céhek.) A patriciusok egyesülései elsősorban a kereskedő gildék. Azonban később egyéb patricius szövetségek is keletkeztek: így Kölnben a Richerzeche-ben egyesült patriciusok tartották hosszú ideig kezükben a város kormányzását. Patricius egyesületek voltak a pénzverők egyesülései, a Münzerhausgenossenschaften is.

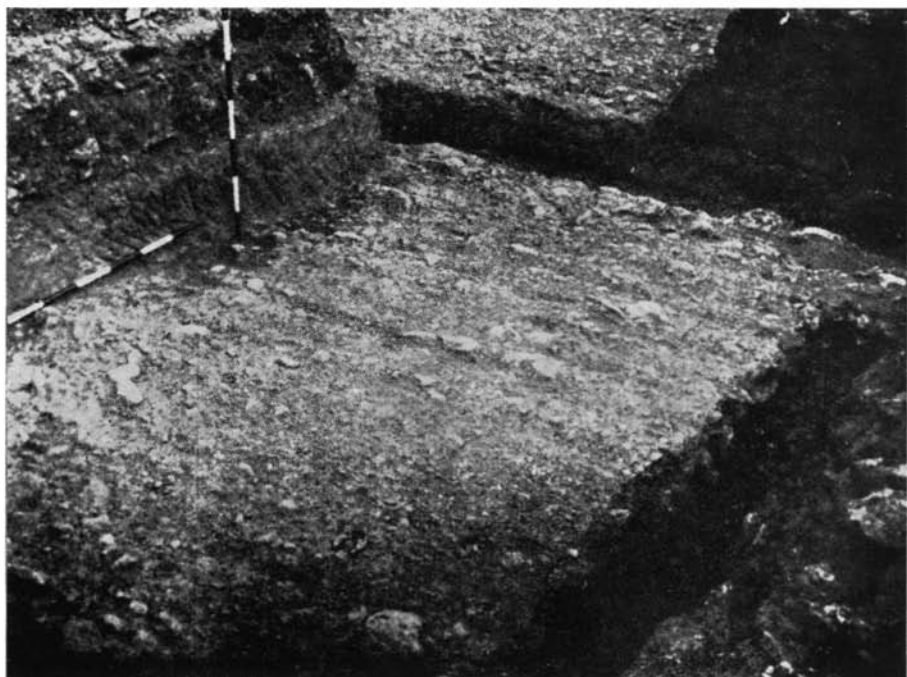
Az autonómiáról szóló, utolsó rész a városi közigazgatás szervezetről, elsősorban a városi tanács szerepéről szól. Itt foglalkozik Planitz a céhek politikai harcával is. Ezt a részt és a könyvet a városi jog forrásainak és fajtáinak rövid összefoglalása zárja le.

Planitz könyve — leszámítva polgári szemléletéből eredő hibáit — feldolgozott hatalmas anyaga révén (a könyv egyharmada jegyzet, sajnos nem lábjegyzet) a magyar városkutatók számára is fontos segédkönyv lesz.

Kubinyi András

1. kép. Belvillongást feljegyző köemlék Aquincumban

2. kép. Római kori út a Csúcshegy és az Aranyhegy közötti völgyben

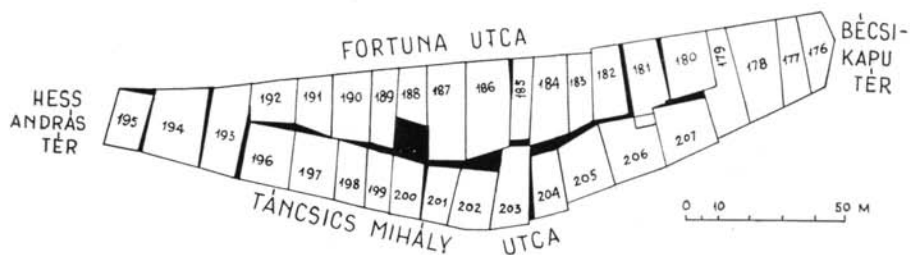
3. kép. Az aquincumi táborvárosba vezető út

4. kép. Haüy 314. sz. (ma Tárnok utca 13. sz.) házának középkori utcai homlokzata és annak sarokarmirozása

5. kép. Haüy 210. sz. (ma Fortuna utca 18. sz. — Kard utca sarok) házának középkori sarokarmirozása

6. kép. A térképen feketén jelzett hézagok a „Zaiger”-adatokat és a mai állapot közötti különbségek

7. kép. Középkori sarokarmirozás Haüy 155. és 154. sz. (ma Országház utca 15. és 17. sz.) háza között, az utca-homlokzati falsíkon

8. kép. Kelemen László

9. kép. Rehákné Moór Anna

10. kép. Dunaparti látkép a Rondellával

B U D A.

Ma Hétfőn, Pénztár Havának 6-ik Nappján 1793. Éjfel.

A' Nemzeti Játékszó - Tárfaság által

A' Hét mellett lévő Nyári Játék - színpadon
az Aboanementnek felrétételével.

fog előadódni:

PIKKÓ HERTZEG, JUTKA PERZSI.

Új Szomorú Vig Opera két Fel-Vondásokban.

Német Nyelvből Magyarra alkalmaztatott

Tek. S^a A^a Ur által.

A' Muzikát újonnan szerette Chudi Úr.

A' Játékos Személyek:

Gombóc, Tatar-Khán	Váradi Úr.
Jutka Perzsi, a' Leánya	Termeszky Leány Alz.
Pikkó, Kalmuk Hertzeg	Láng Úr
Dudugó, Pikkó Kővettyő	Schly Úr.
Hakkó	Vársányi Úr,
Tatár { Khán' Hadi Vezéri	Ernyi Úr.
Xristoverson, egy Babonás	Kelenen Úr.
Tatárok és Kalmukok	

A' történet ehk Yphilon Városánál elött.

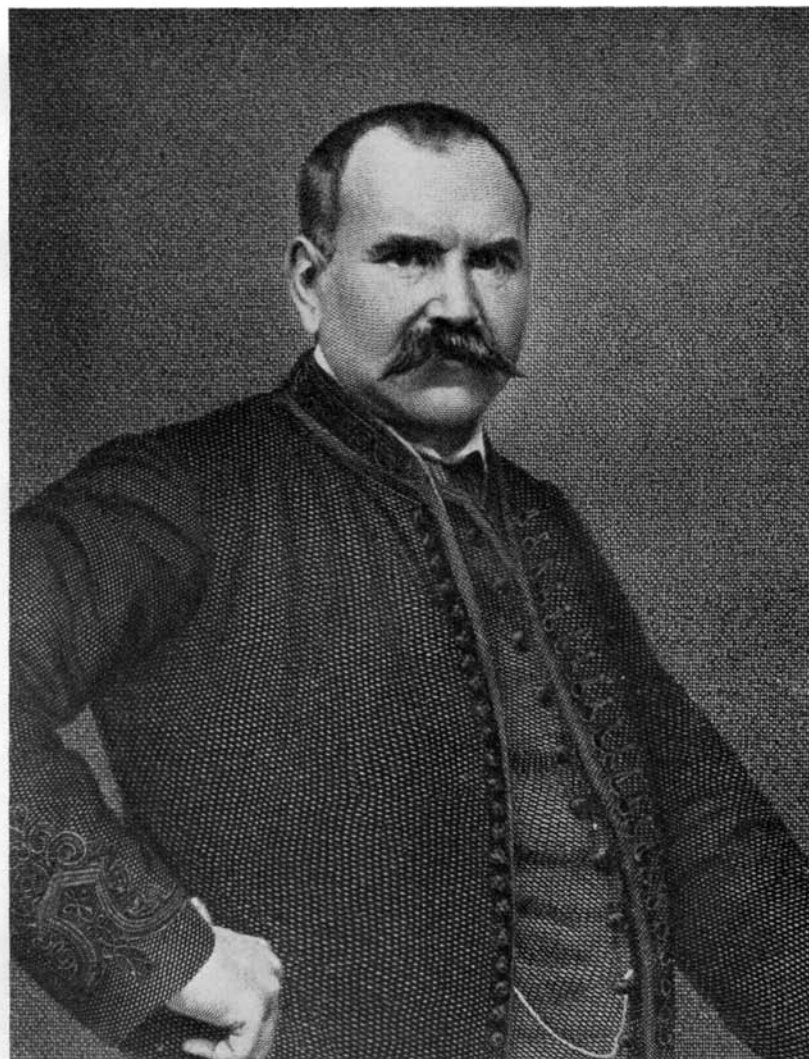
Leg-emlékezetesebb epokhái közé számíthatjuk Színjétszó-társaságunknak ez Operának vagy is Énekes-Játéknak elő-mutatását. Mielőtt leg-bel-sőbb örömmel meg-értettük, hogy több forenden való jó akardóink annak elő-adását látni kívánjuk, nem változtathatjuk meg semmi ez ebfeszo kívánság tellyel-sítozó végetti lett magunk meg-hatarozását. -- Új és példa nélkül való lépése te-hát ez társaságunknak, nem látni nyomot, mellybe hághatna -- nints töres, mel-lyet követhetne. -- De mennél fokatlanabb a' dolog, mellyhez kezdünk, mennél járatanabb az út, mellynek indulunk; annál fruksegtelenebb lépzen előre botátott mentegétsékekkel magunkat a' rojtáló íteletek ellen körül sántozni. Tsak az ollyan-ok lehetnének alát-onyító ítélettel felolunk, kik vagy iparkodásinkat irigylük, vagy a' környöl állásoknak minden egymással való egybe vetése nélkül froktak fedlani a' dolgoknak érdeméről. Ha ki az első próbánkban is már tokelleteféget keresne, a' természetnek rendes útját el vétene. Fő tselünk tsak az, hogy mind színjétszóink a' leg nagyobb akadályok által is farkából ki nem vethető kétségő-nek, mind nemzeti nyelvünk' mivelhetős égenek tanúbizonysága legyen. -- A' já-ték darabának leg-főbb előre való díszítésére szolgálhat, hogy egy olly nevezetes férfúnak munkája, ki Blumauer' travellirozott Aeneidját magyar ruhába öltöztet-vén, elmétségéről, a' költsébesen való ritka példájú konnyűségéről 's vers-feszítőd-nek természetességéről magát az egész Hazánál meg ismértette. Tellyes e' mun-kája is postai csipetsekkel, elmes gondolatokkal, trefés alkalmaztatásokkal, mel-lyekre névbe tsak nem Originálnak lehetne tartani.

Elő-adandó nyomontervezést ez Operának a' Katsánál lehet találni, darabját az. sz.

Kezdete kétféle 7 órakor, vége pedig 9 óra tájban.

Eftre sett kezökkel állunk itt, a hol a főváros elfusor-
 tuk. — Mint a tébolygó leányka, ki a mi pörvön áll
 a pörvönöknek jubileumát tartván, nem tudja ha a mi
 mélyebb a vagy az ő szenvedési. Mi az a mielőtt az én pe-
 vón olyan sokat vívni magának ezen a földön, a mi
 életének reggelében érekei helye, de nem eszméi, és
 a felé a mecenai má, de nem a jezsuiták többé.
 Boldogságának revereit az a Poenának képzetei képe
 az első pénzének ~~először~~ ^{először} mint egy Magyar-
 vezetővel, a ki rezei gálal minden embernek.
 Gy indul az a világ keresni azt az új élet. Eftre
 moncsint, a nagy megfővőre magát az egész
 a földet, csak a szent cirkait hagyja itt, a ma-
 ga által halt az Angyalokhoz. — Az begyőzött
~~szent~~ ^{kegyelmségek} ~~szent~~ ^{kegyelmségek} hogy tanácsát mint egy
 ebbe. — Ez az élet való külföldi történet a föld-
 dóság szent templomának, a hol külföldi tükait
 a szent itt hagyja, a tükait magának a Tem-
 plomnak. Itt az első tudományok, a sok arany mint
 az a min a legelső Japponia békis történet
 az utolsó Honigszék, tudós farszólótt. — Eftre
 az a világ egy nagy, József Kriszta hely, a honig az
 aranyos azóta, jó a rosz oldáról lehetetlen
 24.

12. kép. Az első magyar szintársulat búcsúja a pesti közönségtől

Toldy Ferenc

13. kép. Toldy Ferenc a XIX. század 40-es éveinek végén (Barabás fényképe után
acélba metszette Lőmmel)

14. kép. A Barátok tere a XIX. század elején (Kuwasseg rajza után metszette Martens)

fennok pülség által kívánt épít-
 kérésikésük: holott a' főtáncz.
 főtánczokhoz ugyan, de home-
 gen rést aggregatuma ez, vége-
 se pülség után rést kívánál
 felvételük. - Építési terv, főt.
 Ig. Tancz! palotás könyvcsinok, ki-
 arókat fényűzősül sereje, pompá-
 zom az olvasatlannal hagyandó költ-
 selet; olly elhagyatottan főtáncz,
 mint az egyetem igargatái, birt-
 nuosan az érdeklődés elővétel-
 ől kívánják seanni ez indokolt,
 mellynek azért olly építési terv
 rakva lenni, melly lehetőleg birt-
 kossá is maradandósítsa a' könyv-
 kincs építést, használatát pedig
 a' hozzáférhetőség könnyűségét is
 kellő világosság mindenre ser-
 jedkezéssel könyvelésére. En-
 nél fogva, részéről legalább, fe-
 lyő seranál (galériák, mint
 a' párisi kir. könyvtárban) aján-
 lot, mit a' szék és hasznos sekítség.
 melles seregek. könyvelésük is egy-
 oldalon végig futó ablakok által
 olly érdeklődés megvilágítások,
 hogy minden pomsz. a' legapróbb
 cimsorok, meg a' hirtelenségek
 ben is; ha azokra pülség lenne, kö-
 nyűséggel olvashatók.

11. Az anyai és kéri könyv-
 társban a' könyvtárakhoz képe-
 szaban összesen 90 őr főtáncz
 smek be. E' így, ha az új könyv-
 terv építés nélkül minden részről pan-
 bad, kaptandó négyzetes képe-
 ne, mellynek főtáncz 16, melly-
 sége 29 őr lenne, is annak (ma-
 gasan felvitt) földvárak is el-

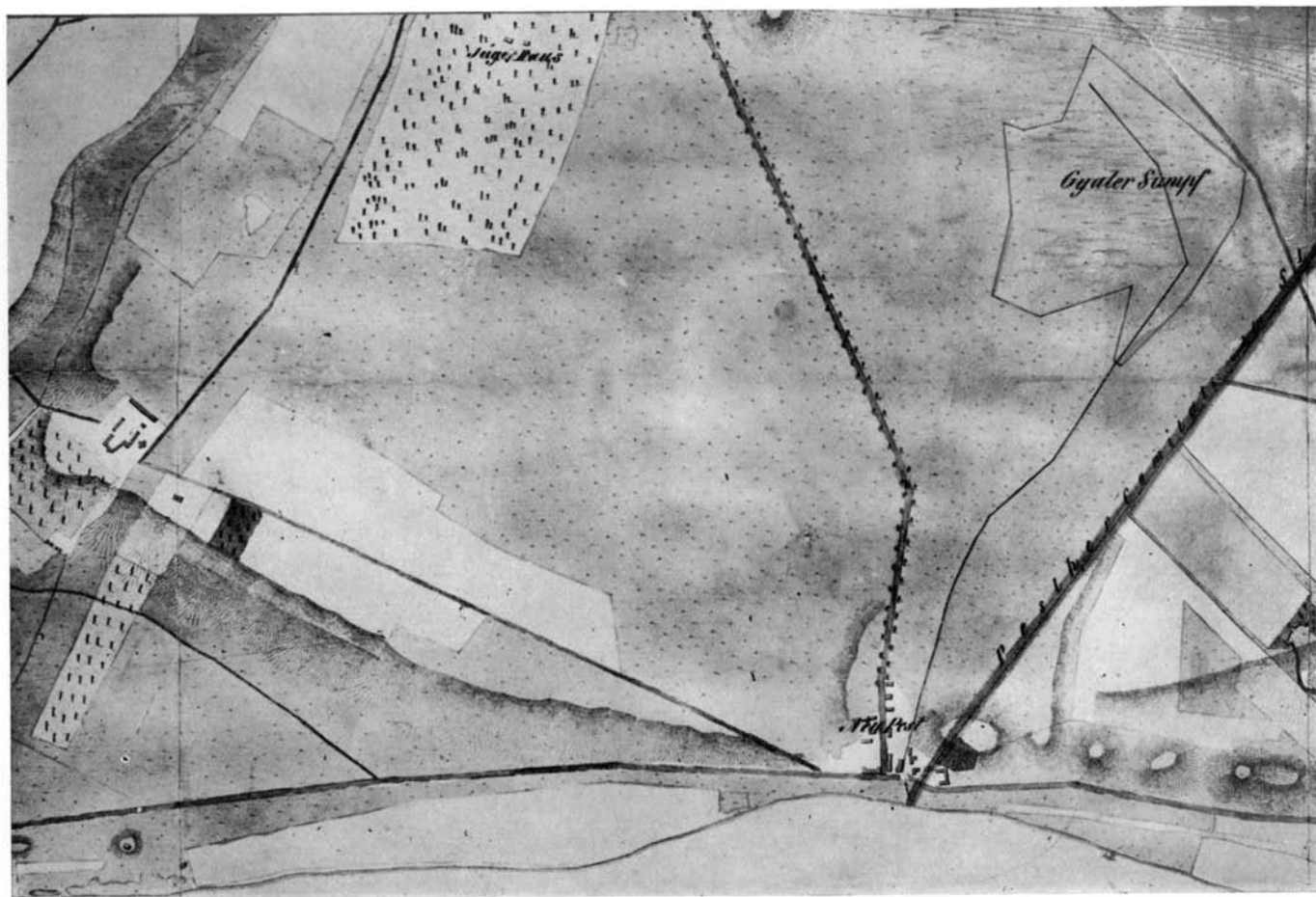
szék
 szék

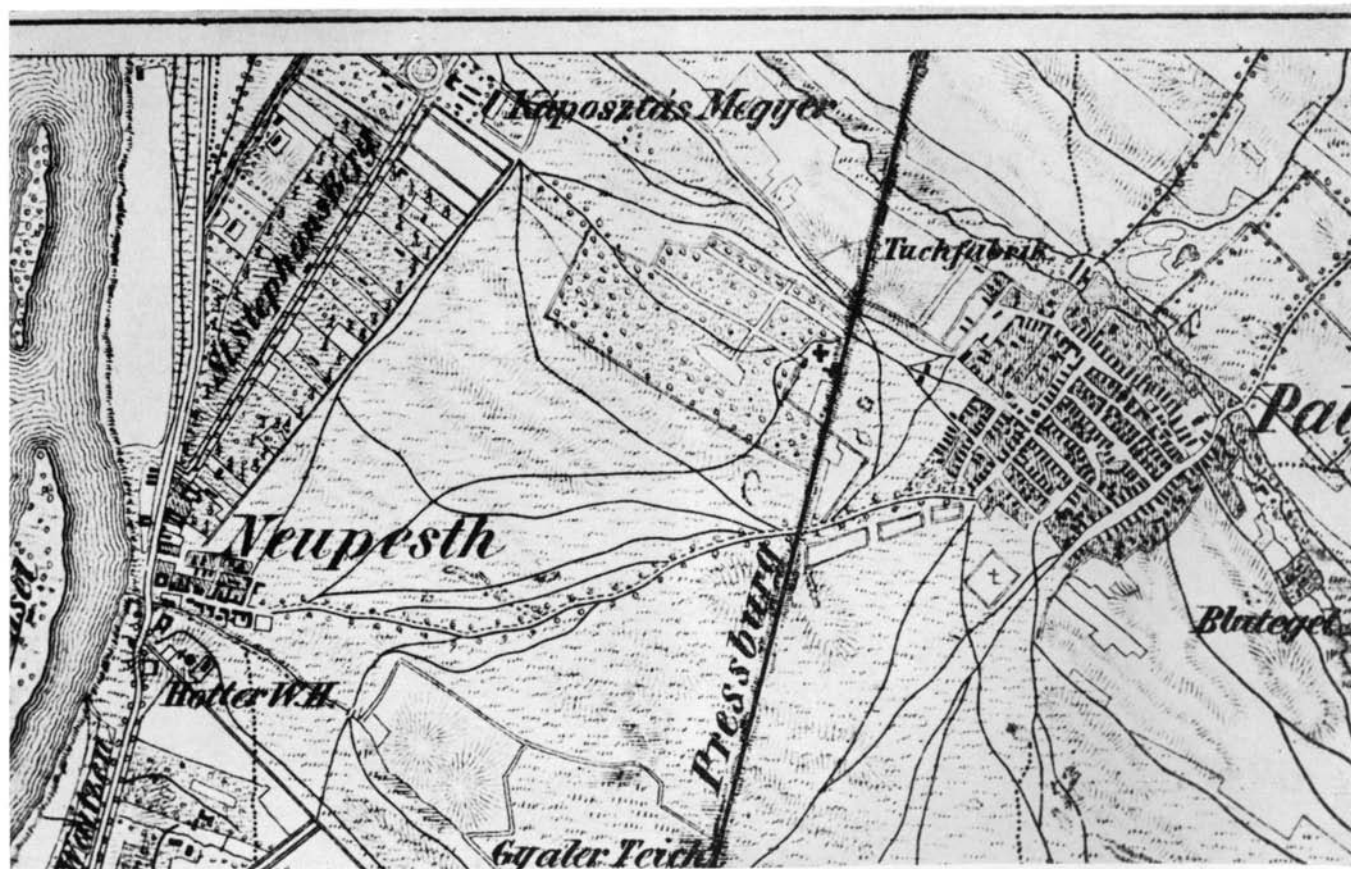
16. kép. A pesti Egyetemi Könyvtár a XIX. század első felében (Cserna Károly tussrajza)

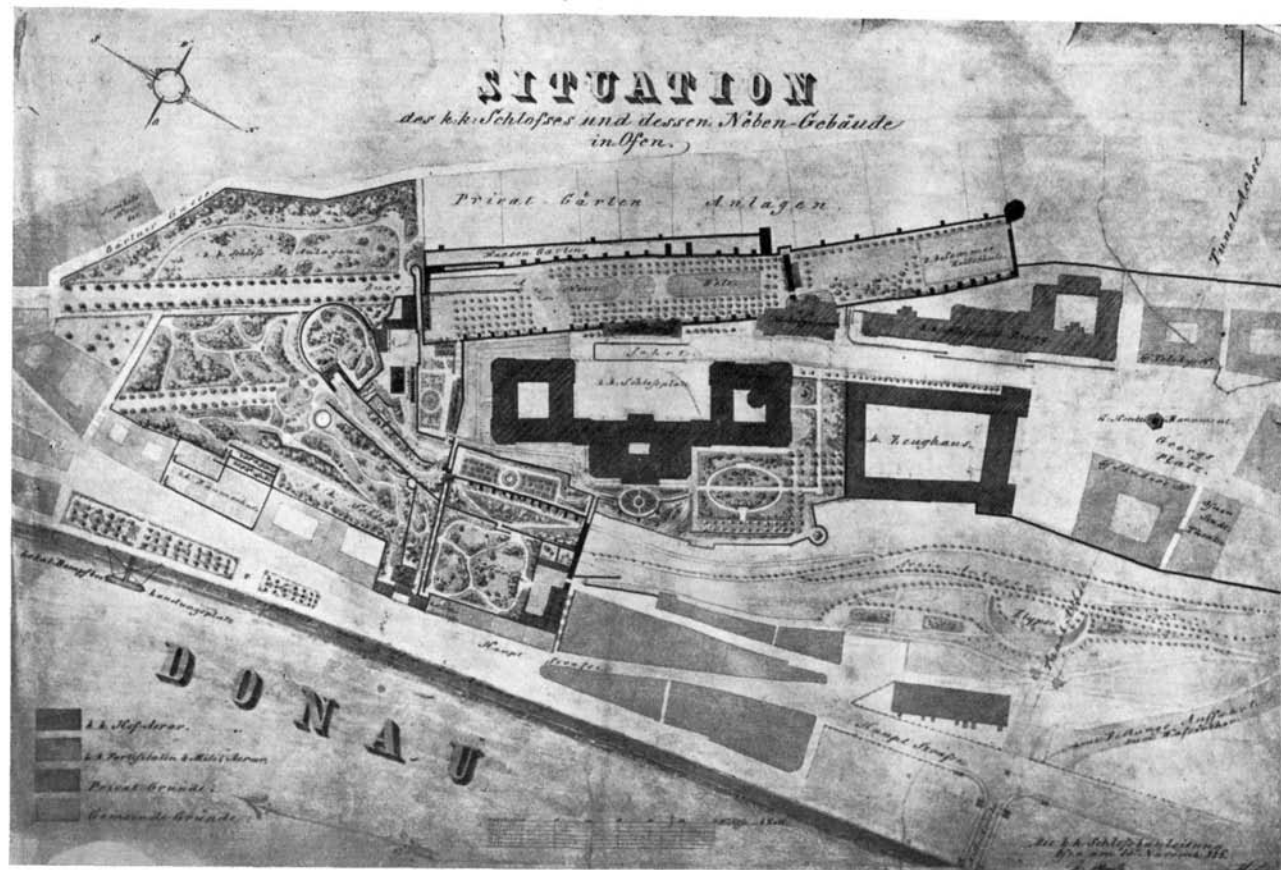
18. kép. Újpest 1836-ban

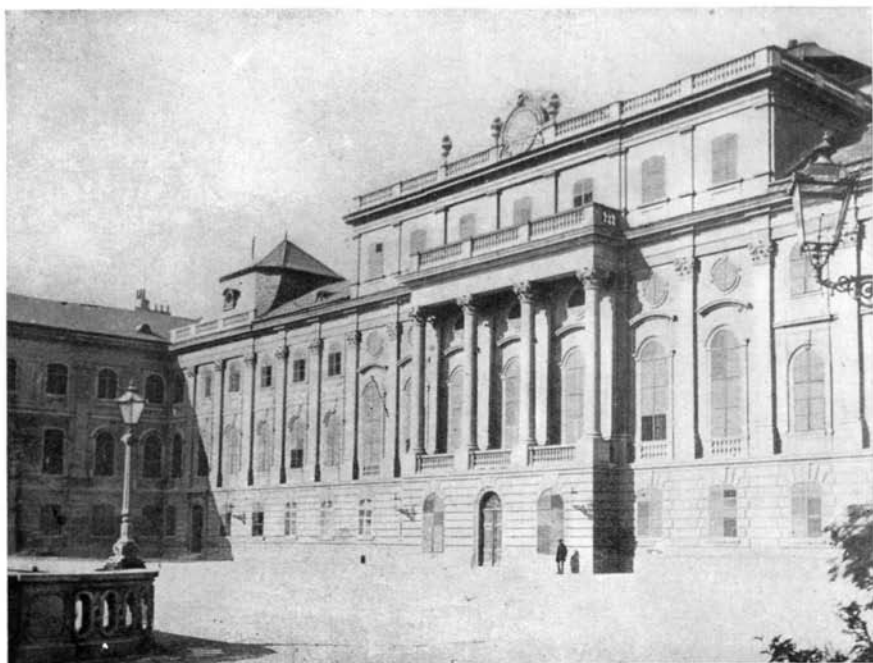
19. kép. Újpest 1839-ben

20. kép. Újpest 1852-ben

22. kép. Mária Terézia palotájának és melléképületeinek helyszínrajza

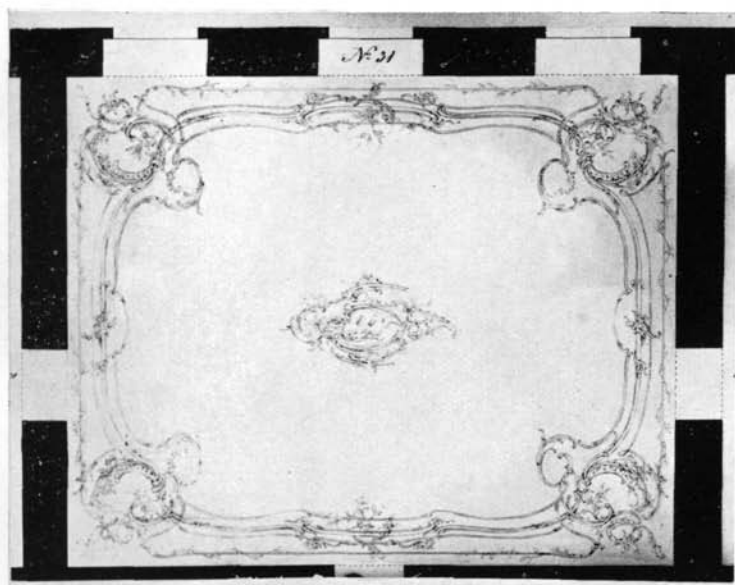
24. kép. A palota nagyudvara a XIX. század második felében

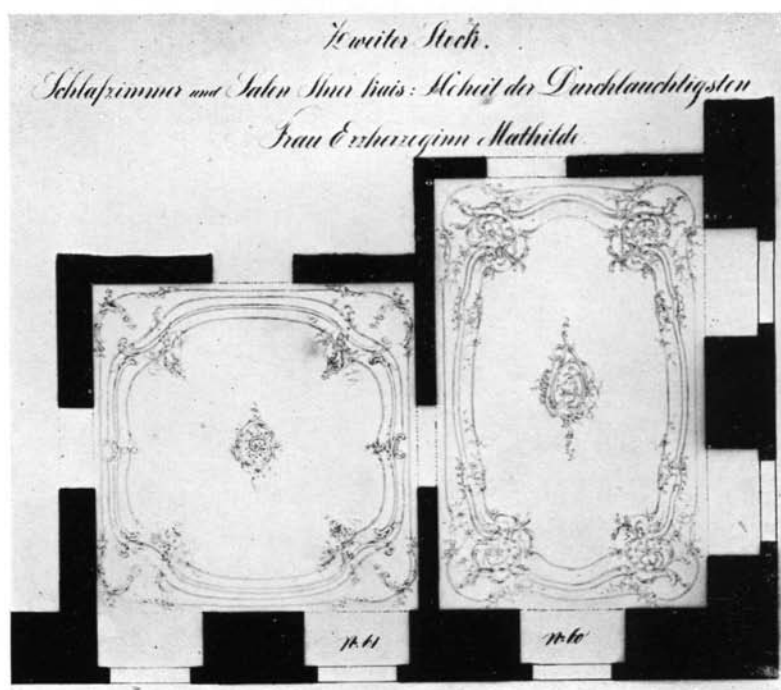
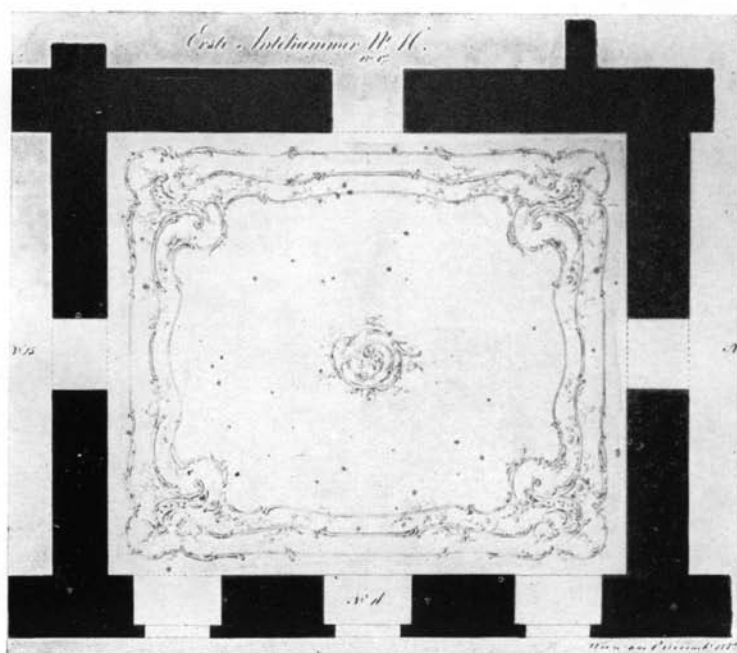
25. kép. A Stöckl-épület (jobbról) és az istálló épület (balról)

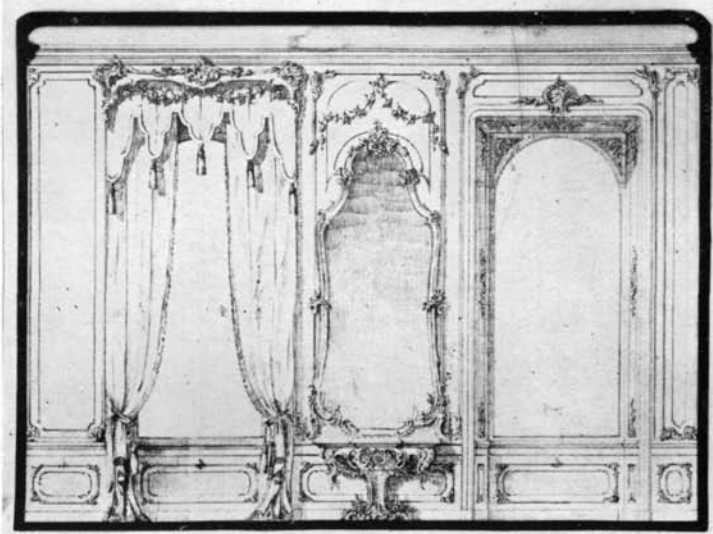
26. kép. A főőrség-épület (várta) és a feljáró út

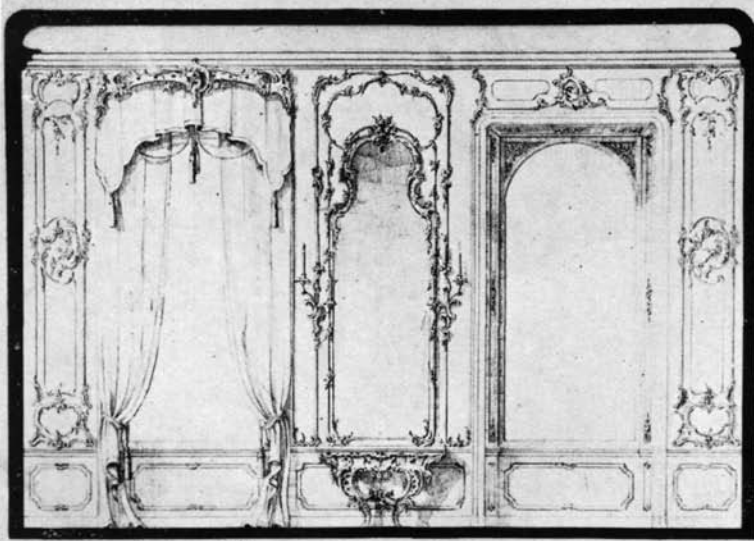
27. kép. Mennyezet-tervrajz

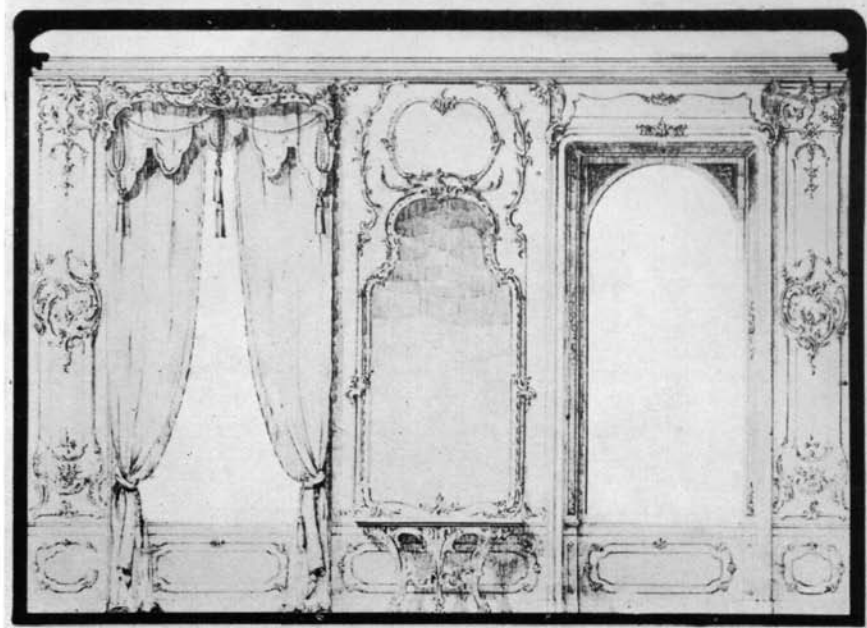
Gemeinschaftliches Schlafzimmer N. 24.

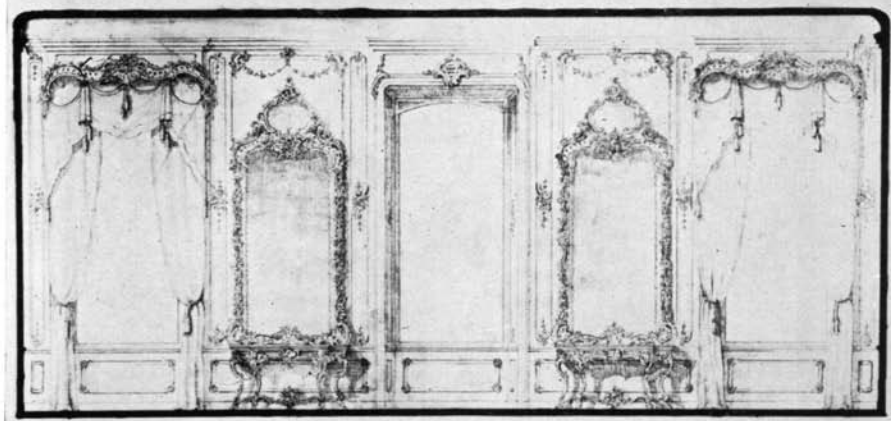
Zweite Antikammer rechts N. 25.

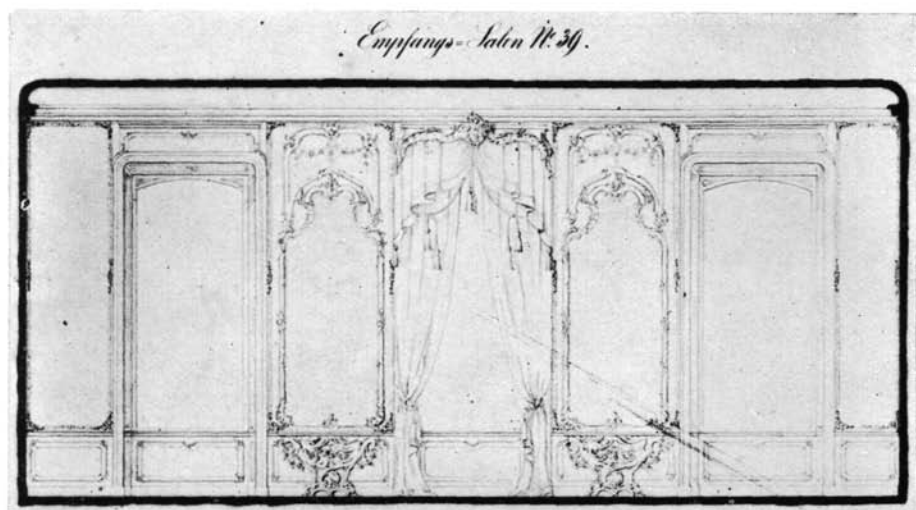
Zweite Antekammer № 17.

Entwurf des Spiegels etc. Antekammer № 18.

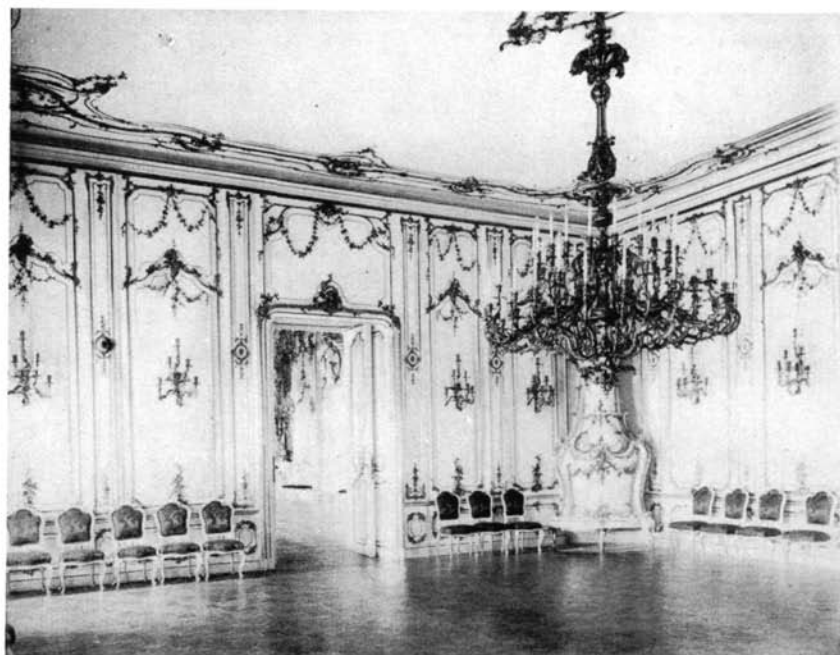
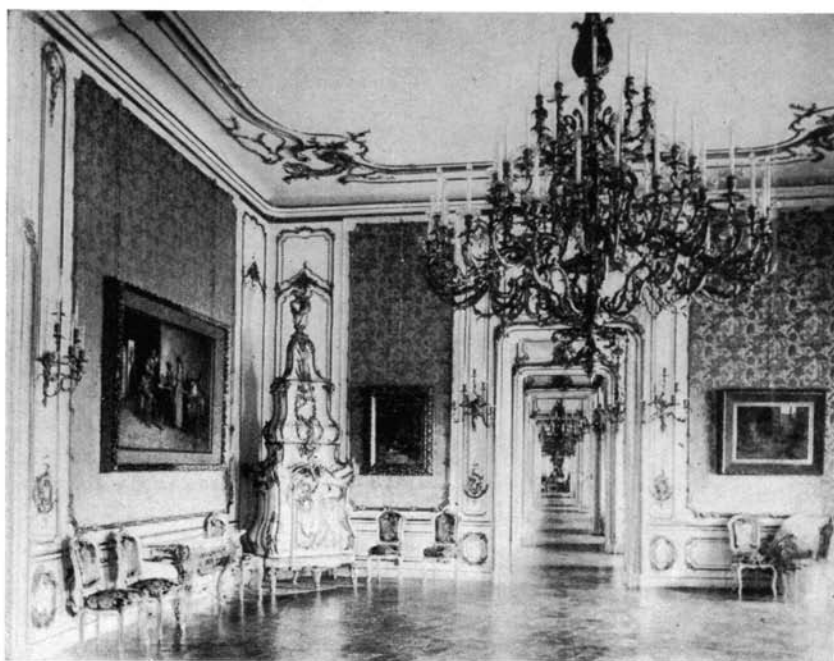
32—33. kép. Lakosztályok faldíszítési tervei

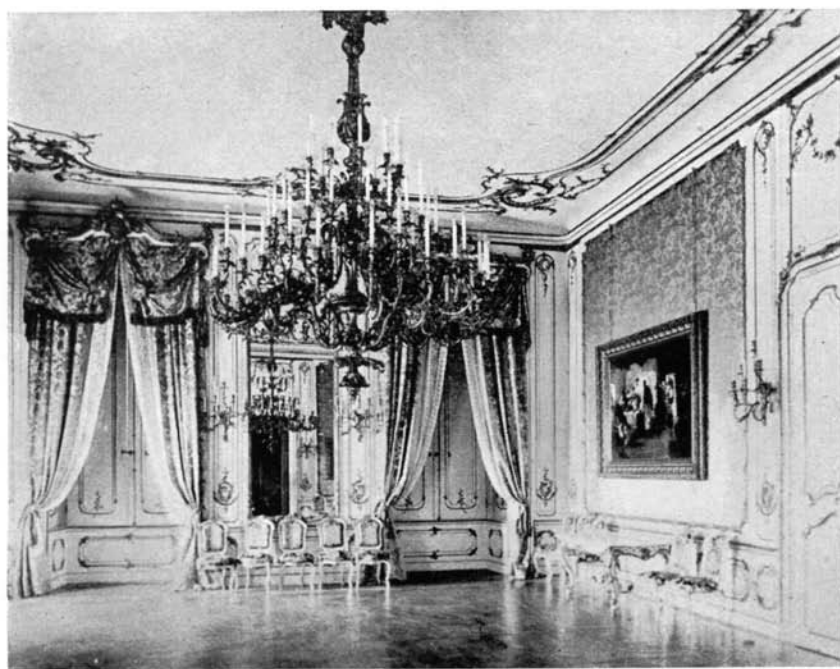
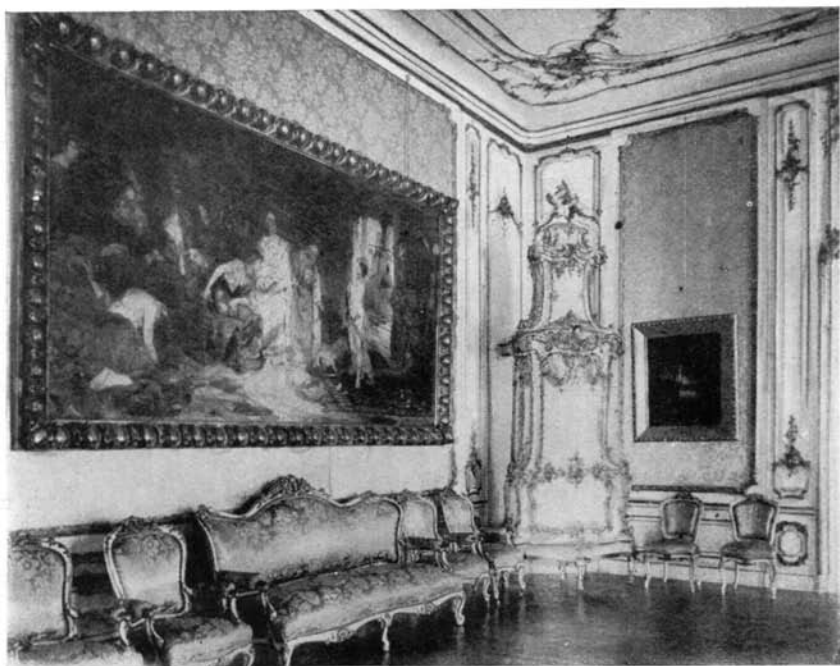
34. kép. Lakosztály faldiszítési terve

35. kép. Fogadóterem

36—37. kép. Fogadóterem

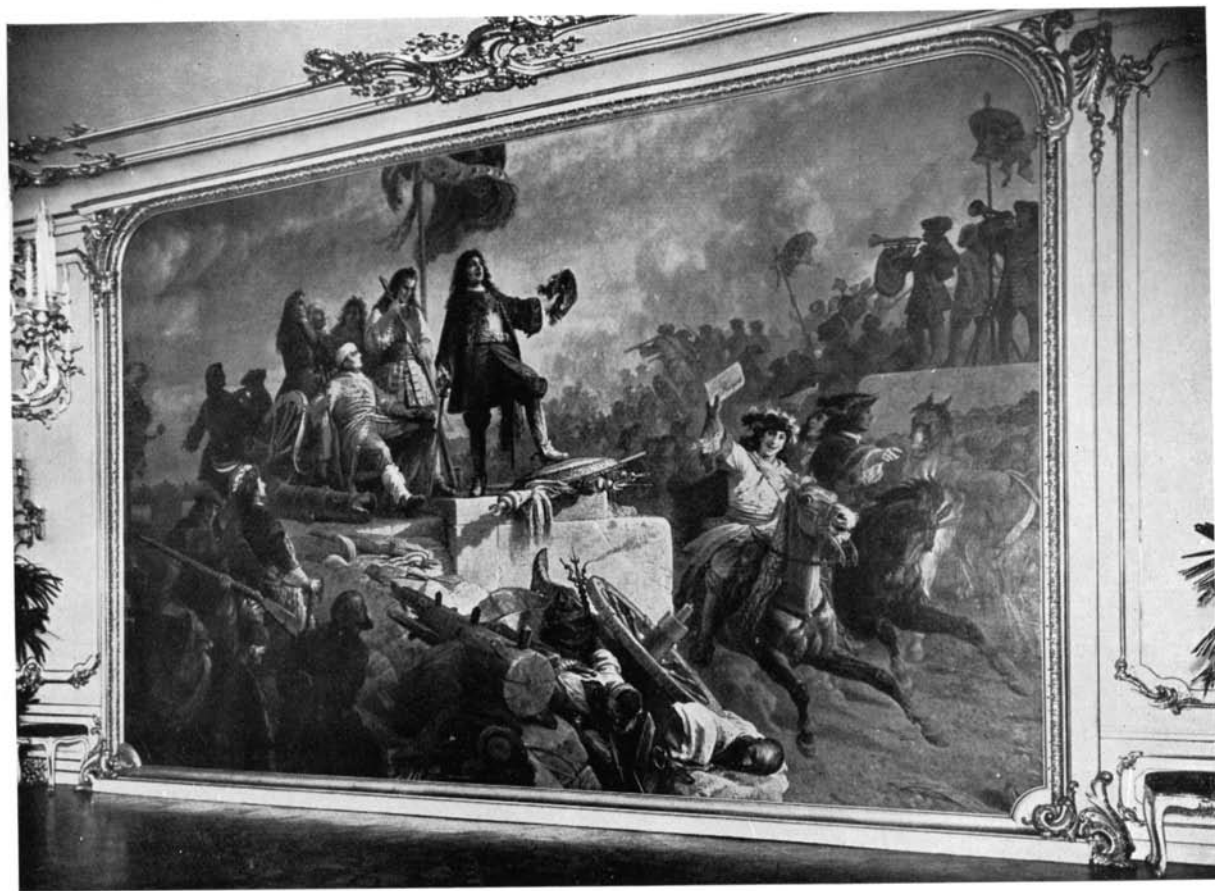
38—39. kép. Fogadótermek

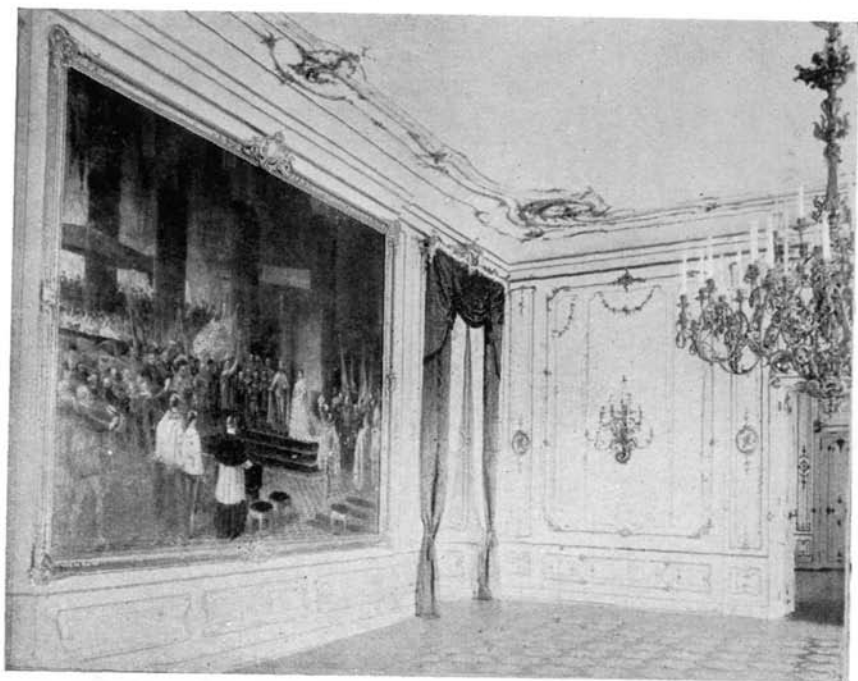
40. kép. Fogadóterem

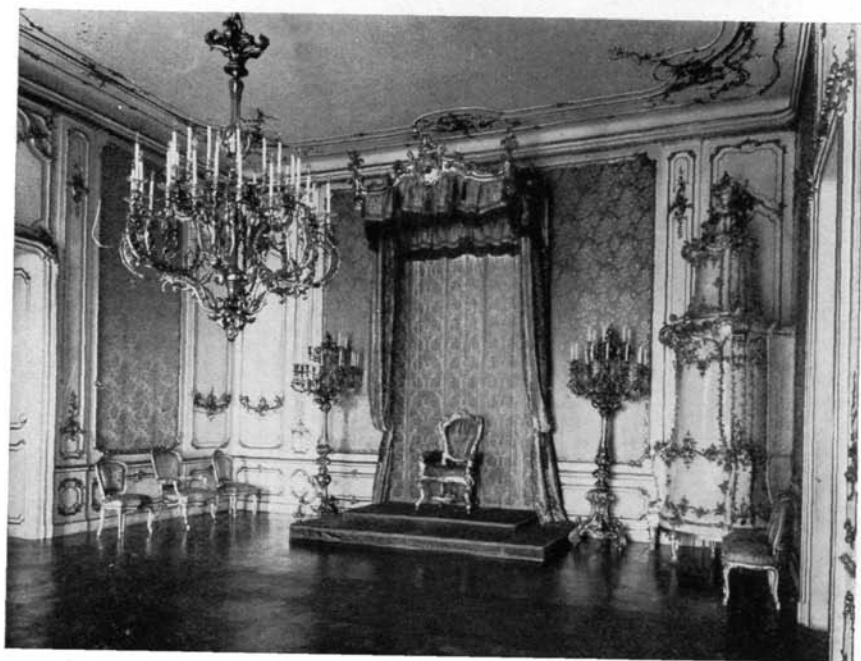
41. kép. A dísz-, a későbbi trónterem

42. kép. Engerth Edward : A Zentai csata

43. kép. Fogadóterem Engerth Edwardnak az 1867. évi koronázást megőrkítő képével

44. kép. Kihallgatási terem

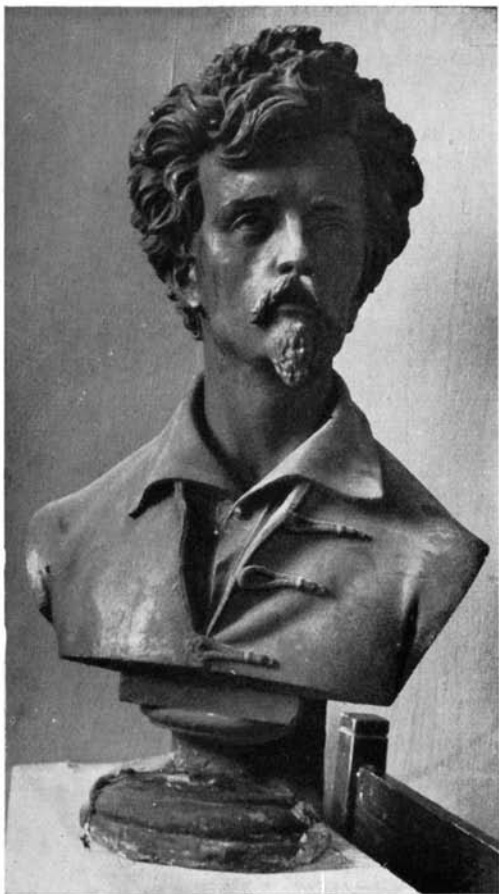
45. kép. Izsó—Huszár : Petőfi-szobor

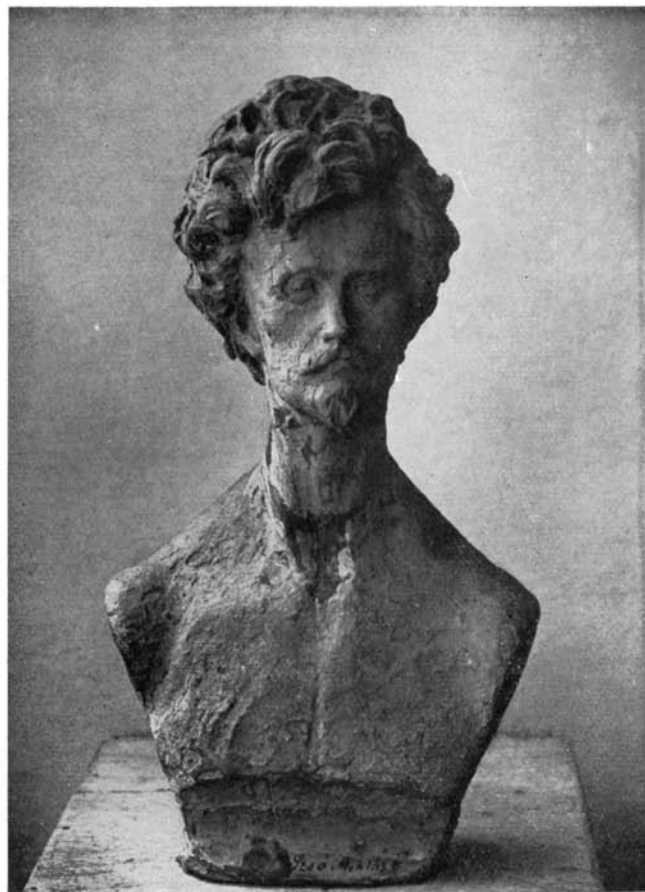
46. kép. Izsó Miklós :
I. vázlat a Petőfi-emlékműhöz

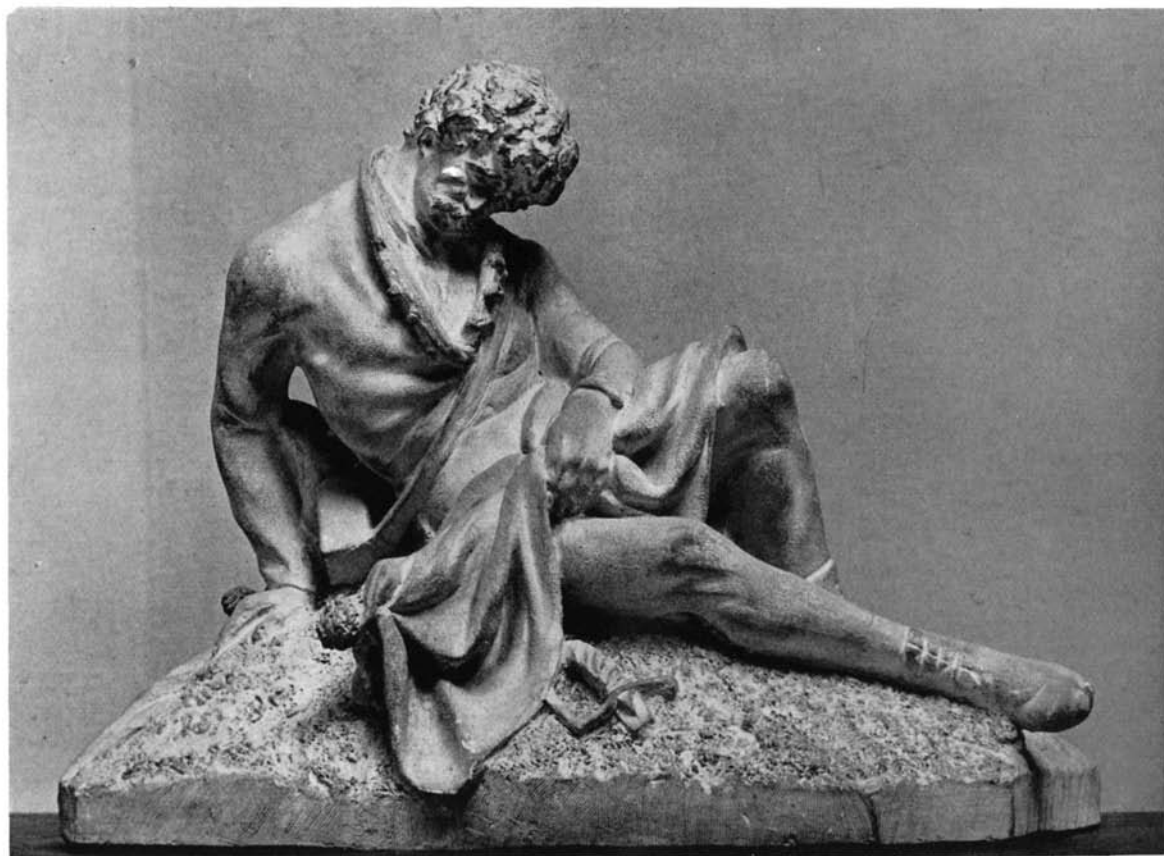
47. kép. Izsó Miklós :
II. vázlat a Petőfi-emlékműhöz

48. kép. Izsó Miklós:
Petőfi Sándor mellszobra (gipsz)

49. kép. Izsó Miklós :
Vázlat a Petőfi-mellszoborhoz (terakotta)

50. kép. Izsó Miklós : Haldokló Petőfi

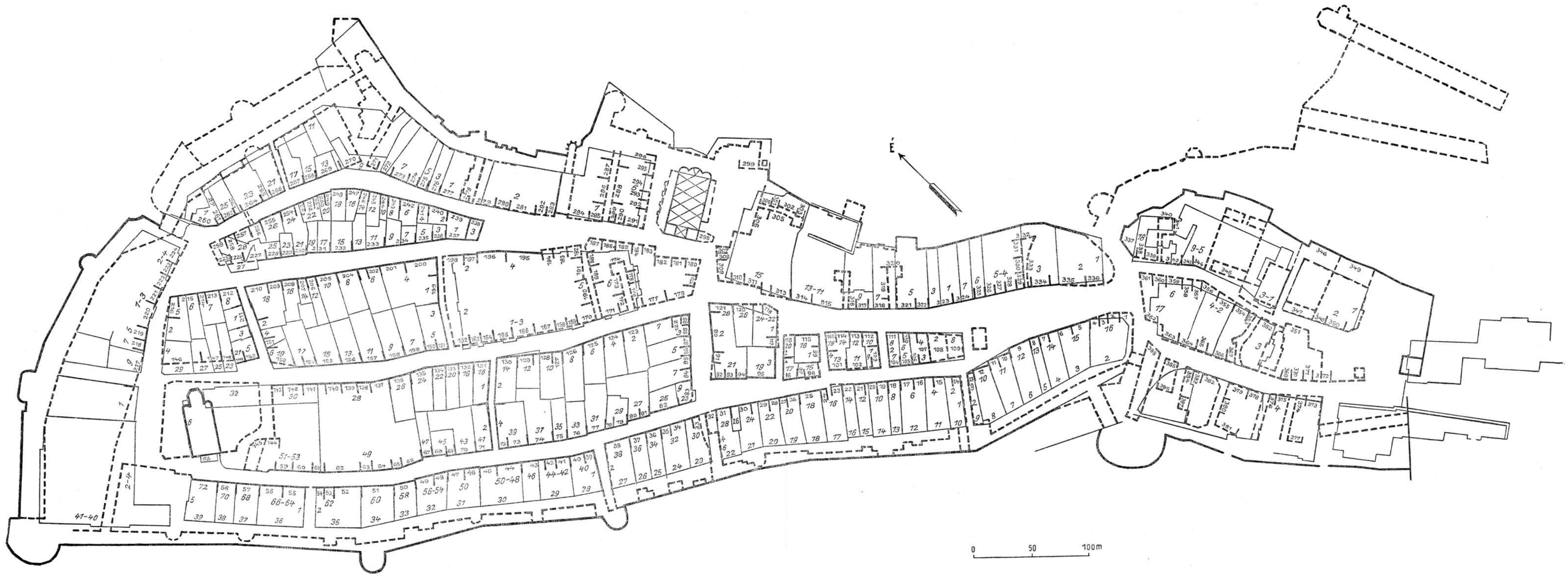
JOSEPH DE HAÜY FRANCIA HADMÉRNÖK 1687. ÉVI BUDAI VÁRTÉRKÉPÉNEK MUTATÓJA

Numéro, des maisons qui sont dans la ville de Bude,
le nombre des maisons, des Pieds qui maison,
occupe, de face sur les rues, en Janvier 1687.

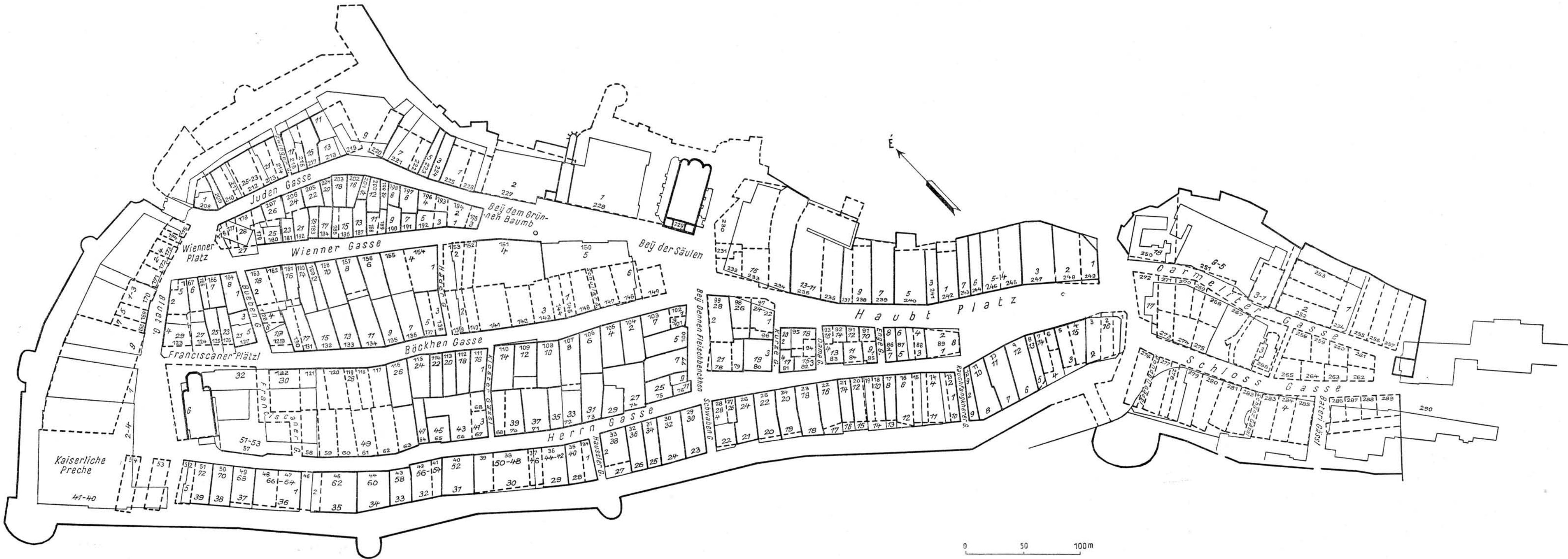
(Magyarul: A budai vár házainak számai, a házsámok
után, az egyes házak utcai homlokzatának hossza, lábméreteken
megadva, 1687. január havában.) — Zárójelben közöljük a láb-
méreteket átszámítva méterre.

maisons—faces		52. me	63.Ps	(19,91 m)
1. er	88.Pieds	(27,81 m)		
Retour	30.Ps	(9,48 m)		
2. me	32.Ps	(10,11 m)		
3. me	22.Ps	(6,96 m)		
4. me	30.Ps	(9,48 m)		
5. me	42.Ps	(13,28 m)		
6. me	57.Ps	(18,02 m)		
7. me	33.Ps	(10,43 m)		
8. me	28.Ps	(8,85 m)		
9. me	57.Ps	(18,02 m)		
10. me	27.Ps	(8,53 m)		
11. me	32.Ps	(10,11 m)		
12. me	52.Ps	(16,43 m)		
13. me	20.Ps	(6,32 m)		
14. me	22.Ps	(6,96 m)		
15. me	54.Ps	(17,07 m)		
16. me	36.Ps	(11,38 m)		
17. me	48.Ps	(15,17 m)		
18. me	42.Ps	(13,28 m)		
19. me	20.Ps	(6,32 m)		
20. me	35.Ps	(11,06 m)		
21. me	30.Ps	(9,48 m)		
22. me	33.Ps	(10,43 m)		
23. me	30.Ps	(9,48 m)		
24. me	20.Ps	(6,32 m)		
25. me	57.Ps	(18,02 m)		
26. me	30.Ps	(9,48 m)		
27. me	24.Ps	(7,59 m)		
28. me	27.Ps	(8,53 m)		
29. me	48.Ps	(15,17 m)		
30. me	60.Ps	(18,97 m)		
31. me	36.Ps	(11,38 m)		
32. me	24.Ps	(7,59 m)		
33. me	24.Ps	(7,59 m)		
34. me	57.Ps	(18,02 m)		
35. me	27.Ps	(8,53 m)		
36. me	45.Ps	(14,22 m)		
37. me	42.Ps	(13,28 m)		
38. me	72.Ps	(22,76 m)		
39. me	30.Ps	(9,48 m)		
40. me	54.Ps	(17,07 m)		
41. me	30.Ps	(9,48 m)		
42. me	27.Ps	(8,53 m)		
43. me	57.Ps	(18,02 m)		
44. me	57.Ps	(18,02 m)		
45. me	57.Ps	(18,02 m)		
46. me	39.Ps	(12,32 m)		
47. me	46.Ps	(14,54 m)		
48. me	30.Ps	(9,48 m)		
49. me	63.Ps	(19,91 m)		
50. me	51.Ps	(16,12 m)		
51. me	78.Ps	(24,65 m)		

100. me	47.Ps	(14,95 m)	154. me	36.Ps	(11,38 m)	212. me	48.Ps	(15,17 m)	273. me	48.Ps	(15,17 m)	331. me	40.Ps	(12,64 m)
Retour	30.Ps	(9,48 m)	155. me	56.Ps	(17,70 m)	Retour	30.Ps	(9,48 m)	274. me	28.Ps	(8,85 m)	332. me	27.Ps	(8,53 m)
101. me	57.Ps	(18,02 m)	156. me	58.Ps	(18,33 m)	213. me	36.Ps	(11,38 m)	275. me	30.Ps	(9,48 m)	333. me	5.Ps	(1,58 m)
Retour	57.Ps	(18,02 m)	157. me	60.Ps	(18,97 m)	214. me	24.Ps	(7,59 m)	276. me	30.Ps	(9,48 m)	334. me	50.Ps	(15,80 m)
102. me	57.Ps	(18,02 m)	158. me	58.Ps	(18,33 m)	215. me	54.Ps	(17,07 m)	277. me	52.Ps	(16,43 m)	335. me	108.Ps	(34,14 m)
103. me	30.Ps	(9,48 m)	159. me	50.Ps	(15,80 m)	216. me	24.Ps	(7,59 m)	278. me	30.Ps	(9,48 m)	336. me	45.Ps	(14,22 m)
104. me	36.Ps	(11,38 m)	160. me	30.Ps	(9,48 m)	Retour	60.Ps	(18,97 m)	279. me	77.Ps	(24,34 m)	337. me	45.Ps	(14,22 m)
105. me	30.Ps	(9,48 m)	161. me	30.Ps	(9,48 m)	217. me	93.Ps	(29,39 m)	280. me	22.Ps	(6,96 m)	338. me	21.Ps	(6,64 m)
106. me	21.Ps	(6,64 m)	162. me	56.Ps	(14,64 m)	218. me	24.Ps	(7,59 m)	281. me	33.Ps	(10,43 m)	339. me	42.Ps	(13,28 m)
107. me	27.Ps	(8,53 m)	163. me	30.Ps	(9,48 m)	219. me	33.Ps	(10,43 m)	282. me	21.Ps	(6,64 m)	340. me	55.Ps	(17,38 m)
Derrière	30.Ps	(9,48 m)	164. me	36.Ps	(11,38 m)	220. me	60.Ps	(18,97 m)	283. me	24.Ps	(7,59 m)	341. me	38.Ps	(12,01 m)
108. me	45.Ps	(14,22 m)	165. me	45.Ps	(14,22 m)	221. me	36.Ps	(11,38 m)	284. me	63.Ps	(19,91 m)	342. me	76.Ps	(24,03 m)
Derrière	42.Ps	(13,28 m)	166. me	57.Ps	(18,02 m)	222. me	39.Ps	(12,32 m)	285. me	36.Ps	(11,38 m)	Retour	51.Ps	(16,12 m)
109. me	40.Ps	(12,64 m)	167. me	54.Ps	(17,07 m)	223. me	34.Ps	(10,75 m)	Retour	45.Ps	(14,22 m)	343. me	36.Ps	(11,38 m)
Retour	53.Ps	(16,75 m)	168. me	27.Ps	(8,53 m)	224. me	26.Ps	(24,03 m)	286. me	72.Ps	(22,76 m)	344. me	36.Ps	(11,38 m)
Derrière	40.Ps	(12,64 m)	169. me	30.Ps	(9,48 m)	225. me	18.Ps	(5,69 m)	287. me	54.Ps	(17,07 m)	345. me	90.Ps	(28,45 m)
110. me	18.Ps	(5,69 m)	170. me	54.Ps	(17,07 m)	Retour	21.Ps	(6,64 m)	288. me	96.Ps	(30,34 m)	346. me	93.Ps	(29,39 m)
111. me	48.Ps	(15,75 m)	171. me	58.Ps	(18,33 m)	226. me	36.Ps	(11,38 m)	289. me	54.Ps	(17,07 m)	347. me	84.Ps	(26,55 m)
112. me	39.Ps	(12,32 m)	172. me	21.Ps	(6,64 m)	227. me	54.Ps	(17,07 m)	Retour	21.Ps	(6,64 m)	348. me	36.Ps	(11,38 m)
Retour	27.Ps	(8,53 m)	Retour	48.Ps	(15,17 m)	228. me	42.Ps	(13,28 m)	290. me	21.Ps	(6,64 m)	349. me	84.Ps	(26,55 m)
113. me	33.Ps	(10,43 m)	173. me	48.Ps	(15,17 m)	229. me	32.Ps	(10,11 m)	291. me	48.Ps	(15,17 m)	350. me	56.Ps	(17,70 m)
114. me	36.Ps	(11,38 m)	174. me	30.Ps	(9,48 m)	230. me	32.Ps	(10,11 m)	Retour	54.Ps	(17,07 m)	351. me	66.Ps	(20,86 m)
115. me	60.Ps	(18,97 m)	175. me	36.Ps	(11,38 m)	231. me	60.Ps	(18,17 m)	292. me	21.Ps	(6,64 m)	352. me	54.Ps	(17,07 m)
Retour	34.Ps	(10,75 m)	176. me	65.Ps	(18,97 m)	232. me	62.Ps	(19,60 m)	293. me	24.Ps	(7,59 m)	353. me	24.Ps	(7,59 m)
116. me	39.Ps	(12,32 m)	Retour	27.Ps	(8,53 m)	233. me	78.Ps	(24,65 m)	294. me	42.Ps	(13,28 m)	354. me	60.Ps	(18,97 m)
117. me	26.Ps	(8,22 m)	177. me	59.Ps	(18,65 m)	234. me	76.Ps	(24,03 m)	295. me	30.Ps	(9,48 m)	355. me	54.Ps	(17,07 m)
118. me	72.Ps	(22,76 m)	178. me	69.Ps	(21,81 m)	235. me	42.Ps	(13,28 m)	296. me	21.Ps	(6,64 m)	356. me	54.Ps	(17,07 m)
Retour	42.Ps	(13,28 m)	Retour	22.Ps	(6,96 m)	236. me	36.Ps	(11,38 m)	297. me	33.Ps	(10,43 m)	357. me	29.Ps	(9,17 m)
119. me	26.Ps	(8,22 m)	179. me	30.Ps	(9,48 m)	237. me	55.Ps	(17,38 m)	298. me	42.Ps	(13,28 m)	358. me	29.Ps	(9,17 m)
120. me	46.Ps	(14,54 m)	180. me	45.Ps	(14,22 m)	238. me	33.Ps	(10,43 m)	299. me	54.Ps	(17,07 m)	359. me	35.Ps	(14,22 m)
121. me	72.Ps	(22,76 m)	Retour	42.Ps	(13,28 m)	Retour	33.Ps	(10,43 m)	300. me	66.Ps	(20,86 m)	360. me	40.Ps	(12,64 m)
Retour	22.Ps	(6,96 m)	181. me	43.Ps	(23,59 m)	239. me	60.Ps	(18,97 m)	Retour	33.Ps	(10,43 m)	361. me	30.Ps	(9,48 m)
122. me	46.Ps	(14,54 m)	182. me	48.Ps	(15,17 m)	240. me	60.Ps	(18,97 m)	301. me	21.Ps	(6,64 m)	Retour	6.Ps	(1,90 m)
123. me	132.Ps	(41,72 m)	183. me	36.Ps	(11,38 m)	241. me	30.Ps	(9,48 m)	302. me	54.Ps	(17,07 m)	362. me	14.Ps	(4,42 m)
124. me	56.Ps	(17,70 m)	184. me	24.Ps	(7,59 m)	242. me	42.Ps	(13,28 m)	303. me	18.Ps	(5,69 m)	363. me	40.Ps	(12,64 m)
125. me	53.Ps	(16,76 m)	185. me	48.Ps	(15,17 m)	243. me	30.Ps	(9,48 m)	304. me	36.Ps	(11,38 m)	364. me	54.Ps	(17,07 m)
126. me	54.Ps	(17,07 m)	186. me	36.Ps	(11,38 m)	244. me	27.Ps	(8,53 m)	305. me	27.Ps	(8,53 m)	335. me	28.Ps	(8,85 m)
127. me	27.Ps	(8,53 m)	187. me	29.Ps	(9,17 m)	245. me	27.Ps	(8,53 m)	Retour	66.Ps	(20,86 m)	366. me	56.Ps	(17,70 m)
128. me	48.Ps	(15,17 m)	Retour	42.Ps	(13,28 m)	246. me	28.Ps	(8,85 m)	306. me	36.Ps	(11,38 m)	367. me	27.Ps	(8,53 m)
129. me	39.Ps	(12,32 m)	188. me	36.Ps	(11,38 m)	247. me	45.Ps	(14,22 m)	307. me	18.Ps	(5,69 m)	368. me	33.Ps	(10,43 m)
130. me	60.Ps	(18,97 m)	189. me	54.Ps	(17,07 m)	248. me	42.Ps	(13,28 m)	308. me	18.Ps	(5,69 m)	369. me	23.Ps	(7,28 m)
131. me	45.Ps	(14,22 m)	190. me	57.Ps	(18,02 m)	249. me	18.Ps	(5,69 m)	309. me	48.Ps	(15,17 m)	370. me	33.Ps	(10,43 m)
132. me	45.Ps	(14,22 m)	191. me	75.Ps	(23,71 m)	250. me	21.Ps	(6,64 m)	Retour	27.Ps	(8,53 m)	371. me	7.Ps	(1,90 m)
133. me	33.Ps	(10,43 m)	192. me	33.Ps	(10,43 m)	251. me	15.Ps	(4,74 m)	310. me	39.Ps	(12,32 m)	372. me	51.Ps	(16,12 m)
134. me	33.Ps	(10,43 m)	Retour	41.Ps	(12,96 m)	252. me	36.Ps	(11,38 m)	311. me	34.Ps	(10,75 m)	373. me	42.Ps	(13,28 m)
135. me	60.Ps	(18,97 m)	193. me	41.Ps	(12,96 m)	253. me	15.Ps	(4,74 m)	312. me	21.Ps	(6,64 m)	374. me	18.Ps	(5,69 m)
136. me	57.Ps	(18,02 m)	194. me	28.Ps	(8,85 m)	254. me	38.Ps	(12,01 m)	313. me	63.Ps	(19,91 m)	375. me	33.Ps	(10,43 m)
137. me	54.Ps	(17,07 m)	195. me	88.Ps	(27,81 m)	255. me	60.Ps	(18,97 m)	314. me	57.Ps	(18,02 m)	376. me	24.Ps	(7,59 m)
138. me	30.Ps	(9,48 m)	196. me	60.Ps	(18,17 m)	256. me	33.Ps	(10,43 m)	315. me	76.Ps	(24,03 m)	377. me	39.Ps	(12,32 m)
139. me	48.Ps	(15,17 m)	197. me	30.Ps	(9,48 m)	257. me	42.Ps	(13,28 m)	316. me	20.Ps	(6,32 m)	378. me	39.Ps	(12,32 m)
140. me	38.Ps	(12,01 m)	198. me	56.Ps	(17,70 m)	258. me	27.Ps	(8,53 m)	317. me	33.Ps	(10,43 m)	379. me	57.Ps	(18,02 m)
141. me	54.Ps	(17,07 m)	199. me	72.Ps	(22,76 m)	259. me	42.Ps	(13,28 m)	318. me	38.Ps	(15,17 m)	380. me	36.Ps	(11,38 m)
142. me	57.Ps	(18,02 m)	200. me	48.Ps	(15,17 m)	Retour	49.Ps	(15,49 m)	Retour	25.Ps	(7,90 m)	381. me	58.Ps	(18,33 m)
143. me	30.Ps	(9,48 m)	Retour	95.Ps	(30,02 m)	260. me	75.Ps	(23,71 m)	319. me	84.Ps	(26,55 m)	382. me	36.Ps	(11,38 m)
144. me	48.Ps	(15,17 m)	201. me	60.Ps	(18,97 m)	261. me	25.Ps	(7,90 m)	320. me	36.Ps	(11,38 m)	383. me	26.Ps	(8,22 m)
145. me	30.Ps	(9,48 m)	202. me	33.Ps	(10,43 m)	262. me	36.Ps	(11,38 m)	321. me	39.Ps	(12,32 m)	384. me	24.Ps	(7,59 m)
146. me	117.Ps	(36,98 m)	203. me	22.Ps	(6,96 m)	263. me	24.Ps	(7,59 m)	322. me	57.Ps	(18,02 m)	385. me	33.Ps	(10,43 m)
Retour	108.Ps	(34,14 m)	204. me	56.Ps	(17,76 m)	264. me	51.Ps	(16,12 m)	323. me	58.Ps	(18,33 m)	Retour	60.Ps	(18,97 m)
147. me	51.Ps	(16,12 m)	205. me	57.Ps	(18,02 m)	265. me	27.Ps	(8,53 m)	324. me	54.Ps	(17,07 m)	386. me	30.Ps	(9,48 m)
148. me	30.Ps	(9,48 m)	206. me	24.Ps	(7,59 m)	266. me	34.Ps	(10,75 m)	325. me	29.Ps	(9,17 m)	387. me	34.Ps	(10,75 m)
149. me	30.Ps	(9,48 m)	207. me	33.Ps	(10,43 m)	267. me	42.Ps	(13,28 m)	326. me	33.Ps	(10,43 m)	388. me	36.Ps	(11,38 m)
150. me	36.Ps	(11,38 m)	208. me	36.Ps	(11,38 m)	268. me	34.Ps	(10,75 m)	327. me	33.Ps	(10,43 m)			
151. me	24.Ps	(7,69 m)	209. me	36.Ps	(11,38 m)	269. me	72.Ps	(22,76 m)	328. me	18.Ps	(5,69 m)			
152. me	43.Ps	(13,59 m)	210. me	57.Ps	(18,02 m)	270. me	42.Ps	(13,28 m)	329. me	21.Ps	(6,64 m)			
Retour	60.Ps	(18,97 m)	Retour	102.Ps	(32,23 m)	271. me	30.Ps	(9,48 m)	Retour	42.Ps	(13,28 m)			
153. me	27.Ps	(8,53 m)	211. me	57.Ps	(18,02 m)	272. me	42.Ps	(13,28 m)	330. me	42.Ps	(13,28 m)			

A budai vár lakónegyede 1687. évi állapota Haüy adatai alapján

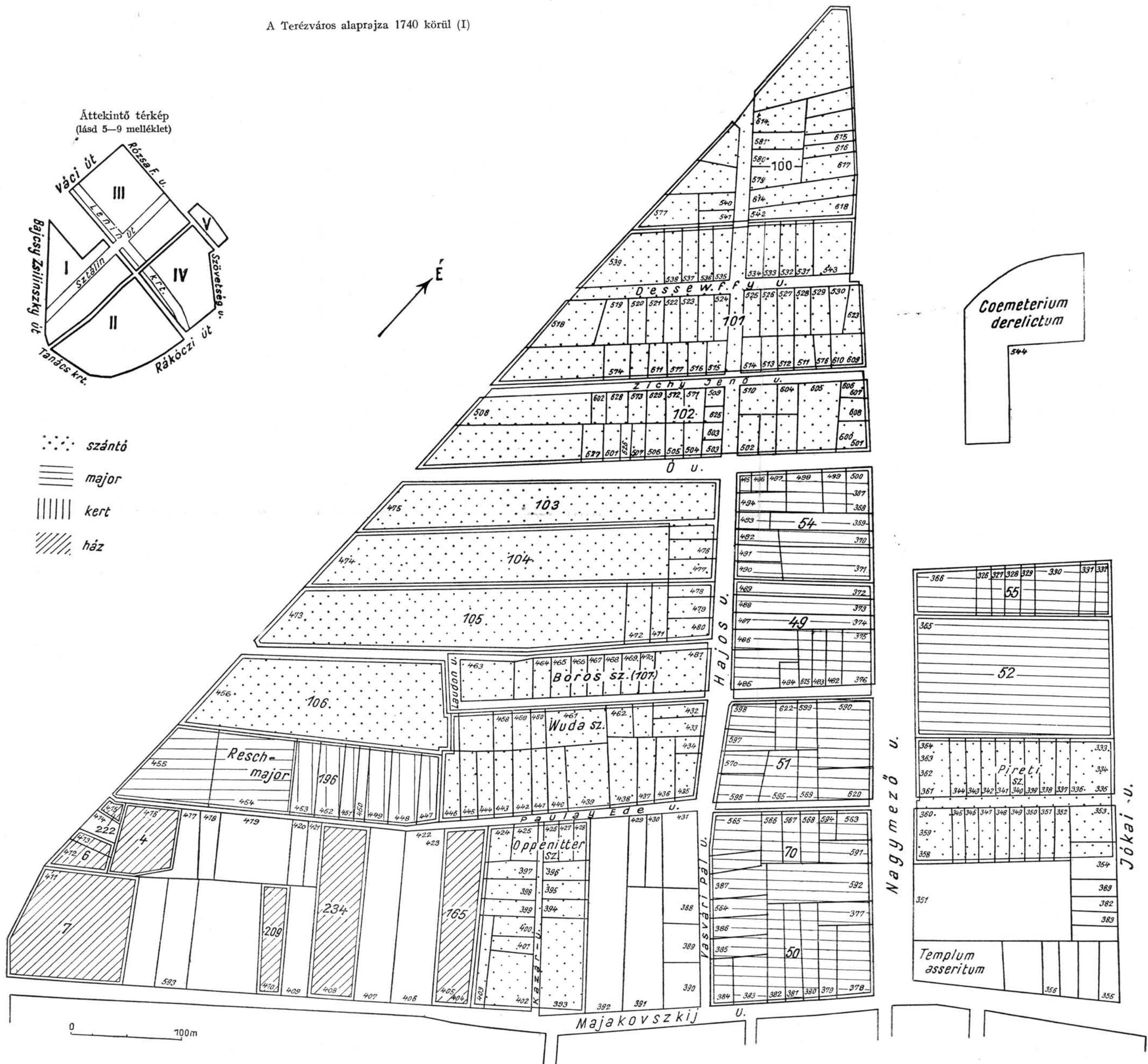

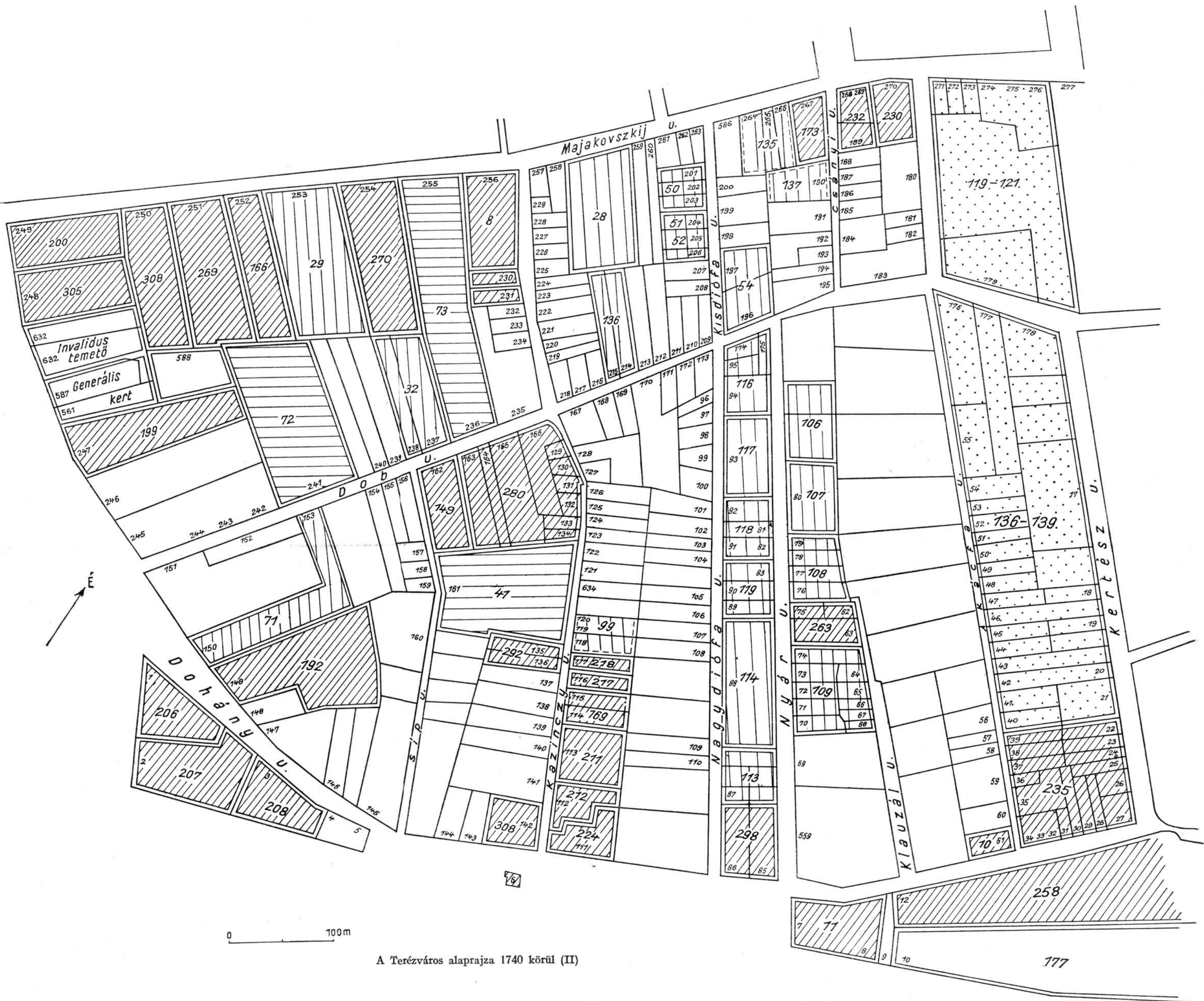
A budai vár lakónegyedének 1696. évi állapota a „Zaiger über die Vöstung” alapján

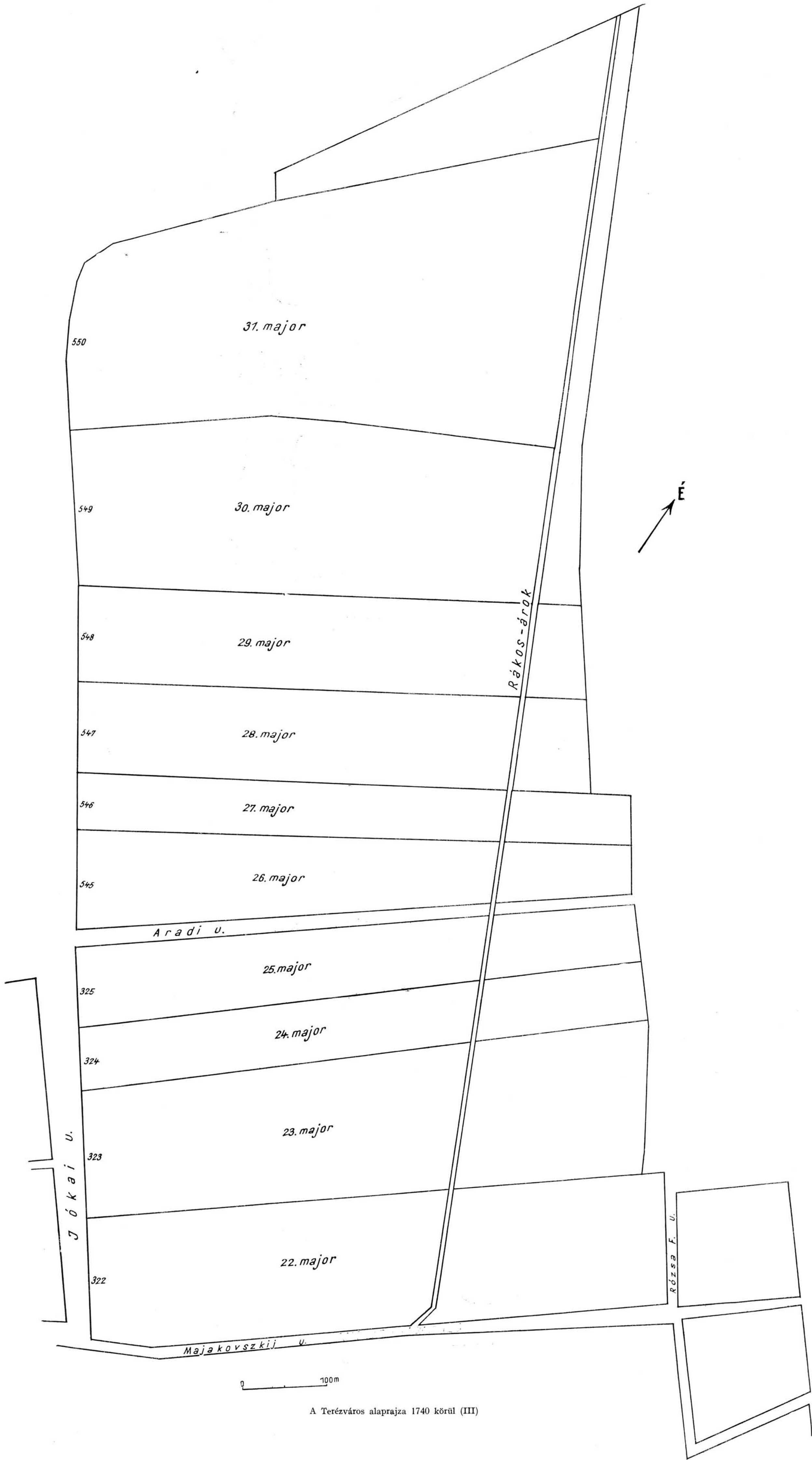
A budai vár középkori épületmaradványainak áttekintő térképe

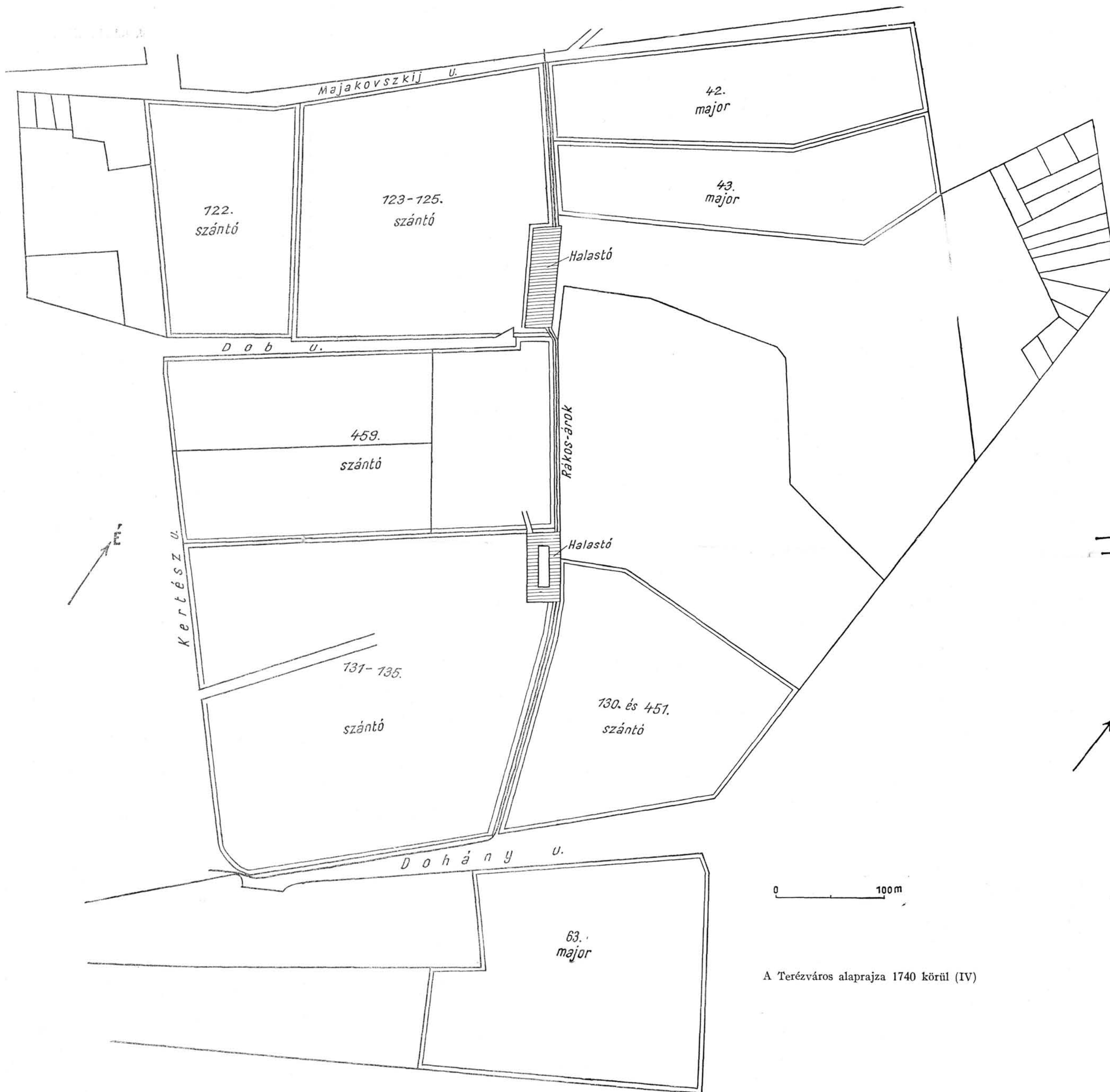
A Terézváros alaprajza 1740 körül (I)

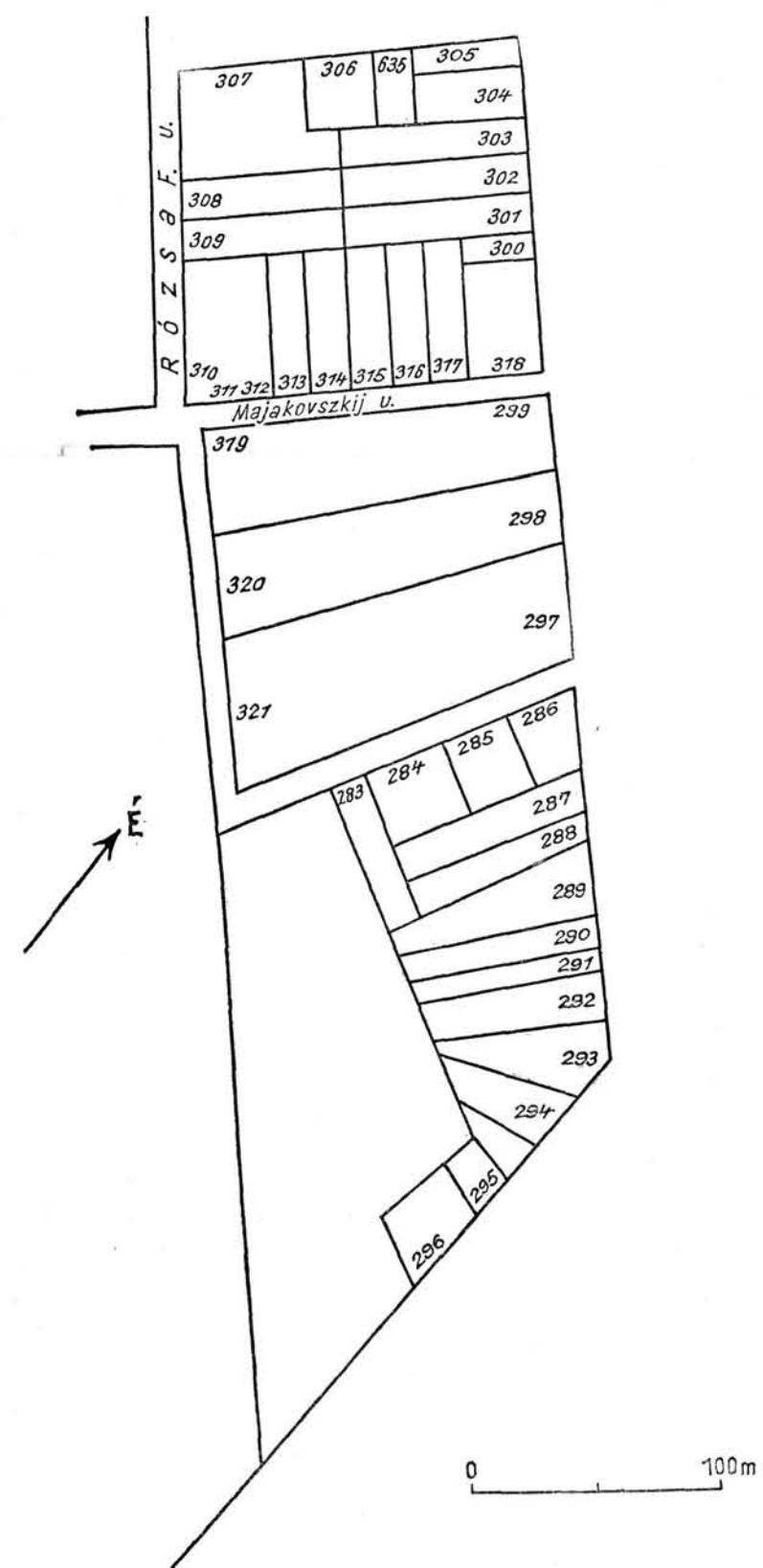

A Terézváros alaprajza 1740 körül (II)

A Terézváros alaprajza 1740 körül (IV)

A Terézváros alaprajza 1740 körül (V)

8. számú melléklet

9. számú melléklet

